

સન્માન સમિતિનું નિવેદન

શ્રી જ્યોતીન્દ્ર દવે ગુજરાતના વિદ્વાનોમાં અને સાહિત્યકારોમાં જ નહિ પણ અમર ગુજરાતી જનતામાં એટલા જાણીતા, એટલા પ્રિય અને એટલા માનીતા મર્યાદા માનપાત્ર છે કે એમની પશ્ચિમીર્તિના અવસરને નિમિત્તરૂપ બનાવીને પણ એમનું સન્માન કરવું એ સૂર્યને દીપદર્શન કરાવવા જેવું છે અથવા, લોકપ્રચલિત કહેવત પ્રમાણે મોરનાં ઇંડાને ચીતરવા જેવું છે.

આથી રણે કોઈ એમ સમજે કે સન્માન સમિતિને એવું કાર્ય જ્યોતીન્દ્ર જેવી સર્વમાન્યતાને લીધે સહેલું લાગ્યું હતું. હકીકત એથી બિલકી હતી. જે સર્વત્ર જુઓ માન અને પ્રેમ પામતા રહ્યા છે એના પ્રાસંગિક સન્માનવિધિમાં કંઈક વિશિષ્ટતાની અપેક્ષા જનતા રાખે એ ખ્યાલથી સમિતિને પોતાની જવાબદારી મોટી જણાઈ હતી.

શ્રી જ્યોતીન્દ્ર દવે જેવા સાહિત્યકારના સન્માનની સાચી વિશિષ્ટતા, જે સદા જાનાહું અને પ્રેમપાત્ર બની રહેલ છે એ વ્યક્તિને જ નહિ, પણ એમના સાહિત્યકાર્યને કાશમાં વ્યાણીને સાધી શકાય. એથી સમિતિએ આ પ્રસંગે સન્માનાર્થ સભા યોજવા પરાંત અને રજેદના પ્રતીકરૂપ કૂલપાંખડી અર્પવા ઉપરાંત, શ્રી જ્યોતીન્દ્ર દવેની સાહિત્યકૃતિઓમાંથી પસંદ કરેલી વાનગીઓનો રસચાળ પીરસવાનો પણ નિર્ણય કર્યો.

આ પ્રમાણે સન્માન સમિતિનું કર્તવ્ય ત્રિવિધ બન્યું : સભાયોજના, કારસમર્પણ અને અન્યસંપાદન. સદ્માર્ગે સમિતિને આ ત્રણે કાર્યમાં જ્યોતીન્દ્રલાઈના શંકડોનો એમના રજેદને અનુરૂપ સહકાર સાંપડ્યો. એવો સહકાર આપનાર સર્વે ત્રેનો અમે, બાકિગત નામોનો નિર્દેશ કરવાના લોભને જતો કરીને, એકસામટો નાભાર માનીએ છીએ. સન્માનસમિતિના અધિકારીઓની તેમ જ સભ્યોની નામાવલિ, મ જ અભિનંદન અન્યના સંપાદકોની નામાવલિ, આ અન્યમાં અન્યત્ર રકટ કરી છે. પણ એ પ્રકટ થતી નામાવલિની પાછળ રહીને પીઠગળ આપનાર જ્ઞાનુભવોની નામાવલિ પણ નાની સૂની નથી. આથી જેમનાં નામોનો જાહેર ઉલ્લેખ કરી શકાયો હોય એવા સર્વ સદાપકોનો અત્રે હૃદયપૂર્વક અમે આભાર વ્યક્ત રીએ છીએ.

નૈયાલાલ મા. ગુજરાતી
પ્રમુખ

પ્રવીણચંદ્ર વ. માંધી
ઉપ-પ્રમુખ

અમૃતલાલ યાજ્ઞિક
પ્રમુખ ટોસા

મધુકર રાંદેરિયા
અંગીકાર

શ્રી જ્યોતીન્દ્ર હ. દવે પદ્મિપૂર્તિ સન્માન સમિતિ

: પ્રમુખ :

શ્રી કનૈયાલાલ ભા. મુનશી

: ઉપપ્રમુખ :

શ્રી પ્રવીણચન્દ્ર વ. ગાધી

: મંત્રીઓ :

શ્રી અમૃતલાલ યાજ્ઞિક

શ્રી પ્રાગજી ડોસા

મા. મધુકર ઝ. રાહિયા

: કોશાધ્યક્ષો :

મા. હોટાલાલ ઘીવાળા

શ્રી ચંદ્રકાંત ડા. કેહારી

: અધ્યક્ષ :

સર હરસિદ્ધમાર્ષ દિવેદિયા
શ્રી મંગળદાસ પકવાસા
શ્રીમતી લીલાવતી મુનશી
મા. ગમપ્રસાદ બક્ષી
શ્રી ધનચુખલાલ મહેતા
શ્રી મોહનલાલ મહેતા ' સોપાન '
શ્રી સુલાખદાસ શોકર
શ્રી ચૂનીલાલ મડિયા
શ્રી ધીરજીલાલ મગનલાલ
જયનિલાલ ર. ત્રિવેદી
આર. ડી. આહતિયા

શ્રી રવિચંદ્ર મહેતા
શ્રી મીનુ દેસાઈ
શ્રી પેસ્તનજી કાપડિયા
શ્રી અદી મર્ઝગાન
શ્રી નવીન ખાંડવાળા
શ્રી નટવરલાલ વીમાવાળા
શ્રી લાલુ શાહ
શ્રી દામુ ઝવેરી
શ્રી કૃષ્ણવીર દોશિન
શ્રી કુલીન વોરા

સંપાદકોનું નિવેદન

ભાઈ શ્રી જ્યોતીન્દ્ર દવેના ષષ્ટિપ્રતિ સન્માન સમારંભને શુભ અવસરે, એમની વાઙ્મયકૃતિઓની પ્રસાદીના આ સંચયગ્રન્થનું સંપાદન કરવાનું કર્તવ્ય, અમારા એમના પ્રત્યેના રત્નેહને લીધે જોરૂં આનંદદાયક નીવડ્યું, તેટલું જ એમના વાઙ્મયવિહારની વિશાળતાને કારણે જવાબદારીભર્યું જણાયું હતું.

જ્યોતીન્દ્ર દવેના વાઙ્મયવિહાર ગંભીરમાં ગંભીર સાહિત્યશાસ્ત્રની મીમાંસાથી હળવામાં હળવી હાસ્યરસિક નિબંધિકાઓ સુધી વિસ્તરે છે. જે પ્રકારમાં ઉચ્ચ કોટિને છે તથા પ્રમાણના અતિ વિશાળ છે.

સાહિત્યમીમાંસક જ્યોતીન્દ્રદવેના શાસ્ત્રપરિશીલનના બે પાસાં છે : સર્જનાત્મક કૃતિઓનું વિવેચન અને રસસિદ્ધાન્તની તત્ત્વમીમાસા. અને હાસ્યરસિક જ્યોતીન્દ્ર દવેના વિનોદવિહારનાં પણ બે પાસાં છે : હળવી નિબંધિકાઓ અને નર્મમર્મવાળાં, સ્વનઃ વિનોદી કાવ્યો તથા પ્રતિકાવ્યો.

એમની આ અનેકવિધ સાહિત્ય-ઉપાસનાનું ઉચિત અને સપ્રમાણ પ્રતિનિધિત્વ જળવાય, એ પ્રકારે આ ગ્રન્થનું સંપાદન કરવું એ ઉદ્દેશ અમે સતત દષ્ટિ સમક્ષ રાખ્યો હતો. અને એ ઉદ્દેશ સારી રીતે સાધી શકાય એ રીતે અમે એ કાર્યના વિભાગ પાછા હતા. આ ગ્રન્થની યોજનામાં એ વિભાગો વાયદા જોઈ શકશે.

ગ્રન્થની પૃષ્ઠસંખ્યા અમુક નિશ્ચિત મર્યાદામાં રાખવાની હોવાથી લેખોની પસંદગીનું કાર્ય, કયા લેવા કયા ન લેવા એ નિર્ણયનું કાર્ય, અમારે માટે ધાર્યો કરતાં વધારે વિષમ નીવડ્યું. એ વિષમતાનો સામનો કરીને આ ગ્રંથ શ્રી જ્યોતીન્દ્ર દવેના લાક્ષણિક વાઙ્મયસર્જનનો, પ્રકારમાં અને પ્રમાણમાં, ઉચિત એવા પ્રતિનિધિગ્રંથ અને એ પ્રકારે સંપાદન કરવાનો અમે પ્રયત્ન કર્યો છે. છતાં, આ સંપાદનકાર્ય ભાર્ગવ જ્યોતીન્દ્રલાઈને તથા વાચકવર્ગને સર્વથા સતોષકારક નીવડશે કે નહિ એ ખ્યાતમાં અમે સારક છીએ. અમારી એ આશંકા ખોટી ઠરશે તો અમને સોંપાયેલું કાર્ય કરવામાં, અમે જે યોગદાણો અમ ક્યો તે આનંદરૂપ બનશે અને જે આનંદ આપ્યો તે દ્વિગુણ બનશે.

રામમસાદ પ્રે. બક્ષી

ધનશુભલાલ મહેતા

અમૃતલાલ યાજ્ઞિક

મોહનલાલ મહેતા-સોપાન

શુભાષદાસ શ્રોકર

શ્રી જ્યોતીન્દ્ર દવેની કૃતિઓ

(૧)	વિષપાન		
(૨)	રંગતરંગ ભા. ૧	(ગાંડીવ)	૨૦ ૫૦
(૩)	રંગતરંગ ભા. ૨	(„)	૨૦ ૫૦
(૪)	રંગતરંગ ભા. ૩	(„)	૨૦ ૫૦
(૫)	રંગતરંગ ભા. ૪	(„)	૧૦ ૭૫
(૬)	રંગતરંગ ભા. ૫	(„)	૧૦ ૭૫
(૭)	રંગતરંગ ભા. ૬	(„)	૧૦ ૭૫
(૮)	પાતનાં બીજા	(„)	૩ ૦૦
(૯)	મારી નોધપોથી	(„)	૪૦ ૦૦
(૧૦)	અલ્પાત્માનું આત્મપુરાણ	(„)	૩૦ ૦૦
(૧૧)	વડ અને ટેટા	(„)	૩ ૦૦
(૧૨)	ત્રીજુ સુખ	(„)	૩૦ ૫૦
(૧૩)	નજર : લાંબી અને દૂરી	(„)	૩૦ ૦૦
(૧૪)	રોગ, યોગ અને પ્રયોગ	(„)	૪ ૫૦
(૧૫)	રેતીની રાટલી	(„)	૪ ૫૦
(૧૬)	અમે બધાં (ધનસુખલાલ મહેતા સાથે)		

(આર. આર શેકની કુ.) ૫ ૦૦

જ્યોતીન્દ્ર દવેનો હાસ્યરસ

શ્રી જ્યોતીન્દ્ર ૬૨-૬૩ વર્ષે ૬૦ ની વયના થયા છે એ માટે એમને અભિનંદન ઘટે છે. એમની ષષ્ટિપૂર્તિના સમારંભ માટે જે વરસ સુધી એમની ઉંમર થંભાવી રાખી એ વારતે આપણે સૌ સંતોષ લઈ શકીએ છીએ. આપણા કેટલાક નેતાઓ સાત-આઠ વર્ષ સુધી સત્તર વર્ષના રહી શકે છે. કેટલાક નેતાઓની પાંચેક વર્ષ સુધી ૭૫ મી જન્મતિથિ ઊજવાય છે, તો પછી ભાઈ જ્યોતીન્દ્ર જે વર્ષ સુધી-સૌને એમની વયની પૂરી પ્રતીતિ ન થાય ત્યાં સુધી-૬૦ વર્ષે શુ કામ થંભી ન શકે? વર્ષો પહેલાં અમારા એક મિત્ર કહેતા કે એ અને હું બંને સાથે ૪૦ વર્ષના થઈશું ત્યારે કોઈ કે કહ્યું કે “તમે તો ગગનવિકારી કરતા સાત વર્ષ મોટા છો.” ત્યારે એમણે કહેલું કે, “હું ૪૦ થઈને અટકી જઈશ-જ્યાં સુધી એ ત્યાં પહોંચે ત્યાં સુધી!” કેટલાક બેટસમેનની પેઠે, જોયો અશુક રન કરીને એના બેટુ એટલા રન કરે ત્યાં સુધી પોતે રન નથી કરતા એમ !

આશા છે કે જ્યોતીન્દ્ર દવેની ષષ્ટિપૂર્તિના અનેક સમારંભ થશે. હમણું જ અમેરિકાના “ટાઈમ” સાપ્તાહિકમાં મેં વાંચ્યું હતું કે જેકે બીની નામના માણસે પોતાની ૩૯ મી વર્ષગાંઠ બત્રીસમી વાર ઊજવી હતી. સ્ત્રીઓ પોતાની ઉંમર છુપાવવા માગે છે એટલે કોઈએ એક સ્ત્રીને સલાહ આપી કે ઉંમર પૂછે ત્યારે પાંચ વર્ષ જોડી કહેવી-૩૫ હોય તો ૩૦; ૩૦ હોય તો ૨૫; ત્યારે એણે એના જન્મનું વર્ષ ૧૯૩૦ હતું એ બદલીને ૧૯૨૫ કરી નાખ્યું ! પરંતુ ભાઈ જ્યોતીન્દ્રને એવી સલાહ હું નથી આપતો, નહિ તો એ પાંચ વર્ષ ઘટાડવાને બદલે વધારી દેશે. એ થોડાં વર્ષો સુધી ૬૦ વર્ષ ટકાવી રાખે તો જ બસ.

જ્યોતીન્દ્ર દવે હાસ્યરસિક લેખક છે એ તો જોયો કોઈ પુસ્તક કદી વાંચતા નથી એ પણ હવે જાણી ગયા છે. એમના વક્તવ્યથી પણ એ હસાવે છે, હસાવી શકે છે. આને લીધે એમને કેટલીકવાર સદન પણ કરવું પડે છે. એ ઊભા થાય છે કે બોલવાનું શરૂ કરે છે ત્યાર પહેલાં લોકો હસવાનું શરૂ કરે છે તેથી જ શોકસભામાં એમને કોઈ બોલાવી શકતું નથી-જે કે એમને માટે આ ગેરલાભ ન કદી શકાય. હંમણામાં ઉત્સાહથી થોડા જ જાય છે. ગ્રાંથસભામાં ગ્લાનિનું પાતાવરણ આવશ્યક છે. અને જ્યાં સદગતની ખેટ પુરાશે નહિ એ માટે ખેદ પ્રગટ થતો હોય, અથવા એના અમર આત્માને પૂર્ણ સંતિ

આપવાની ઈશ્વરને મિનતી કરવાનો પ્રસ્તાવ સૌ ઊભા થઈને સ્વીકારતા હોય ત્યાં જ્યોતીન્દ્ર છૂપે વેશે જ જઈ શકે વેપારી મહામહાજના અધિવેશનમાં એમ. એ. ડાંગે વ્યાખ્યાન આપવા આવે એટલું અનુગતુ એ કેટલાકને લાગે છે.

એવો પણ કેટલાકનો અભિપ્રાય છે કે જ્યોતીન્દ્ર જે હાસ્યરમિક લખાણમાં પ્રવૃત્ત ન થયા હોત તો ફિલસૂફીના ક્ષેત્રમાં ઘણી ખ્યાલિ મેળવી શકત. આમાં તથ્ય છે ખરું. પરંતુ એ તો એમ પણ કહેવાય કે નરસિંહ મહેતા ભક્તકવિ ન થયા હોત તો પ્રગળ સમાજસુધારક થઈ શકત અને અસ્પૃશ્યતા નિવારણના પ્રશ્નનો ઉકેલ ક્યારનો થઈ ગયો હોત; કાન્તે 'વમતવિજય' કે 'અદ્રવાકમિયુત' લખવાને બદલે ધાર્મિક વ્યાખ્યાનો લખવાનું કાર્ય ઉપાડી લીધું હોત તો આપણા ધાર્મિક સાહિત્યને ઘણું લાભ યાત; અથવા તો, સત્યજિત રાય ફિલ્મની કલાનું સર્જન કરવા કરતાં ઉચ્ચ કોટિના ફોટોગ્રાફર કે ચિત્રકાર થઈ શક્યા હોત. ભાઈ જ્યોતીન્દ્ર ગભીર વિવેચક થઈ શક્યા હોત-હજી પણ છે. પરંતુ એ કેવળ વિવેચક થયા હોત તો આટલા બધા બળ્યકોને કોણ ઉધારા પાડી શકત ? એ મમૃતના પ્રાપ્તપક કે ફિલસૂફીના પ્રકાશક થયા હોત તો આપણી ક્ષતિઓ અને મૂર્ખાઈઓ આપણે કેવી રીતે જાણી શકત ? એક વાત નિમશય છે કે જ્યોતીન્દ્ર કેવળ વિદ્વાન થયા હોત કે ધર્મધુરધર બન્યા હોત તો એ જ્યોતીન્દ્ર હવે ન થઈ શકત, એમને એમનું નામ બદલવું પડત. અને તો ગુજરાતી સાહિત્ય એનો એક હાસ્યકાર ગુમાવત, હાસ્યરસનો એક હૃદયગમ પ્રવાહ કદી વહેત નહિ !

હાસ્યકાર સરકસના વિદ્યુત જેવો હોય અથવા આપણા નાટકમાં ફારસના પાત્ર પેકે એણે વર્તવું જોઈએ એવી ઘણાની માન્યતા છે. દુર્ભાગ્યે કેટલાક હાસ્યકારો પણ આમ માને છે ને વર્તે છે પરંતુ હાસ્ય કંઈ હસી કાઢવા જેવો વિષય નથી. ઉત્કૃષ્ટ હાસ્યનું મૂળ ગભીર છે. મુશ્કેલ એ છે કે હાસ્યપ્રધાન સાહિત્યનું મૂલ્યાંકન બરાબર થતુ નથી; કા તો એ મુશ્કેલ અને નિરથક લેખાય છે, કાં તો ગમે તેવા પ્રયાસની ભારોભાર પ્રશંસા થાય છે. જ્યોતીન્દ્ર તમને કહેશે કે હાસ્યરસિક લેખ લખવા જેવું કંઈક કાર્ય સાહિત્યક્ષેત્રમાં મીઠું એક નથી. હાસ્યકાર એક "સ્વચ્ચિત"—automatic કે slot machine નથી કે જ્યારે એક હાસ્યરસિક લેખ માગે કે તરત તૈયાર કરી દે. હાસ્યકારને હમાવના આવડતુ જોઈએ એટલું જ નહિ પણ લખતાં પણ આવડતું જોઈએ. હાસ્યરસિક સાહિત્યની અભિરુચિ આપણે ધારીએ એટલી સર્વસામાન્ય નથી; ઉત્તમ પ્રકારના હાસ્યરસનો આરવાદ થોડા જ કરી શકે છે.

જ્યોતીન્દ્ર દેવે ઉચ્ચ કોટિના હારયકાર છે, કારણ કે એ વિવેચક છે, ફિલસૂફીના અધ્યાસી છે. એ જિંદગીનો કીમિયો શોધવા ધૂમતા નથી, જીવનનો કાયરો ઉકેલના મથ્યા નથી. એમનો કીમિયો એ જ છે કે જિંદગીનો કીમિયો જ નથી; એનું રહસ્ય કોઈ ઉકેલી શકતું નથી. સંસારમાં અનેક વિટંબણા અને ગોટાળા છે, નિર્જાતાઓ અને ગૂંચો છે, દંભ છે, અનેકવિધ મૂર્ખાઈ છે, બાલિશતા છે; તુચ્છ કલહો છે, નિરાશા છે. આ બધું છતાં સપ્રમાણ દૃષ્ટિએ જોઈએ તો જીવન વિનોદપૂર્ણ છે, આહ્લાદજનક છે, હાર્યારૂપદ પણ છે. જીવન જીવન છે એ હાર્યકારની આંખે જ્યોતીન્દ્ર સમજી ગયા છે. જિંદગી ધનપ્રાપ્તિનું સાધન, કીર્તિનો માર્ગ, સત્તાનું દ્વાર છે એમ આપણે વર્તીએ છીએ. હવે મોક્ષની ખારી કે સ્વર્ગની સીડી છે એમ તો થોડા જ માને છે અને એથી યે થોડા એ પ્રમાણે વર્તે છે. પરંતુ જીવનના નાનાંમોટાં સંકટો છતાં; કલેશ, કષ્ટ, વિરોધો છતાં અને આત્મી કરુણતા છતાં પણ આપણે થોડી-ફાણુ હસીએ છીએ, હસાવી શકીએ છીએ, હાર્યમાથી આનંદ પ્રાપ્ત કરી શકીએ છીએ એ મનુષ્યનું સદ્લાભ છે અને જ્યોતીન્દ્ર જેવા હાર્યકારને લીધે એ શક્ય બને છે.

જ્યોતીન્દ્રના હાર્યરસની સૃષ્ટિ વિશાળ છે, એમાં વૈવિધ્ય છે. એમનું નિરીક્ષણ તીક્ષ્ણ અને દૃષ્ટિ સૂક્ષ્મ છે; પરંતુ એમાં દેવ નથી, કટુતા નથી, ડંખ નથી. જન્મના વજ્ર પેઠે કઠોર નહિ પરંતુ સૂર્યનાં જ્યોતિર્કિરણનાં જેવાં ઋણ, જન્યુટ કરે એવાં, આપણી પરિસ્થિતિ અને ભૂમિતું ભાન કરાવે છતાં બાળા ન મૂં એવાં એમનાં વાગ્માણો છે :

“જે અધીરાઈથી અપુત્ર મનુષ્યના મૃત્યુની વાટ તેના વારસો જોઈ રહે છે, જે અધીરાઈ પાંચગીવાર પરણવા નીકળેલો પુરુષ, ઉંમર વધતી હોવાના કારણે, લગ્ન માટે દશવે છે, પતિદેવને જમાડી દેવાની જે અધીરાઈ અગિયારશવાળી, બૂખી, પતિપરાયણ સ્ત્રી બતાવે છે તેવી અધીરાઈ હું અનુભવવા લાગ્યો.”^૧

આપણા મનોરથો અને કાર્યસિદ્ધિ વચ્ચે, આપણી આકાંક્ષા અને સંજોગો વચ્ચે જે ગાઢ અંતર રહ્યું છે એ અનેક રીતે આપણને દેખાડે છે :

“પ્રીતિની પેઠે ગર્વ પણ જહારની ઉપાધિ પર આધાર રાખતો નથી, દરેક મનુષ્યને ગર્વ તો હોય છે જ-જોને માટે તે તો તેને પણ ખબર હોતી

નથી, તેમ જ બીજું કોઈ પણ જાણતું નથી હોતું. અભિમાન એ તો મનુષ્યને જ નમસિદ્ધ હક્ક છે અને સ્વરાજની સિદ્ધિ પેટે એની સિદ્ધિને અર્થ કોઈને શ્રદ્ધા મારવા પડતા નથી, આપોઆપ, અભિમાનની માફક, એ માનવહૃદયમાં ઉદય પામે છે અને અનરુપ ચળકી રહે છે.”^૧

આપણે કેવા છીએ, બીજાને કેવા લાગીએ છીએ, એ આપણે પોતે જાણી શકતા નથી. એનું પ્રતિગિમ્મ હામ્યગસિક ચરિત્ર દ્વારા જ્યોતીન્દ્ર જેવા હાસ્યકાર આપણને દેખાડે છે, આપણી સમક્ષ આરસી ધરે છે રોખટી બર્સની પ કિત ટાકું તો :

Would to God the gift He give us -

! To see ourselves as others see us !

(ઈશ્વર આપણને એવી જાણિસ આપે કે બીજા આપણને જેવા જુએ છે એવા જ આપણે આપણી જાતને જોઈ શકીએ.)

હાસ્યરસ માનવસષ્ટિમાં અસ્તિત્વ નથી મોગરતો, એ હાસ્યકારની દૃષ્ટિમાં છે. જે મનુષ્યોને આપણે મળીએ છીએ, જોળખીએ છીએ, જેમની સાથે સ્નેહ કે મિત્રાચારી કે અધડા છે એમને જ જ્યોતીન્દ્ર જેવા હાસ્યકારી કલામાં નિપુણ લેખક પણ મળે છે; પરંતુ એમને ભિન્ન દૃષ્ટિથી, વક્ર મતિથી જુએ છે આ શક્તિ વડે એ સંજોગોને, પ્રસંગોને, મનુષ્યોને, દુનિયાને ઉલટાસુનટી કરી નાખી શકે છે સમનારાયણ ધાડકના શબ્દોમાં કહીએ તો -

“ખરી રીતે જ્યારે મારી શુદ્ધિ અવગી થાય છે, તે આક્રમણ, આક્રવાટે જાય છે ત્યારે સ્વૈરવિદાર ચાલે છે. ગંગા ઉત્તરથી દક્ષિણ વહે છે પણ અવગી વહી ઉત્તરવાહિની ચાય છે ત્યાં વધારે પવિત્ર મનાય છે, તેમ મારી શુદ્ધિ અવગી વહે છે ત્યારે મને વધારે આનંદ આવે છે.”^૨

એરિસ્ટોટલે કહ્યું છે કે મનુષ્ય શુદ્ધિમાન પ્રાણી છે, કોઈ કહે છે કે મનુષ્ય લાગણીપ્રધાન છે, પરંતુ હાસ્યકાર જાણે છે અને માને છે કે એ ઠસતું પ્રાણી છે અને હાસ્યપાત્ર પણ છે જ્યોતીન્દ્રે એની પણ શોધ કરી છે કે મનુષ્ય એક જ એવું પ્રાણી છે કે જે જૂખ ન હોય તો પણ ખાય છે ! એની ખાતરી

કરવી હોય તો જોશો કે ટ્રેનમાં મુસાફરી કરતા કેટલા ઉતારુઓ લગભગ દરેક સ્ટેશને કંઈ કંઈ ખાવાનું, ચવાણું લે છે કે ચા પીએ છે, અથવા નાટક કે સીનેમાના ખેલમાં અંકનો પડછે પડે ત્યારે કંઈ લાવીને મમરા દાળિયા અને હવે પોપકોન^૧ કેટલા શ્રોતાજનો ફાંકે છે, જ્યોતીન્દ્રે જ્યારે આવા સંજ્ઞાઓને પૂછ્યું કે “ખાધા વગર આવ્યા હશે?” ત્યારે એમણે કહેલું કે, “જૂખ લાગ્યાથી થોડું ખાઈ એ છીએ! એ તો વખવ વિતાડવા આમ ખાધા કરીએ છીએ!—”

અસંગતિ કે વિરોધના તત્ત્વથી હાસ્ય ઉદ્ભવે છે. અસંગતી વિચિત્રતાને લીધે, શબ્દોની રમત વડે હાસ્યની નિષ્પત્તિ થાય છે; પણ, વિચારની જૂમિમાં જ્યારે હાસ્યકાર ખેલે છે ત્યારે ઉચ્ચ કોટિના હાસ્યરસનું સર્જન થાય છે. હાસ્યનાં પણ વિવિધ રૂપો અને પ્રકાર છે. રમણભાઈએ એમના હાસ્યરસના વિદ્વતાપૂર્ણ નિર્માણમાં નર્મયુક્ત વાક્યાતુર્ય^૨ (એટલે Wit) અને સમર્પ હાસ્યરસ (એટલે Humour) એવા બેદ કલા છે. કટાક્ષ, પ્રતિકૃતિ, શ્લેષ ઇત્યાદિ દ્વારા હાસ્યરસ પ્રગટ થાય છે. લગભગ આ બધાંય ક્ષેત્રોમાં જ્યોતીન્દ્ર ધૂમ્યા છે. એમના કેટલાક લેખો ખડખડાટ હસાવી શકે એવા છે. જ્યારે કેટલાકનો આસ્વાદ રિમત માત્રથી થઈ શકે એવા છે. વળી, જેને અસંબદ્ધ લગભગ અનર્થક કૃતિઓ-અંગ્રેજીમાં જેને nonsense કહે છે-જે હાસ્યરસને શિખરે પહોંચે એવી હોય છે એમાં એ પ્રવીણ છે; આના ઉત્તમ દષ્ટાંત “અશોક પારસી હતો,” અને “મદાલાસત : એક દષ્ટિ” એ બે લેખો છે. પારસી અશોકના કેટલાક સિલાલેખો ચિરસ્મરણીય છે :

મજા ખી કીઠી ને મોજ ખી કીઠી,
સુરત જઈને ટું સોજી દારી ખી પીઠી.
ચલાં ને શીરીનની હું સાથે ફરિયો,
ચીચોરાં ખી અખ્ખે હાડે રલિયો.
વાલ ખી ઝોલિયા ને ટું રોલ ખી કીડું,
મોનું ખી ઘસી ધસી ચકચકડું કીડું.
પન ઝો મનખ, ટને એમ હું પૂછસ,
ટને મળિયો આપ દુનિયામાં જરી ખી જસ!
દરમની ઉપર ને દયાન હું દરે,
ટો મોજની સાથે ટને જસ ખી મલે.^૩

૧. રજવાડાં ભા. ૧ લો. ૫. ૭-૮ “અજ્ઞમાં મીન” પણ આવેા પ્રયોગ છે.

મહાભારતના નાટક વિશેની પાગસી મિરાદર પેરનનજની અરખલિત ટીકા-
running commentary કેવળ ઉપહાસ છે. હાસ્યવૃત્તિ હોય તો હિંદુ કે
પારસીને આમાં મારું ન લાગે. આવાં વિચિત્ર ચિત્રો પુષ્કળ હસારી શકે.
જ્યોતીન્દ્રે પ્રતિકૃતિઓ પણ કરી છે-ખાસ કરીને કવિ નાનાલાલનાં કાવ્યોની-
જે હરવાની એકવાર સાહિત્યમાં 'ફેશન' હતી અથવા લગભગ એવી રાગ હતો.
કટાક્ષ પણ જ્યોતીન્દ્રની કૃતિઓમાં ઠેર ઠેર જણાય છે પરંતુ એ કડવો નથી
હોતો, અગત આક્ષેપવાળો નથી હોતો. ભાષાના ઉપયોગથી હાસ્યરસ જમાવી
શકાય છે અને એ કેવળ શ્લેષ વડે નહિ. એ કે શ્લેષનો પણ જ્યોતીન્દ્ર
કોઈકોઈવાર ઉપયોગ કરે છે. પરંતુ આડંબરી ભાષા આ માટે ઠેરી રીતે એ
વાપરે છે એનું એક દર્શન આપીશ :

"મૂળ નકામી છે-અનર્થકારક છે, ભલે આ સંદેશને ઈશ્વરપ્રેરિત ન
માનો, છતાં કોઈપણ દષ્ટિથી જુઓ : અર્થશાસ્ત્રની દ્રવ્યલુપ્થ દષ્ટિથી નિહાળો,
ફિલસૂફીની ત્રીણી અને જાડી નજરે નીરખો, સામાન્ય જનસમૂહની પશુનિર્વિશેષ
દષ્ટિથી જુઓ, વૈજ્ઞાનિકના વ્યવસ્થાપક ચમુટી જુઓ કે સીવગાંની અશુદ્ધિ
આંખ વડે નિહાળો-મૂળ કેવળ અનર્થાત્મક છે એમ જ તમને લાગશે." ૧

કેવળ ઉપહાસ ક્રાંતા જ્યોતીન્દ્રે ઉત્તમ કોટિના હળવા નિબંધો લખ્યા
છે. અગ્રેજ સાહિત્યમાં લગભગ એ સંકાપી 'ચાલ્સ' લેખથી માંડીને 'રાબર્ટ
લીન્ડ' સુધી આવા નિબંધો લખાયા છે. જ્યોતીન્દ્રના કેટલાક લેખ ખરેખર
ઉચ્ચ કોટિના છે, બધા જ ઉત્તમ તો કોઈ લેખકના ન હોઈ શકે. એમનાં
ઉત્તમ લખાણો ગુજરાતી સાહિત્યમાં ચિરંજીવ થશે એમાં સંદેહ નથી; ભારતની
ખીજ ભાષાઓમાં એના કેટલા અનુવાદ થયા એ મને ખબર નથી, પરંતુ
કેટલાક લેખોના થાય તો દેશમાં પણ ગુજરાતી સાહિત્ય હાસ્યરસમાં ફાળો
આપી શકે.

રામનારાયણ પાઠકે પૂછ્યું છે કે ઘણા માણસો તેમની તબિયત કરતાં
વધારે પ્રસિદ્ધિ પામે છે ત્યારે તેઓ પોતાની ખરાબ તબિયત માટે મગર
નથી થતા ? જ્યોતીન્દ્ર દવે વારંવાર આ લખે છે એમ મને ઘણાં વર્ષોથી લાગ્યું છે.
એમની દુબળાઈ, પાતળાઈ કાયા વિશે એ પોતે વારંવાર રમૂજ કરે છે એ તો
રીક, પણ અન્ય વક્તાઓ પણ એમ માને છે કે એનો ઉલ્લેખ કરીને ઓતાજનોને

૧. જુઓ. ૧૯૧૧મ ભા. ૧. પૃ. ૧૫, ૪૬; નોંધોથી : પૃ. ૧૫૧.

૨. ૧૯૧૩મ ભા. ૧. પૃ. ૧૮૦-૧૮૧ કલાપીની પ્રતિકૃતિ પણ કરી છે નોંધોથી પૃ. ૫૧૧.

હસાવી શકાશે. અથવા પોતાની વિચારશક્તિ દાંડી દેવાશે. પરંતુ આમાં જ્યોતીન્દ્ર આપણા દેશમાં અદ્વિતીય છે એમ નથી. જ્યોતીન્દ્રના શારીરિક વજન અને માનસિક તોલ કે જીવિના પ્રમાણ વચ્ચે કંઈ સંબંધ નથી. રથૂળ ગર્વમાના કંઈમાંથી સુમધુર સ્વર નીકળે તો સુકલકડી દેહના કક્ષાકાર હાસ્યના અમકારા કેમ ન કરી શકે ?

અમેરિકન ફિલ્મસ્ટુક વિલિયમ જેમ્સે ‘જડા’ અને ‘પાતળા’ ફિલ્મસ્ટુક એવા વિભાગ પાડ્યા હતા. મને લાગે છે કે ‘હસતા’ અને ‘રડતા’ ફિલ્મસ્ટુકનો ભેદ વધારે ઉચિત છે. વર્ષો પહેલાં રામનારાયણ પાઠકને મેં ‘હસતા ફિલ્મસ્ટુક’ કહ્યા હતા. જ્યોતીન્દ્ર પણ પાતળા છતાં હસતા ફિલ્મસ્ટુક છે. એમને હાસ્યમાં રસ છે એથી હાસ્યરસિક લેખક થયા છે. એમનામાં હાસ્યશક્તિ નૈસર્ગિક છે. ખીજા કોઈના કરતાં વધારે ઉપહાસ કરવામાં, રમૂજ કરવામાં હાસ્યકારની વિશિષ્ટતા નથી. એની વિશિષ્ટતા તો જીવનની જે ગંભીર, મંસારની જે ઘેરી બાજુ હોય એની પણ ઉજ્જવળ, વિશદ બાજુ જોવી અને દેખાડવી એમાં છે. શ્યામ રાત્રિમાં અસંખ્ય તારાના તેજથી એ માર્ગ શોધે છે; અંધકારને નિરંતર દોષ દેવાને બદલે એક નાનું કોડિયુ એ સળગાવે છે; પથરોને કે મનનો કારાગૃહ હોય એવા કાળા કારાગૃહમાં પણ જીવ્યું આકાશ જોઈ ઉલ્લાસ પામે છે. સૂર્યના પ્રકાશની ઉજ્જવળતા તો સૌ કોઈ જોઈ શકે છે; હાસ્યકાર તો અંધકારમાં પણ કંઈ તેજ નિહાળે છે.

હવે અને શોક બન્નેમાં આંસુ હોય છે અને એ બે વચ્ચે ઝાઝું અંતર નથી. નરસિંહરાવ ગ્રાઈનાના એક ગીતમાં કહે છે એમ “સુખખીજ મૂક્યું સહુ દુઃખ વિશે, જગતના સુખમાં દુઃખ મિશ્ર દીસે.” હાસ્યારપદ ધણા પ્રસંગો પ્રતિકૂળ હોય છે; કદોડા સંજોગો હાસ્યની જૂમિકા બની જાય છે. હાસ્યમાં પણ કડુણતા લુપ્ત છે. સૈદ્ધીના ચંદ્રેમાં કહીએ તો

“Our sincerest laughter with some pain is fraught”
(આપણા સહૃદય હાસ્યમાં પણ વિષાદ લુપ્ત છે). તુચ્છ ઝંખડા, ખોટી શબ્દ-જળ, મિથ્યા વાગ્યુદો, ઢોંગ, મિથ્યાભિમાન, આપણા વચન અને વર્તન વચ્ચેના ભેદ—આ સર્વ નિંદા હોય, ખેદકારક પણ હોય, પરંતુ હાસ્યકાર જ્યોતીન્દ્ર આ બધાને ખુલ્લા પાડે છે અને આપણને એની હાસ્યારપદ બાજુ દેખાડે છે. આ સર્વમાં વ્યથાનો અંશ પણ રહેલો છે. બાઈબલના old Testament માં કહ્યું છે: “Even in laughter the heart is sorrowful” (હસવામાં

પણ હૃદય દુઃખાન્વિત હોય છે.) જે પ્રસંગોથી સામાન્ય રીતે માણસ આકુળ-
વ્યાકુળ થઈ જાય છે કે ક્રોધાયમાન થાય છે એ જ પ્રસંગોથી હાસ્યકારને
જીવનની અસંગતિનું જ્ઞાન થાય છે.

વર્ષો પહેલાં જ્યંતી વિશે જ્યોતીન્દ્રે પૂછ્યું હતું કે કેઈ પચાસ વર્ષ પૂરાં
કરે એની ત્યતી ઉજવવાની રીત જરૂર ? પ્રશ્નનો ઉત્તર પ્રશ્નના અંતર્ભાગમાં જ
રહેલો છે એમ તેમણે પ્રતિપાદન કરીને ઉત્તર દીધો કે પચાસ વર્ષ એ માણસે
પૂરા કર્યા છે, પચાસ વર્ષે તેને પૂરા કર્યો નથી. વળી એમણે એમ પણ કહ્યું
છે કે ત્યંતી ઉજવવા માટે ત્રણ પ્રકારના મનુષ્યોની જરૂર છે: એક પ્રથમ-જેની
જ્યતી ઉજવવાની હોય તે વ્યક્તિ; બીજી પ્રથમ-સક વ્યક્તિ અને ત્રીજી તોળી
પાકનાર મનુષ્યોનું ટોળું. આ ત્રણેય યોગ્ય સમયે હાજર થશે. એક પ્રથમ-સક
તરીકે હું તો આટલું કહી શકું: સ્વર્ગની ફૂંચી કેની આગળ છે એ હું જાણતો
નથી, બીજું કેઈ જાણે છે એમ જાનતો પણ નથી, પરંતુ એ સંજય ધમા એક
અગ્રેજ પક્તિ ઠાકીય :

If I go to Heaven
And you are not there too,
I would throw away my key
And go to Hell with you !

(હું જો સ્વર્ગમાં જઈશ અને તને ત્યાં નહિ જોઈ તો મારી સ્વર્ગની
ફૂંચી ફેંકી દઈ હું પણ તારી પાસે નકંભા આવી પહોંચીશ.)

જ્યોતીન્દ્રને એવો અનુભવ થયો લાગે છે કે કેટલાક મનુષ્યો આપણી
સિક્કિ માટે અલિનંદન આપવા આખ્યા હોય પણ આપણે આ પાઈએ નહિ
સ્થામુધી અલિનંદન આપતા નથી. પરંતુ ભવિષ્યની કંઈ ઊંડી આશા રાખ્યા
વગર પહેલી તકે જ એમને આપણે સહૃદય અલિનંદન આપીએ, અને એટલી
શુભેચ્છા દર્શાવીશું કે પ્રકૃતિના નિયમનું ઉલ્લંઘન કરીને પણ જ્યોતીન્દ્ર દેવતા
હાસ્યરસના પ્રવાહમાં ઝોટ આવતો હોય તો એ એટકાને ફરી ભરતી આવે
અને સતત આખ્યા જ કરે; અને પૂર્ણિમાના ચન્દ્ર જેવું હાસ્ય એમની કૃતિઓ
રેલાવે સીતેર વર્ષે પણ, હાલ એ સાઠ વર્ષની વયના છે એટલા જ રહે અને
પચોતેર વર્ષે એમની સીતેરમી જ્યંતી ફરીફરી ઉજવાય

वाङ्मयविहार

અ નુ ક્ર મ

પ્રાણ હાસ્યરસસર્જક

જ્યોતીન્દ્ર હ. દવે :

જ્યોતીન્દ્ર :

ખંડ પહેલો :

શ્રી. રામપ્રસાદ ત્રે. બક્ષી ૯

શ્રી. ધનસુખલાલ મહેતા ૧૮

અ. નં.	વિષય	પાનાનો ક્રમ
૧.	મારા પૂર્વજો-મારા જન્મના કેટલાક જવાબદારો	૩૧
૨.	ગઝલમાં ગીતા	૩૬
૩.	નામની કિંમત	૪૩
૪.	હજમતની કલાની કદર	૪૬
૫.	દર્શક સર્વનામ	૫૨
૬.	બટાકા છોક્ષની પ્રિયાને	૫૮
૭.	ખોટી બેઝારી	૬૨
૮.	કરકસર	૬૫
૯.	વહેમની વ્યાપકતા	૭૨
૧૦.	અવસ્થુદર્શન	૭૬
૧૧.	અશોક પારસી હતો	૮૫
૧૨.	ધાટીને ખુદસો પત્ર	૯૨
૧૩.	આશા	૯૭
૧૪.	સાહિત્યસમીક્ષા	૧૦૪
૧૫.	સાહિત્યપરિપદ્	૧૧૪
૧૬.	મહાભારતઃ એક દ્રષ્ટિ	૧૨૧
૧૭.	માંદગી	૧૨૭
૧૮.	ચોરોના અચાવમા	૧૩૮
૧૯.	અજ્ઞાન	૧૪૪
૨૦.	કાદવ	૧૪૬
૨૧.	જીમ	૧૫૬
૨૨.	પત્રલેખન	૧૬૪
૨૩.	તત્તો	૧૭૧
૨૪.	ધુધાસા	૧૭૫

૨૫. ચૂંટણી	...	...	૧૮૪
૨૬. પાપમાંથી પુણ્ય	...	...	૧૯૩
૨૭. ચંદ્રાનો ખાસો	..	...	૧૯૮
૨૮. હું નવશક્યા કેમ નથી લખતો ?	...	...	૨૦૪
૨૯. ભદ્રંભદ્ર, અંબારામ અને રમણભાર્ગ	...	....	૨૧૩
૩૦. સખનો હેતુ	...	....	૨૧૯
૩૧. પરતંત્ર પુરુષ	...	...	૨૨૪
૩૨. જાદુની સૃષ્ટિ !	...	...	૨૩૧
૩૩. તબિયત બગાડવાની કલા	...	...	૨૩૭
૩૪. ખરી સાહસશક્તિ	...	...	૨૪૦
૩૫. આત્મશ્રદ્ધા	...	...	૨૪૬
૩૬. ઇતિહાસદ્રષ્ટિ	...	...	૨૫૩
૩૭. ઓ અને સિગારેટ	...	...	૨૬૦
૩૮. નવાં મૂલ્યાંકનો	...	...	૨૬૬
૩૯. વિચારોની અસર	...	...	૨૭૨
૪૦. હું ને અમારું !	...	...	૨૭૬
૪૧. ફેતરાઓના બચાવમા	...	...	૨૮૭
૪૨. સીતા રામની સાથે કેમ ગયા ?	...	...	૨૯૨
૪૩. હું કેમ લખું છું ?	...	...	૨૯૭
૪૪. માફ કરો; દિલગીર છું !	...	...	૩૦૬
૪૫. મારી અધ્યાત્મસાધના	....	...	૩૧૩
૪૬. છોક	...	...	૩૨૧
૪૭. હવાફેર : નક્કી કરીએ છીએ	...	...	૩૨૭
૪૮. હવાફેર : માંડી વાગીએ છીએ	...	...	૩૩૪
૪૯. એળખાણ	...	...	૩૪૧
૫૦. વીમા અંગે થોડું તત્ત્વચિંતન	...	...	૩૪૮
૫૧. ત્રીજું સુખ	...	...	૩૫૫
૫૨. મોહું દુઃખ	...	...	૩૬૩
૫૩. દુકાનનાં પાટિયાં	...	...	૩૭૧
ખંડ બીજો : નાટક			
સખના ઉમેદવાર	...	...	૩૭૯

ખંડ ત્રીજો : કાવ્યો-પ્રતિકાવ્યો

૫૫. મંગલાષ્ટક	...	...	૩૯૧
૫૬. કવિપરિચય	...	...	૩૯૫
૫૭. આત્મ-પરિચય	...	....	૪૦૨
૫૮. એ કોણુ હતી ?	...	...	૪૦૫
૫૯. પાદપૂર્તિઓ	...	...	૪૦૯

ખંડ ચોથો : સાહિત્યસર્જકોનો પરિચય

૬૦. શિક્ષણ અને સાહિત્યનો સુલગ	...	...	
સમન્વય : કાકા કાસેલકર	....	...	૪૧૩
૬૧. ગુજરાતનું ગૌરવધન: મુનશી	...	...	૪૧૮
૬૨. વિચારપ્રધાન કવિતાના પ્રવર્તક આપણા બંદુકાકા	...	...	૪૨૩
૬૩. પ્રા. રામનારાયણ પાંકજી	...	...	૪૩૦
૬૪. ઉમાશંકર જોશી: સિદ્ધિ અને પ્રસિદ્ધિ	...	...	૪૩૪
૬૫. સુદરમ : ઊર્મિ ને ચિંતનનો સુયોગ	...	...	૪૪૦
૬૬. પ્રા. વિષ્ણુપ્રસાદ ૨. ત્રિવેદી	...	...	૪૪૪
૬૭. ધનુભાઈ : કાલ અને આજનું મિલન	....	...	૪૪૮
૬૮. ચન્દ્રવદન: રંગ ને રસનું મિલન	...	...	૪૫૨
૬૯. શ્રી વિજયરાય વૈઠ	...	...	૪૫૮

ખંડ પાંચમો : મીમાંસા

૭૦. નવલગમ: વિવેચક	...	...	૪૬૫.
૭૧. નવલગમ: કરિ અને નાટકકાર	...	...	૪૭૭.
૭૨. નાટકની કલા અને એકાંકી	...	...	૪૯૦
૭૩. નાટકની સૃષ્ટિ	...	...	૪૯૮
૭૪. જીવન સાથેનો અવિચ્છિન્ન મંથન	...	...	૫૦૧
૭૫. શ્લેષ અલંકાર	...	...	૫૦૪
૭૬. રસમીમાંસાની પરિભાષા	...	...	૫૧૨
૭૭. હાસ્યરસ્ય	...	...	૫૨૬
૭૮. પ્રતિકાવ્ય	...	...	૫૪૫.

પ્રાજ્ઞ હાસ્યરસસર્જક જયોતીન્દ્ર હ. દવે

ગુજરાતના સાહિત્યસર્જકોએ અન્ય રસનું અંગ બનીને, અન્ય રસની સાથે રહીને આવતા પ્રાસંગિક હાસ્યરસની ઉપાસના કરી હતી. પણ હાસ્યરસ સ્વપ્રીય મહિમાથી, સાહિત્યકૃતિનો પ્રધાન રસ બનીને પોતાની સ્વતંત્ર પ્રતિષ્ઠા જમાવતાં શીખ્યો એ તો અગ્રેજી, અને અગ્રેજી દ્વારા પરિચિત થયેલ પાશ્ચાત્ય સાહિત્યના પરિશીલનનો પ્રભાવ છે.

એ પ્રભાવ ઝીવનાનો અનેક ગુજરાતી સાહિત્યસર્જકોએ પ્રયાસ કર્યો, પણ એ પ્રયાસમાં અમગળ્ય સફલતા વરી બે સાહિત્યકારોને : પ્રથમ, આજે ૭૩ વર્ષ પૂર્ણ કરી ૭૪મા વર્ષમાં જેમણે પ્રવેશ કર્યો છે તે શ્રી ધનસુખલાલ મહેતાને, અને ૫૪ી જેમની પટ્ટિપૂર્તિ ગુજરાતી સાહિત્યરસિકો જિજ્ઞાસુ રહ્યા છે એ શ્રી જયોતીન્દ્ર દવેને.

આ બે આપણા આજ સુધીના પ્રથમ પક્ષિતમા જોડાજોડ બેઠેલા હાસ્ય-નિપાદકો છે; બંને મિત્રો છે; બંનેએ “અમે બધા”ના નિર્માણમાં સાથે ન્હોતે કાર્ય કર્યું છે; છતાં બંનેની રીત જુદી છે, હાસ્યરસ માટે વિભાવો. યોજવાની દૃષ્ટિ જુદી છે, ભાષાની હાસ્યગસાનુકૂલ શૈલી જુદી છે, અને હાસ્યરસને ખીલાવનાર વસ્તુની પસંદગી જુદી છે.

ખીજો એક પણ વિશેષ છે. ધનસુખલાલે પેતાનો જીને હું” દ્રષ્ટાનિષ્ઠ કહ્યું હતું તેવા, સામાન્ય રોજિંદા માનવજીવનમાંથી અત્યુક્તિ કે વિડંબના કે વાદ્વલ અથવા વાદ્વ્યાર્થ જેવી યુક્તિઓના અવલંબન વિના સાધેલા, સૂક્ષ્મ અને બુદ્ધિગમ્ય હાસ્યરસની પ્રસારી મુદ્રિત પુસ્તકોના પાનાઓમાં પીરસી છે, અને પગલું બોલાવીએ ત્યાં જો બાપજીમાં વાળીકાગ પણ મતતવાદી સિદ્ધ હાસ્યરસની લદાણી એઓ કાઢકિવાડ કરે છે, તે છતાં એમણે પોતાના હાસ્યરસને બાપજીમાં મુગદાન વારંવાર વહેવડાવ્યો નથી. જ્યારે જયોતીન્દ્ર દવેએ તો હાસ્યરસની કૃતિઓના નેમ જ હાસ્યરસમય ભાષણોના પુષ્કળ પૂર વહેવડાવ્યાં છે. એમણે રચેલા મનોની નાગાવલિ અન્યન આપી છે એ જોતાં જણાશે કે એમાં ઘણા મોટા ભાગ હાસ્યપ્રધાન કૃતિઓનો છે.

આમ જ્યોતીન્દ્ર દ્વે અન્યથા સખાણો દ્વારા જ નહિ પણ મહિને મહિને અનેક માસિકોમા પ્રકટ થતી વિનોદપ્રાન નિયધિકાઓ દ્વારા અને વા-વાગ અનેક શહેરોમા અનેક સભાઓમા આપેલા હાથપ્રેગ્ગ વ્યાખ્યાનો દ્વારા પણ, ગુજરાતની જનતા મમક્ષુ ગુજરાતના હાથપ્રેગ્ગની સાક્ષાત્ મૂર્તિ બની ગયા છે અને વાચકોને તથા શ્રોતાઓને પ્રિય બની ગયા છે. હાથપ્રેગ્ગના નિર્માતા તરીકે દેશાટન કરીને દિગ્વિજય ઠાકરજી પ્રાપ્ત કર્યો હોય તો તે જ્યોતીન્દ્રે અને એકલા જ્યોતીન્દ્રે

સમગ્ર ગુજરાતી જનતા જાણતી હોય કે ન જાણતી હોય પણ માહિત્યના અને સાહિત્યસામ્રાજ્યના અધ્યાસીઓ તો માગી રીતે જાણે છે કે જ્યોતીન્દ્ર દ્વે જેટલા હાસરસિક છે તેટલા જ અધ્યાસરસિક છે. જેટલા વિનોદચતુર છે તેટલા જ સમ્ભવિષ્ટાપ્રવીણ છે. એમણે પોતે હાથપ્રેગ્ગના પાઠમા વળા દરીને કે શ્રોતાઓને વહાવ્યા કરીને, અને જનતાએ એમને હાથપ્રેગ્ગના વહેણમા એચીને, એમનું પાઠિલ છપ્પ રહી જાય એવા સંજોગો ઉપજાવ્યા ધ્યા છે તે છતાં—જ્યોતીન્દ્ર દ્વેનું પાઠિલ છપ્પ રહી શક્યું નથી. તથા જ અન્દરશ કરે પાઠાએ ભાર્ન જ્યોતીન્દ્રને ૧૯૩૭ના જન-ધુઆરીમા લખેલા પત્રમા આ યથાર્થ વચનો લખ્યા હતા

“મ્હારુ લક્ષ તો હમેશા તમ્હારા, ઝીણીબહેનના દીકરાને જેમ આપે એવી ઝીણુનટવાળા, પાઠિલ પ્રતિ વિશેષ છે હાથપ્રેગ્ગના તમ્હારા પાઠિલની શોભા માત્ર છે.”

રાખીને વિદ્વાને આગળ મેળા સહલાગ્યે એમના પદ્ધિપૂર્તિ સન્માન સમારંભને સુખ અવસરે પ્રકટતા આ મન્યમા એમની વિદ્વાતાની વાનગી ચખાડના અને એણે મગદાયા છે એમા માર્ગિક મન્યસમીક્ષા છે, સાહિત્યકારના વિદ્વાતાપૂર્ણ ગુણાધિનો છે, પાત્રસંપૂર્ણ વ્યાખ્યાનો છે અને ગત્તસિદ્ધાન્તની શાસ્ત્રીય ગીમ આપણ છે

માહિતના દળાગમા સાહિત્યસમીક્ષક વગતા માહિત્યસર્જનનું મધ્યમ એક દૃષ્ટિએ ઉચ્ચતર ગણાય છે. જ્યોતીન્દ્ર દવે માહિત્યસમીક્ષક છે, વિદ્વાન છે, પણ એમના સાહિત્યસર્જનનું મન્યપ્રમાણ ધણું વધારે છે. અને એમનું એ સર્જન હાસ્યરસ પ્રધાન છે જેમા જ્યોતીન્દ્રના નામનો સિદ્ધો આને છે એવા હળવા નિમધો ઉપરાત એમણે હાસ્યરસિક નાટિકાઓ લખી છે, હાસ્ય-સિક, છેકાપલ્લનુતિના અમલકારનાળા મા થો લખ્યા છે, અને રિનોદમયુગ પ્રતિકાઓ લખ્યા છે પાણિગૃહ્ય જેવા—“પ્રભુનામા પગના” માડવાના—ગભીર અવસરે પણ જ્યોતીન્દ્રભાઈએ રચેલા મગલાદ્યમા મગવાર્યે આરાધેલા દેવને પણ હાસ્યનો વિમાન-પૂજાલાવ મનેત-મન્યપ્રમા આપે છે આવી વિનિધ એમની સર્જનશીલા છે એમાથી પ્રતિનિધિ બની ને એવા નમૂનાઓ આ મગદમા ચૂટીને મૂકવામા આપ્યા છે

ભાઈ જ્યોતીન્દ્ર દવે હળવા હાસ્યરસિક નિમધો લખનાગઓમા આરંભથી તે આજ સુધી અગ્રણી અને અનન્ય થા છે એમની એ અગ્રગણ્યતાનું અને અનન્યતાનું મૂલમત કારણ એમના શિશુ માનસમા—માનસના મધારણમા રહ્યું મને લાગે છે એમનું મન દ્રષ્ટા તરીકે ગગદેવકોધ વગેરે મનોવિકારોથી અને સર્જક તરીકે સાહિત્યરચણના ધડતરના દર નિયમબધનથી મુખ્ય રહે છે કદાચક તરીકે તેમ જ કારીગર તરીકે એમના માનસની મુક્તતાને પશ્ચિમે એમણે હાસ્યરસિક નિમધકારોમા પ્રથમ પદ પ્રાપ્ત કર્યું છે અને એમા અદ્વિતીય રહ્યા છે

આ ઉપરાત એમની મિદ્ધિમા સાથ આપનારું બીજું પણ તરવ જે સર્જનની માનસિક પ્રક્રિયા અને એમનો મનોલાવ જેમ મહારવની વસ્તુ છે તેમ કૃતિમા જીતરેનો એ મનોલાવ વાચકના ચિત્તમા મકાત કરવાની શક્તિ પણ મહારવની વસ્તુ છે કૃતિમા રમ્મન ચનાગ મનોલાવ પત્તે મજાક અને જાનક ઉભયની સમાનધર્મતા સધાય એ લાવપ્રધાન મજાકની સફળતાની કસોટી છે એ કસોટીમા ભાઈ જ્યોતીન્દ્ર બીજા કરતા વિશેષ મક્કળ થાય છે. મનની આ મુક્તતા, અને એ મુક્તતાને વાચકમા મેકાન્ત કરવાનું અદ્વિતીય સામર્થ્ય ધરાવતી

આ શૈલી, એ બંને ઉપર એમનું પ્રભુત્વ એવું છે કે બીજાઓ એકાદ એ મગ્ન પછી વિરમી જાય ત્યારે જ્યોતીન્દ્ર દ્વેની ક્વમ અવિગત ચાતુ રહી છે.

આમ આજની પૃષ્ઠિપૂર્તિની ક્ષણ પર્યન્ત અવિચ્છિન્ન ગહેલી એમની આ પ્રવૃત્તિમાં ગુણુત્તા સદૈવ સમાન રહી છે એનું તો ન કહી શકાય “રંગતરંગ” ના પ્રારભના લેખોમાં વિનોદ ઉપજનવા માટે અમંભાગ્યને મમાગ્ય કદખીને કરેલ કથનોનો, વાસ્તવના કૃષ્ટ વિપર્યાસનો, શબ્દના ઉદ્દભવ ઇતિહાસ-ભૌગોલિક પ્રવાસ વત્યાદિ વિશે અસંભાગ્ય કદખનાનો, કવચિત્ શબ્દશ્લેષનો અને કવચિત્ તર્કશ્લેષનો આશ્રય લેવામાં આવ્યો છે.

ભાઈ જ્યોતીન્દ્ર હાસ્યનિપ્પત્તિ માટે વિષયાન્તરનો કુશળ ઉપયોગ કરી જાય છે શબ્દોના ઉચ્ચારસામ્યની કે અર્થસામ્યની મદદથી, અથવા આડકથાઓ અને ઉપકથાઓની મદદથી વિષયાન્તર કરવું એ કદાચ સહેલું હશે, પણ એવા અનેક વિષયાન્તરો કર્યા પછી વાચકને વિસ્મિત કરે એવી ખૂંચીથી અને સ્ફાઈથી મૂળ વિષય ઉપર આવી જવું, અને એ કથાઓ કે દૃષ્ટાન્તો આડકથાઓ નહોતી પણ વિષયથી મગ્ન વાત જ હોઈ એવો આભાસ ઉપજાવવો, એ કાર્ય સહેલું નથી.

આ વિષયમાં એમનું પોતાનું કથન સારો પ્રકાશ નાખનારું બને છે : “એક નાનકડું, ખિનજવાળદાર, ગસીનું, આડકથા ને ઉપકથાઓથી ભરેનું પુરાણ લખી કાઢવું એ તો ગમત વાત છે એમ માનવું જૂરજૂરનું છે એને માટે કેટલી સાધનસામગ્રીની જરૂર પડે છે ?” આ કથન કહી જાય છે કે આવા વિનોદમય લેખો લખવામાં પણ અભ્યાસની, પાઠિત્યની, જરૂર રહે છે.

અલ કારોને પણ જ્યોતીન્દ્ર હાસ્યરસના પરિચારકો બનાવે છે. એમના ઉપમા, ઉપક, વ્યાજસ્તુતિ આદિ અર્થાલ્પ કારો સચોટ તો હોય છે, પણ એ ઉપરાંત વિષયની નિશ્ચિતા વધારનારા હોય છે અને છતાં એમાં અસાધારણતા જોવામાં આવે છે. એમના હાથમાં-અથવા એમની વાણીમાં-શ્લેષ કેવળ વિનોદકર કે ચમત્ક્રુતિકર નથી રહેતો, પણ મે દૂર દૂર રહેના વિષયોને સાધનારો સેતુ બની જાય છે. જે જે વસ્તુઓ વચ્ચે લેશ પણ સામ્ય પરખાતું ન હોય એ જે વસ્તુઓને એકાદ સ્પિનિષ્ટાર્થ શબ્દની કડી વડે સાકળી લઈને ભાઈ જ્યોતીન્દ્ર વિલક્ષણ તર્કયુક્તિ વડે લેખનો વિસ્તાર વધારે છે.

અલ કારોના ઉદાહરણો તો જ્યોતીન્દ્રના લેખોમાં ઠામ ઠામ જડી આવશે, તો પણ નમૂના તરીકે અહીં આપણે એના જૂજ પ્રયોગો જોઈશું.

“ચૂંટણી” શબ્દ સાંલણીને મને ‘ચટણી’ યાદ આવે છે, ચટણીપ્રિય મહાગાદ્ય દેશ છે—શુદ્ધગત નહિ, એન સાધારણ ગીતે મનાય છે પરંતુ જેમ શુદ્ધગતમા મહારાષ્ટ્રીઓએ પ્રવેશ કર્યો—તેમ ચટણીએ શુદ્ધર ગોસાડામાં પ્રવેશ કર્યો છે, અને આપણી ગમમામગ્રીની વસ્તુઓમાં અચરયાન પ્રાપ્ત કરી લીધું છે અને ચૂંટણીએ તો ચટણી કરતા પણ વધારે વ્યાપક જાતી આખા દિલ્લુસ્થાનને જ નહિ પણ સમગ્ર નંદુત દેશને સગ કરી લીધા છે.

“જેમ ચટણી સાધ્ય નથી, સાધન છે, મુખ્ય ભોજન—સામગ્રીનો ગમાગવાદ વધારવાને અર્થે એનું અસ્તિત્વ છે. તેમ ચૂંટણી પણ સાધન છે. દેશહિતના, પ્રજાહિતના, કામહિતના કે પછી એ સર્વના અહિતના કાર્ય કરવા માટે ચૂંટણી સાધન રૂપ છે. આમ જતાં ચટણી અને ચૂંટણી બંને ઘણી વાર સાધ્ય જાતી બને છે.”

—“ચૂંટણી”—

“ચોરોના બચાવમા” એ લેખમા ચોરી શબ્દના લિન્નલિન્ન અર્થે શ્લોકાત્મક પ્રયોગ કરીને દલીલના ન્યકોડાનો વિસ્તાર કર્યો છે એટલું જ નહિ, પણ એ શ્લોકને આધારે કરેલી દલીલનો અતુલ તર્કબળથી, મુખ્ય મુદ્દાના સમર્થનાર્થે ઉપયોગ કર્યો છે

જે દૂર દૂર રહેલી બામતોને એક ક્ષિપ્ત ક્રિયાપદની નિકટ આણીને ઉપભવેલી તર્કસુક્તિનું એક ઉદાહરણ ‘કાદવ’ લેખમાથી ટાકુ છું :—

“આપણા દેવને શુરુને અને પૂજ્ય જતોને પણે લાગનાનું માહાત્મ્ય ગણાય છે તે ખોટું નથી કારકને પણે લાગીને જ તેના મગજમા પેસી શકીએ છીએ એ પ્રમાણે કાદવ પણ માગ પણે લાગી લાગીને મગજમા એટલો પેસી ગયો છે કે આ રીતે [કાદવ પર લેખ લખીને] એને બહાર કાઢ્યા વગર મારો છૂટકો નથી”

એવું જ બીજું ઉદાહરણ એ લેખમાથી આપવા જેવું છે.

“સ સારમા અનેક લપમણા ગયાન છે, પોતાની ગિનગધા પડે પતન કરાવે એવા અનેક વિધયો છે, એ તૌનું જ્ઞાન કાદવ કરાવે છે”

આમા “લપસણા” શબ્દ વાપરીને જે શ્લેષ સાધ્યો તેથી જુદા જ એ અર્થનો શ્લેષ સંસ્કૃત ‘ગિનગધ’ શબ્દથી સાધવામા જ્યોતીન્દ્રે મંરૂતનું જ્ઞાન જ નહિ, શબ્દપ્રયોગનું આતુર્ષ પણ દાખવ્યું છે. જેમ શ્લેષ દ્વારા તેમ જ ઉપમા

દ્વારા જ્યોતીન્દ્ર દવે સાધારણ રીતે અસદૃશ એવી વસ્તુઓ વચ્ચે સાદૃશ્ય કૃત્રીને—
પોતાની કહેવાની રીતથી વાચકને ગમે ભિતરે એ રીતે મૂળને—પોતાના
વક્તવ્યનું સમર્થન કરે છે.—

“ગંગામાઈની પેઠે અજ્ઞાન પણ શરમનું કા પુ નથી અજ્ઞાન એટલે
નિખાલસ નિર્દોષતા એને ઠાઠ પણ પ્રકાશના સાધને આવગવા પ્રયાસ કરવો એ
મૂર્ખતા નહિ તો ખીજુ શું? —“અજ્ઞાન”

“માદગી જેવી સર્વવ્યાપી ખીજુ એકે વસ્તુ નથી + + માથકને નહીં
પણ માદગીને મખોધીને જ કલાપીએ કહ્યું હશે કે “જ્યા જ્યા નજર મારી
ફરે ત્યા ત્યા નિશાની આપની”

અને માદગીની નિશાની કયા નથી?”

—“માદગી”

અત્યંત આમાના પ્રથમ દાખનામાં “અજ્ઞાન એટલે નિખાલસ નિર્દોષતા”
એ વચનમ હળવેકથી અજ્ઞાનને ‘innocence’ની કક્ષાએ મેમાડી દીધો છે,
એ વાચક પારખી શકે છે.

જ્યોતીન્દ્ર દવે ભાષણમાં શ્રીગાઓને જેટલા હમાવી શકે છે તેટલા
કોઈકના લેખમાં વાચકને હસાવી ન શકે તો એનું કારણ એ છે કે જે તર્કચ્છલ
ભાષણના લેખમાં વણપારખ્યું પસાગ યથ જાય તેને લેખમાં પકડી પાડવાની
વાચકને અતુકૃણતા રહે છે

એમનું મનાદઆતુર્થ માન વાર્તાલાપ નહિ પણ “વર્તાલાપ” ઉપજાવે
છે સામા માણસને મવાદ દગ્ગ્યાન એકાદ અગત લાગતા પણ અનપેક્ષિત
એવા પ્રશ્ન દ્વારા વિચારના વમળના મૂઝવી મારવો અને પછી એને એમથી
એવી ગીતે ઉગારવો કે એ મૂર્ખ જેવો જણાય, આ જ્યોતીન્દ્રની પ્રિય યુક્તિ છે
એના લાખા લાખા ઉદાહરણો આપવા પડે પણ ઉદાહરણો આપવાની જરૂર જ
નથી, કારણ કે અનેક લેખોમાં વાચક એ સ્વયમેવ પારખી શકે એમ છે આવા
મનાદમાં એઓ કોઈવાર એવી ચોજના કરે છે કે પ્રશ્ન પૂછનારો મૂળ મુદ્દાને
જુલાવી દઈને ચાલણનાગને અટવીમાં અટવાતો કરી મૂકે અને પછી એ જુલાવી
દીધેલા મુદ્દાને એવી સિદ્ધતથી આણી મૂકે કે એ મુદ્દાનું જેને વિસ્મરણ થયું હતું
એ વ્યક્તિ ચમકે, મુઝાય અને વાચકના હામ્યનો વિલાવ બને કોઈવાર વળી
ખીજા પ્રકાશની યુક્તિ એઓ અજમાવે છે મવાદ ચાલતો હોય તેમાં એકાદ પ્રશ્ન
એવો આવે જે પ્રસ્તુત પ્રમગમાં નધ મેસતો ચાય છતા જુદી જ નામત વિગેનો,
જુદી જ બાબતને પાટે વિચારદેનને ચડાવી દેનારો હોય અને એથી કહેનારને

જે અભિપ્રેત હોય તેથી સાલળનાગને જુદું સમગ્રાય જ્યોતીન્દ્રનું આ મંવાદ-
ચાતુર્ય અન્ય લેખકોમાં ન જોવામાં આવે એવી એમની સ્વકીય વિશિષ્ટતા છે.
એકાદ લેખમાંના સંવાદ-અંશમાં ચમકીને પૂછનાર માન “શુ?” એમ નહીં
પણ “શુ હૈ હૈ હૈ?” એવો ત્રણ ‘ઉંકાર’વાળો પુતુહિચારણયુક્ત પ્રશ્ન
પછે એટલે જાણવું કે અહીં મવાદનો દોર પોતાના હાથમાં રાખનારી કોઈ
વ્યક્તિએ આ પૂછનાગને થાપ ખવડાવી છે.

કોઈકવાર જ્યોતીન્દ્ર શબ્દનો ઉક્તિનો કે ક્રિયાનો પણ જે અભિપ્રેત
અર્થ હોય તેથી વિપરીત અર્થની કલ્પનામાં વાચકને ખેંચી જાય છે, મિદ્ધાતની
ચર્ચામાં સામાન્ય રોજિંદી ધ્વનિને ઘુસાડીને સિદ્ધાંતસૂત્રનો અર્થ ઉલટાવી
નાખે છે અને પ્રસિદ્ધ ઉક્તિઓનો લગતો જ અર્થ કોઈ બેસાડે છે આવી
યુક્તિઓના દાખવા “પાપમાયી પુણ્ય” એ લેખમાં મળશે.

જ્યોતીન્દ્રના હાસ્યપ્રધાન લેખોમાં અવારનવાર કંઈક વિરોધાભાસનાર્થ
તો પણ વિચારપ્રેરક અને સત્યાશયોગી દ્રઢા સૂત્રો—“અળશક્રિયા”—જોવામાં
આવે છે. દા. ત. “અજ્ઞાન” લેખમાંનું આ વાક્ય: “જ્ઞાન એ તો અજ્ઞાનને
માપવાની કુટપટ્ટી છે”; અથવા “હિસાબ”માંનું “હિસાબ રાખવો એટલે
ભૂતકાળમાં જીવવું” એ કથન; અથવા “તમિયત બગાડવાની ઢલા” એ
લેખમાં આવતી “ઊંચામાં ઊંચી કળા પાછળ અમુક પ્રકારનું અજ્ઞાન રહ્યું
હોય છે” એ પ્રકટત-વિરોધાભાસી ઉક્તિ આવા સૂત્રવાક્યોનો ભાઈ જ્યોતીન્દ્રના
લેખોમાંથી સારો એવો સચ્ચ થઈ શકે. કેટલાક સૂત્રાત્મક વચનો માત્ર હાસ્ય
ઉપજાવનારા નહિ પણ ગંભીર સલાહી દેનારા હોય છે દા. ત. “વ્યવહાર
સૃષ્ટિનું મધ્યખિન્દુ પેસો છે, જાવનાસૃષ્ટિનું મધ્યખિન્દુ પ્રચુપ છે” આવા
વચનો જ્યોતીન્દ્રના વિચારક માનસનો પરિચય કરાવે છે, અને છતાં સંદર્ભ
એમાં એવી રીતે યુકાયા હોય તો હાસ્ય, હાસ્ય નહિ તો વિરમય, વિરમય નહિ
તો આદર ઉપજાવનારા બને છે.

જે માનવવ્યવહારમાં સાધારણ દષ્ટિને વિનોદનું તત્ત્વ ન દેખાય એને
હાસ્યપાત્ર રૂપે રજુ કરવાની રીતમાંથી બિખજતા હાસ્યરસને મે ‘દ્રષ્ટનિષ્ઠ’
હાસ્ય કહેલ છે. ભાઈ જ્યોતીન્દ્રનો હાસ્યરસ એ પ્રકારનો વસ્તુત નથી.
અર્થાત્ વસ્તુને વધાર્યાંબરકથા વિના યથાવત્ રજુ કરવા છતાં એમાંથી હાસ્ય
નીપજે એ રીત એમની નથી. સામાન્યદષ્ટિને જેમાં હાસ્યપ્રેરક કંઈ ન
જણાતું હોય તેવા પ્રસંગોનું પણ એઓ જ્યારે હાસ્યપ્રેરક નિરૂપણ કરે છે
ત્યારે એ હાસ્યરસ વસ્તુગત અને દ્રષ્ટનિષ્ઠ નહીં પણ વાણીગત અને વક્તૃનિષ્ઠ

હોય છે; એટલે કે હાસ્યનાં કારણો જ્યોતીન્દ્રે યોજેલી વાણીમાં, અનપેક્ષિત સાદસ્યકલ્પનામાં કે વિરમયકારક સંવાદલીલામાં રહેલાં હોય છે.

હાસ્યને ખીલવવાની એમની પ્રક્રિયા યથાસ્થિત પ્રતિબિંબ ત્રીજાનારી આરસી જેવી નહીં પણ મિશ્રનું વિકૃત પ્રતિબિંબ દેખાડનાર આરસી જેવી છે. એમનો વક્તૃત્વક હાસ્યરસ વાણીમાંથી નીપજે છે એની પાછળ એમની એ શક્તિ રહેલી છે જ. સૂક્ષ્મદર્શકચન્દ્ર માદક અન્યને અલક્ષ્ય એવા, પ્રસંગગત, સૂક્ષ્મ ભેદવિભેદોને પારખે છે, અને એના કુદરતી પ્રમાણનો અતેકગણો વિસ્તાર કરી બતાવે છે.—અને એને પોતાની વાણીલીલા વડે વિનોદકારક રૂપે રજુ કરે છે. આમ એમના કલ્પનાતરંગો, એમની અવનવી પ્રતીકયોજના, એમનો વિરમય-જનક વાણીપ્રયોગ એ વસ્તુ કે વિષયનું એક પ્રકારનું વકીલવન કરનારાં તત્ત્વો છે. પણ એ વકીલવન છે તો આપણને એમના હાસ્યરસનો આસ્વાદ સાંપડે છે.

અને ભાર્ગવ જ્યોતીન્દ્રની આ સૂક્ષ્મભેદદર્શિની, અલ્પ વસ્તુને બૃહદાકાર કરનારી, અને વિરમયકારક વાણીવિન્યાસ રચનારી શક્તિના મૂળમાં રહેલી છે. એમની મેં આરંભમાં જણાવેલી છે તે જીવનદ્રષ્ટા તરીકે રાગદ્વેષક્રોધવિષાદિથી મુક્તતા અને સાહિત્યસર્જક તરીકે આકારનિયમના તંત્રથી મુક્તતા. આ મુક્ત મનોદશાને લીધે જીવનનું દર્શન અને સાહિત્યનું સર્જન તેઓ સ્થિતપ્રજ્ઞની અદાથી કરી શકે છે. એમની આ સ્થિતપ્રજ્ઞની અદા એમની નિપુણ શાસ્ત્ર-મીમાંસા કરનારી વિદ્વત્તાને હળવા હાસ્યરસના ક્ષેત્રમાં વાળનારી બનતી હોય તો નવાઈ નહીં. એમની આ નિર્દ્વન્દ્વ અને તંત્રસ્વતંત્ર પ્રજ્ઞાસ્થિરતા એમને, એમના વાચકો અથવા શ્રોતાઓની પ્રજ્ઞાને ચક્રડોળે ચડાવે અને હાસ્યહિલોળે ચડાવે સારે પણ, તટસ્થ રાખી શકે છે. એમનાં આ લક્ષણો જ્ઞાનીનાં લક્ષણો છે—જે જ્ઞાનીને સ્વપ્રીય કંઈજ ‘અર્થવ્યપાત્રય’ ન હોય, લાપણુદ્વારા પોતાના મતનો પ્રચાર કે પોતાના પક્ષનો પુરસ્કાર કરવાનો ન હોય, જે કેવળ સ્વપ્રયોજનથી રહિત લીલામાં લહેરતો હોય એવા જ્ઞાનીનાં લક્ષણો છે. એઓ લાપણો માત્ર હાસ્યરસનો આદ્ભાદ ફેલાવવા માટે જ કરે છે, પોતાના મતના કે પક્ષના સ્થાપન અર્થે કે પરના ઉત્થાપન અર્થે નહિ.

અને છતાં એઓ માનવજીવનના માર્મિક છે, મર્મજ છે. આ હૃદ્યમુક્તતા, આ તન્ત્રમુક્તતા, આ અર્થવ્યપાત્રય—રહિતતા, આ માર્મિકતા જીવનની ગંભીર મીમાંસામાં અને વાડમયની ગંભીર નિર્મિતિમાં પ્રયોજ્યાર્થ હોત તો?—એ પ્રશ્નને અનુસર જ આપણે તો રહેવા દઈશું. એનો ઉત્તર માત્ર વાણીથી નહિ પણ કૃતિથી—વાદ્યમયકૃતિથી—આપવાની ઇચ્છા ભાર્ગવ જ્યોતીન્દ્રને યાવ તો હજી પણ પશ્ચિપતિથી શતાયુષ્યપૂર્તિના ગાળામાં એવો સક્રિય ઉત્તર આપવાનું સામર્થ્ય એઓ ધરાવે છે.

રામપ્રસાદ ત્રિ. બક્ષી

જ્યોતીન્દ્ર

મારે મિત્રો, હતા અને છે : મારાથી નાની વયના, મોટી વયના તેમ જ સરખા વયના; સ્ત્રીઓ તેમ જ પુરુષો; કોઈ મારા જેવા માનુષી, કોઈ બેરિટ્ટ, સોલિમિટર કે ડાકટર, કોઈ વેપારી કે રસાયણશાસ્ત્રી, કોઈ નૃસંકાર કે મંગીતકાર, અનેક પ્રકારની કલાના રમિયા મારા મિત્રવર્ગમાં—રેનેડી વર્ગમાં—હતાં અને છે. પણ ૧૬૨૭-૨૮ સુધીમાં મારા જેવો લેખક-મિત્ર ન હતો. મારી નિર્જલતાએને પ્રસન્ન વદને સહી લે, પોતાની નિર્જલતા માગથી ન સહાતી હોય તો છુપાવી દે, સયોગવશાત્ હું નિગરાના સમુદ્રમાં ફૂગતો હોઉં તે વેળા તારણદાર બને અને માગ કુખ્ય માનસને શાત કરી શકે, માગ લેખક હવનમાં મને એક સ્થાને ભેગો રહેવા દઈ, કટાઈ જવાને બદલે અનેક પ્રકારે ગ્રેસાહન અર્પીને, જરૂર પ્રત્યે મારો વડીલ બનીને—માર્ગદર્શક બનીને, મારા પંથને સુધારો બનાવે, અનેક દિશામાં સરખા હોઈએ, અનેકમાં એ મારું સાંભળે—સાંભળીને મારી અત્મશક્તિને પોમે, અનેકમાં હું એને મારી ટાપી છતાડું એવો નિષ્ણાત હોય, એવો મિત્ર મારે જોઈતો હતો.

૧૬૨૭-૨૮માં હું થી કનૈયાલાલ મુનશીની ઓફિસમાં અવાગનવાર જતો. ‘મુનશી’ના અનેક અવતારમાં તે વેળા ત્રૈમાસિક-અવતાર ચાલતો હતો એવું મને સ્મરણ છે. મુનશીજી સાથેનો મારો સંબંધ જ્યારથી-સાહિત્ય સંસદની સ્થાપનાથી-અંધાયો ત્યારથી એકધારે સગમ ચાલતો આવ્યો છે. પરંતુ એમની સાથેની અન્ય વ્યક્તિઓની સાથે મારે વખતોવખત અથડામણ થયેલી. તે વેળાએ પણ ‘મુનશી’ના અમુક માણસો જોડે હું વંદાયેલા; એ અને અન્ય કારણોને લીધે નિરાશ થઈને મેં મારી કવચ છોડી દીધી હતી; છતાં મુનશીજી એકમરમાં નો, એ પડેલી તેથી, અહતાડિખાએ એ ત્રણ વાર હું જતો ને જતો જ

એક દરમિયાન શનિવાર હતો. એ વાગે ઓફિસમાંથી છટીને અઢીએક વાગ્યે મુનશીજીની ઓફિસમાં હું જઈ ચલ્યો. છેક બહારના રૂમમાં કોઈ હતું—પણ કંઈને તો નર્મદાસંકર હતા—તેમની માથે ગરખાં માથાં. એટલામાં અંદરના ખીખ રૂમમાંથી એક જરા તીજો અવાજ આવ્યો. ‘એ કાણ આવ્યું છે ? બહારથી કોણ અપાયો : ‘એ તો ધનમુખલાલ મહેતા.’ અંદરથી ફરી અવાજ આવ્યો :

“એમને અંદર આવવાતું” કહેા ને.” મને તે પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું; અને એ તીણા અનાજના ધણી ‘જ્યોતીન્દ્ર હગિહરશ’ કર દવે, એમ એ.” છે એમ પણ ઉમેરવામાં આવ્યું.

હું અંદર ગયો.

એ રૂમમાં એક બહુ મોટું ટેબલ પડી રહેતું અને કાંઈ કાંઈ માણસો એ ટેબલ પાછળ બેસી ચૂક્યાં હતાં. મેં અંદર જઈને એ નવા, તદ્દન અપરિચિત, જ્યોતીન્દ્ર દવેને જોવાનો યત્ન કર્યો. પહેલે યત્ને તો મને લાગ્યું કે રૂમ ખાલી છે ખીજે કે ત્રીજે યત્ને મેં એક બહુ નાના અંગવાળા પુરુષને પેલા બહુ મોટા ટેબલ પાછળ એક પુરશીમાં બેઠેલ જોયો.

એકગર એવન પોના અડકૃતિ મન્તકની યાદ કરાવે એવા એમના માથા ઉપરથી તે વેળા પણ વાળ મોટા પ્રમાણમાં ખરી ગયા હતા અને માથે તાલ જેવું દષ્ટિગોચર થતું હતું. વિશાળ કપાળ તીક્ષ્ણ નામિકા, કદના પ્રમાણમાં સહેજ મોટા કાન, ઉપસેલી આંખો અને ઉપર સાદામાં સાદું વસ્ત્રમાનું કેમ, ગાલમાં ખાડા, ‘ચીક બોન્સ’ બેપસેલ, લાંબું ગળુ અને ગળાનો આગળ તરી આવતો હાડિયો, સાદામાં માદા પોષાકે ઢાંકેલું એમનું નેત્ર રતલનુ શરીર, ગોમે વર્ણ અને નીરોગીની સ્વચ્છ ત્વચ્છા. કોઈ ચિત્રકાર જ્યોતીન્દ્ર દવેનું ચિત્ર ચીતરવા ધ્રુવતો હોય તો એને આટલું વર્ણન જરૂર વાદ રાખવું પડે. આ બધામાં એ વસ્તુ મારા મન ઉપર ખાસ ચોંટી ગઈ : વર્ણન ઉપરથી કોઈએ વ્યક્તિને કદરૂપી ગણાવે, પણ એમને જોયા પછી કોણ જાણે શાથી, કોઈ પણ માણસ એમને કદરૂપા ન કહી શકે—“કદરૂપો” શબ્દમાં જ કાર્થક ધૃણાજનક તરત છે, હું આવી બાબતમાં એખલિયો પણ છું; પણ મેં એમને જોતા જ હૃદયમાં નિશ્ચય કયો કે ‘કદરૂપો’ શબ્દ એમને લાગુ ન જ પડી શકે, અને એ નિશ્ચય દેરવવાતું આજ સુધી મને કારણ મળ્યું નથી; ખીજું : એમણે મને ‘આવો, આવો, ધનમુખલાઈ’ કહીને બેસાડ્યો ત્યારથી હું એમની સાથે ગ્રેમમાં પડ્યો છું તે રિયતિ હજી એવી ને એવી છે, આજે એ વાતને પાતરીમ વર્ષો વીતી ગયા છે તે છતાં.

એમનામાં રહેલ નિર્દોષ નિરુપક, હાસ્યસ્સના તરંગોની ભરી ભરી બર્મિઓ, કોઈ પણ પ્રકારની કડેતાથી, દ્વેષભ્રુદિથી, ઈર્ષ્યાથી દૂર નાસતું એમનું માનસ, આ બધું તમને એમના સંબંધમાં પહેલી પાંચ દસ મિનિટમાં જણાઈ આવે છે; પણ શાથી જણાય છે, ક્યાંથી જણાય છે, એ તમને જડતું નથી કોઈની આંખમાં તમને રનેહ અને તોફાનમત્તી-હાસ્ય વચ્ચે જણાય; પણ આમની આંખમાં તો એવું કશું છે જ નહિ. કોઈનાં મુખના હાવભાવ પરથી આ બધું સમજાય, પણ

આમના મુખના હાવભાવ એ ફિનગ્રી ચર્ચતા હોય કે મૃતના સોનીફિગિયાની ગાળોમા ગ્રહેલા ભાવાર્થનું પૃથક્કરણ કરતા હોય તો પણ એકસરખા જ રહે છે. દૂકમા, બાહ્ય દેખાવ ઉપરથી અને પાચદસ મિનિટના એમની સાથેના વાર્તાલાપથી એમના અનેકાનેક મહાયુક્તોના—નિરભિમાન પ્રકૃતિ, હામ્યથી તરવરથી મગ્નક દંદા ઉડાનનારી ગૂઢ વૃત્તિ, ઈર્ષ્યા અલ્લાહ દ્વેષ વગેરેના કેવળ અભાવ વગેરે તરવોના—તમે દર્શન કરી શકો કે છતાં એમની સ્વમાનવૃત્તિ અને રનેલી પ્રત્યેની એમની વફાદારીની વૃત્તિ ધવાતા—જરા પણ ધવાતા—એમની અતિસૌમ્ય મૂર્તિ ગુડલાવ ધારણ કરી લે છે એ દેહાય એમના અનેક વખાણનારાઓ નહિ બાળતા હોય !

આ પ્રમાણે ૧૯૨૭-૨૮ની સાલમા અને લેખક-ગિન મળ્યો—અને તે ન્યોત્તીન્દ્ર હરિહરશંકર દવે, એમ એ

*

*

*

પ્રથમ મુલાકાતે બધાયેય એક સમય જતો ગયો તેમ તેમ વિકાસ પામતો ગયો અને આખરે ‘અમે બધા’ના મયુક્ત લેખનકાર્યમા પરિણમ્યો. કોઈપણ કાર્ય સાથે મળીને કરવું હોય તો તે કાર્ય કરનારાઓ વચ્ચે કેવી સહકારવૃત્તિ—રનેહભરી સહકારવૃત્તિ—હોવી જોઈએ તે સમજી શકાય તેવું છે, તો આ તો પુરતકનું લેખનકાર્ય. માનસશાસ્ત્રીઓ કહે છે કે જેમ જુદી જુદી જાતની પ્રકૃતિ તેમ એ પ્રકૃતિ ધરાવનાર વ્યક્તિઓને મિત્રતા સાધવાની સરલતા વધારે એ મિદ્ધાન્ન સત્ત્વ હોય ન હોય, પણ એક તરફ હું—અતિ ભિંમન, કાર્યનો આરભ થાય ત્યાંથી ક્યારે પૂરું થાય અને તે પણ તેનું પ્રત્યેક સોપાન વ્યવસ્થિત રીતે ધકાય તેવું જેવાની ઇચ્છા રાખનાર, એ કાર્યના આરભથી માંડીને અન્ત મુધી એમા ઓતપ્રોત થઈ જનાર, અને તેમા કોઈપણ મનુષ્ય વિધન નાખે તો કમ થઈ જાડ તેવો અને ખીણ તરફ ન્યોત્તીન્દ્ર—ગમે તેવી ભિંમિએને પણ દબારી શાન્ત ચિત્ત રાખનાર, કાર્ય કરવામા લયકર અન્યવચ્ચાને વરેલ, અમુક કાર્ય પૂરું નહિ થાય તો આમમાન તુર્ગી પડવાનું નથી એવું માનનાર, ગમે તેવા કાર્યમા ગમે તેવા વિધન આવે તો પણ જાણે કશું થયું જ નથી એવી અનોદશા ધારણ કરીને પ્રમન્નમુખે ચાલ અને પાનના ડોઝની ખરપરા ચાતુ ગમ્મનાર !

એ વેળા ન્યોત્તીન્દ્ર ગોરાશંકર જોડણદાનની સાલમા રહેતા હતા દર શનિવારે ૬ સા જાડ ન્યોત્તીન્દ્ર જોડા હોય એમના પત્ની તથા માતૃથી હોય, કોઈ કોઈ વેળા એમના રનેલી સગીન-નિષ્ણાત મત્તેન્દ્ર પણ હોય. અમે ગાખાં મારીએ મૃતના સ્મરણો સામમા કદીએ ત્રણ વાખ્યાથી સાતેક વાગ્યા.

સુધી મહેફિલ જામે. એમાં જે ત્રણ ચાહના ડોઝ, ઘણા પાનના ડોઝ લેવાય, અને મારી સિગરેટ તો સળગતી હોય જ ! આવા ગરખાથી કંટાળીને કે પછી અજાણ્ય થઈને એક વેળા ન્યોતીન્દ્રનાં માએ પૂછ્યું હતું કે “તમે આમ ગરખાં માર્યા કરો છો ત્યારે “અમે બધા”ની ચર્ચા ક્યારે કરો છો ?” ન્યોતીન્દ્ર હમી પડ્યા અને જોડ્યા કે “આવાં ગરખાંઓમાંથી જ “અમે બધા”નાં પ્રકરણો તૈયાર થતાં જાય છે.”

અને ખરેખર ‘અમે બધાં’ એમ જ લખાતું ગયું હતું. ૧૯૩૩માં-તેની કદાચ આખરમાં-ન્યોતીન્દ્રે મુંબઈ છોડી સુરતની કોલેજમાં નોકરી લીધી. સદ્દલાગ્યે, ‘અમે બધાં’ તે વેળાં લગભગ પૂરું થવા આવ્યું હતું. એમ જો ન હોત તો એ પૂરું થાત કે નહિ એ એક પ્રશ્ન છે, કારણ કે ન્યોતીન્દ્ર એ આંખની શરમ હોય તો માંડમાંડ લખે તો પછી એ ન હોય ત્યારે શું જ થાય ? આખરે એ પ્રગટક પૂરું થયું. મેં એનું છેલ્લું પ્રકરણ લખ્યું અને ન્યોતીન્દ્રને વાંચવા મોકલ્યું એ મોકલતી વેળા મારા હૃદયને એમ થઈ ગયું કે જાણે કોઈ વહાલોને હું છેલ્લી વિદાય આપતો હોઉં ! અને તેની સાથે સાથે ન્યોતીન્દ્ર-માગ પરમ લેખકમિત્રની સાથેના મંબંધનો પણ એક અંક પૂરો થતો હોય ને ! ફરીથી એટલા કલાકો અમે સાથે એ વાનાવણુમા આવ્યા નથી.

ન્યોતીન્દ્ર ૧૯૩૭માં પાછા મુંબઈ આવ્યા. એ સુરત હતો એ દરમ્યાન ઘણુંખડું મેં માસમાં અમે સુરત એકઠા થતા, પણ મોરારજી ગોકળદાસની ચાલના જેવી મહેફિલો ફરીથી જામી નહિ.

* * *

વિવેચનના લેખોમા ન્યોતીન્દ્રે કોઈને કહું વચન કહેતા નથી, વખાણ પણ !
સારા પ્રમાણમાં કરે છે, પણ મોઝે અતિપ્રશંસા તો ત્યારે ખરેખર એવો પ્રમંગ ઉપરિધન થાય ત્યારે જ કરે છે એ હું જાણું છું. આટલા વર્ષના માગ એમની સાથેના મંબંધમાં-અને એ મારા દારચના આજ વર્ષોના વખાણનારા છે-માત્ર ત્રણ વેળા એમણે માટે મોઝે મારી પ્રશંસા કરેલી. એક, સુરતમા એમને મારી ‘ખા’ નામની વાર્તા (મંથા ટાણે) વચ્ચારી ત્યારે; બીજવાર ત્યારે એમણે ‘પરિવર્તન’ (છેલ્લો ફાલ) વાંચી ત્યારે એ એટલા પ્રમંગ યર્જ ગયેલા કે એમની ઓફિસમાંથી મારી ઓફિસમા આવતીને એમણે અલિનદન આપેલા; ત્રીજવાર, માંટાકુડમાં અમે ‘બલિદાન’ નામે નાટક મજાવેલું ત્યારે માને અલિનદન જોઈને એમણે મુક્ત કંઠે એની પ્રશંસા કરેલી. આ ત્રણ પ્રમંગોને હું માગ જીવનના ધન્ય પ્રમંગો ગણું છું.

જે એમના મિત્રમંડળમાં 'કવિ' તરીકે મશહૂર થયેલા, જેમણે પહેલું નાટક લખ્યું—વિષપાન—તે કરુણથી ભર્યું હતું, જે જ્યોતીન્દ્ર દવે પાછળથી કવિ પણ નહિ, કરુણતા લેખક પણ નહિ, પરંતુ મમર્થ હાસ્યરસના વક્તા, લેખક અને નટ તરીકે જાણીતા થયા એ પણ સાહિત્યજગતની એક આશ્ચર્યક્રાંતિ ઘટના છે.

ગુજરાતની અવેનન રંગભૂમિ ઉપર હાસ્યરસિક નટ તરીકે એમનું ધ્યાન વિશિષ્ટ છે હાસ્યરસના સૌથી આગેવાન નટોમાં. છે: એમની હાજરજવાબી બવલગતને ટિંગ્મૂઢ કરે તેવી છે: પણ સાથે એ પણ કહેવું જોઈએ કે પોતાના ભાષણને વેગળું મૂકીને તરતના ગોઠવી ગોઠવીને મૂકેલા વાક્યોની પરંપરા ચલાવતી એ જ્યોતીન્દ્ર દવે, અન્દ્રવદન મહેતા વગેરેની ખાસિયત છે. એથી અન્ય નટ-નટીઓ એમની સાથેના પોતાના કામમાં આચ્છેદ ખાઈ જાય છે. આટલી ક્ષતિ બાદ કરીએ તો જ્યોતીન્દ્રની માથે અવેનન રંગભૂમિ ઉપર કાર્ય કરવું એ એક જિંદગીની મોજ છે શુ નાટકોમાં કે શુ ભાષણોમાં ને વાદવિવાદની સભામાં, જ્યોતીન્દ્ર દવેનો. પ્રયાસ એ હોય છે કે અન્ય વ્યક્તિઓ પણ કેવી રીતે પ્રકાશમાં આવે અને પોતાના કાર્યમાં વિજયી બને. આટલું જ નહિ પણ આવા કાર્યમાં પોતે કશુંક અસામાન્ય કરી ગયા છે એની પણ એમને ખાતર નથી હોતી. રિહર્સલોમાં એમના મુખમાંથી મતલ વહેતો નિર્દોષ હાસ્યરસ ભાગ લેનાગઓને આનંદમાં ગમે છે, અને એવાં કાર્યોમાં સર્વદા હાજર ગહેતા આતરકવહોને દુઃરાખે છે.

અને મુશાયરાઓમાં પ્રમુખપદે બેઠા બેઠા એ એક પછી એક આવતા શાયરોને અને એમની શાયરીને પોતાની વિશિષ્ટ હાસ્યરસિક ગીતે દાદ આપે છે ત્યારે એમનું કવિત્વ આજે ઝગકાર કરી જાય છે. છેવટે પ્રમુખ તરીકેના એ બોલમાં એઓ પૂર બહારમાં કવિ તરીકે ઝગકે છે, અને શાયરોને તેમ જ તેમ શ્રોતાજનોને આરંભથી તે અંત સુધી ખુશમિજાજમાં અને ખડખડાટ હસતા રાખે છે.

આ જ્યોતીન્દ્ર વિના મુંબઈની સભાઓ, મુંબઈના મુશાયરાઓ, મુંબઈનાં મંગેલનો અને મુંબઈના હિતસેવા હાસ્યરસિક બને, અખતાર્થ જાય. સદ્ભાગ્યે જ્યોતીન્દ્ર થોડાંક વર્ષ સુરત ગયા હતા પણ એ બાદ કરતાં એમનાં જીવનના બાકીનાં વર્ષોમાં મુંબઈ સાથે જ જડાઈ રહ્યા છે, અને એમની આત્મે સારની થયેલી વય મોતી થાય ત્યાંસુધી હવેતો જડાવા જ રહેશે. સુરતથી એ મુનશીજના સાહિત્યમંત્રી તરીકે મુમર્ઝ આપ્યા, મુનશીજ સત્યામદની સ્વરાજ્યની હાલમાં

જેલવાગી બન્યા એટલે જ્યોતીન્દ્ર કમીનાઈ હાઈસ્કૂલમાં શિક્ષક તરીકે જોડાયા. અને ત્યાંથી સુગતની કોલેજમાં પ્રોફેસર તરીકે ગયા. પણ મુનશીજીના આગ્રહને વશ થઈને એમણે પ્રોફેસર પદ તજ્યું, જન્મભૂમિ તજી, અને પાછું મુગઈ ઉપર આક્રમણ કર્યું. શ્રી મળણા નરહરી ઓરિયેન્ટલ ટ્રાન્સલેટર હતા તેમના આમિસ્ટન્ટ તરીકે-એટલે એસિસ્ટન્ટ ઓરિયેન્ટલ ટ્રાન્સલેટર તરીકે-એમણે નોકરી ગ્રાંધીકારી અને મળણા સાહેબ નિવૃત્ત થતા જ્યોતીન્દ્ર ઓરિયેન્ટલ ટ્રાન્સલેટર બન્યા. એ મરકારી નોકરીમાંથી નિવૃત્તિ એમને લેવી પડી ત્યારે તરતોતગત એમને મુનશીજીએ ભારતીય વિદ્યાલવનમાં ઝડપી લીધા ત્યાર પછી જ્યોતીન્દ્ર દેવના પગથા ફરી પાઠા પ્રાધ્યાપકપદની તરફ વળ્યા—પ્રથમ ઘાટકોપગની સોમૈયા કોલેજમાં, અને ત્યારપછી દાલ અધેરીની નવી કોલેજમાં. આમ જ્યોતીન્દ્ર મુખર્જીમાં જ ગયા એનો ઘણો યશ મુનશીજીને રાજે જાય છે.

*

+

*

એમના હાસ્થગુરુભરપૂર ભાષણોથી જ્યોતીન્દ્ર દેવે સારાય ગૃજરાતમાં અને “મહાગૂજરાત”માં ઠોઠાં અનોખી કીર્તિ મળાદન કરી ગયા છે. અમારા જેનાથી વધુ લોકપ્રિય લેખક ઠાણ એની ચર્ચા, અમે જે જ વાતો કરતા હતા તે દરમ્યાન, ઉપરિચિત થતા મેં ભારપૂર્વક જણાવ્યું કે અલગત આપણા ખેમ તમે જ વધુ લોકપ્રિય છો. એમણે પોતાનું લાક્ષણિક હામ્ય હમીને કહ્યું કે એ લોકપ્રિયતા પોતાને પોતાના લખાણને લીધે વડી નથી, પણ ભાષણોથી મળી છે. એ વેળા એમના જે જ પુસ્તકો હજી પ્રસિદ્ધ થયા હતા-‘ગુપ્તાની નોંધપોથી’ અને ‘ગંગા ગ’ (ભાગ ૧)-એ વાત ધ્યાનમાં મળવાનું કહીને એમણે મને કહ્યું કે લોકો એમના ભાષણોથી ખુશ થઈને એ વાતને એમના લખાણો જોડે-એ વાચ્યા વગર-જોડી દે છે અને એને પરિણામે એમને ધાગવામાં આવે છે એવી લોકપ્રિયતા પ્રાપ્ત થઈ છે. આવી તટચતાથી-આ લોકપ્રિય લેખક અને વક્તા તે જ્યોતીન્દ્રના પોતાનાથી જુદો જ માણસ હોય એવી તટચતાથી-કોઈ વિગત મનુષ્ય જ વાત કરી શકે.

ઑડિયન-સ ગમે તેવું હોય, વિષય ગમે તે હોય, સ્થળ ગમે તેવું હોય, સયોગો ગમે તેવા હોય. ત્યારે પણ પોતાનું નિશાન ચૂકે નહિ અને પાંચ મિનિટમાં ઑડિયન-મને ‘પાર્ક પાર્ક’ ઓફ હોમલિન’ની પેરે વશ કરી લે એવા વક્તા ઝાડની ડાળે ડાળે પાકતા નથી. ગભીર વસ્તુત્વમાં ઠોઠાં સુગન્ધનાથ બેનરજી, ઠોઠાં મદનમોહન માલવિયાજી, ઠોઠાં શ્રીનિવાસ સાસ્ત્રી, ઠોઠાં સાપુરજી સકલાતવાળા કે ઠોઠાં એમ આગ. જવકર જેવી ચકિત દર્શાવી શકે. હામ્યગસના

વક્તૃત્વમાં એ એની માત્ર એક જ વ્યક્તિ જોઈ છે અને એ છે જ્યોતીન્દ્ર દેવે એમના એ ત્રિય ક્ષેત્રમાં ખીજા મે એક ખેનાડીએ આપ્યા અને ઝગકયા હતા- પણ હજી એમને માટે દિલ્હી ધણું દૂર છે અને જ્યોતીન્દ્રની એન્થિપથનશિષ્ય લયમાં નથી-તદી લયમાં આવે એવું દેખાતું નથી રંગ છે હારયપ્રધાન-નૃત્ય-સમ્રાટ જ્યોતીન્દ્ર !

*

*

*

લેખક તરીકેના એમનો હામ્યરમ્ય હજી કોઈ વિદ્વાને મરામત અર્થે નથી ગુજરાતમાં જે થોડાધણા પહેલા વર્ગના હાસ્યરસકારો છે તેમના દરમ્યાન વિધાન એટલા જુદા છે કે પહેલું પાણુ અને ખીજું કોણુ એના નબળા આપનાગ વિવેચક પોતે હામ્યરસના વિવિધ સૂક્ષ્મ પ્રકારો સમજતો નથી એટલું જ પુગવાય થાય છે અસલના મૂલ્યાંકનો હવે ફરીથી કાળજીપૂર્વક તપાસના થઈ છે હાખલા તરીકે, અમુલાર્જનો હામ્યગ્સ સૂક્ષ્મ હાસ્યગ્સ તરીકે ઓળખાવવામાં આ શો છે અને લદ્દલદ્દ એટને એવું ઉચ્ચમ ગુણ્તક કે એની માથે તો શું પણ એની પછી આવવા માટે પણ કોઈ અન્ય ગુણ્તક યોગ્ય નથી એવું કહેવાયુ છ પણ એવું કહેવાના જમાના ગયા 'હાસ્યમર્દિર'માના રહેયોમાં હામ્યગ્સ સૂક્ષ્મ કરતા વધારે છે લદ્દલદ્દ 'મા ઠેર ઠેર મસ્ત્રીહા' એટને કે ગુકુટ હાસ્યગ્સ વિશેષ છે ગુકુટ એટને સૂક્ષ્મ કરતા અધમ એમ માનવું જરૂરનું નથી-પણ આના ના મૂલ્યાંકનોની જગરિયાન-એકાદ મૂલ્યાંકન પ્રકટ થયું છે તે છતાં-હજી જામી છે આ પ્રમાણે ઠેક આજ સુધીનું આપણું હામ્યરસનું સાહિત્ય નીરખનાગ અને તોનનાર વિવેચકની દષ્ટિએ જજારી કે જ્યોતીન્દ્ર દેવેના હામ્યગ્સમાં જે કોર્નના પગ હામ્યગ્સ જોડે સામ્ય લાગવું હોય તો તે ગગનવિહારી મહેતાના હાસ્યગ્સ જોડે પણ તેમાં સામ્યના અગ્રો અમુક જ છે અને ગગનવિહારી પોતાની અમખ્ય પ્રવૃત્તિઓ જરા મહેને તો વધુ લખી શકે ને !

જ્યોતીન્દ્રે 'ગુજરાત મા એમની 'નોંધપોથી'નો આરબ કર્થો ત્યારે ખાખખ ગુજરાત-એના રમિષ વાયકોનું વિશ્વ-સંણુસાર થલી ગયું હતું એના નિમધો ગુજરાતી-માદિ-યમા કોર્નએ કોર્ન દોહા ન દના અગ્રેજ સાહિત્યમાં એના પ્રકાર જેવા જઈએ તો અગ્રેજ 'પચના એ પી હર્મર્ટમાં અને એન્ટની જાર્મ-ટોગના નિધોમાં એનું સામ્ય મ્દાય મલે, જે કે એ પણ એએ તો ટકા તો નહિ જ 'જોરેમ કે જોરેમના નિળધો માર્ક ટવેલ્સના નિળધો વગેરે જેનાગને પણ જજારી કે જ્યોતીન્દ્રના નિમધો એ મધ્યાથી કેવળ જુદા, કોર્ન જુદા વિધાનથી જ હામ્યરસ જમાવનાગ છે

શ્રી મોહનલાલ પાર્વતીશંકર દવે લખે છે : “ભાઈ જયોતીન્દ્રની હાસ્યરસની રચનાઓને સામાન્ય કરતાં વિશેષ સૂક્ષ્મતા, સચોટતા અને સામર્થ્ય આપવામાં કોઈ પણ જોડું અને વ્યાપક તત્ત્વ કારણજૂત હોય તો તે એમની વિદ્વતાનું છે.”

પણ, આ વિદ્વતા એમના લખાણને લોકજોગ્ય બનાવવામાં અંતરાયરૂપ નથી વાક્યે વાક્યે વિદ્વતા નીતરતી હોય છતાં આખા લખાણની અસર એવી હોય છે કે માની તેમજ અમાની, શિક્ષિત અને અશિક્ષિત, ઉભય ખડખડાટ હસી પડે છે. એનું કારણ એ છે કે એમનાં લખાણોમાં માત્ર સૂક્ષ્મ હાસ્યરસ નથી. જો માત્ર સૂક્ષ્મ હાસ્યરસ હોય તો તે કદી લોકજોગ્ય બને નહિ. એક દૃષ્ટાન્ત આપું : જોરોમ કે. જોરોમે ‘ગ્રિ મેન ઈન એ બોટ’ નામનું સ્કુટ હાસ્યરસનું પુસ્તક લખ્યું અને એની કીર્તિ જગતભરમાં પ્રસરી ગઈ. પછી જો જો પુસ્તક આ પ્રકારનું લખ્યું તે તે લોકપ્રિય થયું. અને ‘ધ એન્ડ આઈ’ જેવા સૂક્ષ્મ હાસ્યરસવાળાં પુસ્તકો લખ્યાં તે માત્ર વિદ્વજોગ્ય જ બન્યાં. જયોતીન્દ્રના લખાણમાં ઉપલુ પડ કહો કે ઉપસો થર કહો તે સ્કુટ હાસ્યનો છે અને અંદરના પડ કે થરમાં સૂક્ષ્મ હાસ્ય વહે છે.

એમના નિર્ગંધાનાં-ગેયોનાં-મથાળાં જોશો તો મારું આ કથન તરત જ સમજાઈ જશે. ‘અશોક પારસી હતો’, ‘મહિપીલગણ’, ‘લમના કોમેદ્યાર’, ‘જીભ’, ‘નળિયત’, ‘છત્રી’, ‘આળસ’, ‘ઊધની દવા’, ‘ખિયાગે પુરુષ’, ‘ઘાટીને ખુદસો પત્ર’ વગેરે વગેરે આવાં મથાળાં વાંચીને વાચકોનો મોટો ભાગ હસવા તત્પર થાય એ ગ્વાભાવિક છે. અને એ જ ગતસળાનું લખાણ વાંચતાં વાંચતાં એ હાસ્ય વધતું જાય છે-પછી ભલે તે એમાં રહેલ સૂક્ષ્મતા એમને-વાચકોના મોટા ભાગને-ન સમજાય.

†

‡

‡

આવા એક અપૂર્વ અને અજોડ હાસ્યકારમાં દુર્લાભે વસ્તુમર્જનની શક્તિ નથી, એટલે એમની સર્જકતામાં માત્ર નિર્ગંધો જ રહે છે, એમાં વ્યવિધ આવતું નથી અને એટલા પ્રમાણમાં એમની મર્જકતા-એમનો હાસ્યરસ-અમુક મંડુચિત પ્રદેશમાં જ વિદ્યુતી ગરે છે. ખીરું, એમ પણ લાગી આવે છે કે એમના નિર્ગંધાના સૂક્ષ્મ આન્તરરસમાં એઓ જરા વધારે સૂક્ષ્મતા આણે, માનવીનાં

ધન્યકતા હોવામા ઊછળતી અનેકાનેક ઊર્મિઓના આજ પાનગા પણ દર્શન આપણને કરાવે તો વધારે સારુ મથહર હાસ્યરમકાર ડબલ્યુ ડબલ્યુ જેકન્ઝના અનુપમ હાસ્યરસની અતિ પ્રમંશા કરી રહ્યા પછી, એક સમર્થ વિવેચકે કાર્લ આવી મતલબના ઉદ્ગારે કાઢ્યા હતા કે જેકન્ઝ એક સપાટી ઉપર રહીને આવેા અમર હાસ્યરસ પીરસે છે એને માટે આપણે એના ઝણી ળીએ, છતાં પણ જેકન્ઝ જરા માનવહૈયાના ઊંડાણમા ઊતરીને આપણને સદમ હાસ્ય મનુ પાન રાવે તો આપણે એના હજગગણા વધારે ઝણી થઈએ જેકન્ઝ લખતો બધ ધર્મ ગયો ત્યાં સુધી એણે એના વિવેચકની સવાહ-મૂચના સ્વીકારી નહિ જ્યેતીન્ડ પણ આ સવાહ-મૂચન નહિ સ્વીકારે તો ધનમુખનાલને માફ નહિ લાગે

જ્યોતીન્ડની ગુજરાતે કદર કરી છે—એની સમજ અનુસાર રૂ. ૫૦૦ નું ગનિયાગ પારિતોષિક, હાસ્યરસ માટે, ઘણાં વર્ષ ઉપર એમની અને મન્નદશી વચ્ચે વહેલવામા આ ચુ હતું. ૧૯૪૧ નો રજુનિતગમ સુવર્ણચન્દ્રક જ્યોતીન્ડને જ, હાસ્યરસના ક્ષેત્રમા કાર્ય કરવા બંદન આપવામા આ યો એથી ગુજરાતની હાસ્યરસની કદર ઉચ્ચતર સાબિત થઈ

પણ જ્યેતીન્ડે હજી પોતાની ગઠડીમા ઘણું ધુપાવી રાખ્યું છે હાસ્યરસના આ નિષ્પાદક રમસાગ્રમા જ્યાં નિષ્ણાત છે એ જેમણે એમના મુખર્થ યુનવર્સિટિ-યોજિત ઠંકર વસનજી માધવજી બ્રાહ્મ્યાનમાળા અંગેના રમસિદ્ધાન્તો વિગેના બ્રાહ્મ્યાનો સાબજ્યા છે એઓ જાણે છે એ બ્રાહ્મ્યાનો લખાય, છપાય પ્રકટ થાય અને જ્યોતીન્ડને એને માટે સરકારી પારિતોષિક અપાય—એ જોવાને ગુજરાતના રમમાર્મિકો અધીરા જનીને રાહ જોઈ રહ્યા છે

જીજ્ઞા પણ કાર્લક એમની ગઠડીમા છે ૧૯૫૨ ના એપ્રિલ મેમા પૂર્વ આફ્રિકામા જિંજા મુકામે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ ભગવાની હતી, તેના પ્રમુખ તરીકે જ્યોતીન્ડની વરણી થઈ હતી ગુજરાત એમની એ પ્રમાણી કદર કયાન ક રો ? પણ પૂર્વ આફ્રિકાવસીઓએ તો કદર કરી એ વરણી મળા—જ્યોતીન્ડ ત્યાં જવાની તૈયારી કરતા હતા—એમના સદજ ગ્વલાવ પ્રમાણે આસાનીથી મુતવી ખવાના મીઠા ફળા—એ ન્યારે

એ જ સમય કમ્પાનામા વાર્ષિક નાટ્યગમેનન થવાનું હતું અને એમા એક પૂરા નિર્ણાનક તરીકે મારી—જ્યોતીન્ડના દોગ્ત ધનમુખલાવની—ચૂટણી થઈ હતી, અને ધનમુખલાલ એમની સાહજિક નવાળી પ્રકૃતિ પ્રમાણે અત્યત

ગભરાટથી તૈયારી કરી રહ્યા હતા ! જવાનો સમય નજદીક આવ્યો અને, ધનસુખલાલના (= મારા) મિત્રો ખાનગીમાં ધારતા હતા તેમ, ધનસુખલાલની (= મારી) પ્રકૃતિ કથળી અને ધનસુખલાલે (=મેં) આફ્રિકા જવાની ના હિંમતભેર પાડી દીધી ! સંકટ સમયે સાંકળ ખેંચાઈ. એ નિર્ણાયકપદ જ્યોતીન્દ્રના માથા પર ઠસાવી દેવામાં આવ્યું. જ્યોતીન્દ્રના ખભા સાખૂત છે અને એમના

ભાથામાં ક્યાં માત્ર એકાદ-બે તીર હતાં ? પૂર્વ અને પશ્ચિમ ઉભય નાટ્યકલાના ઉત્તમ પ્રથિનું પરિશીલન કરી તૈયાર થયેલ જ્યોતીન્દ્ર, નાટ્યકલાવિવેચક તરીકે પણ એવા જ નિષ્ણાત હોઈ આફ્રિકાના યજમાનોને ચિંતાનું કારણ રહ્યું નહિ...જ્યોતીન્દ્ર ત્યાં ગયા, દોઢેક માસમાં પોતાની વિશિષ્ટ શૈલીમાં આળસેક લાપણી કરીને એમણે હાર્યપ્રધાનવક્તૃત્વસમ્રાટ તરીકેનો પોતાનો કીર્તિધ્વજ ત્યાં ફરકાવ્યો.

અમારા જૂના પુરાણા જોગી દોસ્ત ચન્દ્રવદન મહેતાએ ક્યાં ક્યાં ભ્રમણો કર્યા છે ! —ત્યાનાં મંત્રમરણો એ પોતાની ગઠરિયામાં બાંધી આણીને, અહીં ગુજરાતી આલમને એમની રસિક પ્રસાદી ઉમળકાભેર આપી રેહ્યા છે. જ્યોતીન્દ્ર પણ પોતાની ગઠરિયામાં આફ્રિકાની પ્રસાદી એમની નિરાળી નજરે જોઈને લઈ આવ્યા તો હશે જ અચૂક; હવે પ્રશ્ન એટલો રહે છે કે એ એમની ગઠરિયા ગુજરાતી આલમના લાભાર્થે છોડશે ખરા ?

ચન્દ્રવદન સાચા સુરતી સહેલાણી પેઠે હિદાર હૃદયો છે અને ગઠરિયાં ઠાલવ્યાજ જાય છે. જ્યોતીન્દ્ર સુરતી આલમપ્રિય છે, તેથી એમની ગઠરિયાં બાંધેલી જ રાખે એવો ભય રહે છે ખરા. આપણે આશા રાખીએ કે એ ભય ખોટો પડે અને જ્યોતીન્દ્ર પોતાની ગઠરિયા છોડીને પ્રસાદી વહેંચે.

જ્યોતીન્દ્રને છુપાવવાની આદત તો છે. હૃદયની માનવતા છુપાવીને જ એ નિર્બંધોમાં હાસ્યરસની ઝોથે ફૂર થવાનો મિથ્યા યત્ન કરે છે; દેવાની ઉર્મિલના દયાવીને એ કટાક્ષવાદી હોવાનો દેખાવ કરે છે; જિજ્ઞાસુ બિહળતા રનેદસાગરને મંતાડીને એ જગતમાં ગોળીસે કલાક દસતા વદને-એફિર દોષ તેમ-વિચર્યા કરે છે. આવા જ્યોતીન્દ્ર પોતાની ગઠરિયામાં દંત્ર ઘણું છુપાવી બેઠા છે. છુપાવવાની આવી આદતવાળા જ્યોતીન્દ્ર હવે પોતાના આજસને છુપાવવા, દયાવવા, મંતાડવા યત્ન કરે અને એમ કરીને એમણે આપ્યું છે તેના કરતાં શતગણું હાસ્યરસનું

સાહિત્ય અને મહાઅગણું સાહિત્યપરિશીનન ગુજરાતને આપવાને કચ્છ કમે તો ? કસશે ?

ડોક્ટરો, વકીલો અને સોનિસિટરો પેન્શન લઈને પોતાના હોમમાંથી નિવૃત્ત થાય એ શક્યતા ઓછી છે, તેમ હાથગસનિમધસઆટની અને હાસ્યરસન્યાખ્યાન સઆટની ગાદીએથી પણ નિવૃત્ત થવું મુશ્કેલ છે અને જ્યોતીન્દ્ર એ માન્યતાથી ગ્રેગરને નિવૃત્ત થતા નથી એ ગુજરાતના સુભાગ્ય છે આજે પણ જ્યોતીન્દ્ર નિમધોની પરપગ અને ભાષગોનો ધાધ પહેનાની પેડે જ અને એમ જ ધૌનનસુનજ ઉત્તાહથી અનન પહારી ગયા છે અને એ બાજુ એમને સર્વ ગુજરાતી નમ્રથી હાર્દિક અભિનંદના આપીશું પણ હુસારી ગયેલી ગરગિયા તેઓ છોડે એની ગહ તો જોના જ રહીશું

ધનસુખલાલ મહેતા

ખંડ પહેલો

શ્રી જ્યોતીન્દ્ર હ. દવેના લેખે અને નિબંધે

મારા પૂર્વજો-મારા જન્મતા કેટલાક જવાબદારો

—અને હું રજો.

આસપાસ ભેગાં થયેલાઓના અવાજને ભેદીને મારો અવાજ વાતાવરણમાં પોતાની અસર જમાવવા લાગ્યો.

‘છોકરો યશે તો મજબૂત! જુઓને અવાજ કેવો છે?’ મારાં માતામહી બોલ્યાં.

‘જાણે મોટો મરદ રહતો હોય એવું લાગે છે, નહિ?’ મારાં મામી જરા વિસ્મયના ભાવથી ઝીણે અવાજે બોલ્યાં.

મારા અવાજ વિષેની ચર્ચા પૂરી થઈ એટલે મારા શરીરની સમાલોચના શરૂ થઈ. અવલોકનકાર જેમ પ્રથમ આખા પુરતકની સમાલોચના કરે છે, પછી તેનાં પ્રકરણાદિની પૃથક્ પૃથક્ ચર્ચા કરે છે તે છેવટે સાહિત્યમાં એ પુરતકના સ્થાનનો તુલનાત્મક નિર્ણય કરે છે, તેમ પ્રથમ મારા સમગ્ર શરીરની સમીક્ષા કરવામાં આવી; પછી ધીરે ધીરે ઉપાગોનું અવલોકન કરવામાં આવ્યું; અને પછી પૂર્વજાદિની સાથે મારી તુલના કરી, કુટુંબજગતમાં મારા સ્થાનનો નિર્ણય કરવાનો પ્રયત્ન થયો.

મારા કુટુંબનું જૂતકાલીન ગૌરવ હું ખુબ પાછું મેળવીશ એમ કેટલાકને લાગ્યું, તો વળી કેટલાકે એમ ધાધુ કે અમારા કુટુંબની રહીસડી આખર ઉપર હું પાણી ફેરવીશ. મારા મામાને હું મારી માતાના દાદા જેવો ચર્મશ એમ લાગ્યું, તો મારા પિતાને હું મારા કુઆ જેવો ચર્મશ એમ લાગ્યું. કોઈ કે હું મારા માતામહ જેવો નીવડીશ એમ કહ્યું. એકે હું મારા કાકા જેવો ચર્મશ એવો અભિપ્રાય આપ્યો ને બીજાએ હું મારા મામા જેવો ચર્મશ એવું ભવિષ્ય લાખ્યું. આમ માતૃકુલ ને પિતૃકુલરૂપે બે મહાગિરિમાથી વહેતી પૂર્વજો રૂપી ગંગામધુનાનો સંગમ થયેલો સૌને લાસ્યો.

મારા માતૃપક્ષ તેમ જ પિતૃપક્ષમાં ચર્મ જયેલા પૂર્વજોની કથા વિવિધ રસપડે અક્ષિત થયેલી છે. ઇતિહાસ, લોકકથા, દંતકથા ઇત્યાદિનું એમાં અદ્ભુત

મિશ્રણ થયેલું છે. એ આખી કથા અહીં આપી શકાય એમ નથી. પરંતુ જેમનું હૃદય પડેલું લોહી ફરી ઉપજી ધર્મ મારામા વહી રહેલું છે, 'લો આદિ હેરિહટ્ટી,' 'એટેવિઝમ' ઇત્યાદિ મુજબ જેમના ગુણો મારામાં બિતરી આવે એવા મંત્રન છે, અને મારા જન્મના જેઓ જવાબદાર છે, તેમાના થોડાકની કથાનો અલ્પ ભાગ અહીં આપીને હું પિતૃકણ અદા ન કરું તો મારા પૂર્વજોને હું થોડું અનુજ ન કહેવાઈ. આજેય મારા ઘરમાં મારા એ પૂર્વજોની છબી છે અને મારાં અનેક કાર્યમાં—

‘શીત ઉપરથી વીર પૂર્વજો દે આશિષ જયકર’

એટલે મારે એમને મારા અર્ધ આપવો જ રહ્યો.

અમારું કુટુંબ બહુ જૂનું છે. પિતૃપક્ષમા અગિયાર પેઢી સુધીના અને માતૃપક્ષમા સત્યાવીશ પેઢી સુધીના નામ હજી મળે છે અત્યંત પરિશ્રમભરી શોધખોળને પરિણામે મારા પ્રપિતામહના પિતામહ અને મારા પ્રમાતામહના પ્રમાતામહ એ નામો ભેગા કરી શક્યા હતા નામો વિષે બધા એકમત છે, પણ કવચિત્તરધાનમા મતભેદ દેખાય છે દાખલા તરીકે, મારા પિતૃપક્ષમા લક્ષમણ નામે કૌર્મિક મનુષ્ય ધર્મ ગયો એમ બધા માને છે, પણ એ લક્ષમણ તે મારા પ્રપિતામહના પ્રપિતામહનો પ્રપિતામહ હતો એમ કેટલાક કહે છે, ને બીજા કેટલાક એમ કહે છે કે એ લક્ષમણ મારા પ્રપિતામહના પ્રપિતામહનો માતૃ પિતામહ જ હતો. મારા માતૃપક્ષમા થયેલો નરહર, ગજાભાઈનો બાપ હતો કે દીકરો એ પ્રશ્ન જાણકારોના તીવ્ર મતભેદનો વિષય ધર્મ પક્ષો છે. પરંતુ વંશવૃક્ષની એ ભુલભુલામણીમા બમવાની આપણને જરૂર નથી. અહીં તો હું જીવનના બિન્ન બિન્ન દેશમાં અલૌકિકત્વ દર્શાવનારા, કાર્યાર્ધિય, જેને Heroes (વીર) કહે છે તેવાઓનાં થોડાક ઇલાચિત્ર જ આપીશ.

મારા પિતૃપક્ષમાં જેનું પહેલપહેલું નામ મળે છે એવો, અમારા આદિપુરુષ ત્રા, નરભેરામ ભગત વિશે ઘણી વાત કહેવાય છે. એમને સાક્ષાત્ દરમાન પ્રમન્ન હતા. એ જન્મ્યા ત્યારે રડેલા નહિ, પણ ‘દરમાન દરમાન’ એમ બે વાર બોલેલા, પ્રાચ્ય વર્ષની વયે, ચત્રોપવીત ધારણ કર્યા સળી, એમણે દરમાનની સાધના કરવા માડી. બાર વર્ષના યવા ત્યારે ઠાળી ચોદસને દહાડે મધ્યગતે મશાનમાં જઈને એમણે શ્રુતગેતાદિની પણ માધના કરી હતી. એમને અનેક સિદ્ધિ વરેલી કહેવાય છે કે એક વખત તાતિભોજનમા એમને ત્યાં ઘી ખુટયું, ત્યારે ખાલી તપેલું ધર્મ એ ન્યાતમાં ફેરવા ને એમાથી જેને જોઈએ તેને તેટલું ઘી એમણે ઠાની આપ્યું હતું. આવી અનેક વાતો એમને વિશે કહેવાય છે.

મારા માતૃપક્ષમાં ચૌદમી પેઢીએ ચયેલા જગા ભગતને ગણપતિએ દર્શન આપ્યાં હતાં. શહેરમાં મોટી આગ લાગવાની હતી તેના ત્રણ દિવસ પહેલાં ‘બબ્બો રે બબ્બો ! હું બળી ચાલ્યો ! અરે ! બધું બળી ચાલ્યું !’ એમ એ બોલી બેઠેલા, ઘરમાં આતર પડ્યું અને બધી માલમિલકત ચોરાઈ ગઈ તેના બરાબર એક માસ પહેલાં એમણે કહ્યું હતું કે ‘આમાંનું કંઈ પણ આપણું નથી.’ રસ્તામાં એમની સાથે અચડાઈ પડેલા એક માણસને એમણે ‘દેખતો નથી ?’ એમ કહેલું ને તે છ દિવસમાં આંધળો થઈ ગયો હતો.

નરભેરામ ને જગા ભગત બંને જાણીતા ભજનિકો હતા. એમને ત્યાં અઠવાડિયામાં બે વાર આખી રાત ભજન થતાં ને પાડોશીઓને ઠરેલા ઉજાગરાના બદલામાં પ્રસાદ વહેંચાતા. બંનેએ આરતી ને ભજનો પણ લખ્યાં છે; પણ હજી એ લખાણ મળી શક્યું નથી. શોધખોળ ચાલુ છે.

મારા પિતૃપક્ષમાં સાતમી પેઢીએ ગદાધર થઈ ગયા. લલભલા પહેલવાનોને મદાત કરે એવું બળ એમનામાં હતું. એક વાર ન્યાત જમવા બેઠી હતી ત્યાં અલમસ્ત ગોધો ધસી આવ્યો. આવે સમયે હમેશ બને છે તેમ સ્ત્રીઓ ચીસ પાડતી, હાથમાં કોળિયો ઝાલી રાખી બાળકને ખસેડી નાખતી, ઊભી થઈ ગઈ. પીરસનારા પુરુષો સ્ત્રીઓ પાછળ ભરાઈ ગયા અને બાકીના કોઈકના ઘરમાં તો કોઈક નવેણમાં નાસી ગયા. એકાદ જણ તો પાસેના જાજરમાં પણ ભરાઈ ગયો હતો એમ કહેવાય છે. અરધી જામેલી પત્રાવસિઓને પગ હેડે કચરતો, પ્રચંડ નિશ્વાસથી વાતાવરણને કંપાવમાન કરતો, ન્યાતનું ઉન્મૂલન કરતો એ ઉન્મત આખરો ગદાધર પાસે આવી પહોંચ્યો. ગદાધરના હાથમાં બિના બિના શીરાની મોટી કચરોટ હતી. એક હાથે એમણે કચરોટ ઝાલી રાખી ને બીજા હાથે ગોધાને કાન વડે પકડીને ઊંચક્યો અને ઊંચકીને એટલા જોરથી ફેર ફેંક્યો કે તે જોડેના મકાનનું છાપડું કુલાવીને તેના વાડામાં પડ્યો. પણ ગોધો ય એવો કે તે પડનાં વારને ત્યાંથી બિબો થઈ નાસી ગયો. કહે છે કે ગદાભાઈના બીજા હાથમાં રહેલી કચરોટ આ વખતે જરા હાલી પણ નહોતી ! ‘કમાય બમાય નહિ ને દંડબેઠક કર્યા કરે તેને કન્યા કોણ દે ?’ એમ કહીને ગદાભાઈને કોઈ કન્યા ન હતું. આ બનાવ થઈ એમને સારા ઘરની કન્યા પણ મળી.

મારા માતૃપક્ષમાં નારદ કરીને હતા. એમનું મૂળ નામ શું હતું તેની કોઈને ખબર નથી, પણ એમના ગુણને લીધે બધા એમને નારદ કહીને બોલાવના. તે ચોતે તો બહુ લડી જાણીતા નહિ, પણ એને લગાવવાની કલામાં

એ એકા હતા. બન્ને પક્ષના એને પોતાના સાથી તરીકે ગણતા અને એની સનાહ પ્રમાણે વર્તતા. હોળીના દિવસોમાં એ ચઢ્યે ચઢ્યે હમતા ને ન્યા ન્યા એ જતા ત્યા બીજી હોળીવાળા સાથે હાડવાની તૈયારી કરાવી, ઠેટલીક વાર રણગણ સુધી પણ જઈ, એ પાછા ફરતા. હાડવા જતી વેળા હોળીવાળા ટોળામાં એ છેક પાછળ રહેતા, પણ હાડીને પાછા ફરતી વેળા એ સીને મોખરે રહેતા. એમના વખતમાં બે કાઠિયાવાડી ભાઈ સલાહમતથી રહેવાને માટે ઘણા જાણીતા થયા હતા. 'આ બે ભાઈને હાડવો ત્યારે ખરા !' કાઠીકે એમને કહ્યું, એમણે અસમ્ય જોવું લાગતું એ કાર્ય માટે લીધું એ પેલા ભાઈઓને ઘેર ગયા ને અર્ધા કલાકમાં પાછા ફર્યા, ત્યારે ભાઈઓએ જિંદગી સુધી એકબીજાનું મો જોવાનો વહેવાર તજવાનું આકરુ પ્રત લીધું હતું. આવા શ્રેણીને લીધે એ ન્યાતમાં બહુ કામના માણસ થઈ પડ્યા હતા. સસરાજીભાઈ સામુવડું, બાપદીકરા વગેરે કાઠ બે પક્ષો વચ્ચે જોઈએ તે કરતા વધારે સારું બનતું હોય, અથવા કોઈના વિનાહ આખમાં ખૂંચે એવા લાગતા હોય, ત્યારે એમને સમજીમાન નિમનણ કરવામાં આવતા, અને વિના વિલંબે એ નિમનણનો સ્વીકાર કરી લઈ, પ્રેમમળધ કે વિવાહમળધ તોડાવી તેનું કાર્ય પરિપૂર્ણ કરી આપતા.

મારા પિતૃપક્ષમાં જીંદી પેઢીએ થયેલા લાણીભાઈ સુદર ન્યાત જમાડવા બેદલ અક્ષય કીર્તિ સપાદન કરી ગયા છે. એક વાર પુત્રના લગ્નને પ્રમગ્ન એમણે એક મહિનામાં એકવીશ ન્યાત જમાડી હતી ! અને તે પણ જોવી તેવી નહિ ! ચાર ચાર તો રઈતા, ત્રણ જાતના ભજિયા, પાંચેક ચટણી, સાતેક અઘાણા, જમનારના મોમાં પાણી લાવતી બાસુદી, મિર્ચજ, પકવાન ઇલાદિ વિવિધ વાનગી વડે સમસ્ત શાંતિનું મહાઉત્સવ સતોથી તેના હૃદયમાં પ્રવેશ કર્યો હતો. માત્ર ૭ રૂપિયાના માસિક ખર્ચાને એ લાગમથી સરકારી નોકરીમાં રચ્યા હતા, અને કોમે પાત્રીશ રૂપિયા સુધી ચમ્યા હતા ! અત્યારના જમાનામાં કમાણી દૂકી પડવાની ફરિયાદ કરનાર અનેક યુરકો આગળ એ આદર્શ વ્યક્તિની કથા રજૂ કરી, હજી એ દુદો જુનાનેને લજ્જાથી અધોમુખ બનાવે છે એ સાબિત કરવું મુશ્કેલ નથી. આ દૂકી કમાણીમાં આવો ખર્ચ શી રીતે કરી શક્યા હશે તે ધણાને સમજાતું નહિ. પણ એમની નોકરી એવા પ્રકારની હતી કે તેમાં વૈસા આવવાની અનેક બારી રહેતી. એમ કહેવાય છે કે એક વખતે એમની પાસે હિતાવળે પોતાનું ઇંદ કાર્ય કરાવવા માટે, અમુક મનુષ્યે એમને સર્વ કાર્યનું એક માત્ર પ્રેરક બળ એવું કંઈ આપ્યું કે નહિ, એ વિષે એમની અને ન્યાયાધીશની વચ્ચે મતભેદ જોવા થતા, ન્યાયાધીશે એમને ૧૦ વર્ષ સુધી સરકારને ત્યાજ રાખી પાડી

ઘેર જતા રોકવાનો પ્રયાસ કર્યો. પરંતુ પછીથી વડા ન્યાયાધીશને એ બાબત એમણે લખાણ કર્યું અને છેવટે વડા ન્યાયાધીશે, નોકરી કર્યા વગર પણ એમને સરકાર તરફથી થોડા પૈસા મળે એવી ગોઠવણી કરી, એમને નિવૃત્તિ સેવવાની તક મેળવી આપી.

હમણાં પુરુષો એક સ્ત્રીને પાળવી પોષવી પડે છે તેથી કટાણી જમ્ય છે; પણ મારા મામાના મામાને ત્યાં ત્રણ સ્ત્રીઓ રહેતી, છતાં એઓ કટાણ્યા નહોતા. એટલું જ નહિ, પણ કોઈ વાર એથી થે વધારે રાખવા પોતે ઉદ્યુક્ત છે એમ પુરુષમુવલ ગર્વ ને પ્રગલ્ભતાથી કહેતા. સ્ત્રીઓ તરફ એ હમેશાં પક્ષપાત ધરાવતા. પુરુષે સ્ત્રીવર્ગ તરફ બતાવેલી બેદરકારીનું એ બને તેટલું નિવારણ કરવાને હમેશાં યત્નશીલ રહેતા. પરંતુ દુર્ભાગ્યે સ્ત્રીઓ તરફ એમની નેત્રી વૃત્તિ હતી તેવી સ્ત્રીઓની એમના તરફ વૃત્તિ ન હોવાને કીધે ઘણી વાર કટુતાભરી જેરસમજ બિબી ચવાના પ્રમંગો આવી ગયા હતા. આમ છતાં અબલાજન તરફ એમણે કદી વિરક્તિ ધારી નહોતી. સ્ત્રી યર્ધ એટલે જ એમના મનની-ધ્યાનની તે અધિકારિણી હતી. પુરુષવર્ગમાં વૈધી સિવાય એમના બીજા કોઈ મિત્રો નહોતા. એમનો આશય તો પોતાને ત્યાં સ્ત્રીઓનું મમહરક્ષન ખોલવાનો હતો, પણ અકાળ મૃત્યુને થોડે એમની ઇચ્છા સફળ થતા જરામાં રહી ગઈ ફૂટવા આવેલી સ્ત્રીઓને એમનું મુડદું જરાબર બધાયા પહેલાં બહુ કુનેહ વાપરી ફૂગખવી પડી હતી; નહિ તો આટલી બધી સ્ત્રીઓને ભેગી મહેલી જોઈ એમનું મુડદું પણ બિભુ યર્ધ જગે એવો કેટલાકને લગ્ય લાગ્યો હોતો.

એમના ધર્મપત્ની બબીબહેન ને તેના બહેન કબીબહેન ન્યાતમા બબીકબીની જોડી તરીકે ઓળખાતા. એ બંને બહેનો રડવાફૂટવાના વિષયમાં પ્રમાણૂત ગણાતા, અને ન્યારે ન્યારે રોવાફૂટવાના પ્રસંગો આવતા ત્યારે એ બંને બહેનોની વિજયધ્વજ ફરકી રહેતી, અને તેના પવનનો ઝપારો આખા શહેર પર પથરાતો. એમને ફૂટતા જોના દુરદુરના ગામમાંથી પણ સ્ત્રીઓ આવતી અને એમની કલા જોઈ અદેખાઈથી સળગતે દહ્યે પાછી ફરતી એઓ ન્યારે ફૂકવો મૂકતા ત્યારે એમના સૂરથી આખો મહોલ્લો ફૂલ જાડતો ને બિઘતા બાળકો ચીસ પાડી જાગી ઊઠતા, રડતા ફૂતરાઓ આશ્રયથી અપાક બની પગ વચ્ચે પૂછડી સતાડી પલાયન કરી જતા, અથવા કોઈ સૂઈ રહેલા ફૂતરાઓ એમના સૂરમાં પોતાના રુદનને સૂર પૂરતા, અને મોટી હિમરના સાંલળનારાઓને આપઘાત કરવાની તીવ્ર ઇચ્છા યર્ધ આવતી ! એમને રાજિયો ગાતા સાંલળવાને ગામની ગાનારીઓ અને વેશે આવી પાડોશના ઓટલા પર બેસતી. કવિયશ-

પ્રાર્થના એમના શબ્દો ઉતારી લેતા ને તે વડે કશ્ચરમનાં કાવ્યો રચાતો પ્રયાગ કરતા. ફટતી વેળા બંને જાહેનો સામસામી બિલી રહીને સવા સવા ગજ ફરીને પોતાના હૃદય પર તાલગદ્દ પથ્થુ અત્યંત બળથી પ્રહાર કરતી. અને એમને ફટતા જોવા તથા સાંભળવા ચહેરની કોઓ કરનારી મજ્જરણો પથ્થુ બિલી રહેતી. એમની રીત જોઈ જો કોઈને ઘર છૂટવું અને તેનું અનુકરણ કરવા જતી તો તે માઠી થઈ જતી અને તેને હિલે સોજ થઈ આવતા; પશુ એક દિવસમાં ત્રણ ઠેકાણે રોવાફટવાતું કાર્ય કર્યા છતાં પથ્થુ એમને કોઈ પથ્થુ પ્રકારનું શારીરિક કષ્ટ થતું નહિ. એમને જાણ્યાં લેતી સાંભળનાર પુરુષ રાતના બેઘમાથી ચમકી જાતો અને દિવસોના દિવસો સુધી એ જાહેનોના લંબાયેલા રાગનો કરુણ ધ્વનિ તથા વક્ષ પર પડતા હાથનો તાલગદ્દ ને પ્રચંડ અવાજ એના કાનમાંથી ખસતો નહિ.

ઉપર એ જાણાજાઈની વાત કરી તેમના કાકાના પુત્ર ન્યાતમાં વડોદરને નામે જોળખાતા. એમના જેવો ખાનારો હજી સુધી કોઈ ચયો નથી એમ બધાં કહે છે. આ યુગમાં જ્યારે અપચો સામાન્ય થઈ પડ્યો છે, એક પૂરી કે મુઠિયુ વધારે ખાવામાં આવતા ત્રણ દિવસ ઉપવાસ ખેચી કાઢવા પડે છે, ત્યારે એમની બોજનચૂરતાની વાતો કાલ્પનિક લાગે એવો મંલવ છે. એમની છુબ્ધ આપણને અકલ્પ્ય લાગે; પરંતુ એમને જેલે નજરે જોયેલા એવા માણસોના મુખથી આ વાત સાંભળેલી છે, જે પોતે સાંભળી નથી, પણ મને જેમણે વાતો કહી છે તેઓએ જેમની પાસેથી એ વાતો સાંભળી હતી તેમને કહેનાર તે વડોદરના સમકક્ષીન હતા, એમ મને જણાવવામાં આવ્યું છે.

એમનું બોજનનૈપુણ્ય બોજનના શ્રણ, રસ કે પ્રકારાદિ પરત્વે નહોતું પરંતુ પ્રમાણ પરત્વે હતું. ઘણી વાર પોતે શુ ખાઈ રહ્યા છે એ પણ જાણી શકતા નહિ. પરંતુ ગમે તે વાની હોય, એઓ માત્ર તેને વધારેમાં વધારે પ્રમાણમાં પોતાના ઉદર વિષે સ્થાન આપવા પ્રયત્નશીલ રહેતા. ખાદ્ય પદાર્થની જાત કરતાં જથ્થા તરફ એમનું લક્ષ વધારે રહેતું. બોજનના વિષયમાં શું ખાધું એ કરતાં કેટલું ખાધું એ વધારે અગત્યનો સવાલ છે એમ એ માનતા.

એ છેક નાના હતા અને ઘૂંટણિયાં તાણતાં તાજ જ શીખ્યા હતા તે , પાસેના ઘરમાં કોઈક માદુ હતું તેને જોવા ઘરના બધાં માણસો ગયાં હતાં. વેળા રસોડામાં બધાને માટે તૈયાર કરેલી રસોઈએ ખાઈ ગયા ! ત્યારે આ એમના અજ્ઞા મુખે બધાને કરી દીધી ત્યારે સૌ અત્યંત ગભરાઈ ગયાં

ને આ છોકરાને જરૂર આફરો થઈ એ મરી જશે એમ લાગવાથી વૈદને તાબડ તોબ તેડી લાવવામાં આયા વૈદે આવી નાડ તપાસી કહ્યું કે 'છોકરાને કાર્ડ થયું નથી'

એઓ પહેનવહેના સાસરે જન્મના ગયા અને ત્યાં ગવેની બધી રસોઈ પૂરી કરીને ઘેર આવ્યા ત્યારે જૂખના દુઃખથી અઓ છોક અશક્ત થઈ ગયા હતા, અને એમની માએ જ્યારે ફરી રાધીને જમાવ્યા ત્યારે જ એમનામાં બોલના ચાલવાની શક્તિ આવી

શાંતિભોજન વખતે એમના દામ આગળ છ પીરસના ને આઓ વખત હાજર રાખવા પડતા અડધી ન્યાત જોટલું જમે તેટલું એ એ લા જમતા ન્યાત જમાડતી વેળા માણસોની મજ્યા ગણવામાં આવતી અને છતાં જ્યાં જ્યાં એ જમના જતા ત્યાં અધવચ ખૂટી પડતું !

એક વખત એક જણે આખી ન્યાત જમાડના માટે તૈયારી કરી એના પર ન્યાતનાળાને કાર્ડ કાઢ્યુંસર દ્રોષ હોવાથી રમોઈ થઈ ગયા પછી દરેકે જમવાની ના કહાવી રસોઈ બગડી જશે એવો સભર લાગવાથી એ ગૃહસ્થે જોકોદરને ત્યાં જઈ તેમને ચણે પડી પોતાને ત્યાં ભોજન માટે પધા ના બાલ કાનાવાલા કંઈ જોકોદર તૈયાર થયા અને ત્યાં જમવા ગયા એમણે એકલાએ આખી ન્યાતની રસોઈ પોતાના ઉદરમાં સમાવી દીધી જમાડનાર ગૃહસ્થને થયું કે આ ગિઆરો કાલ સુધીમાં કોલેગના કે આફગના રોગને ભોગ થઈ પડશે એ બીજે દિવસે સનારે જોકોદરની તબિયત બેરા ગયો ત્યાં જઈને એણે બેચુ તો જોકોદર જમના ગેહ હતા !

'ઓહો ! તમને અત્યારે જૂખ લાગી છે ?' એણે આશ્ચર્યથી પૂછ્યું.

'ન લાગે ? કાલ ગતના દસ પત્રી કઈ ખાધું નથી' એણે જવાબ દીધો

'કાલ ગત ? તમે તો સાન્ને માટે ત્યાં જમી ગયા હતા' 'પેના ગૃહસ્થે વધારે આગર્વ પામતા કહ્યું

'હા તમારે તા માન્ને જમી ગયો પત્રી જૂખ લાગી તે ઘરમાં રસોઈ કરાવી જમ્યો, અને ત્યાં પછી અત્યાર સુધીમાં મેં કઈ ખાધું નથી' એમણે જવાબ દીધો અને મનુષ્યની પાચનશક્તિ વિષે વિચાર કરતા એમને બેવા આવેનો ગૃહસ્થ પાછો ફર્યો

કવનના બિન્ન બિન્ન દેશોમાં વીગત્વ દર્શવનાગ આવ્યા મદાવીરના બેળમાંથી દુ પિતંગી આ થો છુ અહીં મેં એમના કવનના કેટલાક મુખ્ય

પ્રસંગોની આછી રૂપરેખા માત્ર દોરી છે. મારા કુટુંબનો સળંગ ઇતિહાસ હજી રચાયે નથી એટલે આવા છૂટાછવાયા વૃત્તાંતોથી જ સંતોષ માનવો પડે છે. આટલી હકીકત મેળવતાં પણ મને બહુ શ્રમ પડ્યો છે. અને મળેલી હકીકતો પણ એટલી પરસ્પર વિરોધાત્મક હતી કે તે સર્વની એકવાચ્યતા કરતાં મારે બહુ વિવેક રાખવો પડ્યો છે.

જાતિભેદનાં બંધનો તદ્દન પોટાં છે એમ ગણનાર પાશ્ચાત્ય પુરુષો અને તેમના અનુયાયીઓ, પોતે પાણેલા કૂતરાની અથવા રેસના ઘોડાની વંશાવલિ જાળવતી જરૂરતી ધારે છે, તો મારા પિતૃઓ શું એ કૂતરા અથવા ઘોડા કરતાં ગયા કે તેમની હકીકતનો ઉલ્લેખ પણ મારે આત્મકથામાં ન કરવો ? એવા વિચારથી મેં મગી, એટલી હકીકતો બેગી કરી ઉપર વર્ણવી છે.

પોતાના વંશશ્રેણીની હકીકતો બેગી કરતી કેટલી કપરી બાબત છે એ તો જોને એનો અનુભવ હોય તે જાણે. આપણા દાદાના દાદા મુઘી તો જાણે કુળગંગાનું મૂળ શોધતા આપણે સહેલાઈથી જઈ શકીએ છીએ, પણ પછીતો પ્રદેશ કેવો વિપન્ન આવે છે કે એથી આમળ પ્રવાસ કરવો એ સાહસરૂપું ચર્મ પડે છે. એ કુળગંગાના હિમાલયનું ગૌરીશંકર શિખર તો જાણ્યે જ કૌશીના દષ્ટિપથમાં આવે છે. તથાપિ કે મોગલ વંશના અથવા દયુડર દેનોદર કુળનાં, ગઘા રાજાઓનાં નામ હું અવિલંબે જોતી જઈ શકું; પણ મારા પોતાનાં વંશના પુરુષોનાં નામ હું શી રીતે જાણી શકું ? તથાપિ ને મોગલ ને દયુડર ને દેનોદરના તો ઇતિહાસ રચાયા છે; મારા કુળનો ઘોડો જ ઇતિહાસ રચાયો છે ? રાજકુળને એજ માહ રાખે છે, પણ પ્રજાના કુળની પરવા તો તે તે કુળના વંશજો પણ કરતા નથી !

જિજ્ઞાસુ સ્વભાવ ને કાર્યપદ્ધતિવાળા મારા સર્વ પૂર્વજોમાં અદ્વિત રીતે એક બાબતમાં સામ્ય હતું ! એ બધાં જ પરણેલાં હતાં !

[‘અમે બધાં’માંથી]

ગઝલમાં ગીતા

આજે ૨૪. મણિકાન્તરચિત 'ગઝલમાં ગીતા' વાંચી ગીતાનાં ભાષાન્તરો એટલેટલા થયાં છે, કવીશ્વર નાનાલાલથી માડી ૨૪. મણિકાન્ત સુધી એટલેટલા કવિઓ એનાં તરફ આકર્ષાયા છે કે હવે કોઈ પણ લેખક મને કહે છે કે 'હું હમણા જરા એક અંચનું ભાષાન્તર કચ્ચામાં રાકાયો છું' એટલે મને તરત ગભગમણ થાય છે કે ગીતાનું તો નહિ હોય!

સરળ, શુદ્ધ, સુદર, ઉત્કૃષ્ટ, લિપ્તમ, ગેનમૂત, શ્રેષ્ઠ, મૂળને અનુસરતું, અસખને વફાદાર, અર્થવાહી, ગ્સવાહી, મૂળ લેખક ગુજરાતીમાં લખે તો કેવું લખે એવો આદર્શ નજી સામે રાખી લખાએજી, મૂળ લેખક મરી ન ગયો હોત ને આ વાંચત તો શું કહેત એ પ્રશ્ન નિરંતર મન સમક્ષ રાખી રચાએજી' ઇલાદિ ઇલાદિ પ્રકારનું ભાષાન્તર કરવું હોય તેણે એટલું યાદ રાખવું જોઈએ કે—

૧. પણ જવા દો. "કૌમુદી" માં 'સફળ ભાષાન્તર' વિષે લેખ પ્રગટ થએલો હોય અથવા થવાનો હોય તે વાંચી લેવો. પણ ભાષાન્તરમાં, 'કૌમુદી' માં પ્રગટ થએલા કે થવાના લેખમાં લખ્યું હોય કે ન હોય, પણ જે પ્રકારનું ભાષાન્તર હોય તે પ્રકારનું વાતાવરણ તો અવશ્ય જોઈએ જ. દાખલા તરીકે ગઝલમાં ગીતાનું ભાષાન્તર કરવું હોય તો ગઝલને અનુરૂપ એવું વાતાવરણ ભાષાન્તરમાં આવવું જોઈએ. પછી એમ કરના માટે મૂળની કથામાં કે રચનામાં ફેરફાર કરવો પડે તો હરકત નહિ.

૨. મણિકાન્તે રચેલી 'ગઝલમાં ગીતી' માં ગઝલને યોગ્ય વાતાવરણ નથી એમ લાગવાથી, વીર કવિ નર્મદની પ્રુણપ્રતિજ્ઞાથી પ્રેરાઈ, ગુજ્જર ભાષાની સેવા કરવાના મહોદેશથી મેં વ્રત લીધું છે, કે જ્યાં સુધી હું ગીતાનું ગઝલમાં યોગ્ય ભાષાન્તર નહિ કરું ત્યાં સુધી હું પાઘડી પહેરીશ નહિ—પહેરીશ નહિ એટલું જ નહિ પણ વસાવીશ સુદ્ધાં નહિ ટાપીથી કે હેટથી જ ચલાવી લઈશ. હજી સુધી મેં કદી પાઘડી પહેરી નથી. તેમ જ લાંબા વખત સુધી પાઘડી પહેરવાનો મારો વિચાર પણ નથી. છતાં એ વસ્તુસ્થિતિથી મારી પ્રતિજ્ઞાને બાધ આવતો નથી. બહુ પ્રતિજ્ઞાપાલન વધારે દૃઢતાથી થાય છે.

આ રીતે ગુણ પ્રતિજ્ઞાથી પ્રેરણા મેં 'ગજને શ્રીકૃષ્ણ યાને ગીતાનું નુલિખાન' એ નામથી ભગવદ્ગીતાનું ગજનખા લખાવ્યું કરી નાખ્યું છે, આપણા ગુરુગતના મદામાશ્રમની મદાપ્રશસ્ત્ય પ્રજ્ઞાસિકાને અનુમતી થોડા દિનાગ આપી, માગ એ અપસિદ્ધ મદાપ્રશસ્તરને પ્રસિદ્ધ થતા પહેલા પ્રસિદ્ધ કરું છું. —કૃત્રી

અર્થ : બાદલાદ દુર્યોધનના 'મંજિવે ભાનુમતી' નામના મહેનતુ દીવાનખાનુ

પાત્રો : બધા ધૂનગાદ, આજે પાટા જ રી બદલવેના દલ કરતી ગાવાગી ને એ જ નેના અધરવેના સાબ સર્વ વિધ્યયધુ નેની મળે

ગમય : બાંને ભાર્તના નિમ્મડને લીધે થનાગ જગતના પ્રત્યક્ષની નજરને। સસધુગ

ધૂનગાદ બોલ્યા :

મજદમખાન-કુરુક્ષેત્રે, મળ્યા પાડવ અને કૌરવ

જમા થઈ શુ કર્યું તેજે ? જિગદર બોલ તુ મન્ય !

ધડપણમાં પણ પ્રયત્ન અવાજે ધૂનગાદે સનકારેની ગજન રાખળી ગાવાગીએ વર્ણવી આપે બાંનેના પાટા એકદમ હોડી નાખ્યો. "આ શું ? એકાએક- 'એ' ગાડા તો નથી થઈ ગયા' ઘરડે ધડપણ આ કંઠિની જુનાનતી પેટે એમને ગજન તનકાગવાનો ગોખ કવાયી થઈ આવ્યો ?" પણ દલ નિચાં વાચાનું કપ ને તે પહેલા તો અજ્યે ધૂનગાદ કરતા પણ વધારે પ્રયત્ન અવાજથી

ધરી હિમીદ ને ખાતિર જગરમાં પાદશાહતની
જિલા તે જંગમાં મૌજુદ ગુમાવવા જનદૌલતને.

સચડતાં જે કદમ મારાં, બદન માંડી ન તાકત છે;
ન છટે તીર હાથોથી, જમીં પર જે પડે ગાંડીવ !-

આમ દીલા થયેલા અજુનને મંગોધતા કિચિત્ દાસ્ય કંતા શ્રીકૃષ્ણ
કેાકિલકોમળ કંઠે ગાવા માંડ્યું :

દીવાનો તું બન્યો નાદાન, ધરે ગુમાન કાં ખોદું
દના જ્યાં ના કંઈ ચાતું, તલો દિલમીરી શાને આ ?

ચલાધી દે છરી કાનિલ, કરે કાં દીલ સનમ પેડે
અરે ! જે આ જિલા સવે, ધરી ગદન છરી લેડે.

જગરને રાખીને મજબુન, શરાબે જામ તું ભરની.
ચઢે તો સિજજતે જનત, નહિ તો ગુફતુ તો છે.

યુધિષ્ઠિરે પ્રત્યુત્તર વાળ્યો- “ના, ના. મારે રાજ્ય જોઈતું નથી. હું તો
 કૃષ્ણની ગજલ સાંભળતો સામળનો મરી જવા માણું છું. રાજા તો જનામ !
 આપ લીજીએ.”

દુર્યોધને કત્યું “નહિ જનામ ! આપ લીજીએ.”

આમ ‘જનામ’ આપ લીજીએ’માં જ ને રહી ગયા ને ગાંધ્યગાદી પર કોઈ
 ત્રીજો મઠી બેઠો.

આ પ્રમાણે ‘ગજનમા ગીતા’ લખવાથી મુસલમાનભાઈઓ પણ ગીતામાં
 રમ લેતા થયે, ને રા કરીમ મહમદ મારસ્તર હિંદુઓને ‘ઈસ્લામની ઓળખ’
 કમળતા જશે એટલે હિંદુ ઇસ્લામમાં રસ લેતા થયે. આમ આપણામાં
 એકપક્ષાનનાનો સંચાર થયે. બાકી આ અચળ સંસારને વિષે અચળ છે
 માત્ર ક્ષેપ ને કલહ. વિરાટ સ્વરૂપે એણે આપું જગત લગી દીધું છે ને
 વિધવિધ પ્રકારે ધારણ કરી એણે પોતાની સત્તા જમાવી છે. પિતા પુત્રને
 નારિતક કહી વગેવે છે, પુત્ર પિતાને ગાડો મનાવે છે; પતિ પત્નીને મેથીપાક
 જમાડે છે, પત્ની પતિને ઉપવાસ કરાવે છે, રાજા પ્રજાને કચરે છે, પ્રજા
 રાજાનું શ્વેદિર રહે છે; માતા સતાનને હણે છે, સતાન માતાનું મૂલ્ય વાચે છે;
 બહેન બહેનનું કાસળ કાઢે છે, ભાઈ ભાઈને મારે છે,—રે ! ગરમી ગરમીને
 મારે છે, કાઠો કાઠાને કાઢે છે, હીરા હીરાને કાપે છે ! જગતમાં પ્રાણીઓએ જ
 દેવનો હજારો ગણ્યો નથી. જડ વસ્તુમાં પણ પરસ્પર દેવની ભાવના પ્રસરી
 રહી છે

નરેહ માત્ર એટલો જ છે કે એક અનુખ્ય અન્યના ધર્મમાં રસ લેશે ખરો કે
 ધર્મની દૃષ્ટિએ હિંદુ હિંદુ નથી રહ્યો; ઇસ્લામને ન માનનાર એવા મુસલમાન
 પણ આ અવનિતન પર વસે છે. પોતાની ઓની દરકાર લે છે તેટલી દરકાર
 પણ કોઈ પોતાના ધર્મની લેતું નથી, તો પારકા ધર્મમાં તો રસ લે જ શાનો ?
 આપણે નથી ગ્યા હિંદુ કે નથી બન્યા સાચા ચવન. એક મરેકૃત કવિએ
 કહ્યું જનામ વિલાપ કરતા લખ્યું છે —

न संख्यां संघत्ते नियमितनिमाज न कुरुते
 न वा मौंजीबंधं कश्यति न वा सुन्नतविधिम् ।
 न राजा जानीते व्रतमपि हरेर्नैव कुरुते
 न दासी मक्का वा शिष्य शिर्वा न हिन्दु न यवन ॥

નામની કિંમત

મારા પર એક બે પત્ર આવ્યા છે. તેમાં 'ગુપ્તા' કહે છે? એનું ખરું નામ શું છે? સ્ત્રી છે કે પુરુષ? પુરુષ હોય તો 'ગુપ્તા' એવું નારીસત્વક નામ શા માટે ધારણ કર્યું છે? સ્ત્રી હોય તો પોતાને માટે નરજાતિના પ્રયોગો શા માટે કરે છે? એના એવા અનેક પ્રશ્નો પૂછ્યા છે. આ સિવાય પણ 'ગુપ્તા'ને શોધી કાઢવા કેટલાક લાગતાવળગતાઓએ પ્રયત્ન કર્યા છે એમ સાંભળવામાં આવ્યું છે.

આ ઉપરથી હું એક મહાન સલા શીખ્યો. જગતમાં નામની જ કિંમત છે—વસ્તુની નથી. અખર વિચારક શંકરાચાર્યે સિદ્ધાન્ત રચાવ્યો છે; 'નામરૂપ મિથ્યા છે,' નાટ્યશુર શેક્સપિયરે ઉચ્ચાર્યું છે; 'What is in a name?' (નામમાં તે શી વિસાત છે?)

એક વખત હું સાષ્ટકલ પર બેસીને લોકો જેને બિનઆવડત કહે છે ને હું જેને આવડતની શરૂઆત કહું છું તે રીતે જતો હતો. સાષ્ટકલને હંમેશા ડોસાએ તરફ પક્ષપાત હોય છે. મારી સાષ્ટકલે રસ્તામાં આનંદથી ચાલતો એક ડોસો દોઢો. મેં ઘંટડી મારી. ડોસાએ સાષ્ટકલને દોડી. ઘડીભર ડોસાની ને સાષ્ટકલની 'મળી દટોદટ' તારામૈત્રિક રચાયું. સાષ્ટકલે પોતાની જાતિ પરનો કાણુ ગુમાવ્યો. પણ વારમાં અકલ્પ્ય અવરચાન્નર થઈ ગયું. ડોસાની પાઘડી, જે એના માથા પર હતી તે જમીન પર પડી. ડોસો પોતે જે 'ફૂટપાથ' પર હતો તે પોતાની પાઘડી પર પડ્યો; મારી સાષ્ટકલ જે પોતાના પૈંડા પર ગતિ કરી રહી હતી તે ડોસા પર પડી. માત્ર હું જ સાષ્ટકલ પર હતો ને રહ્યો—પણ પહેલાં કરતાં જરા જુદી રીતે. એક દયાળુ પોલીસમેને આવી અમને ઊઠાડ્યા. મેં કપડાં પરથી ધૂળ ખખેરવા પ્રયત્ન કર્યો; સાષ્ટકલે ભાગેલે હૈયે ને મરડાએલા ચક્રે ઊભી થવા વત્ન કર્યો. ને ડોસાએ નવીન આકૃતિ પામેલી પાઘડીને મૂળ આકૃતિમાં લાવવા પ્રયાસ કર્યો. અમે ત્રણે નિષ્ફળ નીવડ્યા. પોલીસમેને ચિનચ-પૂર્વક મારું નામ પૂછ્યું. શંકરાચાર્ય ને શેક્સપિયરની પેઢે મેં જવાબ દોધો : "નામ નિર્રર્થક છે, નિષ્ફળ છે, નિષ્પ્રયોજન છે. મહત્ત્વ નામમાં નથી—કામમાં છે"

પણ શકરાચાર્ય જોટા છે, ગેકસપિયઝ જોટા છે, હું જોટા છું. મહત્ત્વ માત્ર નામમા છે-ખીજ કયામા નથી. જગતમા જન્મતા વારને છોકરું ગે છે તે નામ મેળવવા માટે જ: સિનેમાની નટીઓ દસે છે તે પણ ફક્ત નામ મેળવવાને જ. જગત એક મોટું પરખીડિયું છે તેના પર પોતાનું નામ ટેકાણું જોટા બહાર દૂર-સુદૂર ગઢેલા ઈશ્વરને પણ બીકવે એવી રીતે લખાય એમ પ્રત્યેક છંદે છે

આમ જના મે મારુ નામ ગુપ્ત શા માટે નાખ્યું છે? ગુપ્તને 'આકાશ' લગાડી જાતિનિપયક ભ્રમ ઉત્પન્ન થવાનું કારણ શા માટે રહેવા દીધું છે, એવા નદેહ થાય એ નવાલાલિક છે

જાત્યતર થયાના માત્ર બે દાખલા પ્રાચીન મમયના ઇતિહાસમાંથી મળે છે એક ઘોડો માનસંગેવરમાં નાહવાથી ઘોડી બની ગયો, અને શિખડી સ્ત્રીમાંથી પુરુષ બન્યો. પણ આ કવિકાવ્યમાં કાલનું એક વિશેષ ગતિથી દેર છે નરની નારી ને નારીના નર થયાના દાખલા એક પછી એક બનતા જ નાંખે છે કથો પુરુષ ક્યારે સ્ત્રી થઈ જશે ને કર્મ સ્ત્રી ક્યારે પુરુષ બની જશે એ નિશ્ચિત નથી.

આનો તાજામાં નાજો દાખલો રા મહમદઅલી ત્રીજાનો છે કંઈક કાગમરે હું "હાઈકોર્ટ" મા ગયો હતો ના ત્રીજાને સાક્ષણવાની ઉત્કંઠા મને ઘણા સમયથી હતી, એટલે એક કેસમાં એ રોમએલા હતા તે સાક્ષણવા હ એ. બેરીસ્ટરોએ એક પછી એક બીલા થઈને કંઈક કહ્યું. પછી રા ત્રીજા પોને બીલા થયા, ન્યાયાધીશે પૂછ્યું "Who are you?" (તમે કોણ છો?)

મને આશ્ચર્ય થયું મેજ પોતાની સામે બીલા રહી વ્યાખ્યાન કરનાર ત્રીજાને એ ઓળખતા જ નથી? રા ત્રીજાએ પ્રત્યુત્તર આપ્યો "My Lord! I am the widow of the deceased Mafat Kachhava" (નામદાર હું મહમદ મફત કચરાની વિધવા છું. I)

વગુરિયતિ આવી હોવાથી નારીજનતિમુચ્ચક નામ ધારણ કરી તેમ જ નરજનતિના શબ્દપ્રયોગો કરી, મેં જ્ઞાન ને કર્મ સમી બને જનિતો સમન્વય કરવા પ્રયત્ન આદર્યો છે. કદાચ હું નારી ચર્ચ જાઉં તો મને છેક નહું ન લાગે માટે નારીજનતિના નામનો અત્યારથી પ્રયોગ કરવા માંડ્યો છે.

હશે. પણ નામ છુપાવવાની શી જરૂર ? એ પ્રશ્ન તો અનુત્તર જ રહે છે. સજ્જનોની વિભૂતિ પેઠે મારી સર્વ કૃતિઓ પત્રોપકારને અર્થે જ હોય છે. નામગોપન પણ મેં આમ પત્રોપકારની જરૂરથી પ્રેરાઈને જ કર્યું છે. દાંનમાં મોપારીની કકડી કે એવું કંઈક ભગઈ જાય છે ત્યારે આપણને અણખત થાય છે ને જીભ તે બાજુ જવા જ કરે છે, તે જ પ્રમાણે આપણે કાઈનું નામ જૂઠી જઈએ છીએ ત્યારે જાણે અણખત થતી હોય એવો અનુભવ થાય છે ને મન હમેશા એ નામ યાદ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યા જ કરે છે.

એક વખત મારો એક મિત્ર મને મળવા આવ્યો થોડી ઘણી વાતચીત કરી પછી એણે કહ્યું : “આજે પેલો મળ્યો હતો”

“કોણ ?”

“અરે પેલો, આપણે-શુ તો ? હમણા નામ યાદ હતું-હોઠ સુધી આવે છે ને પાછું જતું રહે છે. પેલો આકાશોદ્ધના કૂવા આગળ રહે છે તે.”

“હા, હા, ઝોળખ્યો-પેલો.” હું બોલ્યો

“એનું નામ શુ તો ?”

“ઝોળખ્યો, ઝોળખ્યો મે.”

“પણ હું નામ જૂઠી મરો છું”

“નામ તો-અરે ! આમ કેમ ? તેં મને પૂછ્યું ત્યાં સુધી સાંભળું હતું ને !”

“વારુ, જવા દે, હવે તારી તબિયત કેમ રહે છે તે તો કહે.”

“હવે તો સારી રહે છે-જગ-નાથ ?”

“ઉહુ, જગ-નાથ નહિ-જયમલ, જયકાન્ત, જય-ત, જ્યોતીન્દ્ર, જ્યેષ્ઠ, જગદુશ ? એ તો પછી યાદ આવશે પણ કાલે તું સિનેમા જોઈ આવ્યો તે કેવો હતો ? જેવા જેવા છે ખરો ?”

‘સારો છે.’ મેં ઉત્સાહ વગર જવાબ દીધો, પછી ધીરથી બોલ્યું :

“દયાશંકર, નર્મદાશંકર, ગિરીન્નશંકર, ભાઈશંકર, હેલશંકર-કંઈ જુદું જ નામ છે. વારુ, તારા કાકી કાશી જવાનાં હતાં તે ગયાં ?”

“હા,” એણે વેદ ઉતારતો હોય તે રીતે જવાબ દીધો.

થોડી વાર અમે મૂળા રહ્યા. એ નામ સાદ ન આવે ત્યાં સુધી ઝાંઝ પણ પ્રકારનો વાર્તાલાપ અમાગથી થયો અસમ્પન્ન હતો.

કુવામાથી આવતો હોય એવો માગ મિત્રનો અવાજ મંમળાયો :
“ગીગાભાઈ, ગળભાઈ, ગળભાઈ, ઓપડ, ઓપડ, યડ-”

“કમદાસ, ધરમદાસ, નરમદાસ, શરમદાસ-”

“‘પ’ ઉપર છે.”

“‘પોપટ’ પરણ, પાણુ-”

“‘ઉંદુ’, ‘પ’ ઉપર નથી. ‘ગ’ ઉપર છે.”

“ગમારામ, ગણપતિ, ગણેશ, શુભામભાઈ, ગળેન્દ્ર, ગુણવંત, ભયવિમોચનભદ્ર-નહિ જડે. આપણે શુ એ નામ વગર ગ્હી ગયા છીએ ? કંઈ બીજી વાત કરીએ.”

“ખરું કહું ?” એ જવાબ દીધો : “આ કમળખત નામ જ્યાં સુધી નહિ જડે ત્યાં સુધી માગથી બીજી કંઈ વાત થવાની નથી ને તારાથી પણ થવાની નથી. માટે આપણે બને મૂળા રહીએ.”

થોડી વાર ભારે હૃદયે અમે બેસી રહ્યા આમ ને આમ ક્યાં સુધી બેસી રહેવાશે એવો વિચાર મને આવ્યો. મારો મિત્ર પણ એ જ વિચાર કરી રહ્યો હશે એમ એના મુખ પરથી લાગતું હતું. એટલામા અમારો નોકર એકાએક ઓરડામાં ધરી આવ્યો ને બોલ્યો : “શેઠ, બેઠો. તમારું ઘર બળી ચાઈલું !”

એકદમ અમે બેઠા ચર્ચને બોલી બેઠ્યા : “બળદેવ !” ને પછી ‘હવે દેવે’ બળાવાળાને ખમર આપવા આવ્યા.

હંગડમાં પણ આવું ઘણી વાર થાય છે એમ ઘણાં વર્ષ પરના એક ‘શુમરીરટ’માં નોંધેલા આવું જ બનાવ પાંચી માવૂમ પડે છે.

મારું નામ કોઈક જૂની જગ ને તેની આડી ગિચ્છિતિ થાય તેના કરતા નામ શુભ જ રાખવું એવો મારો ઉદ્દેશ છે. એટલું જ નહિ, કોઈ ‘નોંધપોથી’ની પ્રશંસા કરે (જે કાર્યનો ઉદ્ધિરે મને જ એકદલ્યુ ઇન્ટરો શા માટે આવ્યો હશે તે સમજાતું નથી) તો કોઈ મનુષ્ય ‘એ મે’ લખી છે’ એમ કહી શકે એ પણ નામ ધુપાવવાનું એક કારણ છે.

આવી પરોષકૃતિનું કૃણ પણ મને મળે છે. નામ પ્રચ્છન્ન રાખવાથી મને પોતાને પણ ઘણા લાલ થાય છે. જે જાહેરમાં મારા નામથી હું કબૂલ કરી શકતો નથી, અથવા કહેતાં શરમાઉં છું તે નિશ્ચિત રીતે ‘નેધિપોથી’માં હું લખી શકું છું ને એ રીતે મનોદેવતાને સંતુષ્ટ કરી શકું છું. આ સિવાય કોઈ ‘ગુપ્તા’ પર ટીકા કરે છે તે પણ મને કડવી લાગતી નથી. એક વખત હું અમિત્રોના ટાળામાં જઈ ચઢ્યો હતો. ત્યાં કોઈએ ‘ગુપ્તા’ની પાન કાઢી, એકે કહ્યું : “ગુપ્તા મૂર્ખ છે.”

ખીનએ કહ્યું : “કેવળ બાલિશ છે.”

ત્રીનએ ટીકા કરી : “તદન ગધેડો છે ને તે પણ શીખાડે !”

મેં પણ બેકળી જઈ ઉમેર્યું : “કેવળ મૂર્ખો કે ગધેડો નહિ પણ ગધેડાનો પ ગુરુ છે.”

મારી બાજુમાં બેઠેલાએ કહી નાખ્યું : “અરે તદન હમ્મમ છે. ‘નેધિપોથી’ કરતાં તો હળમતપોથી લખી હોત તોયે પ્રસિદ્ધિ મળત.”

હું આથી ખિજવાયો નહિ, દિલગીર પણ ન થયો. હું મનમાં બોલ્યો : “એ હું નહિ-એ તો પેલો ગુપ્તા ! એના પર આવી ટીકા થવી જ જોઈએ એને કંઈ પણ લખનાં આવડતું નથી.”

પ્રચ્છન્ન નામે લખવાના આવા અનેક લાભો છે.

અને હનુને રોમગઢિન કીના કાટાળી ભૂમિ પર મમ્મુદના વારિ ફરી જન્ય ને ફીણ ત્યા ચોટી રહે, એવી વાળ પર લાગેવા સાબુને વીર દેખાતી એની દાઢીએ ક્ષણમા સાખ્ય સમયની ગોઆ ધારણ કરી ભગવાન સહસ્રગરિમ અસ્તાચને પ્રયાણ કરે અને પતિસમ્મુખ ભિભેતી નવોદાના કપોલ પેડે પશ્ચિમાકાશમા લાન રેખાએ પડી રહે, તેજ પ્રમાણે તારાપીડના મુખ પરથી અઘ હોં જીતધું, અને કપોલપ્રદેશ પર રક્તરેખાએ ચમકી રહી રક્તના બિંદુઓ પર, રક્ત કમલ પર હરિદ્રા (હાથ) જેવું ગોલનું, પોતાનું અન્નર જેલું દાન્યુ છે એવા તારાપીડ કૃષ્ણ પેડે પીતામ્બર છતાં દુર્વાસા યયા, પોતાના તીન્ધુ નખામ વડે મત માત ગગનના દર્શનુ દમન કરનાર વનરાજ કેસરી યુગસાવડોને પોતાની શુભામા નર્ત જન્ય, સાર પડી પણ જે માર્ગે એલે પ્રયાણ કર્યું હોય તે માર્ગે રત્નબિંદુઓ વડે અક્ષિત થઈ એના પરાક્રમની પ્રતીતિ કરાવે, એમ પોતાની તીવ્રશુભ ધાર વડે અન્ન શત્રુઆત્મના પ્રત્યાદેશરૂપ બનેનુ અન્ન મુખ પરની સમશ્રુરાગિને લઈ ગયા પડી પણ, એ આખો મુખમાર્ગ ગોણિતબિંદુ વડે અક્ષિત થઈ તેના શોર્ધની પ્રતીતિરૂપ બની રહ્યો સાણુ અને શોણિતના મિશ્રણથી, દાડિમખીજશા કિમિદ આરકત દેખાતા બિંદુઓ, જેનારના હૃદયમા, કોઈકે અભિસારિકા ચન્દ્રાનના પોતાની (બનાવડી) દત્તપકિત આ કપોલ પર ભૂલી ગઈ છે કે શું, એવો સંશય ઉત્પન્ન કરતા હતા સયામ ધૂમશિખાને અદશ્ય કરતી ધવલ અગ્નિજનાલા હોં જેમ સગડીમા લાય અગાર તપતા દેખાય, તેમ કૃષ્ણ કેશનેખાને અદશ્ય કરતી શ્વેત ક્ષુરધાગ જતી રહી ત્યાર પછી મુખ પર લોહિત મિદુઓ જણાવા માડયા મનરની સ્વભાવના પતિના કર વડે કિમિદ બવપૂર્વક સ્પર્શાએની વનિતા અશ્રુ સારે, તેમ તેજસ્વી ધારના અસ્થવડે સરપૃષ્ઠ એવી દાઢીએ જાણે લોહીના આમુ પાકા હોય એવો ભામ થતો હતો-વેળા જાને રક્તાશ્રુબિંદુ રૂપે ફરી ગઈ હોય એમ લાગતુ હતુ શ્વેતધારા કુરા વિષે (દર્શણના પ્રતિનિધિ તરફ ધ્યાન હોવાથી) વિકતદષ્ટિ એવું તારાપીડમુખ, શુભાગી અલ યા

અને તેમાંયે હજમો ! એ જિયારાઓની દશા કહેાડી યર્ષ પડી છે. હાયવણાટ ને હાયકંતામણી ખાદી લોકપ્રિય કરવાના મહાત્મા ગાંધીજી જેવાના પ્રયત્નો પણ જોઈએ તેટલા સફળ થયા નથી; પણ હાયહજમતને લોકોમાં પ્રચલિત કરવાની જે અઘાતનામા વીરે પહેલ કરી તેનું નામ ભલે અમર ન થયું. પણ તેનું કામ તો સફળ થઈ ગયું છે. આ હાયહજમતનાં મૂળ, આપણા જૂલકાલની ભવ્ય ઇમારતોના દગલાઓ ગમે એટલા જોડા ખોદો પણ ત્યાંથી જડે એમ નથી. મારે કપૂલ કરવું જોઈએ—જે કે એમ કરતાં મારી દેશાલિમાની વૃત્તિને અસલા આધાત થાય છે, અને ‘વેદમાં બધું જ લખ્યું છે’ એવા પ્રકારના દંઢ મંતવ્યને ક્ષણભર જૂથી જડું પડે છે, છતાં મારે કપૂલ કરવું જ જોઈએ કે—હાયહજમતની કલા પંથિમમાંથી અડી આવી છે. ઋષિમુનિઓ દાઢી ને જટા રાખતા. ઉપનિષદ ને પુરાણના સમયમાં પણ એ પ્રથા ચાલુ રહી. માત્ર રાજાઓ, ક્ષત્રીઓ અને ગૃહસ્થો હજમ પાસે જતા. આમ ધારવાને ધણાં કારણો છે. કાઢખરી ને બીજા સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં, રાજાઓ જે દાઢી રાખતા હોત તો તેમની દાઢીનાં અને જે હાથે હજમત કરતા હોત તો તે કિયાનાં રસિક, શ્લેષયુક્ત વર્ણનો આપ્યાં હોત. પરંતુ કોઈ પણ મંસ્કૃત ગ્રંથમાં કોઈ પણ મનુષ્યને તેમ કરતો વર્ણવ્યો નથી, તેથી એવું અનુમાન કરવું સહજ પ્રાપ્ત થાય છે, કે તે સમયના લોકો હજમ પાસે જતા. જે તેઓ હાથે હજમત કરતા હોત તો ‘કાઢખરી’માં કંઈક આવા પ્રકારનું વર્ણન માલૂમ પડત :—

“યુધ્ધેષ્ઠુ નહિ છતાં સશસ્ત્ર, સમૂલ મંહાર કરવાની વૃત્તિવાળો છતાં કોઈના પ્રાણ હરવાની જેને ઇચ્છા નથી એવો, સમુદ્ર નહિ છતાં ફેનિલ એવા તારાપીડનો પહેલાં અસ્ત્રવાળો હસ્ત ઊંચો થયો અને પછી એનો જીવ ઊંચો થયો. પ્રથમ કરાત્ત્ર કંધ્યું. પછી હૃદય કંધ્યું. ગગનમંડળમાંથી ઊતરતી વીજળી ચમકી ઊઠે, ભગવત્પ્રતિગ કૃષ્ણનું ચક્ર કુરુક્ષેત્રમાં ઝગકી રહે, ત્રિપુરદહનસમયે નીલકંઠનું તૃતીય અશ્ત્ર મળનકી રહે, સરસ્વતી પાછળ પ્રધાવતા ઘ્રાણી બંને આખોની બેળાતિ એકધારે ઝગકી રહે, એમ તારાપીડનું કરાત્ત્ર ચમકી રહ્યું. રવિપ્રભામાં પન્નગમસ્તકમણિની દ્યુતિ વિદીન થાય તેમ મુખ પર ફેનિલ પ્રવાહીની ધવલિમામા અસ્ત્રની ધવલિમા વિદીન થઈ. રનેહપૂર્ણ જના અનુરક્ત, દિજા છતાં નિરસ્તવણું, નિરંતર વૃદ્ધિમાન છતાં અચિરસ્થાયી, અંગાગી છતાં અચેતન, કપોલાસક્ત છતાં એળદ નહિ, કૃષ્ણ છતાં અધોગમનશીલ એવાં રોમ મુવક અનુભવી રહ્યાં. નિઃશસ્ત્ર પર શસ્ત્ર ફેરવતો છતાં ક્ષાત્ર ધર્મનો જરા ભંગ નથી કર્યો એવા તારાપીડે કપોલ

અને હનુને રોમગદિન ક્રીડા કાઢાગી બૂમિ પગ સમુદ્રના વારિ ફરી નળ ને ફીચ ત્યા ચોટી રહે, એની વાળ પર લાગેના સાણુને વીધ દેખાતી એની દાઢીએ ક્ષણમા સાધ્ય સમનની ગોલા ધાગ્યુ કરી ભગવાન સહસ્રરશ્મિ અસ્તાચને પ્રયાણુ કરે અને પતિસમ્મુખ બિભેલી નવોદાના કપોલ પેડે પશ્ચિમાકાશમા લાલ દેખાઓ પડી રહે, તેજ પ્રમાણે તારાપીડના મુખ પરથી અત્ર હેડે કીર્ત્યુ, અને કપોલપ્રદેશ પગ રક્તરેખાઓ ચમકી રહી રક્તના ગિંદુઓ પર, ગુપ્ત કમલ પર હરિદા (દમય) જેવુ ગોલતુ, પોતાનું અમ્મર જેલુ દામ્યુ છે એવા તારાપીડ કૃષ્ણ પેડે પીતામ્મગ છતા દુર્વાસા થયા પોતાના તીવ્ર નખામ વડે મત માત ગગનના દર્પનુ દમન કરના વનરાજ કેસરી મૃગસાવકોને પોતાની ગુફામા નર્ નળ, સાર પડી પણુ ને માર્ગે એલે પ્રયાણુ કર્યુ હોય તે માર્ગે રત્નગિંદુઓ વડે ગાંધિત થઈ એના પરાક્રમની પ્રતીતિ કગવે, એમ પોતાની તીવ્રશુભધાર વડે અન્ય શસ્ત્રાસ્ત્રના પ્રત્યાદેશરૂપ બનેનુ અત્ર મુખ પરની સ્પન્નરશ્મિને લઈ ગયા પડી પણુ, એ આજો મુખમાર્ગે શોણિતગિંદુ વડે અકિત થઈ તેના શોર્પની પ્રતીતિરૂપ બની રહ્યો સાણુ અને શોણિતના મિશ્રણથી, દાડિમખીજશા કિંચિદ આરકત દેખાતા ગિંદુઓ, જ્વેનારના હૃદયમા, કાર્ષક અભિસારિકા ચન્દ્રાનના પોતાની (બનાવની) દત્તપ કિન આ કપોલ પર ભૂલી ગઈ છે કે શુ, એવો સશય ઉત્પન્ન કરતા હતા સ્વામ ધૂમ્રશિખાને અદ્દશ કરતી ધનલ અગ્નિજ્વાલા હેડે જેમ સગડીમા લાલ અગાર તપતા દેખાય, તેમ કૃષ્ણ કેશનેખાને અદ્દશ્ય કરતી સ્વેત સુરધારા જતી રહી ત્યાર પછી મુખ પર લોહિત ગિંદુઓ જાણના માડયા મનગ્વી સ્વભાવના પતિના કર વડે કિંચિદ બયપૂર્વક સ્પર્શાએની વનિતા અશ્રુ સારે, તેમ તેજસ્વી ધારના અત્રવડે સંગૃષ્ટ એની દાઢીએ ગળે લોહીના આસુ પાડ્યા દોય એવો લામ થતો હતો-વેના બને રક્તાશ્રુગિંદુ રૂપે ઠરી ગઈ હોય એમ લાગતુ હતુ સ્વેતધારા સુરા વિરે (દર્પણના પ્રતિગિમ્મ તરફ ધ્યાન દોવાથી) વિકૃતદષ્ટિ એવુ તારાપીડમુખ, શુભાગી અહ યા વિરે રિકૃતદષ્ટિ ઇન્દ્ર ગોતમના સાપથી ધામ તેમ, ક્ષણમા સહસ્રનણ્યમય થઈ ગયુ મેઘમાવાને ચીરીને ચપલા ચમકી રહે અને નલમા ચીરા દેખાય અને તત્પચાત્ ભગવતી પૃથિવી વારિગિંદુઓ વડે આદ્ર થઈ રહે તેમ, મુખરોમમાનાને ચીરીને સુધારા અદ્દશ્ય થઈ, ને મુખ પર કાપાઓ દેખાવા ના ત્યાં પડી તારાપીડની કાલા પ્રવેદના ગિંદુઓ વડે ભીંગઈ ગઈ નમાથી પ કજ પ્રભવે એમ વેદનામાથી વિવેક જેને ઉત્પન્ન થયો છે એવો તારાપીડ વિચાર કગવા લાગ્યો 'એ ઓખઈ કીધુ, સાદસકર્મ આદ્યુ, સાગસાર

વિવેક વિસાચો, સ્વર્ગે સંચરવાની ઇચ્છા કીધી અને આખરે ચાણા જવા જેવું કીધું. *અનુભવથી અગ્નિ વધે છે એ સૂત્રના હું નિદર્શનરૂપ બન્યો, કારણ કે એક વાર હાથે હજમત કરવાથી પીડા ભોગવી છતાં બીજી વાર તેમ કરવાની ‘શક્તિ રોકી ન શક્યો’”

આમ વિચાર કરતા તારાપીડનાં પ્રથમ અક્ષુ અને પછી ભાન અધિકારમયત અર્થાં; પ્રથમ સ્વેદગિંદુ અને પશ્ચાત્ વિવેકશુદ્ધિ ગળવા માંડ્યાં; પ્રથમ બાહ્ય જગત ને પછી આંતરસૃષ્ટિ ચક્કર ચક્કર ફરવા લાગ્યાં. માતંગશુંડાવડે જાણે એ ચાણા હોય તેમ એના પાદ પીઠિકા પરથી ઊંચા ચલા ને ગજરાજની શુંડામાંથી ગીછળીને નીચે પડતું હોય તેમ એનું શિરકમલ અત્તરનિયતું આલમન પામ્યું. જે ભિક્ષુગમન કરે તે જ નીચે આવે એવા અર્થાન્તરન્યાસના અપવાદભૂત યતા તારાપીડનાં ચરણોએ ભિક્ષુપ્રવાણુ આરંભ્યું. પણ અધોગમન તો પ્રથમ મરતકે કીધું. તારાપીડ ભેલાન થઈ ગયો.”

આ પ્રકારનું વર્ણન સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં નથી એટલે હાથહજમતનો દુર્ગુણ, ખીજા લગભગ બધા જ દુર્ગુણોની પેઠે, પ્રાચીન પ્રજ્ઞના સંસર્ગને લીધે આપણામાં આવ્યો છે. એને લીધે નાપિતોનો ધધી ને કલા બંને લયમાં આવી પડ્યાં છે. હાથે રાધવાની જેને ટેવ હોય છે તેનામાં સ્વાભાવિક રીતે જ એવું અભિમાન આવી જાય છે કે ‘મારા કરતાં રસોઈ એ કે સીએ શું સારું રાધવાનાં છે?’ તે જ પ્રમાણે હાથે હજમત કરનારને પણ મનમાં એમ લાગે છે કે ‘હું હજમ કરતાં કોઈ રીતે બીજું એમ નથી. મારા કરતાં હજમ તે શી સારી હજમત કરવાનો હતો?’ આ પ્રમાણે હાથે હજમત કરવાના દુર્ગુણને લીધે મિથ્યાભિમાનને પોષણ મળે છે અને લોકોની દાઢી ને હજમતની કલાની દુર્દશા થાય છે, તો આવા સંજોગોમાં—ના મહારાજએ હજમને ખાસ બેલાવી હજમતની કલાનો પુનરુદ્ધાર કરવાને જે લગીરથ પ્રયત્ન, પોતાના વાળ ને પૈસાને ભોગે કર્યો છે તે બદલ હજમોએ જ નહિ, પણ હજમતની કલામાં રસ લેનારા આપણા જેવા સર્વ કોઈએ એમનો અંતઃકરણપૂર્વક ઉપકાર માનવો પડે છે.

* આ વાક્ય પ્રસિદ્ધ છે એ નિર્વિવાદ છે, અથવા તારાપીડના સમયમાં પણ ચાણા હજમ અને ચાણામાં ‘એડલાઉસ’ પણ હજમ એ નિર્વિવાદ છે.

દર્શક સર્વનામ

‘એ’ ‘આ’ ‘પેનો’ ‘ઝોનો’ વગેરે દર્શક સર્વનામો અને વિગ્રહો અમુક ચોક્કમ વસ્તુઓ નિર્દેશ કરવાને બદલે ઘણી વાર જાતરો મૂચારો ક્રિયા કરે છે જગનના ઘણી વાગ કેટલીક વસ્તુ જે કાર્યની તેના તન્દ્રી આપણે અપેક્ષા રાખીએ છીએ તેના કરતા ઊંચુ જ કાર્ય કરે છે. અન્નથી સૂતિ આવશે એમ બોજન કરતી વેળા આપણને લાગે છે પણ જમી રહ્યા પછી જાંઘરાં સિરાય આપણને કંઈ પણ કરવાનું ગમતું નથી વહેના જીંઘરાથી તમીઅત સુધરે છે એમ ડોક્ટરો કહે છે, ને વહેલા ગિંઘરાથી તળિયતનો ‘શૂરો’ ધર્મ જાય એવો ભાગે અનુભવ છે જોધ સારી ન આવતી હોય તો સૂતા પહેલાં કસરત કરવી, એવો અનુભવસિદ્ધ સિદ્ધાંત મારા મિત્રે જતાઓ હતા; પણ તેમ કરવા જતા સાધારણ આવતી જોધ પણ ખોઈને ‘હાકમ અતિશય દુખે છે’ એવા સતત ભાનમાં મે અનેક ગતિઓ વિતારી છે મારી સામે હજમોના નિવામર્યાદા છે આથી માને હજમને ગ્રાધતા ઠાઈ દિવસ હરખત પડવાની નથી, એમ છુ નાનો હતો, અને બ્યારે દાદીએ દર્શન નહોતા દીધા, ત્યારે માનતો હતો પરંતુ હવે એ જ કારણને લીધે મારે હાથહજમતનો કુન્નર કેળવવો પડ્યો છે સવારે ‘જમીને જોઈ તો હજમ કાઈ બાસે નહિ’ સો ધધાર્થે બહાર નીકળી ગયા હોય ને ઘેર પાછા આવે ત્યારે આરામ લેવા માગતા હોય। મારી સારો રહેતા હજમો અને બ્યારે પોતાના ધરમાં મળતા ત્યારે હજમ રૂપે નહિ, પણ હજમત કરી આવીને ચાકેલા, વિરામ લેવા માગતા માનવમધુઓ તરીકે મળતા

પણ આ અગ્રસ્ત પ્રતંસા છોડીને પ્રગુત વિષય પર આવું

એક બહુની વાતોનેબક મારા મિત્ર છે તેમણે એક નવી વાર્તા હમણા જ રૂની કરી કે પ્રમિદ કરતા પહેલાં એ વાર્તા કોઈને વચાવથી એમ એમને લાગરાયો, પોતાની હૃતસિખિત પ્રત લખીને એ મારે ત્યાં આવે પધાર્યાં હતા- ‘આ વાચીને કેવી લાગે છે તે જરા કહેજો’ એમ એમણે મને વિનતી બધી

મેં એમની પાસેથી હસ્તલિખિત પ્રત લીધી, ઉઘાડી, થોડાંક પાના ફેરવ્યાં, એમના હસ્તાક્ષરો જોયા તે એ પ્રત પાછી મૂકી દીધી. અનેક રચને ફરી આવેલા મુસાફરને માટે પણ એકાદ પ્રદેશ એવો હોય કે જ્યાં એ કદી જઈ શકે નહિ, તે જ પ્રમાણે ભત્રાત્રીના હસ્તાક્ષરો મેં ઉઠેલા હતા પણ આ હસ્તાક્ષરોની તો સામું જ જોવાની મારી હિંમત ચાલી નહિ! સકારણ કે નિષકારણ મારાં કાકી કોપતાં ત્યારે પોતે ગુન્હેગાર નથી એમ પુરવાર કરવા પ્રયાસ કરવાનો વિચાર સુદ્ધાં મારા કાકા કરી શકતા નહિ! એ પાછળથી કહેતા કે કેટલાંક કામ જ એવાં કપરાં હોય છે કે તે કરવાનો વિચાર કરવાની પણ હિંમત ચાલતી નથી. મારા મિત્રના હસ્તાક્ષરો ઉઠેલવાનું કાવું એવું જ હતું. થોડાંક વિરામચિહ્નો, કેટલીક આકૃતિઓ તે ગુજરાતી લિપિ; આટલાં સાધનો વડે માત્ર એક હાથથી એક મનુષ્ય કાગળના નાનકડા ટુકડા પર આટઆટલું અર્થ, આટઆટલો જુલમ ચલાવી શકે એ સગભગ મનાય નહિ એવી વાત છે.

“કેમ, આ પાછું કેમ મૂકી દીધું?” મારા મિત્રે પૂછ્યું.

“ઈંગ્લંડના એક જાણીતા અમીરે—

“અરે જાણીતા અમીરનું અહીં શું કામ છે? તમે તમારે આપણી જ વાત કરોતી.”

“ઈંગ્લંડના એક જાણીતા અમીરે—

“ઈંગ્લંડના કોઈ જાણીતા અમીર વિષે હું કંઈ પણ જાણતા આવ્યો નથી. હું તો મારી આ (?) વંચાવવા આવ્યો છું, તમારે એ વાંચવી છે કે નહિ?”

“ઈંગ્લંડના એક જાણીતા અમીરે—

“તમારે જો ઈંગ્લંડના જાણીતા અમીરની જ વાત ક્યાં કરવી હોય તો હું આપો જાઉં છું.”

“ઈંગ્લંડના એક જાણીતા અમીરે—

“હા, જોલો, જોલો, ઈંગ્લંડના એક જાણીતા અમીરે શું કીધું? ક્યારે કીધું? કેમ કીધું? એ સૌ જાણવાને હું બહુ આતુર છું. હું એટલા માટે જ જવું છું. જોલો, ઈંગ્લંડના એક જાણીતા અમીરે શું કીધું?”

“તમે જ્યારે આટલો ઉત્સાહ દર્શાવો છો ત્યારે કહું છું. ઈંગ્લંડના એક જાણીતા અમીરે પોતાનાં કાવ્યોની હસ્તલિખિત પ્રત, એને ઉછેરીને મોટા

કરનાર આપાને વાંચવા આપી તેણે એ પ્રત આમતેમ ઉઘલાવીને કહ્યું: ‘હજી તમારી નાનપણની દેવ મર્ઝ નહિ’ કેટલા બધા સુંદર કાગળ તમે બગાડ્યા છે! તમે નાના હતા ત્યારે કાગળ પર લીસોટા કાઢતા, તે જોઈને અમે બધાં દસનાં હતા. પણ હવે આટલી ઉંમરે પણ એવું કરો તે ફીક કહેવાય નહિ’—

“હાં, પછી પેલા જાણીતા અમીરે શું કહ્યું? તેના પેલી આપાએ શો જવાબ દીધો? એ જવાબનો વળાં પાછો પ્રત્યુત્તર પેલા જાણીતા અમીરે શો વાળ્યો? કહો, કહો, બધું કહો.”

“તે બધાનું અહીં કંઈ પ્રયોજન નથી—”

“ત્યારે આટલાનું પણ હતું ખરું?”

“હા. એ આપાએ અમીરને જે જવાબ દીધો તે જ જવાબ મારે તમને પણ દેવાનો છે.”

“એટલે તમે શું એમ કહેવા માગો છો કે મેં પણ માત્ર કાગળો જ બગાડ્યા છે?”

“એમ કહેવા માગુ છું, એટલું જ નહિ પણ એમ કહું છું પણ ખરો. તમે માત્ર કાગળો જ બગાડ્યા છે.”

“જરા પણ વાચ્યા વગર આવો અભિપ્રાય આપો છો તે તમારી શુદ્ધિ પણ પેલી આપા જેવી જ હોવી જોઈએ—એનાથી પણ ઓછી—એનાથી તો કદાચ વધારું નહિ હોય.”

“મારે માટે પણ તમારા હસ્તાક્ષરોની બાબતમાં એમ જ છે, મારાથી તમારું કષ્ટાણ વધારું નથી.”

“અરે! ત્યારે એમ કહેાની. લો, વાચી સંભળાવું.”

“આટલું બધું વાચતા પાર ક્યારે આવશે? એક કામ કરોતી તમે વાર્તાનું વસ્તુ સંક્ષેપમાં વર્ણવો એટલે હું બધું સમજી જઈશ.”

એઓ કબૂત થયા અને વાર્તાના સારાંશ એમણે કહેવા માડ્યો. એમાં દર્શક સર્વનામો ખાસ કરીને ‘પેશો’, ‘પેલી’ ને ‘પેલું’—તો એમણે જેવો ને જેટલો ઉપયોગ કર્યો હતો તેવો ને તેટલો ઉપયોગ એ શબ્દોને કાઢીએ કર્યો નહિ હોય. વૈવાકરણો કહે છે કે સર્વદર્શક સર્વનામો તથા વિશેષણો અધુક નિમિત્ત વસ્તુનો નિર્દેશ કરે છે લગભગ એમના જ શબ્દોમાં હું એ વાર્તાના સારાંશ આપું છું ને જગતભરના વૈવાકરણોને એમાં વપરાએલાં દર્શક સર્વનામો તથા—

વિશેષણો કઈ નિશ્ચિત વસ્તુનો નિર્દેશ કરે છે તેનો નિશ્ચય કરવાનું જાહેર આજ્ઞવાન કરું છું.

“એક જાણે વાર્તાનો નાયક, બીજી નાયિકા. હવે પેલો હતો...”

“પેલો કાણ?”

“કેમ?—પેલો નાયક તે પેલી જોડે—

“પેલી કાણ?”

“કેમ?—પેલી નાયિકા”

“હા, હા. પેલો એટલે નાયક ને પેલી એટલે નાયિકા. વારુ પછી?”

“પછી પેલો પેલી જોડે પ્રેમમાં પડ્યો, તેમાં પેલાને વાંધો હતો.”

“ભલા રહ્યો. નાયક નાયિકા સાથે પ્રેમમાં પડ્યો એ બરાબર, પણ તેમાં નાયકને પોતાને જ વાંધો શી રીતે હોઈ શકે?”

‘નાયકને નહિ પણ પેલાને—એના બાપને. પણ પેલાનો દોસ્તદાર હતો તેની ઇચ્છા એવી હતી કે પેલાના પેલા વાંધાની જરાપણ દરકાર કર્યા વગર પેલા ને પેલીને પરણાવી દેવાં. પણ એ કંઈ કબૂલ કરે ખરો? એણે આને ચોખ્ખું કહી દીધું કે એ નહિ બને. હવે પહેલાં બન્નું હતું એવું કે પેલાનો બાપ, પેલાનો જન્મ થયો તે પહેલાં પેલાની માતા સાથે પ્રેમમાં પડ્યો હતો.”

“એટલે છોકરાનો જન્મ થયો તે પહેલાં પેલાના બાપને પેલાની મા. એટલે પોતાની પત્ની માટે પ્રેમ હતો?”

“હહુ, એમ નહિ. પેલાની મા તે પેલાની મા નહિ?”

“એની તે કોઈથી ના કહેવાય? પેલાની મા તે પેલાની મા કોઈ પણ દિવસ હોઈ શકે ખરી? કોઈની હિંમત છે કે પેલાની જ મા એમ કહી કે? વારુ, પછી?”

“તેની પેલાને ખબર હતી. એણે એને કહ્યું કે ‘આનો કંઈ ઘાટ ગોઠવી આપે તો હું તને આમાંથી છોડાવું. એણે કહ્યું કે ‘એ બધા જાણે તો ?’ એટલે એણે એને યુક્તિ દરવાનું કહ્યું. હવે જે પેલો હતો તેને પેલીની એક સખી સાથે ઓળખાણ હતું. એટલે એને પેલાની પેલી યુક્તિની પેલી પાસેથી ખબર પડી ગઈ. આથી પેલાએ જે કહ્યું હતું તે પેલીની જાણમાં આવી ગયું. એટલે પેલું થાય શી રીતે !.....નહિ સમજ્યા ?”

“સમજ્યો, ખરાબર, પેલાનું પેલું પેલાની જાણમાં આવી ગયું એટલે પેલું થાય શી રીતે ?”

“હવે જે પેલો ખૂની હતો તે પેલાનો છોકરો હતો. પણ તેની પેલીને ખબર હતી, પેલાને નહિ. પણ પેલીને ખબર.....તમે કંઈ બગાબર સમજાતા હો એમ લાગતું નથી.”

“નહિ, ખરાબર ન સમજાયું.”

“કેમ ?—પેલાને તે પેલીને ખબર નહિ કે પેલો પેલાનો છોકરો હતો. પણ પેલી તે પેલો એ વાત જાણતાં હતાં.”

“હા, ખરાબર. પછી ?”

“પછી પેલાએ પેલાને પેલો ઠેકાણે બોલાવ્યો તે પેલાં બધાં પણ ત્યાં બોલાવ્યાં તે પેલી વાત કહી દીધી .....નહિ સમજાયું ?”

" બહુ જ મુંદર છે. જરૂર તમે જાણો. "

" પણ આનું નામ શું રાખવું ? તમે કંઈ સૂચવોની. "

" પેલાનું નામ શીર્ષક તરીકે રાખો. "

" હા, એ રીકે પડશે. "

" અથવા પેલીનું નામ રાખો તો ? "

" એ પણ કંઈ ખોટું નથી. "

" નહિ તો પેલું જ નામ રાખો. "

" હા, એ સૌથી સરસ લાગશે. "

" અથવા પેલો, પેલી ને પેલું-ત્રણેનું નામ મૂકો તો કેવું ? "

" એ બધાં કરતાં સરસ, એ જ રાખીશ " એના કહી પ્રસન્ન વદને એમણે વિદાય લીધી.

એ વાર્તા જેમ જને તેમ જલદી જાણ્ય એવી માગી હતી છે. એ વાર્તા જાણી નહિ ત્યાં સુધી 'પેલો', 'પેલી', ને 'પેલું' મારા મગજમાં થી જવાનાં નથી.

ખટાકા છોલતી પ્રિયાને

એક અગ્ર્ય દીકાકારના લખાણમાં વાંચ્યું : “આપણે ગમે તેટલું માનીએ કે આધુનિક સાહિત્યમાં વાસ્તવિકતા જોવામાં આવે છે, છતાં સાહિત્યકારોનું હૃદય હમેશાં વાસ્તવિકતા કરતાં અદ્ભુતતા તરફ વધારે હોય છે... વિચારમગ્ન પ્રિયાને સંબોધીને અનેક કાવ્યો લખાય છે; ખટાકા છોલતી પ્રિયાને સંબોધીને એકે સાપ્તકેમ લખાયો નથી ?”

આ દીકા મારા ઉપરુંકત કથનનો વિરોધ કરતી હોય એમ પ્રથમ દૃષ્ટિએ લાગે પરંતુ વસ્તુતઃ તેમ નથી. સાહિત્યકારો ઉદરની ઉપેક્ષા કરતા નથી, છતાં ઉદર સાથે પરોક્ષ સંબંધ હોય એવા વિષયો પણ સાહિત્યમાં તેમણે ચર્ચ્યા નથી. તેનું કારણ એટલું જ છે કે સામાન્ય વાર્તાલાપમાં એ મંત્રધી એઓ એટલી ચર્ચા કરે છે કે સાહિત્યમાં એ વિષે કંઈ લખાયું નથી, એ વાત તેઓ જૂસી ગયા છે. ‘સુદામાઆખ્યાન’માં પ્રેમાનંદે અન્નની મહત્તા ગાઈ છે. ‘લદ્-લદ્’માં રમણભાઈએ શાંતિભોજનનું વર્ણન કર્યું છે. અને મણિકાન્તે પ્રિયાની પાનની પડી વિષે ગ્રંથ લલકારી છે. એટલા છુટાછવાયા અપવાદ સિવાય એ વિષય સાહિત્યપ્રદેશની સીમાથી લગભગ અસ્પૃશ્ય રહ્યો છે.

ખાકી ખટાકા છોલતી પ્રિયા પ્રેમીને નગરે હમેશાં જોતી જ આકર્ષક લાગે છે. એનું ચેરટર્ટનનું કથન સ્વાતંત્ર્યપ્રેરિત સત્ય હોય એમ લાગે છે. મારા એક સાક્ષરમિત્રે હતું હતું : “આધુનિક સંસ્કૃતિના પ્રખર પ્રતિરોધી મમા અપમાને એક માન ઉપાય એટલો જ છે કે શાક મમારતી અથવા ખટાકા છોલતી કે વડાં તળતી પ્રિયાને અવગ્રહની ને ખાતુ નહિ.” આ વાક્ય જોલતી વેળા મારા એ પ્રયત્નકાચ સાક્ષરમિત્રની આંખમાં એવી પ્રખર જુજુક્ષા લગ્નદી જીંદગી દતી કે એમણે એ ઉપાય જરૂર અગ્રમ્નાયો હશે એમ મને લાગ્યું. ખીજું કંઈ ખાવાનું નહિ મજે, તે એ કદાચ મારો પણ આદાર કરી જશે એવી ભીતિથી હું ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

આ પરથી સિદ્ધ થાય છે કે ભોજનની વિધિસાધી સાક્ષરો પણ મુશ્કેલ નથી. સરખતીના એક ને અનન્ય ઉપાસક એવા આજીવનજે પણ સુદિપ્રધાન

કાર્ય કરનાર અંગનું નામ 'મગજ' ને ધર્મ્ય કર્મમાં આવશ્યક એવી શિખાનેા સાથ કરનાર કેશાવસિનું નામ 'ધારી' રાખ્યું, એ પણ ઉપલા કથનનું જ સમર્થન કરે છે. જે જિહ્વા પર સરસ્વતી અક્ષરો લખે છે તે જ જિહ્વા બોજનરસનેા આરવાદ લે છે અને આમ સાહિત્ય અને બોજનરસનેા સમન્વય સુકરે જન્યો છે. પણ ખટાકા છોલતી પ્રિયાને મંગોધીને એકે અક્ષર નથી લખાયો, એમ અંગ્રેજ ટીકાકાર કહે છે તે ખરું છે. આપણા સાહિત્યમાં પણ એવું કાવ્ય કોઈ કવિવરે નથી લખ્યું, બાકી એ વિષય અત્યંત આકર્ષક છે. એ દરમિયાન ગ્રેરક ને પાચક (સાહિત્યની દષ્ટિએ ગ્રેરક-શારીરિક દષ્ટિએ પાચક) છે એમાં મંદેહ નથી.

એક ભાઈએ અહિચ્છન્ન નાગરજાતિ વિષે ઉદ્દેશ્ય કરતાં લખ્યું છે :
 "અરે નાતમાં શાક સમારતાં પણ કાવ્યમય સવાસજવાળ ચાહે—

"ખટાટા એકા છે-પણ અસનમ્માં બાધક નથી,

તથાપિ ખાવાની-મુજન જનને આ તક નથી."

આમ સાહિત્યના સ્પષ્ટાઓ કવચિત્ત વિનોદમાં સાહિત્યના પરસમાં ઉદરરસનેા ઉમેરો કરે છે ખરા; પણ તેથી ખટાકા છોલતી પ્રિયાને મંગોધીને કોઈ એ કાવ્ય લખ્યું નથી, એવા પેલા આંગણ ટીકાકારના આક્ષેપનેા પરિહાર થતો નથી અને એ આક્ષેપના પરિહારને અર્થે આપણા ભાષાભક્ત લેખકોએ દટિગદ થવું જોઈએ.

તે પરથી ગુર્જર જાપાને સમૃદ્ધ કરવા જોણે પોતાની જાતને અસમૃદ્ધ કરી નાખી
હોય તેવા દરેકને પ્રયત્નશીલ થવા પ્રેરણા યશે, એવી મારી દર શ્રદ્ધા છે.

શું નારા પામ્યાં હૃદયો પુરપનાં ?
પડોશીનાં નીતિરીતિ વિરમ્યાં ?
આચાર શું યુવકનો નથી પ્રિયે !—
કે છોલવા આજ મલા જટાકા !

* * *

ગહેવા દે, રહેવા દે, આ સહાર પ્રિયે ! હવે,
ઘટે ના રથૂલતા આવી, નેહબીની કૃયાંગીને.
જટાકો છોલવાને તું આવો ઉત્સાહ કાં ધરે ?
જટાકાને પચાવને જટાકો જલવું પડે !

* * *

જટાકો આ નથી વહાલી ! છાંધી જો તું ગહી અહીં;
ગવનની નૃપિ એ મારી કરથી અપર્ણો તુ રહી.

* * *

ધીરે ધીરે !
અધીરી ! જરા ધીરે.
હા ! એકદા એવો સમય હતો,
જ્યારે રાગને છું તાગ કરરપર્યો.
આજે તેમ નથી.
આજે તો દાગ છું ને દગડું છું.
જાળે મધ્યાહની ઝાળ !
તાગ મૃદુ અર્પણે
ચીરા પડે છે મારા અર્ગાંગમાં,
ને છૂટા મર્ધ જાય છે
મારાં અણુ થે અણુ.
ને અંતરેની
ગતશી સંઘરેલી
નીસરી રહે છે ઊરની ઉભા;
જાળે જવાલાગુખીએ મુખ ઉઘાડ્યું—

૭ આલું કંઈક કહેત,—
ને,
તું છોલી રહી છે પ્રિયે
તે આ બટાકો
મારું હૃદય હોત તો.

આ પ્રમાણે નાનાવિધ કાવ્યો બટાકા છોલતી પ્રિયાને સંબોધીને લખી શકાય અને પ્રાચીન કવિઓએ પણ આ વિષય પર લખ્યું છે, એમ પુરવાર કરવાની જરૂર કોઈ દેશાભિમાનીને લાગે તો—

નરસિંહ મહેતા વિષે શોધખોળ કરતાં નીચેનું પ્રભાતિયું જડી આવ્યું છે. માણેકમાઈ બટાકા છોલતાં “આ હું છોયું છું.” એમ ગર્વ કરે છે તેને સંબોધીને નરસિંહ મહેતાએ આ રચ્યું હોય એમ લાગે છે. લડીઆઓએ લખતાં એની ભાષા મુધારી છે તે લક્ષમાં રાખવાની જરૂર છે :

જે ગમે જગનગુરુ દેવ જગદીશને ✓
તે તણો ખરખરો ફેક કરવો,
આપણા છોલિયા ના બટાકા પચે,
ઉદરે વ્યર્થ એ લાર ધરવો.
છોલું હું, છોલું હું, એ જ અગ્નિતા
શકટનો લાર ન્યમ શ્વાન તાણે.

બાકીની પંક્તિઓ આ પ્રભાતિયાની પહેલી પંક્તિથી શરૂ થતા નાણીતા પ્રભાતિયા જેવી જ છે. આશા છે કે આ ઉપરથી અન્ય પ્રાચીન કવિઓના સંશોધકોને પણ તે કવિઓએ આ જ વિષય પર લખેલાં કાવ્યો જડી આવશે.

ખોટી બેઆની

હમણા થોડા દિવસ ૫૦ મારા હાથમા, કાણુ જાણે ક્યાથી, ખોટી બેઆની આવી ચડી હતી એ બેઆની ખોટી છે એમ જ્યારે મોઢીએ પાછી આપતા અર્ધતિરંગરસુકત અવાજે મને જણાવ્યું ત્યારે ‘કયો મોરલો આ ક્યા કરી ગયો?’ એમ મને થયું. પરંતુ એ પ્રશ્નનું નિરાકરણ થઈ શકે તો પણ એથી એટલી બેઆની પૂરતી મારી ગરીબાઈ જોાછી ચાલ એમ નહોતું એ પ્રશ્ન પડતો મૂકી એ બેઆનીને શી રીતે ચનાવરી તેના એ વિચાર કરવા માડ્યો.

હાથમાં વર્તમાનપત્ર રાખી વાચવાનો ડાળ કરી મેં ટ્રામના કડકટરને એ બેઆની જરા પણ અચકાયા વગર આપી. એણે ટિકિટ આપી ને બેઆની લેના પ્રયત્ન કર્યો છુટી વાતુને પોતાની જાહેરાત કરવાનું ઘણું મન હોય છે : એ ન્યાયે કડકટરના હાથમાંથી એ અચળતાની મૂર્તિ સરીને નીચે પડી, અને સાચી બેઆની જેવો અવાજ કરવાનો નિષ્ફળ યત્ન કર્યો. કડકટરે બેઆની ઉપાડી, વિરમયથી તેને ફેરવી ફેરવીને જોઈ, રાજની નિર્દોષ પ્રતિકૃતિ સામું થોડી વાર એ ધૂરકયો ને પછી કંઈ પણ બોલ્યા વગર બેઆની મારા હાથમા પાછી મૂકી એનું જ અતુકરણ કરી મેં બેઆની પાછી લીધી, વિરમયથી થોડી વાર હું તેના સામું જોઈ રહ્યો, ફેરવી ફેરવી મેં તેનું બારીક અવલોકન કર્યું; રાજની પ્રતિકૃતિ સામું ઠપકાભરી નજરે જોયું ને પછી કંઈ પણ બોલ્યા વગર એ બેઆની ગળવામા મૂકી ખીજ કાઢી એને આપી. એક આનો પાછો આપી વિજયની નજર ફેંકી કડકટર એને પાંચે પળ્યો.

આ પીવાની સામાન્ય ઠંજા તો મને હુમેશ જ રહે છે પરંતુ હૃદયના લેડા હાડાથુમાંથી ‘આ ! આ !’નો પોકાર ન બેઠે ત્યાં સુધી પૈસા ખરચીને ગેરેરામી આ પીના હું, ખનતા સુધી, જતો નથી. પદરથીસ મિનિટ પૂર્વે જ ચાનો સયોગ થએલો હોનાથી હૃદયમાંથી ચાનો પોકાર બિઠવાની હજી કંઈક-અર્ધાંશક કલાક બેઠેલી-વાર હતી, છતાં આ પ્રસંગે હું એવા પોકારની વાટ જોયા વગર, ખોટી બેઆની ચવાવવા માટે ચાનો ખરચી નાખી, મને કદી નહિ મળેલો એવો અવ

હારકુશળતાનો યશ મેળવવાની મહત્વાકાંક્ષાથી એક રેસ્ટોરાંમાં દાખલ થયો. એકલી બેચ્ચાની પકડાઈ જવાનો સંભવ વધારે એમ લાગવાથી, મેં સાવચેતી વાપરી ચારેક આના નોટલો ખરચ કરવો એમ ધારી આ ઉપરાંત ખીચું કંઈ પણ મંગાવ્યું. આ પૂરી કરી હું પૈસા આપવા ગદલા પાસે ગયો. ‘ચાર આના દો!’ વેપારે ખૂમ પાડી. પૈસા લેવા માટે ગદલા પાસે બેઠેલા પુરુષની આંખો ઘણી નબળા હોય એમ મને લાગ્યું અને “એ ઉપકાર ગળી ઈશ્વરને!” હું હરખાયો. પરંતુ હિન્દુસ્થાનના હરખની પેઠે મારો હરખ પણ અકાલીન ને અકારણ નીવડયો. બે ખરા આના વચ્ચે ખોટી બેચ્ચાની મૂકીને મેં એને આપી ને રોકબેર ચાલવા માંડ્યું. પણ બે પુરુષ વચ્ચે ચાલતી હોય તોપણ સ્ત્રી તરફ જ જોનારની નજર ખેંચાય એમ એની નજરે બે આના વચ્ચે રહેલી બેચ્ચાની જ પડી! “શી—! ચિસ્ટર!” એણે મને ખૂમ મારી. આશ્ચર્ય પામતો હોઈ એવી રીતે હું પાછો ફર્યો.

“કેમ?” મેં પૂછ્યું.

“એ નહિ ચલેગી.” કહી એણે બેચ્ચાની પાછી આપી.

“કેમ?”

“ખોટી છે.”

“ખોટી શેની?”

“દુસરી દો.”

“તું કોઈ ખીજને પધરાવી દેજે.”

“નહિ, દુસરી દો.”

“ખોટી શાથી થઈ? એના ઉપર છાપ નથી? અને આપણે એને ખરી માનીને ચલાવવા માંડીએ એટલે એ ખોટી હોય તોયે ખરી જ થઈ જશે—”

પણ એના મો સામું જોઈ વાક્ય પૂરું કરવા કરતા બેચ્ચાની બદલી આપી ચાલ્યા જવું વધારે સલામત લાગવાથી મેં તેમ કર્યું.

આ પછી મેં બેચાર દિવસ સુધી એ બેચ્ચાની ચલાવવા માટે તનતોડ મહેનત કરી, પણ વફાદારીની વધારે પડતી ભાવનાવાળી એ બેચ્ચાનીએ મારો ત્યાગ ન જ કર્યો. આપણે લક્ષ્મીને અને સ્ત્રીને ચંચળ કહીએ છીએ, પરંતુ ગરીબ બિચારો પુરુષ, લક્ષ્મી ને સ્ત્રીના પાશમાં સપડાએલો, ગમે એટલા ફાંફાં મારે પણ એકેના પાશમાંથી છૂટો નથી થઈ શકતો. કદાચ તેટલા જ માટે માત્ર પૈનાંના માનસિક સંતોષને ખાતર, એ સ્ત્રી તથા લક્ષ્મીને ચંચળ જાત કહેતાં રાખ્યો હશે!

આખરે અંતિમ ઉપાય તરીકે લિખારીને આપી દર્શને કે દહેરામાં નાખીને એની પીઠામાંથી મુક્ત થવાના મરણિયા નિશ્ચય પર હું આવ્યો. પરંતુ એટલામાં મને એક સુકિત સગી. એક કાણુ પાનવાણાની દુકાને જઈ મેં બે પૈસાનાં પાન ખરીદી તેને રૂપિયો આપ્યો. એણે બે પૈસા કાપી લઈ પાછીતું પરચુરણ આપ્યું. પરચુરણ ગળી જતાં સુકિતપૂર્વક પેલી બોટી બેઆની મેં એના બેગી સેરથી દીધી. પછી જાણે અચાનક નજર પડી હોય એમ એ બેઆની મેં બહાર કાઢી કંઈક સાચક દષ્ટિએ એના તરફ જોઈ “આ બેઆની બોટી છે, બીજી આપ” એમ કહી પાનવાળાને પાછી આપી.

પાનવાળાએ બે આની પાછી લીધી અને કહ્યું : “મારી પામે બીજી બેઆની નથી. તમે બે આના આપો તો હું પાવલી આપું.”

મેં બે આના આપી એની પાસેથી પાવલી લીધી.

✓ // ‘જગ જીયો રે મારો કાણિયો !’નું ગીત ધીમે અવાજે ગાતો હું સાંધી ચાલી નીકળ્યો. રસ્તામાં જોતજોત મિત્રો મળ્યા, તેમને બેઆનીની કથા કહી અને મારા વિજયનું અખડ રમરણ જાળવવા તેમને આ પીવા પાસેના રેઠોરામાં લઈ ગયો. આ પી પૈસા ચૂકવવા પેલી પાનવાણાની પાવલી મેં રેઠોરાના માલિકને આપી એણે પાવલીને જમીન પર પછાડી ને રૂપાનો ઢોગ કરતી એ પાવલી કલાઈના અવાજે કકળી ઉઠી. “એ પાવલી નહિ ચલેગી, દુસરી દો” અને અનુભવે રીઢો બનેલો હું કંઈ પણ બોલ્યો નહિ ને બીજી પાવલી આપી, અપૂર્વ પરાક્રમ ક્યાં પછી હાગેલા વીર ચોદાની પેઠે, ત્યાંથી પાછો ફર્યો અને ‘જગ જીયો રે મારો કાણિયો’ની બીજી પક્તિ ‘વહુ ચલે તખ જાણિયો’ હતાક હૃદયે સંભારી.

“લાવો, હું એ ચલાવી આપીશ,” મારા એક મિત્રે કહ્યું. એ અતીવ શ્રદ્ધાળુ હૃદયને આઘાત ન પહોંચાડવાના ધરાદાથી મેં એને પાવલી આપી.

થોડા દિવસ પછી એ મિત્ર મને પાછો મળ્યો. મેં પૂછ્યું : “કેમ ! પાવલી ચાલી ખરી કે ?”

“અરે હા, તે જ દિવસે મેં કાઈની પોરથી દીધી !”

આમ મારી પાવલી ચાલી ખરી પણ તેથી મને કંઈ પણ લાભ થયો નહિ. એ મિત્રે મને પેલી પાવલીના જદલામાં બીજી પાવલી આપરી જોઈતી હતી, પરંતુ ત્યાર પછી અનેક વાર મળવા છતાં, મારી પાવલી ચલાવવાની પોતાની કલાની વારંવાર પ્રયત્નસાધુકત કથા કરવા છતાં, એણે એ પાવલી પરના મારા હક વિશે શબ્દ સરખો ઉચ્ચાર્યો નથી !

કરકસર

આજે એક પાઈ ઘણા વખતથી મારી પાસે પડી રહી હતી તે મેં એક બિખારીને આપી. બિખારીએ તિરસ્કારથી એ પાઈ પાછી વાળતાં કહ્યું: “શેઠ, પૈસા હોય તો આપો.”

પાઈનું હવે મૂલ્ય રહ્યું નથી—બિખારીઓને પણ પાઈની કિંમત નથી. નાનપણમાં હોળીમાં અમે ચકલેથી પસાર થનાર પાસે ‘કાકા! હોળીની પાઈ!’ કહી પાઈની માગણી કરતા. હવેના હોળીયાઓ, હોળીયા મટી કાકા થએલા મારા જેવા પાસે, ‘કાકા, હોળીનું દોલિયું!’ કહી પૈસાની માગણી કરે છે.

ત્યાર પછી ખીન્ને અનુભવ કહ્યું:

‘પણ પેલાનું શું થયું તે તો કહો!’ એયાર જણ્યુ બોલી બીઠ્યા.

“તે હું બધું સામઢું જ કહીશ. મારાં કાકીસાસુ બહુ બિમાર થઈ ગએલાં. હું ગયો ત્યારે એમણે મારી જોડે મહામહેનતે થોડી વાત કરી. થોડી વાર રહીને ડાક્ટર આવ્યો. તેણે એમને તપાસી દવા લખી આપી જવા માંડ્યું. મેં એને આપે લઈ જઈને પૂછ્યું; ‘કેમ, કેટલા કલાક કાઢે એમ લાગે છે?’

‘અરે! હજી પાચદશ વર્ષ સુધી કંઈ ધાડ ખાય એમ નથી.’ ડાક્ટરે કહ્યું ને રગ લીધી.

મેં એનાં છાકરા તથા સગાવહાલાને બોલાવીને કહ્યું: ‘તમારો ડાક્ટર મૂર્ખો છે. આ હું કહું છું તે માનવું હોય તો માનો, નહિ તો પસ્તાશો. આજની રાત જમ એમ નથી. રાતના બરાબર દશ વાગ્યે એ આ લોક છોડી ચાલ્યાં જશે.’ આ ઉપરથી એ બધાઓએ દોડધામ કરી બધી તૈયારી કરી મૂકી ને એયાર જણ્યુ બહારગામ જવાના દતા તેમને આમઢ કરી રોડી પાડ્યા.

હવે ત્રીજો અનુભવ : એક દિવસ હું રસ્તેથી જતો હતો, તે વેળા એક બિયો બિયો બેતાની પાગલી પાંદરીને, એના મોં આગળ જમરખ ધરી, કુદાવતો હતો. પાંદરી ગમે એટલા પ્રયત્ન કરતી પણ પેસે જમરખ એનાથી દર

ને દૂર રાખતો ને વાંદરી ચાકી જતી એટલે તેને લપડાક મારતો. આ દરમિયાન બેઠું બોલી બેઠ્યો: ‘અરે બીયાણ! આ શું કરે છે? આ વાંદરી કેણુ છે તે બણો છે? એ તો તમારી મા, છે મા!’

‘અરે સમજકે બચ્ચે,’ કહીને લેવાણ મારા તરફ ત્વરિત ગતિથી આવી પહોંચ્યા. મેં દોડતાં દોડતાં કહ્યું: ‘ચાર દિવસ રહીને ખબર પડશે.’

રૂપિયાનું મૂલ્ય વધુ કે ઘટ્યું, વેપારમાં મંદી આવી એ શા કારણે, ઇલાદિ અર્થશાસ્ત્રના પ્રશ્નો તમ્મો માટે રહેવા દઈ, આપણે એટલું તો કહી શકીએ કે મોંઘવારી સોંધી થઈ છે, સોંધવારી મોંઘી થઈ છે. હિંદુસ્થાન સમૃદ્ધ થતું જાય છે એમ માનનારાઓ માટે આ સારા સમાચાર નથી એ ખરું. પણ આવી બાબતમાં સત્તને આપણે જોવા ન માગીએ તોયે એ આપણને પોતાની જાત દેખાયા વિના રહેતું નથી.

વસ્તુરિશતિ આવી હોવાથી, ને એ લાંબો વખત રહે એવો સંભવ હોવાથી, કરકસર કરવી એ આજનો યુગધર્મ થઈ પડ્યો છે અને જે જે યુગમાં પ્રગ્નનો જે વિશિષ્ટ ધર્મ થઈ પડે છે તે તે યુગની પ્રગ્નને, તે યુગધર્મનું યાન થતાં બીજે એક યુગ નીકળી જાય છે ને તે સમયે એ યુગધર્મ બદલાઈ ગયેલો હોય છે. પરંતુ આ બાબતમાં તેમ થયું નથી, એ આનંદની વાત છે.

સાહિત્યકારો બધે પોતાનો સદેશો લોકહૃદયમાં પહોંચાડી નહિ શક્તા હોય, નેતાઓ બધે લોકનું સાચું પ્રતિનિધિત્વ નહિ મેળવી શક્તા હોય, ચિત્રકારો બધે લોકદિવાલો પર પોતાનાં ચિત્રો નહિ ટંગાવી શક્તા હોય, ગવૈયાઓ બધે લોકચોરડામાં પોતાની મહેફિલ નહિ જમાવી શક્તા હોય, પરંતુ કરકસરનો યુગધર્મ જેણે પ્રબોધ્યો હશે તે તો લોકગળવાના ને લોકતિબેરીના ઊંડામાં ઊંડા તક સુધી પહોંચી ગયો છે, એ નિઃસંશય છે.

લોકોએ પોતાના ખર્ચ ઉપર સત્બર કાપ મૂક્યો છે. નાટકકંપનીઓએ દેવાળાં કાઢ્યાં છે; સિનેમાના ભાવ ગગડી ગયા છે; મોટીમોટી વેપારીકંપનીઓને પોતાના વાર્ષિક ‘સેલ’ની સંખ્યામાં વધારો કરવો પડ્યો છે; મેં મારા ખર્ચે આ પીના જવાનું કમી કર્યું છે; એ બધું આ કાપના આડકતરા કે રીધા પરિણામ-રૂપ છે.

સામાન્ય રીતે દરેક દેશમાં લોકોનો અવાજ સરકારને સંભળાતો નથી. કવચિત સંભળાય છે તો તે વિકૃત રૂપે, લોકોનો આર્તનાદ એને આનંદના આધાર જેવો સંભળાય છે; લોકોની ઉત્કંઠાભરી માગણી એને સંતોષના સ્વાભાવિક

ઉદ્ગાર જેવી મંલળાય છે; લોકોનો વિરોધનો પોકાર એને સંમતિના મૂચન જેવો મંલળાય છે. અને આમ થાય એ સ્વાભાવિક છે; કારણ કે સરકાર સામાન્યતઃ કાને જરા બહેરી હોય છે ને લોકો પ્રાયશઃ નિર્મળ અવાજના હોય છે.

મારે એક વખત એક જાણીતા સબજનને અમુક કામને અંગે મળવા જવાનું હતું. એ સદ્ગૃહસ્થની ખીજ બધી ઈન્દ્રિયો કરતાં કાન કંઈ ઓછું કાર્ય કરે છે એ વાતની મને ખબર નહોતી. તે દિવસે હવામાં શરદી હતી. ગળે પડવાની ટેવ ખીજ બધાં કરતાં શરદીને વધારે હોય છે એ જાણીતું છે, અને તેમણે મારા કંઠ માટે શરદીને અસહ્ય પક્ષપાત છે. એટલે તે દિવસે ગળામાં શરદી ને મગજમાં ગરમી-કંઠ બેઠેલો ને મગજ તપેલું-એવી કંઈક મારી સ્થિતિ હતી. હું એ સદ્ગૃહસ્થને મળ્યો ત્યારે મારો અવાજ ટેક ઊઠી બિતરી ગએલો હતો; અને શરદીને લીધે એમના કાન વધારે અશક્ત બન્યા હતા. અમારા વચ્ચે શો મંવાદ થયો તે પૂરેપૂરો યાદ નથી. પણ કંઈક નીચે પ્રમાણે હતો.

મને આવકાર આપતાં એ સદ્ગૃહસ્થ બોલ્યા: “ઓહો! આજે કંઈ આ તરફ? કેમ તબિયત તો સારી છે ને?”

“આપનું જરા કામ હતું. તબિયત મઝામાં છે. જરા શરદી થઈ છે, બાકી ખીજ બધી રીતે કુશળ છું.”

“મને શરદી થઈ છે એમ તમને કાણે કહ્યું? એ તો જરા નહિ જેવા સજેખમ ને ઉધરસ થયાં છે. તમારે જોવા આવવાની-અહીં સુધી આવવાની-તરદી લેવા જેવું કંઈ નથી.”

મને લાગ્યું કે એમના સમજવામાં કંઈ જૂલ થઈ છે, પણ તે સુધારવાનો પ્રયત્ન ન કરતાં મેં કહ્યું: “હવે કેમ છે? દવાખવા તો કરો છો ને?”

“હા, અહીંની દવા જરા એવી છે ખરી, પણ દવાદેર જવાનું હજી નક્કી કર્યું નથી. એ તો ઠીક, પણ ચાચા લેજો ને!”

“ચાની બનનાં સુધી હું ના નથી કહેતો ને આ શરદીમાં તો બહુ જ ઠીક પડશે.”

“બનનાં સુધી તમે આ નર્થ ખીતા તે ઘણું સાદું, પણ આ શરદી હવે એમ તમને કાણે કહ્યું? વારુ, કોઠી લેજો?”

“કોઠીનો પણ અસારે વાગે નથી.”

“કોશીનો ડાક્ટર વાઘો લે છે ? દીક ત્યારે, કોકો ?”

મેઢેથી બોલીશ તો આ કોશીની પેરે કોકોયે ગુમાનીશ એમ લાગવાથી મેં ડાકા વડે હા કહી, ને આખરે અમારે માટે કોકો મુકાયો.

“આ ઘર તમને કાવે છે કે નહિ ?” મેં પૂછ્યું.

“વર ? મુલોચના (એમની પુત્રી) માટે વર હજી ગોળ્યો નથી. હજી નાની છે. શી ઉતાવળ છે ?”

આ પ્રમાણે ‘દવા’ને બદલે ‘હવા’ને ‘ઘર’ને બદલે ‘વર’ સાલજનાર માથે જે વાત કરના હું આ-થો હતો તે વાણી દ્વારા કરવી અશક્ય છે એમ મને લાગ્યું અને તેથી પત્ર લખી એ વાત એમને જણાવવી એવો નિશ્ચય કરી થોડીધણી આડીઅવળી વાતો-અનન્યત, ઉપર પ્રમાણે જ-કરીને મેં આખરે કહ્યું ‘હવે રજા લઉં ?’

“અરે ! મારા મહેરબાન ! એમ શું બોલો છો ? તમે આવ્યા તેમાં મને સજ થઈ’ ઊવડો આનંદ થયો. આપણી વાત સાલજનારા ને માલને તોયે સમજનારા છે કેટલા ?”

“બહુ જોણ” હું મનમાં બોલ્યો ને મંત્રે મોઝે એમની રજા તક આનંદો થયો.

“મારી સાસુએ એમ કહ્યું જે, કો’ડમા દીવો મેલ,

મે બોળાએ એમ જાણ્યું જે, સોડમા દીવો મેલ”

એ જાણીતા લોકગીતમાં સાસુવડ પશુ આજ પ્રમાણે એક નિર્માણ કંઠની અને ખીજી બહેરી હશે.

ખીજી બધી બાળતમા સરકારની ને પ્રજાની સ્થિતિ ઉપયુક્ત સદૃશ્યરચ ને આગ જેવી અથવા લોકગીતમાંના સાસુવડ જેવી થાય છે; પરંતુ કરકસર કાવાની બાળતમા સરકાર અને પ્રજા વચ્ચે એકમત છે.

પ્રજાની પેટે સરકારે પશુ કરકસરની નીતિ શરૂ કરી દીધી છે આવક વધારવી ને ખર્ચ જોડો કરવો એ મહાસિદ્ધાન્તનો અમલ કરવાની એણે તૈયારી કરી છે નવા કર નખાવા તે પહેલાં મને ચિંતા થતી હતી કે હવે સરકાર શી રીતે પોતાની આવકમાં વધારો કરી શકશે ? મારી આવક વધારવાના અનેક નિષ્ફળ પ્રયત્નોના અનુભવે કાંઈ પણ પોતાની આવક વધારી શકે એ વિશ્વે અને હમેશ મંદિત રહેતો.

“કર નાખીને સરકાર આવક વધારશે.” મારા એક મિત્રે મને કહ્યું.

“હવે કર રોના પર નાંખશે?” મેં પૂછ્યું.

“પેલા રાજની વાત ખજરે નથી? જધી વરતુ કિપર કર નાખ્યા પછી કંઈ રહ્યું નહિ, ત્યારે એણે ચાલતા લોકો પાસેથી પૈસા લેવા માંગ્યા. ‘હાથ હિલાનેકા પૈસા દો’ કહી ચાલતો માણસ હાથ હલાવે તેના પશુ પૈસા ઉધરાવવા માંગ્યા.”

ચાલતાં ચાલતાં હાથ હલાવવા એ સ્વાભાવિક છે. છતાં એને એક જાતની મોજ ગણી શકાય, અને વાર્ષિક હજાર રૂપિયાની આવકવેરા નાખનારી સરકારે ચાલતી વેળા હાથ હલાવવાની ક્રિયા પર ‘લક્ઝરી ટેક્સ’ લાગુ નથી પાળ્યો, તે હું ધારું છું, કે એણે ઉપયુક્ત રાજની વાત સાંભળી નહિ હોય તેમાં જ હશે.

ખર્ચ ઘટાડવાની જાગતમાં કેટલાક લોકો સરકારે લીધેલાં પગલાં વિષે ટીકા કરે છે; ખર્ચે ક્યાં ને શી રીતે કમી કરવો તે માટે કમિટી નીમી પહેલાં પુષ્કળ ખર્ચે કર્યો; પછી ૫૦-૧૦૦ સુધીના કાગડુનો કમી કરી ૨૦૦૦ના પગાર-દારોની કેટલેક રથળે નિમણૂક કરી, લક્ષ્મરનો ખર્ચ કમી થઈ શકે ત્યાં ન કરતાં બિલટો વધાર્યો, ઈત્યાદિ, ઈત્યાદિ. પણ કરકસરનો વિષય જ એવો છે કે એમાં ભલભલા છાકડ ખર્ચ જાય. હું પોતે પણ એક વાર એમા સજ્જડ ગુંથવાયો હતો, તો બિચારી સરકારનું તો મજૂં જ શું ?

કરકસરનું મોજું એક વેળા ફરતું ફરતું અમારી ઓફિસમાં આવી ગયું, ને મારા પગારને સ્પર્શી ગયું. આથી મારે ખર્ચમાં કાપકૃપ કરવાનો વખત આવ્યો. મેં ધરના માણસોની મંડળી સમક્ષ આ જાગત મૂકી.

મારા ભાઈએ કહ્યું : “તમે ઓફિસે જવા આવવાનું દ્રામને બદલે ચાલતા રાખો તો દર મહિને ૩૧. ૩-૮નો ખચાવ થાય.”

જેવા ધાર્યું. પહેલાં ઓફિસે ચાલતા જવાઆવવાનું શરૂ કર્યું. એએક દિવસ તો ફીક આઈયું પણ પછી રસ્તે ચાલતાં ચાની સુત્રાસથી મધમધી રહેતાં રેરટોરાંએને વટાવી જતાં મારું હૃદય આઈયું ન રહેતું. એકાદમે રેરટોરાંએ સામું નજર પણ નાખ્યા વગર હું આઈયો જતો; પણ મુંઝવેમાં કંઈ એવલુ જ રેરટોરાં છે ? ત્રીજા ચોથા આગળ જરા અંદર નજર કરી આઈયો જતો, પણ છો કે સાતમે રેરટોરાં, સાતમે ઠોઠે અભિમન્યુનું થયું તેમ, મારું પતન થતું. દરરોજ આતો બચાવું છું તો એક દહાડો આ પાછળ એક આતો ખર્ચું તેમાં ખોટું નહિ એમ ધારી મેં આ પીવાની શરૂઆત કરી. થોડા દિવસ પછી થયું કે દરરોજનો આતો નહિ, પણ જવા આવવાના મળી બે આતો બચાવું છું, એટલે કોઈક કોઈક દહાડો સાંજનું વર્તમાનપત્ર પણ ખરીદ કરું તો શું ખોટું ? આ ઉપરાંત રસ્તે એકદમ પડતર માવે મળી જતી વસ્તુઓ જોઈને તે ખરીદ કરી સેવાતું મન થતું, અને કોઈક વિરલ પ્રસંગે મન પર કાણુ રાખી શકાતો, પણ ઘણી વાર તો એવી વસ્તુઓ ખરીદ કરવી જ પડતી. આમ માસિક સાડાગણ રૂપિયાનો ખચાવ કરી મેં દશ રૂપિયાનો ખર્ચ વધાર્યો !

અંતે આ પાણીએ વાલ નહિ ચડે એમ ધારી ચાલતા જવાઆવવાની ચોળના પડતી મૂકી. એક વાર આ ઝોળી કરવાનો પ્રયોગ અજમાવ્યો. ચાનો પ્રયોગ તો બહુ કઠિન પડ્યો. ચાને વખતે આ ન મળે ત્યારે શું થાય છે એ હું કેમ કરી વર્ણવી શકું ? ઘણી વાર મગજ અકળાઈ ગય છે ત્યારે ખાલી હવાએ પેટ ભરીને ગાળ દીધાથી સંતોષ થાય છે એ મારા અનુભવની વાત છે, પણ આ ન મળે ત્યારે તો ગમે તેટલી ગાળ દીધે પણ સંતોષ નથી થતો. આમ છતાં થોડા દિવસ મેં આ કરતાં કોઈ મેંથી પડે છે એમ માલૂમ પડવાથી પાછી આ શરૂ કરી.

સામાન્ય રીતે હું ખોરાક ઓછો જ લઉં છું, છતાં ખોરાકમાંયે કંઈક ટાડો કરવાનો અખતરો મેં કર્યો. લોંડા, પાપડી, પરવળ વગેરે શાકનો મોહ ડી માત્ર મૂળા ને લાજીથી ચલાવી જોયું. બે વાર ખાવાનું તજ તળિયત ધરશે ધારી એક વાર ખાવાનું રાખ્યું, પણ તેથી તો તળિયત બિલડી બગડવા ડી, એક વાર ખાવાથી હોજરીને આરામ મળશે અને પચશે સારું એમ મનને નાવતો હતો તેને બદલે બિલડો અપચો થવા માંડ્યો ! જૂખો રહ્યો છું એવા નને લીધે રાત્રે ઊંધ આવતી નહિ ને રાત્રિના પ્રજાગરણને લીધે પાચનક્રિયા રાત્રે થતી નહિ. આમ છતાં રાત્રે ખાવાનું નથી એવા ભાનને લીધે સવારે મ, બાંધીને ખાતો ને પરિણામે એક વાર ઓછું ખાવાને લીધે મેં અપચાને

નિમંત્રણ કર્યું. આથી ખોરાકના ખર્ચમાં મેં જે બચાવ્યું તેથી જમણું મેં દવા ને ડોક્ટરને આપ્યું, અને છેવટે ‘મેલ કરવત, મોચીનો મોચી’ એ ન્યાયે / ‘દાશ’ કરીને મેં ફરી જે વાર જમવાનું શરૂ કર્યું.

આ સિવાય કરકસરની ખીજ અનેક યોજનાઓ ઘડી, અમલમાં મૂકી ને અંતે છોડી દીધી. હવે ચત્તને કૃતે ચદિ ન સિધ્યતિ કોડ્ય દોષઃ (ચત્ત કયાં છતાં કાર્ય પાર ન પડે તો કોનો વાંક ?) એમ માની ગીતાભાષ્યા નિષ્કામભાવે ખર્ચ કયાં કરવો એવા નિશ્ચય પર હું આવ્યો છું. આ નિશ્ચયને લીધે કોઈક વાર દેવું થાય છે પણ તે સિવાય ખીજું કોઈ મોટું નુકસાન થતું નથી, અને હું દેવું કરું છું તેમાયે નુકસાન થાય છે તે મને નહિ-ખીજને, એમ મારા મનનું સમાધાન પણ હું ઘણી વખત કરી શકું છું.

ખર્ચ પર કાપ મૂકવો એ સહેલી વાત નથી. હજમ દાડી પર કાપ મૂકે છે અને પરિણામે દુઃખ ઊપજે છે. પણ કેટલાક શસ્ત્રકુશળ વૈદ્યની પેટે એવા કાપ બહુ કાર્યસાધક રીતે મૂકી શકે છે. મારા એક ઓળખીતા ચૈસાદાર ગૃહસ્થ છે. તે ખર્ચ પર કાપ મૂકવાની કળામાં અતીવ નિપજાત છે. એમના બધા પૈસા કોઈને કોઈ જગાએ રોકાએલા જ હોય. જ્યારે જ્યારે ને ત્યાં ત્યાં કંઈ પણ ખર્ચ કરવાની વાત આવે ત્યારે ત્યારે ને ત્યાં ત્યાં એમનો એક જ જવાબ હોય : “અરે ! મારા ગળવામાં તો કંઈ નથી ! ચૈસા હું ઘેર બૂલી આવ્યો.” એમને માટે પણ આસપાસના ખર્ચ કરવો પડે. એમને ઘેર હોય ત્યારે એમની પાસે છટા ચૈસા ન હોય ને નોટ હોય, તો યં હજરની કે સોની જ હોય ! આવી સ્થિતિમાં ચૈસા બચે નહિ, તો ખીજું શું થાય ?

વહેમની વ્યાપકતા

આજે મને થએની શઠ્ઠીનું કારણ જણાવતા ડોક્ટરને કહ્યું: “ગતે બારી ખુદની મૂકીને ચૂતો હતો તેથી કદાચ શરદી થઈ હશે.”

ડોક્ટરે જવાબ દીધો: “એ તમારો વહેમ છે બારી ખુદની રાખનાથી નહિ, પણ ખાવામા મલાજ્યુ નહિ હોય તેથી શરદી થઈ છે.”

“ખાવામા તો હમેશ સલાજ રાખું છું ખાવાના સિવાય ખીજુ કાર્વ ન ખવાઈ જાય એની બહુ જ કાળજી રાખું છું.”

“શુ ખાધું હતું ?”

“ઝોરાક.”

“કયો ?”

“સામાન્ય રીતે ખાઈએ છીએ તેવો જ દાળજાત, રોટલી, શાક વગેરે.”

“શરદીમા જૂખ વધારે લાગતી હોય તેવું લાગે ને જોઈએ તે કઠ્ઠા વધારે ખવાઈ જાય તેથી શરદી થાય છે.” એમણે કહ્યું.

“માગથી હમણાં બિલકુ ઓછું ખનાય છે.”

“એ તમારો વહેમ છે શઠ્ઠી થવાથી વધારે ખવાય છે, ને વધારે ખાવાથી પાછી શઠ્ઠી થાય છે.”

“એમ તમે માનો છો એ તમારો વહેમ છે.” મેં જવાબ દીધો.

“વહેમ? વહેમ? દશ વર્ષ મેં મેડિકલ કોલેજમા અભ્યાસ કર્યો છે !”

“તમને એ ડોક્ટરી વહેમ મેળવતા દશ વર્ષ લાગ્યા, મને આ અશરદીય વહેમ મેળવતા ૨૫ વર્ષ થયા.”

“મારો વહેમ નથી.”

“હજે, મારો પણ નથી. પણ હવે તમારી દવાથી મારી શરદી મટશે એવો આપણે મેં મામાન્ય વહેમ છે તે મુજબ દવા નાંખે.”

આખરે વહેમનું ઓસક વહેમ, એ ન્યાયે મેં શરદીના વહેમને દવાના વહેમથી મટાડ્યો.

આખા જગત માટે એક ધર્મ શોધવાના પ્રયાસો અનેક થાય છે. ખ્રિસ્તી ધર્મ વિશ્વધર્મ થવાને યોગ્ય છે એમ માની ખ્રિસ્તીઓ જગતભરમાં એ ધર્મ પ્રસરાવવા નીકળી પડ્યા છે; ઇસ્લામ એ જ વિશ્વધર્મ થઈ શકે એમ માની સુરિશ્વમે એને પ્રચાર કરી રહ્યા છે; હિંદુ ધર્મ સનાતન હોવાથી એ જ સાચો વિશ્વધર્મ હોઈ શકે એમ હિંદુઓ પોતાના ધર્મના શુભ ગાથા કરે છે. આ બધા ધર્મોમાં સંપૂર્ણતા નહિ, પણ અંશતઃ સત્ય છે તેથી એ સત્યાંશ ભેગો કરી નવો વિશ્વધર્મ સ્થાપવાના કેટલાકો પ્રયાસ કરી રહ્યા છે. એ વિશ્વધર્મ બધા ધર્મોના સમન્વય થવાને બદલે સંકરરૂપ થઈ ગયો છે, માટે તેના સુયોગ્ય સમન્વય સાધી તેને બધા ધર્મોની સંસૃષ્ટિ સમેા બનાવી, ખીજે સાચો વિશ્વધર્મ શોધી કાઢવાના પ્રયાસો વળી અન્ય કેટલાક વિદ્વાનો કરી રહ્યા છે. આમ વિશ્વધર્મની શોધમાં ધર્મનું વિશ્વ ઘડાઈ રહ્યું છે, અને સાચો વિશ્વધર્મ તો હજી કોઈને જાણો જ નથી.

તે જડે પણ ક્યાંથી? વિશ્વની સર્વ ધર્મભાવનાઓમાંથી સમાન તત્ત્વ શોધવાની એ લોકોએ પ્રયત્ન કરી હોય એમ મને તો લાગતું નથી. નહિ તો ફુનિયાના ધર્મોની બાબતમાં જ નહિ, પણ વ્યવહારના પ્રત્યેક વિષયમાં પણ જે મમાન તત્ત્વ છુપાઈ રહેલું-છુપાઈ રહેલું નહિ, પરંતુ પ્રગટ તરી આવતું જણાય છે તે તત્ત્વની જ વિસ્મૃતિ એમને કેમ થાય?

એ તત્ત્વ તે જેને સામાન્ય લોકો વહેમ કહે છે તે. આપણા આચારનું આખું ધોરણ એ તત્ત્વ-જે આપણામાં હોય ત્યારે પ્રતીતિ તે અન્યમાં હોય ત્યારે વહેમ તરીકે ઓળખાય છે તે તત્ત્વ-ના હિપર રચાયું છે.

વિશ્વધર્મ જે સ્થાપવો હોય તો વહેમનો વિશ્વધર્મ સ્થપાય એમ છે-અથવા એ તો સ્થપાઈ જ ચૂક્યો છે. આપણે એટલું જાણવાની જ વાર છે. વહેમના વિશ્વધર્મના સામ્રાજ્યમાં જાતિભેદનાં બંધન નથી, એને રાષ્ટ્રોની સીમાઓ નડતી નથી, એમાં વયની મર્યાદા નથી. જ્યાં જ્યાં માણસ ત્યાં ત્યાં વહેમ એવી વ્યાપ્તિ બાંધીએ તો એમાં કોઈ પણ પ્રકારનો દોષ નથી.

વહેમની આંતરરાષ્ટ્રીયતા, સર્વતોમુખતા વિષે મદેહ નથી. અત્યારે લિન્ક લિન્ક દેશો વચ્ચે વધારેમાં, વધારે વિનિમય વહેમનો થઈ રહ્યો છે. આપણા વહેમો પરદેશ ચડાવીને ત્યાંથી આપણે તે દેશના વહેમો મંગાવીએ છીએ.

મારા ઓળખીતાને ત્યાં એના પુત્રના હોણસાલ લગ્ન કર્યા પરંતુ એમના એક મિત્રને માતા આવ્યા ને આપીને એ માતાએ જણાવ્યું કે “જો નમાગ મિત્રના છોકરાના હોણ લગ્ન કરશે, તો એને બહુ લય કર અનિષ્ટો ભોગવવા પડશે.” છોકરાના બાપ બલે જૈન છે ને માતા, મહાદેવ વિષે એમને શ્રદ્ધા નથી. છતાં આ ચેતવણીથી ગલરાઈ એમણે લગ્ન મોકૂફ રાખવાનો નિયાર પોતાના વેવાઈને જણાવ્યો. દરમ્યાન એમના વેવાઈના સગામા એક જાણુને મહાદેવે સ્વપ્નામા કહ્યું “હોણ તારા સગાની છોકરીના લગ્ન જો નહિ થાય તો ભવિષ્યમા થવાનો મલન રહેશે નહિ” વેવાઈ પણ જૈન હતા છતાં મહાદેવની ચેતવણીથી ગલરાઈ એમણે મારા ઓળખીતા ગૃહસ્થ (છોકરાના પિતા) ને વસ્તુચ્ચિતિથી વાકેફ કર્યા માતા કરતા મહાદેવ મોટા, એમ માની આખરે બંને પક્ષે લગ્ન કરવાનું ઠરાવ્યું ઠરાવ થયાને ચોથે દહાડે ત્રીજા એક જાણુ (બંને વેવાઈના ઓળખીતા) ને માતા આવ્યા ને તેમણે છોકરાના લગ્ન કરવા વિષે બહુ જ લય કર શબ્દોમા ચેતવણી આપી ફરી લગ્ન મુલતવી રખાયા પાછા મહાદેવ આવ્યા ને તેમણે લગ્ન કરી નાખવાની બહુ જ સખત શબ્દોમા આગ કઠી. ફરી વિમાસણુ જીભી થઈ મારી સનાહ પૂછવામા આવી, મેં તોડ કાઢ્યો “લગ્ન કરવા ખગ, પણ વરવધૂને એકબીજાને સાસરે જવા ન દેવા” મારી સંચના માન્ય રખાઈ ને લગ્ન કરી નાખવામા આવ્યા છોકરો ને છોકરી બંનેમાથી એકેનું કુટુંબ માતા કે મહાદેવને માનતું નથી, તેની પૂજા કરતું નથી, છતાં લગ્ન માટેની ચેતવણીથી બંને કુટુંબોમા જે લયકર હોભ બ્યાપી રહ્યો હતો, તે શિવભક્ત કે માતાના અનન્ય ઉપાસકને પણ શરમાવે એવો હતો.

હિંદુધર્મ પર અનેક પ્રજ્ઞઓએ આક્રમણ કરી પોતાનો પગદડો જમાવ્યો છે, પરંતુ હિંદુઓ હિંદુ ધર્મમાથી અલિત થયા નથી છતાં તે તે પ્રજ્ઞના વહેમોને અપનાવી લીધા છે પીરની માનતા રાખનાર અને તામ્રત આગળ આગેટનાર સુસ્ત હિંદુઓ ઘણા છે; તેમજ સાધુમન્યારી ને હિંદુ દેવોમા અમુક રીતની જ શ્રદ્ધા ધરાવનાર સુરિભો પણ છે.

પરંતુ આ વહેમની આચાત માત્ર ધર્મમાથી જ થતી નથી ઉપદેશકના વિવેચનમાથી, ડોક્ટરના દવાખાનામાથી, અધ્યાપકોના શિક્ષણમાથી, વિદ્વાનોના લખાણોમાથી, નિરક્ષર ॥ વાતચીતમાથી, જાણકના પ્રનામમાથી વહેમના તત્ત્વો આખા સમાજમા ગનરી રહે છે. એટલું જ નહિ પણ જડ વસ્તુઓ મુદ્દા વહેમની વાહક થાય છે જોકે, જોડા, ઘોડાની નાળ, તેલ, ઘી, મીઠું, વાળ, નખ, ઉકડો, આમીનું ઝાડ, સુમચેતા ઝાડનું ફૂલ, ચોરસ નિઠાણ વગેરે

આકૃતિ, અમુક આંકડા, ઇત્યાદિ અનેકાનેક વસ્તુનું વહેમનાં શાસ્ત્રમાં બહુ જ મહત્ત્વ છે. આ ઉપરાંત વહેમ વિરોધીના રૂપે પણ ઘણી વાર સમાજમાં મંચરે છે—દાખલ ચર્ચ ગયો છે. બધું જ વહેમ રૂપ છે એમ માનવું એ પણ એક વહેમ જ છે.

દરેકને કોઈ ને કોઈ બાબતમાં વહેમ હોય છે, ને છતાં તે બીજાના વહેમોનો તિરસ્કાર કે ઉપહાસ કર્યા કરતો હોય છે. જેની તેની પાસે જન્મભક્ષર જ્વેડાળી. જુદા જુદા નામધારી જ્વેડાળીના પ્રત્યેક પરસ્પર વિરોધી વચનમાં શ્રદ્ધા રાખનાર, ડોક્ટરના જંતુ સંબંધીના વહેમોને હસી કાઢે છે. જ્યાંસાં જંતુઓ જ જોનારા ને દરદીના દાદાની દૂરથી છખી જોઈ કાર્મોલિક સાધુ વડે કોણી સુધી હાથ ધોનારા ડોક્ટરો, જમતી વેળા હંમેશ નાહવાની હિમાયત કરનારાઓની મજાક કરે છે વારંવાર ‘હંગર—ટ્રાઇક’ પર જનારાઓ ને રાષ્ટ્રોદ્ધારના કાર્યમાં અથવા તબિયતને સુધારવા માટે ઉપવાસને આગળ કરનારાઓ શિવરાત્રિ કે અગિયારસને દહાડે ભૂખ્યા રહેનારાઓને હાસ્યના આલંબનરૂપ ગણે છે. ૧૩ના આકડાથી લડકનારાઓ ને ઘોડાની નાળના શુકન લેનારાઓ, ગાયને શુકન રૂપ ને છીંકને અપશુકન રૂપ સમજનારને જંગલી જેવા માને છે. દારૂડિયો જેમ બીજાને પીધેલો ધાગે છે, તેમ વહેમમાં પડેલો મનુષ્ય અન્યને વહેમી ધારે છે.

દરેક જાતિ, રાષ્ટ્ર અને વર્ગને પોતપોતાના વિશિષ્ટ વહેમો હોય છે. તે ઉપરાંત દરેક વ્યક્તિને પણ પોતાના વિલક્ષણ ને સ્વતંત્ર વહેમો હોય છે. અમુક હોદ્દારથી પરીક્ષામાં લખું તો જ હું પાસ થાઉં, એમ એક કાળે હું માનતો. મારા એક સગાને એવો વહેમ છે કે પાણીના સાત ઘૂંટડા એ પીએ તો જ એનાથી તેમની તરસ મટે. એક વિદ્વાન આધ્યાપક ઓરડામાં દાખલ થતાં પહેલા ઉમંગ આગળ ત્રણ વાર ડાબો પગ ધીરથી ટોકે છે. એક ધનાઢ્ય વેપારી મુળદર્શી ગંદી ચાલમાં મહામહેનતે સમાસ કરી શકાય એવી એક ઓરડીમાં જ રહે છે. એમા રહીશ તો જ કમાઈશ એવો એનો વહેમ છે. એક દેશસેવક જેટજેટલા દાદર ચડે છે તે દરેકના પગથિયાં ગણે છે. ગણવાં કદાચ રહી જાય તો ફરી નીચે ઊતરીને ગણે છે. એમાં કંઈ ભૂલ થાય તો પોતે જેલમાં જાય એવો એમનો વહેમ છે. મારા એક ઓળખીતા એમ માને છે કે જમ્યા પછી તરત ઓડકાર ન આવે તો જરૂર અપચો દાય. આથી જમીને તરત એઓ તાણીતાણીને ખોટા પણ ઓડકાર ખાય છે. આવાં તો અસંખ્ય ઉદાહરણ આપી શકાય.

ધધિર છે અથવા ધધિર નથી એ સિદ્ધ કરવું અસંક્યવત છે. તે જ પ્રમાણે આ વહેમો ખરા છે અથવા ખોટા છે એવી નિશ્ચયાત્મક પ્રતીતિ કરાવવી બહુ કઠિન છે. જે દલીલ વડે આપણે ધારીએ છીએ કે આપણે વહેમનું ખંડન કરીએ છીએ, તે જ દલીલ વડે એ વહેમ ધરાવનાર વ્યક્તિ પોતાના વહેમનું સમર્થન કરે છે. અમારા ગોરને એક વખત ખાસ કામને અંગે કોઈકને મળવા જવાનું હતું. જવાને એઓ જીક્યા, એટલામાં અને છોક આવી એટલે એ પાછા બેસી ગયા. મેં કહ્યું : “તમને મોકું ચાલ છે.”

એમણે જવાબ દીધો : “હમણું જઈશ તો નહિ મળે. તમને છોક ચર્ધ છે.”

મેં જવાબ દીધો : “હમણું નહિ જાઓ ને મોકું થશે, તો કદાચ નહિ મળે.”

થોડી વાર થોભીને એઓ ગયા. જોને મળવા ગયા દતા તે એમની વાટ જોઈ આખરે ધર બહાર આવ્યો ગયો હતો. એ પાછા ફર્યા ત્યારે મેં કહ્યું : “જોયું, છોકને લીધે તમે થોભ્યા તેમાં તમારું કામ થયું નહિ. છોકની દરગાર ક્યાં વગર તમે ગયા હોત તો મળતે.”

એમણે પ્રત્યુત્તર વાળ્યો : “તમે છોક ખાધી એટલે જ મને થયું કે હવે કામ થવાનું નહિ. નહિ તો હું જવા જીએ થાઈ અને તરત તમને છોક કેમ આવે ? હું તો જાણતો જ હતો કે હવે આજે વહેમોમોડો ગમે ત્યારે જઈશ તોયે મેળાપ નહિ થાય. જોયું કે હવે ખાત્રી થઈને કે છોકના અપશુકન ખાત્રીએ છીએ તે ખુરૂ છે !”

એક વાર હું મારા મિત્રને લાં ગયો હતો. ઉતાવળમાં જોડા કાદતાં એક જોડા જોધો થઈ ગયો. મારા મિત્રે કહ્યું : “જોડો સીધો કરો, નહિ તો આપણી વચ્ચે વડવાડ થશે.”

મેં કહ્યું : “જોડો જોધો થઈ ગયો, પણ કંઈ આપણા બેમાંથી એકનું મગજ જોધું નથી થઈ ગયું, ને ? સઙ્ગઈ જાની યાય ?”

“યાવ જોડો જોધો હોય તો બે જણ વચ્ચે જામે એવો નિયમ છે.”

“પણ હું લડવા નથી આવ્યો, મળવા આવ્યો છું.”

“માટે જ કહું છું ને કે જોડો સીધો કરી દો.”

“હું કંઈ એવા વહેમળહેમમાં નથી માનતો.” કહીને હું જઈને હોંચકા પર બેઠો.

“જુઓ, તમને ફરી કહું છું કે જોડો ખરાબર કરો, નહિ તો લડાઈ થશે.”

“અરે ભાઈ ! નહિ થાય.”

“થશે !”

“નહિ થાય !”

“કહું છું કે થશે !”

“કહું છું કે નહિ થાય !”

“થશે !”

“નહિ થાય !”

એ શબ્દો પરથી અમે વધારે સૂચક અર્થવાળા શબ્દો પર ઊતરી પડ્યા અને આખરે અમારા વચ્ચે ભારે શબ્દયુદ્ધ-શારીરિક યુદ્ધની સીમાને રૂપશે એવું થયું.

“જુઓ, આ જોડો તમે જીંધો મૂક્યો તેથી આપણી વચ્ચે લડાઈ થઈ કે નહિ ?” મારા મિત્રે કહ્યું.

“ના, જોડાને લીધે નથી થઈ.” મેં ખીજવાઈને કહ્યું.

“જોડાને લીધે જ થઈ છે !” મારા મિત્રે મારા કરતાં વધારે ઠેપાવિષ્ટ થઈને કહ્યું, અને હોલવાએલી આગના ફરી તણુખા પ્રસરવા માંડ્યા, અંતે યુદ્ધ સમાપ્તવાને ખાતર જોડો સીધો કરી થોડીક ક્ષણ થોભી હું ઘેર પાછો ફર્યો.

એક લેખક એકલા લેખને માટે શબ્દો સોધવાના ફાંફાં મારી રહ્યા હતા. એટલામાં એમની નજર એમનાં પત્નીએ ખૂણામાં જિભી મૂકેલી સાવરણી પર પડી એમણે હોલડર પછાડી એકદમ જિભા ચર્ષી પોતાની પત્નીને સબોધી ગળના કરી: “ગંધડી ! આ સાવરણી જિભી કેમ મૂકી ? લડાઈ કરવી છે તારે ?”

મંદ અવાજે પત્નીએ ટફકો કર્યો: “ખબુ, જૂલી ગઈ”

“તારા બાપનું કપાળ જૂની ગઈ !”

“આમ શું ખરાડા પાડો છો ?”

“ખરાડા ! ખરાડા ! અરે હું તો એવી જૂઠાં પાડીશ કે તું મેલાન ચર્મ જાગે !”

“જરા ધીમે બોલોની ! કોઈ સાંભળજે”

“કોઈનો બાપ સાંભળે તેની મને પરવા નથી, સમજ ?” પ્રચંડ અવાજે એઓ ગરજ બિઠ્યા, અને થોડી વાર પરની શબ્દો માટેની નિષ્ફળ શોધનો ચક્રવર્તિ વ્યાજ સાથે બદલો મળતો હોય તેમ, એમના મુખમાંથી મનન ને તીક્ષ્ણ શબ્દોની અવિરામ ધારા વર્ષા રહી. થોડી વારે કંઈ સ્વાસ્થ્ય આવ્યા પછી જરા નરમ પડી બોલ્યા: “જેયુ, આ સાવરણી જિભી મૂકી તેનું પરિણામ ? ફરીથી એમ ન કરતી, બહુ ડાહી છે !”

પરંતુ આ બધા પાસપાસી પરથી કોઈ એમ ધારે કે હું લોકોના વહેમ દૂર કરવા માગું છું, તો એ એનો વહેમ છે. હું મારા પોતાના વહેમ દૂર કરી શકતો નથી, તો બીજાના તો ક્યાંથી જ કરી શકું ? ધણી વખતથી મારા મનમાં એક વહેમ પેસી ગયો છે કે હું મારા અમુક મિત્રની કોઈ પણ વસ્તુને હેડું છું, એટલે એ વસ્તુ તદ્દન બગડી જાય છે. હું એની ઘડીઆળ જોવા લઉં તો તે મારા હાથમાંથી પડી જાય ને એની આખી મશીનરી રદ થઈ જાય; એની ટોપી વચમાં પડી હોય ને તેને જીંચી મૂકવા લઉં તો ચરકાઈ જાય, એની ચોપડી લઉં તો ઠા તો તે ફાટી જાય કે કાં તો બોવાઈ જાય. આવા કેટલાક દાખલાઓ બન્યા છે, અને તેથી હવે હું એની કોઈ પણ વસ્તુને સ્પર્શ કરતાં ગભરાઉં છું ને ગભરાઈને સ્પર્શ કરું છું તેથી તે ક્વચિત્ત બગડી પણ જાય છે. હું જાણું છું કે હંમેશાં કંઈ આમ થતું નથી, છતાં એ વહેમ મારા મગજ-માંથી જતો જ નથી.

પણ મેં અનેકાનેક લખાણોમાંથી એકાદ લેખમાં કહ્યું છે અથવા હું કહેવાનો છું તેમ વહેમ વિશે બહુ વિચાર કરવો એ પણ વહેમ જ છે. એટલે હવે આટલેથી જ બસ કરવું યોગ્ય છે.

અવસ્તુદર્શન

આજે સાંજે ‘આઝાદ મેદાન’ આગળથી જતાં ત્યાં મોટું ટાળું ભેચું મળેલું જોયું. માનવરવભાવને સહજ એવી સમૂહવૃત્તિ મારામાં જાગૃત થઈ અને હું ટાળા પાસે જવા લાગ્યાયો. પરંતુ પછી કદાચ કોંગ્રેસનો તો કાંઈ કાર્યક્રમ નહિ હોય એવો સંદેહ થતાં, સમૂહવૃત્તિ સમી સહજ ને એનાથી થે વધારે સમર્થ એવી લયવૃત્તિ ઉત્પન્ન થઈ અને હું અટકીને ઊભો. આખરે કોઈ પણ રાજકીય કારણથી આ ટાળું ભેચું થયું નથી એવી ખાતરી કરી હું ટાળા પાસે ગયો. ટાળામાં હિંદુ તેમ જ મુસલમાન બંને હતા અને તેઓમાં કોઈ પણ કારણથી કંઈ ઉત્કેરાટ ફેલાયેલો હોય એમ મને લાગ્યું. પ્રથમ તો મારા હિંદુત્વનું સંજોગન કરી ત્યાંથી જરા જલદી પગલે ચાલ્યા જવાનું મને દીક લાગ્યું. પણ પછી હિંદુ અને મુસલમાન વચ્ચે કોઈ પણ પ્રકારનું વૈમનસ્થ ન જણાવાયી હું ટાળાની અંદર નિર્લયપણે દાખલ થયો. કોઈકના પગ પર ચાલતો, ધક્કા ખાતો ને મારતો, કોણી વડે અનેકને દૂર કરતો હું ટાળાની બરાબર મધ્યમાં આવી પહોંચ્યો ત્યારે ઉત્કેરાટનું ખરું કારણ સમજાયું.

ખીજના દિવસે ચંદ્રદર્શનનું અપૂર્વ માહાત્મ્ય ગણાતું હોવાથી અને આજે ખીજનો દિવસ હોવાથી આ સૌ ખીજના ચંદ્રને નિહાળવા અહીં ભેગા થયા હતા, પણ ચંદ્ર કોઈને બરાબર દેખાતો નહોતો અને ચંદ્રદર્શનની અધીરતા લોકોમાં પળે પળે વધતી જતી હતી. આ કારણથી ત્યાં ઉત્કેરાટ ફેલાયો હતો.

ચંદ્રને અને રૂપાને જો સંબંધ છે તે હું જાણતો નથી. બંને આકર્ષક ને શ્વેત રંગનાં છે. પરંતુ બંનેને એકબીજાનું દર્શન કરાવવું એવો કોઈ શાસ્ત્રમાં ઉલ્લેખ હોય એમ હું જાણતો નથી. ખીજને દિને એકલો ચંદ્ર જોવાનો નથી, પણ હાથમા રૂપાનું કોઈક ધરેલું અથવા તો સિંછો લઈને ચંદ્રનું દર્શન કરવું એવો વિધિ છે. ચંદ્રને રૂપું દેખાડવું, કે રૂપાને ચંદ્ર દેખાડવો, અથવા ચંદ્રને તોઈને રૂપું ભેંજું, કે રૂપું તોઈ ચંદ્ર ભેંજો, કે એક સાથે, મોં એક ખલા તરફ વાંકુ લાગી એક આંખે ચંદ્રને અને બીજી આંખે રૂપાને ભેંજું, એનો નિર્ણય હજી હું કરી શક્યો નથી.

“ એ જ ચંદ્ર છે ”

“ હા, હા, ખરાબર ! હવે ખરાબર દેખાય છે ! ” આખરે હિસાહમાં આવી જઈ એણે કહ્યું. એણે બીજાઓને કહ્યું, અને થોડી વારમાં બધાને ચંદ્ર દેખાયો ને સૌ હાથમાં રૂપાનાણું કાઢી ચંદ્રનાં દર્શન કરી ચૈસાદાર થવાની આશા રાખતા ધીરે ધીરે વિખરાવા લાગ્યા.

અર્ધાંશક કલાક પછી જોને મેં ચંદ્ર બતાવ્યો હતો તે માણસ મને રસ્તામાં મળ્યો. એણે મને પૂછ્યું : “ સાચું કહેજો, મિસ્ટર ! તમે ખરેખર ચંદ્ર જોઈ શક્યા હતા ? ”

“ એમ કેમ પૂછો છો ? મેં તમને પણ બતાવ્યો હતો ને ! ”

“ હું તો કબૂલ કરું છું કે મને કંઈ ખરાબર તે વેળા દેખાયો નહોતો. ને મને વહેમ છે કે તમને પણ ખરાબર દેખાયો નહિ જ હોય ! ”

“ હોય નહિ તો ક્યાંથી દેખાય ? તમારો ખોટો વહેમ છે. હતો જ. ”

“ હોવો તો જોઈએ જ. નહિ તો તમને કેમ દેખાય ? પણ કાણ જાણે કેમ મને હજી મનમાં ઝાઝગો રહી ગયો છે કે આપણે જોયો એ ચંદ્ર નહિ. પણ તમે કહો છો એટલે યાય છે કે એ ચંદ્ર હશે. ચાક કરજો હોં મિસ્ટર ! ” કહી એ ચાલતા થયા.

એમનો વહેમ સાચો હતો. મેં ચંદ્ર જોયો જ નહોતો. હોય નહિ તે વસ્તુ ન જ દેખાય તેવો નિયમ નથી. એ બાઈ જો મારી પેઠે માનસશાસ્ત્રના અભ્યાસી હોત, તો એમને માલૂમ પડત કે મનુષ્ય જે જોવા માગે છે એ જ એ જોઈ શકે છે. આંખ જેવું વિપરીત દર્શન બીજું કોઈ કરાવી શકતું નથી. રા. કવિનું વચન ‘હતું તે ચેખતી નહોતી, નહોતું તેને નિહાળતી’ એ મનુષ્યની આંખ પરત્વે ત્રિકાલાબાધિત સત્યરૂપ છે. ‘ શોધો ને તે મળશે ’ એવું બાઈબલનું વચન પણ આ જ સિદ્ધાંતનું સમર્થન કરે છે.

એક વખત મારો એક મિત્ર ને હું બહાર ફરવા ગયા હતા. રસ્તામાં એક મકાનની બારીએ અમે એક અપૂર્વ સૌંદર્યવતી કન્યાને જોઈ, અને એ બારી નીચે ફાળેક અમે અજાણ્યે ઊભા રહી ગયા. બારીમાં ઊભેલી વ્યક્તિએ કોઈકને જૂમ પાડી ત્યારે અમને સાઘાત માલૂમ પડ્યું કે અમે જોને રૂપવતી કન્યા ધારેલી તે તો એક બદ્ધસ્વરત ડોસો હતો ! આવો બદ્ધસ્વરત ડોસો અમને બંનેને મુંઢર કન્યા જેવો કેમ લાગ્યો હશે તેનો વિચાર કરતાં લાગે છે, કે તે

વેળા અમે રસ્તામાં કાઢ્યની, ગસની, સૌધ્ય ને મુંદરીની ચર્ચા કરતા ચાલના હતા અને અમારા મનમાં ઉપસ્થિત થએલી મુંદરીની પ્રતિમાનું જ દર્શન અમે એ ડોમામાં ક્યું હતું.

એક વખત નાતિભોજનને પ્રર્મગે મારા એક મિત્રે માગી બનાવટ કરવાની ઇચ્છાથી, મારાથી ખાનગી રીતે, મારા ખીજા મિત્રો ને સગાવહાલાને કહ્યું : “જેજે! આણે આજે લાગ પીધી છે ને એને જરા ચડી છે એને જરા જેતા રહેજે.” મારા સગાવહાલા ને મિત્રોએ એ વાત પહેલેથી ખગી માની લઈ, મારું ખારીક નિરીક્ષણ કંવા માડ્યું અને મારી પ્રત્યેક સામાન્ય ને નિર્દોષ ચેષ્ટામાં, મારી સ્વાભાવિક વાતચીતમાં એમને અસામાન્ય તરન જણાયું ને મને ચોક્કસ ભાગ ચડી છે એવી એમની દૃઢ પ્રતીતિ થઈ. તે દિવસે હું જુખ્યો હતો એટલે મેં જરા ઠીક ખાધું. આ ઉપરથી મારા હિતેચ્છુઓએ પીરસનારાઓને સમસ્યામાં સમજાવી દીધું કે આને બહુ આમકક કરશે નહિ એને ભાગ ચડી છે માટે જે તે વસ્તુ માગ માગ કર્યા કરે છે. પીરસનારાઓની પણ એ વિષે ખાતરી થતા વાર લાગી નહિ. આખરે જ્યારે મારી આસપાસનું વાતાવરણ અસાધારણ તાગવાથી મેં એમની પાસેથી વસ્તુસ્થિતિ જાણી લીધી, ત્યારે મારો પુણ્યપ્રકોપ પ્રજ્વળી બઠ્યો. મેં ખીજવાઈ ને કહ્યું. “તમે પણ બધા કેવા મૂરખ જેવા છો.” અને લાગ ચડી એવું કયા તમારા કાકાએ તમને કહ્યું?”

આ સાંભળી એક જણે કહ્યું. “તમે હવે ઘેર જઈને સ્ક્રી જાઓ, એ તો કાલે સવારે સારું થઈ જશે.”

“પણ હું કહું છું કે મને કંઈ જ થયું નથી.” મેં વધારે ખીજવાઈ ને કહ્યું.

“અરે! કંઈ નથી થયું. અમે કયા કહીએ છીએ કે કંઈ થયું છે? ખીજવાઓ નહિ-ખીજવાઓ નહિ!”

હું જરા ઠંડો પડી બોલ્યો. “અરે લાઈ! મેં લાગ પીધી જ નથી, તો ચડે શી ગતે?”

“હગે, હશે.” બેચાર જણા હસીને બોલ્યા.

“હું ખરેખર કંઈ છું કે આજે-અરે! અઠવાડિયામાં મેં લાગનું ચાંગડું ચાખ્યું નથી!”

મારા આ ઇન્કારની અસર ધાર્યા કરતા બેધી જ થઈ.

“હવે તો બહુ ચડી લાગે છે ! ભાંગ પીધી હતી તે પણ ચાલ નથી.”
 બેચાર જણા ધીમે સાદે પરસ્પર કહેવા લાગ્યા. અચાનક એક જણે મને પૂછ્યું :
 “સવારે શેનું શાક ખાધું હતું ?”

આ ઝોચિંતા હુમલાથી હું ગભરાઈ ગયો અને બોલી બિઠ્યો : “દૂધનું.”

“આ જ સવારે તો તમે જમ્યા જ નહોતા ને ?” એક ગણકાર
 ભાઈ બોલ્યા ને બધાએ સરિખત મારી સામે બેસું.

“હું જરા ભૂલી ગયો ! ખરી વાત છે, હું સવારે જમ્યો નહોતો. પણ
 અત્યારે એ વાતનું શું કામ છે ?”

બીજા એકે ધીરે રહીને પૂછ્યું : “અહીં દીવા કેટલા છે ?”

આ સાંભળી મારો પિતો ખસી ગયો : “બેતકૂક છે ! હું કહું છું કે મેં
 ભાંગ પીધી જ નથી. આખી જિંદગીમાં-અરે ! આ અઠવાડિયામાં-મેં ભાંગ
 પીધી હોય તો-તો કહો તેના સોગન ખાઉં !”

આ ગરબડ સાંભળી, આવી ચડેલા પીરસનારમાંથી એક જણે કહ્યું :
 “કંઈ નહિ. તમે જરા કઠી પીઓ કઠી, ને પછી ઘેર જઈને સ્મૃતિ જાઓ.”

“મને સમજ નથી પડતી કે ભાંગ તમને ચડી છે કે મને !” કહીને હું
 મૂંઝો રહ્યો હત્યમા સળગતા રેશના જવાળામુખીને દગ્ગાવી મુખે શાંતિ ધારણ
 કરવાનો પ્રયત્ન કરતાં મેં જેમતેમ જમી લીધું. ન્યાત બિઠ્યા પછી મારા મિત્રો
 મને સંભાળીને ઘેર મૂકી ગયા ને ધરના માણસોને પણ એમણે માની લીધેલી
 મારી સ્થિતિ વિશે સૂચના કરતા ગયા ! આથી ઘેર આવ્યા પછી પણ મારી
 એવી જ સ્થિતિ યદ્દ. મારા અનેક ઇન્કાર છતાં મને ભાંગ ચડી જ છે એમ
 બધાંએ માની લીધું અને સમજાવીપટાવી સુવાડી દીધો.

અમુક વસ્તુ ગ્વીકારી લઈ પછી તેની પ્રતીતિ માટે આપણે પ્રમાણ
 શોધવા જઈએ. (અને મોટે ભાગે આપણે એમ જ કરીએ છીએ.) એટલે,
 આપણી સ્વીકૃત વસ્તુ તદ્દન અસલ હોય, તોપણ તેનાં પ્રમાણો આપણને જરૂર
 જ છે. આ પૂર્વસ્વીકૃત અવસ્તુદર્શન પર આજો મંસાર રહ્યો છે. બાગલગન
 ખરાબ છે, ન્યાતવરા નુકસાનકારક છે, વિધવાવિવાહથી દેશ પાશમાલ યદ્દ જાય
 છે એમ પ્રથમથી માની લેનારને એ વાતનાં એનેકાનેક પ્રમાણો જડી આવે છે.
 એથી વિપરીત માનનારને એનાથી બિંધાં પ્રમાણો એટલી જ મંખ્યામાં મળી
 આવે છે.

સાહિત્યની સૃષ્ટિમાં જે આ અવગુણનના પ્રમાણો નોંધ એ એટલાં મળ્યા આવે છે. નવલરામને નર્મદ પ્રાચીન કવિઓ કરતાં ઘણો મોટો કવિ લાગ્યો; રમણભાઈને નરસિંહરાવ આગળ નરસિંહ મહેતા, પ્રેમાનંદ, દયારામ, નર્મદ, દલપત વગેરે બહુ હિતરતી પંક્તિના કવિઓ દેખાયા; નરસિંહરાવને, ‘કલ્પનાકુમ્ભો’માં એકધું સૌંદર્ય જ સભરભણું જણાયું; કેટલાકને અમુક લેખકો અપહરણ કરનારા જ જણાય છે; ખીજાઓને અમુક લેખકો જગતના સર્વશ્રેષ્ઠ સાહિત્યકારની પંક્તિમાં મૂકવા યોગ્ય લાગે છે. એ સર્વંતું કારણ એટલું જ છે કે એ દષ્ટાંતો પહેલેથી જ-અલખત, અજ્ઞપથે-અમુક વસ્તુ સ્વીકારી લઈ તેનાં પ્રમાણો શોધે છે અને પછી સ્વાભાવિક રીતે જ તેના પ્રમાણો તેમને મળી આવે છે.

મારી જ વાત કહુ તો હું જ લેખક છું એમ માનીને હું જ્યારે મારા લેખો વાચું છું, ત્યારે મારી શ્રેષ્ઠતા અચૂક સિદ્ધ કરે એવા ઘણાં લેખો મને જડી આવે છે; ને જ્યારે લેખક કહેવાવાની યોગ્યતા મારામાં જરા પણ નથી એમ મને લાગે છે, ત્યારે એના પ્રમાણો પણ મારા લેખમાંથી મને ધુબળા મળ્યા આવે છે. કહેવાની જરૂર નથી કે હું પ્રથમ કહેવી વાતના જ પ્રમાણો શોધા વખતમાં ગુજરાતને ચરણે ધરીશ.

આ તો બપોથી જ એક પ્રમાણ રૂપ નથી ?

[‘મારી તો બપોથી’માંથી]

આદરી શકું છું. એ જો વાંચી શકતો હોય તો મારા કોઈ પણ લખાણમાં ઘાટી તો શું પણ ‘ઘટ’ શબ્દ પણ જુલથી ન વપરાઈ જાય તેની હું ચોક્કસ કાળજી રાખતો. વસ્તુસ્થિતિનો લાલ—અથવા ગેરલાલ—લઈને કોઈ મારા ઘાટીને (મેં એને પત્ર લખ્યો છે એ વાત) કહી દેશે, તો હું એ વાતનો ઇન્કાર કરીશ; એટલું જ નહિ પણ, ‘તને જેણે વાત કરી તેના ઘાટીને માટે લખ્યો છે, જુલમાં ઘાટીઓમાં તું અપવાદ રૂપ છે. હે ઘાટીશ્રેષ્ઠ તારે માટે મારે કરી પણ ફરિયાદ નથી.’ એમ હું તેને કહીશ.

આટલી ચોખ્ખવટ કર્યા પછી ઘાટી સિવાયના વાચકો માટે જણાવવું જરૂરનું છે કે મારા ઘાટી સંબંધી મારે ફરિયાદ કરવાની છે—સખત કડવા શબ્દોમાં ફરિયાદ કરવાની છે. પુરૂરવાની ખાનગી વાત વિદ્યુત્કર્ણ હૃદય ફાટીને મુખ વાટે બહાર આવવા પ્રયત્ન કરતી હતી, તેમ એ ફરિયાદો પણ મારા હૃદયમાં સમાવી સમાતી નથી; મારે કોઈ પણ ઉપાયે એ પ્રગટ કર્યા વગર ચાલે એમ નથી. ખીજો કોઈ પણ માર્ગ ન હોવાથી મારે ખુલ્લા પત્ર દ્વારા જ મારી ફરિયાદો પ્રગટ કરવી રહી. આ પત્ર શરૂ કરતાં પહેલાં જે ભૂમિકા લખી છે તેનાં દેખીતાં કારણ ઉપરાંત એમાં ખીજો ઉદ્દેશ પણ છે. કદાચ મારો ઘાટી અક્ષરગ્દાનની કોઈ વિશાળ યોજનાનો લાલ લઈ વાચતાં શીખી જાય અને એ આ વાંચે, અથવા તો કોઈ મારો હિતચિંતક એને આ વાંચી સંભળાવે, તો આટલી ભૂમિકાના ભારથી જ એનું મગજ એટલું બહેર મારી જશે, કે સાર પછીનો પત્ર એ જરા પણ સમજી શકશે નહિ. પણ વિસ્તાર કરીશ તો વાચક પણ કદાચ કંટાળી જશે એવા ભયથી હવે હું પત્ર જ આરંભું છું.

તુકારામ, સખારામ, ઈર્ફુ, પાહુ, ભીખુ અને ખાસ કરીને રામો એવા વિવિધ નામે ઓળખાતા હે ઘાટીશ્રેષ્ઠ! તું અત્યારે મારી પોતાની પેટીમાંથી ચૂનો લઈ મારી નવી ચોપડીના પૂઠા પર તે ચોપડવામાં રોકાયો છે, તે કાર્યમાંથી નિવૃત્ત થઈને તારે માટે જે ફરિયાદો કરવાની છે તે સાંભળ.

હું તારી ફરિયાદ ને વાત જોટલી સાંભળું છું તેટલી મારી વાત કે ફરિયાદ તું સાંભળતો નથી, એ મારી પહેલી ને મોટામાં મોટી ફરિયાદ છે.

હું મોડો જીર્ણ છું એ તો તું આટલા અનુલવ પરથી ચોક્કસ સમજ્યો છે. હતાં સવારના પહેારમાં વહેંચો આવીને પયારી ઉઠાવવી છે, કચરો કાઢવો છે—એવાં બહાનાં કાઢી તું મને જમાડી મારે છે, તે તરફ હું સખત અણગમો બહેર રૂં છું.

તું મારે ત્યાંથી પાનતંબાકુ લઈ જાય છે તેમાં મારે કંઈ પણ વાધો નથી. ખરું કહું તો એ તારે માટે જ વસાવું છું. પણ તું જઈ ને તારા મિત્રમંડળ અને આપતજન વચ્ચે એની લદાણી કરીને—વહેંચીને ખાવાની સફટિ દર્શાવે છે, તે મને કંઈક મારે પડે છે; અને એથી થે વધારે તો, તું બીજા ઘાટીઓ વચ્ચે ‘શેઠને પાન લાવતાં આવડતાં નથી, સોપારી સટેલાં લાવે છે, કાચો લોટ જેવો જ હોય છે,’ એવી બાબતની ચર્ચા ઉપડે છે, તે સામે મારો વાધો છે.

મારો વાસણો તું જ માને છે,—અથવા માંજવાનો ટોંગ કરે છે; છતાં ‘શેઠ, તમારો વાસણો ચીકણા બહુ રહે છે’ એમ તું મારે મોટે ફરિયાદ કરે છે, તારે જગતમાં, ન્યાય કે સત્યાર્થ જગા પણ છે કે નહીં એ વિષે મને ઘણો સન્દેહ થાય છે. હું ત્યારે ત્યારે તારી સાથે મરાઠીમાં વાત કરું છું ત્યારે મારો ઉદ્દેશ તને દસાવવાનો હોતો નથી. હું તને કંઈક ઉપયોગી કાર્ય કરવા કહું છું એમ સમજી તારે દસવાનું હોડી મારા કહેવા પર લક્ષ આપવું જોઈએ.

હું તારી સાથે મરાઠીમાં બોલું તેથી તારે મારી જોડે ગુજગતીમાં બોલવાની કંઈ જ જરૂર નથી. મારું મરાઠી તું લક્ષે નહીં સમજતો હોય, તારું મરાઠી હું સમજી શકું છું. હું જે વસ્તુ ત્યાં મૂકું છું ત્યાંથી તેને ખસેડીને તું બીજે ઠેકાણે મૂકી દે છે. હું પેન્સીલ, ખડિયો, કામળ વગેરે ટેબલ પર મૂકું છું, તો તું ત્યાંથી તેને ખસેડીને રસોડામાં મૂકે છે, અને તેને બદલે ટેબલ પર કોઈક વાર ધોવાઈને આવેલા કપડા ને ઘણી વાર રસ્તામાં ફેંકી દીધેલા જૂના જોડા લાવીને મૂકે છે. ઢાંકણ જરાબર ઉઘાડી શકાય તેટલા માટે હું ટૂંકને લોતથી ફર મૂકું છું, તો તું તેને તરત જ લોતની અટોચડ પાછી મૂકી દે છે. મને વહેમ છે—અરે, ખાતરી છે—કે તું આ જાણીજોઈને, મને ચીદવવાને માટે જ કરે છે. તારે મને ચીદવવો જ છે, કેમ? તું મને ગુરસે જ કરવા માગે છે, ખરું? તો—તો હું તને મારું સાફ કહી દઉં છું કે હું એથી જરા પણ ચિદાતો નથી! હું મોડી રાતે થેર આવવાનો હોઉં ત્યારે તું ખાતરના આગળ ટમલ, તેની જોડે ખુરસી, ખુરસી પાસે ત્રણ ટૂંક ને ટૂંક પર ગોળા એમ ગોઠવીને દાંતો હોવવીને આલ્યો જાય છે. હું થેર આવું ત્યારે અંધારામાં ટેબલ સાથે પહેલાં મારું માથું કુદાય, પછી ખુગ્ગી મારા પગના નળા લાંબી નાંખે ત્યાર પછી ટૂંકના ખૂણા પગમાંથી લોહી કાઢે ને છેવટે ગોળા મારી સાથે આરડામાં ગળડવા લાગે, એટલા માટે જ તું એમ કરે છે, એ હું જાણું છું. દુપ્પ સાથે હું કપૂલ કરું છું કે તારી એ દુપ્પ મુરાદ ઘણી વખત પર આતી છે. તારા ઉદ્દેશમાં તેં ધારી પણ ન હોય એટલી સફળતા તને મળી છે.

તું જે મહિના આગમ્ય જ તારો પગાર માગે છે. એ તારી રીત જોટી છે. કોઈ પણ મોટી-મોટી કે નાની-એકિસમાં એમ ‘આંગ ઉપર’ પગાર મળતા નથી. મને કોઈ દિવસ એમ પગાર મળ્યો નથી ને મળવાનો નથી. અમને આગળથી નહીં જ, પાછળથી પગાર આપવામાં આવે છે. ઘણી વાર તો આપનો પગાર, તેના મૃત્યુ બાદ તેનો પુત્ર કોર્ટની મદદથી વસૂલ કરી શકે છે.

તું કોઈ કોઈ વાર દારૂ પીએ છે તે વિષે મારે કંઈ કહેવાનું નથી. પણ તુ દારૂ પીને મને પીધેલ શા માટે ધારે છે તે હું સમજી શકતો નથી એમાં કાર્યકારણના નિયમનો ભંગ થાય છે એ તો તુ કદાચ નહિ સમજે, પણ એમા મારી આબરુને-તારા મિત્રમંડળમાં મારી જોટલી આબરુ તે રહેવા દીધી હોય તેટલી આબરુને-હાનિ પહોંચે છે, એ ગ્રપ્લ કરવાની જરૂર છે ?

તને મેં સલાહ આપવા રોક્યો નથી. તને આપુ છું તેટલા પૈમામા જ સારી સલાહ આપનારા વકીલો એટલા બધા છે કે તેને છોડીને મારે તારી અવાહ લેવાની જરૂર નથી. તને વાત કરવાનો અત્યંત શોખ છે હું કોઈ રસભર્યું પુસ્તક વાચતો હોઉં ત્યારે મારી સામે બેસીને પાનની પેટી લઈ, હાથમા ચૂનો ને તંબાકુ મસળતો તું પાકોશીઓની વાત કરવા બેસે છે, અથવા મારી નાનુક તબિયતને સુધારવાના પ્રાથમિક પ્રયાસો શરૂ કરે છે, કે મારા જોગડામાં કરવા બેઠેલા ફેરફારોની માદી કહી સંભળાવે છે, ત્યારે તારૂં ને માઠું બનેનું કામ બગડે છે, ને મારા એકવાનો મિત્રસ બગડે છે, એનો તને ખ્યાન રહેતો નથી

અહેવાલ ગ્રહ કરતા મે તને રોક્યો નથી, 'શેઠ ખામ છે બહુ ઓછુ, ને જુલો છે બહુ વધારે !' એમ માગ સખધી બધા પાડોલીઓને કહી આવવાની તારે કાર્ડ પણ જરૂર નહોતી

અમને અઠવાડિયામા એક જ દિવસ રજાનો મળે છે; ઇશ્વરે પણ એક જ દિવસ આરામ લીધો હતો, પણ તું દર અઠવાડિયે ઓજામા ઓજા બે દિવસ તારી મેળે જ તને રજા આપે છે અને એ પણ કદાચિત્ અસાધી લઈ, પણ ક્યા દિવસે તે તું નહી કરે છે એ સામે મારો સખત વાધો છે જ્યારે મારે ખાસ કામ હોય કે મે ઘેર બિનને જમવા બોલાવ્યા હોય, ત્યારે જ તું નથી આવતો એ કાર્ડ આકસ્મિક હોય એમ માનવા હું તૈયાર નથી મારા મિત્રો આગળ ચાના પ્યાસા ને ખીજા વાસણો માળવાતુ શુદ્ધ કાર્ડ મારે કરતુ પડે ને તેથી હું દનકો પકું, એ તારો ઉદ્દેશ એક્કસ કળી શકુ છું.

પણ આ બધું છતાં તું મને એકવો મૂકીને ચાલ્યો ન જતો માસ્તર, વખીય, કાગકુન વગેરે બધા ધધાના હેનોમા હવે ઠાઈને જવા માટે જગા રહી નથી 'તું નહીં તો તારા બાપ ખીજા !' એમ સહેલાઈથી અસીનો વખીતને, હંડમાતર અથવા શાળાના મથાસકો માસ્તરને, શેઠ કારકુનને કહી શકે છે. ઘાટીને કાર્ડ એમ કહી શકતુ નથી કારણ કે એક ઘાટી જતા તેની જગાએ ખીજા મળવો મુશ્કેલ છે અને કદાચ ખીજા મળે તો મે તે રિથર થઈને તો નહિ જ રહે મારા એક ઓળખીતાને ત્યાં એક મહિનામા ૨૮ ઘાટી બદલાયા હતા. ૩૦ નહિ ને ૨૮ જ તેનું કારણ એટલું જ કે તે ફેબ્રુઆરી માસ હતો એ જાણીતા પત્રના તંત્રીઓ સિવાય આટલા થોડા વખતમા એક જગાએ આટલા બધા માણસો આવ્યા હોય એ હું જાણતો નથી આ કારણથી હું કોઈ રીતે તને નારાજ કરવા માગતો નથી

ઘાટી - અને ગેઠની ફરજ એક જ વાચ્યમા સમજાવતી હોય તો કહી શકાય, કે શેઠની ફરજ એ છે કે ઘાટીને કહી નારાજ ન કરવો, ને ઘાટીની ફરજ એ છે કે શેઠને હમેશ ન તાજ રાખવો

આશા ✓

આશાનો પરિચય કરાવું ? પણ જગતમાં એવી કોઈ શક્તિ નથી કે જે આશાનો પરિચય પૂર્ણ રીતે કરાવી શકે. જગતની કોઈ પણ ભાષા પાસે એવો શબ્દ નથી કે જે આશાનું અધૂરું વર્ણન પણ આપી શકે. જગતના કોઈ પણ ચિત્રકાર પાસે એવી પીંછી નથી કે જે આશાના વદનની એક પણ રેખા આલેખી શકે. જગતની કોઈ પણ ડોસી પાસે એવી છલ નથી કે જે આશાનો આછો ખ્યાલ પણ આપી શકે. આશાને તો નીરખી હોય તે જ એના મુખનું લોકોત્તર લાવણ્ય સમજી શકે.

સહજાએ એ મારી જ યાત્રિની હતી. એનું મૂળ વતન ચારુતરના ચારુ પ્રદેશમાં હતું. એના પિતા ધંધાને અર્થે ત્યાં જ રહેતા. એની માતા એને નાની મૂકીને એના ભવિષ્યનો કંઈ પણ વિચાર ક્યાં વગર-કેવળ સ્વાર્થદૃષ્ટિથી જ મરી ગઈ હતી । એને લગભગ મારા જેટલી જ ઉંમરનો એક ભાઈ હતો. તે અમારા શહેરની કોલેજમાં ભણતો હતો. તેની જોડે એ રહેતી હતી.

પૂર્વ જન્મમાં જેણે બધું હાથે દાન કર્યું હતું, (શરૂઆતનાં વીસ વર્ષો બાદ કરતાં) આંખ ઢ્રવવા માટે ને ગળું ટુંધાઈ જાય ત્યાં સુધી યત્નના ધૂમાડા ખમ્યા હશે તે જ એની પ્રાપ્તિના અભિલાષ રાખી શકે. પૂર્વ જન્મમાં મેં એવી તપશ્ચર્યા નહોતી કરી એમ કોઈ ખાતરીપૂર્વક કહી શકતું નથી, એટલે મારા મનમાં યે એની પ્રાપ્તિના અભિલાષ જાગે તો તે હારપારખદ નથી.

સમવયીનું સખ્ય સહેલાઈથી સધાય છે; એટલે એના ભાઈ સાથે મૈત્રી કરવાનો મેં વિચાર કર્યો. જે વિચાર મારા મગજમાં રકુરે છે તેનો અમલ તરત જ થઈ જાય છે-કાં તો મારાથી કે કાં તો કોઈ બીજાથી; એટલે થોડા વખતમાં જ અમારે ઓળખાણ થઈ ગયું. એ ન્યારે કોલેજ જતો ત્યારે હું પણ 'મારે પણ એ જ રસ્તે કામ છે' કહીને એની જોડે જતો. સાંજે દંમેશ મળતો, વારંવાર ઘેર બોલાવતો અને એને ઘેર જવાના પ્રસંગો શોધતો. આથી અમારું સખ્ય, જડા માણસના સરીરની પેડે, થોડા વખતમાં ઝુગ વધી ગયું.

અમે કંઈ કંઈ વાતો કહેતા અને સાંભળતા. એકબીજાની ખાતગી વાતો પણ પગપર કહેતા. મેં એને મારાં પ્રેમકાવ્યો સમજાવ્યાં. પ્રેમની મદત્તા, અને દિવ્યતા એના મગજમાં ઉતારી. પ્રેમીઓના મ્વાર્થત્યાગની અનેક અદ્ભુત કથાઓ કહી, છતાં પણ એની આગળ હું મારું અંતર ઉઘાટી શક્યો નહીં. હું કહી ન શક્યો કે : “તારી ભાગિની જ આ સર્વ કાવ્યોની પ્રેરક અને માગ હૃદયની ઇષ્ટ દેવતા છે.” એક દિવસ એણે કહ્યું : “તારાં કાવ્યોમાં પરમેશ્વરથી પણ ચડી જાય એવી કુમારિકાનું વર્ણન કરે છે, તેવી કોઈ મારિકા હજી તો સરજાઈ નથી ને મરજાશે પણ નહીં.”

“સરજાઈ છે !-એક !” મેં ખૂબ જુરસાથી કહ્યું.

“કોણ ?” એણે પૂછ્યું ને મને મારી પ્રિયતમાનું નામ દેવાનો બહુ મામલો કરવા માડ્યો. મને ખૂબ સમજાવ્યો, પટાવ્યો, લલચાવ્યો ને ધમકાવ્યો. પણ ખરો આખરે પગના અગૂદા વડે જમીન ખોતરતો ખોતરતો, ખૂબ શરમાઈ પડીને, એના સામું ભેંસ વગર જ, ગુમળાઈ જતો હોઈ તેમ રૂંધાઈ ગયેલા વડે હું બોલી બીધો : ‘આશા—’

“હું.....?”

થોડીવાર સુધી તો એ મૂંઝો જ રહ્યો; પણ પછી એકાએક જોરમાં હમી પડ્યો : “હા, હા, હા, હા,—વાહ ! દોરન, વાહ !-હી...ક.”

પાછો એ વિચારોમાં પડી ગયો, થોડી વાર પછી બોલ્યો : “એ તો બધું ખરું, પણ મારા પિતા આશાને તારી જોડે પગલાવવા ના કહે, તો ?”

“ના શેના કહે ?” હું બોલી બીધો. (હવે મારામાં કંઈક હિમ્મત આવવા માડી હતી.) “ને ના કહે તો પણ શું ? મારો પ્રેમ મને પરણાવશે.”

“એટલે ?”

“એટલે એમ કે કોઈ પણ બે વચ્ચે પ્રેમ હોય તો તેમને પરણવાનો હક છે, એટલું જ નહીં પણ તેમણે પરણવું જ ભેઈએ.”

“કોઈ પણ બે વચ્ચે પ્રેમ હોય-ત્યારે તો જાતવર ને માણસ એ એ પ્રેમ હોય તો તેણે પણ પરણવું ભેઈએ ! કેમ ? હા, હા, હા !”

“હા, આ વાતમાં હું જગત કરતાં કંઈક આગળ છું. સમજ્યો ?”

[૨]

ગંગી બહુ હોંશીઆર. કેવી આલાક ! કંઈ પણ એને શીખવે ને આઠ દિવસમાં તો એ શીખવ્યા કરતાં ય કંઈક વધુ કરી બતાવશે. અસાધારણ કદ, કાળો ચળકતો વર્ણુ ને અંધારામાં ગમે તેવા બહાદુર મનુષ્યના મનમાં પણ ભય પ્રેરે એવા અગ્નિના જોળા જેવા ડોળા-આ સર્વ વસ્તુ ગંગીમા બહુ પ્રધાનપણે દેખાઈ આવતી. આવી બિલાડી મેં તો કોઈ પણ દિવસ જોઈ નહોતી.

આશાને ગંગી પગ બહુ પ્રેમ. આથી મને પણ ભય છતાં એના પર પ્રેમ રાખવાની ફગ પડી. પહેલા તો હું એનાથી બહુ જ ખીતો એક દિવસ હું જેઠો હતો ત્યારે ધીમે ધીમે ઘર્ષર અવાજ કરતી એ મારી પાસે આવી ખીતાં ખીતાં પણ કંઈક હિમ્મત રાખીને હું ત્યાં બેસી રહ્યો. પણ શાત બેસી ન રહેતાં ગંગીએ મારુ મોઢું ચાટવાનો પ્રયત્ન કરવા માણ્યો. મારાથી આ ખમી ન શકાયું. હું બેઠાને હોંચકે જઈને બેઠો. ત્યાં પણ આવીને એ માગ પગ આગળ બેઠી ગઈ ને મેં પગ બેઠ્યા લઈ લીધા એટલે એ કૂદકો મારીને મારી જોડે હોંચકે બેસી ગઈ. આ નાટ્યનીતા નિહાળી આશા બેઠી ઠી : “હાય, હાય, બા ! આવા માણસ તો મુદલ ન ગમે. એ બિચારી તમારી પાસે આવવાને મરી જાય ને તમે એનાથી દૂર ને દૂર નાસો ! (ગંગી સામુ જોઈ) ગંગી ! આમ ચાલી આવ તારે એનું શુ કામ છે ? (મારા સામુ તિરકારપૂર્વક જોઈ) તદ્દન બાયલા ! ” થોડી વાર સુધી એ માગ સામુ એવી રીતે જોઈ રહી. મને લાગ્યું કે મારાથી ગડી દેવાશે પછી સ્ત્રીવર્ગમા બહુ જાણીતો, હોઠ વડે ‘ પુચ ’ એવા તિરકારમય અવાજ કરીને આશાએ મારી સામેથી નજર ફેરવી નાખી. હું તદ્દન ગભરાઈ ગયો. શુ કરવું તે સમજી ન શક્યો. થોડી વાર સુધી મેં માથું ખજવાળ્યા કીધું, ટોપી ફીકકાક કર્યા કીધી, કોટનું બટન ફેરવ્યા કીધું, પગ હલાવ્યા કર્યા અને બગામા ખાયા કર્યા. આખરે કોઈકની હિમ્મત ઉધાર લાવી, મોકાચાતા હાય લખાવી, હોઠ વડે પ્રેમમય અવાજ કરી ગંગીને (જે આશાની આશાને સચિનય લગ કરી દજી સુધી મારી પાસે જ બેસી રહી હતી તેને) મેં પંપાળી.

ગંગી તો આટલા ઉત્તેજનની જ વાટ જોઈ ગઈ હતી. એ આવીને ઝડપથી મારા જોળામા ચઢી બેઠી. ઉધાર આણેલી બંધી હિમ્મત મારી પાસેથી સરી ગઈ. ન એને હું પંપાળી શક્યો કે ન દૂર કરી શક્યો. આખરે મેં ગજવામાંથી રમાલ કાઢી પરસેવો લૂછવા માણ્યો. એકદમ તરાપ મારીને ગંગીએ મારી પાસેથી રમાલ ખૂંટવી લીધા. આવી એક પામર બિલાડી માગે ચઢી

રૂપિયાનો રમાલ પણ વારમા આમ હતો—ન હતો કરી નાખે એ માગધી જેઈ ન શકાયુ મે એની પાસેથી રમાલ પાછો મેળવવાનો પ્રયત્ન કરના માણો. અનાયાસે પ્રાપ્ત થએની વસ્તુને પણ અનાયાસે તો જવા ન જ દેવી, આ સૂત્ર ગળી બહુ સારી રીતે જાણતી હોય એમ મને લાગ્યું તાણાતાણુ ખૂબ યદ્દ. થોડી વાર પછી આલણી જેવો બનાવીને ગળીએ મારો રમાલ દેડી દીધો આમ ગળીને પ્રત્યક્ષ વિજય મળ્યો પણ મને ય પરેશ્વ ગીતે એક લાભ થયો આ તાણુતાણુમા મારી ખીક છેક જતી રહી ખુરદો કરી નાખવાની વસ્તિને મહામહેનતે દબારી મે ગળી સામે ગ્રેમથી જોયા પ્રાપ્ત, એની પીઠ ધાગડી પંપાગી આશાલયાં વદને એ મારી તરફ જોતી રહી આમ અમારી વચ્ચે ગ્રેમનું ખીજન રોપાયું

‘ મને બિલાડીએનો પરિચય નથી આશા સામું જેઈને હું બોલ્યો—
“ પણ ગળી તો બહુ હિમદા જનનવર દેખાય છે, માણુસાર્જવાણુ પ્રાણી છે મને જરા પણ ખબર નહિ કે એ આવી સારી હશે ”

“ હું ” ઠોઠ પણ મનુષ્યના ઉત્સાહને ઠંડો કરી નાખે એવો જવાબ મળ્યો—

પણ હવે તો હું ને ગળી પર-પર બહુ હળી ગયા હીએ દરરોજ કંઈને કંઈ લઈ આવી હું એને ખવડાવું ને પૂઠડી દલાવતી દલાવતી આશાનો પણ ત્યાગ કરીને તે મારી પ્રાજ્ઞ લાભે

એક દિવસ આશાના લાઈએ ગળીને મારા બોલામા બેઠેલી જેઈને કહ્યું ‘ ગળીને તારા પર બહુ માયા છે, ખરું ને ?’

તે મને પણ એના પર બહુ માયા છે ” મે કહ્યું ને આશા સામે જોયું આશાની ઉત્તજક મુખમુદ્રા જેઈને હું ખાની બિઠ્યો “ એને ખાતર હું મારો પ્રાણ આપવા તૈયાર છું ”

એમ ? તારે તો ઝાઝરી દોને ચોકડું જનનવર સાડું પણ આટલો ખર્ચો ગ્રેમ ?

‘ એમા કંઈ નવાઈ નથી જનનવર જોડે પરપવાના દાખલા પણ ધ્યાનમા છે. ’ કંઈક ગભીરતાથી મે કહ્યું બોલતા તો હું મોતી ગયો પણ એવો એક

‘ મને ખબર નથી એમ યાદ આવતા હું એટલો બધો શરમિદો પડી ગયો ‘ મારી આખમા ઝળઝળીઆ આવી ગયા આશાના લાઈએ મને કંઈ પૂછ્યું તો નહિ, મધુ એ એની હરેશની ટેવ પ્રમાણે દસી પળો “ હા હા, હા, હા

હી, હી, હી, હી; હો, હો, હો, હો—” એમ હસતાં હસતાં એણે હકારની બારાખડી પૂરી કરી. કોઈ મનુષ્ય ‘શરમાઈ શરમાઈ મરે’ ત્યારે આમ તેની સામું “હા, હા—હી, હી” કરવું એ તેનું ખૂન કરવા જેવું છે એમ, વાચક ! તને યે નથી લાગતું ?

[૩]

“ રઘલાભાઈ—”

આશાએ મારું નામ રઘલાભાઈ પાડ્યું હતું એ વાત જ્યારે એના ભાઈએ કહી, ત્યારે હસ્યું કે રડ્યું તે ન સમજવાયી એ બને લાવ મુખ પર લાવવાનેા નિષ્ફળ પ્રયત્ન કરતો શન્ય વખતે હુ એના સામે જોઈ રહેવો. આશા જ્યારે મને એ નામે મંબોધતી ત્યારે એનાથી હસી દેવાતું, ને મારા આખા શરીરમાં ગતીપત્તી થઈ રહેતી

“ રઘલાભાઈ ! ” એક દિવસ આશાના ભાઈએ મારે ઘેર એકાએક આવી બહુ ગંભીરતાથી મને કહ્યું : ‘ મારા પિતાનેા આજે મારા પર પત્ર આવ્યો છે. તેમાં લખ્યું છે કે : ‘ આપણી આશાનાં લગ્ન આપણા ગામના મહેશચન્દ્ર જોડે વૈશાખ સુદ પાંચમનાં નિરધાર્યાં છે, વગેરે—’ પણ અરે ! તું આવું દયામણું મોડું ના કર, મારાથી હસી પડાશે. જો, આજે ચૈત્ર સુદ પાંચમ થઈ ચોખ્ખો એક મહિનો છે, એટલે વૈશાખ સુદ પાંચમ પહેલાં સાડું મુહૂર્ત જોવડાવીને તને ખાનગીમાં પરણાવી દેવાતું વચન આપું છું. જો તારી ઇચ્છા હોય તો આશા પણ તૈયાર છે.”

“ તે’ મને જીવતદાન દીધું ! મારી આમડીના જોડા સીવડાવીને તને પહેરાયું તો પણ તારા હિપકારનેા બદલો વળી શકે એમ નયા.”

“ વાહ, ત્યારે એમ જ કરની ! મારા જોડા જૂના થઈ ગયા છે, નવા લેવાની ખટપટ પતી જાય. હા, હા, હા, હા, હી, હી, હી, હુ, હુ,—” અહીં પાછો એ હકારની બારાખડી લણી ગયો.

ચૈત્ર વદ ત્રીજની રણિયામણી રાતે ત્રણ વાગ્યે આશા સાથે મારાં લગ્ન નક્કી થયાં. લગ્નક્રિયામાં આશાની ખાસ બહેનપણીઓ, એના ભાઈના ખાસ મિત્રો, મારા મિત્રો તથા ક્રિયા કરાવનાર ગોર એટલાંને જ નિમંત્રણ કર્યું એવો નિશ્ચય થયો.

[૪]

અતે એ પુષ્પતિથિ, જેને કાળે હું ‘અનીગ હરે’ ઝૂર્યો હતો, તે એન વદ નીચ પછુ આની પહોચી એ દિવસે પ્રાત કાળે હું ધણો વહેવો બહોયો, ખચારીમાંથી જ, બિધમાંથી નહીં કારણ કે બિધ તો આની જ નહોતી !

જેને જેને હું જોતો તે સર્વના મુખ પર આનંદની સુગંધ રેખાઓ મને દેખાઈ આવતી ‘અષ્ટિ સારી મમુક્ષાસ ધરતી’ તે દિવસે મેં નિહાળી

અતે જ્યારે ‘દિન વહી ગયો, સન્ધ્યા વીતી અને ગળની પડી’ ત્યારે મેં વરોચિત યજ્ઞોત્તુ પરિધાન કરવા મધ્યુ ને સામગ્રે જગતા યોગ્ય મમવની આતુગ્તાથી માટ જોતો જોયો.

જે વાગ્યે સાજનભાજનમાં મારા કેટલાક ખાસ મિત્રોને લઈને, શાલ શેરીમાં સૂતેના અનેક નિદ્રાળુ જ્ઞાનોને આત તિરેકથી જુએ પડાવતો, દાડિયાઓને કુરકન કરાવતો, અધારામાં ભુદ્ર પાંચો સાથે અથડાતો આશાને મદિરિયે પરવર્યો

આશાનો લાઈ એના કેટલાક મિત્રો, આશાની જેત્રણ મખીઓ ને ગોરમહાગજ એટલા મનુષ્યો ત્યા હતા તેમણે અગાગે યોગ્ય સત્કાર કર્યો થોડી વાર પછી લગ્નની કિંમત શરૂ થઈ

કન્યા પધગવરાનો વખત થયો એટલે આશાનો લાઈ મારી પાસે આવ્યો ને મને કહ્યું “અમારે ત્યા એવો રિવાજ કે કે મગલદેગ ફરાઈ રહે ત્યા સુધી વરની આંખે પાટો બાંધવો.”

“કેમ ? કેઈ કારણ ?” મેં પૂછ્યું

“જૂની કદિ કે વખતે Love is blind (પ્રેમ આંધળો છે) એ સૂતના અનુપાનન રૂપે હોય કે ઉત્તરા-અભિમન્યુની પુરાણી પ્રીતના રમારક રૂપે હોય ”

કર્કિ આનાકાની પછી પાટો બાંધાવવા હું તૈયાર થયો આશાનો લાઈ એક જૂનો મેનો કકડો લઈ ને તે મારી આંખે બાંધવા માડ્યો

“બીન્ને સારો કકડો નથી ? આમાંથી તો તથાગિ જરૂરી વાસ આવે છે” હું મોલી બહોયો

આશાની આંધળીને કકડો છે !” એણે મારા કર્ણમાં જીવનમન ફૂકતો હોય એવી રીતે કહ્યું

“વાહ ! બહુ સરસ કકડો છે, પવિત્ર છે, ને માણથી ખુશમો પણ ફેલી આવે છે ! એ જ બાધો” મેં ફેરવી તોળ્યું.

છતાં પણ માંજીથી તપખીરની જ વાસ આવતી હતી. પાટો બાંધાઈ - રહ્યા પછી મને એક પછી એક ઉપરાચાપરી એવી છીક આવવા માંડી, કે ત્રણચાર વાર તો ગોરમહારાજની 'તાલકી' સાથે મારું માથું કુટાઈ ગયું.

આખરે આશાને મારી સામે પધરાવી હોય એમ મને લાગ્યું. કારણ કંઈ સમજાયું નહીં, છતાં મનુષ્યો હસવાનું રોકવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યાં હોય એમ મને લાગ્યું !

"ભાઈ! બહેનનો હાથ ઝાલો." ગોરમહારાજે કહ્યું ને મેં હાથ લાગો કર્યો. મારા હાથમાં એક ખીન્ને હાથ આવ્યો. હસ્ત બહુ પરિચિત હતો. કેનો છે તે કહી શકું તે પહેલાં તો ઓરડો આખો અટ્ટહાસથી ગાળી બેઠ્યો.

જેરમાં મેં આંખ પરનો પાટો કાઢીને ફેંટા દીધો ને જોયું તો સામે ગંગી ગંભીર મુખે સ્ત્રીની માફક બેઠી હતી ને તેનો મેં હાથ (પગ) પકડ્યો હતો ! એકેએક જણ પેટ પકડીને હસતો હતો ને આશાનો ભાઈ તો હસતો હસતો જમીન પર આજોટતો હતો.

ખીટી પર ગમે તેમ રહેતા કોટને આંગળી અડકતાં તે ઢગલો થઈને નીચે પડે ને દેશકાલની દરકાર રાખ્યા વગર ગમવામાથી અનેક વસ્તુ નીકળવા માંડે, તેમ નિરાશ થઈને હું છોભીલો થઈ ગયો ને મુખમાથી કંઈ કંઈ શબ્દો બહાર કાઢવા લાગ્યો. આખરે કંઈ ન મૂઝવાથી પાસે પડેલી ગોરમહારાજની પાઘડી લઈને કકડાવીને મેં ગંગીને જોરથી જડી કાઢી. ભયંકર ચીસ પાડીને ગંગી મારી કોટે બાઝી પડી !

"અરે ! હજી તો હમણાં પરપ્યાં ને એટલામા આમ લડી મરે છે ? લગ્નનો લહાવો લેવાની શરૂઆત કરી દીધી ? ગંગી ! છેડી દે !" આશાના ભાઈએ ભીંખએલા ગાલ લૂંછનાં લૂંછનાં કહ્યું. પછી શુ થયું તેની સ્મૃતિ રહી નથી.

x

x

x

ઉપર્યુક્ત બનાવ બન્યાને ઘણો સમય વીતી ગયો છે. આશાના ભાઈ અને મારી વચ્ચે સમ્પ્રધાન થઈ ગયું છે. આજા હજી કુંવારી જ છે, ને હજી આશા મળશે એવી મને આશા છે.

સાસું કહેજે, વાનક ! આ મારી કયામાં તારી કયા યે નથી આવેખાઈ ? તું યે આમ હૃદયની કોઈ આશા પ્રાપ્ત કરવા જતાં 'બન્યો' નથી ! ને છતાં એ જ વખતે કાજે તું યે પ્રયત્ન નથી આદરી રહ્યો ?

આશાની આ બનાવટ તો 'સર્જનજની' છે.

સાહિત્યસમીક્ષા

અમેરિકાના સુપ્રસિદ્ધ વિવેચક* મી. એસ. લીકોંકે સાહિત્યસમીક્ષાને એક નવીન પ્રકાર સેધી કાઢ્યો છે. દેસાહિમાનની દૃષ્ટિએ ઉપર્યુક્ત વાક્ય લખતાં અને ઘણો આધાત થયો છે. એક મત એવો પણ છે, - અને તે મારો પોતાનો જ છે - કે એ પ્રકારની સાહિત્યસમીક્ષાની રાજ્યાત ગુજરાતમાં અને તે પણ મારાથી જ થએલી. લીકોંકેનો જન્મ પણ નહીં થયો હોય તે પહેલાં એ વિવેચનપદ્ધતિ અને પરિચિત હતી. તેમ છતાં મ મૌલિકતાનો દાવો હું કરતો નથી. જાણેઅજાણે આપણા ઘણા વિવેચકોએ આ પ્રધાનો અમલ કર્યા છે ને તેમાંથી મને ગ્રેરણ પ્રાપ્ત થઈ છે.

અહીંઆ એ પ્રમાનુસાર આપણા એક પ્રખ્યાત નાટક ને કવિતાનું અવલોકન કર્યું છે. આશા છે કે તેમાંથી આપણા વિવેચનસાહિત્યમાં ખળભળાટ ચર્ચ રહેશે.

[૧]

જયા અને જયંત

૨૧. નાનાલાલ કવિત્વ આ નાટક પ્રસિદ્ધ થયાને ઘણો સમય થયો છે. છતાં આપણા ઘણા તરણ સાહિત્યરસિક પુરુષો નથી ઝોળખતા જ્યાને કે નથી ઝોળખતા જયંતને. એક વખતે મેં મારા એક સાહિત્યરસિક મિત્રને પ્રશ્ન પૂછ્યો “જ્યા ચરમા પહેરતી હતી કે નહીં?” આ વખતે અમારી દૃષ્ટિ સન્નિપ્ત રહેવા પર જ્યા જોતી રહી હતી : “પણા વીતકના પદાડ, એ પથ્થર પથ્થરમાં પ્રભુ.” (કદાચ એ લીટી નહીં તો બીજી કોઈ લીટી જોતી હશે; કે જ્યા નહીં તો જયંત જોતો હશે, ને જ્યા સાંભળવાનો ડોળ કરી લખવું હાય દર્શ,

* અને કય રહે છે કે કેટલાક પરમાખાપડિતો લીકોંકે વિવેચક તરીકે સ્વીકારવાની ના પાડશે.

હું આ વચનની જવાબદારી હું માથે લેતો નથી, જ્યાં ન જની તો પણ જનની એઈએ એવી એ વાત છે.

પૃથ્વી જ્યંતલીન યર્ષઃ ગર્ષઃ દોષ તેમ ફાટી આંખે પ્રેક્ષકંસમુદાય તરફ જોતી ઊભી હશે. અત્યારે ખરાબર રમૂતિ નથી.) આમ છતાં મારા મિત્રે જવાબ દીધો : “ખમર નથી.” મેં તરત કહ્યું : “સામે જો ! પહેર્યા છે કે નહીં ચરમા જવાબે.” એણે પ્રત્યુત્તર આપ્યો : “આ જવાનો પાટો છે; રટેજ પર છે. જૂની કેમ જાઓ છો ?” મારાથી ન રહેવાયું. હું એકદમ જોલી બિઠ્યો : “શું પાટો લીધો તેથી જ્યા જ્યા મટીને જ્યંત જાની ગર્ષ ? રટેજ શું જાદુઈ જૂમિ છે કે એના પર ગિલા ગ્રહેવાથી વ્યક્તિનું વ્યક્તિત્વ જ જતું રહે ?” મારા મિત્રે ઉત્તરમાં માત્ર મૌન ધારણુ કર્યું.

આ બનાવ બન્યા પછી થોડો સમય રહીને જ્યા મને રગ્તામાં મળી. માથે જ્યંત હનો નહીં, એટલે હિમ્મતથી મેં જોબી રાખીને પૂછ્યું : “મિસિસ જ્યામહેન ! તમે ચરમા કપારથી પહેરવા માંડ્યા ?” જવાબ દીધો જવાબે : ૧

“ નથી પહેર્યા ચરમા એ ગોખના,
એ તો સખે ! નયનની નમજાઈની નિશાની,
પુસ્તકપ્રેમની મીઠવડી ગસલ્લાણુ.
એકદા બિચો મારે આંગણે,
પુસ્તકપ્રેમનો પ્રભાકર;
ને નયન નમાવ્યા એણે.
ત્યારથી ચરમા ચઢી બેઠાં આખસડી પર.
પણ એ જ પુસ્તકપ્રેમના રસાકાશમાં,
બિચો મારા લાગ્યોદયને લાલુ.
વાગી મેં એકદા વસંતોત્સવ,
ને આત્મા બિડી ચરણે દબ્યો મિ. કવિતા.
મેં કહી એમને મારી કથા—
મારી ને મારા જ્યંતની,
ને એમણે રચ્યુ અમાર નાટક.”

આમ રા. કવિએ જવાની વાર્તા સાંભળીને નાટક રચી કાઢ્યું. એમની મૌલિકતા વિષે મટેહ પડવાનું કાગળ આ જ છે. પરંતુ એ મૌલિકતા સંખ્યાથી ચર્ચા કરનારા ઘણા છે એટલે અહીં તે વિષે વિશેષ લખવાની આવશ્યકતા નથી. મ. નાનાવાડે ફેફાર પણ ઘણા કર્યા છે. કાશીરાજની આખી કથા કલ્પિત છે.

એ કલ્પનાનો વિનય મૂકી આપણે જ્યાં ને જ્યાં તરફ વળીએ એક મમય એવો હતો કે જ્યારે જ્યાં ને જ્યાં જતે અને નાના હતા. પણ એ વિશે અહીં દીકા કરવી અનુચિત છે—અનુદાર છે એમ તો આપણામાથી કોણ જાણી શકે હાથ મૂકીને કહી શકે એમ છે કે “હું કાંઈ પણ દિવસ નાનો ન હતો?” આપણામાનો મોટામા મોટો પુત્ર પણ એકદા નાનો—ધણે નાનો—હતો; એટલે જ નહિ પણ ઘૂટણિયા તાણવા જેવું અત્યર્થિક કાર્ય કરતા પણ અચકાચો ન હતો. નાનપણમા જ્યાં અને જ્યાં સારે જ રમતા એક દિવસ જ્યાં—ટાકે જહુ વાઈ એટલે એણે જ્યાં તને કહ્યું ‘જ્યાં હોસ્ત’ વાણે બાધી લેને! ટાકે બહુ વાય છે’ જ્યાં તે જવાબ દીધા “મન જતનુ ને વાણુ ગાધવો બને સરખા, પણ યોગીજનોને ઉક્તય સુવલ”

આ જવાન મલજાન્યા પછી જ્યાં તને યોગી જનીને ભાટકવાનું મન થયું જેમ જેમ દિવસ પસાર થવા માંજા તેમ તેમ જ્યાં તે વધવા માડ્યું—ખાસ કરીને ઉમરમા શૈશવકાળના કોડ પૂરા કરવાને એ પ્રવાસે નીકળ્યો અનેક પ્રકારની ટ્રેનો એણે જોઈ નાખી—એડગેજ, મીટરગેજ અને માલગાડી ટ્રેનમા એના પર કંઈ કંઈ વીતકો વીત્યા પછાણે એને સતો જગાડી એની જગા ખૂચવી લીધી, મુસલમાનોએ એના મો પગ બીડી—સીગારેટ નહીં પણ સામાન્ય કુદ ખીડી—ના ધૂમાડા હોઝા, રોશને ગેશને ટિકિટ કલેક્ટરે એને સતાવ્યો, એની પાસે એકેના ઉતારુઓએ આ, ચેરડો છત્તાદિ ખાધા, પણ એને આપવાનો વિષેક પણ ન દર્શાવ્યો છતાં પણ અડગનિશ્ચયી, ધીર, વીર, વિજયમૂર્તિ સમે જ્યાં ત ટ્રેનમા મૃત્યુ ન જ પામ્યો “હો જ્યાં! વીની વીતકની વધાઈએ,” એમ એણે કહ્યું છે તે આ જ પ્રમોને દેશીને.

વિધવાઓ અને નિરાધારોને રોવડાવીને એના પિતાશ્રીએ પૈમા ભેગા નહોતા ક્યાં, એ કે પોતાની વિધવાને ગાવીને એણે વિધવા અને નિગધાગેને રોવડાન્યા તો હતા જ, પરંતુ તેથી કે અને વાલ થયો નહોતો જ્યાં તમા પપ્પ એ આવડત નહોતી કોઈ ને ગવડાવવાની એનામા શક્તિ જ નહોતી, પણ સાચ તો પોતે રડી શકતો આથી ગણિમાનના સર્વ નિયારોને તિલાંજલિ આપી એને ગ્રાઈસર મધુ પડ્યું

અનેક પ્રકારની ‘ડીફીકલ્ટીઝ’ જર્નલ નિધાર્થીઓ ગેની પામે આવી એમે પજવતા. એક નિધાર્થીએ કહ્યું —

“નાહ જાનામિ કેયૂરે નાહ જાનામિ કુણ્ડલે :
નુપૂરં ત્વમિજાનામિ નિત્ય વાદામિવન્વનાત્ ॥

એનો અર્થ શો ?”

જ્યતે ક્યું : “ કાલેની નોટ્સમાં નથી ? ”

જ્યતે :—(સ્વગત) “ હોત તો હું જાણત નહીં ? (પ્રકાશ) ભીખ-વૈરાગ્ય સમગ્રયો ? લક્ષ્મણના અભિપ્રાય સમગ્રયા ? એ સમગ્રયુ’ તો આનો અર્થબોધ વિના ગ્રંથને થશે.”

‘ નોટ્સ ’ ગોખીને પરીક્ષા પાસ કરવાની પ્રયા કેટલી હાનિકારક છે તે આ વાત પરથી લક્ષમાં આવશે. જે જ્યતે ‘ નોટ્સ ’ કરતા વ્યાકરણમાં વધારે ધ્યાન આપ્યું હોય તો આવા સહેલા શ્લોકનો અર્થ સમજવામાં એને અડચણ ન પડત.

એ કથા એટલેથી રહી, ને ભેદ એ જ્યાની શી ગતિ થઈ? કોલેજના પ્રિન્સિપાલ ડૉ. વામાચાર્ય સાથે જવાને તકરાર થઈ. (અમે ધારીએ છીએ કે એનું ખરું નામ વામનાચાર્ય હોવું ભેદ એ. કદાચ એ અલંકારશાસ્ત્રનો પ્રણેતા વામન પણ હોય. પરંતુ એ વિષે હજી વધારે મંત્રણાનની અપેક્ષા રહે છે.) તકરારનો વિષય ગમ્મ શબ્દ લેટીનનો છે કે હીબ્રુનો છે એ જ હતો. લડતાં લડતાં બંને નદીકિનારે પહોંચ્યાં. વામાચાર્યે જવાને લાતે મારી. જ્યા નદીમાં પડી. લાત વાગવાથી પડી કે ગીછ લાત ન લાગે માટે જાણી ભેદ ને પડી એ વિષે પૂછવા છતાં જ્યા જવાબ દેતી નથી. જ્યત ખારીએથો ભેદ રહ્યો ને વિચારમાં પડ્યોઃ ‘ નાનપણમાં જ તરતા ન શીખ્યો એ ખોટું, પણ એથી પણ ખોટું તો, જો જ્યા ! તું ન શીખી તે ! ’ એટલામાં જ્યાના એક સહાધ્યાયીએ એને ડૂબતી ✓ બચાવી. બધા એને લઈ આવ્યા ને ‘ લેડી રેડુડટ્સ ’ માટે એક ચૂકા હતી તેમાં મુવાડી.

વિદ્યુત વિદ્યુત્ત યતાં અધિકાર જ્ઞાઈ રહ્યો—

“મધરાતના પહોર અધોર હતા,
અધિકારના દોર જ ઓર હતા”

જ્યાએ મલરાઈને આરે દિશામાં દષ્ટિ ફેરવવા માંડી—

“તુજ નેનમાં મોર ચક્રો હતા,
રસજ્યોત નિહાળી નમુ—હું નમુ.”

જ્યા સમજી નહોં, જ્યંત શુ બોલે છે—જ્યંત સ્પષ્ટ રીતે કહેતાં અચકાએ
કે “હું પ્રેમી તારી પ્રણયલિલા યાયું છું; તેથી આત્માનહેન ને આત્મનરંજન
નામના પોતાના પાકોશીની જાણીતી પ્રેમકયાનું ગમણ કરાવતો એ બોલ્યો—

“હઝારોથી પ્રાગ્બદ્ધેષ લખ્યો,
કે પ્રેમીએ પ્રેમપથી પદખ્યો :
અને આત્માએ આત્મનને ઓળખ્યો—

પણ તેમા આપણું શુ વજુ ? હું તો નારી જ—

રસજ્યોત નિહાળી નમુ—હું નમુ.”

આમ જ્ઞાન આવતું હતું તેટલામાં શુકનાં ‘હાઝ ખૂશ્વા-જીજ્ઞાસા’ ને એક
અજાણૂત ને જાણણૂ ત્યા દેખાયા ! આ અજાણૂત ને જાણણૂ તે બીજા કોઈ નહોં
પણ જ્યા તથા જ્યંતના પિતા હતા. જ્યંતનો પિતા જાણણૂ હતો અને યજ્ઞમા-
નવૃત્તિ પર જીવન ગુજારતો, જ્યાનો પિતા અજાણૂત થઈ ગયો હતો. અજ્ઞાનક
અને આમ કવખને ને કોકેકણે આવી અદેવાં જોઈ જ્યંત બોલી જીજ્ઞો—

“અહ ! અજાણૂત ને જ્ઞાન !
બોલ મળ્યા ! !”

નાનપણમાં જ્યા ને જ્યંતના લગન કરવાનું એમના પિતાએ નક્કી કર્યું
હતું પણ સાર પછી જ્યંતની માતાનું અવસાન થયું; ને જ્યંતના પિતાને
કંઈક જીલું લાગવા માથુ-કાઠકની ખોટ સાલવા માંડી. જાકના એ ધનધોર
આકાશમા એક વિચારવીજળી ચમકી જીકી : “જ્યંતને બદલે હું પોતે જ જ્યાને
પરણું તો ?” ને જ્યાના પિતાને એણે એટલો તો આમલ કર્યો કે તે કંટાળીને
અજાણૂત થઈ ગયો. જ્યંતે આ વાત સાંભળી ને બીજાના લખંકર આત્મત્યાગની
કથા એને સાંભરી આવી તેની લાવના પર એને તારકાર છૂટ્યો. સા માટે આવા

લોકો આત્મત્યાગ કરતા હશે ? પોતાની તુલનામાં સાધારણ મનુષ્યો પામર લાગે માટે ?—કેવા સ્વાર્થો ! એમાં પણ તેમનું કાયરપણું જણાતું નથી ? મૂંઝે મોઢે પોતાની પ્રિય વસ્તુ ખીળને આપી દેવી એ શું શૌર્યનું લક્ષણ છે ? એમ હોત તો દેશાભિમાનને દાવો કરી સૈનિકો પોતાની ભૂમિ પરાયાના હાથમાં ન જાય એવા હેતુથી એક-ખીળનાં ખૂન શા માટે કરે ? આખરે એણે નિશ્ચય કર્યો કે ભોગ પણ આપવો ને શૌર્ય પણ હાખવવું. પોતે કે પિતા કોઈ જ જ્યાને પરણી શકશે નહીં. ચાળીસ દિવસ વાદવિવાદ કરી એણે પિતા પાસે આ ઠરાવ પસાર કરાવ્યો ને બધું સમાધાન થઈ ગયું, એમ જ્યારે એના પિતાને લાગ્યું ત્યારે એણે ધીરે રહીને એક સુધારો મૂક્યો : “પણ જ્યાને આહવાને હક તો મારો જ રહેશે !” એના પિતા થોડી વાર સુધી એની સામે અનિમેષ ને નેઈ રહ્યા. પછી એકાએક ઊભા થઈ કંઈ પણ બોલ્યા વગર “મારું માથું દુઃખે છે” કહીને આલ્યા ગયા !

શુદ્ધમાં બંનેને આ સ્થિતિમાં જોઈને બંનેના પિતા ગુસ્સે થવાને વિચાર છતાં રાજ થયા. જયંતના પિતાએ જ્યાને કહ્યું : “માગ, માગ, જે માગે તે આપું.” જ્યાના પિતાએ જયંતને પૂછ્યું : “વત્સ, તારી શી ઇચ્છા છે ? તારું આથી અધિક પ્રિય હું શું કરું ?” જ્યા ને જયંત બંને સાથે બોલી બેઠાં : “આ શુદ્ધમાં બધા માથુંસો સાંભળે એવી રીતે અમે તમને તે દિવસે શીખવ્યું હતું તે બોલો.”

અબધૂત ને બ્રહ્મ બંને બોલ્યા : “સુણજો જગતનાં માતપિતાઓ ! અમારી કથાની આ મન્ત્રગ્રોથણ, સન્તાનના રનેહ આડી પાળ બાંધી, નથી સુખી થતાં માતપિતા કે નથી સુખી થતા સન્તાનો. સન્તાનના રનેહને હેઠરજો, પોપજો, પાળજો, પરિશુદ્ધજો પણ હિચ્છેશો મા !” ત્યાર પછી ‘હીપ ! હીપ ! હુરે !’ બોલानी સૌ શરૂ ગયાં.

જ્યા ને જયંત એ બંને કોણ છે ? નામ પરથી કોઈ એમ ધારે કે બંને એક જ વ્યક્તિ છે તો તેની બૂલ છે; કોઈ એમ ધારે કે એ બે ભાઈબહેન છે તો તે પણ ચોક્કસ નથી; કોઈ એમ ધારે કે એ માતાપુત્ર છે તો તે પણ પ્રમાદ્યુક્ત છે; કોઈ એમ ધારે કે એ પતિપત્ની છે તો તે કેવળ ઉપહાસયોગ્ય છે. ત્યારે એ બે છે કોણ ? એ નમ્ર કોયડો-વાચકની પુદ્ધિની કસોટી માટે મૂંઝી વિવેચન સમાપ્ત કરીશું.

(૨)

સાકીને ઠપકો

કલાપીનું આ કાવ્ય ધણું પ્રમિદ છે, એ વિશે અલગત મતબેદ તો છે જ, પણ સંદેહ નથી.

કલાપી નાનપણમાં કાલું કાલું બોલતો. કાકીને જદાંતે એ સાકી કહેતો. આપણા કહેવત છે કે હૈયે તેવું હોડે, મુખમાં તેવું લેખનમાં, તે પ્રમાણે એણે લખ્યું પણ 'સાકીને ઠપકો'. કુમળું ઝાડ જેમ પાળાએ તેમ વગે. શૈશવકાળના અનિષ્ટ સંસ્કારો સુદૃઢ થઈ જતા મોટી ઉંમરે એ મનુષ્યનો ઉપદાસ કરાવે છે. માટે નાનપણથી જ બાળકો પાસે પ્રથમ ગુપ્તો વૃક્ષસ્તિષ્ઠત્યમે થી આરંભ કરી માત્રપ્રાણસ્માસ્તમાગમર સ્તોહ્યાન્નૈરમી વાસરાઃ બોનાવી છેવટે લલ્લપ્યન્ત્વ મહુચ્ચયુતપિશિતલવમાસસંવૃદ્ધાગર્ધે । જેવું ઉચ્ચાર કરાવવા. કલાપીની કાકીનું નામ શુ હતું તે ખબર નથી. પણ તે સમયની દેશની રિથિતિયા ખાસ કરીને કાઠિયાવાડની અબોહવા બેતા એનું નામ મકોડી હોવાનો ધણો સભર છે. કલાપી એને લાપી (લટ્ટી ?) કહેતો, ને એ કલાપીને કોકોરને નામે મંમોધતા. આ જ કારણને લીધે હિતર વયમાં કલાપીને લાપીના કોકોરનું બિરુદ મળ્યું હતું.

એક દિવસે કલાપીનો વિવાહ થયો. એનાં કાકીએ વરવદ્ધને પોતાને ત્યાં આવવાનું નિમંત્રણ કર્યું. કલાપીના ગામ કરતાં એમનું નિવાસસ્થાન દૂર હોવાથી, કલાપી પોતાની વહુ સાથે ત્યાં જતા નોકરબો, ત્યાં સાંજ પડી ગઈ હતી. દર સાંજે થાય તે જ પ્રમાણે તે વખતે પણ સૂઈ અસ્ત પામતો હતો. અધારુ થવા માણુ હતું, ખેડતો ઘર તરફ પાછા વળતા હતા, દૂર-દૂરથી વાંસળીનો રમ્ય સૂર નંલળાતો હતો, વજરે વજરે. (બિરુદાસ વાચકે સાંજના વર્ણન માટે ઇતર પુરતકમાં બેઈ લેવું.)

કાકીને ત્યાં જતાં કાકીને તેમણે બોલા નહીં. એટલે કાકીના હૃદયને પૂછ્યું : 'અધ્યા શામળા ! ડોળી કયા ગઈ ? જો કયાંક આવ્યા તો નથી અડી ગઈને ?—દોશ, બોલાવી લાવ.' પરંતુ શામળા જ્ય તે પહેલા જ દિલ્હરની દૃષ્ટિ સામે પડી. અને કલાપીએ બેઠું કે કાકી અર્ધજાગ્રત અવસ્થામાં ખૂણામાં બેઠાં હતા ને પાસે પ્યાલીઓ અને શીશા પડ્યા હતાં.

કલાપી ધીરે રહીને કાકીની પાસે ગોઠવાયો એની વહુ દૂર એક શીસાને જોધો વાળી તે પર બેઠી. કાકીએ શીશામાંથી શરાબ કાઢી પ્યાલીમાં

રેઓ. ઘોડા પોતે પીધો ને બાકીનો કલાપીને આપ્યો. કલાપીને સ્વાદ લાગવાથી એણે બીજો માગ્યો. કાકીએ બીજી પ્યાલી ભરી. કલાપીએ તે ખાલી કરીને ત્રીજી માગી. એમ કરતાં કરતાં કલાપી સિત્તેર પ્યાલી ગટગટાવી ગયો. કલાપીની વહુ આ બધું શાંતિથી જોતી હતી. એને કંઈ લાગણી ના થઈ.

ના નિઃશ્વાસ નહીં કમ્પ, અશ્રુનું બિંદુએ નહીં;

‘ઓય મા!’ કહીને કાટયું એનું વા હૃદયે નહીં.

દારૂ, ભાંગ, અક્ષીણ ને ગાંજો એ સર્વ વસ્તુમાં શ્રેષ્ઠ સ્થાન કોનું છે તે તો ‘રંગપાણીના છવડા’ જાણે. પરંતુ એ દરેકની અસર આપણી ધરછા વિરૂદ્ધ પણ થાય છે અને કેટલીક વાર તો મનોવૃત્તિ એવી ભયંકર શુનેગારના જેવી થઈ જાય છે કે મનુષ્ય કવિતા લખતાં પણ અવગતો નથી, એ અનુભવની વાત છે. કલાપી ઉમરે નાનો ન હતો, તેમ મોટો પણ ન હતો. છતાંયે એને અસર થયા વગર ન રહી. પોતાનાં વડીલ એવાં કાકીને ઠપકો આપવાનું એને મન થયું. સાધારણ રીતે એ સમજી આદમી હતો, છતાં આ પ્રમંથે એનાથી કવિતા બોલાઈ ગઈ:—

“સાકી, જે શરામ મને દીધો દિલદારનેય દીધો નહીં,

સાકી, જે નશો મુજને ચડ્યો દિલદારનેય ચડ્યો નહીં.”

પોતાની આવી સ્થિતિ થઈ, નશો ચડી ગયો ને ‘દિલદાર’ને કંઈયંયું નહીં. એ તો અંકલહોશિયારામા જ રહી, તે જોઈને કલાપીનું હૃદય દયાથી પીગળી ગયું. “કાકી! મને દારૂ પાયો ને આને કેમ નહીં? મને ઘેન ચડ્યું તેવું આને કેમ નહીં?” આમ ચોખ્ખું કહેવાને બદલે એ આમ કવિતા બોલ્યો તે નશો કેટલી હદ સુધી ચડી ગયો હતો તે દર્શાવવાને પૂરતું છે.

કવિ : ક્રાન્તદર્શી એ ન્યાય મુજબ કલાપીને ક્રાન્તદર્શન થયું. ભાવિની જાનનિકા જીવહી ને એણે મહાત્મા ગાંધી, ચરખો ને ખાદીનું મુંચવાએલું કોકડું જોયું. બદન તથા વિલાયતી કપડાંઓનાં ઢગલા કરી કદમથી એને એક બાજુએ ધકેલી તેને સળગાવી મૂકતાં અનેક મનુષ્યોને એણે નિહાળ્યાં. અને બોલ્યો—

“મુજ ચક્ષમમાં ચરખો ફરે,

કદમે બદન લથડી પડે.”

પરંતુ વિલાવની સાડીઓ અને કપડાંઓનો જોને ઘણો શોખ છે, તેથી પોતાની વહુને દૂર ફિતિજમાં ચડી આવતાં આ કાળાં વાદળાંની જરા પણ ખચર નથી, એમ જોઈ એ બોલ્યો :

"દિલદાર તો મલક્યા કરે,
નણી પારને પાયો નહિ !"

આતું કારણ ખીજું ક'ઈ નહિ પણ કાકીએ એને પાયો નહોં તે જ છે. વરવહુને એક જ પાત્રમાંથી સહબોજન અથવા સહપાન કરાવતું જોઈએ એવા શિષ્ટાચારની પણ એને ખબર નહોં ? કલાપી કોધાવિષ્ટ થઈ ગરજ બેઠો—

"આશક અને માથકને,
પાવો એક જામે ને શીશે.
પાવો એક હાથે સાકીએ,
ઇનસાફ તેં કીધો નહિ !"

એતું કારણ ચોખ્ખું છે. વર પીએ ને વહુ ન પીએ તો આખી જિંદગી સુધી વહુ વરની બનાવટ કર્યા વગર રહે નહોં, અને લોકોમાં એને વગોત્રી પૂકે તે જુદું. બને પીએ ને બનેને ચડે ત્યારે જ ખરી મજા આવે.

"સરખાં બને બને જરા,
ત્યાં તો શરખીની મજા!"

પણ આ તો તેં બેઠું લુકસાન કર્યું. માગથી આંખ ઉઘાડીને એના સામું જોવાતું નથી.

"ઉલટી કરી તેં તો સઝા
નયને સનમ ખેલી નહીં !"

એમ કહીને એની આંખ મીંચાઈ ગઈ. ક'ઈ ક'ઈ સ્વપ્નાં એને આવવા માંડ્યાં. એને લાગ્યું કે કાકી છતાં લઈને સામાં ધૂમી આવે છે. પોતે નિઃસદાચ રિયતિમાં જોયા કરે છે ને એની 'દિલદાર' ક'ઈ ન કરતાં માત્ર ફેરી રહે છે—

"મુજ ખૂન ! !

આ ફેરી રહે !"

પરંતુ સ્વપ્નલીલા વિચિત્રા ખૂન થવાથી એ મરી જતો નથી. એને ક'ઈ જ થતું નથી. બેઠું એની વહુના શરીરે થીત વ્યાખી જાય છે—

"દિલદારનું ક'હું બને ?"

ચમકીને એ જાગી બેઠો : આવાં સ્વપ્નાં ! સ્વપ્નું આવ્યું તો પોતે રાજ થયો, જગનું દ્રવ્ય એની પાસે આવ્યું, ઈશ્વરે એને મુલાકાત માટે બોલાવ્યો ને 'શકહે-૩' કીધી, એવું શા માટે આવ્યું નહોં ? આમાં તો—

"કાંઈ મજા આવી નહોં !"

કાકીએ બેઠીને સાલવા માંડ્યું. કલાપીએ એને હાથ પકડી પાછાં બેસાડ્યાં :
"કાકી ! કેટકેટલા વાવલા કર્યા ત્યારે તમે આજે અમને બોલાવ્યાં ? ને બોલાવીને પણ એને તો પાયો જ નહોં ? તમે પોતે પી મયાં !—

“આ પહોર ચાર જ રાતના છે વાવઠા વીત્યે મળ્યા;

કેંક હોસથી જગરે જણા, તેની કદર તુંને નહીં !

ના, એમ નહીં ચાલે. હું ખેંચતાણુ કરું છું. તારે એને પાવો જ
પકશે. હું એનો આશક છું !

ના, ખેંચ આશક તો કરે

(કે) માચકને પાવો પડે;

ના, સાકીને પીવો ધટે,

તે કાપદો પાખ્યો નહીં !”

આમ આખી રાત કલાપીએ કાકીને મેણું માર્યાં. પણ વાતમાં રાત્રિરેવ
વ્યરંમીત્-રાત જ પૂરી થઈ. છતાં એતું વધુ નહીં. સવાર થઈ ને કલાપીની
પક્ષ જવા બિડી. કલાપી બોલ્યો :—

“ભલે ! એક વખત ગફલત ફીધી તો ફીધી, પણ હવે ફરીથી ના કરીશ.
મારી સનમ બીજી વાર પણ અહીં આવશે. એણે આ શીશા ને ખાલીએ જોયા
છે એટલે એ આવ્યા વગર રહેવાની નથી. ને હવે તો એના કદમ નામના
ફતગને પણ સાથે જ લેતી આવશે તે વખતે તું દયા બતાવજે, નહી તો ફતરો
કરદી ખાય તો હું નહીં જાણું !

જો આવશે કેા દી સનમ,

તો લાનશે આંહી કદમ;

તું રાખજે લાઈ- રહમ.

ગફલત ધટે આવી નહીં”

આટલું બોલીને કલાપી ચાલી ગયો. પરંતુ એનો ધા કોઈ દિવસ રુઝાયો
નહીં. ત્યાં પછી બીજી પાત્ર છ કવિતા લખીને એ મરી ગયો. x

* ‘બાઈ’ એ પ્રિન્ટરસ ડેવિલ (Printer's Devil) ની ભૂલ હોય એમ લાગે છે ‘બાઈ’
નેઈએ અથવા એમ પણ હોય કે કલાપીને એટલી હદ સુધી ચણ્યો હોય કે બાઈ ને બદલે
એનાથી બાઈ જ બોલાયુ હોય અથવા કપડા કે એવા પ્રકારની લામણી દર્શાવવા આપણે
‘બાઈ આમ છું કરે છે’ એવું સામા માણસની નાતિનો વિચાર કર્યા વગર બોલીએ છીએ
તેવા પ્રયોગમાં પણ એ શબ્દ વપરાયો હોય.

x ‘મરી ગયો’ એ શબ્દપ્રયોગ રૂઢ છે, છતાં મને એ સ્વતો નથી. કારણ કહું ? ‘મરી
ગયો’ એમ કહીએ છીએ ત્યારે ભણે એ આપણી પાસેથી જતો રહ્યો, હવે ફરી નહીં
દેખાવાનો, એવું બાન થાય છે પરંતુ મનુષ્ય જતો રહેતો નથી; પાશ્ચાત્ય તેમ જ આપણાં
સાસનાં એ વિષે પ્રમાણ છે. આવા ધર્મવિરોધી શબ્દપ્રયોગ કોઈ પણ ન કરે એ જ ઈદ છે.

સાહિત્યપરિષદ

મારો પરિચય આપું? જરૂર છે? નથી જ. મને-જેકીસનદાસને-નહોં ઓળખતા હોય એના મનુષ્યો કેટલા છે? કોઈ કહેશે ‘ઘણા’, તો તેની મને દરકાર નથી.

અમારા ગામમાં સાહિત્યપરિષદ કદી ભરાઈ નહોતી જે ગામમાં ભગવાનનાસ જેવા અગમ્યવાદી, રામતાવ જેવા નવલકથાકાર, અને મારા જેવા (કયો શબ્દ લખું? હું કવિ, નવલકથાકાર, નાટ્યકાર, ટીકાકાર, અગમ્યવાદી, ગમ્યવાદી ભાષાશાસ્ત્રી, વ્યાખ્યાનશાસ્ત્રી-મધુ જ છું-પણ દૂર કમા) કરિ વસે તે ગામમાં સાહિત્યપરિષદ ન ભરાય, એમાં અમને કે અમારા ગામને નહોં પણ સાહિત્યને જ શરમાના જેવું છે એમ તો તમે પણ કબૂલ કરશો. સાહિત્યવ્રતમાંથી આ કલક કાઢી નાખવાને અર્થે ભગવાનદાસે ‘આપણા ગામમાં આપણે સાહિત્યપરિષદ ભરીએ’ એવી એક વખત મને સૂચના કરી, ને મને એ મુશ્કેલીમાં ભારેભાર મુનથું માર્યું.

હજી મુઠ્ઠી અમારા ઠોઠનો એકે અંધ પ્રતિદ્ધિ પામ્યો નહોતો, એટલે સાહિત્યપરિષદ ભરતા પહેલા અમારે કંઈક લખી નાખવું એના ઠરાવ પર અમે આઠ્ઠા મારે દરરોજ દશદશ કવિતા લખવી, ભગવાનદાસે સ્વીચ્છનાય જેવા ટૂંકાટૂંકા વાક્યોવાળી સોદોહસો લીટીઓ ચીતરી કાઢી અને નામનાને દરરોજ બપોરે નવલકથાઓ ઘસડી કાઢી એનો નિબંધ થયો.

“કવિતા કંઈ જ્યારે જ્યારે ઇચ્છીએ ત્યારે ત્યારે લખી શકાતી નથી” એ મુશ્કેલી શોધનદારો કેવળ ભ્રમમાં પડ્યા હોય એમ લાગે છે, કારણ કે એવો ઠરાવ કર્યા પછી મને કવિતાનું સ્ફુરણ દિનસભા એક વાર નહોં, દસ વાર નહોં, પણ પચાસપચાસ વાર થતા માડરું. રસ્તા પર ચાલતા ચાલતા ઢોકર વાગે, પણ તમે અડધી સળંગની ખીટી ચ પાછાં મળે અથવા દુકાનમાં સુદર રીતે ગોઠવેલા પેડા, મગજ ઇલાદિના દર્દન થાય કે તરત મને કવિના સ્ફુરણ આવતી એક વારમાં તે એકલો બેઠો બેઠો કંઈક લખતો હતો, એવામાં એ ‘અબ અબ,

ચમ.' એમ અવાજ સાંભળ્યો. પહેલાં મને લય લાગ્યો, પછી ઊંઘી જવાનો દોંગ કગવાનું મન થયું, પછી કુતૂહલ થયું અને અંતે કવિતાનું ગુરુણ થયું. એ સ્ફુરણના સુરણનું મેં તરત જ મુંદર શાકે જનાવી દીધું. (આવા મરસ અને મનોહારી રૂપકો મને કાણ જાણે ક્યાંથી મળે છે!) તે અભારે નહીં તો કોઈક વખત હું તમને પીરસીશ. જે દિશામાંથી 'ચમ, ચમ, ચમ, ચમ,' મંલગાતું ત્યાં જઈને મેં જોયું તો એક ગિલાડીને દૂધ પી જતી જોઈ. 'દૂધ પી જતી ગિલાડીને' નામક એક કાવ્ય મેં તરત જ રચી કાઢ્યું, અને પછી તે ઉતારી લેવા ખીજ ઓરડામાંથી કાગળપેન્સિલ લઈ આવ્યો, એટલામાં તો બધું દૂધ ખસાસ કરીને ગિલાડી જતી ગયેલી! એ કાવ્ય મહાકાવ્ય જેવું છે. એમાં મારું વર્ણન, ગિલાડીનું વર્ણન, દૂધનું વર્ણન, રસોડાનું વર્ણન, રસોઈનું વર્ણન, કુદરતનું વર્ણન, પરમેશ્વરનું વર્ણન તથા ચૂનો ઢોળવાનું વર્ણન, વગેરે વગેરે વર્ણનો એક ખીજ સાથે એવી તો સરસ રીતે ગુચવી નાખવામાં આવ્યાં છે કે એક વર્ણન ખીજથી છૂટું પાડી શકાય એમ છે જ નહીં.

આજ પ્રમાણે 'નાસી ગયેલો રસોઈઓ,' 'ઠટાઈ ગયેલો ડોઢયો,' 'ચગદાઈ જતા ડોસાને,' 'તમારો ગ્રીવતા ગ લને,' 'રડી પડતા મોઢાને,' 'સવારે શ્યાન,' 'મપોરે બકરો,' 'નિશાળે નોળીઓ,' ઇત્યાદિ અનેક સ્વાનુભવરસિક, કિંવા આત્મવક્ત્રી કવિતાઓ મેં લખી નાખી ભગવાનદાસે ઉપોદ્ધાત લખ્યો, રામવાસે ઉદ્ધાટન લખ્યું, મેં 'જે (જે=મારસો) બોલ' લખ્યા, અમે ત્રણે જણે મળીને ટીકા લખી, ને મારું કવિતાનું દળદાર પુસ્તક બહાર પાડ્યું. ટીકાના ત્રણ વિભાગ પડ્યા હતા પહેલો વિભાગ મેં લખ્યો હતો. તેમાં 'આ કાવ્યો જૂતપૂર્વ સર્વ' કવિઓના કાવ્યો કરતા ઉત્તમ છે' એમ બહુ સફળ રીતે સિદ્ધ થયું. બીજો વિભાગ ભગવાનદાસે લખ્યો હતો. તેમાં 'આ કાવ્યો વર્તમાન કવિઓનાં સર્વ કાવ્યો કરતા ઉત્કૃષ્ટ છે' એમ દાખલાદલીલ સાથે પુરવાર કર્યું હતું. ત્રીજો વિભાગ રામનાથે લખ્યો હતો. તેમાં 'આ કાવ્યો લવિષ્યના કોઈ પણ કવિના કોઈ પણ કાવ્ય કરતા મદાસર્વદા શ્રેષ્ઠ જ રહેશે' એમ બહુ જુગસાદાર ભાષામાં લવિષ્ય બાખ્યું હતું.

ભગવાનદાસે ભગભગ પાચેક હજાર લીટીઓ લખી નાંખી હતી. એમાં અગમ્યવાદ એવો તો જોવાજલ વ્યાપી રહ્યો હતો કે એના મુદ્રાલેખ તરીકે 'છે કોઈ માર્કનો પત્ર કે આ લીટીઓ સમજો?' એવું વાક્ય લખવાની જરૂર પડી હતી. હું પણ એ લીટીઓ બરાબર સમજતો નથી. (પણ એ ખાનગીમાં કહેવાનું.) એટલું જ નહીં, પરંતુ ભગવાનદાસ પોતે પણ બરાબર

સમજતા નથી, એમ એ એક દિવસ લાગીની લહેરમાં મારા આગળ બમ્બી ગએલા !

રામસાહે નાની નાની આળીસેક નવલકથાઓ લખી હતી. એમાં વસ્તુ કંઈ પણ ન હતું, કારણ કે એ નવલકથાઓ વાગ્તવિકતાભરી હતી. કળાવિધાન પણ નહીં જેવું જ; કારણ કે જગતમાં કળાવિધાન છે જ ક્યાં? રામસાહેની વાર્તાઓ કાઠની પણ કંપનામાં ન આવે એવી સુંદર છે, એમ મેં એની એક દ્રુષ્ટી વાર્તાના વિસ્તારી ઉપોદ્ધાતમાં સાબિત કર્યું હતું.

આટઆટલું સાહિત્યસર્જન ઠીકા છતાં પણ અમે જોઈએ તેટલા પ્રખ્યાત થયા નહીં હુનિયામાં કદર છે જ ક્યાં? સ્વયં ઊંચે છે એટલે કેટલા મનુષ્યો જાગે છે? એકએકની વિદ્વતાના પુષ્કળ વખાણ ક્યાં પછી અમે 'કવિતામાં શું આવશ્યક છે? જન્મ, પ્રાસ, ડોલન, રદન, હાસ્ય કે કંઈ નહીં?' 'નવલકથામાં શી વસ્તુ જોઈએ? કળાવિધાન, અદ્ભુતતા, વાલાવિકતા, રમિકતા, મૂર્ખતા, હોશિયારી કે કેવળ પાનાં જ?' 'અગમ્યવાદમાં શું હોવું જોઈએ? ફિલ્સુફી, તત્ત્વજ્ઞાન, ચિંતન, અનુભવ કે સમજાય જ નહીં એવું કંઈક?' ઇત્યાદિ અને લેખો લખી નાખ્યા કહેવાની જરૂર નથી કે કવિનાની આવશ્યક વસ્તુ તે 'કંઈ નહીં,' નવલકથાની 'કેવળ પાનાં જ,' ને અગમ્યવાદની 'સમજાય જ નહીં એવું કંઈક' એમ જ અમે નિગમન આપ્યું હતું. આથી માગ જોઈને ખૂણમાં બેસી રહેલા અનેક ટીકાકારો અમારા પર ઊછળી પડ્યા. અમે તેમને આટલી નાખ્યા જવાબમાં તેમણે અમારી ધૂળ ખખેરી નાખી, અમે તેઓ ઊભા ને ઊભા બળી જાય એવા પ્રત્યુત્તરો આપ્યા.

આમ છતાં પણ જોઈએ તેટલી પ્રસિદ્ધિ મળી નહીં. અતે મહેશ્વરમાં ખૂણમાં બેઠેલો કોક અગવડો પણ ઉગતાઘ ગર્વેથી એકાએક કોઈ અપૂર્વ સૂરે છેડે ને મહા આખી ચકિત ચઢી જાય, તેમ મેં પણ એક અપૂર્વ સૂર છેડ્યો ને સલા-જગતના સાહિત્યકારો આજ્ઞા બની ગયા. જગતના વિદ્વાનો સમક્ષ મેં સિદ્ધ કર્યું કે 'જેવું બોલવુ તેવું લખવું' એ સૂત્ર ધણ સુંદર છે. ગુજરાતી એ મૂલના ગૌધમજ સંગ્રામે લાગુ પાડવું જોઈએ. આપણે સામાન્ય રીતે અંત્યાહાર, દરાવ ક્યાં પછી મને કેટલાક અક્ષરો ખોડા બોલીએ છીએ અને 'ઈ'કાર ન પચામપચાસ તાર થીએ, તેથી આપણા સંદેશની જોડણી તે મુજબ કરવી અડધી સળંગની બીટી ચડાઈએ પ્રેસવાળા પાસે ચોખ્ખા ટાઈપિ ન મળ્યા એટલે મગજ ધલાદિનાં દર્શન થાય કે પ્રમાણમાં ચર્ચ સકથો નહીં. (પરંતુ વાચકને ધરમાં હું એકલો બેઠો એકો કંઈક આ એવી રીતે છપાવી છે.)

“પછિ સાહિત્યપરિપદ લવાનો હરાવ અમે જાહેરમાં મુક્યો. અને સધું નહિ કર્યા એક સલા મેળવ્યાનો નિશ્ચય કર્યો. હેન્ડ્રિયસ માર્શલ સલાના સ્થાન તથા કાલની ખખર સધું આપિ દિધિ. અંતે સભાનો દિવસ આવી પાંદુર્યો. પ્રમુખસ્થાન મળે આપ્યાનું નહિ ચલું હતું. મેંદુ કોર્મ પણ દિવસ જાહેર સભામાં જાહેર રિતે જાહેર વ્યાખ્યાન આપ્યું નોહતું. એટલે મળે પહેલેથી જ ક્ષેત્ર લાગ્યા માંગો; અને તેટલા માટે શું જોઈતું, કેવિલ રીતે જોલણું તે બધું મેંદુ પ્રથમ જ નહિ કરિ દિધું.”

સલાનો સમય થતાં પ્રમુખપદને શોજે એવો યોશક પહેરીને, પ્રમુખ મહાશયને બાજે એવી ગંભીરતાથી મેં સલાગૃહમાં પ્રવેશ કર્યો. અમે ત્રણ સાક્ષરરત્નો, અમારા ત્રણનો કલત્રવર્ગ તથા ભૂત્યવર્ગ—એટલા સિવાય સભામાં બીજું કોઈ પણ આવ્યું ન હતું. કલાક થયો, દોઢ કલાક થયો; કોર્મ કોર્મ રથજે દીપકોએ ટફકવા પણ માંડ્યું. (તું પૂછ્યો; દીપકો ટફકે ? ‘હા, જરૂર ટફકે. તારા હરના ઉડાણમાં કવિતા વસે છે, તેને પૂછી જો : દીપકો ટફકે ? ‘ફૂલની ફોરમ જેવો’ એ તને જવાબ દેશે : ‘બેશક, ટફકે, એટલું જ નહીં, પણ જુદા જુદા રાગે પણ સમયાનુસાર શાસ્ત્રીય રીતે ગાઈ શકે. તારાઓ મગ્ગો ગાય, પુષ્પમાંથી કિરણો પ્રગટે તો દીપક કેમ ન ટફકે ?’) પરંતુ સાહિત્યથી અનલિપ્ત દેખાતા બેત્રણ મનુષ્યો બાદ કરતાં સભામાં ખાસ અભિમાન લેવા લાયક વધારા થયો નહિ એટલે અમે સભાનું કામ શરૂ કર્યું.

ભગવાનદાસે પ્રથમ પ્રમુખ નીમવાની દરખાસ્ત મૂકતાં કહ્યું:—“સાક્ષરવર્ગની પાંચઠી સભા શ્રી જોડીસનદાસને કાણ નથી ઓળખતું ? એમનામાં જેવી કળા છે, જેવી કલ્પના છે, જેવી સર્ગશક્તિ છે, જેવો તક છે, જેવું કવિત્વ છે, તેવી કળા, તેવી કલ્પના, તેવી સર્ગશક્તિ, તેવો તક, તેવું કવિત્વ કોઈ પણ કવિમાં નથી. જૂતકાળમાં ભગીને વર્તમાનમાં વિલીન થઈ ગયેલા કવિઓમાં નથી. જૂતકાળમાં ભગીને વર્તમાનમાં વિલીન થઈ ગયેલા કવિઓમાં નહોતા. સર્વથા અલાવ જણાય છે એ ગુણોનો વર્તમાનવાગ્નિધિનાં વમજો પર વહન કરનારા કવિવહાણોમાં, એ ગુણો ન હોવાને લીધે જ આગામી કવિઓ પદેનશીન બીબીની પેડે લવિષ્યના પડદામાં છુપાઈ રહ્યા છે. સાક્ષરસર્પનાં આ મસ્તકમણિ આગળ પ્રેમાનંદ પાણી ભરે છે, અજો અટવાઈ જાય છે, દયારામ દુબળો દોસે છે, કલાપી કાન્તિલીલા ચર્મ જાય છે, નરસિંહરાવ નૂત દેખાય છે, ન્હાનાલાલ નમી રહે છે અને ખગરદાર ખાંડ ખાય છે !”

આવા પ્રશંસક પરંતુ સુયોગ્ય વચનો વધીને ભગવાનદાસ બેગી ગયા. રામલાલે એને ટેકા આપ્યો પ્રમુખપદની ખુરસીનો મેં સ્વીકાર કર્યો—અથવા ખુરસીએ મારો સ્વીકાર કર્યો.

“મારે-છે તે-જે કહેવાનું છે, ને-છે તે-છેલ્લે-એમ-કે-આપણે-છેત્રે કહીશ,” એમ કહી મેં ભગવાનદાસને કંઈક બોલવાની વિશ્વસ્તિરૂપે આજ્ઞા કરી. ભગવાનદાસના લાપણ વખતે-આખો વખત-એક ગમેડાએ બૂંક્યા કહ્યું. મારા બેઠે કાન તે તરફ હોવાથી એ શું બોલ્યા તે હું જાણ્યો નથી.

પછી ગમલાલે બાપણ કરવા માડ્યું. શરૂઆતમાં એમના લાપણમાં મને રસ પડવા માંજ્યો, પાછળથી મારું ધ્યાન ભગવાનદાસના નોકર તરફ જતું રહ્યું. એ વાર વાર પોતાના દાતથી મૂંઝ કરડવા કરતો હતો. તે જોઈને પહેલાં મને એની મૂંઝની, પછી એના દાતની, અને છેવટે એની જાતની દયા આવવા માંડી. પણ થોડી વાર પછી મને એના પર એવી તો ચીઠ ચડી કે જાણે ખુરસી પરથી ઊઠીને એને ધમોધી નાખ્યું. પણ પ્રમુખપદની ચંચીરતા જાળવવાને તથા એનું પ્રયત્ન શરીર જોઈને લાઈલાજે, ખુરસી પર બેસી રહીને જ વિચિત્ર મોઢાં કરીને મારે માગી ચીઠ ઉતારી નાખવી પડી. આ પ્રમાણે રામલાલનું લાપણ પથ્ય હું સાલળી શક્યો નહોં.

પ્રમાત પગલાં માટે તે પહેલાં કદી પ્રકૃતિના દર્શન કર્યાં છે? કેવી નિશ્ચય શાંતિ સારા જે જગત પર પથરાએલી હોય છે? મારા લાપણની પૂર્વે સભા આખામાં એવી જ અસૌકિક પ્રશંસા વિરાજેલી હતી પછી તો હું જાણ્યો: જાણે મૂર્ધા ઊઘ્યો! (ન્હાનાવાવશાઈ-ખરું ને? હું ધારુ તો ન્હાનાવાવ જોડું, ગોવર્ધનરામ જોડું-જાધા જોડું લખી શકું: પરંતુ આપણાથી ભિન્નતા લેખરોની નક્ક શી કરવી?) પછી મેં બોલવાનો આરંભ કર્યો. વાચક! તેં મૂર્ધા છે કદી જે કર્ણહારી કલરવકારિણી કાલિકાનો કર્ણુરસાયન ગો કુકુરવ? મૂર્ધા હશે તે મારા લાપણમાં રહેલી માધુરીનો કંઈક-આછો-આછા તને આવી શકશે સાહિત્યપ્રેમ અને તાત્ત્વ્ય આવેશ સારા હૃદયમાં માર્છ સક્યા નહોં, એટલે તેણે મારા પ્રજ્ઞતા હાથપગ દ્વારા મૂર્ત સ્વરૂપ લેવા માંડ્યું. મુખમાંથી નીકળતા નીકળતાં વાણી પણ પ્રજ્ઞતા હતી. તમે કહેશો ‘હોલને લીધે’-પણ ના. મારા હૃદયમાં એવો તો અવરૂં જુરસો વ્યાપી રહ્યો હતો કે વાણી પણ બળને લીધે કંપી ઊઠતી. એનું જ નામ inspiration (ત્રેસ્તિતા); જો કે પરિણામે perspiration (પ્રવેદ્યમયતા) મને પ્રાપ્ત થઈ.

મારું આખું લાપલુ અહીં આપવા મારો વિચાર નથી. પરંતુ મારા લાપલુમાંના-મારા મુંદર લાપલુમાંના-કેટલાક મુંદર ફકરાઓ ('ફકરા' શબ્દ વિચિત્ર નથી લાગતો? મને તો 'ફકરા' સાંભળીને 'બકરા' યાદ આવે છે, 'કંડિકા' પણ 'ચંડિકા' સમાજ છે. એને બદલે કાર્ત્તી બીજો સારો શબ્દ શું ન થઈ શકે?) નીચે ઉતારું છું.

સાહિત્યની પ્રશંસા કરતાં મેં કહ્યું: "સાહિત્ય એક ગવેડો છે. તેના પર લેખકકુંભાર વિચારછેટ લાદે છે. તે-છે તે-આપણે-વાચકના જીવન-મહેલના બંધારણમાં બહુ-છે તે-બહુ અગત્યનો ભાગ બજાવે છે." મને પ્રમુખપદ આપ્યું તે સળંધી ચર્ચા કરતાં મેં કહ્યું: "સાધારણ રીતે-છે તે-એવો-છે તે-એવો-છે તે-એવો રિવાજ છે કે પ્રમુખ 'હું પ્રમુખપદને-આપણે-છે તે-વાચક નથી. છતાં-છે તે-છતાં મને પ્રમુખપદ આપી-આપણે-તમે મને ઘણો ઝાણી કાઢો છે' એવું કંઈક કહે. પરંતુ હું (આ વાક્ય હું ખૂબ મોટે અવાજે બોલેલો) એવું કંઈ પણ કહીશ નહીં. હું તો કહીશ કે-છે તે-તમારા જેવી-પ્રમુખ ચૂંટી કાઢાની શક્તિ બીજા કાર્ત્તીમાં નહીં હોય. બહુ જ મોઝમ પ્રમુખ-છે તે-ચૂટી કાઢવા બદલ હું તમને-છે તે-અભિનંદન આપું છું."

આ સભાના ઠરાવ પ્રમાણે સાહિત્યપરિષદ ક્યારે ભરવી, તથા કેને પ્રમુખપદ આપવું તે સળંધી વિચાર કરવા (અમારા ત્રણ બહુની) 'કમિટી' રચવાઈ થોડો સમય રહીને આ કમિટીએ બહાર કહ્યું: "આગામી માસની તા ૩-૪ને પને દિવસે પરિષદ ભરાશે, અને પ્રમુખપદે સાક્ષરોત્તમ શીશ કવિવર કવિકૃપશુરુ શ્રી ૧૦ જેકિસનદાસજી વિરાજશે."

અમારા ગામમાં સાહિત્યપરિષદ ભરાય ને હું જ તેનો પ્રમુખ. 'એ તો નિયમ વિરુદ્ધ' એમ તમે કહેશો; પરંતુ કેટલાક નિયમો તો તોડવાને અર્થે જ થાય છે ને? આ નિયમ પણ તેવો જ છે.

જેમ જેમ પરિષદનો સમય નજીક આવતો ગયો, તેમ તેમ અમારે ઘણા કામ કરવાનાં હતાં તો બાકી રહી ગયા છે એમ લાગવા માંડ્યું. અમારી કમિટીમાં મતભેદ પડવા માઝા, કારણ કે અમે ત્રણે વિદ્વાન હતા. એક બાબતમાં રામલાલ અને ભગવાનદાસ એકમત થતા ને હું જુદો પડતો, તો બીજી બાબતમાં હું ને ભગવાનદાસ એકમત થતા ને રામલાલ વિરુદ્ધ પડતા. ત્રીજી વિષયમાં ભગવાનદાસ કરતાં હું ને રામલાલ જુદો જ મત દર્શાવતા; ને ઘણીખરી બાબતમાં અમે ત્રણે

એકબીજાથી ઊંચે ઓછા અભિપ્રાય બતાવતા. આખરે પરિપક્વો સમય છેક પામે આવી પ્રહોચ્ચો મારો ઉત્સાહ એટલો વધી ગયો કે ગગનમાં પહોંચી માથે પગ ફેર ફેરવતો એક એવો ફૂર નિયમ છે કે આપણે ખૂબ ઉત્સાહમાં આવી ગયા હોઈએ છીએ પાછળથી એક એવો ફટકો પડે કે આપણો સર્વ ઉત્સાહ ક્યાનો ક્યા હોડી જાય અને જીવનભર વાગે પચાળ્યા કરવો પડે ! ઉધાડા પગે ખૂબ આનંદથી ઉત્સાહમાં ચાલ્યા જતા હોઈએ તે જ વેળા એક સળગતી બીડી પગ તળે આવી જાય ને મોટો ઝંઝેનો પગ પર ઊંડે, તેવું મારે થયું

તા પહેલીએ રામનાવના માળાની ફેર્ડના કામછતી પુત્રવધૂતું વગની આવતું હતું એટલે ગમતાવને લા-દુ ગામ જવું પડ્યું, અને તારીખ બીજીની ગાને ભગવાનદાસને એકાએક ખૂબ તાન આપ્યો ! જુ એકનો કંઈ પણ કંઈ શું એમ નહોતું, એટલે સાહિત્યપરિષદનો વિચાર માડી વાળવો પડ્યો !

શુજરાત અને શુજરાતી સાહિત્યના આ કમનસીબ મોટે મને બહુ ગાંઠ ચયો પ્રમુખની ખુરશી મારા આગળ આવી, તેના પગ રોમવા ગયો એટલામાં તો તે મારા આગળથી સરી ગઈ અને ૫ કુટારી ગયો !

શાક સમારતા સમા તો અપ્પુ વડે આપણો જ હાથ કપાઈ જાય, ત્યારે જેમ શાક પડે, એ શાકના નાધુ બીજા સર્વ પ્રકારના શાક પર, એ શાક વેચનાર પરતાગિયા પર, પરતાગિયાને વેચનાર ખેડૂત પર, ખેડૂતને મદદ કરનાર ગળદ પર-ટૂકામાં (આપણા સિનાય) આખા જગત પર આપણને ચીંટ ચડે, તેમ મને સાહિત્યપરિષદનો વિચાર સુઝાડનાર ભગવાનદાસ પર, મારા ઘર પર અને તેના પર-એમ કરતા કરતા (મારા મિલાપ) આખા વિશ્વ પર મને ચીંટ ચડી પછી તેથી શું ?

બમ ! હવે કંઈ લખવું જ નથી !

તેમ સદ્બાળકો કહેતા નથી. એમ કહીએ તો હસવા જેવું લાગે કારણ કે સદ્ અને અસદના આપણા જે ખ્યાલ છે તેનાથી બાળકો મોટે લાગે પર હોય છે. એમનું વર્તન મોટે લાગે લાગણીથી ટેરાએલું હોય છે. જુદું ન બોલવું, ચોરી ન કરવી, પારકી વસ્તુ ખૂંચવી ન લેવી, એમ વારંવાર મોટેરાંઓ બાળકને ટોફોટોફોને એનામાં સામાજિક સદ્ગુણોનો વિકાસ થાય તે ખાતર પ્રયત્ન કરે છે. બાળક જે જે કાર્ય કરે તે સર્વ લાગણીથી જ કરે છે. એ લાગણી સારી પણ હોય છે, નહારી પણ હોય છે. પરંતુ તેની પાછળ ભુદિપૂર્વક કરાએલા વિચાર કે નિર્ણયનું બળ હોતું નથી.

હવે આ દૃષ્ટિએ આપણે આ કવિતામાં બાળકનો વિચાર કરીએ તો જણાશે કે ‘મારાથી બીજાની વસ્તુ, એ ગમે તેટલી સારી હોય તો પણ લઈ શકાય નહિ. પારકી વસ્તુ હું ગ્રહણ કરું તો હું પાપી છું’ એવા ભાનપૂર્વક એ વર્તે છે નથી. એમ પણ બની શકે કે સોનાની ને રૂપાની કુહાડી એણે કોઈ દાડોડા ભેઈજ ન હોય, ને લોદાની કુહાડી કરતાં એ વધારે કીંમતી કે સારી છે એનું એને ભાન પણ નહિ હોય. અથવા પોતે પિતાની જે કુહાડી ખોઈ નાખ્યા હતા તે જ પાછી નહિ લઈ જાય, તો ઘેર ગયા પછી બાપને જવાબ દેવો ભારે ચર્ચ પડશે, એવા કોઈ વિચારથી પણ એણે પોતાની જ કુહાડી લેવાનો આગ્રહ રાખ્યો હશે. બીજી રીતે જોતા આમાં પ્રામાણિકતાનો કોઈ પ્રશ્ન જ ઊભો થતો નથી ખુદ દેવીએ રાજબુશીથી એ બાળકને રૂપાની તથા સોનાની કુહાડી આપવા ઇચ્છા દર્શાવી હતી. એ કંઈ ચોરીનો માલ ન હતો ને બાળક એ કોઈની પાસેથી પડાવી લેવા પણ માગતો નહતો. એટલે એણે જો રૂપાની અથવા સોનાની કુહાડી લઈ લીધી હોત, તો એણે કંઈ અયોગ્ય અથવા અપ્રમાણિક કાર્ય કર્યું હોત એમ કહી શકાય નહિ. અલબત્ત એણે એમ કર્યું હોત તો એને વિષે કવિતા જોડવા માટે કોઈ પ્રયોજન ન રહેત. પણ એ છુટો પ્રશ્ન છે. મુદ્દો એટલો જ છે કે જે અદ્ભુત પ્રામાણિકતાનો નમૂનો રજૂ કરવા માટે આ કાવ્યરચના કરવામાં આવી છે તે પ્રામાણિકતાનું એમાં વારતવિક દૃષ્ટિએ જોતાં દર્શન થતું નથી.

સોનાની ને રૂપાની કુહાડીને બદલે પોતાની લોદાની કુહાડી જ લેવા માટે આટઆટલો આગ્રહ બાળક શા માટે રાખે છે, તેનો ખુલાસો કવિએ બાળક પાસે જે વચન કહાવ્યા છે તે પરથી મળી રહે છે કવિ સ્પષ્ટ રીતે જે સમજ નથી શક્યા તે એમનું આંતરમન જાણે છે, તેથી એમણે બાળક પાસે કહ્યુંગાર કહાવ્યા છે : “મને તો મને મારી સારી કુહાડી”

આમા 'માગી' ને 'સારી' એ ખાસ મહત્વના શબ્દો છે એનાથી પ્રાપ્ત મને છે એટલા માટે નહિ પણ બાળકના વર્તનનો ખુલાસો પણ મળી ગયે છે, તેટલા માટે પોતાની જ કુદાહી સ્વીકારવાનો બાળકનો આગ્રહ એ મત્વનો આગ્રહ નથી, પણ મહત્વનો આગ્રહ છે 'માગી' અને તેથી 'માગી' એવી કુદાહી જ મને મળે, ખીજી નહિ, એમ એ બાળક કહે છે તેમા માતાપિતાનો જે ભાવ રહ્યો છે તેમા જ એના વર્તનની ચાવી મળેલી છે

કવિએ આદર્શ તરીકે જટ કરેલા એ બાળકમા જ મહત્વની ભાવના છે તે આપણા બધામા પ્રમળ રૂપે મળેલી છે "મને તો ગમે માગી સાગી કુદાહી" એમ એ બાળક જ નહિ, આપણે બધા જ ક્રીએ છીએ કે એટલે જ છે કે એ કુદાહી જ નથી હોતી પણ દરેક પ્રમાની સજીવ અને નિર્જીવ વસ્તુઓ હોય છે

"અહીં ઘર જેવો ખોરા મળશે," એવું એ વીશીવાળાએ પાટિયુ માથું તે જોડીને એના એમ મિત્રે કહ્યું "આડુ પાટિયુ તે માથું તે વાચીને કોઈ જમવા નહિ આવે"

"કેમ?" વીશીવાળાએ પૂછ્યું

'ઘર જેવો જ ખોરા અહીં મળતો હોય તો પછી ઘર છોડીને અહીં જમવા કોણ આવશે?' મિત્રે જવાબ દીધો

'હું પણ પહેલા તમારી માથે જ માનતો હતો, 'તમાગ ધરના અહીં જુદો જ ખોરા મળશે' એમ પહેલા મેં પાટિયુ લગાડ્યું પણ તે વાચીને કોઈક ચાચના જતા તે પછી 'તમરા ઘર કરતા અહીં સગસ ખોરાક મળશે' એવું પાટિયુ માથું પણ તે વાચીને ધણાખરા માનસે પ્રાપ્ત થી ટોડી દાવાની ચાચા જતા આખરે અહીં ઘર જેવો જ ખોરાક મળશે' એવું પાટિયુ મેં લટકાડ્યું અને હવે માટે ત્યાં હમેશા ભીડ પડે છે" વીશીવાળાએ ખુલાસો કરતા ખ્યું

'મને સમજતું નથી કે ઘર જેવો જ ખોરા અહીં પણ મળતો હોય. માત્ર અહીં જમવા શું કામ આવે? અને ઘર કરતા સારો ખોરાક મળશે એમ વાચીને માગસ જતા શા માટે ગયે?' મિત્રે સંકા દર્શાવી

'એજ ખુશીની વાત છે ઘર ગમે તેવું આવતું મળતું હોય પણ ઘર જેવો ખોરાક'નો અર્થ જ 'સારામા સાગે ખોરાક' એવું મદતી ગીને

માંદગી

‘માંદા ન પડવું એ માણસની ફરજ છે,’ ‘માંદો માણસ પોતાને તેમ જ આસપાસનાં સર્વને હેરાન કરે છે,’ ‘માંદા પડવું એ પાપ કરવા જેવું છે,’ ‘માંદો માણસ સમાજમાં રાગનાં જંતુ ફેલાવી ઈશ્વરનો ને સમાજનો શુભેચ્છક થાય છે,’ —હાલદિ વાક્યો મેં ઘણી વાર સાંભળ્યાં છે અને વાંચ્યાં પણ છે. એમાં કંઈક સત્ય હશે એમ માનવાનું કોઈક વાર મને મન પણ થાય છે. પરંતુ માંદગીમાંથી અચવાની કોઈ ચાવી હોય તો તે હજી મારે હાથ આવી નથી. ભક્ત ભગવાનને માટે કરે એટલું તપ મેં એ ચાવીની પ્રાપ્તિ માટે કર્યું છે. આરોગ્ય અખંડ રાખવાની પુણ્યકથાઓનું પારાયણ કર્યું છે, અને જાતજાતની કસરતો કરી, અદ્ભુત દેહમન કરી, ઊંચ પીને અથવા ફળાહાર કરીને ઉપવાસો/આદર્શો છે ને દવાનાં પારણાં કર્યાં છે. એન્ટિસેપ્ટીક (જંતુખંડકાર)નાં ચરણામૃતો માખ્યા છે અને ઈન્ફેક્શનના છુદણાં છુદાવ્યાં છે, બ્રહ્મા, વિષ્ણુ ને મહેશ સમા વૈદ્ય, ડોક્ટર ને હકીમને મંદિરે મંદિરે ભટક્યો છું, અને કેમિસ્ટ તથા ગાંધીની દુકાનની તીર્થયાત્રાઓ કરી છે. મનન ને ચિંતનમાં પ્રભાવરણે રાતો વીતાવી છે અને સમાધિરિચ્છિતિમાં દિવસો પસાર કર્યાં છે. સરીરે મલમલા અંદનલેપ લગાવ્યા છે અને પાણીરની ભરમ ચોળા છે. જન્તુહર ધૂપસળીઓના ધૂપ કર્યાં છે અને પૈસાના પ્રસાદ ધરાવ્યા છે. છતાં એ ચાવીદેવી પ્રસન્ન નથી થતાં તે નથી જ થતાં.

છતાં હવે મને એનો ગોઠ થતો નથી. અનુભવે મને સ્તીખંધુ છે કે અર્ધા જ માંદાં પડે છે. ‘માંદા પડવું એ શુભ છે’ એમ કહેનાર માંદગીના પંજમાંથી તદ્દન બચી શકતો નથી. મારા સમાગમમાં જે જે મનુષ્યો આવે છે તે તે સર્વ કાં તો માંદગીમાંથી ભટેલા હોય છે, અથવા માંદા હોય છે, કે નજીકના ભવિષ્યમાં તેમનો માંદા પડવાનો પૂરેપૂરો મંભવ હોય છે. પહેલાંની પેઠે હવે કોઈ તંદુરસ્ત કે હજીપ્રજા મનુષ્યને જોઈને મને તેની ઈર્ષ્યા આવતી નથી. હવે હું એવા મનુષ્યને જોઈને બોલી બહુ છું (અલગત મનમાં જ) કે : કંઈ નહીં. તું ગમે તેવો અલભ્ય અત્યારે હશે, પણ હમેશ એવો રહેવાનો નથી.

છેક મારા જેવો નહીં, તો છે તેનાથી અડધો તો તું જરૂર થશે જ. ટાઇફોઇડ નહીં તો મેલેરિયા તો તને ખચિત થશે જ. પહેલાં મારી ફરિયાદ સાંભળી 'કોઈ' કહેતું : 'માથું દુઃખે છે? તે શું?' 'અપચો? એટલે શું?' તો હું નિરાશામાં ડૂબી જતો. મને થતું : 'હું-હું એકલો જ-આ વિશાળ વિશ્વને વિષે શારીરિક યાતના ભોગવવાને સરખાવો છું.' પણ હવે જો કોઈ મને કહે છે : 'માથું દુઃખે છે? એટલે શું?' અથવા 'અપચો એટલે?' તો હું તરત જવાબ દઉં છું : 'થોડા વર્ષમાં જ જાણ્યો.' અને સદલાગ્યે તે થોડાં વર્ષમાં નહિ પણ થોડા મહિનામાં જ જાણે છે.

આનો અર્થ એમ નથી કે હું સ્વભાવથી ધૃખ્યાળુ છું. પણ પહેલાં મને થતું કે માંદા પડવાને મેં તે એકદમ ઈર્ષ્ય રાખ્યો છે કે શું? હંમેશ માંદો રહીને હું ઈર્ષ્યરતો ને સમાજનો શુનેગાર થાઉં છું. હું મને ને મારાંઆને હેરાન કરી રહ્યો છું, સમાજમાં પ્રતિક્ષણ હું રોગનાં જંતુઓ ફેલાવી રહ્યો છું. આમ માનવાથી મને દુઃખ થતું. તેને બદલે હવે હું જાણું છું કે બધાં જ મારા જેટલા નહીં તો મારા જેવા શુનેગાર તો છે જ. હું જ એકલો માદો નથી પડતો તેથી મને કંઈક મંતોષ થાય છે. હવે મને સમજાય છે કે માંદગી જેવી સર્વવ્યાપી બીજ એક વસ્તુ નથી. નાનામાં નાનાથી માંડી મોટામાં મોટા સુધી । કોઈ પણ જંતુ માંદગીના પંજામાંથી છટકી શકતું નથી. માથુંકે નહીં પણ માંદગીને સ્ત્રોતોથી જ કલાપીએ ગાણું હશે કે : "ન્યાં ન્યાં નજર મારી કે
ત્યાં ત્યાં નિશાની આપની."

અને માંદગીની નિશાની ક્યાં નથી? એનો વિશાળ બાક, ધૂળની માફક, ક્યાં ક્યાં ફરી વળેલો નથી હોતો? એક વખતના પ્રયત્ન અવાજે મહોલ્લો ગળવનારમાંથી બનેલા ઉધરસના અવાજે રાત્રિ ગળવનાર દમના દર્દીઓ; એક વખતના પચાસ લાકુ ખર્ચ થોડા વખતમાં જ ફરી શૂખ્યા થનાર ભોજનશુદ્ધિમાંથી બનેલા જાસ જેઈને જ અપચાથી પીડાનાર ઉદરરોગીઓ; એક વખતની સુકોમલ આમડીના સપાટ મેદાન પર ફૂટી નીકળેલા ખીલ ફોલો વગેરેના ખાડોટકરાઓ; એક વખત 'ફૂલની કળી સમી સુકુમાર' કન્યામાંથી બનેલી જડી કોળા સમી કુલાંગનાઓ : આ અને આવી અનેક માંદગીની હવેલીજગતી નિશાનીઓ પળે પળે ને સ્થળે સ્થળે દેખાય છે.

અને માંદગીને અટકાવી પણ શી રીતે શકાય? ક્યાથી અને ક્યે રસ્તે રોગનાં કેવાં જંતુ ક્યારે કોના દિલના ક્યા ભાગમાં દાખલ થઈ શકે તે કોણ

કહી શકે? દૂધમાં જંતુ, પાણીમાં જંતુ, અરે હવામાં પણ જંતુ, સહાર લયો હોય ત્યાં પામર મનુષ્યનું શું ગળું? અને એ જંતુઓને આક્રમણ કરવાનાં સ્થાન પણ કેટલાં છે? માથું, મગજ, કાન, નાક, આંખ, મોં, દાંત, છાત, હાથ, પગ, છાતી, પેટ, ગળું, નખ, ચામડી: એક માણસ જિયારે કેટકેટલા કિલ્લા સાચવે? એક કિલ્લા પર ધાડ આવે ને તેનું રક્ષણ કરવા એ જય, એટલામાં ખીજા કોઈ કિલ્લા પર આક્રમણ આવ્યું જ હોય. ખીજાના બચાવ માટે તે ધસી જય, ત્યાં તો ત્રીજા પર હલ્લો આવે. મહાચરિત્રમે ત્રણેનું રક્ષણ કરવા એ મથે, એટલે ખીજા આદંદશ ઠેકાણે ગાળડાં પડે! આખરે કંટાળીને, પોતાના શરીરની ચિતા લગવાન, કુદરત ને ડોક્ટરને સોંપી હતાશ યર્ષ હમલો બની એ શય્યા ન સેવે તો ખીજું શું કરે? મનુષ્યોને આટઆટલા અંગોપાંગો આપી ધ્વિરે એને છેક નિરાધાર બનાવી મૂક્યો છે.

કદાચ કોઈ મનુષ્ય અમાનુષી પ્રયત્ન કરીને અલૌકિક સંયમ રાખી આહાર, વિહાર, નિદ્રા, પરિશ્રમ ઇત્યાદિકમાં બહુ સાવધાનીથી વર્તે, તો પણ જેના પર એનો જરા પણ કાબૂ નહોં એવે રસ્તે રોગનાં જંતુઓને દાખલ થતાં એ શી રીતે અટકાવી શકે? સુરજદાદા કોપાયમાન યર્ષ લૂ વરસાવે, કોઈક અગમ્ય સ્થાનમાંથી ઠંડીનું મોજું ચડી આવે, આકાશમાં આલંબન ન મળવાથી બારે મેઘ અવનિ પર તુટી પડે, માખી ને મચ્છર રોગનાં જંતુઓને તેમના યોગ્ય સ્થાનેથી ખસેડી આપણાં દિલમાં દાખલ કરી જય, મળવા આવનારાઓ પોતાનો એપ આપણે ત્યાં મૂકી જય, ત્યારે આપણે માદા પડવા સિવાય ખીજું શું કરી શકીએ?

આમ માંદગી સર્વવ્યાપી છે. એની ઘેરી હાથ ધોડિયારી તે ચિતા સુધી પથરાએલી પડી છે. માંદા પડવું એ સ્વાભાવિક છે, ન પડવું એ કૃત્રિમ છે. કવિ-વર કાલિદાસે લખ્યું છે: મરણં પ્રકૃતિઃ શરીરિણાં વિકૃતિજીવિતમુચ્યતે શુદ્ધૈઃ । તેમાં સહેજ ફેરફાર કરી શકાય કે માંદગી એ મનુષ્યની પ્રકૃતિ છે. આરોગ્યને ડાહ્યા માણસો વિકૃત ગણે છે. અવળત, આ વાત શુદ્ધ અર્થાત ડાહ્યા માણસો-મારા જેવા અનુભવીઓ જ-સમજી શકે છે.

દોડડાલાઓ ગમે તે કહે પણ ગુનેગાર-ગુનો કરી પકડાઈ જવાની જૂલ કરનાર-તરફ સમાજની જેવી વૃત્તિ હોય છ તેવી વૃત્તિ માંદા માણસ તરફ કદી પણ હોતી નથી. દાખલા તરીકે ચોર પકડાયો છે એમ જણતાં લોકોનાં ટોળાં એના તરફ ધસી જાય છે, એને દરેક યથાશક્તિ બને તેટલો મેથીપાક જમાડે છે, સર્વ પ્રકારે એનું અપમાન કરે છે, અને ન્યાયાધીશ એને સજા કરે નહોં

ત્યાં મુધી કોઈ જ પીને બેસતું નથી. પરંતુ માંદા માણસ સાથે સમાજ એથી કેવળ લિન રીતે જ વર્તે છે. માણસ માંદો છે એમ જાણતાં જ આપણે તેની સાથે મમતાથી, દયાથી, કંઈક માનથી વર્તવા માંડીએ છીએ. કોઈકને સમજાવીને, કોઈકને ધમકાવીને, કોઈકને ‘હું રેલ્વેનો ઓફિસર છું,’ એમ કહી હેતરીને, મહામહેનતે આપણે ટ્રેનમાં મેળવેલી જગા માંદો માણસ આવતાં છોડી દઈ તેને આપીએ છીએ. માંદગીનું મદત્વ આમ સર્વ મનુષ્ય જાણેઅજાણે પશુ સ્વીકારે છે. માંદો માણસ કંઈ પણ મહાન કાર્ય કર્યા સિવાય મહાન મનુષ્ય બની જાય છે.

અને આંછીની ખરેખરી મજા પણ આ જ છે. આરોગ્યના આભાસવાળી રિથિતિમાંથી મુક્ત થઈ આપણે આપણી સ્વાભાવિક અવસ્થા પ્રાપ્ત કરી જે ક્ષણે પધારીવસ થઈએ છીએ, તે જ ક્ષણે આપણી અરપતા, આયણી અયોગ્યતા, આપણી અધમતા લુપ્ત થઈ જાય છે. જે માણસને ઘરમાં કોઈ ભાવ પણ ‘પૂછતું’ ન હોય, જેને ‘શેઠ આગ્યા તો નાખો વખારે’ જેવો સત્કાર મળતો હોય, જે જગતમાં કેવળ ભારજીત છે એમ, એના સિવાય, બધાને લાગતું હોય, તે ‘મનુષ્ય માંદો પડતા લોકોની એના તરફની વૃત્તિ કેવી બદલાઈ જાય છે એ સર્વવિદિત છે. એની જૂલો માફ કરવામાં આવે છે, એના વાંક વિસારે પાડવામાં આવે છે, એના દુસ્મને એનું માફ જોણવાની હિમ્મત કરતા નથી, એના સામું જોવાની પણ પરવા ન કરનારાઓ એની ખબર લેવા જાતે એને ઘેર જાય છે. ‘હાંકી મૂક્યું છે; જા, જઈને ખાઈ લે’ એમ જેને હંમેશ કહેવામાં આવતું હોય તેને ‘ભાઈ! જરા કાફી પીશે? નહીં? ત્યારે જરા ઊંચ લાલું? તે પણ નહીં તો જરા નારંગીનો ગ્સ? જે કંઈ ખાધા વગર ચાલે?’ એમ લાડથી, સમજાવટથી, પ્રેમથી આમહ કરવામાં આવે છે. ઘરના સારામાં સારા ઝોરડામાં સારામાં સારી પધારી એને માટે પાથરવામાં આવે છે. દેવાધિદેવના મંદિર પેઠે એ ઝોરડાની પવિત્રતાને, એના ગૌરવને, જરા પણ હાનિ ન આવે એવી રીતે પ્રત્યેક મનુષ્યને વર્તવું પડે છે. અધિકારી સિવાય બીજાઓને એના ઝોરડામાં પ્રવેશ કરવાનો ઠક આપવામાં આવતો નથી. જરા પણ અવાજ ન ચાપ એવી રીતે એના ઝોરડામાં જવા આવવાની, એને ન ગમતી બાબતનો ભૂલેચૂકે એક પણ શબ્દ ન બોલાઈ જાય તેની સંભાળ રાખવાની, એની માંદગી ધણી ગંભીર હોય તો એ ગંભીરતા પોતાની મુખમુદ્રા પરથી એ કળી ન જાય તેની કાળજી રાખવાની, અને માંદગી ગંભીર ન હોય તો એની માંદગીને પોતે કુદલક ગણી કાઢે છે, એમ પોતાના મોં પરથી એને જણાઈ ન જાય એવી સાવધાનતા રાખવાની પોતાની દરજ્જા પ્રત્યેક મનુષ્ય વગર કહ્યે સમજી જાય છે. એને એટલું પ્રાધાન્ય

આપવામાં આવે છે કે ‘હું ન હોઉં’ તો દુનિયાનું શું થાય?’ એમ એને લાગવા માટે છે. એ જોમ જોમ સારો થાય છે, તેમ તેમ લોકો પાછા એના તરફ ખેદરકાર થવા માટે છે, અને આખરે એ પૂરેપૂરો સારો થઈ જતાં પાછો પોતાની અસહ સ્થિતિએ-અદ્યતાની, તુચ્છતાની, અધમતાની સ્થિતિએ-પહોંચે છે. નિર્ધન બનેલો ધનાઢય પુરુષ સમજે છે કે: “આ જો માન આપવામાં આવતું તે મને નહીં પણ મારા પૈસાને.” તેમ એ પણ સમજે છે કે: “આ મહત્વ આપવામાં આવતું તે મને નહીં, પણ મારી માંદગીને.” અને અંતરના જીડા જીડાણુમાં એ મહત્વાકાંક્ષિનાં સ્વપ્નાં સેવતો હોય તો ‘ફરી પાછો ક્યારે માદો પડું?’ એમ એ ધ્રુષ્ણવા માટે છે.

ધર્મરની રચેલી આ સૃષ્ટિમાં કોઈ પણ પ્રાણી, પદાર્થ કે બનાવ નિષ્પ્ર-યોજન કે નિષ્કારણ હોતાં નથી, એ આપણે જાણીએ છીએ. જો કે આચડ, માંકડ, મચ્છર, વંદા છત્યાદિ અનેક પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિનું પ્રયોજન મને ઘણું પાર સમજતું નથી-અરે! મારી પોતાની ઉત્પત્તિનું પ્રયોજન પણ કોઈક વાર હું સમજી શકતો નથી; પરંતુ એવી વ્યવસ્થાને જિગતાં જ અટકાવવી એમ માની એ વિષે કંઈ પણ વિચાર કર્યા વિના હું ઉપર્યુક્ત સિદ્ધાંતને તરત જ સ્વીકારી લઉં છું. એ સ્વીકૃત સિદ્ધાંત મુજબ માંદગીનું પણ કંઈ પ્રયોજન હોતું જોઈએ. એક પ્રયોજન તો ઉપર વિસ્તારથી-કદાચ વધારે પડતા વિસ્તારથી-દર્શાવ્યું છે તેમ મનુષ્યને મહત્વ આપવાનું છે. કેટલાક જન્મથી મહાપુરુષ હોય છે, કેટલાક મહાપુરુષત્વ રવબળે મેળવે છે, અને કેટલાકને માથે મહાપુરુષત્વ દોષી બેસાડવામાં આવે છે-એમ શેક્સપિયરે પાઉસા ત્રણ વર્ગમાં જો મનુષ્ય ન આવે તેને માંદગી મહાપુરુષત્વ બહે છે

આપણા ધર્મે પ્રવૃત્તિ તેમ જ નિવૃત્તિ બંને માર્ગનો બોધ કર્યો છે, અને તેમાં નિવૃત્તિને પ્રાધાન્ય આપ્યું છે. પરંતુ જડવાદના આ જમાનામાં ધર્મ તે તેના બોધ તરફ ધ્યાન આપવાની ચે કોને કુરમદ છે? આપણાં જીવન એટલાં પ્રવૃત્તિમય થઈ ગયાં છે કે જતે દહાડે ‘નિવૃત્તિ’ શબ્દ શબ્દકોષમાંથી ય બહિષ્કૃત થાય તો કોઈને નવાઈ નહીં લાગે-નવાઈ, આટલા આટલા દિવસ શબ્દકોષમાં એ શબ્દને સ્થાન મળ્યું તેની જ લાગશે. મુળર્થ જેવા મોટા શહેરમાં તો જાણે ચોવીસ કલાક બજારમાં રહેતા હોઈએ એવું લાગે છે. આમ નિવૃત્તિ પોતે નિવૃત્ત થઈ વિશુદ્ધ ન થઈ જાય માટે માંદગી તેની મદદે આવે છે. મર્ગાવદાલાં ને હિતેશ્વરોની સલાહ-વિનંતી-આજીજની અવગણના કરી, મનુષ્ય ધમાલમાં મચ્યો જ રહે તેને આખરે માંદગી પરાણે પથારીમાં સુવાડે છે, અને ગયા પછી

પણ પોતાની પાછળ એવી શક્તિ-કે અશક્તિ-મૂંઝી જાય છે કે જેથી લાંબા સમય સુધી તે માણસથી ઝાઝી પ્રતિત્તિ કરી શકાતી નથી.

કેટલાક માણસોમાં એ જન્મથી જ પ્રવૃત્તિ વિરુદ્ધનાં બીજ રાખે છે. 'કામ કરવાનું મન થતું નથી, આળસ આવે છે' એ હંમેશની ફરિયાદ રહે છે. પ્રવૃત્તિપૂજક આજનો યુગ એમને સમજી શકતો નથી, આળસુ કહી તેમને નિન્દે છે. મૂર્ખ મનુષ્યો એનું માનતા નથી, જડ જમાનો એને સમજી શકતો નથી, દંભી દુનિયા એને ઝાળખી શકતી નથી. 'કામ કરવા જરા મન થતું નથી' એમ કહેનાર તરફ હું બિલકુલ પણ તિરસ્કારની લાગણીથી જોતો નથી. એના તરફ મને પ્રેમ, સમભાવ, દયા, મમતા, સહાનુભૂતિ બેસે છે. ખરું પૂછો તો હું પણ એ જ વર્ગનો છું. હીંચકે પડી રહેલા સિવાય-બહુ થાય તો પગા પગા વાચવા સિવાય-બીજું કોઈ પણ કામ કરવું મને ગમતું નથી. પ્રકૃતિના સુંદરમાં સુંદર દશ્યો, સારામાં સારી ફિલ્મો અને નાટકો, કલાનાં લલિત પ્રદર્શનો-એ કંઈ પણ જોવા જવું મને ગમતું નથી. હા જો હું હીંચકે પડ્યો હોઉં ત્યાં દશ્યો આવીને બેસા રહે, એ નાટક તથા ફિલ્મો કોઈ આવીને મને ગતાવી જાય, એ પ્રદર્શનો સન્મુખ આવીને ખડા થાય તો મને ન ગમે એમ નહીં હું બહુ આનંદથી એ સર્વ જોઉં, પણ જોવા જવાનું હોય તો તો મને જરૂર કટાણો આવે.

મનુષ્યના ખરેખરા સ્વભાવને અને લાગણીને પ્રગટ કરવાનું કાર્ય પણ માદગી જ કરે છે. શરીર ઢાકનાને આપણે વસ્ત્રાદિની વ્યવસ્થા કરી છે, તેમ લાગણી તથા સ્વભાવનું સંજોષન કરવા આપણે કૃત્રિમ પ્રણાલિકાઓ દાખવ કરી છે. માદગી આવના મનુષ્યને જેમ લૂગડાલતાનું મહુ જાન રહેતું નથી, તેમ જ વર્તન, વાર્તાનાય વગેરેમાં કૃત્રિમ પ્રણાલિકા જળવવાનું પણ એને જાન રહેતું નથી. માદા માણસને બિધવાનું મન થતું હોય તો ગવનર જાતે એને મળવા આવે નો ચે શુ ? એના તરફ પીઠ ફેરવી એ નિરાતે જાધવાનો જ ટોળધાલુઓના ડોળ માદગી આવતા એક ફાણમાં સરી જાય છે બહારથી બહાદુરીનો દેખાન કરનારા માદગીને વખતે કેવા કાયર બની જાય છે એ આપણા અનુભવની વાત છે અરે. 'એક વખતે ગાંડા ગાધાને મેં ડોલો કાઢી નસાડી મૂક્યો હતો, અને પાંચસો માણસના ટોળાને એક જૂમ પાડી ગભરાવી નાખ્યું હતું મેં એકલાએ વગર હથિયારે ચાર ચોરને મારી મારીને તેમને દમ કાઢી નાખ્યો હતો.' એવી પોતાની શૌર્યની બહાઈ ઢાકનારાઓ, સાધારણ શરદી યતા 'ઓ કાકટરસાહેબ શુ કરું ? માથું બહુ દુખે છે. ઓ બસુની બા ! કંઈ માથે ચોપડની, 'ઓ ભાઈ ! મને મટાડોની, આ તો નથી ખમાતું' એવી જૂમ પાડવા માટે

ત્યારે એમનું વીરત્વ ક્યાં વિનષ્ટ થઈ ગયું અને આ દૌર્જન્ય ક્યાંથી આવી અડયું તે આપણાથી પ્રથમ તો સમજવું નથી. પરંતુ પાછળથી આપણે જાણીએ છીએ કે કાયરતા એમનામાં પણ પ્રચ્છન્ન રૂપે હતી જ અને માંદગી આવતાં તે પ્રગટ થઈ છે. આથી જોઈએ, સામાન્ય રીતે નિર્જન ને નિસ્તેજ જણાતા મનુષ્યમાં ગુપ્ત રહેલી સહનશક્તિ અને ધીરતા એની માંદગીના પ્રસંગે આપણે જાણી શકીએ છીએ.

માંદગીમાં ઘણી વાર મનુષ્યના ચિત્તની અસિદ્ધિ પણ ખદલાઈ જાય છે.

જેને સ્થૂલ વિષય સિવાય ખીજ કંઈ પ્રવૃત્તિ ગમતી ન હોય, તેનું વલણ ^૧ એકદમ આધ્યાત્મિક અર્થ જાય છે. એકતી ચોપડી સિવાય ખીજ ચોપડી સામું જોણે કદી જોયું ન હોય, તે 'સ્વામી વિવેકાનંદના વચનામૃતો,' 'ચન્દ્રકાન્ત,' ને એવાં એવાં પુસ્તકો વાંચવા મંડી જાય છે. બોજન સિવાય ખીજ વાતમાં જોણે રસ ન લીધો હોય તે યોગની પ્રક્રિયાનો વિચાર કરવા માટે છે. મને આથી જોઈએ જાય છે.

હું જ્યારે જ્યારે માંદો પડું છું, ત્યારે ત્યારે હમેશાં મારી વૃત્તિ કેવળ સ્થૂળ થઈ જાય છે. હું સારો થઈશ ત્યાં સુધી ફેરી મળતી હશે કે નહીં, ખીર જોડે કેળાંનું શાક, વેદમી જોડે પાતરાં ને શીખડ જોડે ઢોકળાંની પ્રથા દાખલ કરનાર પુરુષ કોણ હશે ?— આવા આવા વિચારોમાં મારું મન ગુંથાઈ જાય છે. એટલું જ નહીં, પણ જેમ કેટલાક પ્રાચીનતાના પક્ષપાતી ઉપદેશકો ને લેખકો સ્થૂલ વિષયમાં પણ આધ્યાત્મિક અર્થ ઘટાવે છે, તેમ આધ્યાત્મિક વિષયને હું સ્થૂલ બનાવું છું. ભગવદ્વગીતામાં શ્રીકૃષ્ણે 'રુદ્રોમાં હું શંકર છું', ઋતુમાં વસન્ત છું, સમાસમાં કન્દુ છું' વગેરે વગેરે કહ્યું છે, ત્યારે 'સિક્કાઓમાં હું ગીતી છું, બેંકોમાં હું બેંક ઓફ ઈન્ડિયા છું', વેપારીઓમાં હું મારવાડી છું, ખાનારાઓમાં હું ચોખો છું, દેશી રાજાઓમાં હું નિઝામ છું, પ્રેસિડેંટોમાં હું અમેરિકાનો પ્રેસિડેંટ છું, જાજરોમાં હું શેરજાજર છું, ચોપડીઓમાં હું બેંકની ચોપડી છું, અચાણામાં હું મેથાળા ફેરી છું, જમણમાં હું વેદમી છું, લજિયામાં રતાણુંનું લજિયું છું,' એમ કહ્યું હોત તો યાદી કેવી મંપૂર્ણ થાત, એમ હું માંદો હોઈ છું ત્યારે ઘણી વખત મને થાય છે.

સમાજમાં સમાનતા સ્થાપના માટે આપણે ગમે તેટલા પ્રયત્નો કરીએ, મંડાઓ કાઢીએ, ન્યાતનાં જંધનો તોડવા માટે નવી ન્યાત બિલી કરીએ, પણ તેનાથી માત્ર વિષમતા જ વધે છે. મનુષ્યોમાં અરેખરી સમાનતા માંદગી જ છે,

રોગના જાતુને મન ગવર્નર ને ધાંચી, મિનિસ્ટર ને મોચી, થાહણ અને ભંગી, રામો ઘાટી ને રામનારાયણ સોઠ બધા જ સરખા છે. હા, પૈસાદાર માણસ મોટામાં મોટા ડોક્ટરની સલાહ ને સારામાં સારી દવા લઈ શકે છે, અને ગરીબ તેમ કરી શકતો નથી, એ ખરું છે; પરંતુ તેથી કંઈ તેમની સ્થિતિમાં ખાસ ફેર પડતો નથી. માંદગી દરેક મનુષ્યના ગળ પ્રમાણે તેની કને ખર્ચ કરાવે છે. ગરીબ મનુષ્યને એ પૈસાની દવાથી આરામ થાય છે, મધ્યમ સ્થિતિના માણસને એ રૂપિયા ખચરવા પડે છે, અને ધનવાન પુરુષને બસેા રૂપિયાનો ખર્ચ થાય છે. સામાન્ય મનુષ્યને જે રોગ ધરમધ્ય ઉપાયોથી મટી જાય છે, તે જ રોગને માટે શ્રીમાનને રોશિયાલિસ્ટ બોલાવવો પડે છે.

પ્રત્યેક મનુષ્યમાં બીજા મનુષ્યને સલાહ આપવાની જન્મથી જ ડોઠક અમમ્ય વૃત્તિ હોય છે. અને જ્યારે બીજા મનુષ્ય માંદો હોય ત્યારે તો એ વૃત્તિ સહઅગણી વધી જાય છે. માંદગીને વખતે પૈસા આપીને આપણે ડોઠ કુલળ વૈદ્ય કે ડોક્ટરની સલાહ લઈએ છીએ. પરંતુ એવે પ્રસંગે વગર પૈસે સલાહ આપનાર કેટલા બધા નીકળી આવે છે? અને આમાં કંઈ ખોટું નથી. માંદગી એટલી સર્વવ્યાપી છે કે પ્રત્યેકને તેનો અનુભવ થયો હોય છે અને તેથી દરેક ખોતખોતાના અનુભવ પ્રમાણે સલાહ આપે છે, દરેક મનુષ્ય એકેએક રોગનાં કંઈ નહીં તો સત્તરઅઠાર ઉપચાર તો જાણતો જ હોય છે. ‘શરદી ચર્ધ છે? તો એક કામ કરો, જરા મધમાં આડુનો રસ ભેળવી લો. તે ન ફાવે તો દૂધ વિનાની આમાં તુલસીનાં પાંદડાં નાખીને પીઓ. તે નહીં તો પછી સુંઠ ઘસીને કપાળે ચોપડો, અથવા ગરમ દૂધમાં હળધર ને ઘી નાખીને તે પી જાઓ. કંઈ ન કરવું હોય તો સુદર્શનચૂર્ણ ફાટી જાઓ.’ દેશી દવા ઠીક ન લાગે તો કિંવનાર્ધન લો કે કેડીએરિપરિનની બે ટીકડી ખાણી સાથે ગળી જાઓ. અથવા યુકેલિપ્ટસ એઈલનાં બે ટીપાં ખાંડમાં નાખી તે ખાઈ જાઓ.’ આમ એક રોગ પર એક જ મનુષ્ય આપણને અનેક ઉપચાર બતાવે છે.

સામાન્ય સંજોગોમાં ડોઠ સલાહ આપે તે આપણને જરા ગમતું નથી. મનુષ્યસ્વભાવ એવો વિચિત્ર છે કે જે કાર્ય કરવાની ડોઠ અને સલાહ આપે તો એ એનાથી વિપરીત કાર્ય જ કરશે! ડોઠક સુંદર ચાંદની રાતે મને ફરવા જવાનું મન થાય અને લુગડાં પહેરી ફરવા બહાર જરા નીકળું, એટલામાં જો ડોઠ આવી મને કહે કે, ‘આવી સરસ રાતે પછુ તમે ઘરમાં શું ભરાઈ રહ્યા છો? જરા ચાંદનીમાં ફરી આવો’ તો ‘હું હમણાં જ બહારથી આવ્યો ને મને કંઈ બહાર બટકવું ગમતું નથી’ કહી કપડાં કાઢી નાખી

ચોપડી લઈ વાંચવા બેસી જઈ! પરંતુ માંદગીને વખતે મારો સ્વભાવ તદ્દન ફેરવાઈ જાય છે. મને આપવામાં આવતી બધી સલાહ હું શાંત ચિત્તે સાંભળું છું. સાંભળું છું એટલું જ નહીં, પણ તે પ્રમાણે વર્તવાનો પ્રયત્ન કરું છું! કબજિયાત એ મારો જૂનો, જાણીતો ને વફાદાર રોગ છે. એ મને છોડતો નથી, હું એને છોડતો નથી. અમને એકબીજાથી વિચુકત કરવા મને જાતજાતની સલાહ આપવામાં આવે છે. એક જણ આવીને સોનામખી લેવાની સલાહ આપે છે ને હું તે લઉં છું. બીજો દિવેલનો આગ્રહ કરે છે, હું દિવેલ પાઉં છું. ત્રીજો પેરેફિનની સૂચના કરે છે ને હું પેરેફિનનો પ્રયોગ કરું છું. ચોથો હરડેનાં યશોગાન ગાય છે, હું હરડે ફાડું છું. પાંચમો એનિમાનો નિર્દોષ કરે છે ને હું એનિમાનો ઉપાસક બનું છું. છઠો એપ્સમ સોલ્ટની ભલામણ કરે છે, હું એપ્સમ સોલ્ટ અજમાવું છું. સાતમો એગેરોલની શક્તિ માટે ખાતરી આપે છે, ને હું એગેરોલનું સેવન કરું છું. ઠેટલાક મને ખોરાકમાં ફેરફાર કરવાની શીખામણ આપે છે, ને તે પ્રમાણે હું ઠોઠ વખત એકલા દૂધ પર તો ઠોઠ વખત એકલી છાશ પર, ઠોઠ વખત એકલા કેળા પર, તો ઠોઠ વખત એકલી શુભી પર રહું છું. આ બધાનું ફળ ઠોઠ આવતું નથી અથવા કબજિયાતની સાથે સાથે બીજી ઠોઠ વિક્રિયા થવા પૂરતું જ એનું ફળ આવે છે. આ જાણવા-અનુભવવા છતાં હું હજી સલાહ લેતો જ જાઉં છું ને તે સલાહ પ્રમાણે વર્તતો જાઉં છું. મારી પેઠે જ બીજાં સર્વ પણ માંદગીને વખતે સલાહ લેવા આતુર થઈ જાય છે. આમ માંદગી અશ્વદ્વાજોમાં પણ શ્રદ્ધા પ્રેરે છે.

મનુષ્ય એ કેવો નિર્બળ, અશક્ત, ગુન્હા, પાપર જનું છે એ માંદગી બહુ સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવે છે. માંદગીમાંથી બચવા મનુષ્ય નિયમ ઘડે છે, તંદુરસ્તી જાળવવાનાં સાધનોની શોધ કરે છે અને માંદગી એક ગાંધે બધાં પર પાણી ફેરવે છે. તંદુરસ્તીના ધણાખરા નિયમો પાળવા છતાં હું માદો જ રહું છું, અને મારા એક મિત્ર છે તે તંદુરસ્તીના ધણાખરા નિયમોનું ઉલ્લંઘન કરવા છતાં ધણા તંદુરસ્ત રહે છે. હું જ્યારે કંટાળીને તંદુરસ્તીના નિયમોને નિર્લાંગતિ આપું છું, ત્યારે સારો થાઉં છું. મારા એ મિત્ર કવચિત તંદુરસ્તીનો નિયમ પાળવા જાય છે ત્યારે માંદ થઈને પટકાઈ પડે છે! આમ નિયમિત રીતે થતું હોય તો હું હમેશ તંદુરસ્તીના નિયમનો ભંગ કરી તંદુરસ્તી જાળવી શકું, પણ એમાંય એક જાતનો નિયમ રહેતો નથી. હું ઠેટલાક એવા લોકોને ઓળખું છું કે જેઓ તંદુરસ્તીના નિયમો પ્રમાણે જોતાં, પા કલાકથી વધારે જીવવા જોઈતા નથી. પરંતુ તેઓ માત્ર બધામાં કદું તો ‘ધાન્યધોમા’ થઈને નિરાતે ફર્યા કરે છે; ને મારા એક ઓળખીતા

તદુરસ્તીના નિયમોના અનન્ય ઉપાસક, જેઓ માન બાજુ, ટામેટા ને એવા ત્રણે વિટામીનવાળા અન્ય પદાર્થો સિવાય બીજું કંઈ ખાતા નથી, તેઓ ઘણું ખરું હમેશ—મારા કરતાં યે વધારે—માદા રહે છે

બાણુકારો કહે છે કે મનુષ્યના શરીરમાં જન્મથી જ બે જાતના જીવંતો વસે છે (૧) પ્રાણુપોષક ને (૨) પ્રાણુહારક જીવંતો આ બે જીવંતો વચ્ચે નિરંતર યુદ્ધ ચાલતું હોય છે જ્યારે પ્રાણુહારક જીવંતો બળવાન થાય છે ત્યારે મનુષ્ય માદો પડે છે, અને જ્યારે પ્રાણુપોષક જીવંતો બળવાન થાય છે ત્યારે મનુષ્ય તદુરસ્ત રહે છે આમ મનુષ્યના જીવનમાં માદગીનો એક નિશ્ચય પ્રવાહ તો સતત વહેતો જ હોય છે કવચિત કવચિત તેમાં ભ્રમિંઓ આવે છે, તરંગો ઊછળે છે ને ત્યારે એના અસ્તિત્વનું ભાન થાય છે રસશાસ્ત્રની પરિભાષામાં કહ્યું તો માદગીના પશુ બે ભાવ છે (૧) સ્થાયિ ભાવ ને (૨) મચારિ ભાવ સાહિત્યમાં સ્થાયિ ભાવની પુષ્ટિને અર્થે, અથવા તેને લીધે જેમ મચારિ ભાવ આજીવામાં આવે છે, તેમ માદગીની બાબતમાં પશુ અમુક સ્થાયિ રોગ હોય છે, તેને લીધે જ અથવા તેને પુષ્ટ કરવા માટે બીજા મચારિ રોગો આવે છે કેટલાકની માદગીનો સ્થાયિ ભાવ અશક્તિ, કેટલાકનો સ્થાયિ ભાવ શરદી, કેટલાકનો વાયુ, કેટલાકનો પિત્ત અને ઘણાંઓને કમજબીયાત છે એમાંથી અથવા એને પુષ્ટ કરવા માટે અપચો, અનિદ્રા, શિરોવેદના વાયુ શરદી, ઉધરસ, ઇલાદિ અનેક મચારિ ભાવો મારા પર આક્રમણ કરે છે અને આમ મારા જીવનનો રસરાજ—માદગી—અવિરામ ધારે વહા કરે છે

સાહિત્યમાં કેટલાક રસને સ્થાને જેમ રસાલાસ હોય છે, તેમ માદગીની આ તમા પશુ કેટલાક દાખલાઓમાં માદગીને બદલે માદગીનો આલાસ હોય છે ઘણા મનુષ્યો એવા હોય છે કે પોતાને કંઈ પશુ ન થયું હોય તો ય પોતે ઘણા જ માદા છે એમ ધાર્યા કરે મારા એક ઝાળખીતા ગૃહસ્થ પોતાને હમેશ એટલા માદા ધારે છે કે 'હું' ૭ મહિનાથી હવે વધારે નહીં જીવું' એમ છ વર્ષથી એઓ કહે છે! એક સત્તારી પોતાના શરીરને એટલું બધું અશક્ત ધારે છે કે નાનું છોકરું પશુ જો અકકરો તો તે માગી જગે એમ ધારી પોતાના કિલ્લે દોઈનો પશુ સ્પર્શ થવા દેતા નથી અને જે જે રોગનું વર્ણન આપણે વાંચીએ છીએ, તે તે સર્વ રોગ આપણને જ થયા છે એમ તો આપણને કેટલીયે વાર તાગે છે! રત્નજીને વિશે સર્વના અધ્યારોપનું દૃષ્ટાંત વેદાન્તશાસ્ત્રની પેઠે આ

ખાખતમાં પણ લાગુ પાડી શકાય એમ છે. જેમ મનુષ્ય દોરડામાં સર્પનું આરોપણ કરે છે, નિર્ગુણ ને કૂટર્ય આત્મામાં ગુણાદિનું આરોપણ કરે છે, તેમ એ સામાન્ય અપચામાં એપેન્ડિસાઈટિસનું, સાધારણ ઉધરસમાં દમનું, ક્ષુદ્ર અશક્તિમાં ક્ષયરોગનું આરોપણ કરે છે. અને માયાવિષ્ટ મનુષ્ય જન્મમરણના ચક્રમાં સપડાય છે તેમ એ વૈદ્યડોક્ટરના ચક્કરમાં આવી જાય છે.

ખરેખરી માંદગી ન હોય ત્યારે તેનો ડોળ પણ કેટલોક મદદગાર થઈ પડે છે એ સર્વના અનુભવની વાત છે. રળ જોઈતી હોય, કાર્યમાં જૂલ થઈ ગઈ હોય અને અમલદારને એકાએક નિવૃત્ત થવાની ફરજ પડે, સામાન્ય નોકરી કરનારાઓને એવ વગેરે જોવા જવું હોય, ત્યારે માંદગીનો જ આશ્રય લેવો પડે છે. માંદગી ન હોય તો અસલ પર બંધાએલો આપણો ધણો ખરો વ્યવહાર કેમ સચવાત તેની કલ્પના થઈ શકતી નથી. અને જેનો દાંબ પણ આટલો કાર્યસાધક નીવડે છે તેની પોતાની અતુલ શક્તિ વિશે શું કહેવું ? મૌન જ ઉચિત છે.

અને કાદવ ક્યાં નથી ? એ રમતા પર જ રહેતો નથી પણ સામણી આખી મંરકૃતિમાં, આપણા વાગ્વિહાર ને સાહિત્યસર્જનમાં પણ એણે પ્રવેશ કર્યો છે. રથૂળ સ્વરૂપે એ આ રસ્તા પર વસે છે, પણ સૂક્ષ્મ રૂપે એ આપણા આખા જીવનમાં ઓતપ્રોત થઈ રહ્યો છે. કાદવ યતાં પહેલાં જેમ રળ આખા વાતાવરણમાં રહે છે, તેમ સૂક્ષ્મ રૂપે અનેક રાજસ શક્તિઓ આપણા માનસમાં વસતી જ હોય છે.

✓ ચોરોના બચાવમાં

સમાજે અનેકને અન્યાય કર્યા છે તે સર્વેમા ચોરને તેણે કર્યો. અન્યાય કદી પણ ન જુસાય એવો છે ચોરના કાર્યમા તે કોઈ પણ પ્રકારની મદદ કરતી નથી, તેને માટે શાળાઓ સ્થાપતી નથી, ચોરના શાસ્ત્રીય મ થો વચતી નથી, કલાકોવિદોને મનામ આપતી નથી, એટલું જ નહીં પણ અનેકાનેક આતરણો છતાં પણ જે નગશાહુલો એ કવામાં પારંગત થાય છે, તેમને એ સરકારની મદદથી કેના ક્ષુદ્ર હિપાયો વડે ગમ કરતા અટકાવે છે એ સર્વરિદિત છે

આમ છતાં ચોરો તે સમાજ પર હિપકાર કર્યા જ જાય છે. જાટ પ્રત્યપિ સત્યમ્ નહીં તો સુન્દરમ્ તો તેઓ આચરે જ છે. ધાગસલામા દરેક જાતિ ને પ્રાતના આપણે પ્રતિનિધિઓ મોકલીએ છીએ, પણ ચોરના તરફથી પ્રતિનિધિ મોકલવાની કોઈ ને કેમ મુઝ નથી પડતી? હા, ધારાસભામા જેસનારાઓમાથી ધણાને એ કલા તરફ પક્ષપાત હશે, પણ સત્તાવાર રીતે ચોરો તરફથી મોકલાએલો પ્રતિનિધિ તો લા એકે હોતો નથી. આથી એ કલાના વિરોધીઓ ફાવી જાય અને ચોરોની વિરુદ્ધ પોતાને ફાવતા કાયદા ધણા જાય છે. પરંતુ ઈશ્વરના રમેલા આ જગતમા અસત્ય કદી સત્યથી દખાતું નથી, અન્યાય ન્યાયથી કદી હારતો નથી અને શાઙ્ય સૌજન્યથી કદી પરાંરત થતું નથી, એટલું બ્રહ્માણુ અને આર્યાક્ષીત મનુષ્યને આશ્વાસનનું કારણ છે.

સામાન્ય રીતે આપણે ચોરો તરફ તિરસ્કાર કે લાચની વૃત્તિથી જોઈએ છીએ. પરંતુ જે વીગતા, ધૈર્ય, બુદ્ધિચાપત્ય, સમયમુચક્તા, કાર્યતત્પરતા ઉદ્યોગપગાયુતા અને ખાસ કરીને મતાંતરસહિષ્ણતા ચોરો દાખવે છે, તે જાળ્યા પછી તેમના તરફ માન સિવાય બીજી કોઈ પણ દષ્ટિથી જોવું અશક્ય છે મારા એક વિદ્વાન મિત્ર કહે છે : ‘નાનપણુમાથી જ ચોરની અનેકાનેક પરમકથાઓ આપણા દંદયમ કોતર્યા ગએની હાય છે. જે લયમિશ્રિત પૂજ્યભાવથી પાપબીરુ ધર્મપરાયણ પુરોહિત તરફ જુએ છે, તેના જ ભાવથી બાળકો ચોર તરફ જુએ છે જેના આગમનના અણસાગ માત્રથી બા મૂચી બની જતી

અને ભાઈ (બાપા) માથેમાંએ ગોદું ઝોટી લેતા તે અદ્ભુત વ્યક્તિ તરફ તિરસ્કારની વૃત્તિ કેમ સંભવે ?

ચોરો સમાજ પર એટલેટલા ઉપકાર કરી રહ્યા છે કે તેની ગણના કરવા બેસીએ તો ફરીથી જાબા થવા પામીએ નહીં. એમણે રીસાએટીનાં રીસામણાં છોડાવ્યા છે, માનિનીના કંઠમાં ચૂડતા મૂકી છે, ઉન્નિદ્રોને નિદ્રસ્થ બનાવ્યા છે, વધીયોનાં ગજવાં ભર્યાં છે, ભૈયા, પોલીસ વગેરે રક્ષકો સાથે મળી સહાયકારી મંડળો યોજ્યાં છે અને વર્તમાનપત્રોના અધિપતિઓને લખવાની મૂઝવણુમાંથી મુક્ત કર્યાં છે.

Distribution of Wealth (દ્રવ્યની વહેંચણી) એટલે શું તે ચોરો જ સમાજને સક્રિય રીતે સમજાવે છે. મારા એક મિત્રને અર્થશાસ્ત્રના અનેકાનેક પુસ્તકો વાંચ્યા છતાં જે સિદ્ધાંત સમજાતો નહોતો, તે જ્યારે એમને ઘેર ચોરી થઈ ને એમનું દ્રવ્ય વિભક્ત થઈ થોડું એમને લા રહ્યું ને થોડું ચોરને ત્યાં ગયું, ત્યારે એક રાતની અદર સમજાઈ ગયો.

જેની પાસે અધિક દ્રવ્ય હોય છે તે ઝોણા ધનવાળા પુરુષો તરફ તિરસ્કારથી જોતાં શીએ છે, અને ધનના મદમાં લાન ભૂટી જાય છે. ચોરો આવા પુરુષોનું ધન હરી લઈ તેમને નષ્ટ બનતાં શીખવે છે અને તેમના મદનું મર્દન કરી, તેમની આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ કરવામાં સાધનભૂત થાય છે.

તત્ત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ અર્થ અનર્થનું મૂળ છે. ધનની માયામાં મુગ્ધ થઈ મનુષ્ય સંસારની જાળમાં ફસાતા જાય છે; અર્થોપાર્જન ને તેનાં સાધનોમાં રચ્યાપચ્યા ગ્દી હથિયોપાસનાથી વિમુખ થતા જાય છે. આવા અનર્થાવલ્લ ધનની પીડામાંથી મનુષ્યને મુક્ત કરનારા જગતમાં જે જ છે—એક સદ્ગુરુ અને બીજો સચ્ચોર. ને છતાં મનુષ્ય જાનેને અન્યાય કર્યો જાય છે.

મહાત્મા ગાંધીએ કાયદાનો સવિનય ભંગ કરવાનો ઉપદેશ હજી હમણું જ આપણને આપ્યો છે. પરંતુ ચોરો નિરંતર કાયદાનો સવિનય ભંગ કરતા જ આવ્યા છે. રાજ્ય રાખવાનો પરવાનો ન આપવાનો સરકારે કાયદો કર્યો છે, તે સૌ જાણે છે. ચોરોએ એ કાયદાનો સવિનય ભંગ કરી આપણી નાંદ થતી પીરશ્રીને બચાવી રાખી છે. અમુક રથજમાં રત્ન વગર પ્રવેશ ન થાય એવો ફગિમ કાયદો ફરી સમાજે સચ્ચો મૂમિ મોપાલકી યામે મટક કદાઈ. એ પુરાણન પવિત્ર નિયમનું ઉલ્લંઘન કર્યું છે. ચોરોએ એ કાયદાનો પણ સામા

મનુષ્યની લાગણી ઉશ્કેરવાનો પ્રસંગ ન આવે તેની પૂરેપૂરી કાળજી રાખી લગ કર્યો છે 'આ વસ્તુ મારી, બીજાથી એ ન લેવાય' એવા તુચ્છ મમતાદર્શક નિયમનો લગ પણ ચોરોએ તમારી વસ્તુ બીજાથી લઈ શકાય છે એમ દર્શાવી કર્યો છે.

ચોરો સમાજ પર આવા પરોપકારો કરી શકે છે, કારણ કે તેમનામાં સામાન્ય જનસમૂહ કરતા માનસિક, હાર્દિક તેમજ આત્મિક શુણ્ણપત્તિ ઘણા વિશેષ પ્રમાણમાં હોય છે. અનેકની સામે એકલે હાથે ઝૂમતો વીર ચોર આપણને પ્રાચીન કાળના રજપૂતોની વીરતાનું રમરણ કરાવે છે આપણા કરતા એ લોકો કેટલા વધારે બહાદુર છે તેનો ખ્યાલ, પચાસ આદમીઓ, ચાવીસ ચોનીસો અને દોઢ હજાર સ્ત્રીઓ મળીને જ્યારે એક ચોરને નથી પકડી શકતા ત્યારે આવે છે આપણી આધુનિક નિષ્પ્રાણ શારીરિક અવસ્થામાં જગત સમક્ષ આપણે ગૌરવ પૂર્વક ઠાઈનો પણ નિર્દેશ કરી શકીએ એમ હોય તો તે ચોરોના જ છે અગદૂદકો, હનુમાનદૂદકો, ત્વરિત મતિની હરીફાઈ, સતાફૂકડી વગેરે રમતોમાં આપણી પ્રગતિ બિજાનું મો રાખનાર આપણા ચોરો જ છે ક્ષમા ચીરસ્ય મુષળમ્ ॥ એ ન્યાયે આની અદ્ભુત વીરતા સાથે તેમનામાં ક્ષમાનો શુણ્ણ પણ અતિ વિરલ પ્રમાણમાં જોવામાં આવે છે. અધારી રાતે મુખવિલાસનો પરિત્યાગ કરી, માથે કંઈ કંઈ ચિંતાઓ વહોરી, પારકા ઘરમાં પ્રવેશ કરી, અને અપરિચિત વસ્તુઓ સાથે અચકાઈકુંટાઈ જ્યારે એ તિબ્બેરીનું તળિયું ખાલી જોતો હશે, ત્યારે એની વૃત્તિ કેવી થતી હશે તેની કલ્પના કરવી મુશ્કેલ નથી ઠાઈ પણ મનુષ્યને ક્રોધ થડે તેવી અવસ્થામાં આ યા છતા ખીજવાટની બૂમ સરખી પણ એ પાડતો નથી ધરનો માગિક નિમહાસ નિર્મળ છે, એમ જાણ્યા છતા પણ તેનો અયોગ્ય લાભ લેતો નથી, એટલું જ નહિ પણ સૂતો હોય તો તેની જાંઘમાં ખનેન પણ પહોંચાડતો નથી એ બધાંયો હોય, આસપાસ હજારો આદમી જોલા હોય ત્યારે કેટલાયે પુરુષોની વીરતા જાગ્રત થાય છે. તેઓ એની નિ સહાય નિ શત્રુ અવસ્થાનો લાલ લઈ એના પર પ્રહારો કરે છે ઠાઈક તો મોમાં પાણી ભરી લાવી દૂર જોલા રહી એના પર ક્રોધગો કરી જાય છે છતા મુખમાંથી કંટું વેણું સરખું એ મારતો નથી નિર્ભયુષ્ણના યથમા વિચરતા, સીન, રિચતમ્મત ચોગી સમો એ સર્વ લીલા જોવા કરે છે મુખ પર ઠાઈ પણ પ્રકારનો વિકાર એ ઘાબડતો નથી કેવી અપૂર્વ ક્ષમાદત્તિ ને કેવો અદ્ભુત સયમ !

શુદ્ધવેલવમા તેમની તુલનામાં આવે એવા પુરુષો વિરલ જ હશે. વધીલોની તકરાર સાંભળી, પુરાવાઓ તપાસી, જ્યુરીની મદદથી અમુક મનુષ્ય ગુનેગાર છે કે નહીં તેનો નિર્ણય કરવા જેટલી બુદ્ધિની જરૂર પડે છે, તેના કરતાં કેટલી વધારે બુદ્ધિની આવશ્યકતા, પરાયા મનુષ્યના ઘરની આંતરવ્યવસ્થા જોયા વગર, તેની તિબ્બેરી ક્યાં રહેતી હશે તે શોધી કાઢવામાં, તે શોધી કાઢ્યા પછી પણ તેમાંથી ગ્રાહ્ય વસ્તુનું ગ્રહણ કરવામાં, અને ગ્રહણ કરેલી વસ્તુનું સંગ્રાપન કરી તેનું રક્ષણ કરવામાં-ટૂંકામાં યોગ અને હોમની સિધ્ધિ કરવામાં-છે, તે જો ન્યાયાધીશ જાણે તો પોતે ન્યાયાસન પરથી જીતરી પાંજરામાં બેઠેલા ચોરસિંહને એ આસન પર સ્થાપિત કરે. આપણા અનેક કેળવાએલા પુરુષો કરતા તેમનું જ્ઞાન ધણું વધારે સંગીન, ઊંડું અને અનેકદેશી હોય છે. તાજા તથા તિબ્બેરીઓના રચનાત્મક કાર્ય તેમ જ 'સ્વાત્મક પ્રતિકાર્યનું' તેમને અદ્ભુત જ્ઞાન હોય છે. કઈ ભીંત પોલી છે તે કડિયાની મદદ વગર માત્ર દૃષ્ટિનિક્ષેપથી તેઓ કહી શકે છે. આપણને આપણા જ ઘરમાં પ્રવેશ કરવાના બેત્રણથી વધારે રસ્તાનું જ્ઞાન હોવું નથી. મોડી રાતે આપણા અવાજથી આખા જગતને ગજબી મૂકવાને કારણ કરીને ધરવાળાઓ નિદ્રાવશ થઈ ગયાં હોય, ને બની શકે તેટલો મોટો અવાજ કાઢ્યા છતાં પણ તેમને ઉઠાડી શકવાને આપણે અશક્ત થઈએ, ત્યારે 'ઓટલા પર જ રાત ગાળવી પડે કે શું?' એવા વિચારથી આપણી સ્થિતિ કેવી કરણ થઈ જાય છે. તે ઘણાની અનુભવસિદ્ધ વાત હશે પરંતુ ચોરો તો ગમે તેવી પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિમાં પણ કોઈને જગાડ્યા વિના, તમારા ઘરના ત્રીજા માળની બાંધ ઓરડીમાં પ્રવેશ કરવાને માર્ગ શોધી કાઢે છે! આપણે હાથે મૂકેલી વસ્તુ ધણી વખત આપણને જડતી નથી. એ લોકો ગમે તેણે ગમે ત્યાં સંતાડેલી વસ્તુ ખોળી કાઢે છે. જોધ ન આવતી હોય ને વાચવાને માટે આપણે ચોપડી લેવા જઈએ તે વેળા દીવો અખો થઈ ગયો હોય, તો આપણે ખુરસી કે કપાટ સાથે સત્તર વાર અજાણ્યાંએ અથવા એકાદ ગોળ ટેબલની આસપાસ ભમ્યા જ કરીએ. પરંતુ ચોરોનાં નયન તો અંધારામાં વિશેષ સતેજ થાય છે. આપણા ભરેલા ઘરમાં એકાદ પારકો માણસ આવ્યો છે એટલું જાણનામાં જ આપણે ભેલાન થઈ જઈએ. એ તો પારકા ઘરમાં જાણીજૂઝીને એકલો આવ્યા છતાં ગલરાતો નથી, પણ દિંમતથી, દડતાથી પોતાનું કાર્ય આટોપી લે છે.

Plain living and high thinking (સાદું જીવન અને ઉચ્ચ વિચારો)માં જ એ જીવન વ્યતીત કરે છે. આપણા વૈભવવિલાસાદિથી એ કેવળ અગ્નિરૂપો હોય છે. મહાત્મા ગાંધીએ માત્ર કમ્બ પહેરવા માંડ્યો ત્યારે આપણે

અકિત થયા હતા. એ તો હમેશ કચ્છ જ પહોંરે છે, એટલું જ નહિ પણ ક્વચિત્ અન્ય મનુષ્યને પણ કચ્છ જોટલું રાખી બીજાં વચ્ચે કદાવી નાખી મહાત્મા ગાંધીની કાટિએ પહોંચાડે છે ! સત્સંગ એનો જીવનમંત્ર છે. પ્રતિષ્ઠિત પુરુષના ઘરમાં જવાની એને હમેશ ઉત્કંઠા હોય છે. ‘એકાદશીઓગ્ધવનાં જગરણુ અતિ કઠણુ તને લાગે’ એ દયારામનો આશ્લેષ એને લાગુ પડી શકતો નથી. એકાદશી જ નહીં પણ બીજાં અનેક પર્વના પ્રસંગે એ જગરણુ કરે છે. યા તિશા સર્વશ્રુતાનાં તસ્યાં જાગર્તિ સંયમી ॥ એ ગીતાવાક્ય એને જ માટે લખાયું હોય એમ લાગે છે. આપણા કરતાં જીવનનો મોહ પણ એને ઓછો હોય છે. આપણા કરતાં સાદુસવૃત્તિ એનામાં ઘણી વધારે હોય છે. દાસમ્બસે એક ખંડ શોધ્યો તેમા એ પ્રખ્યાત થઈ ગયો. એ તો હમેશ નવનવા ભૌગોલિક ખંડો શોધ્યા જ કરે છે. પરંતુ કીર્તિનો એને લોભ નથી. કીર્તિથી તો જીલટો એ દૂર નાસે છે. અણુધારી કીર્તિ આવી મળે, લોકમાં પોતાનું નામ પ્રસરી જાય તો એ પોતાનો ચહેરો ને નામ પણ ફેરવી નાખે છે ! લોકો મળવા આવે એવા લયથી જ્યાં ઠાઈ ન આવે એવા સ્થળમાં નિવાસ કરે છે અને સ્વાધુજનોચિત એકાંત જીવન ગુજારે છે. વર્તમાનપત્રમાં પોતાની છાત્રી કે નામ આવે તેમાં એને જરા પણ ખુશાલી થતી નથી. લોકોમાં એ જાણે છે, પણ તે માન કાર્ય પૂરતો જ. લોકોથી એ અલિપ્ત રહે છે. ઘેર ઘેર ફરીને એ લોકોની ખબર રાખે છે; એની ખબર ઠાઈ ન રાખે તેની એને પરવા હોતી નથી. પ્રારબ્ધ પર એને પૂરેપૂરી શ્રદ્ધા હોય છે, પણ પુરુષાર્થનો એ ત્યાગ કરતો નથી. બંધન ને મુક્તિનો આ લવમાં સંદેહે એ અનેક વાર અનુભવ કરે છે. પરમહંસ સન્યાસીની પેઠે બંધનોથી છૂટી મુક્તિ મેળવવા એ લયંકર તપશ્ચર્યા કરે છે. બદ્દ દશમાં પણ એ વૈભવવિલાસની માયામાં ન ફસતાં, દેહદમન કરી, નિયમિત જીવન ગાળી મુક્તિ મેળવવા તલસે છે; ને માયા કરતાં મજબૂત એવા ભીંતના આવરણને શાન ને ઓળારની સહાયનાથી ભેદે છે. જગતના બિધિનિષેધથી એ પર હોય છે. વેદાસ્તસ્ય અવેદા મવન્તિ । એ ન્યાયે વેદ કે શાસ્ત્રોની આજ્ઞાનું પરિપાસન કરવાને એ બંધાયો નથી. જ્ઞાતાની પેઠે એ હમેશ સર્વતંત્રસ્વતંત્ર હોય છે; ને જ્ઞતાં જ્ઞાતાની પેઠે એ જાણ્યોતો નથી કે ‘મને જ્ઞાત્યાન થયું છે.’

આ દ્રવ્યચોરોને જ આપણે અન્યાય કરી રહ્યા છીએ. બીજા અનેક પ્રકારના ચોરો આપણી વચ્ચે વ્યે છે. તેમની કાં તો આપણે ખુશામદ કરીએ છીએ કે કાં તો તેમનું અનુકરણ કરીએ છીએ. જેને વિજેતા પ્રભ ‘Right of conquest’ (વિજ્યાધિકાર) માનીને પારકાની જમિ પોતાના કબજામાં

લે છે તે એક પ્રકારની ચોરી નહીં તો બીજું શું? પણ એ ચોરીને આપણે વિજયના મહા નામે જાળખીએ છીએ. મોટી મોટી લિમિટેડ કંપનીઓના ડિરેક્ટરો આ કળાનો કેટલી વાર અમલ કરે છે તે ક્યાં અગણ્ય છે? પ્રખર સનાતન ધર્માવધાની ધારી ને ચોટલી સમેત લેવાની દુકાનના ખૂણામાં ભરાઈ 'ક્ષેત્ર' પીતો હોય તો તે ચોરી ન કહેવાય? કલ્પમાં પાનાં રમવા જવું હોય ને હાં મોડું થવાનો સંભવ હોય, ત્યારે પોતાની સ્ત્રીને 'મારે આજે ઓફિસમાંથી આવતાં મોડું થશે' એમ કહેનાર મનુષ્યો જોખા છે? ખરું જોતાં તો મનુષ્ય જન્મથી જ ચોર હોય છે. નકલ એ એક પ્રકારની ચોરી જ છે. બાળક નાનપણથી પોતાના સમાગમમાં આવનાર મનુષ્યોની ભાષા, ચાલ વગેરે ચોરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આપણાં રીતરિવાજ, શૈક્ષણિકાઓ એ સર્વ આપણા પૂર્વજોની આપણે સર્વ ચોરેલી મિલકત સિવાય બીજું શું છે? આપણા રસરાજ કૃષ્ણ ભગવાન પણ 'આખણચોર' નહોતા?

ચોરી ચાર પ્રકારની છે : હૃદયની ચોરી, લગ્નની ચોરી, સાહિત્યની ચોરી ને દ્રવ્યાદિની ચોરી. હૃદયની ચોરી કરનારને કાઈ સજા કરતું નથી. બિલકુલ હૃદયચોરને ચરણે ચોરાએલા હૃદયવાળી વ્યક્તિ પ્રાણ પાથરવા તત્પર બને છે. લગ્નની ચોરી હૃદયમાં અવનવા ભાવો પ્રગટાવે છે, અપૂર્વ આલ્હાદનનક લાગે છે, ને તેની રક્ષા કરવા માટે જોને ઘેર ચોરી બંધાઈ હોય છે તે કેટલો શ્રમ લે છે? સાહિત્યમાં તો ચોરી ચાલે' એ સિદ્ધાંત સર્વવ્યાપી થઈ ગયો છે. સાહિત્યકાર તો ડગલે ને પગલે ચોરી કરતાં અચકાતો નથી. જીવનમાંથી કે સમાજમાંથી એ પોતાના પાત્રો ચોરી લે છે. અરે, એ ચોરી સફળ થાય છે તો એની કૃતિ ઘણી realistic (વાસ્તવિક) ગણાઈને સર્વત્ર પ્રશંસા પામે છે! આ સિવાય વેપારની ચોરી, કિસમની ચોરી, કલાની ચોરી વગેરે લોકમાં આદર પામે છે.

આમ હૃદયની ચોરીનાં કવિઓ યશોગાન ગાય, લગ્નની ચોરી જીવનની અનન્ય દલાણુ લેખાય, સાહિત્યમાં ચોરી પ્રશસ્ત ગણાય, કિસમચોરી ઉત્તેજનપાત્ર મનાય તો દ્રવ્યચોરીને આપણાથી શિક્ષાચોગ્ય શી રીતે ઠેરવાય? ઇતર સર્વ ચોરીની પેઠે એ પણ સાધ્ય ને અનુકરણીય જ છે.

અજ્ઞાન

કહેવાય છે કે જ્ઞાનને સીમા નથી, પરંતુ ખરું જોતાં અજ્ઞાનને સીમા નથી. વસ્તુને સીમા હોય, વસ્તુના અભાવને કદી હોય? કોઈ પણ મનુષ્યનું કોઈ પણ વિષય પગલેનું જ્ઞાન કેટલું છે તે જાણી શકાય, પરંતુ એના અજ્ઞાનનું જ્ઞાન કોઈને થઈ શકે નહિ. જ્ઞાનને સીમા નથી એમ કહેનારનું જ્ઞાન ઘણું જ સીમાબદ્ધ-મર્યાદિત હશે. વસ્તુતઃ એ વાક્યનો અર્થ અજ્ઞાનને સીમા નથી એટલો જ મમજવાનો છે. કોઈ પણ મનુષ્યને જે વિષયનું વધારેમાં વધારે જ્ઞાન હોય, તે વિષયમાં પણ એણે મેળવેલા જ્ઞાન કરતાં એને મેળવવાનું જ્ઞાન ઘણું વધારે બાકી હોય છે, અર્થાત્ જે વિષયમાં એ નિષ્ણાત હોય છે તેમાં પણ એનું જ્ઞાન મર્યાદિત અને અજ્ઞાન નિઃસીમ હોય છે. જ્યોતિષશાસ્ત્ર, વાયુચક્રશાસ્ત્ર, નૃવંશવિદ્યા, કૃપિશાસ્ત્ર, હયવિદ્યા, ગજશાસ્ત્ર ઇત્યાદિ વિષયના પ્રખર નિષ્ણાતોના જ્ઞાન સાથે, મારા તે વિષયના અજ્ઞાનની તુલના કરતાં તેમનું જ્ઞાન કંઈ વિસાતમાં નથી. તત્ત્વદષ્ટિએ જોતાં જ્ઞાન હંમેશા મર્યાદિત અને અજ્ઞાન નિર્મર્યાદ છે. જ્ઞાન એ તો અજ્ઞાનને માપવાની કૂટપટ્ટી માત્ર છે—અને તે એ નિષ્ફળ સાધન.

જ્ઞાનનો ઉદય થતાં જગતનું લાન જતું રહે છે, એમ તત્ત્વવેત્તાઓ કહે છે તે પણ એટલું જ દર્શાવે છે કે જગતમાં અજ્ઞાનનો અભાવ થતાં આકર્ષણ જેવું કંઈજ રહેતું નથી. અજ્ઞાન વડે જ જગતનો વ્યવહાર ચાલે છે. પરમ જ્ઞાનમૂર્તિ ઈશ્વરે આપણને અજ્ઞાનની બક્ષીસ કરી છે. એ પોતે આપણાથી અજ્ઞાત રહ્યો છે. આપણા પોતાના જીવન વિષે એણે આપણને અજ્ઞ રાખ્યા છે. આપણને જે જે વસ્તુ ને વિષય સાથે સંપર્ક છે તે તે સર્વ બાબતમાં એણે આપણને અજ્ઞાની રાખ્યા છે. જગતનાં પ્રથમ સીપુરૂપે જ્ઞાનનો આરવાદ લીધો, તેટલા માટે એણે સ્વર્ગમાંથી તેમને ધકેલી કાઢી, આખી માનવજાતને મૃત્યુની શિક્ષા કરી તે શું મૂલ્યે છે? ઈશ્વર આપણે અજ્ઞાની રહીએ એમ ઇચ્છે છે.

અને ઈશ્વરી બક્ષીસ કદી પણ દુઃખદાયક હોય? મંત્રાવી કરતાં પણ અજ્ઞાની વધારે મુખી છે. જ્ઞાન એટલે જ દુઃખ. જેમ સ્વરથતાનું આપણને

સામાન્યતઃ જ્ઞાન હોતું નથી, પણ અસ્વસ્થતાનું જ જ્ઞાન થાય છે, જેમ ઇંદ્રિયોના અકુંઠિત વ્યાપાર વખતે કાંઈ પણ પ્રકારનો અવરોધ આવતા તરત જ સંવેદન થાય છે, તેમ અજ્ઞાન સ્થિતિમા દુઃખની લાગણી થતી નથી, પણ જ્ઞાનની દશામાં જ દુઃખાનુભવોનો સંભવ રહે છે. જેજ્ઞાન થયેલા માણસને કાંઈ પણ શારીરિક કષ્ટ થતું નથી-લાગતું નથી તેનું આ જ કારણ છે શસ્ત્રક્રિયાને પ્રસંગે ડોક્ટરો દર્દીને પહેલાં કલોરોફોર્મ કે અન્ય ઉપચારથી જેજ્ઞાન બનાવે છે, અને પછી જ શસ્ત્રપ્રયોગ આદરે છે, તો કુશળમા કુશળ ડોક્ટર એવો પરમેશ્વર મનુષ્યને કાંઈ પણ પ્રકારનો દુઃખાનુભાવ ન થાય તેટલા માટે તેને સર્વદેશીય અજ્ઞાન બક્ષે એમાં શી નવાઈ?

બાળકને આપણે પ્રભુના પયગમ્બર માનીએ છીએ. પણ પ્રભુના એ પયગમ્બરોનો સંદેશ ઝીંચવા આપણે કદી પણ તત્પરતા બતાવતા નથી, એટલું જ નહિ, પણ એ સંદેશ શો છે તે જાણવાની પણ પરવા કરતા નથી. બાળક આપણને અજ્ઞાન કેળવવાનો સંદેશ આપે છે. બાળકને જ્ઞાનપ્રાપ્તિ તરફ ફેટલો અણુગમેો હોય છે, નિશાળે જતા બાળકને ફેટલું દુઃખ થાય છે એ સર્વવિદિત છે. સંત પુરુષો સ્વર્ગમા જવા માટે આપણને બાળક જેવા બનવાનું કહે છે, તેનો અર્થ પણ એટલો જ થાય છે કે બાળક જેવા જ્ઞાનવિહોળા બનો. 'આ વિષયમાં એ બાળક જેવો છે' એ વાક્યમા બાળક શબ્દનો અર્થ પણ, લક્ષણાભ્યાપારથી- અરુ થાય છે. એ પણ બાળકના અજ્ઞાનનું જ સ્વચ્છ છે.

આપણા સપ્કર્મા આવનારી વ્યક્તિઓ અને વિષયો પરત્વેનું અજ્ઞાન જ આપણા સર્વ સુખનું મૂળ છે. ધરના બનાવો કરતા બહારના આપણુ વધારે ધ્યાન ખેંચે છે તેનું કારણ પણ કદાચ આ જ હશે અમેરિકાના એક ખૂણામાં આવેલા ધરમાં શો ગોટાળો ચાલે છે તે જાણવાથી આપણને ઝાઝું તુકસાન નથી. પણ આપણા ધરમા ચાલતા ગોટાળાનું જ્ઞાન આપણને અવસ્થ દુઃખકર થવાનું. આપણા સંબંધમાં આવનારી સર્વ વ્યક્તિઓનું આપણને સંપૂર્ણ જ્ઞાન થાય અને આપણા વિષે તેમને સંપૂર્ણ જ્ઞાન થાય તો પછી સારા જગતનો મહા પ્રશ્ન એક જ રહે : આખી દુનિયાએ આપઘાત કયાં ને કેવી રીતે કરવો ?

અને અજ્ઞાનમાંથી ફેટકેટલી ઉપયોગી ને લલિત કલાઓ જન્મી છે ? બ્રાહ્મ ભારવાની કલા, સાહિત્યાદિની સર્જનકલા, વર્તમાનચત્ર તથા સામયિકો અજાવવાની કલા, રાજ કરવાની ને રાજમંકિત દાખવવાની કલા, જ્ઞાની હોવાનું પ્રદર્શન કરવાની કલા દત્યાદિ વિવિધ કલાઓનું પ્રલવગ્ધાન અજ્ઞાન જ છે.

કાદવ

કાદવ! એના પર લેખ હોય? શીર્ષક વાંચીને કાઠકિને કદાચ પ્રશ્ન કરવાનું મન થશે. પણ ચોમાસાની ઋતુમાં, ખાસ કરીને હું રહું છું તે પુણ્યભૂમિમાં, કાદવ સિવાય ખીજી કાઈ વસ્તુનો વિચાર આવવો મુશ્કેલ લાગે છે. બહાર જતાં રસ્તામાં એનાં જ દર્શન થાય છે ઘેર આવતા પગ પર નજર પડે છે ને 'કાદવ સત્ય, જગત મિથ્યા' એમ લાન થાય છે.

ચરણ દ્વારા મગજમાં પ્રવેશ કરી શકાય છે એ સૂત્રનું કાદવને બહુ સારું ગાન હોય એમ લાગે છે. આપણામાં દેવને, ગુરુને ને પૂજ્ય જનોને પગે લાગવાનું મહાત્મ્ય ગણાય છે તે ખોટું નથી. કાઠકિને પગે લાગીને જ તેના મગજમાં આપણે પેસી શકીએ છીએ. એ પ્રમાણે કાદવ પણ મારા પગે લાગી લાગીને મગજમાં એટલો તો પેસી ગયો છે કે આ રીતે એને બહાર કાઢ્યા વગર મારો છૂટકો નથી.

નર્મદને સર્વ ઋતુઓમાં વર્ષા સૌથી વધારે ગમતી. નવલરામે પણ 'ચોમાસાના ચાર માસ છે સારા રે' એમ કહી ચોમાસાનાં વખાણ કર્યાં છે. 'ચાર જે નકામા જાય, તો ખીજા આઠે બ્યર્થ થાય છે' એમ કહી ઉખાણા દ્વારા ચોમાસાના ચાર માસની, ખીજા આઠ માસ કરતા શ્રેષ્ઠતા લાખા કાળથી લોકોએ સ્થાપિત કરી છે. સામાન્ય રીતે ઋતુરાજનું ગિરુદ વસંતને મળ્યું છે, પરંતુ ચોમાસાના આહવાસો પણ છે ને તે પણ ખેડૂતો જેવા નહિ, પણ કવિઓ સુદ્ધા !

વસંત કરતા વર્ષા વધારે રમણીય છે કે નહિ તેનો નિર્ણય કરવો મુશ્કેલ છે. પણ એક રીતે જોતા વસંતમાં એકલી પૃથ્વી જાદલાય છે, પણ ચોમાસામાં તો પૃથ્વી ને આકાશ બંનેનાં પરિવર્તન ચર્ચાજન્ય છે, એટલે વસંત કરતાં વર્ષાની શક્તિ વધારે છે એમ તો કહી શકાય. અને ક્ષણે ક્ષણે ચન્નવતામુપૈત્તિ, તદેવ રૂપં રમણીયતાયાઃ । (ક્ષણે ક્ષણે જે નવીનતા ધારણ કરે તે જ રમણીયતાનું સ્વરૂપ છે.) એવી રમણીયતાની વ્યાખ્યા

અમારા સાહિત્યરસિક મિત્રને ચોતે બધીજ લાખાનાં બધાંજ પૂતકો વાંચ્યાં છે એમ જુદી જુદી રીતે મુચવવાની ટેવ હતી. એમને કોઈકે પૂછ્યું : 'તમે રકોટનું 'ઠેલિસમેન' વાંચ્યું છે?'

'વાહ ! નહિ ?' 'કેવું છે ?' 'બહુ જ મુંદર.'

'આપવેનહો ?' 'આપવેનહો તો અદ્ભુત છે.'

'કેનિસવથ' કેવું લાગ્યું ?' 'કેનિસવથ' પણ ઘણું ઉત્તમ છે.'

'રાખરાય ?' 'એ પણ સરસ છે.'

એમણે આમાથી એક પણ પુસ્તક વાંચ્યું નથી એમ જાણનારા ખીજા એક જણે ધીરે રહીને પૂછ્યું : "રકોટનું 'ઈમલઝન' એ તમને કેવું લાગ્યું ?"

'ઈમલઝન ? ઈમલઝન તો મેં સાત વાર વાંચ્યું છે. જોટલી વાર વાંચ્યું તેટલી વાર હું રજો છું.' એમણે જવાબ દીધો અને બધા કેમ એકાએક દસી પડ્યા તે ન સમજાયાથી ઘવાએલા ગૌરવનો લાવ મુખ પર લાવી મૂંગા થઈ ગયા.

મારા ખીજા એક ઝાળખીતા શુદ્ધચ પોતાને બધા મહાપુરુષો સાથે ધરવટનો સંબંધ છે એમ દર્શાવવા હમેશ આતુર રહે છે. પહેલાં તો હું એમની વાત સત્ય માનતો, પણ પછી એમની લલામણુચિટ્ટી લઈને એકબે મોટા માણસને મળવા ગએલો અને ત્યાંથી 'હું એ લાઈને ઝાળખતો નથી, એટું નામ પણ મેં નથી સાંભળ્યું' એવાં વચન સાંભળી વીલે મુખે પાછો દરેસો, ત્યારથી મેં એમની વાત માનવી છોડી દીધી છે.

લોકો જ્ઞાનનો આમ ઢોંગ શા માટે કરતા હશે તે હું સમજી શકતો નથી. જગતમાં અજ્ઞાન નહિ, પણ જ્ઞાનજ ઉપહાસપાત્ર ગણાય છે. પોતાનાં વહુછોકરાંને, અરે ! પોતાની જાતને પણ જૂલી જનારા પ્રાઈસરોની દંતકથાઓ બોલાય છે. જ્ઞાનનું ધન કરનારા શિક્ષકો 'મંતુજી' ગણાય છે. સારી તબિયતવાળા કોઈકે નિર્બળ શરીરવાળાને દર્શાવી 'લણેલાનાં શરીર આવાં યઈ જાય' એમ તિરસ્કારથી કહે છે. અલણ વેપારીઓ ઐન્યુએટોને વેદિયા દોરની ઉપમા આપે છે. 'લણે તે ધોડે બડે ને ના લણે તે દીવો ધરે' એમ અંસલ કહેવાતું, તેને બદલે આજે 'લણે તે જૂએ મરે ને ના લણે તે વેપાર કે સટ્ટો કરે' એમ મનાય છે. આમ જ્ઞાન ને જ્ઞાનીઓનો જ્યાંત્યાં ઉપહાસ કરવામાં આવે છે. એમ છતાં અજ્ઞાનીઓ—ખુદ વેપારીઓ ને ધનવાનો મુદ્દા—જ્ઞાનનો ઢોંગ કરી શા માટે ઉપહાસપાત્ર બનતા હશે ?

ગરીબાઈની પેઠે અજ્ઞાન પણ સરમનું કારણ નથી, પણ અજ્ઞાનને જ્ઞાનો પ્રયત્ન લજ્જાસ્પદ છે. અજ્ઞાન એટલે નિખાલસ નિર્દોષતા, એને કોઈ નવું પ્રકારનાં સાધને આવરવા પ્રયાસ કરવો એ મૂર્ખતા નહિ તો ખીજું શું ?

કાદવ

કાદવ! એના પર લેખ હોય? શીર્ષક વાચીને કોઈકને કદાચ પ્રશ્ન કરવાનું મન થશે પણ ચોમાસાની ઋતુમાં, ખાસ કરીને હું રહું છું તે પુણ્યભૂમિમાં, કાદવ સિવાય ખીજી કોઈ વસ્તુનો વિચાર આવવો મુશ્કેલ લાગે છે બહાર જતા રસ્તામાં એના જ દર્શન થાય છે ઘેર આવતા પગ પર નજર પડે છે ને 'કાદવ સત્ય, જગત મિથ્યા' એમ લાન થાય છે

ચરણ દ્વારા મગજમાં પ્રવેશ કરી શકાય છે એ સૂત્રનું કાદવને બહુ સારું ગાન હોય એમ લાગે છે વ્યાપણમાં દેવને, ગુરુને ને પૂજ્ય જનોને પગે લાગવાનું મહાત્મ્ય ગણાય છે તે ખોટું નથી. કોઈકને પગે લાગીને જ તેના મગજમાં આપણે પેસી શકીએ છીએ એ પ્રમાણે કાદવ પણ મારા પગે લાગી લાગીને મગજમાં એટલો તો પેસી ગયો છે કે આ રીતે એને બહાર કાઢ્યા વગર મારો છૂટકો નથી.

નર્મદને સર્વ ઋતુઓમાં વર્ષા સૌથી વધારે ગમતી નવલરામે પણ 'ચોમાસાના ચાર માસ છે સારા રે' એમ કહી ચોમાસાના વખાણ કર્યો છે. 'ચાર જો નકામાં જાય, તો ખીજા આઠે વ્યર્થ થાય છે' એમ કહી ઉખાણા દ્વારા ચોમાસાના ચાર માસની, ખીજા આઠ માસ કરતા શ્રેષ્ઠતા લાખા કાળથી લોકોએ ધ્યાપિત કરી છે સામાન્ય રીતે ઋતુરાજનું ગિરુદ વર્ષાને મળ્યું છે, પરંતુ ચોમાસાના આઠનારાઓ પણ છે ને તે પણ ખેડૂતો જેવા નહિ, પણ કનિઓ સુદા!

વસત કરતા વર્ષા વધારે રમણીય છે કે નહિ તેના નિર્ણય કરવો મુશ્કેલ છે. પણ એક રીતે જોતા વસતમાં એકવી પૃથ્વી બદલાય છે, પણ ચોમાસામાં તો પૃથ્વી ને આકાશ બનેલા પરિવર્તન ચર્ચાજન્ય છે, એટલે વસત કરતા વર્ષાની શક્તિ વધારે છે એમ તો કહી શકાય અને ક્ષણે ક્ષણે ચન્નવતામુપેતિ, તદેવ રૂપ રમણીયતાયા । (ક્ષણે ક્ષણે જે નવીનતા ધારણ કરે તે જ રમણીયતાનું સ્વરૂપ છે) એવી રમણીયતાની વાખ્યા

સ્ત્રીકારીએ તો તો વસંત કરતાં વર્ષાને જ વધારે રમણીય માનવી પડે. વસંતમાં વનરપતિ ખીલે છે તેમ ચોમાસામાં ચે ખીલે છે. પણ ચોમાસામાં ધડીમાં ઘોર અંધારું, ધડીમાં બાળી નાખે એવો તાપ તો વળી થોડી વાર પછી પાછો સાધારણ અંધકાર; કોંક વાર પરસેવો ઉતારે એવી ગરમી તો કદીક ગરમ કપડાં પહેરાવે એવી હીકળ; કાર્ધક વાર ઘરમાં ને બહાર જળજળાકાર તો કેટલીક વાર સૂકી. કોરી, પાણીનું ટીપું ચે ન દેખાય એવી ભૂમિ—એવી ચિત્રવિચિત્ર પ્રકૃતિક્ષીલા માણવાની મળે છે. એ ઉપરાંત મોર, ચક્રી, મચ્છર, મંઠાડા, કીડી, ઉધાઈ ને નાનાં નાના અનેક જંતુઓ એ ઋતુમાં વાતાવરણમાં જે ભાત પાડે છે તે અપૂર્વ હોય છે. સ્નાયુમા સર્જન ને વિસર્જનનું ચક્ર નિરંતર ચાલ્યા કરે છે, પણ ચોમાસામાં એ ચક્રનો વેગ ધણો વધારે હોય છે.

નર્મદ ને નવલ ગમે તે કહે, ખેડૂતો પણ કાવે તેમ માને, પરંતુ મોટે ભાગે તો લોકોને વર્ષાઋતુ કરતાં ખીછ કાર્ધ પણ ઋતુ સારી લાગે છે. વર્ષાઋતુમાં બહાર જવું મુશ્કેલ થઈ પડે છે. ખાસ કરીને રસ્તા પર કાદવના જે જડાપાતળા, સૂકાચીકણા ગાઢ થયેા પથરાઈને પગા હોય છે, તેમ જ કાળાં, મેલાં, ગંધાતાં પાણીથી ભરેલાં ખાબોચિયા અસ્તિત્વમાં આવે છે, તેને લીધે વર્ષાઋતુમાં જે કાર્ધ પણ રમણીયતા હોય તો તે સર્વ મારી જાય છે, એવો સામાન્ય માણસને નષ્ટ પણ દૃઢ અભિપ્રાય હોય છે.

પરંતુ સામાન્ય મનુષ્ય અસામાન્ય દષ્ટિથી જોતા નથી. જોતા હોય તો તેઓ સામાન્ય મનુષ્ય રહે જ શી રીતે? આવી બાબતમાં અસામાન્ય દષ્ટિની—કવિત્વભરી દષ્ટિની—જરૂર છે.

કાદવ એ તો વર્ષાનું અમૂલ્ય ફળ છે. નિરંતરકારે દેવતાઓના પૃથ્વી પર રહેનારા, અન્તરીક્ષમાં વસતા અને આકાશમાં નિવાસ કરનારા એમ ભાગ પાળા છે, તે પ્રમાણે ચોમાસાના પરિપાકરૂપ દેવતાઓને પણ આપણે ત્રણ ભાગમાં મહેત્તી રાકીએ. વાદળનીજળા વગેરે આકાશમાં રહેનારાં; મચ્છર, પાંખાળા મંઠાડા ને અન્ય અનેક જંતુઓ, અન્તરીક્ષમાં વસનારાં અને પૃથ્વી પર રહેનાર કાદવ. એ ત્રણ પડે ચોમામાનું સર્વઆપી દૈવત અનુભવી શકાય છે.

કાદવમાં રમવું કાર્ધને ગમતું નથી. એમાં પગ મૂકતાં પણ લોકો ડરે છે એમ આપણે માનીએ છીએ; પણ તે સાચું નથી. કાદવમાં રમવાની તો મનુષ્યમાં સ્વભાવથી જ વૃત્તિ હોય છે. મોટપણે એ વૃત્તિનું દમન કરી આપણે કાદવથી ભય પામીએ છીએ, પણ બાળકોને કાદવમાં રમવું કેટલું પ્રિય હોય

છે તે આપણાથી અજાણ્ય નથી. બેસ આખલા આદિ પ્રાણીઓ પણ કાદવને બેઠે કેવા ઉત્સાહમાં આવી જાય છે તે સર્વવિદિત છે. ઈશ્વરને જગતમાં રમવાનું મન થયું એ પણ એની કાદવપ્રિયતા જ સૂચવે છે. અનેક મસિન વાસનાઓથી ભરેલું આ જગત કાદવ સમુ છે એમ તત્ત્વજ્ઞો ને કવિઓ કહે છે. પણ એવા જગતમાં ઈશ્વર રમી રહ્યો છે ઉત્ક્રાન્તિવાદના નિયમો પ્રમાણે આપણે જનવગ-માંથી જનસ્વરૂપે થયા છીએ, તો આપણી એ જનનવરી વૃત્તિ આજે જે આપણામાં રહી હોય તેમાં શું ખોટું ?

કાદવ એ તો સસાર અને સ્વર્ગના સળધનું ફળ છે અગવિદ ધોષે એક સ્થળે 'Prayer from within and grace from above' (હૃદયની ભક્તિ અને ઈશ્વરની કૃપા) એને સુખનું સાધન ગણાવ્યું છે, તેમ આપણે પણ કહીએ કે Layer on earth and grace from above (પૃથ્વી પરની ધૂળ અને આકાશની કૃપાધારા) એ બેને પરિણામે ઘાવાપૃથિવીની લીલાના મતાન-રૂપ કાદવ ઉત્પન્ન થાય છે એ નિષેધવાચક શબ્દો વડે એક વિધિવાક્ય અને, અથવા ચિત્તની ચચળ વૃત્તિઓના પરિણામ ત્રિયર હોય છે, તેમ વહનશીલ ને અત્રિયર સ્વભાવની વર્ષાધારા અને ગમે તેમ ઊડતી ચચલ ધૂળ-એ બે બેગા થતા રિનગ્ધતાથી ત્રિયર રીતે એક સ્થળે ચોટીને પડી રહે એવા કાદવનો જન્મ થાય છે

કાદવ સામેનો ઘણાનો વિરોધ કેવળ સ્વાર્થભૂતક હોય છે. કેટક વાર કાદવમાં ચાલતા પગ અમળાઈને પડી જવાય તેથી એવા મનુષ્યને કાદવ સામે સનાતન વેર બધાઈ જાય છે. સાગી પત્ની કે સારો પતિ ન મળવાથી પરણીને હેરાન થએલો પુરુષ કે સ્ત્રી જેમ લગ્નની સરથા સામે થઈ જાય છે, તેમ કાદવથી હેરાન થયેલો મનુષ્ય પણ કાદવ સરથાની સામે થઈ જાય છે. પરંતુ આપણા જેના નિયામકો તો સમજે છે કે આવો વિરોધ કરવો એ ખોટું છે, અન્નિના દોષને લીધે આખી સરથાને નિંદવી એ અન્યાય છે

એક વાર અદ્વાન દશામાં રસ્તે ચાલતા ત્યાં જામેલા કાદવ પ્રત્યે એ વિરોધ દર્શાવ્યો હતો, ત્યારે મારી સાથે એક વિદ્વાન ને વિચક્ષણ વિચારક હતા તેમણે કહ્યું હતું 'રગ્તા પર કાદવ ન હોય ત્યારે શું ઘરમાં હોય ?'

'કશે ન હોય, રગ્તા પર પણ નહિ ને ઘરમાં પણ નહિ' એ એમને જવાબ દીધો ને અપૂર્વ જીત મેળવી હોય એમ ગર્વથી ઉન્નત મસ્તકે ચાલવા માડ્યું, પણ તરત જ, વિરોધીને ગ્રેમથી જીતવો એ સૂત્રનો અમલ કરી, કાદવે એક વડે મારુ આકર્ષણ કરી અને નતમસ્તક બનાવ્યો. વિરોધીને પણ ગ્રેમપૂર્વક

પોતાની બાથમા લેનાર કાદવ દુષ્ટ ન હોઈ શકે એમ મને લાગ્યું, અને કાદવ વિષે, એ કાદવ જોડેલો જ ઊંડો વિચાર મેં કર્યો ને મને માલૂમ પડ્યું કે મારી દૃષ્ટિ ખોટી હતી, પેલા વિદ્વાન વિચારક સાચા હતા.

‘કાદવ રસ્તા પર ન હોય તો શું ધરમા હોય?’ એ પ્રશ્નના જવાબમાં ‘કુળે પણ ન હોય’ એમ કહેવું એ તદ્દન ખોટું છે. અમુક વસ્તુ છે, એમ સ્વીકાર કરી લીધા પછી જ કોઈ પણ શાસ્ત્ર આગળ વધી શકે છે. દાખલા તરીકે અંક ગણિતમાં મધ્યા સત્ય છે એમ માનીને જ આગળ ચાલવામાં આવે છે. બાબી એક કે બે કે બારસો સી હોય, પુરપ હોય, દેકા હોય, પર્નાત હોય, ગંધડા હોય, લેખક હોય, તત્ત્વી હોય કે માસિક કે અઠવાડિક હોય—ગમે તે પણ વસ્તુ હોય વસ્તુ વગર સખ્યાનું અસ્તિત્વ હોઈ જ ન શકે પરંતુ ગણિતશાસ્ત્રમાં તો પ્રાણી કે પદાર્થ કરતા કેવળ મધ્યાને જ મહત્ત્વ આપવામાં આવે છે. રંગનો વિચાર કરતા રંગવાળી વસ્તુ કરતાં પૃથક્ રીતે રંગનું અસ્તિત્વ હોઈ જ ન શકે એ વાત આપણે જુવી જઈએ છીએ. પીળાશ, કાળાશ કે લાલાશ એવું કોઈ નથી, પણ પીળા કેરી, કાળા સી કે લાલ લુગડુ હોય એમ વિચાર કરવા બેસીએ તો રંગની મીમાંસા થઈ શકે જ નહિ એ ન્યાયે કાદવ કયા હોવો જોઈએ, રસ્તા પર કે ધરમા, તેનો વિચાર કરતાં કાદવ હોવો જ ન જોઈએ એવી દૃષ્ટિ થઈ શકે નહિ.

ખીજી રીતે જોઈએ તો આધિભૌતિક તેમ જ આધ્યાત્મિક બંને શાસ્ત્રો કહે છે કે જે છે તેનો કદી નાશ થઈ શકતો નથી; રૂપાન્તર થાય, એટલું જ. હવે કાદવ છે, તો તેનો આત્મિક વિનાશ કદી થઈ શકવાનો નથી ‘છે’નું ‘નથી’ થઈ શકે જ નહિ. કાદવના અસ્તિત્વનો કેવળ અભાવ સિદ્ધાન્તની દૃષ્ટિએ કે બ્યવહારની દૃષ્ટિએ, સાધી શકાય એમ નથી તો પછી એ ધરમા હોય તે કરતા રસ્તા પર હોય એ જ વધારે સારું એમ કયો અક્ષરવાળો તથા ધરવાળો માણસ કબૂલ નહિ કરે?

અને કાદવ કયા નથી? એ રસ્તા પર જ રહેતો નથી પણ આપણી આખી સર્જનશક્તિમાં, આપણા વાગ્વિહાર ને સાહિત્યસર્જનમાં પણ એણે પ્રવેશ કર્યો છે. રથૂગ સ્વરૂપે એ આ રસ્તા પર વસે છે, પણ સૂક્ષ્મ રૂપે એ આપણા આખા જીવનમાં એતપ્રોત થઈ ગયો છે. કાદવ યતા પહેલા જોઈ રજા આપ્યા વાતાવરણમાં રહે છે, તેમ સૂક્ષ્મ રૂપે અનેક રાજસ વૃત્તિઓ આપણા માનસમાં વસતી જ હોય.

છે અને વર્ષાનાં ળળ સમું કોઈક કારણ મળતાં એ કાદવ રૂપે વ્યક્ત થયા વગર રહેતી નથી.

નિષ્ક્રિય જોવા દેખાતો, રસ્તા પર પડી રહેતો કાદવ કેટલીય વાર આપણી જોતીએ ચઢી બેસે છે, તેમ 'પંકજ'માં પંકજે રહીને કામિનીનાં મુખ, નાસિકા અને આંખ સુધી પણ પહોંચી જાય છે. સાહિત્યમાં કાદવને સ્થાન મળ્યું છે. 'કદંભભૂમિ આ કળણ ભરેલી' એમ કવિજગત આપણને કાદવરૂપ મનાવે છે. ચર્યાપત્રોમાં કાદવ ઘણા સારા પ્રમાણમાં ઉજાળવામાં આવે છે. પણ સૌથી વધારે પ્રખ્યાતિ તો એને એના આત્મજે આપી છે. દીકરાથી બાપનું નામ રહે છે એમ કહેવાય છે, એ ન્યાયે પંકને સાહિત્યમાં શાશ્વત સ્થાન પંકને આપ્યું છે.

કાદવ અનિષ્ટ છે, પણ એ અપરિહાર્ય છે માટે પડ્યું પાનું નિલાવી લેવાનું છે એમ ધારવું બૂલભરેલું છે. કાદવ આપણને અનેક પ્રકારનો બોધ કરે છે.

આપણા જીવનમાં ચાલવાની ક્રિયા બહુ મહત્વની છે. સૂતેલાનું નમીન સૂઈ જાય છે, બેઠા થનારનું નસીય બેઠું થાય છે ને ચાલનારનું નસીય પણ ચાલે છે, એવું શાસ્ત્રવચન છે. આપણામાં કહેવત છે કે, ફરે તે ચરે. આત્મી કમાવાને માટે આવશ્યક એવી, ચાલવાની કળા આપણને કાદવ સંપૂર્ણ રીતે શીખવે છે. સમાધીને ચાલવું એટલે શું, તે કાદવ ન હોય તો આપણે કદી સમજી શકીએ નહિ.

સંસારમાં અનેક લપસણાં સ્થાન છે, પોતાની સ્તિગ્ધતા વડે પતન કરાવે એવા અને વિપથો છે, એ સૌનું બાન કાદવ કરાવે છે. કાદવ સર્વને સમાન-લાવે લપસાવે છે; ઘેરઘેર ફરી ભીખ માગતો ગરીબ લિખારી કે અડકાઈથી રોડબેર ચાલતો કોઈ ગર્વધેલો એ બંનેનું એ એકસરખું આકર્ષણ કરે છે. અથવા સમાધીને ચાલતા દીન ને નત્ર પુરૂષ કરતાં ગર્વથી ઉન્મત્ત ને ઉન્નત મરતકે ચાલનારને એ પહેલો પાડે છે- ઈશ્વરની પેઠે કાદવ આગળ પણ કોઈનો ગર્વ રહેતો નથી.

એનાથી દાડકાં ભાંગે છે, તેમ ઘર પણ બંધાય છે. અમુક પ્રકારની ચીકણી માટીનો કાદવ બનાવી, કેટલાક ગરીબ લોકો ઘર બાંધવામાં સિમેન્ટને બદલે તેનો ઉપયોગ કરે છે.

પાદપ્રહાર થતાં પણ મૂળા રહેતું એ ક્ષમાનુ લક્ષણ નથી, પણ અધમનાતું, કાયરતાનું ચિહ્ન છે એમ કાદવ ક્ષીખવે છે પણ તથે દયાતાં એ આપણી પાસે નમસ્કાર કરાવે છે; અપણ હેઠળ ચગદાય તો બોચીએ કે માયે પણ ચડી બેસે છે

વિષયોથી સભર ભર્યા આ સંસારને વિષે રહીને પણ, વિષયથી અવિત્ત રહી, ઈશ્વરનું સ્મરણ કરતાં નિષ્કલંક જીવન ગાળવું એવો આપણને શાસ્ત્ર બોધ કરે છે તેનું સ્મરણ કાદવ જગત કરાવે છે; કાદવથી ભરેલા ગત્તા પર ચાલતા છતાં, મોટર, ગાડી, ગાડા, સાઈકલ વગેરે વાહનોના સસઈટણાથી વારંવાર છટાવાનો સભવ છતાં, અમલિન કપડે ને શરીરે ધરબેગા થયું એનું જ નામ મુક્તિ. ‘જીવનકલહ’, ‘ચોખ્ખતમનું અતિજનન’ ઇત્યાદિ અત્યારે બહુ સલગતા શબ્દોના મર્મનો કાદવવાળે રસ્તે ચાલનારને સાક્ષાત્કાર થાય છે.

કાદવના સ્વરૂપ પરથી આપણે માયાનું સ્વરૂપ પણ સમજી શકીએ છીએ. કેટલેક સ્થળે ખૂબ જ ગ્નિગ્ધ, બગડી ગયેલા શીરા જેવો, તો બીજે ઠેકાણે સુકાઈને ધારવાળો થયેલો; ત્રીજે ઠેકાણે વળી પા લાગ પાણી ને પોણો લાગ કાદવ, બણે બગડી કઢી હોય તેવો; ચોથે ઠેકાણે એટલી ટકા પાણી ને થીમ ટકા કાદવ એવો પાતળો દાળ જેવો; એમ નાનાં ૩૫ ધારણ કરતો કાદવ, નાના સ્વરૂપ ધારણ કરતી કવચિત્ ગાઢ મોહથી કેવળ અજ્ઞાનમાં લપસાવતી, કોઈક વાગ ગેહના આકર્ષણ વડે પ્રવાસને કઠિન કરી મૂકતી, કવચિત્ જ્ઞાનની અદર પોતાની જાતને અલ્પનિષ્ઠ માનનારને છેતરતી એવી માયાની શક્તિ સમાન છે.

આમ કાદવ આપણને અનેક પ્રકારના ઉચ્ચ જ્ઞાનનો બોધ કરે છે પરંતુ કદાચ કાદવથી આપણા કોઈ પણ કાર્ય ન સરે-માત્ર શરીર જ સરે-એમ હોત, તો યે રમતાની સ્વચ્છતા માટે પણ કાદવની જરૂર રહેત કાદવથી રસ્તા સાફ થાય છે એમ કહેવામાં કદાચ કોઈને વદતોવ્યાધાત જેવું લાગશે. પણ એક વાસણને જેમ માગ્યા પડે છે, ને તે ધૂળ કે રાખ ને પાણી (એટલે કાદવ) થી જ જરાગર માણી શકાય છે, તે જ રીતે ગસ્તાને પણ કાદવથી અજવાળવાની જરૂર પડે છે. પરદેશી લોકો પાણીથી અને બહુ થાય તો સાણના પાણીથી, વાસણ માફ કરે છે પણ આપણને તો રાખ વિના ચાલતું નથી એક પાન માત્ર પાણીથી ફરી પવિત્ર બનતું નથી, એવો આપણા આચારસાંજનો મિહાન છે. ઉનાળામાં લગનસરાને અંગે રમતા પર અનેક નાતો જમી મળી હોય છે આથી એ બધા રમતા એકા થઈ જાય છે. એ એકા થએના ગસ્તા એકલા

પાણીથી ફરી વાપરવા યોગ્ય ન થઈ શકે એને તો અજવાળવા જોઈએ. અને રસ્તા પરની ધૂળ અને આકાશમાનુ પાણી એ બે મળીને તૈયાગ થતા સુદર કાદવ કરતા ખીજા કયા સાધન વડે એ વધારે સારી રીતે અજવાળી શકાય ? આટલા માટે રસ્તાની પવિત્રતા ને સ્વચ્છતા સારુ કાદવની અગત્ય અનિવાર્ય છે.

અને ખીજા કાર્ક ન હોય તો પણ કાદવ કમળને જન્મ આપે છે એ એની સેવા ઝાણી છે ? તિમિરમાથી તેજ પ્રકટે, અસતમાથી સત બિપન્ને, તેમ કાદવમાથી કમળ ઉત્પન્ન થાય છે ગંદા, લપસણા, દુર્ગંધ મારતા કાદવમાથી સૌંદર્ય, સશુદ્ધિ ને સુવાસના પ્રતીકસમુ કમળ ઉત્પન્ન થઈને આપણને સમજાવે છે કે ગમે એવી વિરૂપતામા સૌંદર્ય કોઈક મૂઢ રૂપે રહેલું છે; અસત્ય મસિનતામા પણ વિશુદ્ધિનો વાસ છે ને મનુષ્યને પરાક્રમ્ય કરે એવી દુર્ગંધમા પરિમલ પરોક્ષ રીતે વસે છે ધર્મની પેઠે એ સૌનું તત્ત્વ યુદ્ધાદાયક હોય છે. ત્યાથી તેને શાધી કાઢવું એ જ જીવનનું રહસ્ય છે.

તિમિરમાથી તેજ પ્રકટે, અસતમાથી સત બિપન્ને, તેમ કાદવમાથી કમળ ઉત્પન્ન થાય છે. ગંદા, લપસણા, દુર્ગંધ મારતા કાદવમાથી સૌંદર્ય, સશુદ્ધિ ને સુવાસના પ્રતીક સમુ કમળ ઉત્પન્ન થઈને આપણને સમજાવે છે કે ગમે એવી વિરૂપતામા સૌંદર્ય કોઈક મૂઢ રૂપે રહેલું છે

જીભ

મનુષ્યની સર્વ ઇન્દ્રિયોમા જીભનું સ્થાન વિશિષ્ટ છે. બીજી બધી કરતાં એનું મહત્ત્વ પણ વિશેષ છે. કાન, હાથ, પગ આદિ બધાં છે ઇન્દ્રિયો ને તે કાર્ય એક જ કરે છે. એક સાંભળવાનું કામ કરવા માટે બે કાન, એક શ્વાસ લેવાનું કાર્ય કરવા માટે બે નસકોરાં, ચાલવાના એક કાર્ય માટે બે પગ, જોવાના કામ માટે બે આંખ, પણ જોલવાનું ને સ્વાદ આપવાનું એમ બે કામ માટે એકલી જીભની જ નિમણૂક કરવામાં આવી છે.

ઘણીખરી ઇન્દ્રિયો પર આપણો કાબૂ નથી. આપણી ઇચ્છા વિરુદ્ધ પણ પરમંસ્કારની અસર એના પર થયા વગર રહેતી નથી. કોઈ આપણને ગાળ દેતું હોય ને તે સાંભળવી આપણને કુદરતી રીતે જ ન રુચતી હોય તો પણ, આપણા પોતાના કાન એ ગાળ આપણા મગજ સુધી પહોંચાયા વિના નહિ રહે. ન જોવા જોઈએ આંખ અનેક વાર જુએ છે ને માથું ફેરવી નાખે એવી દુર્ગંધ નાસિકા મગજને પહોંચાડે છે. પરંતુ જીભની ઉપર તો મનુષ્યની પૂરેપૂરી સત્તા પ્રવર્તે છે. એની ઇચ્છા હોય તો જ જોલવાનું કે સ્વાદ આપવાનું કાર્ય જીભ કરી શકે, અન્યથા નહિ.

જોલવાનું ને ખાવાનું-દુનિયાનાં બે મોટામાં મોટાં કાર્ય એક નાનકડી જીભ બજાવે છે. માનવજીવનમાં આના કરતાં વધારે ઉપયુક્ત કે જરૂરી બીજા કોઈ કાર્ય નથી. એ બંને કાર્યની મનુષ્યના જન્મથી સરખાત થાય છે ને જીવનનો અંત આવતાં સુધી ચાલે છે-અથવા મનુષ્યના મરણ પછી પણ એની જીભનું કાર્ય તો ચાલુ જ રહે છે એના મન, અભિપ્રાય, વચન આદિનો પાછળનાંઓ વારંવાર ઉલ્લેખ કરીને એની વાણીને અમર બનાવે છે ને એની પાછળ બારમું, તેરમું, શ્રાદ્ધ, વગેરે આદિ પ્રયોગો થોડાં એની રસાગ્રાદતી અભિલાષાને મરણ પછી મંત્રીએ છે. આમ જીભનું કાર્ય મનુષ્યના જન્મથી સર થાય છે, ને એ મરણ પછી પણ ચાલુ રહે છે. વૃદ્ધાવસ્થામાં બીજી ઇન્દ્રિયો સિધ્ધિ યદ્યંતર છે, ત્યારે પણ જીભ તો એવી ને એવી બજવાન રહે છે.

ઘણી વાર તો ખીજ ઇન્દ્રિયોની શક્તિ એનામાં ભેગી થતી હોય એમ લાગે છે. ઘરડી આંખ, ઘરડું મગજ—એ નિર્જાતાની નિશાની છે; પણ ઘરડી જીભ એટલે અતુલવે ને સંસ્કારે, બળમાં ને કળમાં દુર્જય બનેલી જીભ એમ જ સમજવાનું છે.

રસાસ્વાદનો અધિકાર જીભને મળ્યો છે, એના વડે જ સ્વાદનું જ્ઞાન થાય છે માટે એને જ્ઞાનેન્દ્રિય ગણીએ તો ગણી શકાય. બોલવાનું કાર્ય એ કરે છે એટલા માટે એને કર્મેન્દ્રિય પણ કહી શકાય. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાની પેઠે જ્ઞાન ને કર્મનો એ સુંદર સમન્વય સાધી બતાવે છે. મન ને હૃદય—એની વચ્ચેનું એનું સ્થાન છે તે બહુ સૂચક છે. બંનેને એના વિના ચાલતું નથી. બંનેના અતિનિધિની ગરજ એ જ સારે છે મનના વિચાર ને હૃદયની ભર્મિઓને જીભ જ વ્યક્ત કરે છે. વિદ્યાર્થીઓને ગણિત કે તત્ત્વજ્ઞાનના મુશ્કેલ કોષડાઓ સમજાવતી જીભ જ પ્રિયતમાના સાનિધ્યમાં પ્રણયવચનો ઉચ્ચારે છે.

જેમ કેટલીક કુલવધૂઓ આખા ગૃહનો ભાર ચલાવે છે છતાં ગૃહ બહારનાં તેનાં દર્શન પણ થઈ શકતાં નથી, તેમ જીવનમાં બે સૌથી મુખ્ય કાર્યો કરતી હોવા છતાં જીભ ઘણુંખરું અદૃશ્ય રહે છે.

સ્નિગ્ધ, સુકોમળ, નાની, નાજુક ને નમણી એવી જીભ અનેક રીતે સ્ત્રીના સરખી છે. આપણે એની ખાસે સૌથી વધારે કામ લઈએ છીએ તે છતાં બંને લાં સુધી એને ઝોઝલ પડામાં રાખીએ છીએ. રસોઈ બનાવીને સ્ત્રી આપણી સ્વાદવૃત્તિને પોષે છે ને સુંદર ધરેણીલૂગડાં પહેરી આપણી અભિમાનવૃત્તિને પોષે છે, તેવી જ રીતે જીભ આપણી સ્વાદવૃત્તિને સંતોષે છે ને સરસ શબ્દો વડે આપણાં વખાણ કરી અભિમાનવૃત્તિને ઉત્તેજે છે. સ્ત્રીની પેઠે જીભ પણ ધાયલ કરે છે ને ઘા રુઆવે યે છે. તુમ્હીને દર્દ દિયા હૈ તુમ્હી ઘવાઈ વૈના એમ માથકને કહે છે તે જ રીતે જીભને પણ કહી શકાય. કેઈનું અપમાન કરી તેને ધાયલ કરનારી જીભ, પાછળથી જરૂર પડ્યે તેના વખાણ કરી પોતે પાડેલા ઘાને રુઆવી શકે છે. પ્રત્યક્ષ પાપોનું પ્રાયશ્ચિત્ત કેટલીક વાર સ્ત્રીને કરવું પડે છે તેમ પેટ આદિના રોગના ભોગ જીભને બનવું પડે છે. પેટમાં અપચો થતાં જીભ પર આંદી પડે છે. પેટની વાત જીભ તરત જ કહી દે છે. અગાળા વર્ગ તરફથી ઘણી વાર ગૃહનાં છિદ્ર બહારનાં બાજુવાનાં મળે છે, તે જ પ્રમાણે દેહના રોગોના નિદાન માટે તજજ્ઞો જીભ પર ઘણો આધાર રાખે છે.

શીશુ, સદેહ, નરમ, પહોળા ને અસ્થિર જીભ પાંદુરોગની સૂચક છે. જૂરાશ પડતી જીભ જાતીનાં દરેકોના મંલવ દર્શાવે છે. વચ્ચે છારીવાળી ને છેટે રતાશવાળી

જીલ અપચો અને અન્ય હિદરોગનું મૂચન કરે છે. મુખ બહાર કાઢતાં જેની જીલ મિથર ન રહી શકે તે મનુષ્ય નરો કરતો હશે એમ કહી શકાય. મુખ બહાર કાઢતાં એક બાજુથી બીજી બાજુએ જીલને હલાવી ન શકાય તો એ પક્ષાઘાતનું ચિહ્ન ગણાય છે. આમ જીલ દેહનાં અનેક દરદે પ્રુક્તાં કરે છે,

પરંતુ જીલ માત્ર શરીરના વ્યાધિઓને જણાવતી નથી. એ મનુષ્યનાં ગામ, જાતિ આદિની પણ માહિતી, વગર પૂછ્યે આપી દે છે. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર-એ બેદો પણ કદાચ જીલને આધારે કંવામાં આવ્યા હશે. જેની જીલ સહેલાઈથી, નહિ જેવા કારણે, બયંકર શાપ આપી શકે તે બ્રહ્મર્ષિ, જેની જીલ વેદમંત્રોના ધન, જટા, કમ ઇત્યાદિ પ્રકારે પાઠો કરી કસરત કરે તે સોમરસનું આસ્વાદન કરે તે બ્રાહ્મણ; જેની જીલ વીરરસની વાતો કરે તે કસુખાપાણીમાં રાચી રહે તે ક્ષત્રિય; પેસાની વાત સાંભળી જેની જીલ ભીંભઈ જાય તે વૈશ્ય; ને જેની જીલ ઘણુખરુ મૌન સેવે તે ઇતર વર્ણના કુકમ સાંભળી ‘હા, માબાપ !’ કહે તે શૂદ્ર. અત્યારે આ વર્ગભેદ લોપાતા જાય છે અને તેને બદલે નવીન બેદો રચાતા જાય છે. જેની જીલ ‘યુગર્દા ! બેવકૂફ-સર !’ એમ ઉચ્ચારતી હોય ને દિવસમાં ચારપાંચ વાગે વિવિધ ઉત્તમ વાનીઓને રસારવાદ માણતી હોય તે ઉત્તમ વર્ગના મનુષ્યો. જેની જીલ ‘માબાપ, સરકાર, પ્રભુ’ એવો પાઠ પઢ્યા કરતી હોય ને બેએક દિવસે એક વાર, અતિશયોક્તિમાં જેને અજ કહી શકાય એવું કંઈક આરોગતી હોય તે નીચ વર્ગના મનુષ્ય. ‘ફળખળ નહિ મળે, મમન્યા’ જુઓ, આને જરા બેગ્રણુ કલાક વધારે બેસજો. ને આવતે મહિને તમારા પગારમાં દમ ટકાનો ઘટાડો કરવામાં આવ્યો છે’ એમ જેની જીલ બોલતી હોય તે ઉપરી અધિકારી. ‘સાહેબ છે-તે-છે-તે-જરા આજે-આજે જરા-એમ કે સાહેબ, આજે જરા વહેલો ઘેર જાઉં? ઘેર માંદગી છે. સાહેબ, સાહેબ, બાકીનું કામ ઘેર લઈ જઈશ’ એમ ખીતાં ખીતા કરગરતે અવાજે ને દીન મુદ્રાએ બોલે તે કારકુનિયા જીલ.

જીલ આમ માણસના જાતિકુલજ નથી જણાવી દેતી, પરંતુ એ કયા સહેર કે ગામનો છે તે પણ એ કહી દે છે. એક વખત ભરૂચમાં જે બે મનુષ્યોને વાગ્યુદ્ધ બેલતા બેસા હતા અને તે વેજા મને બહુ નવાઈ લાગી હતી. વાગ્યુદ્ધ બેલતા હતા તેની નવાઈ નહોતી લાગી—એ માણસો મને ને લડે નહિ તો નવાઈ લાગે—લડે એમાં નવાઈ નથી એ હું ખારી રીતે જાણું છું.

“તું લાલચોલ ડોલા કાઢીને માલ પર માલ દે છે તે માલ પરથી નીચે ઊતરતી !
જતાવી દઉં !” એકે કહ્યું. “સાલા, તારું મોં બિજલું છે, પણ કરમ તો કાલાં છે.
ધોલામાં ધૂલ પડી તારા !” ખીજાએ ઉપરથી જવાબ દીધો. આ બંને ચોદાઓએ
એકમતે ‘જ’કારનો બહિષ્કાર કરેલો જોઈ અને નવાઈ લાગી. તે પછી ભરૂચમાં
લગભગ બધા જ માણસોને મેં ‘જ’ને રથાને ‘લ’ વાપરતા સાંભળ્યા હતા.
મરત, વડોદરા, અમદાવાદ બધે રથને ‘જ’ બોલાવ છે ને ભરૂચમાં કેમ
બોલાતો નથી એ ઉચ્ચારશાસ્ત્રના વિષય ડાયડો છે. મને લાગે છે કે બાળ-
પોથીમાં નળનું ચિત્ર આપી તે પરથી ‘જ’કાર શીખવવામાં આવે છે ને
ભરૂચમાં નળ નથી તેથી કદાચ ભરૂચવાસીઓએ નળની સાથે ‘જ’ને પાગ
બહિષ્કાર કર્યો હશે. પણ એ સાથે આપણને ઝાઝી નિસંગત નથી. ‘જ’કારનો
બહિષ્કાર કરનારી જીલ ભરૂચવાસીની છે એમ તરત જણાઈ આવે છે. તે જ
રીતે ‘હવાકાનું હેર હાક’ માગનારી મરતી જીલ ને ‘સડકું ખોદીએ સીએ’
ને રાણું પીએ સીએ’ એમ કહેનારી કાઠિયાવાડી જીલ પણ પોતાના
નિવાસસ્થાનની ખગર આપી દે છે.

જીલની કુપ્રહસપ્રિયતા ને હિદ્માન્વેધીપણું અદ્ભુત છે. દાંતના ખૂણે-
ખૂણામાં એ ફરી વળે છે. એક ગ્રીણી સરખી કરચ દાંતમાં ગમે ત્યાં મંતાર્ધને
ભરાઈ બેઠી હોય, તો તેને શોધી કાઢે ત્યારે જ એ જ પે છે. એ વિષયમાં પશુ
એ અખળાવળ સાથે હરીફાઈમાં ઊતરી શકે એમ છે. મોંમાં કાતરા પડ્યા હોય
કે ચાંદી પડી હોય, તો જીલ વારંવાર ત્યાં જ જવાની. કૂતરા વગેરે પ્રાણીની
જીભમાં ધા રુઝવવાની શક્તિ છે, ને તેથી તે શરીર પર પડેલા ધાને જીલ વડે
ચાટચાટ કરે છે. પણ ઉત્ક્રાન્તિક્રમમાં આગળ વધતાં વધતાં મનુષ્યની જીભમાંથી
ધા રુઝવવાની શક્તિ જતી રહી ને તેને રથાને ધા પાડવાની ને પડેલા ધાને
ચાટીચાટી વિશાળ ને જોડા બનાવવાની શક્તિ આવી.

ખીજા પ્રાણીઓ કરતાં મનુષ્યનું શ્રેષ્ઠત્વ તથા વિશિષ્ટત્વ એની જીભને
હીધેજ છે. અન્ય પ્રાણીઓ કરતાં મનુષ્યનું મગજ વધારે બળવાન હોય છે
અથવા એનામાં શુદ્ધિ વધારે હોય છે, એ વાત મનુષ્ય અને પ્રાણી-બંનેના
પરિચયમાં આવનાર કોઈથી પણ મનાય એવી નથી. મનુષ્ય કરતાં આંખની
બાબતમાં ગિલાડી, હાથની બાબતમાં જોરીલો, નાકની બાબતમાં કૂતરો, પેટની
બાબતમાં વરુ ને પગની બાબતમાં ગધેડા વધારે બળવાન હોય છે એ જાણીતું છે.
તેમ જ ખીજા જનવરોની માફક એને શીંગડાં ને પૂછડી પણ હોતાં નથી.
એ પરથી સમજાય છે કે મનુષ્ય કરતાં, જીલ સિવાયની ખીજા ઇન્દ્રિયોના

વિષયમાં, અન્ય પ્રાણીઓ નધાતે નમીનના છે મનુષ્યનો ખરેખરો વિષમ
 હલના વિષયમાં થયો છે ઝીડી, મદેડા, વદા આદિને હલ દોતી જ નથી
 મુખદુ ખતા ધ્વનિ પણ એનાથી કાઢી શકતા નથી ગિલાડા, દૂતંગ આદિ
 પુત્રોને હલ હોય છે, પણ તે માન અમુક પ્રકારનો ધ્વનિ કાઢી શકે છે
 એથી ઉચ્ચ પ્રમાણના પ્રાણીઓ હલ વડે વિવિધ પ્રકારના ધ્વનિનું ઉચ્ચ પુ
 રી શકે છે પોપટ વગેરે પક્ષીઓ કંઈક માણસના અવાજને મળતા આવે
 એવા પ્રાણી ધ્વનિ કાઢી શકે છે પરંતુ એક મનુષ્ય જ એવું પ્રાણી છે,
 જે હલ વડે કોઈ પણ પ્રકારનો ધ્વનિ કાઢી શકે છે પરંતુ પછીઓ તેમ કરી
 શકતા નથી. માટે જ મનુષ્ય પરંપરા કરતા શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. એ મનુષ્ય
 પછી મનુષ્યને 'કૂતરા ગદ્દા મુવડ, દેવાન' વગેરે પક્ષી શકે છે જનવરો
 એ મીંગળે 'માણસ, આદમી, જમાન' વગેરે કરીને ગાળ દર્શ શક્તા નથી,
 એટલે એ માણસ કરતાં હિતરતા દુર નના ગણાય છે મનુષ્ય પોતાને શ્રેષ્ઠ
 પક્ષી શકે છે-હજી વડે પછી કોઈ પ્રાણી પોતાને એક નહીં શકતું નથી,
 એ જ બતાવે છે કે મનુષ્યની મહત્તા એની હિતને લીધે જ છે

સમય ને મજેગોને અનુકૂળ થઈ જવાની હિતની શક્તિ પાપુ સીના
 જેટલી જ છે પિતાના ધરના વાતાવરણ કરતાં તદ્દન ભિન્ન પ્રકારના વાતાવરણમાં
 આવેલી નવોદા, નવીન પરિસ્થિતિને અનુકૂળ થઈ જઈ, જાણે એ જ વાતાવરણમાં
 નાનપણથી ઊછરી હોય એમ વર્તવા માટે છે, તે જ પ્રમાણે હિત પરંતુ મજેગો
 બદલાતા તરત તેને અનુકૂળ થઈ જાય છે. સુધારકો પર તીવ્ર બાણ નાંખવી
 હલ મજેગોમાં દેશર થતા તરત જ સુધારકની પ્રશંસા કરવા મડી પડે છે
 ધરને ખૂણે ઉપરી અમલદારની સખ્ત આટમણી કાઢતી હલ એ અમલદાર ના
 સાનિધ્યમાં એના મુશ્કેલી ગાળ મડી પડે છે

એક ગાડીવાળાએ એક નાના ડોકરને, કંઈક વામસ તમારો માર્યો
 ઠોકરો રડતો રડતો પોતાના પિતા પાસે ગયો એનો પિતા ઉશ્કેરાઈ ગયો
 “કાણે માર્યો મારા ઠોકરને?” એની બાલ બેચેડી નાખી “જેહ તો ખરો,
 મારા ઠોકરને આગળી અડાડવાની હિમ્મત કાણે કરી?” એમ બોલ્યો
 એ ઠોકરને દર્દને આગળ આપ્યો ઠોકરોએ ગાડીવાળાને જતાની કહ્યું “
 “આણે માર્યો” છ પૂટ લીધા ને જસો રતલ વજનવાળા ગાડીવાળાએ આગળ
 આવી “હા, મેં માર્યો, શું છો?” પ્તીને જાણ મહાવવા માડી ઠોકરના
 પિતાની હિતે બદલાયેના રંગ જોઈ કહ્યું “બહુ સારું કહ્યું, એ તો એ જ

લાગે છે. એક જ તમારો શું કામ મારો? મારવા તો ને મેચાર! મારા દેખતાં મારો એક બીજી ચાપટ!" આ જ પ્રમાણે આપણા બધાની જીવનમાં સમયને અનુકૂળ થઈ જવાની શક્તિ રહેલી છે. જેનામાં એ શક્તિ જોટલી વધારે વિકસિત, તેટલો એ વધારે પ્રતિષ્ઠામંપન્ન, સમજી ને શાણો ગણાય છે.

કામિની પેઠે જીવનાં જીવુ ને કામણુ પણ અનેરું છે. એ મોહિનીનાં મોહનાત્મ ભારે અસરકારક છે. નયનબાણ કરતાં પણ જિહ્વાબાણ વધારે કાતિલ નીવડે છે. ઘણી વાર આપણા અમુક ઓળખીતા પુરુષ પર કોઈ સ્ત્રી દ્વિદા થઈ જવાનું જાણીએ છીએ ત્યારે આપણને અત્યંત આશ્ચર્ય થાય છે. “એવું એનામાં છે શું? નથી રંગ, નથી રૂપ, નથી મર્દાનગી, નથી પૈસા, નથી પ્રતિષ્ઠા. એવું તે એ સ્ત્રીએ એનામાં જોયું શું?” એમ સામાન્ય રીતે બધાને લાગે છે. પણ તન, મન કે ધનના વૈભવ વડે નહિ, એણે તો જીવના જીવુથી એ સ્ત્રીનું મન હરી લીધું હોય છે એ આપણે જાણતા હોતા નથી. અભિમન્યુ પર નયનોના જીવુ અજમાવી ચૂકેલી ઉત્તમને જીવના જીવુ અજમાવવાનો વધારે અવસર મળ્યો હોત, તો એ વીર પુરુષ બની રણસંગ્રામમાં જઈ સ્વર્ગવાસી બનવાને બદલે ધીર પુરુષ બની નમૂનેદાર ગૃહસ્થાચારી થયો હોત. ઈશ્વર પણ જીવને વશ થાય છે. માત્ર મનથી નહિ, પણ જીવ વડે સ્ત્રીનો ગાર્હ ઈશ્વરપ્રાર્થના કરવી જોઈ એ તેનું કારણ પણ આજ છે. શેષનાગની હજાર જીવને લીધે જ જગત ગતિમાન રહી શક્યું છે ને એના પર શયન કરવાને લીધે જ ઈશ્વર પણ જમત રહી શકે છે.

જેમ દેશદેશની જીભો વિશિષ્ટ પ્રકારની હોય છે, તેમ લિન્નલિન્ન વ્યક્તિની જીવની ખાસિયત પણ જુદી જુદી જાતની હોય છે. કેટલીક જીભો શ્રીતાના કાનની ઉપાસક હોય છે. આખો વખત સાલજનારના કાનમાં એ ધૂમ્મા કરે છે. કેટલીક જીભો આત્મપ્રશંસાની હેલીમાં પોતાને ને સાલજનારને ફાડી દે છે, તો કેટલીક સાલજનારની ખુશામદમાં જ સ્વીપચી રહે છે કેટલીક જીભો સ્ત્રીમુખને જોઈને વાચાળ બને છે, અન્યથા મૂક થઈ ને રહે છે. જીભો બહુત્રોહિ સમાસની પેઠે અન્યપદપ્રધાન હોય છે, બીજાના જ મનના વિચારની વાહક બને છે. કેટલીક જીભો કાતરનું કામ કરે છે, કેટલીક સોયની ગરજ સારે છે, કેટલીક નેતરની સોડીનો ખ્યાલ આપે છે.

જીવને આપણે ‘લૂચી’ નું અભિધાન આપ્યું છે પણ એ લૂચી હશે તો જે ઈશ્વરરૂપા પામેલા પશુના જેવી હશે—આખો ગિરિ ઓળંગી શકે એવી.

જગતમાં તે કાર્ત્ત યાચ છે-સારુનરમુ, આનંદકંકાસ, આત્મમલાધા, ખુશામદ, વિવાહ ને વરસી, માંછી ને તંદુરસ્તી તે સર્વ મોટે લાગે જીલને સર્જને જ યાચ છે. સિદ્ધાન્ત તરીકે જીલ પર અંકુશ રાખવાની શક્તિ મનુષ્યમાં છે, પણ ખરી રીતે જોતાં જીલની સત્તા હેઠળ એ દળાર્ધ જર્જ છે. સમાજ, ધર્મ ને કાયદાની રૂએ પુરુષ સ્ત્રીના સ્વામી છે, પણ વસ્તુતઃ એ સ્ત્રીને શુભામ હોય તેમ વર્તે છે. એ જ રીતે જીલના એ તાબામાં રહે છે. એની તંદુરસ્તી, એની નીતિ, એનો વિવેક, એનો ધર્મ, એનું આયુષ્ય જીવન એની જીલને આધારે જ વિકસે છે કે વણસે છે. મનુષ્ય એટલે જ જીલ.

મને લાગે છે કે ઈશ્વરે આ માનવયંત્ર ઘડ્યું, પણ ક્યાં તો એણે બહુ ઉતાવળ કરી હતી કે ક્યાં તો યંત્ર ઘડવાનો એને ઝાઝો અનુભવ નહિ હોય. ચર્ચ શકે એવી કેટલીયે સગવડ એણે કરી નથી. સ્ત્રી મૂકવાને બદલે કેટલીક વસ્તુ એણે એમની એમ જડી દીધી છે. જીલને ધારીએ સારે મોંમાંથી છૂટી કરી શકાય એવી રચના એણે કરી હોત તો કેટલી સગવડ થાત ! નાટક, સિનેમા અથવા સલામાં પ્રેક્ષકો ને શ્રોતાઓ પોતાની જીમનો વધારે પડતો ઉપયોગ કરી ખીજને દબાવ કરે છે, તેને બદલે સ્ત્રીને પોતાની જીલ બહાર જુદી જુદી રૂબીમાં મૂક્યા પછી જ સલાસ્થાનમાં દાખલ કરવામાં આવતા હોત, તો નાટક, સિનેમા તથા સલા આપણને કેટલાં વધારે આનંદદાયક લાગત ! તેમ જ આખો વખત બોલબોલ કરી કંટાળે આપનાર વ્યક્તિને મળવા જતાં જીલ અત્યારે એના મોંમાં નથી, પણ લી ચોપડીને કબાટમાં બિચી મૂકી છાંડી છે એમ ખાતરી કરીને, નિર્ભયપણે આપણે મળવા જઈ શકત. ડોઈ પર શરસે ચર્ચ જઈ એ, સારે કલહ અને કંકાસના પ્રસંગ ઉપરિચિત યતાં પહેલાં, આપણે મોંમાંથી જીલ બહાર કાઢી ગજવામાં મૂકી દઈ મારામારી ને ગાળાગાળીના પ્રસંગો કેટલી સહેલાઈથી ટાળી શકત ? મળવાખોર ભાષણ કરનારાઓને ડોઈ પણ દેશની સરકાર કેદમાં પૂરે છે તેને બદલે તેમની જીલ બંધત કરી પોતાની સુરક્ષિતતા વધારે સારી રીતે જાળવી શકત. કદાચ ડોઈ વાર જીલની અદલાબદલી પણ ચર્ચ ગત, પણ તેમાં કંઈ નુકસાન ન થતાં બિલ્લેટો ફાંપે જ થાત. બાળકના મોંમાં ડોઈ વૃદ્ધની જીલ આવતાં એ અનુભવલરી વાણીના ઉદ્દગાર કાઢી શકત. રામનું રટણ કરનારી જીલ ખ્રિસ્તના ઉપાસકના મોંમાં જઈને, સ્ત્રીમને લજ્જનારી જીમ આજણના મુખમાં જઈ ચડીને રામ, સ્ત્રીમ ને ગોડની એકતા આપોઆપ સિદ્ધ કરત. હજીયે ઈશ્વરને આટલો સુધારો કરવાનું સૂઝે તો જોઈ નહિ.

પત્રલેખન

કોઈનો પણ મારા પર પત્ર આવે છે એટલે હું ગલરાઈ જાઉં છું. મને યાદ છે આનો દવે જવાળ લખવો પડશે. જેનો જવાળ લખવાની જરૂર ન હોય એવા પત્રો ગમે એટલા આવે તો પણ હું મારી સ્વસ્થતા જાળવી શકું છું. પણ સામાન્ય રીતે પત્રોનો જવાળ લખવો જ જોઈએ એવો નિયમ હોવાથી મારે એટલા પત્રો આવે છે તેના જવાળ લખવાની જરૂર પડે છે—જો કે એ જરૂર હું હંમેશાં બજાવું જ છું એમ નથી.

પહેલાં જ્યારે મને કોઈ કાગળ નહોતું લખતું, ત્યારે મને ઘણું આશ્ચર્ય માવતું. બહારગામથી પોતાના પર પત્ર આવે એના જેવું સુખ અન્ય કોઈ હિંદી એમ મને લાગતું. આથી ઘણી વાર હું કલ્પિત કાગળો બહારગામથી—રિયાપારના દેશોમાંથી—મંગાવીને વાંચતો.

રવિવર્માનું શકુન્તલાપત્રલેખનનું ચિત્ર એ મારું પ્રિય ચિત્ર હતું. નિરાંતે સૂતી સૂતી પત્ર લખતી શકુન્તલાની કલ્પના કરનાર રવિવર્મા માટે મને અદ્ભુત માન ઊપજતું અને શકુન્તલાની માફક સૂતાં સૂતાં કોઈ કાલ્પનિક વ્યક્તિને કાલ્પનિક પત્ર લખવાનો હું પણ પ્રયાસ કરતો. તે વેળા કોઈના કાગળ મારા પર આવે ને હું કોઈને કાગળ લખું એવી મને હંમેશા મહેત્ત રહેતી.

પણ દવે મને શકુન્તલાની અદેખાઈ આવતી નથી. એની માફક એ જણુ—અંગત મિત્રો—વાત કરતા હોય તે પક્ષાં પક્ષાં સાંભળ્યાં કરવાનું મને ગમે કે. પણ મિત્રોની વાત સાંભળવાની, તેમાં વચ્ચે વચ્ચે હુંકારો પૂરવાની તેમ જ રાત આડે રસતે ઊતરી જતી હોય તો તેને ફરી પાટા પર ચડાવવાની મઝા ઢોડી, પત્ર લખવાનો પરિશ્રમ કરવો એ તો પ્રેમમાં કે ધંધામાં પડેલા (ખરેખર અર્થમાં ‘પડેલા’) મનુષ્યનું કાર્ય છે. સૈરાવમાં એ કાર્યમાં જે મોહિની જણાતી તે આજે લાગતી નથી. નાનપણમાં મને અનેક વસ્તુ ગમતી તે આજે દવે, કાણ જાણે કેમ, અપ્રિય અર્થ પડી છે. હું નાનો હતો ત્યારે કાગળો લખવા

મને ગમતા, વરસાદ પડતો હોય ત્યારે વગર છત્રીએ બહાર જવાનું મન થતું, રસ્તે ચાલતા છોકરાઓ જોડે કશા પણ કારણ વિના મારામારી કરવાની વૃત્તિ થતી. તે વેળા હાથમાં કાચળા ને ફાટી ગયેલા ઓશીકાનો કટકો લઈ હું હજમ પણ થતો ને દાઢીમૂછ ન બિગ્યાં હોય એવા પુરુષોની (ને કવચિત્તે તો સ્ત્રીઓની પણ) હજમત કરવા તૈયાર થતો. ‘અલ્યા, મારી હજમત કરશે કે ?’ એમ મને કોઈ કહેતું તો તે વેળા હું રાજી થઈ જતો ને આજે કોઈ એવો પ્રશ્ન કરે તો ? પણ એ કલ્પના યે અસંભવ છે. ઘસુઘેઘ કુદુમ્બકમ્ એ મુત્ર તે વેળા મેં જીવનમાં બિતાયું હતું કોઈની પાસેથી કંઈ પણ માગતાં મને શરમ ન લાગતી. આજે કુદુમ્બકમેવ ઘસુઘા-કુદુંબને જ મેં વસુધા માની છે ને કોઈની પાસેથી લેણી વસ્તુ માગતાં યે હું હિંમત હારી જઈ છું ચોપડી વાંચતાં મારે જીવ જતો ને લખતું પડે ત્યારે સંસાર મ્મશાનવુલ્લ થતો. તે વેળા મોટા થવાના મને બહુ ડોડ હતી. આજે મારી ઉમરમાંથી પાય-સાત વર્ષ ઓછા થઈ જતાં હોય તો મને ખાવ દિલગીરી થાય એમ નથી.

વર્ણવથે બાળકને મનુષ્યનો પિતા કહી બાલ્યકાળના ગુણાવગુણો ને રુચિ-અપરુચિઓ જ મોટપણે પણ એનામા આવે છે એમ સિદ્ધ કરવા પ્રયાસ કર્યો છે. ઇન્દ્રધનુષ્ય નિહાળી નાનપણમાં એનું હૃદય ને એ બને નાચનાં એ વાત ખરી; પણ નાનપણમાં પિપરમીટ-ચોકલેટ જોઈને પણ એ ને એનું હૃદય દૂદતા તેમ મોટપણમાં દૂદતા ખરાં ? મોટપણે લ્યૂસીને જોઈને એનું હૃદય નાચી બીંદવું તેમ નાનપણમાં કદી થતું ખરું ? મને લાગે છે કે વર્ણવથેનો આ સિદ્ધાંત, કાવ્યની શૈલી વિશેના એના સિદ્ધાંતની થેડે, અર્ધસત્ય જ છે બાળક ન્યારે જીવન થાય છે ત્યારે કોઈ પણ એનું એ રહેતું હોય તો એનાં માખાપ ને એનું નામ, એની રુચિ-અપરુચિઓ નહિ. એ પોતે તો આખો-શરીર, મને ને આત્માએ બદલાઈ જાય છે.

આમ છતાં વર્ણવથેનો સિદ્ધાંત સાચો હોય તો યે મારી બાળતમા નથી. મારું નાનપણ જોનારાઓએ મોટપણે હું આવો થઈશ એવી કદી કલ્પના કરેલી નહિ. નાનપણમાં, બિલાડીને જોઈને બિંદર નાસી જાય તેમ ચોપડીઓ જોઈને મને નામી જતો જોનારા, આજે, બિલાડી બિંદર પર તગાપ મારે તેમ ચોપડી પર મને તરાપ મારતો જોઈ આશ્ચર્યની પગકાપ્પા અનુભવે છે. કપાયેલા પતંગો પકડવાને છાપરે છાપરે દૂદનો, હોળીમાં બાળવા માટે ઘરમાંથી છાનોમાનો લાકડાં ચોગતો, અગાસીએ ચડી રતે ચાલતા લોકો પર વગર કારણે પયરા

ફેંકતો એવો હું, આજે એક માસિકના તંત્રી ને વ્યવસ્થાપકના હુકમને માન આપી, એક ખૂલે નીચી ભોળીએ લેખ લખવા બેસીશ એવી કલ્પના તો મેં પણ નહોતી કરી. નાનપણનો હું એ જ અત્યારનો હું હોત તો હાથમાં કવચ આવી લખવા બેઠો ન હોત, પણ ચેવડાવાળાની દુકાને બિબો બિબો ચેવડો ફાંકતો હોત, નાનગર ખતી લાકડી ફેરવી શાળાના શિક્ષકને ધ્વજ, ગોકળગાય ને વંદા બનાવવાના કાર્યમાં રોકાયેલો હોત. થોડે બેસી અગ્નિમાં જંગલોમાં ફરતો હોત કે નાટકના નટાની સાથે મોટે અવાજે ગાયનો લલકારતો હોત.

પત્રલેખનનો મારે શોખ જતો રહેવાનાં ઘણાં કારણો છે નાનપણમાં પત્ર લખવાનું કાર્ય જેટલું મને સહેલું લાગતું એટલું સહેલું નથી એમ અનુભવે-અનેક કડવા અનુભવે-મને શીખવ્યું છે.

પહેલું તો એ જ, કે કાર્ડ પણ પત્રનો જવાબ લખવામાં શારીરિક શ્રમ પડે છે માનસિક ગમે એટલી મહેનત ઉઠાવવા હું તૈયાર છું; મારી કલ્પના દોડે છે અથવા વિચાર ચાલે છે તેનો શ્રમ મારા શરીરને પડતો હોત, તો જન્મ્યા પછી બહુ જ થોડા વર્ષોમાં અતિશય શ્રમને લીધે હું મૃત્યુ પામ્યો હોત. પણ મનના વિચારને કાગળ પર ઉતારવામાં હાથને મહેનત આપવી પડે છે તે મને ગમતું નથી. મારા પર આવેલો પત્ર વાંચતો જ તેનો જવાબ મારા મગજમાં ઘડાઈ જાય છે. કેટલીક વાર તો પત્રના પ્રત્યેક વાક્યનો જવાબ એ વાક્ય વાંચતો જ મારું મગજ મનમાં ને મનમાં જ બોલે છે. દાખલા તરીકે, થોડા દિવસ પર આપણી એક જાહેર મંથામાં દાખલ થઈને લોકસેવા કરવાના મહોદ્દેશથી પ્રેરાયેલા એવા ઉમેદવારનો પોતાને મત આપવાની વિનંતિ કરતો પત્ર મારા પર આવ્યો હતો. એનો મેં જવાબ લખ્યો નથી પણ મેં કાગળ દ્વારા આવેલા ઉમેદવારના પ્રત્યેક વાક્યનો ત્યાં ને ત્યાં જવાબ દઈ દીધો હતો.

‘ મને લોકસેવા કરવાની ઉમેદ છે. ’ એમણે લખ્યું હતું.

‘ તારા કુટુંબની જ સેવા કરવી ’ મારા મગજે જવાબ દીધો.

‘ મેં અહીંની તેમ જ પરદેશની યુનિવર્સિટીની જગ્યા ઉપાધિએ પ્રાપ્ત કરી છે, તે પરથી લાવકાતની આપને ખાતરી થશે ’ એમના પત્રે કહ્યું.

‘ એ લાવકાત તો તને સારી નોકરી અપાવવાના કાર્યમાં ખપી ગઈ. લોકસેવા માટે જુદા પ્રકારની લાવકાત જોઈએ. ’ મારા મગજે જવાબ દીધો.

‘મેં વખતોવખત લોકસેવાનાં કાર્ય કર્યાં છે’. પત્ર આગળ વધ્યો.

‘એમ કે ?’ તિરસ્કારથી મારા મગજે પૂછ્યું.

‘ધરતીકંપનું ફંડ ઉઘરાવવામાં મેં સ્થાનિક સમિતિને ઘણી મદદ કરી હતી.’ ઉત્સાહપૂર્વક પત્રે કહ્યું.

‘તેં કેટલા ભર્યા તે બોલની ?’ મારા મગજે પૂછ્યું.

‘તમારો મત મને આપશે તો ઉપકૃત થઈશ.’ ઉચકિયા ખાતાં ખાતાં એના પત્રે કહ્યું.

‘ને તું મને શું આપશે ?’ મારા મગજે પૂછ્યું. પણ પ્રશ્ન અનુત્તર રહ્યો.

આમ જવાબ તો હું કોઈ પણ પત્રનો-અરે ! પત્રમાંના કોઈ પણ વાક્યનો-લખી શકું એમ છું, પણ પક્ષી જેટલે સ્વતંત્રતાથી અગાધ આકાશમાં વિહાર કરતા વિચારોને કાગળના પાંજરામાં પૂરવા મને ગમતા નથી. વિચારોનો ‘ફોટો’ પડાતો હોત તો હું પ્રત્યેક પત્રના જવાબનો ફોટો પડાવી તે મોકલાવત. પણ એ શોધ થાય, અને પૈસા ખર્ચાં પિનાં એનો લાભ હર્ષ શકાય એવું બને, ત્યાં સુધી મારા પર આવેલા અનેક પત્રો અનુત્તર રહેવાના. એમાં મારો દોષ નથી, વિગ્નાનનો છે. આવી, મારે માટે અત્યંત જરૂરની એવી શોધ કરવામાં એ વિલંબ શા માટે કરે છે ?

કેટલીક વાર મને-કમને હું જવાબ લખવા કટિબદ્ધ થાઉં છું, ત્યારે મને માલૂમ પડે છે કે ઘરમાં પોસ્ટકાર્ડ, પરખીડિયાં કે સ્ટેમ્પ નથી. કદાચ એ બધું હોય, તો શાહી થઈ રહી હોય. ને શાહી પણ નીકળી આવે, ત્યારે ટપાલનો વખત થઈ ગયો હોય, એ જાણી મને થવો જોઈતો શોક થતો નથી. પણ ‘ચા...લો, દલે કાલે લખીશું’ કરી હું સ્વસ્થતા અનુભવું છું. ને પછી એવી તો કેટલી યે કામ વીતી જાય છે, પણ જવાબ લખવાનો મને સાંભરતો જ નથી, અને અચાનક સાંજરી આવે છે ત્યારે કાં તો હું રસ્તામાં હોઈ છું. અથવા ટપાલનો વખત વીતી ગયો હોય છે. એક પત્રનો જવાબ લખવામાં યે કેટલીક કડાકટ ! શ્રદ્ધાગ્રાંથ મેળવવા માટે પણ સાધનચતુષ્ટયની જ અપેક્ષા, પણ જવાબ લખવા માટે તો ચાગીસથી યે વધારે સાધનોની જરૂર પડે છે.

માર્ગમાં આવતી અનેકાનેક અડચણોની સામે થઈ હું મંદજનાયા પત્ર પૂરો કરી રહું છું ત્યાં સરનામું મારી સામે આપીને ઘૂરકું બિડું રહે છે. જેને

પત્ર લખવાનો હોય તેનું સરનામું જરૂર ન હોય ત્યારે મને હમેશા યાદ રહે છે, પણ કામને વખતે એ, કોણ જાણે કેમ, મારા મગજમાંથી સરી જાય છે આજે જ મેં મારા એક સગાને પત્ર લખ્યો પણ તેનું સરનામું યાદ ન હોવાથી હજી એ મારી પાસે જ પડ્યો છે. એનું સરનામું એ દિવસ પર મેં ખીજા એક મુદરથને આપ્યું હતું, અને થોડા દિવસ રહીને એને વિધે પૂછપરછ કરનારાઓને હું એનું સરનામું જરૂર આપી શકીશ. પણ એનો લખેલો જવાબ ખીડવા જઈશ એટલે પાછું જૂઠી જઈશ. એને મળીશ ત્યારે હું એને સમજાવી પણ શી રીતે સકીશ કે ‘ભાઈ તમારું સરનામું હું હમેશા જૂઠી જતો!’ મેં ખીજાને આપેલાં સરનામાઓ, હથ પાઈને ડાહ્યેલા સાપની પેટે, અથવા આ પાઈને ઘરમાં પેઢાડેલા પાડોશીની પેટે, મારી આંખે થયે.

આખો સમુદ્ર તરીને આમ ખાઓચિયામાં ડૂબી જઈ હતું. કેવળ પત્ર લેખનના વિષયમાં જ નહિ, પણ અનેક બાબતમાં અડચણોનો આખો સમુદ્ર તરી નાનકડા ખાઓચિયામાં હું ડૂબી જઈ હતું. આવું મને જ યાદ છે કે ખીજાઓને યાદ છે તે હું જાણતો નથી. પરંતુ મને તો સમુદ્રને તરવાનું ને ખાઓચિયામાં ડૂબી જવાનું કાર્ય કેવળ સ્વાભાવિક હોય એમ લાગે છે. હમણાં હમણાં સખ્ત ઠંડી પડી ગઈ તે વેળા મને કંઈ થયું નહિ. પણ ઠંડી ઝાંઝી થઈ ગઈ ને હવે શરદી થવાનો સંભવ નથી એમ મને લાગ્યું કે ખીજે જ દિવસે મને શરદી થઈ સરી જવાય એવી ટેકરીઓ પર સડસડાટ થડી ગયા કેડે, કોઈ પણ સરી ન પડે એવી સપાટ જમીન પર આવી હું ઘણી વાર સરી પડ્યો છું. પવનથીના દિવસોએ આખી રાત સહેલાઈથી ઉજાગરી કરી સવારના ૭-સાત વાગ્યે હું અનેક વાર ઊંઘી ગયો છું ને મને ઊંઘમાંથી ઊઠેલો બેનારા-ઓએ મેં જાગરણ કર્યું હતું એમ માનવાની હમેશા ના કહી મારા દુઃખમાં જુદી કરી છે.

પ્રત્યેક પત્ર લખનારે પોતાના દરેક પત્રમાં પોતાનું સરનામું લખવું જોઈએ. એ વિષયનો લાંબ થવાને લીધે મેં એક મિત્ર ગુમાવ્યો છે. અમે શાળામાં હતા ત્યારે સાથે વાંચતા ને ખવે જ સાથે ફરતા. શાળા છોડી એ અમદાવાદ નોકરી કરવા ગયા. ત્યાં જઈ એમણે મને પત્ર લખ્યો ને પોતાનું સરનામું જણાવ્યું દુર્ભાગ્યે એ પત્ર મારી પાસેથી ખોવાઈ ગયો. હું જવાબ ન લખી શક્યો. એમણે ખીજે પત્ર લખ્યો. પણ તેમાં એમનું સરનામું નહોતું. એમને કુદરતી રીતે જ જવાબ ન મળ્યો. એ પછી એમણે ખીજા પાંચ-સાત

પત્રો લખ્યા. અને છેવટે મિત્રને ભૂલી જવાનો ને બીજા અનેક આક્ષેપ મારા પર ઠાલવ્યા. પણ એમાનો એકાદ આક્ષેપ ઓછો કરી, તેને બદલે એમણે પોતાનું સરનામું લખ્યું હોત, તો એમાંના એક પણ આક્ષેપને હું પાત્ર નથી એમ હું સિદ્ધ કરી શકત.

કાગળ ને તેનો જવાબ લખવાનો કટાણો એ, હું માનું છું કે, આત્માની ઉચ્ચતાની નિશાની છે. આત્માના જન્મસિદ્ધ અધિકાર નિર્વૃત્તિની આડે આવે છે આકાશમાંથી ઉત્પન્ન થતા શબ્દોને એ બાધી લેવા મથે છે. બ્યાવક્રાંતિક જગતની પેઠે પાર વસતા અધિકારી આત્માઓ પત્ર તથા તેનો જવાબ લખવાનું પર્મદ કરતા નથી.

દિવસના ઓછામાં ઓછા દશ પત્ર લખનારા રા ચંદ્રશંકર પંડ્યા જેવાઓ આ વાત કબૂલ નહિ કરે અને જવાબ ન લખનારાઓને ‘કાગળ ખાઈ જનારા’ પ્રાણીની ઉપમા આપવા પ્રેરાય. એ. મણિનાથ નભુભાઈ પેટે જેને અબેદની ડાખી થઈ હશે તે તો તુરત જ સમજશે કે ‘કોને લખું’ ને ‘કોણ વાચશે?’ લખનારને વાચનાર વચ્ચે જ્યાં બેઠ જ નથી, ત્યાં પત્ર શા ને તેના જવાબ શા ?

પત્રનો જવાબ લખવાનું કાર્ય આટલું બધું કઠિન છે એમ ઘણા કદાચ નહિ માને. જે દિવસે પોતાને કોઈનો પત્ર મળે તે જ દિવસે તેનો જવાબ લખી દેવો એમ માનનારા ને એ પ્રમાણે વર્તનારા પણ મેં જોયા છે—અદેખા-ઈલરી આપે જોયા છે. કેટલાક પોતાના પર આવેલા પત્રો અમુક મંખ્યાઓ પહેાંચે ત્યારે એકસામટો જવાબ લખી નાખે છે. કેટલાક અમુક દિવસો સુધીમાં બેગા થયેલા સર્વ પત્રોનો જવાબ લખે છે તેમાં મારા જેવા કેટલાક એના પથ હશે, જે ઇત્તન દરમિયાન આવનારા બધા પત્રો બેગા થાય પછી જ જવાબ લખવાનો વિચાર કરી શકે.

વાગ્તવિક રીતે જેનાં જવાબ લખવો એ કાળનો જ પ્રશ્ન છે. કોઈ તુરત લખે, કોઈ અઠવાડિયે લખે, તો કોઈ પંદર-ત્રીસ દિવસે. ‘હું અનત યુગનો તગનાર યોગી’ અમુક સમય સુધી—કદાચ, પત્ર લખનારની કે મારી નિદ્રા સુધી—જવાબ ન લખું તેથી, હું જવાબ નથી લખતો એમ સિદ્ધ થતું નથી. કેટલાક આ નિદ્રામાં જવાબ લખે તો કોઈક આવતી નિદ્રામાં પણ લખે. હું આવતી નિદ્રામાં લખવાનું પર્મદ કરું છું.

કોઈ પણ પત્રનો જવાબ એ રીતે લખી શકાય છે એક તો, આવેલો પત્ર વાંચીને તે પર વિચાર કરી, કાગળ ને શાહીની મદદથી તે વિચારને અક્ષરમાં મૂર્ત કરી, ટપાલખાતાની મદદથી તેને ધાગેલે ગ્રંથે પહોંચાડીને. બીજી રીત આથી ઘણી મરળ છે. કોઈ પણ પત્ર આવ્યો જ નથી એમ માનીને કંઈ પણ ન કરવું આથી પત્ર લખનાર ચોટા વખત પોતાના પત્રના ઉત્તરની વાટ જોઈ જોસી રહે છે, બહુ યાચ તો ખીન્ને પત્ર લખે છે, પણ આખરે જાણે જવાબ મળી ગયો હોય એમ એ શાત ચર્ચ જાય છે. પત્રના આવ્યાને ચોડા દિવસ વીસા પછી આપણને જ થયે કે હવે આવે જવાબ લખ્યો તો મેં શું ને ન લખ્યો તો મેં શું ? કેવળ અમવના ગ્રભાવે જ એ પા એવી ઉચ્ચ આધ્યત્મિક ભૂમિકાએ પહોંચી જાય છે, જ્યાં સુખ અને દુઃખની પેટે જવાબ અને જનાબનો અભાવ મને સંખ્યા છે એ ભૂમિકા પ્રાપ્ત થયા પછી જવાબ લખના વગર આપણે જનામ લખ્યાના મનોપ અનુભવીએ બીએ

માનવજીવિને વધારેમા વધારે ઉપયોગ લક્ષ્મીના હથિયાર શોધી કાઢવામાં થયો છે, તેમ જ માનવપ્રગતિનો ઇતિહાસ એટલે મુદ્દના સાધનોનો વિકાસ, એ સાધારણ પિયાગ દરનારને પણ સમગ્રય એવું છે

નન્નો

આપણા જીવનમાં તેમ જ સાહિત્યમાં નન્નાનું મહત્ત્વ ઘણું છે. આદિ કવિનું બિરુદ પામનારા નરસિંહ મહેતા, આધુનિક ગુર્જર સાહિત્યની નવનવી દિશાઓનું પ્રથમ દર્શન કરાવનાર નર્મદ, આપણા પહેલા વિવેચક નવલરામ, પ્રથમ વાર્તાકાર નંદશંકર, અંગ્રેજી લિંગિક જેવા શુદ્ધ બર્મિંગ્મનો પ્રથમ રચનારા નરસિંહરાવ, બબ્બ કંપના ને આદર્શ ગુજરાતમાં પ્રથમ રજૂ કરનારા નાનાલાલ —આમ આપણા સાહિત્યમાં નકારનું મહત્ત્વ ઓછું નથી. એ જ પ્રમાણે જીવનમાં પણ નકારનું સ્થાન ઘણું મોટું છે.

કહેવન છે કે ‘એક નન્નો સો દુઃખને દણે.’ પ્રથમ દર્શને એમાં અતિશયોક્તિ જેવું લાગે, પણ વરણતઃ એ અતિશયોક્તિ નથી, હીનોક્તિ છે. એક નન્નો સો નહિ પણ હજારો દુઃખને દણે છે. પહેલી જ વાર ના કહી દેવાથી આપણે અનેક અડચણો ને ઉપાધિઓને આવતી ટાળી શકીએ છીએ.

જગતની જાળમાંથી છૂટવાને, સ્વહૃદયીય મોક્ષપદની પ્રાપ્તિને માટે શંકરાચાર્ય સમા તત્ત્વગોષ્ઠી નૈષ્કર્મ્ય ને નિગતિનો બોધ કર્યો છે, તે પણ આ નકારનું જ મહત્ત્વ સિદ્ધ કરે છે. દુઃકર્મ કરતો નથી ને કરવાનો યે નથી એમ કર્મભાગ માટે નન્નો વાસી દીધો એટલે તરત મોક્ષમાર્ગે પ્રયાણ શક્ય થઈ જાય.

બાળકનો આલિપ્રાય અભાગથી જુદો હતો; અને એ અલિપ્રાય તે મુરુચિ કે સૌજન્યની પરવા કર્યા સિવાય મોટે અવાજે પ્રગટ કર્યા કરતું હતું થોડી વાર તો એ ગૃહગ્યે બાળકને છાતું રાખવાના પ્રયત્નો કર્યા, પણ અતે યાદીને એ થિયેટરની બહાર ગયા. બીજા અકમા બાળક નિદ્રાવશ થઈ ગયું એટલે એમણે મને જુલું 'તમે આને જગ રાખશો ? હું જરા બહાર જઈને ઘેરથી માણસ આવ્યો હોય તો જોઈ આવું' હું જાણતો હતો કે બાળકનો હું ક્યારે સંસ્પર્શ કે દુરંત જંગી જીવને એ પાત્ર ગડવાતું શરૂ કરશે 'ના, મારાથી નહિ પ્રાપ્ય, તમારી જોડ જ સર્વ જાઓ' હું બોલ્યો એ ખરો પણ તે મનમાં જ, ને બહાર પ્રગટ રીત મેં કહ્યું-મારાથી કહેનાઈ ગયું : 'હા, એમાં શું / સાલોની'. ને એ સદ્ગૃહગ્ય બાળકને મારા હાથમાં પધગવી ઘેરથી આવેલા માણસને જોવા બેસી ગયા અને છેક નાટક પૂરું થવા આગુ ત્યારે પાછા આવ્યા. એ દોહ-એ કલાક મુધી મેં એ રડતા બાળકની માતા જનવાના જે નિષ્ફળ પ્રયોગો કર્યા તે જોઈ માન શકુને એ દયા આવી હશે પાછળથી અને ખમર પડી કે એ 'સદ્ગૃહગ્ય' કોઈ માણસમાણસને જોવા નહોતા ગયા, પણ પોતાના બાળકને મારા હાથમાં પધરાવી બીજા વર્ગમાં બેસી નિરાતે નાટક જોતા હતા !

જગતમાં જે જ પ્રકારના મનુષ્યો છે : ના પાડનારા ને હા કહેનારા એમાં પ્રથમ વર્ગના મનુષ્યો સામાન્ય રીતે સુખચેતના રહે છે. જે જે લય કે ઉપાધિઓ એને વળગવા આવે છે તે તે સર્વને, 'ના'ના અભેદ કિલ્લામાં પોતે ભરાઈ રહી, બહારથી જ પાછી વાળે છે. નકારતું વજ્ર મધુ જખતર પહેરી એ જીવનમત્રામમાં મુકાવે છે અને અક્ષત રહીને વિજય મેળવે છે. કેટલીક વાર નકાર હકારતું સ્વરૂપ પણ ધારણ કરે છે; પણ તેથી હેતરાવાનું નથી. હાનો અપયોગો ઓઢી અદર તો ના જ છુપાવેલી હોય છે, એવા પણ માણસો હોય છે, જે જિંદગીમાં ના પાડતા શીખ્યા જ ન હોય, પણ તેમને ખરી રીતે હા કહેનારાના વર્ગમાં મૂખી સકાય નહિ મારા એક પાડોસી છે. એ કદી કોઈ વાતમાં ના પાડતા જ નથી છતાં એમનું વર્તન જોઈ મેં એમને ના કહેનારાના વર્ગમાં મુક્યા છે રાતે પાના રમવા એમને બોલાવીએ તો 'હા, હમણા આવ્યો' એમ જવાબ દે, પણ આવે તો નહિ જ. એ બહાર જતા હોય ને તમે એને પૂછો : 'જરા મારો કાગળ લેતા જશો ? રસ્તામાં ટપાલમાં નાખી દેજો' 'હા, હર' એ કહે ને પછી તમારો કાગળ લેવા આવ્યા વગર આવ્યા જાય. અણગમતી હા કહી તે ન કરનારા આવા મનુષ્યોમાં હા તો સીધી ના કહેવાની શક્તિ હોતી નથી, અથવા તો 'આ હું' કરવાનો તો નથી જ પણ સામા

માણસની લાગણી દુભાવવી શા માટે ? એમ ધારી એ પોતાના નકાર પર હકારનો ઢોળ ચડાવે છે. આથી બિલકુલ હાના અર્થમાં ના કહેનારા પણ હોય છે. વિનય આતર, આશ્રય કરાવવા આતર, મોટાઈના અતિશયોક્તિભર્યા ખ્યાલથી કે ખીજા કોઈ કારણને લીધે, પોતાને અમુક વસ્તુ ગમતી હોય છતાં તેની પહેલાં તો ના જ પાડનારા મનુષ્યો બહુ વિરલ નથી. પ્રમુખપદને માટે આનાકાની કરતા પ્રતિષ્ઠિત પુરુષ, મંત્રી કે પ્રમુખ તરફથી મળતા હારને ગળામાં ધારણ કરતાં અચકાતો વક્તા, પોતાને માટે માનપત્રનો મેળાવડો કરવાની જરૂર નથી એમ કહેતો ઉચ્ચ પદની કે પદ પ્રાપ્ત કરેલો કોઈક અધિકારી-એ સર્વ ઉપલા વર્ગના છે. મોટે તેઓ ના કહે છે, પરંતુ એમની ના ધણુંખરું હકારાત્મક હોય છે. પ્રણયીઓ વચ્ચે, ખાસ કરીને પ્રિયતમા મુગ્ધા કે નવોદા હોય છે, ને પ્રિયતમ કે પતિ નવો પરણેલો અથવા બિનઅનુભવી હોય છે ત્યારે, આ ના-હાની રચાકસી બહુ રસિક યર્ષ પડે છે. શૃંગારની પરિભાષામાં તો ના એટલે હા એમ ધણી વાર સમજી લેવું પડે છે. એ પ્રેમોર્મિથી બિજળતા હૃદયવાળાં પ્રણયીઓને, તેઓ ગમે એટલી ના ખાડતા હોય તો મે, હા પાડનારાના વર્ગમાં જ મૂકવાં ઉચિત છે.

પરંતુ હું અહીં જે નન્ના વિષે વાત કરું છું, તે આવા, ગમતી વસ્તુને માટે પણ શરમ અથવા વિનયને લીધે ઉચ્ચારાતા નકારની નહિ, પણ આપણને બિલકુલ ન ગમતી હોય એવી વસ્તુઓ માટેના સીધા ને રપટ નકારની. જેણે વગર કારણે દુખી થવું ન હોય તેણે ના કહેતા શીખવાની જરૂર છે. આપણા ધર્મના, સમાજના, સરકારના કાયદાઓ નથા વિવેક, વિનય આદિની મર્યાદાઓને લીધે આપણાથી ધણી વાર, જરૂર હોય ત્યારે પણ ના પાડી શકાતી નથી. ધર્મને બદલે આપણી જન્મસિદ્ધ સુખસગવડોનો ભોગ આપવાના અનેક પ્રમંજે, જીલમીઓના જીલમને સહન કરતી વેળા, અન્યાયીઓના અન્યાયનું સમર્થન, અપ્રત્યક્ષ રીતે પણ કરવું પડે ત્યારે, ફડમા નાણા લરાવવા મિત્ર કે મોટેરાં આશ્રય કરી રહ્યાં હોય તે વખતે, કે ક્રોધ આવતી હોય કે બીજું કંઈ કામ હોય તે વેળા કોઈ મળવા આવી ચડે ત્યારે, જે ના પાડી શકાતી હોત તો દુનિયામાં કેટલાં દુઃખ ઓછાં થઈ જત ? પરંપરા પછી પત્નીનું મોં ગમે નહિ તો પતિ એને રાખવાની ના કહી દે, સંતતિની અગુધારી પરંપરા એક પછી એક ચાલી આવે ત્યારે એ સર્વનું પોષણ કરવાની પિતા ના કહી દે; લેખ લેવા માટે તંત્રી અથવા એના તરફથી કોઈક અધિકૃત મનુષ્ય આવીને માગણી પર માગણી કર્યા કરે ત્યારે લેખક લેખ આપવાની ના પાડી દે; ઓળખીતાને ત્યાં

મળવા ગયા હોઈએ ને મદી આ પીવાનો આગ્રહ કરે ત્યારે આપણે પ્રવૃત્ત રીતે ના ક'ી શકીએ, કોઈ દીનમગ તમાગ પુસ્તક પર દીન લખી આપવાને પ્રવૃત્ત થાય અથવા કોઈક ભગતો કે ભાઈતો લેખક પોતાના પુસ્તક માટે તમારી પાસે પ્રસ્તાવના લખાવવા આવે ત્યારે ના પાડી દો, તો સર્વે પ્રેક્ષા સુખી થાય? ના કહેનાની અશક્તિને લીધે જ, આપણા નદ્ર હૃદયદૌર્બલ્યને લીધે જ આપણે સૌ આટઆટલી હેગનગતી ભોગનીએ છીએ સ્ત્રીની ના તે હા અમજની એમ કોઈક વિચારકે કહ્યું છે તે ખરું છે કે નહિ તે નો અનુભવીએ જાણે, પણ જેમનું હૃદય સ્ત્રી જેવું કોમળ ને સ્વભાવે નેઓ નિર્મળ હોય છે તેમનાથી ના પાડી શકાતી નથી વચ્ચિત્ત તેઓ ના કહે છે તો પણ પછીથી તેમને હા કહેની જ પડે છે, એ સામાન્ય અનુભવની વાત છે

‘આટલું કામ જરા કરી આપશો?’—એવા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં તુરત ના કહી દેનારાઓને હું જોઉં છું ત્યારે મને તેમની બહુ અદેખાઈ આવે છે મારાથી એ પ્રમાણે મદી ના કહી શકાતી નથી મુગ્ધ કન્યમ પ્રિયતમ આગળ જતાં કેં દરવાજા સુધી જઈ જેમ અટકી જાય છે, તેમ મારી ના છેકે હોઠ સુધી આવી આગળ જવાની ના પાડે છે રાતે સૂતી વેળા, હવેથી કોઈ આવીને મમ સોપે અથવા ફડ માટે કે ઉધાર પૈસા માગે, તો જરા અચકાયા વગર ના કહી દઈશ એમ હું બહાદુરીથી દરરોજ નિશ્ચય કરું છું પણ બીજે દિવસે ભગતા સૂર્યના પ્રકાશમાં મારો બહાદુરીભર્યો નિશ્ચય ઓગળી જાય છે બહુ થાય તો ધરના માણસોને ના કહી શકું છું હું અપચાથી પીકાતો તોઉં, ઘેર ખાવાની ના કહી હોય, છતાં કોઈ જમવાનો આગ્રહ કરે તો હું જમવા બેસી જઉં છું આ પીવાની વૃત્તિ ન હોય ને કોઈ આનું પ્યાલું ધરે તો તે તુરત સ્વીકારી લઉં છું અરે! કોઈ વિદ્યાર્થી દાખનો પૂછે ત્યારે મને નથી આવડતો એટલું પે હું કહી શકતો નથી

અને આ લેખ પણ મારી ના પાડવાની અશક્તિનું જ પરિણામ છે એમ વાચક સહેલાઈથી સમજી શકશે.

યુયુત્સા

હમણાં ત્રણ-ચાર મહિનાથી એક જણીતા માસિકમાં મારા લેખો પ્રગટ નહોતા થતા તે જોઈ એક મિત્રે મને પૂછ્યું : “ હમણાં તમે લેખો કેમ નથી લખતા ? ”

“અમથો જ.” મેં જવાબ દીધો.

“એમ તે હોય ? તમારે ને તે તંત્રીને કંઈ થયું છે ? ”

“ના ”

“તમે ના કહો છો, પણ તમારે કંઈ લડાઈ થઈ હશે.”

“ના, લડાઈ શા માટે થાય ? ”

“શા માટે થાય તે હું જાણું ? તમે સાહિત્યકારો હંમેશાં માહોમાલ્ય રાખ્યા જ કરો છો.”

“મારે સામાન્યતઃ કંઈ પણ સાહિત્યકાર ને વિશેષતઃ એ પત્રના તંત્રી જોડે કંઈ પણ પ્રકારની લડાઈ થઈ નથી” એમ મેં જણાવ્યું.

એણે જવાબ ન દીધો, પણ મારી વાત એણે ખરી માની લેાય એમ મને ન લાગ્યું.

હાથે છે ને જમે છે, જોજ ન્યાયે “સાદિત્યકારો પરરપર લડે છે” એમ કહેવાનો અર્થ નથી, કારણ કે બધા જ મનુષ્યો પરરપર લડે છે. આદાર-નિદ્રાની પેઠે લડાઈ પણ સ્વાભાવિક ને સાર્વજનિક છે.

મનુષ્યજાતનો-પ્રાણીજાતનો-ઇતિહાસ એટલે લડાઇનો ઇતિહાસ. પશુમાંથી ઉત્ક્રાન્તિ પામીને આપણે મનુષ્ય બન્યા એ કારવિનનો સિદ્ધાંત સાચો માનીએ, તો આપણો પશુ સાથેનો સંબંધ પરરપર લડવાની વૃત્તિ કાયમ રાખીને આપણે જળજીવી રાખીએ છીએ, પશુમાંથી આપણે મનુષ્ય બન્યા છીએ એમ માનવામાં કોઈને અગત અપમાન જેવું લાગે, તો પણ પશુની પેઠે મનુષ્ય પણ લડાઈ જોર છે એની એનાથી ના કહી શકાય એમ નથી. ખરી રીતે જોતાં યુદ્ધત્સા એ પાશવવૃત્તિ છે એમ કહેવું યોગ્ય નથી. દેવો ક્યાં મનુષ્ય કરતાં ઓછું લડે છે? દેવાસુરસંગ્રામની હકીકતથી આપણાં પુરાણો લેએ છો. ખીજા ધર્મગ્રંથોમાં પણ ઈશ્વર અને શયતાન વચ્ચેનાં યુદ્ધનું વર્ણન જોવામાં આવે છે. જનાવરો લડે છે, માણસો લડે છે, અસુરો લડે છે ને દેવો લડે છે. આમ જનાવરથી માંડી દેવ પર્યંત સર્વ કોટિનાં પ્રાણીઓ લડે છે તો પછી લડવાની વૃત્તિને પશુવૃત્તિ માનવાનું શું કારણ? દેવવૃત્તિ એ શા માટે નહિ?

જિજિવિષામાં યુદ્ધત્સાનો અંતર્ભાવ ચર્ચ જાય છે. યુદ્ધત્સા વિના જિજિવિષા સંભવિત જ નથી. જીવવાની ઇચ્છા હોય, તો લડવાની પણ ઇચ્છા રાખ્યે જ છૂટેકો. સામાન્ય રીતે તો લડાઈને લીધે જીવનનો નાશ થાય છે એમ આપણે જોઈએ છીએ, પરંતુ લડાઈને લીધે જ દુનિયામાં-આ અને પેલી બંને દુનિયામાં-જીવવું શક્ય બને છે એમ જીડો વિચાર કરનારને લાગ્યા વિના રહેશે નહિ.

સૃષ્ટિ આખીનો ઇતિહાસ જોતાં ઉપર્યુક્ત કથનની વારતવિક્રતા સમજાશે. માનવજાતિના ઇતિહાસમાં પણ લડાઈ સિવાય ખીજું શું છે? હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ એટલે આર્યો અને અનાર્યોનાં, સુસલમાન ને રજપૂતનાં, હિંદી અને પરદેશીનાં શુદ્ધ. ઇંગ્લેન્ડ અને ફ્રાન્સ, ઇંગ્લેન્ડ અને અમેરિકા, ઇંગ્લેન્ડ અને જર્મની વચ્ચેનાં, તેમ જ ઉમરાવવર્ગ અને રાજા, રાજા અને આમવર્ગ, ઉમરાવવર્ગ અને આમવર્ગ વચ્ચેનાં શુદ્ધ સિવાય ખીજું કંઈ નહિ. ધર્મનો ઇતિહાસ એટલે ‘આરિતક’ અને ‘નારિતક’ વચ્ચેના અધડા; સુધારાનો ઇતિહાસ એટલે જૂના અને નવા વિચારવાળા વચ્ચેના ટંટા; રાજકારણનો ઇતિહાસ એટલે સત્તાધીશ અને પ્રજા વચ્ચેની લડાઈ; સગ્નનો ઇતિહાસ એટલે સ્ત્રી અને પુરુષ વચ્ચે પ્રથમ મૈત્રી અને પછાત કલહ.

પાપાણ્યુગ, લોહયુગ ઇત્યાદિ યુગનાં નામો પણ હથિયારના વાચક છે એ શું દર્શાવે છે? લડાઈનું સાધન એ માનવજીવનમાં મહત્ત્વની વસ્તુ ન હોત, તો એના પરથી યુગનાં નામ ન પડત. લડાઈનું સાધન મહત્ત્વનું મનાય છે, કારણ કે લડાઈ મહત્ત્વની છે. લડવાની વૃત્તિનું માનવજીવનમાં અત્યંત મહત્ત્વનું સ્થાન છે.

ઈશ્વરે આપણને શરીર ને શુદ્ધિ આપ્યાં છે તે શા માટે? મનુષ્યની તેમ જ અન્ય પ્રાણીની પણ શરીરરચના જોઈશું તો માલૂમ પડશે કે પ્રત્યેક પ્રાણીને ઈશ્વરે કોઈ ને કોઈ અંગ-શસ્ત્ર જેવું-લડવાના સાધન તરીકે-આપ્યું છે. શીંગડાં, નહોર, પંખે, દાંત, હાથપગ વગેરે લડવાનાં જુદા જુદાં હથિયાર જુદાં જુદાં પ્રાણીને પ્રભુએ બક્ષ્યાં છે. આપણને પણ દાંત મારવા માટે પગ, મુકો મારવા માટે હાથ, લોહી કાઢવા માટે નખ, કરડવા માટે દાંત અને એ હથિયાર જોઈએ પડે તો વધારે સખજ ને સુંદર હથિયાર શોધી કાઢવા માટે શુદ્ધિ આપી છે. શુદ્ધિ વિચાર કરવા માટે આપી છે એમ મનાય છે પણ તે જોઈએ. માનવશુદ્ધિના વધારેમાં વધારે ઉપયોગ લડાઈના હથિયાર શોધી કાઢવામાં જ થયો છે, તેમ જ માનવપ્રગતિના ઇતિહાસ એટલે શુદ્ધના સાધનોનો વિકાસ એ સાધારણ વિચાર કરનારને પણ સમજાય એવું છે.

આપણી શુદ્ધિમાં સ્વભાવથી જ સામે થવાનો ગુણ છે. શિખામણ-સારી શિખામણ પણ-આપણને ગમતી નથી, એનું કારણ પણ એ જ છે. શરીરના ખીજા કેટલાક અવયવોની પેઠે શુદ્ધિને પણ આપણે લડવાના સાધન તરીકે જ ગણીએ છીએ. કાઈ ક'ઈ કહે, તો તેની સામે થવું, જુદું જ કહેવું શુદ્ધિને બહુ ગમે છે. જોટી સખ્યતા, ખાલી વિવેક, કહેવાતી મંસ્કૃતિ વગેરેને લીધે આપણે ઘણી વાર સામા મનુષ્યની વાતો માન્ય કરી લઈએ છીએ. પણ કુદરતી રીતે તો એ જ કહે તેનો વિરોધ કરવાની જ પ્રેરણા આપણી શુદ્ધિને થાય છે.

મારા એક પરિચિત ગૃહસ્થ છે. એ અમુક વાત કહે ને આપણે એ કબૂલ કરીએ, એટલે તરત તેઓ કહેવાના : 'એમ કેટલાક માને છે, પણ એ વાત જોટી છે ખરું' એના મેં જો પહેલાં કહ્યું તે અચાનક અભિપ્રાય છે.' 'અસ્પૃશ્યતા હિંદુ ધર્મનું કલંક છે' એમ એ કહે; આપણે કહીએ : 'હા, તદ્દન ખરી વાત.' એટલે એ બોલી ઊઠે : 'શુ ધૂળ ખરી વાત? અસ્પૃશ્યતા વગર હિંદુ ધર્મમાં છે પણ શુ? હિંદુ ધર્મમાંથી અસ્પૃશ્યતા કાઢી નાખ્યો પછી રહેશે શું તેનો વિચાર કર્યો છે?' એમ કહી અસ્પૃશ્યતાનું તર્ક, શાસ્ત્ર વગેરે વગેરે પ્રમા-

હોયી મહત્ત્વ ક્રન્ના મહી પડે એ સી સાબળી બહુ જ કટાગીને એમનું લાપણ્ય અટકાવવા આપણે કહીએ. ‘તમાગી વાત ખરી લાગે છે.’ એટલે એ પાછા બોલી જડે ‘તમને જીવાનિધાઓને વિચાર ક્રન્નાની ટેવ જ નથી અરપૃથ્વતા તમને હોની જોઈએ એમ લાગી ગયું, ખરું ને? આમ જ શાસ્ત્રીઓ ને પડિતો તમને ખૂબી બનાવે છે જરા બુદ્ધિ દોડાવી, શાસ્ત્રના એક-મે પ્રમાણ આપ્યા કે તમે કોઈ પણ વાત કબૂલ કરી દેવાના’ એમ કહીને વળી પાછા અરપૃથ્વતાનું ખડન કરવા એ તત્પર બને

માનવમૃષ્ટિની પેડે સાહિત્યની સૃષ્ટિમા પણ લડાઈનું મહત્ત્વ ઓછું નથી શૂંગાર ને કરુણની આવે વીરને પણ મુખ્ય રસમા ગણ્યો છે. સાહિત્યમા શૂંગાર જોઈએ તે કરતા પણ વધારે પ્રમાણમા ખેડાયો હોય એવું લાગે છે, પરંતુ વીરગતિનું મહત્ત્વ કરુણ ને શૂંગારથી યે વધારે છે ‘ગમાયણ’, ‘મહાભારત’, ‘ધસિયડ’, ‘ઝોડિમી’, ‘પેરેડાઈઝ લોરટ’ આદિ જગનના મહાકાવ્યો ગણાય છે, તે સર્વમા લડાઈ સિવાય બીજું શું છે? મહાકાવ્યની વ્યાખ્યા અનેક જણે અનેક રીતે આપવાનો ચત્ત કર્યો છે. પણ મહાકાવ્ય એટલે મારામારીના કાવ્ય એમ કોઈ દેકામા કહે, તો એવી વ્યાખ્યા સૌથી વધારે સચોટ ને અદોષ થાય એમ લાગે છે આપણી લોકપ્રિય નવનકથાઓ ને નાટકોમા પણ યુદ્ધની જ વાત આવે છે નાયક ને પ્રતિનાયક વચ્ચેના રથૂળ યુદ્ધ ન હોય એવી સાહિત્ય કૃતિઓમા, હૃદયના લિખ લિન્ન લાવો વચ્ચેના પરસ્પર યુદ્ધનું દર્શન કરાડું હોય છે. હુમાની નવનકથાઓ ને શ્રી મુનશીની ‘પાટણની પ્રજુતા’ ‘ગુજરાતનો નાથ’ આદિ નવનકથાઓ અત્યંત લોકપ્રિય નીવડી છે તેનું કારણ એટલું જ છે, કે એમા ત્રણે પ્રકારના યુદ્ધોનું વર્ણન આવે છે. રથૂળ, શારીરિક મારામારી, હૃદયના લાવોના વિમવાદ, બુદ્ધિની પટાબાજી-એમ રથૂળથી માડી મુક્તમા મુક્ત યુદ્ધોના વર્ણનવાળા એ વાતોઓ લોકોના આદરને ખાતર થઈ છે તે પરથી લોકોને લડનાની વાત પણ ટેલી પ્રિય છે તે સમજાય છે

આપણા માસિકો, ધખનાડિકો ને અઠનાડિકોમા સાહિત્યની ચર્ચા આવે છે તેમા પણ આ યુગત્સા જ મુખ્યત્વે જોવામા આવે છે મહાકાવ્યોનો યુગ આયમી અત્યારે દુઃખ કાળોનો યુગ આવ્યો છે, તેજ રીતે લાખા શાસ્ત્રીય અભારે ઓછા થઈ ગયા છે ને તેનું સ્થાન ચર્ચાપત્રોએ લીધું છે ચર્ચાપત્રો ઘણી વાર અગત થઈ જાય છે, તો યે તટસ્થ વાચકોને ઝિંમ્મા રસ વધારે પડે છે તેનું કારણ મનુષ્યના સ્વભાવમા રહેલી કલહપ્રિયતા જ છે

એક કરતાં લડાઈ વધારે ગ્વાલાવિક ને વધારે આનંદપ્રદ છે. એ પ્રણયીઓ એકા એકા પ્રેમગોષ્ઠી કરતા હોય કે એ મિત્રો વાર્તાવિનોદ કરી ગયા હોય ત્યારે લોકોનું ટોણું ત્યાં જામવું નથી બલકુલ, લોકો બેદરકારીથી ને કેટલીક વાર તો તિરસ્કારથી ત્યાંથી ચાલ્યા જાય છે. પણ એ માણસો લડતા હોય ત્યાં, જાણે જમીનની અદરથી ફૂટી નીકળતા હોય એમ, એક પછી એક માણસો બિલગાય છે પ્રણયએ'ટા પ્રેમને ગમતી નથી લડાઈ જેવી ન ગમે એવા કાર્તિક જ હશે પ્રેમના અપૂર્ણ ઉન્માદમયનાં મોટામાં મોટા પ્રણયીઓના આલિંગનો પણ વેપારીઓના આલિંગન જેટલા દૃઢ હોતા નથી.

ઈશ્વર પણ વેરલાવે મળે છે. લડિત કરના પણ વેરી તરફ ઈશ્વરની નજર હમેશા વધારે ઢળેલી રહે છે. આપણી યથાએમાં જણાયા પ્રમાણે લક્ષ્મી કે પાર્વતી બહુ આગ્રહ કરે ત્યારે જ વિષ્ણુ કે શિવ દુખના કુગર રેડળ કચરાતા પોતાના લકતને બચાવવા ધીરે ધીરે જાય છે, પણ પોતાનો કાર્તવેરી નીકળ્યો છે એમ સાક્ષ્યતા વારને તેને મળવાને દોડે છે યદા યદા હિ ધર્મસ્ય—એ વારવાર બોલનામાં આવતા ગીતાના શ્લોકનો ખરો મર્મ કાંઈ સમજ્યું હોય એમ લાગતું નથી ઈશ્વર પણ માણસ ને જનારની પેઠે લડાઈખોર છે એટલે જ એનો અર્થ છે જ્યારે દુનિયામાં પુણ્ય વૃદ્ધિ પામે છે અને લકતો ને સંતો બિલરાય છે, ત્યારે એને જગતમાં અવતરવાનું મન થતું નથી. પણ ધર્મની ગ્લાનિ થતા અધર્મીઓ જ્યારે વધી જાય છે, ત્યારે જ એ અવતાર લે છે. તેનું શું કાણુ? અધર્મનો નાશ કરવા? બગાડ, પણ અધર્મની સાથે અધર્મીનો પણ નાશ કરવાની એને ઇચ્છા હોય છે. અધર્મી સાથે લડવાનું મળશે એવી લાલચથી જ એ જગતમાં અવતાર લે છે બાકી સાધુસંતોને—પોતાના મિત્રોને—અહીં આવીને મળવાનું મન એને કેમ નથી થતું? સાધુમતો પગ શું એને પ્રેમ નથી હોતો? એમ તો માની જ ન શકાય ત્યારે? એનો ખુલાસો એટલો જ કે પ્રેમ કરતાં દ્વેષ વધારે બળવાન છે, પ્રણય કરતાં લડાઈ વધારે આકર્ષક છે લડાઈ એવી સમજા વસતુ છે કે ખુદ ઈશ્વરને પણ એ અહીં ઉતારી લાવે છે

ખરી ગતે જોતા શાંતિ જેવી કાંઈ વસ્તુ જ નથી. શાંતિ એટલે એ યુધ્ધકાળની વચ્ચેનો, લડાઈની તૈયારી કરવાનો વખત યુદ્ધ એ સાધ્ય છે, શાંતિ તો સાધન માત્ર છે શાંતિને નામે, શાંતિ રચાવવા ખાતર કેટલીક વાર લડાઈ કરવામાં આવે છે પણ એમાં સાધન ને સાધ્યનો વિપર્યય છે જીવન એટલે જાગ્રતિ નહિ, પણ નિદ્રા, ઉદ્યોગ નહિ, પણ આલસ્ય, કર્મપરાયણતા નહિ, પણ

નિષ્ક્રિયતા, જીવિત નહિ, પણ મૃત્યુ એમ જો માની શકાય તો જ શાંતિ એ ધ્યેય ને યુદ્ધ તે સાધન એમ માની શકાય. એ મનુષ્યની પ્રકૃતિ છે, જીવિત વિકૃતિ છે એ કવિવરની ઉક્તિમાં જેટલું સ્પષ્ટ રહેલું છે તેથી વધારે સ્પષ્ટ એ મનુષ્યની પ્રકૃતિ છે. શાંતિ વિકૃતિ છે એવી ઉક્તિમાં રહેલું છે.

એક વખત એ નાના છોકરાઓ એક રમકડાને ખાતર રતે ચાલતાં લાડી પડ્યા શબ્દજગ પરથી સ્વાભાવિક નિયમ પ્રમાણે સારીરિક જગ પર ઊતરી પડ્યા. ત્યાંથી પસાર થતા મોટી ઉંમરના એક ગૃહસ્થે એ જોયું. ‘લડો નહિ, લડો નહિ !’ એ-આર વાર મોટેથી બૂમ પાડીને એણે કહ્યું. છોકરાઓએ એમનું કહેવું ગણ્યકામું નહિ, એટલે એણે જઈને શાંતિ સ્થાપવા ખાતર બાંને બાંને તમાચા ખેંચી કાઢ્યા પેલા છોકરાઓએ પોતાનો કંઈ જ બૂલી જગ દૂર જઈ મોટી વયના આદમી તરફ પથ્થર ફેંક્યા. એ પુરુષ છોકરાને મારવા દોડ્યો. બેમાથી એક પકડાયો તેને એણે મારવા માંડ્યો. એ છોકરાના પિતા ત્યાં આવી પહોંચ્યા. એણે ‘હરામખોર !’ આવડો મોટો થયો તો એ નાના છોકરા પર હાથ ઉપાડતા ધરમ નથી આવતી?’ કહીને એ ગૃહસ્થ જોડે જમાવી. મહોલ્લાવાળા બેગા થઈ ગયા. કેટલાકે પિતાનો પક્ષ ખેંચ્યો, કેટલાકે પેલા ગૃહસ્થનું સમર્થન કરવા માંડ્યું બે પક્ષ વચ્ચે વિગ્રહ શરૂ થયો અને નાના છોકરાઓને લક્ષ્માં અટકાવવાના પ્રયોગને પરિણામે મોટેરાઓ વચ્ચે યુદ્ધ જન્મ્યું. પ્રભાવશાળી વચ્ચે આ જ રીતે યુદ્ધ ચાલે છે. ‘લીંગ ઓફ નેશન્સ’ તથા કેટલાક દોડડાલાઓ જગતમાં શાંતિ સ્થાપવાના પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે. આપણે જાણીએ છીએ કે જગતમાં એમના પ્રયત્નનું કંઈ પણ પરિણામ નથી આવી શક્યું. કદાચ કંઈ પરિણામ આવે તો એ તે એક જ પ્રકારનું આવે. શાંતિ સ્થાપવાના પરિણામે પણ યુદ્ધ જ થાય. શાંતિભેદનો લોપ કરવાના મહેતુઓ જેમ શાંતિની સંખ્યામાં ઘટાડો કરવાને બદલે જીલટા વધારે કરી રહ્યા છે, તે જ રીતે શાંતિ સ્થાપવાના ઉપાસકો પણ યુદ્ધને જ નિમજ્જીત દે છે. આમ છે તો, શાંતિના પ્રયત્નનો પરિણામે પણ યુદ્ધ જ હોય તો, પછી યુદ્ધ માટેના જ પ્રયત્નો શા માટે ન સેવવા ?

જેમ શાંતિને પરિણામે યુદ્ધ છે, તેમ પ્રેમને પરિણામે પણ કંઈ છે. રાગ એ દ્રેષનો જ એક પ્રકાર છે. માનસસાત્વવિદો કહે છે કે પ્રત્યેક લાગણીમાં તેનો વિગ્રહ ભાવ રહેલો જ હોય છે. એ ન્યાયે ગગમાં દ્રેષ ને દ્રેષમાં રાગ હોય છે, એટલું જ નહિ, પરંતુ દ્રેષ રાગ કરતાં વધારે વિશાળ છે. જગત પર

વેરાગ્ય થતાં પહેલાં રાગ થવો જરૂરનો છે. સાચો મૃદસ્યાશ્રમી હોય તે જ સાચો સન્યાસી થઈ શકે છે. જગતમાં રમ્યોપમ્યો રહેનારો મનુષ્ય જ આખરે જગતથી કંટાળી વ્રહ્મ સત્ય જગન્મિથ્યા કરી જગતનો દ્વેષ બને છે. કવિ અખરદારે સ્નેહને વિશ્વધર્મ બનાવવાનો ઉપદેશ આપ્યો છે, પરંતુ સ્નેહ નહિ પણ વેર જ વિશ્વધર્મ થઈ શકે એમ છે. મનુષ્ય એક વસ્તુ ઉપર રાગ રાખે એનો અર્થ એટલો જ છે કે બીજી બધી એ પ્રકારની વસ્તુઓ તરફ એને વિરાગ-દ્વેષ છે. રાગનો વિષય એક અથવા તો અત્પસંખ્યાક હોઈ શકે, દ્વેષના વિષય અનેક-સમગ્ર વિશ્વ થઈ શકે. 'હે યુદ્ધ તો જગવતું પણ પ્રેમ રાખી' એમ દ્વંષાપીએ કહ્યું છે તેમાં પણ પ્રેમ રાખીને ચે જગવવાનું તો યુદ્ધ જ છે. મહાત્મા ગાંધીજી શાંતિના પરમ ઉપાસક ગણાય છે, પરંતુ એમણે જેટલા યુદ્ધો આદર્શ છે, એટલા બહુ થોડાએ આદર્શ હશે.

શાંતિના ઉપાસકો-યુદ્ધ આદરવાની ના કહેનારાઓ પણ અમુક વિષય પૂરતી જ યુદ્ધની ના કહે છે. રાજકારણમાં પડેલાઓ ધાર્મિક ઝઘડાની સામે થાય છે, પણ પોતે રાજકીય યુધ્ધમાં ઝંખલાવે છે ને અન્યને તેમાં ભાગ લેવા નિમત્રે છે. સમાજસુધારકો રાજકીય યુદ્ધમાં ન પડવાની સલાહ આપી જૂના વિચારવાળા જોડે ધ્યેયજી યુદ્ધ આદરે છે. વસુધા સમસ્તતે કુટુંબ માની કેઈ પણ સાથે યુદ્ધ ન કરવું એવી સલાહ આપનારા ભગવદ્ભક્તો ને સાધુપુરુષો પકરિપુઓ સાથે કલહ મચાવવાની પ્રેરણા કરે છે.

વાસ્તવિક રીતે જોતા જોને જે જે વસ્તુ મહત્વની લાગે છે તે તે વસ્તુ ખાતર તે લડવા તૈયાર થાય છે. અન્ય વસ્તુ ખાતર લડવું તેને એ અધમના લેખે છે. લડવાને લીધે જ વસ્તુની મહત્તા સમજાય છે. વસ્તુનું મૂલ્યાંકન કરવાનાં અનેક ધોરણો છે ઉત્પાદન, ખર્ચ, ખપત, આવશ્યકતા અને વિગ્રહતા એ ધોરણો સામાન્યતઃ વસ્તુનું મૂલ્ય આકવામાં આવે છે. જેની ખપત વધારે ને ઉત્પાદન ઓછું તેનું મૂલ્ય વિશેષ એવો સામાન્ય નિયમ છે. લોખંડ, અનાજ ને પાણી કરતાં સોનું, મોતી ને હીરા વધારે વિરલ છે.

પરંતુ ખરી રીતે જોતાં મૂલ્યાંકનનું આ ધોરણ અયોગ્ય ને અનિશ્ચિત છે. અયોગ્ય, કારણ કે એમાં વસ્તુનું પોતાનું કર્ત્તવ્ય પણ મહત્ત્વ લક્ષમાં લેવામાં આવતું નથી. અનિશ્ચિત, કેમ કે ક્યારે કઈ વસ્તુ વિરલ થઈ જશે ને ક્યારે સુલભ થશે તે કહી શકાતું નથી. તેમ જ પ્રેમ, સત્ય, નીતિ, ઔદાર્ય વગેરેનું મૂલ્ય પણ આ ધોરણે કાઢવું અશક્ય છે. મનુષ્યનું જે વડે સુખ વધે તે મૂલ્યવાન

એમ પણ કહેવાય એમ નથી મનુષ્યનું સુખ સાથી વધે છે તે નકકી થઈ શકે
 નથી સુખ શુ તે જ કહેવું મુશ્કેલ છે અર્થશાસ્ત્રીઓ ને નીતિશાસ્ત્રીઓ ગમે તે
 કહે, પણ વસ્તુનું ખરું મૂલ્ય તો આપણે તેને માટે ખીજા જોડે લડવા તૈયાર
 છીએ કે નહિ તેના પરથી જ અમાય છે ઉત્પાદન, ખાત જરૂરિયાત, વિરતતા,
 મુખકલ્પ વગેરે સાપેક્ષ, અનિશ્ચય ને અગિય છે લડાયક વૃત્તિ તો આપણમાં
 જન્મકાળથી જ રેય છે એ આપણા જન્મસિદ્ધ હૃદય ના પળ સ્વભાવ છે,
 ને જે જે વસ્તુ એ વૃત્તિનો ઉત્કે સાથે તે મર્વ મુખ્યતા ગણી શકાય પૈસા
 માટે આપણે સગાનહાલા આવે લડીએ છીએ, તે પૈસાની મહત્તાને લીધે જ
 સ્વતંત્રતા ખાતર પગથીન અગ્નિ લડે છે તેમા જ સ્વતંત્રતાનું મૂલ્ય મહેતુ છે
 અસત જ્યારે જી મ પત્તિરૂપ ગણાતી ત્યારે જો ખાતર નહાયુદ્ધી થતા પછી
 જમીન ની કિંમત વધી એટલે જમીન માટે ઝગડા થતા માડયા દિગ્વિજયની
 મહત્તા મનાવા માડી ત્યારે પ્રવળ વિજયયાના પ્રગ્ન માટે ગાંધિરાજે નાનકડા
 ઠાકોરાના ગળા કાપી પ્રીતિ કમાયા હવે વેપાર જગતનું લક્ષ્ય બેચી ન્યો છે,
 ત્યારે વેપારને ખાતર સુમરકૃત ને અમૃદ રાષ્ટ્રો એક-બીજાનું નસતાન કાઢવા
 તત્પર બન્યા છે 'ધર્મન નામે ઝઘડા હોય' એમ કેટલાક કહે છે પણ સાચા
 ધાર્મિક પુરુષો જાણે છે કે ધર્મને ખાતર જ ઝઘડા હોય માળકો 'ગમકડા'
 માટે લડે છે ત્યારે આપણે હસવું આવે છે પણ આપણે આપણા 'ગમકડા'
 ખાતર કયા જોણુ લડીએ છીએ ? સિદ્ધાંતને ખાતર પ્રિયજન જોડે પણ
 મિષ્ઠાતવાદીઓ લડયા વગર મહેતા નથી આમ મુધ્ધજ વસ્તુમાત્રના મુધ્ધાનું
 એક અને અદ્વિતીય ધોરણ છે

ગ્રંથ ભારામારી એ જ માન યુદ્ધનો પ્રકાર નથી યુદ્ધ અનેક માધનો
 વડે થઈ શકે છે. શબ્દ વડે, અર્થ (દ્ર વ) વડે શરીર વડે, શસ્ત્ર વડે, એષ્ટાધી
 ને વૃત્તિઓથી-એમ જાતજાતના સાધનો વડે યુદ્ધ આદરી શકાય છે ચાર વર્ણની
 પેઠે યુદ્ધ પણ ચાર પ્રકારના હોઈ શકે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય ને શૂદ્ર શબ્દ અથવા
 ભાવના યુદ્ધ તે બ્રાહ્મણ-યુદ્ધ, એ યુદ્ધ આધ્યાત્મિક હોય છે આત્માના રિપુ
 સાથે પોતાના જ હૃદયભાવ સાથે એને તડવાનું હોય છે એક પ્રકારની વૃત્તિથી
 એ અન્ય પ્રકારની વૃત્તિને સહારવા મથે છે એથી જિતવું, પણ બ્રાહ્મણ વર્ણનું
 જ યુદ્ધ તે શબ્દયુદ્ધ શાસ્ત્રનાં કે અન્ય વચનો વડે અન્યને મહાત કરવા સારુ
 એવા મુધ્ધ પ્રવર્તે છે ક્ષત્રિય મુધ્ધ તે શારીરિક ને શસ્ત્રના સાધન વડે
 આદરવામા આવે છે એ યુદ્ધ પોતાને માટે, પોતાના અંદરિક લાભ માટે હોય

છે. વંશ્યનાં યુદ્ધ દ્રવ્ય વડે ખેલાય છે, તે રાજ્યની તેમ જ પોતાની સમૃદ્ધિ ખાતર હોય છે. શ્વેતો શરીર ને કનિષ્ઠ શસ્ત્રો વડે જ લડે છે. તેઓ પરસ્પર યુધ્ધ આદરે છે, પણ તે પારકાના લાભને ખાતર હોય છે—પોતાના નહિ.

આમ જોને જ વસ્તુ પ્રિય હોય તે ખાતર પોતાની યોગ્યતા પ્રમાણે ને પોતાને મળે તેવા શસ્ત્રથી લડે છે. શબ્દસહનના ઉપાસકો સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ ને અભિશુદ્ધિ ખાતર શબ્દો વડે લડે એ કેવળ સ્વાભાવિક છે—સ્વાભાવિક છે એટલું જ નહિ, પણ અભીષ્ટ છે. જો સાહિત્યકારો સાહિત્ય ખાતર નહિ લડે, તો પ્રકૃતિ શું વેપારી કે રાગઓ સાહિત્ય માટે લડવાના હતા? સાહિત્યને ખાતર લડવું જરૂરનું નથી એમ કહેવું એ સાહિત્યનું અપમાન કરવા બરાબર છે. જોને ખાતર કોઈ પણ લડવા તૈયાર ન થાય તેનું જગતમાં કંઈ પણ મૂલ્ય નથી. સાહિત્યની જોને કિંમત હશે તે તો સાહિત્ય ખાતર લડશે જ લડશે.

સાહિત્યને ખાતર લડવું જરૂરનું નથી એમ કહેવું એ સાહિત્યનું અપમાન કરવા બરાબર છે. જોને ખાતર કોઈ પણ લડવા તૈયાર ન થાય તેનું જગતમાં કંઈ પણ મૂલ્ય નથી. સાહિત્યની જોને કિંમત હશે તે તો સાહિત્ય ખાતર લડશે જ લડશે.

ચૂંટણી

“ઉપર તખેની મારી લાયકાત જોતા તમને લાગે કે હું આ જગા માટે ચોગ્ય હું તો તમારો મત મારી તરફેણમાં નોંધાવવા કૃપા કરજો.”

“આ બધું જોતા તમને સમજાશે કે હવે એવો સમય આવ્યો છે કે આપણી એ વૃદ્ધ અને પાગળી બની ગયેલી મગ્યામાં નવા ને તરુણ શધિરનો સચાર કરવાની અનિવાર્ય આવશ્યકતા જીલી થઈ છે એ મજેગોમાં તમારો પહેલો મત મને જ આપશો એની આશા રાખુ ?”

“તમારા બધા જ મતો મને આપી જનસેવા કરવાની મને તદ્દ આપગો એવી શ્રદ્ધા રાખુ છું.”

“ઠાઈની પણ રોહમાં તણાયા વિના પ્રજાના હિતકાર્યો સાધી શકે એવા લાયક સેવકોનો આપણી જાહેર મર્યાદામાં મોટે ભાગે અભાવ જોનારા આવે છે નિર્લય રીતે, સ્વતંત્રપણે ને જવાબદારીના પૂરેપૂરા જ્ઞાન સહિત સ્વાર્થનો ભોગ આપી, ઠાઈ પણ જોખમ વેળે સાચી લોકસેવા કરી શકે એવા કાર્યકર આપણને જોઈએ છે તો તમારો મત મને આપી મને ચૂંટી મોકલવા કૃપા કરશો.”

“આ ઉપરથી તમારા પ્રતિનિધિ તરીકે તમારો અવાજ રજૂ કરવા હું સમર્થ થઈશ એ વિષે તમારી ખાતરી થઈ હશે અચોગ્ય ઉમેદવારને આપીને તમારો મત નિષ્ક્રિય ને નિષ્ફળ બનાવવાને બદલે મને આપશો એવી આશા રાખી વધારે પડતી નથી.”

મ્યુનિસિપાલિટી, મ્યુનિસિપલિટી ને અન્ય જાહેર મગ્યાઓના સભ્ય થવા માટે ઊભા થએલા ઉમેદવારોના ઉપર લખ્યા મુજબના વિનંતીપત્રો હવે હું તારતો જ નથી. પહેલા બહુ કાળજીથી પ્રત્યેક ઉમેદવારનું લખાણું હું વાંચી જતો વાંચી જતો એટલું જ નહિ પણ તે પર વિચાર કરતો વિચાર કરીને જેસો રહેતો નહિ, પણ એ વિચારને યજ્ઞિયોએ અમુક નિર્ણય પર આવવાનો પ્રયત્ન

કરતો. અને એ નિર્ણય કરી રહ્યા પછી ખીજા ઉમેદવારનો પત્ર વાચી, વિચાર કરી, પહેલો નિર્ણય ફેરવી નવા ઉમેદવારને મત આપવાનો ઠરાવ કરતો તે પછી ત્રીજા ઉમેદવારનો વારો આવતો. અને ઉમેદવારોને અજાણ કરી એ મારા મતનો અધિકારી બની જતો. આમ આઠ-દશ ઉમેદવારો વિષે નિર્ણય બાધી, ફેરવી, ફરી બાધી, ફરી ફેરવી, ફરી બાધી આખરે બધું શૂલી જતો ને મતપ્રદાનને દિવસે મારો મત જે લઈ જતું તેને વગર પૂછ્યે આપી દેતો. હવે અનુભવે હું શીખ્યો છું કે ઉમેદવારોની લાયકાતનું જ્ઞાન હોવું એ આ કાર્ય માટે બિલકુલ જરૂરનું નથી, તેમ જ ઉમેદવારો પોતે જે વિનંતીપત્રો મોકલે છે તેમાં વર્ણવેલી એમની લાયકાત ને એમની સાચી યોગ્યતા, એ જે વચ્ચે સાહિત્યસૃષ્ટિ અને વ્યવહાર-સૃષ્ટિ જેટલો બેઠ રહેલો હોય છે અને કોઈ પણ જાહેર મર્યાદા માટે અમુક પ્રકારની યોગ્યતાવાળો ઉમેદવાર જ મોકલવો જોઈએ એવો આગ્રહ રાખવો એ મૂખાંધની નિશાની છે. એટલે ઉમેદવારોના વિનંતીપત્રો વાચી વૃથા કાલક્ષેપ હવે હું કરતો નથી.

પરંતુ, દિવસે દિવસે ચૂંટણીના ક્ષેત્રો વધતા જાય છે, ઉમેદવારોની મર્યાદા વધતી જાય છે, એટલું જ નહિ, પણ મારા ઓળખીતા, મારી જાતિના ને મારા પર લાગવગ ચલાવી શકે એવા ઉમેદવારો—એકથી વધારે—એક જ બેઠક માટે બેલા થવા લાગ્યા છે એને લીધે મારે કેટલો ત્રાસ વેઠવો પડે છે, એની એ ઉમેદવારોને ખબર પડતી નથી.

મતદાર હોવું, કોઈ ને ચૂંટવાની શક્તિ આપણી પાસે હોવી, એ આપણા અભિમાનને પોષે છે. એથી આપણે પણ કંઈક છીએ એમ આપણને લાગે છે અને લવલવા મારો મત માગના આવે છે એમ કહી આપણને પંડને કૃતકૃલ માનીએ છીએ. હું અનેક મર્યાદાઓમાં મત આપવાનો અધિકાર ધરાવું છું એથી મને વ્હાલાવિક રીતે જ આનંદ ને ગર્વ થાય છે હજી આથી થે વધારે મર્યાદાઓમાં મત આપવાનો અને અધિકાર મળે તો હું નાખુશ નહિ થાઉં. હું અંગ્રેજ નથી, છતાં બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટ માટે ઉમેદનારને ચૂંટી મોકલવાનો અને અધિકાર આવે તો હું ના નહિ કહું એ જ ગીતે આફ્રિકા, ચીન, જાપાન, અમેરિકા—કોઈ પણ દેશના પ્રમુખથી માંડી સામાન્ય મર્યાદાના સભાસદની ચૂંટણીમાં મત આપવાનો અને હક મળે તો મને નવાઈ જરૂર લાગે, પણ દિલગીરી નહિ થાય.

આમ છતાં, ઘણી વાર ‘હું મતદાર ન હોત તો સારું’ યાત ‘એમ મને થઈ આવે છે. ગવંકારણુ બનેલાં પોતાનાં શિગડાં આખરે સાબરને દુઃખના કારણુ રૂપ થઈ પડ્યાં હતાં, તેમ-જેને માટે હું અભિમાન રાખું છું તે-મારો મતાધિકાર ઘણી વાર મને ભારે મૂંઝવણમાં મૂકી દે છે. મારા જે મતને ખાતર અનુભવાઓ મારો પરિચય શોધતા આવે છે, એ જ મતને લીધે મારા ફેટલા ય પરિચિતો મારી સાથે વંકાર્થ જાય છે. એક જ જગ્યા માટે વીસ-બાવીસ ઉમેદવારો બિલા થાય તેમાંથી કેને પસંદ કરવો એ નક્કી કરવું અઘરું છે. પણ એની મને બહુ મૂંઝવણ થતી નથી. એમાંના કોઈ સાથે મારે ખાસ પરિચય ન હોય તો હું ગમે તે એકને મત આપી દઉં છું-ઘણી વાર કોઈને પણ આપતો નથી. પણ હમણું બનવા માંડ્યું છે તેમ, બ્યારે એક કે બે જગ્યા માટે પંદરસત્તર ઉમેદવારો બહાર નીકળી પડે તે તેમાંના ચાર કે પાંચ સાથે મારે અંગત પરિચય હોય, બીજા બેત્રણ મારા પર ભારે લાગવગ લગાડી શકે એવી સ્થિતિમાં હોય, તે ત્રણચાર મારા જ્ઞાતિજન હોઈ, મારી સાથે-ખરી રીતે નિકટવું નહિ, પણ ચૂંટણી જેવે પ્રસંગે નિકટવું કહી શકાય એવું-સગપણુ ધરાવતા હોય, ત્યારે મારી સ્થિતિ બહુ વિષમ થઈ જાય છે. ક્યાં તો મારે વગર કારણે અનેકની ઇતરાજી વહેરી લેવી પડે છે, અથવા તો ન વૃયાત્સત્યમપ્રિયમ્ (અપ્રિય સત્ય ન બોલવું) એ ન્યાયે ‘હા, તમને જ મત આપીશ’ એમ દરેકને કહી અસત્યનો આશ્રય લેવો પડે છે. પણ હવે તો, સાધારણ રીતે અનેક આફતોમાંથી ઉગારી લેનારું આવું અસત્ય પણ કાર્યસાધક નીવડી શકતું નથી. ‘તમને મત આપીશ’ એટલું વચન સાંભળી હવેનો ઉમેદવાર મનોમ્મ માનતો નથી. પણ મતપત્રક આપણી પાસેથી લઈ, પોતાને મત મળ્યો છે કે નહિ તે જોઈને ખાતરી કરી લેવાને એ હુમેશ ઇતેમ્મર રહે છે. એને લીધે આપણે માત્ર એકને જ સંતોષી શકીએ છીએ. બાકીના બધા આપણા પર નારાજ થાય છે. આમાંથી છૂટવા આપણે ‘મત દો’ એને હિંદી ભાષામાં ઘટાવી કોઈને પણ મત નહિ આપવો એવો નિર્ણય કરી લઈએ છીએ તો તેથી એ કંઈ વળતું નથી. એને લીધે તો આપણે બધાને જ નાખુરા કરીએ છીએ. ન્યાતજ્ઞતાના કે બીજા કોઈ પણ બેદ જોયા સિવાય કેવળ લાયકતાના ધોરણે પણ નક્કી કરવું એ મુશ્કેલ કામ છે. કારણ કે સામાન્ય રીતે અભિમાનરહિત, નહિ તે સદ્ગુણી મનુષ્ય પણ કોઈ જગ્યા માટે ઉમેદવારી નોંધાવે કે તરત એનો પોતાને માટેનો અભિપ્રાય એકદમ જાણે ચડી જાય છે. એ જગ્યા માટે પોતે જ સર્વથા ત્રાયક છે, પોતાનાથી વધારે ચોગ્ય કોઈ હોઈ શકે જ નહિ એવી એની ખાતરી થઈ જાય છે.

એટલું જ નહિ, પણ તમારી પણ એવી ખાતરી થયેલી હોવી જ નેઈ એ એમ એ માનવા માટે છે. એ ઉપરાંત, એ આપણો પરિચિત હોય, આપણા મિત્રના સગાની 'ઓફિસ'માં કામ કરતો હોય, આપણા ઉપરીની ચિટ્ઠી લઈ આવ્યો હોય, કે આપણો ગાતિજન હોય, તો પછી એમા કંઈ કહેવાપણું રહે જ નહિ.

આપણા ઓળખીતાને, મિત્રને. કોઈની લાગવગ લઈ આવનામને કે આપણું કંઈ ભણું કરવાનું વચન આપનામને મત આપવા કરતાં, આપણને જે શોખ લાગે તેને જ મત આપવો એ, મારે કબૂલ કરવું નેઈ એ કે, હું માનતો નથી. આપણી મૈત્રી જેણે મેળવી હોય, આપણો પગિચા જેણે સાધ્યો હોય કે આપણા પર જેની લાગવગ પડેલી શકે એમ હોય, એની જ લાચકાત મૌથી વધારે ગણવી નેઈ એ એમ હું માનું છું અને તે ગીતે વર્તું પણ છું. અમુક ઉમેદવાર અમુક જગાએ ચુટાર્જને જાય અને તે મને કોઈ પણ રીતનો ફાયદો કરી શકે એમ હોય, તો એ જગાએ એ ચુટાય એ માટે મારે બનતી મદદ કરવી જ નેઈ એ. કોઈ મારું લાલુ કરી શકે એમ હોય તો તેને તેમ કરવાની હું તક ન આપું તો મારા જેવો મૂખ બીજો કોઈ નહિ. “તમારો મિત્ર માટે તમે એને મત આપો ને ? એ તમને ફાયદો કરી શકે એમ જ માટે જ તમારો મત તમે એને આપશો ?” એવો પ્રશ્ન મને કોઈ કરે છે ત્યારે મને હસવું આવે છે એમા સવાબ પૂછના જેવું છે જ શું ? માગ ફાયદાની વાત હું નહિ કરું તો શું મારું નામે નહિ સાંભળ્યું હોય એવો કોઈ આદમી આવીને કહી જવાનો હતો ? મારા મિત્રને. હું પૈસા ધીરું, ચોપડી આપું, તો મત શા માટે ન આપું ? હું કોઈ લાયકમા વાયક વાચનારને ગ્રાધીને મારું ચોપડી આપવા જતો નથી, મારા મિત્રને જ આપું છું તો પછી મારો મત એને આપું એમા ખોટું શું ? મારો મત મારા મિત્રને ખપ ન લાગે, મારું ભયુ કરી શકે એવા ઉમેદવારને એ આપવાનો ન હોય, માગ ઉપરી અધિકારીની પ્રસજતા પ્રાપ્ત કરવાનું સાધન ન બની શકતો હોય તો એ મતનું પ્રયોજન શું ?

પણ ખરી પંચાત તો, ઉપર કહ્યું છે તેમ, મારા મત માટે એકથી વધારે મિત્રો, પરિચિતો, ઉપરી અધિકારીના ઓળખીતાઓ, કે ગાતિજનો ઉમેદવારી નોંધાવે છે ત્યારે બિબી ચાય છે ગમે તેવા સાગ માણસ પણ એવે પ્રમોગે મારી ગિચિ સમજી શકતા નથી. દરેક જણ મારા પર સરખો દાવો કરે છે. ગાતિમાં સારા વર ઘણા હોય, પણ દીકરી તો એકને જ હર્ષ શકાય તેમ,

ઓળખીતા ઉમેદવારો અનેક હોય તો પણ મત તો એક જ દર્શકાય એ માફ સત્ય સમજવાની તેઓ ના પાડે છે અથવા 'એ એક તે દુ જ' એમ આગ્રહ પૂર્વક કહે છે, એટલું જ નહિ, પણ મતનું અદાન એટલે અગત અપમાન એવો જીલભરેલો ને વિચિત્ર સિદ્ધાન્ત પણ બાધી એસે છે જ્યારે એનો અપ પડે છે ત્યારે, 'મત આપતી વેળા તો ખીજને યાદ કર્યો હતો' એવું મરેણું માગવાનું પણ ચૂકતા નથી આમ, મારો મતાધિકાર નિષ્કાન્ત કડવાશનું કારણ બને છે એને લીધે મિત્રો વચ્ચે, એક ખીજ માટે નીચા અભિપ્રાય ને ઊંચા મત યાય છે. ગદાવહીતરુ કરવા છતાં ઉપરી અધિકારીની અપ્રસન્નતા વહોરવાના પ્રમગ જિલા થાય છે

એને માટે મને એક જ ગમ્તો સૂઝે છે દરેક ચૂટણી વખતે મારે પણ ઉમેદવાર તરીકે જિલા થવું અને જે ઠાઠ મત માગવા આવે તેના મનની સામી માગણી કરવી લયે ચૂટણીમા નિષ્ફળતા મળે, એથી ઠાઠને નાખુશ કરવાનો પ્રમગ તો નહિ આવે । પણ આમા એ મોટો વાધો નડે છે ચૂટણી માટે જિલા અનારા દરેક ઉમેદવારે અમુક રકમ અનામત મૂકવી જોઈએ ને અમુક ટમથી એને ઓછા મત મળે તો એ ગમ જળ યાય એવો કાયદો, અમુક મુદ્દાના સંખ્યાની ચૂટણી અગે રાખનામા આવ્યો હોય છે હું એવી ચૂટણી માટે ઉમેદવારી નોંધાવું તો મારે અમુક રકમ નિયમિત રીતે ગુમાવ્યા કરવી પડે, એ શી રીતે બને ? મિત્રો ગુમાવવા પાલવે, પેસા કેમ ગુમાવાય ?

આથી મને થાય છે કે ચૂટણી જેવી વસ્તુ જ ન હોય તો તારું એને લીધે જ ખોટી ધાધલ તોફાન અને એ ઉપરાંત વગર કારણના કલહ ને કડામ પેદા થાય છે પણ ચૂટણી એ આપણા જીવનમા એવી ઓતપ્રોત થઈ ગઈ છે કે એને દેશવટો આપવો એ લગભગ અશક્ય લાગે છે સિક્ષણની મર્યાદાઓમા, સાહિત્યની મર્યાદાઓમા, પરિષદોમા ને મંચેનનોમા, રાજકીય બાબતોમા ને સામાજિક બાબતોમા-બધે જ ચૂટણીના પ્રસંગો વારંવાર આવે છે ચૂટણી આપણા પ્રજાજીવનનું મહત્ત્વનું - ભાગ બની ગઈ છે એમા નવાઈ પણ નથી આ જમાનો પ્રજાસાસનનો છે. સર્વત્ર પ્રજાનો અવાજ મલળાવો જોઈએ, લોકમતને અનુમરીને જ આપણી સર્વ જનસેર મર્યાદાઓ કાર્ય કરવું જોઈએ એવો આગ્રહ વધતો જાય છે ચૂટણી એ પ્રજાસાસનો પ્રાણુનાથ છે કેટલીક વાર એ પોતાનું પ્રાણુવાયુ તરીકેનું રૂપ બદલી આથી ને વટોળિયાનું રૂપ ધારણ કરે છે ને પ્રથમ પ્રદ થવાને બદલે પ્રાણુહારક નીવડે છે એ ખરું, પણ એ તો અપવાદ તરીકે

ગણી લેવું પડે. ચૂંટણી વિના પ્રજાનો અવાજ રજૂ ન કરી શકાય. અને પ્રજાનો અવાજ રજૂ ન થઈ શકે તો પછી પ્રજાશાસનનું ટકું ચાલે જ શી રીતે ?

આ પ્રકારની ચૂંટણી એ પશ્ચિમની પેદાશ છે ને ખીજ અનેક સારી વસ્તુઓની પેઠે એને પણ અહીં આખી આપણે ‘અપનાવી’ લીધી છે. આપણે ત્યાં પ્રાચીન કાળમાં આ પ્રકારની ચૂંટણી નહોતી ચતી, પણ એનું તત્ત્વ છેક અગ્નિયું નહોતું. આપણી પ્રાચીન સ્વયંવરની પ્રથા એ એક જાતની ચૂંટણી જ કહી શકાય. અસખત, આ ચૂંટણી અને એ ચૂંટણી વચ્ચે ફેર ખરો. અત્યારની ચૂંટણીમાં ચૂંટનાર મતદાર વર્ગ મોટો હોય છે અને ચૂંટાવા તૈયાર થનાર ઉમેદવારો એનાથી ઓછી ગંખ્યામાં હોય છે. સ્વયંવરની ચૂંટણીમાં મતદાર વર્ગ ખૂબ નાનો—એક જ કન્યા ને ઉમેદવારો ઘણા. પરંતુ, પ્રકારાન્તરે એ આમાં પણ ચૂંટણીનું જ તત્ત્વ રહેલું છે એમ કબૂલ કરવું જોઈએ. અને ‘વર’ શબ્દ પણ ‘પરંદ કરવું’, ‘ચૂંટવું’, એના પરથી જ આવ્યો છે એ પણ સૂચક છે.

પ્રાચીન કાળના ઘણા રીતરિવાજો હુપ્ત થતા જાય છે ને તેની સાથે આપણુ જાહેરજીવન પણ બદલાતુ જાય છે. અસલ લગ્ન એ મોટા ઉત્સવનો પ્રમંગ ગણાતો ને એ પ્રસંગે જ્ઞાતિજનો, રનેહીઓ વગેરે બેગા મળી જીવનનો ઉલ્લાસ માણતા. એ પ્રસંગે નાનામોટાના બેદ વિસરાઈ જતા. ન્યાતનો પટેલ પોતાને ત્યાં લગ્નપ્રસંગ આવતા, જેની પહેલાં સામુ પણ ન જોયું હોય એવા ગરીબમાં ગરીબ જ્ઞાતિજનને ઘેર જાતે જઈ ને તેને નિમંત્રણ દઈ આવતો, ઢોલત્રાસા ને હાથાની સવારી સહિત, સાંભેલાઓ સાથે વરરાજાનો વરઘોડો કાઢવામાં આવતો. દેવુ કરીને પણ કન્યા ને વરના પિતા કે વડીલ મોટા મોટા વરા કરી સમસ્ત જ્ઞાતિજનને જમાડી પુણ્ય હાંસલ કરતા. એ બધું હવે ઓછું થતું જાય છે ને લગ્નપ્રસંગના એ વિધિઓ ચૂંટણી પ્રસંગે પાળવામાં આવતા જણાય છે. ગામનો, શહેરનો કે આખા દેશનો પ્રતિષ્ઠિતમાં પ્રતિષ્ઠિત પુરુષ, જે આમ તો આપણી મામું થે ન જુએ તે, ચૂંટણીમાં ઊભો રહ્યો હોય તો આપણે બારણે ધક્કા ખાય છે. ચૂંટણી માટેના ઉમેદવારો તરફથી કાર્યકરોને માટે ને કેટલીક વાર મતદારોને માટે ભોજનાદિનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. ઉમેદવારનાં સરઘસ કાઢવામાં આવે છે, એને માટે લગ્નના મંગળાષ્ટક જેવા ગુતિગીતો રચાય છે અને લગ્નપ્રસંગે સ્ત્રીઓ ફટાણા ગાય છે તેવા પ્રતિપક્ષી માટેનાં ફટાણાઓ પણ જોડવામાં આવે છે. લગ્નની પેઠે ચૂંટણી માટે પણ મહિનાઓથી તૈયારી કરવી પડે છે. લગ્નપ્રસંગના ઓસરતા જતા સામુદાયિક આનંદોત્સવ અને ઉત્સાહ ચૂંટણીને પ્રસંગે નવચેતન પામતા દેખાય છે.

‘ચૂટણી’ શબ્દ સામગ્રીને અને ‘ચટણી’ શબ્દ આવે છે. ચટણીપ્રિય મહારા’ દેશ છે-ગુજરાત નહિ, જેમ માધારણુ રીતે મનાય છે. પરંતુ જેમ ગુજરાતમા મહારાષ્ટ્રીઓએ પ્રવેશ મ્યો ડે અને ઘણાએ; તો ગુજરાતને જ પોતાનું નિવાસગ્રામ મનાવી લીધું છે, તેમ ચટણીએ પણ ગુર્જર રસોડામા પ્રવેશ મ્યો છે અને આપણી રસસમગ્રીની વસ્તુઓમા અગ્રાધાન પ્રાપ્ત કરી લીધું છે અને ચૂટણીએ તો ચટણી કરતા પણ વધારે વ્યાપક બની આખા હિંદુસ્થાનને જ નહિ પણ સમગ્ર સરકૃત દેશને સર કરી લીધા છે

જેમ ચટણી સાધ્ય નથી સાધન છે, મુખ્ય ભોજન-સામગ્રીનો રસાસ્વાદ વધારવાને અર્થે એનું અગ્નિત્વ છે, તેમ ચૂટણી પણ સાધન છે. દેશહિતના, પ્રજાહિતના, કેમહિતના કે પછી એ સર્વના અહિતના કાર્ય કરવા માટે ચૂટણી પાધન રૂપ છે આમ છતાં, ચટણી ને ચૂટણી બને ઘણી વાર સાધ્ય બની જાય છે જે કાર્ય માટે બનેનો વિનિયોગ થવો જોઈએ તે નથી થતો કેટલાક રસાસ્વાદરસિકો મુખ્ય ભોજનનો ત્યાગ કરી ચટણી પર જ મહત્વા રહે છે અને તેથી જે વધારે પ્રમાણમા જાહેર હિતના કાર્યો કરવાની ‘ધગશ’ થી ગ્રેસાએલા લોક દેશ, શહેર, માતિ કે મડળના કેટલાક નેતાઓની દષ્ટિ મુખ્ય કાર્ય કરતા જોડે ભાગે ચૂટણી તરફ જ વધારે ઢળેલી ગહે છે ચૂટણી પહેલા ને ચૂટણી વખતે જેવું ને જેટલું કાર્ય એ લોકો કરે છે તેવું ને તેટલું કાર્ય ચૂટણી ધર્મ ગયા પછી તેમનાથી યતુ નથી ચટણીમા ખીજ અનેક સ્વાદ હોવા છતાં જેમ તીખાશ અમલાગ લાગે છે, તેમ ચૂટણીમા પણ તીખાશનું સ્થાન આગળ પડતું હોય છે એ તીખાશ વધારે પ્રમાણમા હોય તો માણસને જીવો કરી દે ને તેથી જે વધારે પ્રમાણમા હોય તો સુવાડી પણ દે. ચટણી તૈયાર કરતા જેમ ભારે પૂર્વ તૈયારીઓ કરવી પડે છે કેમકે વસ્તુ વાટવી પડે છે, કેટલીક તળવી પડે છે કેટલીક જીરવી પડે છે, કેટલીક વસ્તુ આટકવી પડે છે, તેમ ચૂટણી માટે પણ ઘણી તૈયારી કરવી પડે છે. કાર્કને વાળવા પડે છે, કેમકે વાટી નાખવા પડે છે, ઘણાને આટકી નાખવા પડે છે અને છેવટે બધું કરીને કેઈકે ઉઠાળી બતાવવું પડે છે ચટણી ગરમ ને દાહક વસ્તુ છે એનું વારવાર સેવન કરવાથી મગજ ગરમ રહે છે તે જ પ્રમાણે ચૂટગી પણ ગરમાગરમ ને દાહક હોય છે એનો વારવાર રસાસ્વાદ લઈ ચૂકેલા મનુષ્યોના મગજ તેજ રહે છે એ જાણીતી હકીકત છે.

જાંઘને ઉડાવવાનો ગુણ પણ ચૂંટણીમાં છે. એના આ ગુણનો પ્રયોગ બહુ કરવામાં આવતો નથી. પણ કેટલીક વાર મોડી રાતનાં શાંતિભોજનને પ્રસંગે નાનાં બાળકો જાંઘવાની ઇચ્છાથી બગાસાં ખાવા માડે છે, ત્યારે તેમની માતા કાં તો બિનીબિની કદીમાં તેમનો હાંથ બોળાવી દે છે, અથવા તો એમનાં અર્ધ-વિકસિત મોઢામાં તીખી તીખી ચૂંટણી મૂકી દે છે ને બાળક સફાળું જાગ્રત થઈ જઈને રડવા માંડી આસપાસનાંની નિદ્રા પણ ઉડાડી મૂકે છે. આમ ચૂંટણી જેમ જાંઘ ઉડાડી શકે છે તેમ ચૂંટણી પણ જાંઘ ઉડાડવાનું બહુ સખળ સાધન છે. જાંઘતાં મંડળો, જાંઘતી સંસ્થાઓ ને જાંઘતો દેશ ચૂંટણીને લીધે સફાળાં જાગી જાડે છે. સાહિત્યપરિષદના સંમેલનને પ્રસંગે લોકોને સાહિત્યમાં કે સંમેલનમાં જોડાવો રસ પડે છે તેથી અનેકગણો વધારે સંમેલનના પ્રમુખની, સ્વાગત મંડળના પ્રમુખની તેમ જ વિષયસમિતિના સભ્યોની ચૂંટણીમાં પડે છે. વડી ને છોટી ધારાસભાઓ, મ્યુનિસિપાલિટી વગેરેના મતદારોને ત્યાં જનારા ઉમેદવારોને પણ ચૂંટણીને પ્રસંગે જ એ મંસ્થાઓનું અસ્તિત્વ સાંભરી આવે છે. આપણી યુનિવર્સિટીના પદવીધરો, પોતાને એ યુનિવર્સિટી સાથે કંઈ પણ સંબંધ છે એમ ‘ફેલો’ વગેરેની ચૂંટણીને લીધે જ સમજી શકે છે. આમ ચૂંટણી ને ચૂંટણી બંનેમાં જાંઘ ઉડાડવાનો ગુણ રહેલો છે, અને તેથી આપણે જાગ્રત રહેવું હોય તો ચૂંટણીને દેશવટો આપ્યે નહિ ચાલે. ચૂંટણી નહિ હોય તો આપણાં મંડળો, સંસ્થાઓ, સમિતિઓ, મ્યુનિસિપાલિટીઓ, યુનિવર્સિટીઓ, ધારાસભાઓ—અરે! આપણો આખો દેશ જાંઘી જશે ને સર્વત્ર અંધકારનું સામ્રાજ્ય ફેલાઈ રહેશે.

કેટલાક એવો વાંધો ઉઠાવે છે કે ઉમેદવારો ચૂંટણી પહેલાં ને ચૂંટણીને વખતે જોટલું કામ કરે છે તેટલું ચૂંટાયા પછી નથી કરતા, અને ચૂંટણી એ જ એમનો પ્રવૃત્તિદેતુ બની રહે છે, પણ આમાં કંઈ ખોટું નથી. આપણા ધર્મે પ્રવૃત્તિ ને નિવૃત્તિ ઉલ્લયનો બોધ કર્યો છે. પૂર્વજીવન પ્રવૃત્તિમય ગાળી ઉત્તરજીવનમાં નિવૃત્તિનું સેવન કરવું એવી આપણી પ્રજ્ઞાલિકા છે. તે અનુસાર ઉમેદવાર પૂર્વજીવન પ્રવૃત્તિમય ગાળી ચૂંટણી ચર્ષી ગયા પછીના ઉત્તરજીવનમાં નિવૃત્તિપરાયણ બને તો તેમાં કંઈ ખોટું નથી. એ રીતે તો એમણે આ

• ‘વિષયવિચારણી સમિતિ’ એવા લાંબા શબ્દ કરતાં ‘વિષયસમિતિ’ એવો મધ્યમપદલોપી સમાસ વાપરવો વધારે યુક્ત લાગે છે. અંગ્રેજીમાં પણ Subject Committee જ છે.

પ્રકારના જાહેર જીવનને પણ પ્રવૃત્તિ ને નિવૃત્તિ બનેનો સમન્વય સાધી આપત્તી સંસ્કૃતિને સર્વથા અનુરૂપ બનાવ્યું છે. અને ચૂંટાયા પછી એ ઉમેદવારો કંઈ જ કરતા નથી એમ કહેવું એ ખોટું છે. એ કંઈ કરતા દેખાતા નથી, પણ ફરી વારની ચૂંટણી માટેની તૈયારી કરતા હોય છે એમાં શંકા નથી. એઓ જાણે છે કે ઐહિક જીવન એમ પારલૌકિક જીવન માટેની તૈયારી કરવા સારું છે, તેમ એક વારની ચૂંટણીને બળે પ્રાપ્ત થયેલું જાહેર જીવન, ખીજ વારની ચૂંટણીની તૈયારી કરવા સારું જ છે; અને એમ એ ન કરે તો ચૂંટણીનું અગાધિત ચક્ર આફવા પણ કેમ કરે?

અર્ધકારણ બનેલાં પોતાનાં શિંગડા આખરે સાળરને દુઃખના કારણરૂપ થઈ પડ્યાં હતાં, તેમ-જેને માટે હું અભિમાન રાખું છું તે-મારો મતાધિકાર ધણી વાર મને બારે મૂંઝવણમાં મૂકી દે છે. મારા જે મતને ખાતર અજાણ્યાઓ મારો પરિચય શોધતા આવે છે. એ જ મતને લીધે મારા કટલા થ પરિચિતો મારી સાથે વંકાઈ જાય છે.

પાપમાંથી પુણ્ય

દુનિયામાં પાપનો ભાર વધતો જાય છે. આચીનતાના સંરક્ષકો વીણે વધતે ને મોટે અવાજે બૂમ પાડી કહે છે: ‘આપણી આચીન અણ્ણસિકા તોડનારા ઉચ્છૃંખલ મુધારકો દિવસે ને દિવસે વધતા જાય છે.’ સનાતન આયધર્મવલંબીઓ રડતે રાગે બોલે છે: ‘આપણું ધવા શું બેઠું છે? આ ગાંધીજી ને તેના ચેલાઓ દેડાઓને અડકીને અડકાબોલો વધાર્યો જાય છે.’

સુધારકો યાત્રીકંટાળીને નિરાશ સ્વરે ઉચ્ચારે છે: ‘આ જૂનાપુરાણુ વિચારનાઓ કહી સુધરવાના જ નહિ.’ જગતમાં શાંતિ સ્થાપવાના અતેકાનેક પ્રયત્નો પછી પણ આજે યુદ્ધનો દાવાનળ સળગી બેઠયો છે.

માનવજીવનની ને માનવતાની કંઈ પણ કિંમત મહી હોય એમ લાગતું નથી. સર્વત્ર નિરાશાના સર સંભળાર્ધ રલા છે. જગત દિવસે ને દિવસે પાપાચરણમાં વધારે ને વધારે પ્રવૃત્ત થતું જાય છે.

પરંતુ મને લાગે છે કે આપણે નિરાશ થવાની જરૂર નથી. આશાવાદીઓ માને છે કે જગત ઉત્તરોત્તર પ્રગતિ કરવાનું જ છે અત્યારે ગમે તેટલાં પાપ આચરવામાં આવતાં હશે, પણ ઉત્ક્રાંતિવાદના નિયમ મુજબ આપણે જતે દહાડે દેવનુલ્પ થવાના જ છીએ. અત્યારે દુનિયામાં ગમે તેટલો કુમંપ દેખાતો હશે પણ છેવટે તો ભાર્ગવારો જ થવાનો છે. અત્યારે પ્રજા પ્રજા વચ્ચે વૈમનરથ જોવામાં આવતું હશે, પણ અંતે તો આખું વિશ્વ એક પ્રજા રૂપ બનશે અને તેથી જ આપણે નિરાશ થવાની જરૂર નથી.

પરંતુ મને આશાવાદીઓનો મત વાસ્તવિક લાગતો નથી. કુસંપ, કલહ, ઈર્ષા, અસૂયા, અન્યાય, પાપ, આદિ એક દિવસ નિર્મૂળ થઈ જશે એમ મને લાગતું નથી. પરંતુ મારી તો ખાતરી જ છે કે દિવસે દિવસે એ અનિષ્ટો વધતાં જવાનાં છે; અને તેથી જ નિરાશ થવાનું કારણ નથી એમ મને લાગે છે.

ધર્મિષ્ઠ અને જગતના કલ્યાણની ઇચ્છા ગમનાગમ્યોએ તો જેમ જેમ પાપાચાર વધે તેમ તેમ વધારે ખુશ થયું જોઈએ ઠાઈકને આ વસ્તો વ્યાધાન જેવું વાગશે, પણ જોડો વિચાર કરનારને પ્રતીત થયા વિના નહિ રહે કે ધર્મની ગ્તાનિ થયા વગર ધર્મની વૃદ્ધિ થતી જ નથી

આપણે માનીએ છીએ કે કળિયુગ પૂરો થયા પછી સતયુગ દરી આવશે, અને સતયુગમાં ધર્મ પાછું ઉત્કૃષ્ટ ગ્થાન પ્રાપ્ત કરશે આ વાત ખરી હોય તો ધર્મિષ્ઠ પુરુષોએ સતયુગ વહેવો આવે તેટલા ખાતર કલિયુગની ગ્તિમાં ખનેલ કરવી વાજબી નથી પાપાચાર અટકાવો એટલે કલિકાલની ગ્તિ નિરુદ્ધ કરવી કલિકાલની ગ્તિ નિરુદ્ધ કરવી એટલે સતયુગને આવતો અટકાવવો

આ રીતે જોતા, અત્યારે જે સનાતન ધર્માભિમાનીઓ તેમ જ ધર્મર ધર્માભિમાની સ્ત્રી, પુરુષો ને બાળકો ધર્મવિરોધી ચળવળનો વિરોધ કરી રહ્યા છે તે સર્વ ધર્મનો પણ વિરોધ કરી રહ્યા છે તેઓ મનમાં આડ ખાય છે કે 'અમે ધર્મવૃદ્ધિ ખાતર પ્રયાસ કરી રહ્યા છીએ' પણ વસ્તુત તેઓ ધર્મનો હાસ કરી રહ્યા છે

(Handwritten signature)

શ્રીકૃષ્ણ લગવાને પણ ગીતામાં કહ્યું છે કે 'અત્યારે પૃથ્વી પર અધર્મ વધી જશે ત્યારે હું અવતાર લઈશ ?' ધર્મપરાયણ પુરુષો કૃષ્ણ લગવાને પૃથ્વી પર વહેના પધારે એવું વર્તન રાખે, કે એ મોડા આવે એવું ? ખરી રીતે જોતા પાપાચારણ એટલું વધવું જોઈએ કે કૃષ્ણ લગવાને તરત જ અહીં આવવું પડે.

ધર્મવૃદ્ધિ કરવા ઇચ્છનારાઓએ તો વરસમાં બાર વાર સમુદ્રાવન કરવું જોઈએ અલગને અડકવું તો શું પણ તેમની સાથે આવું જોઈએ-તેમની સાથે અખાદ વસ્તુઓ ખાવી જોઈએ તેમને કન્યા આપવી જોઈએ, તેમની કન્યા પરણવી જોઈએ લગનમાં પતિપત્ની મતનો પણ વાગવાર લગ કરવો જોઈએ આવું બધું તેઓ નથી કરતા, એટલું જ નહિ પણ બીજા ઠાઈ કરતું હોય તો તેને પણ તેમ કરતા અટકાવવાનો પ્રયાસ કરે છે અર્થાત્ શ્રીકૃષ્ણના આગમનના કારગ રૂપ નથી બનતા એટલું જ નહિ પણ બીજા ઠાઈ બનતા હોય તો તેને પણ અટકાવે છે ધર્મચિરજીવે નામે તેઓ કળિયુગને પૃથ્વી પર વધારે ટકાવી રાખે છે આ રીતે જોતા ધર્મિષ્ઠ પુરુષો જોડયા અધર્મો ને અધર્મરત પુરુષો જોડતા ધર્મિષ્ઠ પુરુષો ઠાઈ નથી

પાપાચાર વધી જાય છે ત્યારે જ પાછો ધર્માચાર પ્રવિષ્ટ થાય છે, એ સૂત્ર માનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ પણ તદ્દન ખરું છે. આપણે જાણીએ છીએ કે પાપ અનિષ્ટ નથી, પાપની ધ્વજા છે; વિલાસ ખોટો નથી પણ અધર્મ માટેનો રસ ખોટો છે. આ વિલાસ કે પાપ માટેની રસવૃત્તિ શી રીતે ઓછી થાય? વિલાસના ઉપયોગ કે પાપાચારની પ્રવૃત્તિને ખીનકુદરતી રીતે દાખી દેવાથી વિલાસ માટેની વાંચ્છના કે પાપ માટેની રસવૃત્તિ ઓછી ન થતા ઊભડી વધે છે.

વ્યસનને વ્યસનની વસ્તુ ન મળતાં તે માટેની એની ધ્વજા વધે છે, એથી ઊભડું, ખૂબ વ્યસન કરનાર મનુષ્યને વ્યસનના વિષયમાંથી રસ જતો રહે છે. “સતતત્ત્વરિચયાદ્ અનાદરો મ્ભવતિ” એ નિર્નૃત ઉક્તિ પણ આ જ વાતનું સમર્થન કરે છે. આટલા માટે પાપરસ કે વિલાસવાચ્છા અટકાવવા સારું પાપાચાર ને વિલાસભોગ જાને તેટલાં વધવાં દેવાં.

મારા એક મિત્રને સાં એક વખત ધાટીનો પોરિયો આવ્યો હતો. પગાર કંઈ આપવાનો નહિ, પણ ખાવાપીવાનું આપવાનું. મારા મિત્રને એ વ્યવસ્થા બહુ અનુકૂળ લાગી. થોડા દિવસ પછી એ મને મળ્યા ત્યારે એમનું મોઢું છેક ઊતરી ગયેલું જોઈ મેં પૂછ્યું: “કેમ ઉદાસ થઈ ગયા છો?”

“આ નવો ‘પોરિયો’ આવ્યો છે ને, તેમાં.”

“કેમ? ખરાબર કામ નથી કરતો?”

“ના, કામ તો સારું કરે છે.”

“ત્યારે શું હવે પૈસાબૈસા માગે છે?”

“ના.”

“ત્યારે કંઈ ચોરી કરવાની ટેવભેવ છે કે શું?”

“ના. એણે તો કંઈ નથી.”

“ત્યારે નમને પાધો શો?”

“ખાય છે બહુ. એટલું જ નહિ, પણ એને માટે જેટલું રાખીએ એટલું અંધુ ખાઈ જાય છે!”

“તેમાં ખોટું શું?”

ચહાનો પ્યાલો

જગતની અનેક વસ્તુઓને આપણે અન્યાય કરતા અન્યા છીએ, તેમાં ચહાને સૌથી વધુ અન્યાય કર્યો છે અનેક કવિ ને લેખકોને એણે ગ્રેગણા આપી છે, કેટલા ય ઊંઘણુશીઓની ઊંઘ એણે ઉડાડી છે, અસખ્ય ગગનનાને અણીને સમયે એણે મદદ કરી છે એમ છતાં ચહાના યજ્ઞગાન ગાવાનું કોઈને સૂઝ્યું નથી અનેક દારણુ યુદ્ધના કારણભૂત એવા મદિગા ને મદિગાલીના ગાન કરીઓએ ગાયા છે, પણ પરમ શાંતિ બક્ષનારી ચહા વિષે એમણે કાર્ડ લખ્યું નથી જે કાર્ડ એ વિષય ઉપર લખાયું છે તે કા તો મળકના લાવથી અથવા તો એને ઉતારી પાડનાના હેતુથી.

ચહા ન પીનાગઓ, રસાન્વાદના અનધિકારી હોવા, ચહાની નિદા કરે એ સમગ્રવ એવું છે. પણ ચહા પીનાગઓ પણ ચહા પીતા પીતા એને નિદા છે તે બહુ અધુન છે.

વૈદ્યો અને ડોક્ટરો તો ચહાના જાણે શત્રુ જ બની બેઠા છે એમના કહેવા પ્રમાણે ચહા અરેખર તબિયતને નુકસાન કરતી હોય તો એમણે તો ખુશ થવું જોઈએ અને ચહા તબિયતને નુકસાન ન કરતી હોય તો એની જૂઠી નિદા કરવાનું પ્રયોજન નથી આમ કોઈ પણ જોતે વૈદ્ય અને ડોક્ટરોએ તો ચહાની નિદા કરી પડતી નથી.

સુદર્શન, કરિયાનું ને એવા કડવા ઉકાળાઓના શોખીન વૈદ્યો ચહાકરસને ન સમજે એ મંલવિત છે પણ ડોક્ટરો તો પોતે ચહાના ઘણી વાર શોખીન હોય છે, એટલું જ નહિ, માદા માણુએ ચહાકર લેવાની લલામણુ પણ કરે છે. જ્યારે જ્યારે કોઈ ડોક્ટર ચહા છોડી દેવાની લલામણુ કરે છે ત્યારે મને હ મેશ લાગે છે કે આ માણુસ અન્યનું જાનુ કરવાના ધરાદારી આમ નથી કહેતો, પરંતુ જે રીતે દર્દીના દાદાની છબી જોઈ એ હાથ ધૂએ છે, તે રીતે અવળ પ્રત્યાયિકાને ચર્મ બીજા ડોક્ટરોએ કંઈ છે માટે જ એ એમ કહે છે.

બાકી ડોક્ટરો ધારે તો ચહા તબિયતને કાયદો કરે છે એવી શોધ પણ કરી શકે. થોડા વખત પર એક પ્રગતિશાળી વૈદ્યે આપણા એક પ્રતિષ્ઠિત માસિકમાં એવો પ્રયત્ન કર્યો પણ હતો. ખીજા વૈદ્યો ને ડોક્ટરો એનું અનુકરણ કરી ચહાની નિંદા કરવાનું છોડી, એમાં રહેલા પ્રાણપ્રદ તત્વો શોધી કાઢશે એવી આશા આપણે રાખીએ. ખરી રીતે જોતાં ચહા શરીરને ને તબિયતને કાયદો કરે છે. માંદા માણસથી ન્યારે કંઈ ખવાતું નથી, અન્ન એને ભારે પડે છે, ભારે એના શરીરને ચહા જ ટકાવી રાખે છે ચહા જો શરીરને ટકાવી રાખતી હોય તો એ તબિયતને નુકસાન કરે છે એમ શી રીતે કહેવાય ? મેં આ પ્રશ્ન એક ડોક્ટરને પૂછ્યો હતો ત્યારે એણે જવાબ આપ્યો હતો કે - “માંદગીમાં ચહા શરીરને ટકાવી રાખે છે, પણ તદુરસ્તીમાં એ શરીરને હાનિ કરે છે.”

“ન્ટેશન પરના પાર્ટિયા પર લખ્યું હોય છે કે ચહા ગરમીમાં ઠંડક કરે છે, ને શરદીમાં ગરમી આપે છે. તેમ પરસ્પર વિરુદ્ધ ધર્મોવાળી ચહા માંદગીમાં શરીરને તાકાત આપે છે ને તદુરસ્તીમાં ઈજા કરે છે, એમ તમે કહેવા માગો છો ?” મેં પૂછ્યું.

“ના, છેક એમ તો નહિ પણ માદા માણસને ચહા બહુ નુકસાન કરતી નથી.”

“ને સાજા માણસોને કે છે ?”

“બહુ વધારે ન પીએ તો કંઈ વાધો નહિ.” એમ એમણે છેવટે કબૂલ કર્યું. આ ઉપરથી જણાશે કે ડોક્ટરો ને વૈદ્યો કેવળ વિરોધ કરવા ખાતર જ વિરોધ કરે છે.

અધાનાં મોટામાં મોટા ઝેરકાયદા બે ગણાવવામાં આવે છે એ તબિયતને નુકસાન કરે છે અને એક વાર એનું બચન પડી જાય તો પછી છૂટતું નથી. વરતુત : બંને વાત ખોટી નથી. અથવા નુકસાન કરતી હશે તો ય તે જ પ્રકારે અન્ય વરતુઓ, તબિયત સુધારવાને માટે જેનું સેવન કરવામાં આવે છે એવી દવા ને હવા પણ નુકસાન કરે છે તે જ રીતે નુકસાન કરે છે. કહે છે કે ‘ચહા એ ધીમું ઝેર છે.’ એના જવાબ એક જણે આપ્યો હતો કે : ‘મને મરવાની ઉતાવળ નથી; ધીમું ઝેર મને ચાલશે.’

એ જવાબ કબૂલ ન રાખીએ તો પણ ચહા પીધા વગર લાણું જીવવામાં શો રસ છે ? ચહાવિહોણું લાણું નિરસ જીવન અને દુકું પણ ચહાસથી ભરેલું

જીવન, એ બેમા શુ પ્રમદ કર્યા યોગ્ય છે તે ચદાના ગોખીનોને કહેવું પડે એમ નથી વળી ચદા ન પીવાથી તબિયત સારી જ રહે છે એવો પણ નિયમ નથી ચદા ન પીનારાઓ બધા જ સારી તબિયતવાળા ને ચદા પીનારાઓ બધા જ નિર્બળ હોતા નથી તબિયત તો છે જ એવી, કે રાખી મૂકેલા દૂધની પેડે વહેતીમોડી પણ એ બગડાનાની જ. શા કારણથી ને કેવી રીતે બગડે છે તે કોઈ જાણી શકતું નથી એવી ગમે તેમ બગડનારી તબિયતનો નિચાર કરી ચદા જેવા મુદર પેયનો ત્યાગ કરવો જરા ય ઉચિત નથી.

કોઈક કાગળસર અવગે રગ્તે દોરવાઈને ચદાનું વ્યમન છોડનારા એટલા બધા મનુષ્યો છે કે 'ચદાનું વ્યસન છૂટી શકતું નથી' એમ કોઈપણ કહી શી રીતે શકે છે તે હું અમશ્ચ શકતો નથી. અને એમ છતાં, તકરાર ખાતર, અથવા તકરાર ન કરવા ખાતર, કપૂન રાખીએ કે ચદાનું વ્યસન છૂટતું નથી, તો ય તેમા ચદા ખરાબ છે એમ શી રીતે સિદ્ધ થાય છે ?

ન છૂટય, જેની બાથ મહી તેનો પરિત્યાગ ન કરવો એ સદ્ગુણ છે કે દુર્યુણ ? ચદા પીનારાઓને ચદા વગર ચાલતું નથી એ કઈક આશ્ચર્ય છે. પણ એમ તો ચોપડીના ગોખીનોને ચોપડી વગર ચાલતું નથી, તથા ભક્તોને ઈશ્વરભક્તિ નિના ચાલતું નથી, તેથી કોઈ ચોપડી અથવા ઈશ્વરભક્તિને દોષિત ઠગવતું નથી નારી જાતિની સર્વ વસ્તુઓ પેડે ચાલે પણ પોતાના પાશમાં એક વાગ આવેના મનુષ્યને છોડતી નથી પણ આ જગતમાં ઈર્ષ પ્રકારના પાશમાં જકડાવાનું છે જ તો પછી ખીજ પાશ કરતા એના મુદ્દ, સુકુમાર ને ગોલક પાશ શા માટે ખોટા ?

આ કાલ્પનિક ગેરકાયદા ઉપગત પણ ખીજ ઘણા વધારે ગેરકાયદા ચદાના હોય તો ય, એના કાયદા મેળ્યા તેમ જ ગુણવત્તા બનેતી દષ્ટિએ એટલા બધા ઉત્કૃષ્ટ છે કે તે સર્વ ગેરકાયદા એના કાયદા આગળ સૂર્યના તેજમાં દીપકની પેડે ઝાખા પડી જાય છે.

ગમ્દ રપર્શ, રસ, રૂપ અને ગંધ એ સર્વ વિષયમાં કોઈ પણ પદાર્થ ચદા જેવો મોહક નથી ચદાના પ્યાલાનો રખૂકો જળનરજના મીઠામાં મીઠા લયને કે નવોદાના કકણના અવાજને વિસરાવે છે એના હોઠને ચતો રપર્શ હૃદયમાં અવનવા ભાવ પ્રેરે છે એના રસ માટે તો એટલ જ કહી શકાય કે રસો ઘે સ - એગ શ્રુતિમાં કહ્યું છે તે ચદા માટે જ મ્યુ હમ

એનું રૂપ સામાન્યતઃ પ્યાલા પર આધાર રાખે છે. જતાં ગમે તેવા પ્યાલામાં પડી હોય તો ય નીચ કૂળમાં જન્મેલા રમણીરત્નના સમી એ તો સર્વદા મોહક જ લાગે છે. એ પોતે રૂપવતી છે, એટલું જ નહિ, પણ એને ધારણ કરનારને પણ એ આકર્ષક બનાવે છે. સુકુમાર ને કોમળ કર વડે અપાતી ચહા પ્રિય ને પ્રેરક લાગે, તેના આપનારને અપૂર્વ સૌંદર્યજટાથી યુક્ત બનાવે ને જડ જગતના ક્ષણે ક્ષણે પડતા આઘાતથી મૃતપ્રાયઃ થએલા પ્રેમને પુનઃ સજીવન કરે એ તો સહજ છે.

પરંતુ હાથમાં ચહાની કીટલી કે પ્યાસો લઈને આવનાર સિપાઈ પણ ગમે એવો ક્રૂર હોય તો ય મધુરાકૃતિ લાગે છે પરસેવાથી ગંધાતાં એનાં કપડાં ચહાની સોડમે સુવાસિત બને છે. હંમેશા તિરસ્કાર કે કંટાળાથી ધૂણા ઉપજાવે એવું એનું મુખ આહવાદબનક લાસે છે. ગાયના જેવી ભાવવિહોણી એની આંખો કેઈક અવર્ણ્ય તેજથી ચમકે છે અને એની આસપાસ મોહક વાતાવરણ પ્રસરી રહે છે. ચહાની સુગંધ તો ચહા ન પીનાગઓને પણ લલચાવે એવી હોય છે. ચહાની કીટલીનું ઢાકણું ઊઘડતાં જે ઉન્માદક જતાં મીઠી સુવાસ આપણી નાસિકાને તૃપ્ત કરે છે તે પરથી, ઈશ્વરે નાક માત્ર સળેખમ થાય તેટલા ખાતર જ નથી આપ્યું, તેની પ્રતીતિ થાય છે.

અંકિત પરત્વે ચહાના લાભ અનેક છે. યાકેલાના યાકને એ ઉતારે છે. ઊંઘણીની ઊંઘ એ દૂર કરે છે. આળસુનું આળસ એ હરે છે. જૂખ્યાને ગંતાય આપે છે. માદાને શક્તિ આપે છે. શરીરમા ઉખા પ્રેરે છે. કંટાળેલા ને નિરાશ હૃદયમા અશાના કિરણો ચમકાવે છે. ઈશ્વરકૃપાની પેઠે એ પણ મગાને બોલતો કરે છે ને પંચ પાસે પર્વત ઓળંગાવે છે.

સાહિત્ય, મમાજ, ધર્મ અને રાજકારણ.—એ સર્વમાં ચહાનો પ્રભાવ ને પ્રનાય ડગલે ને પગલે દષ્ટિજોયર થાય છે. કવિ ને સાહિત્યકારને માટે ચહા જેતું પ્રેરક બીજુ એકે નથી. પ્રેરણા ને પરસેવો,—સાહિત્યમર્મન માટે આવશ્યક એવી જાને વસ્તુઓ—સાહિત્યકારને ચહાના એક પ્યાલા વડે મળી રહે છે. કેટલાં કાન્ધો ને લેખો ચહા પીધા પછી, ચહા પીવાને લીધે, લખાયા છે તેનો વિચાર કરવો ઘટે છે. પ્રમાદ ને પ્રતિભા એ શબ્દો ચહાના જ પર્વાવ છે એમ કહીએ તો તેમાં કાંઈ પણ અતિશયોક્તિ નથી. ધાર્મિક ઉપનામોમાં રૂળાદાર કરતાં ચહા પર વધારે આધાર રખાય છે.

દેવને ચહાતું નૈવેદ્ય ધરાવવામાં આવતું નથી, પરંતુ ઉપવાસકાળ દરમિયાન ભંતજનની ભક્તિ ચહાતા ખાલા તરફ જોટલી હોય છે તેટલી ધૈર્ય તરફ પણ નથી હોતી. રાજકારણના વિષયમાં પણ જુદી જુદી પ્રજાના નાથોને સમીપે તથા ધારાસભાના સભ્યો સાથેસાથ ભેસી, ચહા પીતાં પીતાં જેવું કાર્ય કરી શકે છે તેવું કાર્ય તેમનાથી અન્યથા ચર્ચ શકતું નથી.

વ્યવહારમાં પણ ચહાતું રથાન ઘણું જીયું છે. અતિથિસત્કારની ભાવના માટે યોગ્ય રીતે પકાએલા અને હજી પણ પંકાતા આપણા દેશમાં અતિથિને આદર આપવા ચહા જેવું બીજું એક સાધન નથી. ગમે તેને ગમે તે સમયે ચહા આપી શકાય છે. એવે પ્રસંગે ‘હું ચહા નથી પીતા’ એમ કોઈ મહેમાન કહે છે ત્યારે ‘હવે આને શું આપવું?’ એવો પ્રશ્ન ચર્ચ પડે છે. અને ચહા ન પીનારાઓ આપણી અતિથિભાવનાને સખત આધાત પહોંચાડે છે. રત્નેહર્ષમેયનો ને હિતસર્વેણું ચહા પ્રાણપ્રદ તત્ત્વ છે.

દરેક દેશનું ને પ્રજાનું પોતપોતાનું વિશિષ્ટ પેય છે. બ્રાહ્મણની ભાગ, પારસીની તાડી, બાવા ને અવધૂતોનો ગાળે, રસિયાનું વેડકા ને જર્મનીનું બીર; પણ ચહા તો સર્વની ! વિશ્વસમસ્તનું પીણું તે ચહા ! કોમીવાદથી, ગંદુચિત રાષ્ટ્રભાવનાથી એ પર છે અને વિશ્વબંધુત્વની ભાવના કેળવે છે. ધૈર્ય પેઠે ચહા સર્વવ્યાપી છે. કોઈ પણ દેશ, કોઈ પણ ધર એનાથી મુક્ત નથી. રાય ને રંક, નિર્બળ ને બળવાન, મંદા ને સાગ, સ્ત્રી અને પુરુષ, બાળક અને વૃદ્ધ-સર્વનું એ આધાર-રથાન-આનંદસ્થાન છે એણે દિશાના અંતરાય જ નથી લોખ્યા, પણ કાળના બંધનથી પણ એ પર છે. ચહા સર્વત્ર પિવાય છે; એટલું જ નહિ, પણ સર્વ કાળે પી શકાય છે. અમુક જ ઋતુમાં કે અમુક વખતે ચહા પીરાની નથી, પણ ગમે તે ઋતુમાં ગમે તે સમયે, સવાર, સાંજ, બપોર કે રાત્રે ચહાતું પાન હંમેશ આનંદપ્રેરક છે !

પયગંબરો ને અવતારી પુરુષો જે નથી કરી શક્યા તે ચહા કરે છે. મોઠમાં પડેલાઓને જગાડવા, માથાના ઘેનમાં ફસાએલાઓનો ઉદ્ધાર કરી તેમને સત્પથે વાળવા એ પયગંબરનું કર્તવ્ય છે. બધા પયગંબરોએ સૂરેલા જગતને જગાડવા યત્ન કર્યા છે, પણ ‘હા, હમણાં ઊંઘુ છું’ કહી જગત પામું જાદવીને, પયગંબરની બૂમ બંધ થતાં, ફરી સર્જ જાય છે. એક પયગંબર બૂમ પાડી પાડી આખરે મરી જાય છે ને એને રથાને બીજો આવે છે. જગ મોટે અવાજે બોલે છે. કવચિત જગતને દોડાવે પણ છે. પણ ‘એવા તો કંઈ પયગંબરો આવી ગયા ! હું કંઈ જીંદુ એમ નથી’ એમ કહી પયગંબરોનો ઉપહાસ કરતું હોય તેમ, જગત જરાક ભવગીને ફરી પાછું આદ નિદ્રામાં પડે છે.

પણ પયગંબરોથી જે નથી થતું તે અહા કરે છે. પયગંબર કદાચ લોકોની મોહનિદ્રા ઉડાડે છે, પણ તેમનો નિદ્રામોહ એમનાથી દૂર થઈ શકતો નથી. અહા મોહનિદ્રા ને નિદ્રામોહ બંનેને હઠાવે છે. ‘અહા થઈ છે’ એમ સાંભળતાં ગમે તેવો નિદ્રાળુ મનુષ્ય એટો થાય છે અને અહા પીધા પછી ગમે તેટલી જીધ આવતી હોય તોય ઉઘી જવાની વૃત્તિ થતી નથી. મોહની નિદ્રા કરતા નિદ્રાનો મોહ વધારે હાનિકારક છે. અને એ બંનેનું મારણ અહા જેવું ખીજું કાઈ નથી.

અહા ઉત્તેજક છે, પણ ઉન્માદક નથી. એ પ્રેરણા અર્પે છે પણ પાછળથી શક્તિ હરતી નથી. એ મોહિનીથી ભાન ભુલાવે છે, પણ શાણપણુ વિસરાવતી નથી. ખીજાં પેયો-ભાગ, ગાંજો, અરીણુ, દારૂ વગેરે-કલહ, અનીતિ ને અંધતા પ્રેરે છે, પણ અહા તો હમેશાં શાંતિ જ અર્પે છે. વિશ્વશાંતિ જેટલી અહાને લીધે સધાય છે એટલી ખીજા કશાથી નથી સધાતી. વ્યવહારને એ સરળ બનાવે છે. ભાવતાલ નક્કી કરતા વેપારીઓ, સામાન વધારે હોવાથી રોશનના દરવાજા બહાર, વધારે પૈસા ખરચ્યા સિવાય શી રીતે જવું તેની મૂંઝવણમાં પડેલો ઉતારુ, મોટા અમલદારને મળવા જતા મકાન આગળ જિભા રહેલા સિપાઈને પ્રસન્ન કરવાની યુક્તિ જોળતો મનુષ્ય, વિચાર ને પ્રેરણાના ઝરણા સુકાઈ જતાં માથું ખંજવાળતો સાહિત્યકાર, એ સર્વને અહા જ માર્ગદર્શક થાય છે.

એશિયાએ જગતને પયગંબરો આપ્યા છે, એનો એ સકારણુ ગર્વ ધારણુ કરે છે. પયગંબરોથી ય વધારે શક્તિશાળી અહા પણ એણે જ જગતને આપી છે. અહાનો વિજય એટલે એશિયાનો વિજય. પૂર્વની સંસ્કૃતિનો પશ્ચિમની મંસ્કૃતિ પર વિજય. સૂર્યનાં ને જ્ઞાનના કિરણો પેડે અહાનાં કિરણો પણ અહીંથી જ પહેલવહેલાં અન્યત્ર પ્રસર્યાં. ગમે તેવું પણ પૂર્વ જ પશ્ચિમ કરતા અધિયાત્મ છે તે અહાએ સર્વત્ર કરેલા દિગ્વિજયથી સિદ્ધ થઈ ચૂક્યું છે!

આવી રીતે અહાની નિંદા કરવી ઘટતી નથી. કવિએ કહ્યું છે કે, ‘માંહી પડ્યા તે મહા સુખ માણે, બહાર જિભા તે દાઝે જો ને’ તે યથાર્થ જ છે. એનામાં પડેનાઓ મહા સુખ-રસારવાદનો અપૂર્વ જ્ઞાનદ-માણે છે; એનો ત્યાગ કરી બહાર જિભા રહેનારાઓ ફક્ત દાઝે છે-જ્યારે પાસે જીભેલાના દાયમાંથી અહા ટોળાઈ જાય છે અને એમના શરીર પર પડે છે ત્યારે. એક જ પ્યાલામાં માનવજીવનનો સારસર્વરૂપ સમાવતા અહાના ખ્યાલાનો રસારવાદ લેવો કે એનાથી ફક્ત દાઝવું ને જગત આપ્નાનો તિરસ્કાર કરતી મુખમુદ્રા વડે સર્વને દગ્ગાડવાં એ દરેક વ્યક્તિએ નક્કી કરી લેવાનું છે.

હું નવલકથા કેમ નથી લખતો ?

હું નવલકથા કેમ નથી લખતો એ પ્રશ્ન જગનની વિષમ પરિસ્થિતિમાં અત્યંત મહત્વનો છે એમ તો ન કહી કહી શકાય. આપણા સાહિત્યની પ્રગતિ એ પ્રશ્નના ઉત્તર પર અવલંબી રહી છે એમ હું કદાચ કોઈક વખત માનું, પણ ખીશું કોઈ માનવા તૈયાર નહિ થાય. છતાં એ પ્રશ્ન છેક દેંદ્રી દેવા જેવા નથી એમ મને હમણા હમણાં લાગવા માંડ્યું છે.

હું નવલકથા કેમ નથી લખતો એ, ખરું જોતાં, મારો અંગત પ્રશ્ન છે. એક વૃદ્ધ મનારી વિકટોરિયા બાગમાં જુદાં જુદાં પ્રાણીઓનું અવલોકન કરતાં જિભાં હતા, તેમને પ્રાણીઓના એક જાણકાર ગૃહસ્થે કહ્યું : ‘આ પેનું લાંબી ડોકવાણુ પ્રાણી છે તેનું નામ જિરાફ.’ એની ડોક સામું થોડી વાર તાકી રહી સજારીએ સવાલ કર્યો : ‘હા. પણ એ નર છે કે માદા ?’ સદૃશ્યે જરા ગુચ્છવાઈને જવાબ દીધો : ‘બાનુ, એની સાથે આપણે શી નિરખત ? આપણે એ સવાલમાં શા માટે ગ્સ લેવો જોઈએ ? કદાચ બીજા કોઈ જિરાફને એમાં રસ પડે.’ એ રીતે હું નવલકથા કેમ નથી લખતો એ પ્રશ્નમાં સામાન્ય પ્રવેશને શા માટે કઈ પણ રસ હોઈ શકે એ હું સમજી શકતો નથી.

ખજી ખજી તો મારા પુસ્તકના પ્રકાશકને એ સવાલ પૂછવા જેવા લાગે. છતાં મને સીધી ને આડકતરી રીતે એ પ્રશ્ન વારંવાર પુછાવા લાગ્યો છે ‘હવે તમે વાર્તા લખો તો સારું.’ ‘તમે કોઈ હામ્બરસનું પાત્ર સરજો.’ ‘નવલકથા વાંચવાનો આટલો ગોખ છે તો નવલકથા લખતા કેમ નથી ?’ ‘નિર્બંધ કરતા વાર્તામાં લોકોને વધારે ગ્સ પડે છે એમ તમે નથી માનતા ?’

આ રીતે પ્રશ્ન માત્ર વ્યક્તિગત ન રહેતાં સામાન્ય બનવા માંજો છે, એટલે એ વિશે મારે કંઈક વિચાર કરવાની આવશ્યકતા જિભી થઈ છે; તેમ જ દરેક સાહિત્યકાર પોતે જે પ્રકારની સાહિત્યરચના કરે છે તે કેમ કરે છે અને જે પ્રકારનું સાહિત્ય નથી સરજતો તે શા માટે નથી સરજતો એનો ગંભીર ભાવે વિચાર કરવાની જરૂર છે. ‘હું’ આ લખુ છું તે શા માટે ? અને

ફલાણું નથી લખતો તે કેમ નથી લખતો ?' એવો પ્રશ્ન સાહિત્યકાર પોતાની જાતને પૂછે તો એમણી એને તેમ જ દુનિયાને ઘણું જાણુવા જેવું મળી આવવાનો મંતવ છે.

નવલકથા ન લખીને હું આપણા સાહિત્ય પર ઉપકાર કરી રહ્યો છું એમ હું માનું છું. સંતતિનિયમન આદરનાર, ગુલામ પ્રજાની વૃદ્ધિ અટકાવી સમાજ પર ઉપકાર કરે છે, તેવી રીતનો મારો એ ઉપકાર સાહિત્યના ઇતિહાસમાં કદાચ વણુનોધ્યો રહેશે. પણ કામ કરનાર સમાજ પર ઉપકાર કરે તે કરતાં કામ ન કરનારાઓના ઉપકાર ઘણા મોટા હોય છે, એ મહાસત્યની જાંખી વિચારકોને થશે ત્યારે આ પ્રકારના ઉપકારોની નોંધ લેવાશે. અત્યારે તો આ જાતના ઉપકારના કરવૈયાઓએ પોતે સારું કામ કર્યાનો—અથવા નહારું કામ ન કર્યાનો—સંતોષ લેવો રહ્યો.

નવલકથાનું આલેખન એ કોઈ જાતની હીન પ્રવૃત્તિ છે એમ હું કહેવા નથી માગતો. લોકોને આનંદ આપવાનું એ સુદર સાધન છે એમ પણ હું માનું છું. પરંતુ ઘણી વાર એને લીધે સવામતી ને સુલેહનો ભંગ થવાના પ્રસંગો ઊભા થાય છે ઘણાની લાગણી એને લીધે દુભાઈ હોવાની મને ખબર છે, અને તે પણ જાતજાતની લાગણીઓ—ધાર્મિક, સામાજિક, રાજકીય, નૈતિક, પ્રાતીય, ભૌગોલિક અને વ્યક્તિગત. લોકોમાં આ જાતની લાગણીઓ હોય છે તે પણ જ્યારે આવી કોઈ લાગણી દુભાય છે ત્યારે જ ખબર પડે છે !

નવલકથાના આલેખનથી જ આવી જાતની લાગણીઓ દુભાય છે એમ નથી. કોઈ પણ જાતનું લખાણ એ લાગણીને સહેજમા દુલવી શકે છે. પણ મને લાગે છે કે કોઈ પણ મનુષ્યની કોઈ પણ લાગણી ન દુભાય એવી નવલકથા કે વાર્તાની રચના લગભગ અશક્ય છે—મારે માટે તો તદ્દન અશક્ય છે.

ઘણા વખત પર એક હસ્તલિખિત માસિકમા મેં એક ટૂંકી વાર્તા લખી હતી. ચારપાંચ જણાને લાગ્યું હતું કે 'આ અમારા પર લખ્યું છે. અમારી આમાં મનક કરી છે' એમાંના એક ગૃહસ્થે તો મને મારવાની ધમકી સુધાં મોકલાવી હતી—જે કે એ વાર્તા એમણે જાતે વાંચી નહોતી; પણ જોણે વાંચેલી તેણે ખીજને કહેલું અને ખીજએ ત્રીજને વાત કરેલી. જે વાત એમને ઠાને આવી હતી તે પરથી એ વાર્તા લખવાનો મારો દેવ એમનો ઉપહાસ કરવાનો હતો, એ વિશે એમની ખાતરી થઈ ગઈ હતી. ખીજ એક ગૃહસ્થ એ વિશેનો

ખુલાસો માગના મારે ઘેર આ-ચા હતા એમને મેં આખી વાર્તાવાચી મલગાવી પોતાના પર એમા કંઈ નથી એમ એમને લાગ્યું ને તે કબૂત્ર પણ દુર્ધુ પણ એ નહિ તો બીજી કોઈ પણ વાર્તામા, કે વાર્તા નહિ તો કવિતા, નાટક કે કે નિમિષમા પણ એમની મેં બનાવટ કરી જ હોવી જોઈએ, એવો ખ્યાલ હજી સુધી એમના મનમાથી ગયો નથી ત્રીજા ગૃહગે મારે વિષે મધિયમા એ મદમાશ થવાનો છે' એવી આગાહી કરીને જ મતોષ માની લીધો હતો.

માહિત્ય એ જીવનનું પ્રતિબિંબ છે. ઘણી વાર બને છે તેમ બિંમ્બ અને પ્રતિબિંમ્બ વચ્ચે રૂપ રંગ મદ વગેરેમા ઘણો ફેર પડી જાય છે છતાં મધ્ય બિંમ્બનું આ પ્રતિબિંમ્બ છે એ પકડાઈ આવ્યા વિના રહેતું નથી, તેમ સાહિત્યસૃષ્ટિના પાત્રો દ્રશ્યાની સૃષ્ટિના પાત્રોના પ્રતિબિંમ્બ હોવાથી એ મધ્ય બિંમ્બનાં પ્રતિબિંમ્બ છે, કયા મૂળ પરથી આ પ્રતિકૃતિ ચિતરી છે તે પકડાઈ આવે છે,—અથવા અમે પકડી પાડ્યું છે એમ ઘોડાક વાચ્ય, ઘણા વિવેચક ને લગભગ મધ્ય બિંમ્બ માને છે ગમે તેના જલ્દસરત મનુષ્યને પણ પોતાની તત્ત્વીર હોવી જોઈએ એવો આગ્રહ હોય છે તેમ આ સૃષ્ટિમા ગમે તેવી શિથિલ ચારિત્ર્યની યશ્તિને સાહિત્યસૃષ્ટિમાનું પોતાનું માની લીધેલું પ્રતિબિંમ્બ સુંદર ન હોય તો ખોટું લાગી જાય છે। ખૂબીની વાત તો એ છે કે સામાન્ય ગીતે એક બિંમ્બના અનેક પ્રતિબિંમ્બો પડે છે અનેક બિંમ્બોનું એક પ્રતિબિંમ્બ હોતું નથી પ્રતિકૃતિ બને અનેક હોય, મૂળ વ્યક્તિ તો એક જ હોય છે પણ સાહિત્યમા તો ઘણી વાર એથી બહુત જ બને છે એક જ પાત્ર મારે આ તો મારા પૃથ્વી લીધું છે' એમ ધારનારા અનેક મનુષ્યો મળી આવે છે।

આધુનિક સમાજના 'સજગતા પ્રશ્નો'ને કેન્દ્રધાને વણી લઈ વારત્તવિક જીવનનું આતેખન કરતી એક નવલકથા મેં લખવા માડી હતી રાજઆતમા આરપાય પ્રકરણો લખ્યા પછી આરભ કેવો થયો છે એ વિષે સારા અભિપ્રાય મેળવવાની શુભાશાથી પ્રેરણાને મેં ઘોડાક મિત્રો ને ધરના માણસોને ભેગા કરી તેમની આગળ એ પ્રશ્નો વાચવા માયા

“પણ સંધવા માટે મેં ક્યારે કટાણો બતાવે છે?” મારી જીવનમ્થાની નાચિકા મને વાચતો અટકાવી વચ્ચે જ બોલી ઠીકી

‘હે ?’ આ પ્રશ્નનું વિધાન કરવાની શી જરૂર પડી તે ન સમજતપથી એ પૂછ્યું

“મને રાંધવાનો કંટાળો છે એમ તમે શા પરથી માને છો ?”

“પણ કોણ કહે છે કે હું માનું છું ? એ વાત અહીં આવી જ ક્યાંથી ?”
મેં પૂછ્યું.

“કેમ ? એ વાત પર તો તમે બે પાનાં લખ્યા છો !” જવાબ મળ્યો.

“ઓહ ! સમજ્યો. તું એમ ધારે છે કે આ વાર્તાની નાયિકા મારે જે લખ્યું છે તે તને લાગુ પડે છે ?”

“નહિ ત્યારે ? મારા પર જ બધું લખ્યું છે ને ? અમે જાણે કંઈ સમજતાં જ નહિ હોઈએ, કેમ ?”

“અને મને કપડાંલત્તાનો શોખ નથી, ધરેણા-લૂગડાંના પૈસા ખચાવી હું મિતેમા જોઈ છું એ વાત પણ તમે આમા લાગ્યા વગર નહિ રહ્યા ?” એનાં એક બહેનપણી મળવા આવ્યા હતા તે બોલી બેઠ્યા.

“તમને એમ લાગે છે કે મેં તમને પણ આમાં આપ્યાં છે ?” મેં કંઈક વિરમવથી એમના તરફ જોઈ પૂછ્યું.

“મને શું, કોઈને પણ લાગે. કોઈ વાર મજાકમાં કંઈ બોલીએ તે તમે ઝટ દઈને લખી મારો છો. તમારા જેવા આગળ તો કંઈ બોલવું એમાં પણ જોખમ” એમણે જવાબ દીધો.

“એ તો ઠીક. પણ તમે મને એ ન છોડ્યો. દોસ્તદારો વચ્ચે ગમે તે બોલો તે આવે. પણ આ તો તમે જાહેરમાં મારી મજાક કરવા માંડી.” મારા એક સ્થૂળકાય મિત્રે પોતાનો વાધો રજૂ કર્યો.

“તમે પણ ફરિયાદીના વર્ગમાં છો, એમ ? બોલો તમારી શી ફરિયાદ છે ?” મેં પૂછ્યું.

“કેમ જાણે કંઈ જાણતા જ ન હોય !”

“ખરેખર નથી જાણતો. તમારે માટે શું લખ્યું છે ?”

“પાછું મારી પાસે જ કહેવડાવવું છે ? હો, કહું. તમારા નાયકના મિત્રનું પર્યંત કરતાં નથી લખ્યું, કે ‘એ મોંમાં ચિસ્તે ખોસી ધુમાડા ફાડતો ટ્રેન પકડવા હાંફતો હાંફતો દોડતો, ત્યારે ‘ગ્રીમ શેલર’નું એન્જિન આવ્યું સમગ્ર રસ્તે

ચલનારાઓ એના માર્ગમાથી ખસી જતા.' હું ચિરંટ પીઈ છું, ને પગમા રહું છું તેથી ટ્રેન પકડવા માટે મારે ઘણી વાર દોડવું પડે છે. એ પગથી જ તમે આ નથી લખ્યું, એમ કહી શકો છો ?" એમણે જવાબ દીધો.

હવે આગળ વાચવું 'સલામતીભર્યું' નથી એમ લાગવાથી મેં 'વાચવાનું' એટલેથી જ માડી લાખ્યું. અને નવલકથા લખીને લોકપ્રિય થવા કરતા ધર્મના મિત્રોમા અપ્રિય થવાનો મંભવ વધારે દેખાવાથી નવલકથા લખવાનો વિચાર માડી લાખ્યો.

વાર્તામા પાત્રો તો આવે જ, અને પાત્રો આવે એટલે કોઈકને પણ લાગ્યા વિના ન રહે કે 'આ મને લાગુ પડે છે.' અને એમ લાગે એટલે એની લાગણી દુખાયા વગર ન રહે આમ પાત્રાલેખનનો પ્રશ્ન ઘણો ગૂંચવણભર્યો બની જાય છે.

એક અંગ્રેજ લેખકે વકીલો કેવી રીતે પૈસા ભેગા કરે છે તે બતાવવાના હેતુથી આર્ટિમસ જોન્સ નામના એક કાલ્પનિક વકીલ વિષે વાર્તા લખી. લેખકના દુર્ભાગ્યે આર્ટિમસ જોન્સ નામનો કોઈ ખરેખરો વકીલ નીકળી આવ્યો ! એણે આખરની નુકસાનીની ફરિયાદ માંડી લેખકે બચાવમા જણાવ્યું; 'મને આવે કોઈ મનુષ્ય અસ્તિત્વમા છે એની ખબર પણ નહોતી મેં તો કાલ્પનિક પાત્ર સરળ્યું છે.' પણ એનો આ બચાવ ચાલ્યો નહિ, ને આર્ટિમસ જોન્સ નામે કાલ્પનિક પાત્ર સરળ્યાથી એને આર્ટિમસ જોન્સ નામની સાચી વ્યક્તિની આગળે નુકસાન પહોંચાડવા બદલ સજા થઈ. નામ કે ધંધાનું આમ આકર્ષિત સામ્ય આવી જતા પણ લેખકને નુકસાન વેઠવું પડે છે.

પરંતુ વાત આટલેથી અટકતી નથી. આપણે સા તો ન્યાત, કામ, ધર્મ પથ વગેરેના અસ્તિત્વને લીધે સાહિત્યની પાત્રસૃષ્ટિમાં પણ એ ભેદો આવના માળા છે અમુક જ્ઞાતિ કે કોમના પાત્રને હલકું ચીતરું હોય તો વાર્તાકાર સામે આખી જ્ઞાતિ કે કોમનો પ્રુપચપ્રકોપ પ્રગ્વળા જાડે છે. દરેક કોમમા સારા ને નરસા માણસો હોય છે. એટલું જ નહિ, એક જ મનુષ્ય એક વાર સારો તો અન્ય પ્રમગે દુષ્ટ બની શકે છે. છતાં છવત સૃષ્ટિમાં પ્રવેશ કરતાવાર દરેક પાત્રે સદૃશ્ય અને આકર્ષક બની જવું, જેથી એની કોમને બકો ન લાગે તેો દર અભિપ્રાય દરેક કોમની વ્યક્તિનો હોય છે.

પાટણની પ્રજાતામાં શ્રી મુનશીએ એક જૈન સાધુને ખટપટિયો ચીતર્યો ને જૈન કામમાં ખળભળાટ મચી ગયો. નર્મદ વિષે લખતાં શ્રી વિશ્વનાથ ભટ્ટ વૈષ્ણવ મહારાજ વિષે કંઈ લખ્યું ને વૈષ્ણવોની લાગણીને આઘાત પહોંચ્યો. શ્રી પન્નાલાલ પટેલે ‘મજેલા જીવ’માં ધાંચળની સ્ત્રીને નાચિકા તરીકે આણી છે, તે સામે ધાંચળની ન્યાતે મળીને રીતસર ઠરાવ કર્યાના સમાચાર વર્તમાનપત્રોમાં થોડા જ સમય પર પ્રસિદ્ધ થયા હતા. શ્રી રમણલાલ દેસાઈ આ બાબતમાં કંઈક નસીમદાર છે. પણ એમને વિષે ય આવી કંઈક ફરિયાદ થયેલી વાંચી હતી. પોતાની જ્ઞાતિના ભાણસને માટે આમ તો લોકોને કંઈ લાગતું નથી. માત્ર સાહિત્યમાં પોતાનો જ્ઞાતિજન અધ્યય લેખાય એ એમનાથી નથી ખમાતું. એક રીતે વારસવિક જીવન ઉપર સાહિત્યનો એ વિજય ગણી શકાય.

આ ઉપરાંત જૂગોળના બેદો પણ છે. મનુષ્યકૃત બેદો હોય તો શું ઈશ્વરકૃત બેદોને ઉવેખી શકાય ? પ્રાતીય અસ્મિતા ને ગૌરવની લાવના જે દરેક હૈયામાં સદૈવ ભડભડ બળી રહેલી હોય છે તેને, પોતાના પ્રાંતની કોઈ પણ વ્યક્તિ કંઈ પણ અસ્લાધ્ય કાર્ય કરતી (અથવા એવું કાર્ય કરતી હોવાનો ભાસ પેદા કરતી) સાહિત્યમાં જણાય તો, બેડો ઘા પહોંચે છે ને આખા પ્રાંતના મનુષ્યો કોલાહલ મચાવી મૂકે છે.

આ વિષયમાં આપણા પૂર્વજો કરતાં આપણે બહુ આગળ ગયા છીએ એ નિઃમંશય છે અસલ પણ નાતજાત, ધર્મ, ધંધ વગેરેના બેદ હતા. પણ અત્યારે વ્યક્તિ પોતાની જ્ઞાતિ, પોતાનો ધર્મ, પોતાની કામ કે પોતાનું શહેર, ગિરદો કે પ્રાંત માટે જે અભિમાન દર્શાવે છે તેનો પ્રાચીન કાળમાં બહુધા અભાવ હતો એમ લાગે છે. કવેટામાં ધરતીકંપ થાય તેનો આંચકો અહીંના મનુષ્યોને-ખાસ કરીને તેમના ગજવતે-લાગે છે. એ જ પ્રમાણે દરેક બાબતમાં આપણા દેશની કે કામની ખીજ વ્યક્તિઓ સાથે આપણે એકમાત્રુલય કરતા યર્ષ ગયા છીએ,

અસલના સાહિત્યકારો ને વાચકો બનેલી દષ્ટિ આ બાબતમાં જરા જુદી હતી. સાહિત્યનાં પાત્રો જીવતા જમતા મનુષ્યો હોવા જોઈએ એમ પૂર્વકાલના ઘણા સાહિત્યકારો માનતા નહિ. જ્ઞાની સૃષ્ટિમાં દરેલી ફરતી વ્યક્તિને કોઈ પાત્ર કહેતું નથી. સાહિત્યસૃષ્ટિમાં મનુષ્યો પાત્રને નામે ઓળખાય છે; તેનું કારણ, એમની સમગ્રજી મુજબ, એટલું જ હતું કે સાહિત્યસૃષ્ટિના છવો સ્વર્ગ જીવન ગુજરતાં પ્રાણીઓ નથી પણ પાત્રો છે-અર્થાત્ લેખકના વિચારના વાહન બનવા

નિર્માણમાં માત્ર પાત્રો જ છે. એ વાસણમાં લેખક પોતાના વિચાર દાખવે છે ને એમાંથી વાચક પોતાને ભેદિતો શાગ ઉપાડી લે છે. પણ હવે તો વાસ્તવવાદ દાખલ થયો છે, એટલે સાહિત્યનાં પાત્રો જહાની સૃષ્ટિમાં હોય એવાં જ હોવાં ભેદિએ એવો આગ્રહ રાખવામાં આવે છે. ‘પાત્રો સજીવ-રસે જતા જણે સામા મળે એવાં જીવંત-ચિતરાયાં છે’ એવો અભિપ્રાય મળે તો કથાકાર પોતાને કૃતકૃત્ય થઈ ગયેલો માને છે.

આમ છતાં પ્રાચીન સાહિત્યકારોએ યાત્રિ ને ધર્મને છેક છોડ્યાં નથી. પરંતુ તે વખતના વાચકની લાગણી આપણા નેટલી તીવ્ર નહોતી તેથી તેણે કઠી વિરોધ કર્યો નથી. નરસિંહ મહેતાના આખ્યાનમાં પ્રેમાનંદે નાગર યાત્રિની બનાવટ કરી છે, પણ તે સામે નાગર યાત્રિએ મળીને વિરોધ ઉઠાવ્યો હોય એવું જાણવામાં નથી ‘નળાખ્યાન’માં દમયંતીને વરવા આવેલા દેવને એણે મૂર્ખ આલેખ્યા છે ને નળના પિતાને પોતાના પિતા તરીકે ગણાવતા પણ એણે વણુવ્યા છે દેવો માનુષી સુંદરી વરવા માગે એ વાત જ ધર્મવિરોધી છે. પછી તે સુંદરી પ્રેમાનંદની લાડખી નાચિકા હોય તો યે શું ? અને દેવો વરવા માગે છતાં ન મળે એવી સુંદરી હોય જ ક્યાંથી ? એ તો કીક. પણ દેવો નેવા દેવો, માણસ પણ જે કરતાં શરમાય એવું કામ કરે—ખીજને જ પોતાનો પિતા બનાવી ના દે ! આમ છતાં સનાતનધર્મપ્રેમી સજ્જનોએ મલા ભરી પ્રેમાનંદનો વિરોધ કર્યો હોય એવું કંઈ પણ લખાણ પ્રાચીન ગ્રંથાદિકના સંશોધનકારને હજુ સુધી જડી આવ્યું નથી. ‘શુર કીધા મેં ગોકુળનાથ, ઘરડા બળદને ધાલી નાથ’ તથા ‘આમડછેટ અંત્યજની જણી, બ્રાહ્મણ વૈષ્ણવ કીધા ધણી’ એવું લખનાર અખાને શ્રી વિશ્વનાથ ભટ્ટ સારે પોકાર ઉઠાવનાર વૈષ્ણવોના પૂર્વજોએ, સાંજડું બોલાવી મહાજનમકાર કાઢ્યો હોય એવો એક પણ ઉદ્દેશ મળતો નથી !

પરંતુ હવે વસ્તુસ્થિતિ તદ્દન બદલાઈ ગઈ છે. ક્યુ પાત્ર કોને, ક્યાં કોમને કે કયા પ્રાતને ખોદુ લગાડી એસશે એ કોઈ કહી શકે એમ નથી.

પણ તો પછી, પાત્રોનાટક આદિ લખાય જ શી રીતે ? આનો કંઈ ઉપાય ખરો ?

મને એક ઉપાય સૂઝે છે. માનવસૃષ્ટિનાં પાત્રો લઈએ, તો તે ઐતિહાસિક કે પૌરાણિક કે કાલ્પનિક, પાત્રો હોય તો પણ, કોઈને કે કોઈ બ્યક્તિ, વર્ગ કે કોમની ધાર્મિક, વર્ગીય, પ્રાંતીય, સંસ્કારિક કે રાષ્ટ્રીય લાગણી દુલાવવાનો

પ્રમંગ આપ્યા વિના નહિ જ રહે. એટલે માનવેતર સૃષ્ટિનાં પાત્રોની યોજના કરી નિર્વાહ ચલાવવો એ સર્વનાથે સમુત્પન્ને હ્યર્થે ત્યજતિ પण्डितઃ એ જાણીતા સૂત્ર પ્રમાણે, પાંડિત્યનું લક્ષણ સાહિત્યકારોમાં ન હોય તો ખીજા કોનામાં હોઈ શકે ? ઈસપની કથાઓ ને પંચતંત્ર તથા હિતોપદેશની વાર્તામાં પ્રાણીઓ આવે જ છે ને ?

જનવર ને માણસમાં એટલું બધું સામ્ય છે કે એ બે વચ્ચે બૂલ થઈ જવાના દાખલાઓ પણ નોંધાયા છે. આપણે જનવરમાંથી બેતરી આપ્યા છીએ એ વાતમાં તથ્યાંશ હોય કે નહિ; પણ એકખીજની સંગતિથી અથવા ખીજા કોઈ ગૂઢ કારણસર માણસ અને જનવર વચ્ચે ઘણા સમાન ગુણો ગ્રહેલા છે એ નિર્વિવાદ છે; નહિ તો ઘણા માણસ જનવર જેવાં ને ઘણા જનવર માણસ જેવાં કાર્યો કરે છે તે શી રીતે સંભવિત થાત ?

સર્જનાત્મક સાહિત્યનો મુખ્ય ઉદ્દેશ રસનિષ્પત્તિનો હોય છે. અને રસ-નિષ્પત્તિ માટે આવશ્યક ગણેલા સ્થાયી તેમ જ મંચારી ભાવો મનુષ્યોની પેઠે પ્રાણીઓમાં પણ રહેલા હોય છે. માણસની પેઠે પશુઓ પણ પ્રણય, ક્રોધ, જુગુપ્સા, નિર્વેદ, ખેદ, શોક, વિદવલતા, વાત્સલ્ય, ભક્તિ, શાંતિ આદિ ભાવો અનુભવી ને તેને સખળ રીતે વ્યક્ત પણ કરી શકે છે. માનવજીવન પેઠે પશુજીવનમાં પણ બે ત્રેરક બળ મુખ્ય છે; આત્મમંદગ્ન્ય ને વંશમંવર્ધન; ને એથી ત્રેરાઈ ઘણાંખરાં કાર્યો બને સમાન ભાવે કરે છે.

શાસ્ત્રીય અથવા લલિતેતર વાદ્મય માટે જે વિચારશક્તિ તથા નિર્ણયાત્મક છુદ્ધિની જરૂર પડે છે તે જનવરમાં નથી એટલે શાસ્ત્રીય ગ્રંથોમાં લલે માનવપાત્રોને ઉલ્લેખ થાય. દાખલા તરીકે આંકગણિતમાં એક વેપારી બાર આને શેરવાળા ચઢા સાથે બે પૈસાનો ચાર શેર કચરો ભેળાને, એ રમણીય ને રવાદુ મિથ્રણ પૈસા આને શેર લેજે વેચે તો એને કેટલો નફો થાય એ મતલબના દાખલા આવે છે; તેને બદલે એક કૂતરો કે ગધેડો આવી રીતે ચઢામાં મિથ્રણ કરીને વેચે એમ મૂળી શકાય નહિ કારણ કે મનુષ્ય સિવાયનાં પ્રાણીઓ વેપાર નથી કરતાં, એટલું જ નહિ પણ આમ અપ્રમાણિકપણે લોકોની શારીરિક સ્થિતિ બગાડે ને પોતાની આર્થિક સ્થિતિ સુધારે, એવી રીતે સારા માલ ભેગો નબળો માલ ભેગવી પણ ફેર્તાં નથી.

પરંતુ સાહિત્યસૃષ્ટિમાં માનવેતર પ્રાણીને દાખલ કરવામાં બે મોટી મુશ્કેલી છે. એક તો મનુષ્યેતર પ્રાણીસૃષ્ટિમાં આપણા ‘સળગતા પ્રશ્નો’ હજી સળગ્યા જ

નથી, કદી મળગમે એમ પણ લાગતું નથી આપણી નવલકથા ને નાટકોના કેન્દ્રગ્રાંથને ગહેનો લગ્નલાનનાનો પ્રશ્ન એ સૃષ્ટિમાં છે જ નહિ એ ઉપરાંત વિધવાવિનાહ, જાળવગન એક ઉપગ્રાંથી કથાની પ્રથા, પહેરામણી ને વાકડો, સહચરિણી આઘાખાઘ ને સ્વસ્થાસ્થ્ય, દેશાભિમાન ને નીતિ, ધર્મ ને રાજકારણ આવું કશું એ સૃષ્ટિમાં છે જ નહિ એની ચર્ચા ન આવે એવી વાર્તા, નવલકથા કે નાટક લખાય જ શી રીતે?

ખીજી મુશ્કેલી એ છે કે ધારે કે દુ પ્રાણીઓના જ પાત્રો લઈને નવલકથા કરું, પણ તેમાં ચે કોઈ મનુષ્યને નહિ લાગે કે 'આમાં મારી જનાવટ કરી છે' તેની શી ખાતરી? આપણે જનનર માટે લખીએ તો ચે માણસને લાગી જાય કે આ મારે માટે લખ્યું છે તો શું કરું? અને એમ માય તો પાછી એની એ મુશ્કેલી ઊભી રહેનાની

આ પાત્રોનેખનના પ્રશ્નનું ચોક્કસ નિરાકરણ ન થઈ શકે ત્યાં સુધી નવલકથા લખવી મારે માટે, વાચક માટે કે કોઈને માટે સલામતીલયુ નથી અને તેથી જાહેર સલામતી ને શાંતિને ધોતો ન પહોંચાડવાના શુભ આશયથી હું નવલકથા નથી લખતો.

પરંતુ ના કહેવાનું સામર્થ્ય અતિ દુર્લભ છે હજાર એ મહાપ્રાણ છે, એના ઉત્તરારણ માટે વધારે જોરની જરૂર પડે છે ને નકાર એ અસ્પષ્ટપ્રાણ હોવાથી એનું ઉત્તરારણ સહેલાઈથી થઈ શકે છે. જતા ડોણ જાણે કેમ, આપણે ના કરતા હા જ વધારે ત્વરાથી બોલીએ છીએ ના કહેવાની હિંમત જલ્દી વિરલ છે.

ભદ્રંભદ્ર, અંબારામ અને રમણભાઈ

આપણા સાહિત્યમાં જીવનચરિત્રો પ્રમાણમાં ઓછાં લખાયાં છે, પરંતુ આવું ચરિત્ર લખવાની હિમ્મત હજી સુધી ઠાઈએ કરી નથી. આવા ચરિત્રગ્રંથો લખાશે તો આપણા સાહિત્યની રિચિતિ કેવી થશે તે કલ્પી શકાતું નથી.

ભદ્રંભદ્ર આ ચરિત્રનો નાયક છેઃ અંબારામ એ ગ્રંથના લેખક છે ને રા. બ. (પાછળથી સર) રમણભાઈ એના પ્રસિદ્ધકર્તા છે.

જીવનચરિત્રો મહારુપોના જ લખાવા જોઈએ એવો આગ્રહ રાખવો ખોટો નથી. સામાન્ય પુરુષોના જીવનમાંથી આપણને કંઈ પણ જાણવાનું મળતું નથી. જિલ્લુ' આપણા જેવી જ નિર્જળતા આ લોકો પણ દાખવતા એમ ધારી આપણે મંતોષ માનીએ છીએ. મૂર્ખ પુરુષોના જીવનચરિત્રો સમાજને ભયંકર હાનિકર્તા થઈ પડે છે. આપણે આના કરતાં તો સારા છીએ, આની મૂર્ખાઈ આપણે કદી પણ ન કરીએ એમ ધારી આપણે અભિમાની બનીએ છીએ અને

“કદી અભિમાન ધરે જન કોય,
બહુ વસા હસકો તે હોય.”

એ સૂત્ર પ્રમાણે, વિવેકબ્રષ્ટ લાગીરથીની પેટે, ઉત્તરોત્તર અધમતાની ગતિમાં પડતા જઈએ છીએ આટલા માટે જીવનચરિત્રો આદર્શભૂત વ્યક્તિઓના જ લખાય છે. જે જે વ્યક્તિઓના ચરિત્રો લખાય છે તે સર્વ સામાન્ય માનવનિર્જળતાથી પર હોય છે, એ બધાનાં ભુદિવૈભવ, હૃદયશુચિતા અને આધ્યાત્મિક ગુણગંધર્વો વર્ણન એકસરખું જ જોવામાં આવે છે, તેનું કાગણું પણ એ જ છે. દરેક સદૃશ્ય એ પૂજ્ય વ્યક્તિમાં પૂર્ણતાથી વિકસિત થઈને રહેલો હોય છે. આથી એક વ્યક્તિનું વર્ણન બીજી વ્યક્તિને સર્વાંશે લાગુ પડી શકે છે. દાખવા તરીકે અ મહાન ગ્રંથ છે, જ તેની સતી સાધ્વી સી છે, અને ક તેમનો નિર્દોષ સકલગુણગંધર્વ પુત્રરત્ન છે આ ત્રણેના ચરિત્રો લખવા હોય તો એક જ જણનું ચરિત્ર લખવાની જરૂર છે. હિમ્મર અને જાતિના ભેદને અંગે ઘટતો ફેરફાર કરી લઈએ તો એ આખું ચરિત્ર ત્રણેને માટે ચાલી રહે.

આ તો માત્ર ત્રણની જ વાત થઈ, પરંતુ કદાચ ૩૦૦ વ્યક્તિઓ હોય તો પણ લખાણમાં ખાસ ફેરફાર કરવાની જરૂર રહેતી નથી આવા ઉચ્ચ કોટિના ચરિત્રો આપણા સાહિત્યમાં નથી એમ કહેવાની કડકમાં કડક ટીકાકાર પણ હિંમત ફરી શકે એમ નથી.

પરંતુ આ ભદ્રલદ્વુ ચરિત્ર તો આપણા ચર્ચિત્ર યોના સાહિત્યમાં જુદી જ ભાત પાડે છે, અને એ લેશ પણ આવકારપાત્ર નથી પ્રથમ તે ભદ્રલદ્વ મહાપુરુષ જ નથી મહાપુરુષ નથી એટલું જ નહિ મામાન્ય પુરુષ પણ નથી—અધમ કોટિનો મનુષ્ય છે! અધમ એટલે દુષ્ટ, ચોર, લપટ, ખૂની એવો નહિ—એના થવાની તો એનામાં શક્તિ જ નથી પરંતુ વ્યમની, શુભાની અને બોટ-ટૂકામાં જેને આપણે ‘દ’ કહીએ છીએ તેવો.

અમારા ભદ્રલદ્વને મહાપુરુષ, મહાત્મા વગેરે વારંવાર કહે છે પરંતુ ભદ્રલદ્વ મહાત્મા નથી તેના પુરાવા એ પુસ્તકમાંથી જ જોઈએ તેટલા મળે છે ભદ્રલદ્વ બુદ્ધિહીન છે તે પહેલાં પ્રકરણ પરથી જ માન્ય પડે છે દોલનશ કર જેવું રસિક નહિ તો પણ હાન્યજનન ન જ કહેવાય એવું નામ બદલીને પોતાનું નામ એ ભદ્રલદ્વ રાખે છે! આગમોદીમાં અભય્યા માણસને એ રૂપિયા આપે છે એ પણ અકલની નિશાની નથી. સૌથી વધારે બુદ્ધિનું પ્રદર્શન તો એ ન્યાયાધીશ તરફથી અને પોતાનો બચાવ કરવાની તક અપાય છે ત્યારે કરે છે. એના પર મારામારી કરવાનો આરોપ હતો વસ્તુતઃ એણે માત્ર માર આપ્યો જ હતો, કોર્ટને માર માર્યો ન હતો છતાં ભદ્રલદ્વે ‘ધણા માણસોને લાકડીઓ મારી, લાકડીઓ તૂટી મર્ધ એટલે બારણા કાઢીને માર્યા, બારણા તૂટી ગયા એટલે થાભવા કાઢવા માળ્યા’ એવી સાક્ષી ‘જે માણસ હાથમાં દડો લઈ ચારે તરફ પ્રહાર કરતો ફરી વળ્યો હતો અને જેણે ભદ્રલદ્વને ફરીફરી લિપતાવી પાડ્યા હતા’ તેણે આપી આવે વખતે એ પોતાનો બચાવ કરતા રહી પગા હોત (જે સહેલાઈથી એ કરી શકત) અથવા ‘મારામારી મર્ધ ત્યાં દુ બહારગામ જઈ બોયરામાં ભગઈ બેઠો હતો’ એવું કંઈક સિદ્ધ કર્યું હોત તો એનામાં બુદ્ધિનો છોટો પણ છે એમ કહેવાત પરંતુ મેજસ્ટ્રેટ ન્યારે એમને પૂછ્યું કે ‘તમારે કંઈ કહેવું છે?’ ત્યાં આણું કંઈ પણ ન કરતાં એણે મૌન્યની પરામર્શ કરી જવાબ દીધો “કહેવાનું તો અત્યંત છે પણ શ્રોતાનો અભાવ છે પરંતુ પગલો છે સારે શ્રુતનામ. વેધર્મનું અનાસ્તિ અને અનંતત્વ પ્રતિષ્ઠાન કરવાની આ વાસ્તવિકતા પ્રત્યક્ષ થયાથી તદર્થે મેં અનેકા પ્રયાસો આરંભ્યા છે

અને સમાધા છે. સુધારાવાળા મારાથી ત્રાસ પામ્યા છે. તેમના પ્રમાણાનિ નષ્ટાનિ થયાં છે.”

કોર્ટમાં જુવાની લેવાતી હતી ત્યારે પણ અઘૈર અને મૌખિક ત્રેરિત થઈ એ બોલી બોલ્યા હતા: ‘મારી એકા વિનતિ છે તે શ્રુયતામ.’ માણસો પૂછ્યું: ‘શા વિશે?’ એમણે પ્રત્યુત્તર વાળ્યો: “સનાતન આર્યધર્મનો સંદોદિત યશઃપૂર્ણ વિજય વિશે. આર્યનીતિરીતિગીતિધીતિપીતિગીતિભીતિ એવી અનુપમા છે, એવી ઉત્કૃષ્ટા છે, એવી વેદોક્તિ છે કે હિંસાનો તેમાં અવકાશ નથી. સુધારાવાળા કહે છે કે વેદમાં હિંસા લખી છે, પણ વેદાનુયાયીઓ હિંસા નથી કરતા તેથી સિદ્ધ થાય છે કે હિંસા વેદવિહિતા નથી.”

નેટલી એનામાં મૂર્ખતા છે તેટલી જ ભીરતા પણ છે. સ્ત્રીઓ પણ ન દર્શાવે, કાપુરુષો પણ લાજે એવી કાયરતા એ કણે કણે દર્શાવે છે. શરીરે અત્યંત રથૂળ છતાં લયને વખતે એ ઘણી શીઘ્રતાથી ગતિ કરી શકે છે. રેશન જતાં રસ્તામાં ભદ્રેભદ્રે અંબારામને પૂછ્યું: “અંબારામ એમ ન સમજશ કે આગાડીમાં જઈ છું તેથી જ મારી ગતિ આટલી ત્વરિત છે મારો વેગ, મારો પોતાનો વેગ તને વિદિત છે?” અંબારામે જવાબ દીધો: ‘મહારાજ, તે દહાડે જમાલપુર દરવાજા બહાર એક સિયાળવાને વડુ ધારી આપણે પાછા ફર્યા હતા, તે દહાડે તો તમે મારાથી બહુ અગાડી નીકળી ગયા હતા. તેવો વેગ કહો છો?’ આ પરથી માલુમ પડે છે કે એ કેટલા લયાવિષ્ટ થયા હશે.

વાચાળતાનો ગુણ એનામાં અસાધારણ પ્રમાણમાં છે. જતા પણ ‘પોલી-સનો એક સિપાઈ’ ડાંડો ઉચ્ચકી ભદ્રંભદ્રના બે હોંઠાને ઈર્ષ્યા ઉપરાંત મેળાપ કરાવી શકે છે. જૂલથી અંબારામ અને ભદ્રંભદ્ર પરાયા ઘરમાં દાખલ થઈ ગયા હતા અને ચોરમાં ગણાઈશું એવી બીકથી કાતરિયામાં છપાઈ ગયા, છતાં પણ ચોરમાં ગણાવાનો સમય આવ્યો ત્યારે અંબારામે પૂછ્યું, ‘અહીંથી છાપરા પર જવાય એવું નથી?’ ત્યારે ‘મોટથી ઉચ્ચાર કર્યા વિના બોલતા પણ અવયવો વશ ન હોય તેમ ભદ્રંભદ્રના દાત કક્ષા અને હોઠ ફક્ષા.’ એમના ગુપ્ત સ્થાનમાંથી એમનું અદાગુ કરવાની કોર્ટની હિંમત ચાલી નહિ ત્યારે એક જણે સૂચના કરી: ‘આટલા બધા છો તે ડાંડા લઈને ઘરમાં પેસો ને, અને મારફાડ કરતાં ખૂંજેખાંચરે ફરી વજો ને! દાડમાં ટીલાં થશે એટલે ચોર નાસવાનું થે નહિ કરે.’ તે વખતની રિયતિનું વર્ણન કરતાં અંબારામ લખે છે. “જણે માર આવાની તૈયારી કરતાં હોય તેમ મારાં ગાત્ર ટાંઠાં થઈને સંકેતાર્થ ગયાં, ભદ્રંભદ્રથી

ગોટેથી બોલાઈ ગયું કે, “શકર, નાહિ નાહિ” લાલસાની બીરતાના આવા અને દાખના આપી શકાય એમ છે.

લાલભદ્ર મૂર્ખ અને ભીરૂ જ નથી બ્યમની પણ છે. લાગ પીવાનો એને બહુ ગોખ છે નાત મળ્યા અને રિખેરાયા પછી લદ્દલદને નાસતા પોલીસે પકડ્યા તે વખતની એમની સ્થિતિનું વર્ણન કરતા અમાગમ લખે છે, ‘લાલ-કોઈ ઠેકાણે લાગ કે એવું કંઈ પી આન્યા હોય તેમ લાગતું હતું સિપાઈના ફટકાને અપર્શ તેમના મનમાં લાગ્યા વખત સુધીની લાગણી ઉત્પન્ન કરતો નહોતો મારા કરતા તેમનું ચિત્ત વધારે પ્રમત્ત હતું’ એ ‘લાગ કે એવું કંઈ એ શબ્દપ્રયોગ અમાગમ જેવા એના શિષ્યે કર્યો હોવાથી એ દાદ પછી પીતા હશે એવું અનુમાન સ્વાભાવિક રીતે જ થાય છે પરંતુ લાગ તરફ એમને ખાસ પક્ષપાત હોય એમ લાગે છે શિવભક્તે લદ્દલદને પૂછ્યું લાગ પીવા બાગત આપતો શા અભિપ્રાય છે ? ત્યારે એમણે કહ્યું ‘ભાગ જેવી દિવ્ય વસ્તુ બીજી નથી લાગ પીવી એ સર્વ આર્પનું કર્તવ્ય છે’ લાગ પીવી તે ખોટું છે એમ કહેવાનો આશય નથી પણ પીધા પછી તે જોરવવાની તાકાત હોવી જોઈએ પરંતુ લદ્દલદને તો પીધા પછી નહિ પાનું પીતા પીતા જ લાગ એવી ચી જાય છે કે ‘લાગના તપેલામાં જિંધો વાડકો બોળી બહાર કાઢતા ખાલી જોઈ અમારામને ‘એક આગળી દેખાડી એ બોલી જાડે છે એમ ન સમજીશ કે તને એકવાને જ બહુ આવડે છે હું ધારું તો તને આ હાવગતા ભારવટીઆ પર અક્કર ચોટાડું !’

લદ્દલદ જેના ભગેરી છે એવા જ ખાઉધરા છે બોજન એના પ્રિયમાં પ્રિય વિષય છે જુખ ન હોય ત્યારે પણ એ ‘દશ વાડ’ ખાઈ શકે છે કલાક પર ખાધેનું એને પચી જાય છે લાલભદ્ર તથા અમારાગે જમવા માજાને ‘ચોળો જ કલાક’ થયા પછી પીરમનાર રસોઈવાને ફરી નાહવાનો પ્રયત્ન આવે છે એમાંથી નાહવાની આનાકાની કરે છે પરંતુ ઘણી વારે એ કમૂલ કરે છે અને નાહીને પીરમવા આવે છે તે સમયનું વર્ણન કરતા અમારામ લખે છે ‘આમ કલાક રસોઈવાને સમન્તવામાં ગયો હતો, તેથી તે પહેલાં ખાધેનું બહુ પચી જવાથી અમારે નવેમર ફરી બોજન કરતા એક કલાક થોડા કાર્ષ મમાપ્ત કરી આ ખાતે બધા મળી નવું કલાક ગયા તે બધો વખત બોજનમાં ન ગયો પણ તેમાંથી લગભગ અડધો વખત ઇતર વ્યાપગમાં ગયો તે માટે ખે કરના અંગે ઉપર ગયા’ આ ઉપરથી જાલમની જુખ અને બોજનોતકદા કેવી છે તે સમજાશે.

આ પ્રમાણે ભદ્રભદ્ર મૂર્ખ, વ્યસની, ભીરુ અને ખાઉધરો છે, છતાં પણ એને પોતાને માટે બહુ માન છે. શ્રીર્તિનો એ લોભી છે. હું સર્વ કંઈ કરી શકવાને સમર્થ છું એમ એ માને છે.

આવા ક્ષુદ્ર પુરુષનું જીવનચરિત્ર આલેખવાનો વિચાર માત્ર અંબારામને જ સૂઝે. અંબારામ કોણ હતો તે વિષે કોઈ પણ પ્રકારની માહિતી મળી શકતી નથી. અથવા પ્રસિદ્ધતા સગ રમણભાઈએ તેમની ઉંમર તથા ઉચ્ચાર્ય એ બે જ જણાવ્યા છે. ખીજું કંઈ નહિ તો એની પહોળાઈ જણાવી હોત તો પણ સારું ચાત. પરંતુ પહોળાઈ જાણ્યા સિવાય માત્ર ઉચ્ચાર્યને ઉંમર જાણ્યે કંઈ પણ કાવદો નથી. અંબારામ ભદ્રભદ્રનો પરમ ભક્ત છે અને બધી રીતે એના જેવો જ છે લેખક થવાની એનામાં કશી પણ યોગ્યતા નથી તે એની પ્રત્તાવનામાંથી નીચે આપેલા ઉતારા પરથી ખાતરી થશે.

“અમેરિકામાં ઘોડા દોડે છે, પણ તેથી શું ? જગનમાં યે ઘોડા દોડે છે, પણ તેથી શું ? ત્યાં પહેલા ઘોડા હતા જ નહિ, પણ તેથી શું ? રપેનથી આણીને ઘોડા ત્યાં છોડી મૂક્યા, પણ તેથી શું ? સમય-સમય-પ્રમગ !

એક વાર દૃષ્ટિ કરો, એક વાર લક્ષ ધરો, એક વાર સ્થિત ઠરો, એક વાર અજ્ઞાન હરો, એક વાર સિદ્ધિ વરો, એક વાર અગ્રધ તરો, એક વાગ સાવર સરો, એક વાર લીલા ફરો, એક વાર પ્રકાશ ઝરો એક વાર તર્ક ભરો. અદ્ભુત ! અદ્ભુત ! હે ચમુને ! હે ગંગે !”

પગી અમથા કાળા નામના કોઈ એક જ અપરિચિત ગૃહસ્થને આ પુસ્તક અર્પણ કરી રા અંબારામે હદ કરી છે !

અંબારામ ભદ્રભદ્રની જીવનકથા લખે એમાં નવાઈ નથી પરંતુ આશ્ચર્ય તો સગ રમણભાઈ જેવા એ પુસ્તકને પ્રસિદ્ધ કરે છે તેથી થાય છે. રમણભાઈ ઉત્તમ કાટિના વિવેચક છે, છતાં એમને પણ ન સૂઝે કે આ પુસ્તક તો બાળી જ નાખવું જોઈએ ? લખે એમણે એ બાળી ન નાખ્યું, પરંતુ છપાવી પ્રસિદ્ધ શા માટે કર્યું ? શું અંબારામની એમના પર ગેહ પડી ! એમણે અંબારામને ચોખ્ખે-ચોખ્ખું કહી દેવું જોઈતું હતું કે આ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરી ચકાવ જ નહિ આપણામાં આવી હિંમત નથી તેથી જ દર વર્ષે હજારો કચરા જેવા કાંચો, નિર્માલ્ય નાટકો અને નૈતિક ભાવનાવિહોણી નવલકથાઓ પ્રગટ થાય

છે. ઇન્કમાં એક પુત્રે પિતાને પોતાની કવિતાનું હસ્તનિખિત પુસ્તક વાચના આપ્યું. વાચીને પિતાએ કહ્યું : 'આનાં કરતા તો તું મજી ગયો હોત તો સાડું'.' સર રમણભાઈએ અખારામને આવો જ જવાળ આપવાનો હતો. અખારામને આ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરનાર કોઈ જ મળ્યું નહોતું, તેથી પહેલાં તો એ લેખ કકડે કકડે માસિક પત્ર 'જ્ઞાનસુધા'માં છાપવામાં આવેલો. પણ કકડા કીધાથી કોઈ લેખના ઝેર ઓછા થઈ શકતા નથી. એટલેથી જ નહિ અટકતાં સર રમણભાઈએ એને પુસ્તકકારે પાસુ પ્રસિદ્ધ કીધું. રમણભાઈ જેવા અગ્રગણ્ય સાક્ષર પણ જ્યારે આમ સપડાઈ જાય ત્યારે શું કહેવું? કાળને! પ્રભાવ સમય—સમય! ખીજુ શું? પ્રસિદ્ધ કરીને પણ રમણભાઈ અટક્યા નહિ ખીજ, ત્રીજ એમ એની આશુત્થિઓ બહાર પાડી; ચિત્ર સૂકવાની યોજના કીધી અને અતે એ યોજના મિદ્ધ પણ કરી. પુસ્તકને ફેનાવો કાવાને એમણે જનતો પ્રયાસ કર્યો કદાચ એવો પ્રયાસ કર્યો નહિ હોય પણ એ પ્રયાસ કોઈ ખીજા કરતા હોય તો તેને એણે કદી અટકાવ્યા નથી એ પુસ્તકની જાહેર ખબર આપનારાઓને એમણે કદી ઠપકાના મૃદુ શબ્દો પણ કહ્યા નથી.

હવે સરકારે રમણભાઈને 'સર'નો ખિતાબ આપ્યો છે, એટલે અખારામની મેહ એમના પર નહિ પડે એવી આશા રાખવી તે વધારે પડતું નથી સર રમણભાઈ પોતાની જૂથ સમત્યા હશે જ. કદાચ અખારામ ભદ્રભદ્રનો ખીજો ભાગ પ્રસિદ્ધ કરવાની એમને વિનંતી કરતો હશે, અને સર રમણભાઈ દરતાથી તેની ના કહેતા હશે ક્ષિર એમને એમના આ શુભ મઃ પથી અલિપ્ત થવા ન દે! *

* આ લેખ લખાયો ત્યારે સર રમણભાઈ હવાલ દાન, પરંતુ એ પ્રસિદ્ધ પામે તે પહેલાં એમનું અવસાન થયું એ જનુ મેદાસ છે

લગ્નનો હેતુ

લગ્નનો હેતુ શો ? મનુષ્યો પગલે છે શા માટે ? જીવનમાં ગ્રેમનું ગ્યાન ક્યા ને કેનું ? લગ્ન એ વ્યક્તિગત વિષય છે કે આખા સમાજને એ સાથે સમય છે ? ...

સમાજશાસ્ત્રના જાણકારો કહે છે કે લગ્ન માત્ર વ્યક્તિગત વિષય નથી. ધર્મ અને ગર્ભાત ની પેઢે લગ્ન- યજ્ઞના સમાજરચનાના પાયારૂપ છે. ગૃહસ્થાશ્રમ એ મર્વ આશ્રમનું આધારસ્થાન છે એમ આપણા શાસ્ત્રકારોએ કહ્યું છે, તે પણ ઉપયુક્ત કથનનું સમર્થન કર છે.

આ ઉપરથી એમ સહેજે ધારી શકાય કે લગ્નને લીધે સમાજને કેઈ પણ પ્રકારનો ફાયદો થાય છે પણ વસ્તુતઃ તેમ જોવામાં આવતું નથી અસલ લગ્નપ્રભે એકથી વધારે ન્યાતો જમાડનામાં આવતી ત્યારે વ્યક્તિઓના લગ્નને લીધે સમાજને કેઈક લાભ મળે છે હવે તો એ લાભ પણ જોઈએ થના માણ્યો છે, છતાં લગ્નો જોઈએ થતા નથી આથી સિદ્ધ થાય છે કે લગ્નથી સમાજને, વ્યક્તિ કંઈ વધારે પ્રમાણમાં ફાયદો થાય એનું કાંઈ કરનાર ધણા જોઈએ છે સમાજથી નિરપેક્ષ રીતે પોતાને ફાયદો થાય એનું કાર્ય કરનારા ધણા મનુષ્યો હોય છે વગ્ન કરનારાઓની મધ્યા પ્રત્યેક સમાજમાં ઘણી મોટી હોય છે આથી પણ ઉપયુક્ત સિદ્ધાંતને ટેકો મળે છે

સીપુરણના પરંપરા આકર્ષણ અનિવાર્ય છે એને લીધે પશુસૃષ્ટિની પેઢે માનવસૃષ્ટિમાં પણ અનિયતિત અવ્યવસ્થા થઈ જવાનો મહત્વ રહે છે એ સંભવને જોઈને તેમ ન્યૂન ક્રાવાના હેતુથી લગ્નની ગમ્યા અસ્તિત્વમાં આવી છે અને નિકસતી મળે છે એમ ઇતિહાસજો કહે છે અને એમનું કથન બહુ વાગ્વતિક લાગતું નથી પ્રથમ તો પશુસૃષ્ટિમાં અનિયતિત અવ્યવસ્થા પ્રવર્તે છે એ જ વાત કબૂલ કરવા જેવી નથી કુદરતના-પ્રકૃતિના-વલાવના-દોષો દોરાનું એ અવગમ્ય નથી; તેમ જ પશુસૃષ્ટિ કરતા માનવસૃષ્ટિમાં વધારે સુનિયતિત વ્યવસ્થા પ્રવર્તે છે એમ પણ લાગતું નથી.

લગ્ન સમાજના કલ્યાણ માટે નથી; વ્યક્તિના શ્રેય ખાતર છે એટલું જ નાગ સમજાય તેને સર્વ જ્ઞાન થઈ ગયું એમ કહેવામા વાધા નથી. આ સમજનાર વ્યક્તિ લગ્નની બાબતમા સર્વત્રસ્ત્રવત ન છે. નિર્ભયુષ્યના પથમા વિચરતા બ્રહ્મનિષ્ઠ મમી એ વ્યક્તિ સમાજના, ધર્મના સર્વ વિધિનિષેધથી પર છે.

વ્યક્તિનું શ્રેય શેના પર અવલભે છે એ વિષે વિચાર કર્યાથી લગ્ન શા ખાતર કરવા જોઈએ એ સ્પષ્ટ થઈ શકશે લગ્ન એ વ્યક્તિના શ્રેયનું સાધન છે. પણ વ્યક્તિનું શ્રેય ગેમા છે તે જાણ્યા વિના સાધનનો બરાબર વિનિયોગ થઈ શકતો નથી આથી જ ઘણા લગ્નો અફળ નીવડે છે.

ઘણા મનુષ્યો તો પોતે શા માટે પરણે છે તેનો વિચાર જ કરતા નથી 'માયા પરણ્યા'તા, કાકા પરણ્યા'તા, મા પરણી'તી કાકી પરણી'તી, દાદાદાદી પરણ્યા'તા, ભાઈ પરણે છે, મિત્ર પરણે છે, ટૂંકામા આખી દુનિયા પરણે છે, માટે મારે પણ પરણવાનું એમ કેટલા ચે ધારી લે છે, ને પરણી જાય છે ધીરે ધીરે સત્તાનોની હાગમાળા, નગસિંહ મહેતાના ગળા પર હાથે પહેરાવી દેતી તેમ, એના માથા પર અણુધારી આવી પડે છે, ત્યારે જ એને લગ્ન એટલે શું અથવા શું નહિ તે સમજાય છે, અને રાડયા પછી નહિ, પણ પગપા પછી એઓ ડહાપણ મેળવે છે.

કેટલીક અપવાદભૂત વ્યક્તિઓ લગ્નના મર્મનો પહેચેથી વિચાર કરે છે કેટલાક કહે છે કે પ્રેમને ખાતર પરણવાની જરૂર છે, બીજા સગવડ ખાતર લગ્નની જરૂરિયાત જણાવે છે અને કેટલાક પ્રજા માટે પરણવાનો સ્વીકાર કરે છે. આ સિન્નસિન્ન મતો એક બાબતમા મરખા છે—એ બધા ખોટા છે!

પ્રેમને ખાતર પરણવાની જરૂર નથી. પ્રેમ તો માતાપિતા પર, ભાઈભાડ પર, સગાવહાલા પર, પાણેલાં ફૂતરાબિલાડા પર પણ હોય છે, પણ તેથી તેમની સાથે પરણવાની જરૂર પડતી નથી. પ્રેમ તો ભોજન માટે, શૈક્ષા માટે પણ હોય છે તેથી ખાદ્ય પદાર્થ કે 'કરંસી નોટ્સ' સાથે લગ્ન કરવા પડતા નથી. એ પ્રેમ તો જુદો એ કહેવું એ નાહાખારી શોધવાનો નિર્મળ યત્ન માત્ર છે વસ્તુત પરણના ખાતર પ્રેમની અથવા પ્રેમના દોષની જરૂર છે. સ્ત્રીપુરુષના અન્યોન્ય આકર્ષણ એ આવા પ્રકારના પ્રેમનું મળ કારણ છે, માટે એ પ્રેમ જુદા પ્રકારનો છે એમ કહી શકાય. પણ તેથી કંઈ એ પ્રેમના વિષય સારે પરણી જવાની આવશ્યકતા ફલિત થતી નથી પ્રેમને ખાતર પરણેલા માણસે પાત્ર કે છ દિવસમા જ પોતે

શાને ખાતર પરણ્યાં હતાં તે પણ બૂલી જાય છે. પરણ્યાથી જુદી થાય છે તે પ્રેમની નહિ, પણ પ્રગ્નની. પ્રેમલગ્ન તો ખાલી નામ માત્ર છે, ખરી વસ્તુ તો લગ્નપ્રેમ છે. લગ્ન માટે આપણામાં પ્રેમ છે એની કાંઈથી ના પાડી શકાય એમ નથી.

પ્રગ્નતંતુનો વ્યવસ્થેદ ન થાય એટલા ખાતર લગ્નની આવશ્યકતા કદાચ પ્રાચીન કાળમાં જણાઈ હશે. અત્યારે તો પ્રગ્નને અટકાવવાના ઉપાયોનાં ચિંતન ચાલી રહ્યાં છે તે કાળે, પ્રગ્ન ખાતર જ લગ્ન કરતાં હોત, તો લગ્નની પ્રથા—તદ્દન બંધ ન થાત તો ચે-ઘણે અંશે સિયલ તો થઈ જ હોત. પરંતુ પ્રગ્નની જરૂરિયાત નથી તે કાળે પણ લગ્ન તો એટલા જ પ્રમાણમાં થયાં જાય છે, તે પરથી સાબિત થાય છે કે પ્રગ્નવૃદ્ધિને અર્થે પણ લગ્નની જરૂરિયાત નથી.

સગવડ ખાતર લગ્ન હોવાં જોઈએ એ કેટલેક અંશે સાચું છે કેટલેક અંશે જ; કારણ કે પરણ્યા પછી સગવડ કરતાં અગવડનો જ વધારો થાય છે એ ધણું પરણેલા સ્ત્રીપુરુષોના અનુભવની વાત છે. અને વ્યવહારની અનેકવિધ સગવડો નાથવવા લગ્ન કરતાં ધણું વધારે સહેલાં, સરળ, સાદાં ને અસરકારક સાધનો મળી શકે એમ છે.

આમ છે તો લગ્નની કંઈ જરૂર જ રહેતી નથી. લગ્ન વડે મનુષ્યનું કંઈ પણ શ્રેય સાધી શકાતું નથી, તો પછી એ પ્રયાનો જ નાશ કાં ન કરવો ?

ખરી વાત છે. એક રીતે જોના લગ્નની આખી પ્રયાનો સમૂહ નાશ થઈ જતો હોય તો ચે કંઈ જોડું નથી. પરંતુ આટલી હદ સુધી વિકાસ પામેલી એ ગંધાર્માંથી કાંઈ પણ ફાયદો ન કાઢી શકાય એમ નથી. આપણી વહિવટી, આપણું વ્યવહારકૌશલ્ય, નિરુપયોગી દેખાતી વસ્તુને પણ કામમાં લઈ શકે છે. નકામાં પડેલાં ફર્નિચર આદિને શ્રાવણ મહિનાના મેળામાં કાંઈક મારફતે વેચાવી રૂપિયો—આઠ આના—એ એનું બિપજે તે આપણે ગજવામાં મૂકીએ છીએ મારા એક જોળખીતાને ત્યાં વામન અવતાર થયેલો. સાડાત્રણ ફૂટથી વધારે બિંચે નહિ એવો એમને પુત્ર હતો. નહોતો એ લણી શકતો, નહોતો ધરકામમાં મદદ કરી શકતો. કાંઈ એને કન્યા આપે એવો તો સંભવ જ નહોતો. એનાથી નોકરી

આ નિરુપયોગી જીજ્ઞાસા લગ્નમાથી પૈસાની પ્રાપ્તિ થાય એમ કરવું એ પ્રત્યેક વ્યક્તિનો ધર્મ છે પ્રેમ ખાતર નહિ, પ્રજા ખાતર નહિ, સગવડ ખાતર પણ નહિ, પણ પૈસા ખાતર પરણવું એ જ એક છે એમા કંઈ નવું પણ નથી અસવ પણ લોકો પૈસા ખાતર પરણતા-પોતે પરણતા નહિ, તે છોકરા છોકરીને પરણાવતા વરવક્રિય સામે આપણે વિરોધ દર્શાવીએ છીએ, તે કન્યા કે વરના માખાપ પૈસા લે છે તેથી, પણ આત્મવિશ્વ સામે કોઈ વાધો દર્શાવતું નથી વ્યક્તિ પૈસા ખાતર પોતાની જાત અર્પણ કરે તેમા કંઈ ખોટું નથી

પ્રેમ એ એમ તો સારી વસ્તુ છે, પણ પૈસા વિનાનો પ્રેમ નિરર્થક છે વાર્તાઓના પ્રેમીઓના કલ્પિત દાખલા છોડી આ પૃથ્વીના ખરા પ્રેમીઓ ભ્રમે તો તેમનો પ્રેમ હ મેશ મોટગમા ફરતો દેખાશે પ્રેમલગ્નનોના અનેક ઉદાહરણો તપાસી નજરો તા પ્રેમ આધારે નથી પણ એની નજર પૈસા તરફ જ ઢળેથી હોય છે એ સત્યની પ્રતીતિ થશે પૈસા ખાતર પગથિયું એ તો બહુ અધમ એમ કેટલાક વ્યવહારથી અનલિપ્ત પુરુષો લેવે છે, પણ એમા અધમ શું છે તે મને સમજતું નથી પ્રેમ કરતા પૈસો સહસ્રધા ચઢિયાતો છે વાસ્તવિક રીતે તો ગરીબ તરફ કોઈને પ્રેમ થતો જ નથી થતો હોત તો ગરીબો ગરીબ રહેત જ નહિ મારો જ દાખલો આપું ગરીબ લિખારીઓ બારણે જીભા રહે છે તે પણ મારાથી ખમાતું નથી અને કોઈ પૈમાદાર મોટરમા મને મળવા આવે છે ત્યારે હુ અડધો અડધો થઈ જઈ છું. દુનિયામા બધા વગર આલે છે-પૈસા વિના ચાને એમ નથી તો જે પ્રેમ, જે લગ્ન, પૈસો મેળવી આપે તે શા ખોટા અમળમા કહેવત છે Everything is fix in love and war પ્રણય ને યુદ્ધમા કોઈ પણ સાધન ન્યાય છે, તેમા જરા હિંમેરા કરી કહેવું જોઈએ કે પૈસા કમાનામા પણ બધું જ ન્યાય છે બધું જ દુનિયામા વેચી શકાય છે ગરીબો ગણુ વેચે છે, શિક્ષક મગજ વેચે છે, મજૂર હાથપગ વેચે છે તો આપણે હૃદય કેમ ના વેચી શકીએ? ગોર ધર્મ વેચી શકે સત્તાધીશો સત્તા વેચી શકે, વખીન, ડોક્ટર, અધ્યાપક વિદ્યા વેચી શકે, તો આપણે પ્રેમ કેમ ન વેચી શકીએ? લગ્નનો વિચાર કરતા સૌન્દર્ય તરફ સહેલાઈથી એ ચાઈ જઈએ છીએ પરંતુ ૬ થવિહોણ સૌન્દર્ય ડાળી પરથી ચૂટી લીધેલા મુન્દર ફૂલ જેવું છે ચોડી વારમા એ કરમાઈ જાય છે પણ ધનિક કેટલાક સાથે વગળેતુ મૌન્દર્યપુષ્પ સહેલાઈથી કચ્ચાતું નથી; કરમાય છે ત્યારે પણ ધનની હિંમત એને ફરી તાજગી બહે છે 'સૌન્દર્ય શું? જગત શું? તથા એ જ સાથી' એમ પાડુએ કહ્યું હતું, તેમ આપણે પણ કહી શકીએ, 'સૌન્દર્ય શું? પ્રણય શું? ધન એ જ સાથી'

પ્રાચીન કાળમાં The brave deserves the fair-વીર પુરુષ જ સુંદરીને વરી શકે એમ કહેવાતું. પણ હવે તે જમાનો નથી. હવે તો The rich deserves the fair-પૈસાદાર જ સુંદરીને વરી શકે છે. કેટલીક વાર એમ કહેવાને બદલે પુરુષને બદલે સ્ત્રીને પર્મદગી કરવાની હોય છે ત્યારે The brave deserves the rich-પ્રગલ્ભ યુવતી જ પૈસાદારને પ્રાપ્ત કરી શકે છે એમ કહેવું યુક્ત લાગે છે.

વ્યવહારસૃષ્ટિનું મધ્યગિન્દુ પૈસો છે, ભાવનાસૃષ્ટિનું મધ્યગિન્દુ પ્રણય છે. પ્રણયનો ને પૈસાનો સમન્વય થાય ત્યાં જ ભાવના અને વ્યવહાર વચ્ચે મેળ ઝામે. એ મેળ ન ઝામે તો દુઃખ સિવાય બીજું પરિણામ ન આવે. આથી સુખ મેળવવા ઇચ્છનાર સર્વેને પ્રણય ને પૈસાની પ્રાપ્તિ થાય એવે માર્ગે જ વાળવા પડે છે. મને કહેતા આનંદ થાય છે કે આ વિચારશીલ ને પ્રગતિમાન યુગમાં અણુને આ સત્યની આખી ચર્ચ છે ને તેમણે એ આચારમાં ઉતાર્યું પણ છે.

ખરી રીતે જોતાં શાંતિ જેની કોઈ વસ્તુ જ નથી. શાંતિ એટલે બે સુદકાળ વચ્ચેનો, લડાઈની તૈયારી કરવાનો વખત. સુદ એ સાધ્ય છે, શાંતિ તો માત્ર સાધન છે. શાંતિને નામે, શાંતિ રચાપવા ખાતર, કેટલીક વાર લડાઈ કરવામાં આવે છે, પણ એમાં સાધન ને સાધ્યનો વિવચન્ય છે.

પરતંત્ર પુરુષ

સવાલ—કેમ બહેન જ્યાં જાઓ છો ? ખૂબ ઉતાવળમાં હો એમ લાગે છે !

જવાબ—હા લાઈ, આજે અમારી સ્ત્રીસમિતિની ખાસ સભા છે અને જરા મોડું થઈ ગયું છે

સ—સ્ત્રીસમિતિની સભા ? ત્યારે તો કઈક પુરુષવિરોધી ઠરાવ કરવાના હશે ?

જ—એમ કેમ કહો છો ? તમે શું એમ માનો છો કે અમે સ્ત્રીઓ બેગી થઈએ છીએ ત્યારે હંમેશા પુરુષ વિરોધ જ ઠરાવ કરીએ છીએ ?

સ—હંમેશા તો નહિ, પણ ઘણુંખરું એક સમય વિચારે કહ્યું છે કે સ્ત્રીઓ બેગી થાય ત્યારે એ કોઈ ખીજ સ્ત્રીની નિંદા કરે છે અથવા તો સમસ્ત પુરુષવર્ગ પ્રત્યે પોતાનો પુરુષપ્રકોપ દાખવે છે

જ—એ સમય વિચારક તે તમારા પુરુષ જ કેની !

સ—હા પણ એણે કહ્યું છે તે ખોટું છે ?

જ—અલબત્ત, ખોટું સ્ત્રીઓને પુરુષવિરોધી ઠરાવ કરવા પડે છે તેનું કારણ છે—

સ—પણ ત્યારે તમે એટલું તો કબૂલ કરો છો ને, કે સ્ત્રીઓ પુરુષ વિરોધી ઠરાવ કરે છે ?

જ—હું કહું તે પૂરું સાલગો તો ખરા અધુરું પધુરું સાબળીને પછી અનુમાન બાધવા એવી તમારી આખી મરદ જાતને કહેવ છે

સ—જુઓ, આ પુરુષ પર પ્રહારની શરૂઆત થઈ

જ—પ્રહારને યોગ્ય હોય તેના પર પ્રહાર કરવા પણ પડે

સ—એટલે તમે પુરુષને પ્રહાર કરવા યોગ્ય પ્રાણી ગણો છો એમ જ ને ?

જ—પ્રહારયોગ્ય તો બધા જ પ્રાણી છે પણ તમે વચ્ચે આડી વાત ને મૂળ વાત ઊઠાવી દીધી હું એમ મહેતી હતી કે સ્ત્રીઓને પુરુષવિરોધી

કરાવ કરવા પડે છે, કારણ કે પુરુષે સ્ત્રીના અધિકાર છીનવી લીધા છે. અને સ્ત્રી એ અધિકાર પાછા માગે છે ત્યારે એ આપવા ના પાડે છે. એટલા કારણથી જ અમારે પુરુષનો વિરોધ કરવાની, કોઈક વાર, ફરજ પડે છે. પુરુષે સ્ત્રીને શુભામ બનાવી છે અને શુભામ પોતાની સ્વતંત્રતા પાછી માગે છે, ત્યારે એનો બની બેઠેલો માલિક કાં તો એના પર શુરસે ચાપ છે કે કાં તો એની મજાક કરવા લાગે છે.

સ—પુરુષે સ્ત્રીને શુભામ બનાવી છે ?—ખરેખર, તમે એવું માનો છો ?

જ—એમાં પૂછવા જેવું શું છે ? નરી હકીકત છે. બે આંખ હોય તે જોઈ શકે એવી દીવા જેવી સ્પષ્ટ હકીકત છે.

સ—આ દુનિયામાં દીવા જેવી કોઈ સ્પષ્ટ વસ્તુ નથી. દીવો પોતે પણ નથી. દીવાની પાછળ પણ ઘણું અંધારું—ઘણું રહસ્યો રહેલાં હોય છે. પરંતુ પુરુષે સ્ત્રીને શુભામ બનાવી છે એ વાત કદાચ ઉપર ઉપરથી જોતાં સ્પષ્ટ ને સત્ય દેખાતી હશે તોપણ જરાક વિચાર કરતાં જણાશે કે એ વાત ખોટી છે. એટલું જ નહિ, પણ સાચી વાત એ છે કે પુરુષ સ્ત્રીનો શુભામ છે—કુદરતે એને શુભામ બનાવ્યો છે. અને એ શુભામીને ધરણું માની લઈ એણે તેનો એવો સત્કાર કર્યો છે કે એના બંધનમાંથી પુરુષ છુટી શકે એ સંભવિત જ દેખાતું નથી.

જ—સદીઓ થયાં પુરુષે સ્ત્રીને શુભામીમાં રાખી છે. ઘરમાં પૂરી રાખી છે. સગના બહારથી સુંદર દેખાતા પરંતુ અત્યંત કૂર એવા બંધનમાં જકડી રાખી છે. આખા જગતની વ્યવસ્થા પોતાના હાથમાં લઈને પુરુષે સ્ત્રીને માત્ર રસોઈચણ બનાવી દીધી છે. પુરુષ રાજ કરે છે, સ્ત્રી પાસે એ રસોઈ કરાવે છે, વાસણ મંજૂર છે, નોકરડીનાં બધાં કામ કરાવે છે ને બદલામાં પગારને બદલે તેને કેટલીક વાર પ્રદાર આપે છે. અગ્નેશ્વમાં એક કહેવત છે કે પુરુષ ને ફતરા બહાર રખડે; બેરાં ને બિલાડાં ઘરમાં પુરાઈ રહે.

સ—એ અગ્નેશ્વ કહેવત તો આજે ખોટી પડી છે. બેરાં ને બિલાડાં બંને ઘરની બહાર શેરીમાં જોઈએ તેટલાં રખડતાં દેખાય છે ને ફતરાં ને પુરુષ બંનેને ઘણી વાર ઘરમાં ગોંધાઈ રહેવું પડે છે. અને સ્ત્રી ઘરમાં રહે છે ને પુરુષ બહાર ફરે છે તે માટે પુરુષ સ્વતંત્ર છે ને સ્ત્રી શુભામ છે એમ કહેવું એ કોઈ રીતે ખરાબર નથી. કારણ કે બહાર ફરી ફરીને પણ પુરુષને આખરે ઘરમાં જ આવવું પડે છે. એમ તો કાલે બિહીને તમે એમ પણ કહેશો કે કાન સ્વતંત્ર છે ને જીભ પરતંત્ર છે, કારણ કે કાન બહાર છે ને જીભને તો મોંમાં પુરાઈ રહેવું પડે છે !

જ—આવી વિચિત્ર દલીલ કરીને તમે જે મત્ય છે તેને ખોટું પુરવાર નહિ કરી શકો. સ્ત્રીને ધરમાં પણ સ્વતંત્રતા નથી. ધરમાં પણ સ્ત્રીને ભાગે તો રસોડું જ આવે છે.

સ—તેમા શું ખોટું છે? જોના હાથમાં રસોડું હોય તેના હાથમાં બધું જ આવી જાય છે. સ્ત્રી જે ખવડાવે તે બિચારા પુરુષને ખાવું પડે છે, આમાં તો બલદા પુરુષે સ્ત્રીની શુભામી કરવી પડે છે.

જ—ભણી ભેઈને તમે ખરી વસ્તુને ઊંધા સ્વરૂપમાં રજૂ કરો છો. આપણા સમાજમા સ્ત્રીને કોઈ જાતની સ્વતંત્રતા નથી. સ્ત્રીને લણાવવામાં આવતી નથી ‘છોકરીને લણીને શું કરવું છે?’ એવી દલીલ. કોઈક-યા લણવાને આપુરતા દર્શાવે ત્યારે, એના વડીલો તન્દયી કરવામાં આવે છે. સ્ત્રી કમાઈ શકે નહિ. પુરુષની કમાણી પર જ એણે તો આધાર ગખવાનો

સ—તમે કહે છો તે તદ્દન સાચું નથી. પણ દલીલ ખાતર, અથવા વધુ દલીલ ન કરવા ખાતર, એ કબૂલ કરી લઈએ તો પણ એથી પુરુષ શુભામ છે એટલું જ સિદ્ધ થાય છે.

જ—શી રીતે?

સ—પુરુષ કમાઈ શકે છે એમ તમે કહો છો, પણ એમાં ‘સકવાની’ વાત નથી. પુરુષને કમાવું પડે. દબર ઠેકાણે ધક્કા ખાઈ એ મદામહેનતે નોકરી ગોધી દાટે છે. તે પછી દબર જાણની ખુશામત કરી દબર ધર્યા ખાઈ એ નોકરી એણે ટકાવી ગખવી પડે છે. નોકરી એ શબ્દ જ શુભામીને વાચ્ય છે, સ્વતંત્રતાનો નહિ. પુરુષને કોઈકને ત્યાં નોકર તરીકે રહેવું પડે છે. અને આખો દહાડો ગદાવહીતરું કરી શુભામી કરતાં જે ખૂરી દશા વેળી, એ જે પૈસા કમાય છે તે ખરચવાની સ્વતંત્રતા સ્ત્રીને મળે છે. પુરુષ કમાય અને સ્ત્રી ખરચે એ તો દુનિયાનો નિયમ છે. અને છોકરાને લણવા જવું પડે છે ને છોકરીને નથી જવું પડતું, તેમા જો કંઈ પણ અન્યાય થતો હોય તો તે છોકરાને થાય છે, છોકરીને નહિ પાંચ પાંચ કવાક સાળામા ગોધાઈ રહેવું એ કંઈ ખડું અદેખાઈ આવે એવી વાત નથી. નાના છોકરાઓને આ અન્યાય સામે છે પણ ખરો. ‘બહેન ધરમા બેગી રહે ને રમ્યા કરે ને અમારે નિંશાળે જવાતું કેમ?’ એમ એનો બાલ્યાત્મા પોકાર પણ કરે છે. અને હવે તો સ્ત્રીઓને લણાવવી હિં એમ કહેનારા દહાડે દહાડે જોણા થાય છે.

જ—આ તો બધી આઠી વાત છે. પુરુષે કાયદા ઘડીને સ્ત્રીને અનેક બંધનોમાં જકડી છે એ તો તમારે પણ કબૂલ કરવું પડશે.

સ—તમે કયા બંધનોની વાત કરો છો ?

જ—પુરુષરમ્યાં એ બંધનો એટલાં બધાં છે કે હું, તમને ગણાવવા બેસું તો પાર ન આવે. પણ એ સૌમાં મોટામાં મોટું બંધન લગનનું છે. તે જ જુઓ.

સ—લગનનું બંધન એકલી સ્ત્રીને માટે નથી. પુરુષ પણ એ બંધનમાં સપડાય છે એ તમે ભૂલી જાઓ છો. લગનને તમે બેડી કે બંધન માનતા હો તો લલે; પરંતુ એ બેડી માત્ર સ્ત્રીઓને પહેરાવવામા આવતી તથી. સ્ત્રીઓ માંહિમાંહે પરણતી નથી, પણ એક સ્ત્રી એક પુરુષ સાથે પરણે છે એટલે સ્ત્રી એ બંધનમાં જકડાય છે તેની સાથે જ પુરુષ પણ જકડાય છે.

જ—હા, બહારથી એમ દેખાય છે ખરું. પણ બંધનનો ખરો અનુભવ તો સ્ત્રીને જ થાય છે. બેડીની પીડા બધી વેઠવી પડે છે સ્ત્રીને, પુરુષને નહિ.

સ—એ શી રીતે બને ? એ બધું બંધનમાં જકડાય ને પીડા એકને જ વેઠવી પડે એ કેમ બને ?

જ—એ જ તમારી પુરોનો ખૂબી છે ને ! સ્ત્રીને તો પરણીને પિતાનું ઘર છોડી પારકે ઘેર આવવું પડે છે. ત્યાં સામુસસરા વગેરેની તાબેદારી ઉઠાવવી પડે છે. પુરુષ આહે તો સ્ત્રીને દૂર કાઢી શકે છે, બીજી પરણી શકે છે સ્ત્રી, પતિ ગમે તેવો હોય તેનો ત્યાગ કરી શકતી નથી. અરે ! ધણીના મૃત્યુ પછી પણ બીજો પતિ કરી શકતી નથી. લગનના બંધનમાંથી એને કંદી મુક્તિ મળી શકતી નથી !

સ—સ્ત્રી પતિગૃહે આવે છે એટલે એનો અર્થ તો એટલો જ થયો કે એ એક નવા ઘરની સ્વામિની થાય છે. બાપદાદાએ વસાવેલું નહિ, પોતે પણ જાતમહેનતે કમાઈને બંધાવેલું નહિ, એવું ઘર એને લગન કર્યાના બદલામાં મળી જાય છે. અને પુરુષને એકથી વધુ પત્ની કરવાની સ્વતંત્રતા છે એનો અર્થ પણ એટલો જ કે ગુલામીનાં વધુ બંધનો મેળવવાની એને રજા છે. તમારા જ કહેવા પ્રમાણે લગન એ બંધન છે અને પુરુષ એકથી વધારે વખતે લગન કરી શકે છે, એટલે એકથી વધારે બંધનમાં સપડાવાની એની છૂટ છે. બેડી પહેરવાની—એકથી વધારે વાર બેડી પહેરવાની—એને સ્વતંત્રતા છે. એક પત્ની જતાં એ બીજી કરે છે, એવું કારણ એટલું જ છે કે લગનની ને સ્ત્રીની ગુલામીમાં રહેવાની એને એટલી ટેવ પડી ગઈ હોય છે કે એ બંધન નૂટતાં એ સ્વતંત્ર રીતે

રહી શકતો નથી. પાંજરે પુરાએલું પક્ષી પાંજરુ ખુલ્લું રહી જતાં ઠાઈક વાગ પાંજરા બહાર નીકળી જાય છે, પણ પત્ની વર્ષોથી પાંખ બંધાઈ જવાને કારણે રવન ત્ર ઓમમા વિદાગ કરવાની અશક્તિને લીધે એ પાછું પાંજરામાં આવીને બેસી જાય છે. પુરુષની દશા પણ એવી જ થઈ છે. દુર્ગમે વર્ષ થયા સ્ત્રીની શુભામી વેડી વેડી એ એવો પામર ને પરવશ બની ગયો છે કે સ્ત્રી વગર એ રહી શકતો નથી એથી ઠીલકુ, પુરુષ ન હોય તો પણ સ્ત્રી સ્વતંત્ર રહી શકે છે. એ સ્વતંત્ર જીવન ગાળી શકે છે.

જ—સ્વતંત્ર જીવન ? પુરુષ હોય ત્યારે, કે પુરુષ ન હોય ત્યારે પણ, સ્ત્રી કદાપિ સ્વતંત્ર જીવન ગાળી શકતી નથી. સાસુવહુના અગડા, પુરુષની કૂત્તા, સ્ત્રીની આર્થિક નિરાધારી વગેરેના અનેકાનેક ફિરસાઓ તમે વાંચ્યા નથી ?

સ—વાંચ્યા છે સાસુવહુના અગડાની જ વાત લો એમાં પણ બિચારા પુરુષની જ લાચાર સ્થિતિ દેખાય છે. સાસુવહુ વચ્ચે લડાઈ થાય, ત્યારે ઠાઈક સાસુની તો ઠાઈની વહુની દયા ખાય છે, પણ એમાં બિચારા પુરુષની સ્થિતિ કેવી થાય છે તેનો ઠાઈ વિચાર કરવું નથી એ માનો પક્ષ એવે તો માવડીમુખે ગણાય છે; વહુની તરફેણમાં બોલવા જાય તો એ વહુએવો, નિર્મળ મનનો, અધમ ને મ્વાર્થી મનાય છે અને લડવા દે ને પોતે તટસ્થતા સાચવે તો કૂર, બેદરકાર ને અધમ લેખાય છે આમ બે જણાની—એ સ્ત્રીની—લડાઈમાં બિચારા પુરુષનો મરો થાય છે એને જાણે પોતાની લાગણી ન હોય—કેમ જાણે સ્ત્રીને મતોપવા જ—પછી માતા રૂપે કે પત્ની રૂપે એ સ્ત્રી હો—પણ ઠાઈને ઠાઈ પ્રકારે પણ સ્ત્રીને મતોપવા ખાતર જ એનો જન્મ ન હોય એમ સૌ ધારી લે છે !

જ—એમ પુરુષની દશા ખાવાનો અર્થ નથી. પોતે પરણીને સ્ત્રીને ઘેર લઈ આવે તેની સગવડ સાચવનારો, તેનું વ્યક્તિત્વ હીણાય નહિ તે જોવાનો, એને અન્યાય ન થાય તેની કાળજી રાખવાનો એનો ધર્મ છે એ જનામદારીમાંથી જી છટકી શકે નહિ

સ—પુરુષ બિચારો કરામાંથી છટકી શકે એમ છે જ નહિ એ છટકવા માં જે એનું કંઈ વળે એમ નથી એ જગલમાં જઈ તપ કરવા બેસે ! જે કોઈ ઉર્જશી આવી એને નિરાતે બેસવા નહિ દે !

જ—પુરાણકારોએ આવી આવી વાત ધડી કાઢી સ્ત્રીઓની નિંદા જ ! પુરુષ તપસ્વી—સ્ત્રી તેને ફસાવનાર તમે જગલમાં જઈને તપ કરો ને પ્રસરા બનીને તમારા આગળ નાચીએ ! વાહ ! શી તમારા પુરુષની

સી માટેની કલ્પના! અને સ્ત્રી સ્વતંત્ર રહેવા સર્ગાર્થ નથી એમ તમારા મનુષ્યે પણ નથી કહ્યું? ન છી સ્વાતંત્ર્યમર્હતિ। સ્ત્રીને સ્વતંત્રતા ઘટતી નથી. એણે નાની હોય ત્યારે પિતાના હાથ હેઠળ, યૌવનમાં પતિના રક્ષણ હેઠે ને ઘડપણમાં પુત્રોની હાથ નીચે રહેવાનું છે એમ આપણી કાયદાપેઠી— મનુસ્મૃતિમાં નથી લખ્યું?

સ—એમ મનુષ્યે લખ્યું છે. પણ એ લખવાનું કારણ એટલું જ છે કે પુરુષની પરતંત્રતા એને ખૂબ સાવતી હતી. વંદ્યથી ખીતો બાળક બોલે કે ‘હું’ વાદ્યથી પણ ડડું એમ નથી.’ તેના જેવું એ છે. સ્ત્રીની સદૈવ શુભામી વેદતા પુરુષને જોઈને એના અગાત માનસમાં જે હોલ થયો હશે તેનો પડથો એ શબ્દમાં પડે છે. બાકી ખરી રીતે જોતાં પુરુષ સર્વ દશામાં સર્વ રીતે પરાધીન છે. નાનપણમાં મા એને ઘડે છે. અરે! જન્મ્યા પહેલાં જ એની પરાધીનતા શરૂ થાય છે. માતૃપદને પંથે વળતી સ્ત્રી અણુજન્મ્યા બાળકના આખા જીવન પર અસર કરે છે. જન્મ્યા પછી બાળકને માતા રમાડે છે, લડાવે છે, હઠારે છે—માટીના ઢેકાને ઘડવો હોય એ ઘાટમાં ઘડે છે. આમાં પુરુષ કેવળ પરતંત્ર હોય છે. એક અંગ્રેજ લેખકે કહ્યું છે કે ‘જે હાથ ઝૂલાવે પારણું તે જગત પર શાસન કરે’ એ સાચું જ છે. માને હાથે ઘડાએલો એ બાળક મોટા બની તરુણ થાય છે, ત્યારે સત્તાના સૂત્ર આવે છે એની પત્નીના હાથમાં. એનો રમાઓ એ રમે છે, એનો જમાઓ એ જમે છે, એનો નચાવ્યો એ નાચે છે, એનો નમાવ્યો એ નમે છે. એ ધરડો થાય છે—આ બધી પરતંત્રતા વેઠી ઘડપણ સુધી પહોંચવાની એનામાં તાકાત રહી હોય છે તો—તે વેળા પુત્રવધૂની મરજી પ્રમાણે એને રહેવું પડે છે. આપણામાં કહેવત છે કે ‘લોચોપોચો માડીનો ને હેલછખીલો લાડીનો.’ ઘડાઈને એ ઘાટમાં આવે છે ને પાકો ઘડો થાય છે ત્યારે એને ગળે ફાસો લગાવે છે એની પત્ની. આમ બધી રીતે જોતાં પુરુષ પરતંત્ર છે.

જ—કેવળ દલીલબાજીથી સત્ય સ્થપાતું હોય તો તમારી વાત માનવા હું તૈયાર છું. સ્ત્રીની પરાધીનતાનાં નરી આંખે રોજ દર્શન કરવા છતાં, માત્ર શબ્દોને બળે એ પરાધીનતા હું બૂલી શકું એમ નથી.

સ—તમારી વાત એક રીતે ખરી છે. નરી આંખે જોઈએ તો સ્ત્રી પરાધીન છે એમ દેખાય. પણ કેટલીક અત્યંત સ્પષ્ટ ને તેજસ્વી વસ્તુ પણ—દાખલા તરીકે, સૂર્ય જેવી, નરી આંખે જોઈ શકાતી નથી. કેટલીક વસ્તુનું

યથાર્થ ૨૧૩૫ મમજવાને એક વાર ઉઘાડી આપે એ જોઈ લીધા પછી આખ
મીંચી તેનો ખિચાર કરવાની જરૂર પડે છે આમ બાહ્ય દષ્ટિએ સ્ત્રી પરાધીન
દેખાય છે

જ—દેખાય છે શું, કે જ ?

મ—ના, નથી, વાસ્તવિક ગીતે જોતા પુરુષ પરાધીન છે અને સૌથી
વિશેષ કમજોરતા તો એ છે કે એ પરાધીન છે એ વસ્તુ પણ ઘણાની સમજમાં
આવતી નથી આથી એને અનેક અન્યાય વેઠવા પડે છે દામમાં, દ્રેનમાં
સલાઓમાં, સ્ત્રીઓ માટે ખાસ જોડક ગખવામાં આવે છે પુરુષની જોડક
પર આ જોમે તો વાધો નહિ સ્ત્રીની જોડક પર, ગમે તેટલી ભીડ હોય
તો યે, પુરુષથી મેસાય નહિ પુરુષ અધારમાં જતા હશે તો એ બાથનો
ગણાય અને માટે એ ગ્રાહ્યવિક ગણાય છોકરા ખરડા નીકળે તો બાપડું
નામ વજોવાય મારા જોડે તો માતાની પ્રદામાં શાય શિવાજી ને નેપોલિયનની
વીર માતાની પ્રશંસા કરનામાં આવે છે પણ એમને વીર માતા ઉપગત વીર
પિતા પણ હતા એ વાત જ જાણે જૂની જવામાં આવે છે પુરુષ મયદાઓ
ઘડી ઘડીને સ્ત્રીને સપડાવના માગે છે પણ હવે સમી અગ્રપ્રશ્ન એ હાથતાળી
આપી છટકી જાય છે મયદા ને ખીજા અનેક સાધનો વડે પુરુષ ને કરી
શકતો નથી તે નિમિષમાત્રમાં સ્ત્રી માત્ર એક કટાક્ષ વડે સારી થકે છે સિંહોનો
શિકાર કરનાર, ગામ આખાને ધુમ્મસનાર નરદેસરી યેર આવી નાજુક ને નમણી
એની અર્ધાંગના આગળ બકગી જેવો બની જાય છે બર્નાડ્ શાંએ સાચું જ
કહ્યું છે કે 'પુરુષ સ્ત્રીની ને ગુનામગીરી કરી રહ્યો છે તે કરતાં વધુ અધમ
જગનમાં ખીજું કંઈ નથી '

જ—અરે ! પણ આપણી વાતમાં ને વાતમાં મારી સલાનો વખત
પણ થઈ ગયો !

સ—તેમાં ચે તમે વાક તો પુરુષનો જ કાઢ્યો !

જ—ખિચારો પુરુષ ! *

જાદુની સૃષ્ટિ !

ઘણાક લોકો માને છે અને કહે છે કે નાટક અને સિનેમા સમાજસુધારણાના વિષયમાં બહુ ઉપયોગી થઈ શકે. ધારે તો આપણી નાટકમંથાઓ ને સિનેમાના મંથાબકો પ્રજાજીવનના ઘડતરમાં અમૂલ્ય ફાળો આપી શકે પણ મોટે ભાગે મનોરંજન સિવાય બીજી કોઈ કર્તવ્ય હોય એમ એમને દેખાતું નથી. કા તો જૂતકાળના સતતમદ તો સાથે લાડ કર્યા કરે છે, કા તો આપણા વાસ્તવિક જીવનમાં જેનો બહુધા અભાવ છે એના પ્રણય ને સવનનના અતિશયોક્તિ ને અરવાભાવિકતાથી ભરેલા કથાનકો રચી લોકોના ખિરસા ખાની કરે છે

આપણા નાટકો ને ખાસ કરીને સિનેમાની દિગ્ગે જાણે જાદુઈ સૃષ્ટિની રચના હોય એમ લાગે છે. વાસ્તવિકતા સાથે એને જારમો ચન્દ્રમા હોય એમ લાગે છે ગ્રંથકાળના મધન એ સૃષ્ટિને નડતા નથી પચાસ વર્ષના સતત ઉદ્યોગ છતાં મહાશુદ્ધિમાન મનુષ્ય જે ન કરી શકે, એવું કાર્ય પાંચ સેકન્ડમાં કોઈ પણ દિલ્મનો નાયક સહેનાઈથી કરી નાખે છે હજાર ગાઉના અંતર આખના પલકારામાં નાચિના કાપી નાખે છે. કાર્યજરણના નિયમો પણ એ સૃષ્ટિને ઝાઝા પજવતા હોય એમ દેખાતું નથી એમાં વગર કાગલો પ્રેમ થાય છે એ તો જાણે કંઈક સમજાય એવું છે, પણ વેર પણ કારણ વિના જ બધાય છે ને એ જ રીતે બિલકુલ કારણ વિના પેઢીઓના વેર કાગલોમાં ખૂરી થે શકાય છે ! પાંચમે માળેથી કોઈ બૂમકો મારે તો આપણા આ જડ જગતમાં એના હાડકાનો જૂકો ઘર્ષ જાય, પણ સિનેમાની જાદુઈ બુમિમાં એ સાતમે માળેથી પડતું મૂકે છે ત્યારે એને મોટે નીચે મોટરે ઊભી હોય છે, અને આટલે ઊંચેથી પડવાનો જરા થે આચકા ખમ્યા વિના એ મોટરમાં ચઢી એને મારી મૂકે છે. આપણી સૃષ્ટિમાં એક જાણ દશ માણસો ને માગે પક્ષે એક જ મનુષ્ય હોય ને એ જ ને પક્ષ વચ્ચે મારામારી થાય, ત્યારે ડાહ્યો હોય તો પેવો એકલો મનુષ્ય નાસી જાય કે કોઈકે દેકાણે મતાઈ ને ભરાઈ જાય, અને મૂરખ હોય તો માર ખાઈ ને મરી જાય પણ સિનેમાની સૃષ્ટિમાં લગભગ એવો રિવાજ થઈ પડ્યો લાગે છે કે એકને હાથે જ દશ જણે માર ખાવો જોઈએ.

અને એ મારામારીમાં દરી જણના હાલહવાલ યદ્ય જાય પણ પેલા એકલવીરનાં કપડાંની અંત્રી પણ એમની એમ રહે !

સામાન્ય રીતે પતિપત્ની રાચનગૃહમાં બેઠાં હોય ત્યારે ઘરનાં માણસ પણ ત્યાં જતાં નથી. પરંતુ નાટક ને સિનેમામાં પતિપત્નીને રાચનગૃહમાં એકલાં રાખવા એ અત્યંત જોખમકારક ગણાય છે. એ બેઠાં હોય ત્યાં ઠાઈ પણ માણસ ધરાવે, અહીં આવે છે, ખાસ કરીને જોજે ન આવવું જોઈએ તે જ આવે છે ! આપણા દેશમાં પ્રાચીન કાળમાં એવા પ્રમાણિક પુરુષો વસના કે લોકો ! બારણાં ઉઘાડાં રાખીને ચૂનાં, એમ કહેવાય છે. તે ખરું દરી કે ખોટું ને તો ઠાણ જાણે, પણ નાટક ને સિનેમાની આલમમાં બારણાં બંધ કરવાનો રિવાજ જ નથી. આપણામાં કહેવત છે કે 'શિવની વાડી સદા ઉઘાડી' તેમ એ સૃષ્ટિમાં ધનાઢ્ય મિલમલિકના દીવાનખાનામાં, પતિપત્નીના આગારગૃહમાં, સખીઓ ગરબો ગાતી હોય ને નાયિકા આધે જીભી રહી એ ગરબો ગોખવાનો મિથ્યા પ્રયાસ કરતી હોય, તે વેળા એના ખાસ ઓરડામાં, શરાબીઓ શરાબ પી રહ્યા હોય ત્યારે પીઠામાં, જુગારીઓ ધરમેળે ખાનગી રીતે જુગાર ખેલી રહ્યા હોય ત્યારે તેમના અડામાં ઠાઈ પણ મનુષ્ય સહેલાઈથી પ્રવેશ કરી શકે છે. 'આ અહીં આવ્યો શી રીતે ? એને ઠાઈએ રોક્યો નહિ ?' એવો પ્રશ્ન ઠાઈને થતો જ નથી-કદાચ ઠાઈકે જોનારને એવો પ્રશ્ન થાય તો એને પોતાના મનની નજજાઈ ગણી એ તરત બૂલી જાય છે. હૃદયપલટા માટે એ સૃષ્ટિને ખાસ વરદાન મળ્યું હોય એમ જણાય છે. ગમે તેવા પોતા માણસનું પણ હૃદય પલટાવવું કેટલું મુશ્કેલ છે એનો અનુભવ આપણને સર્વેને થયો હોય છે. પણ નાટકસિનેમાની દુનિયામાં ખાસ સ્ત્રીપુરુષો પોણાતણ અંક પછી અથવા 'ફિલ્મ'ના ઉત્તરાર્ધના અંતિમ ભાગમાં, એકાએક હૃદયપલટાનો ભોગ યદ્ય પડી સન્નીતિ ને મુજનતાને માર્ગે અહીં જાય છે. આખી જિંદગીનાં કાળાં કાળોની સ્થામતાને એક પાનપટ્ટીમાં ચોપડવા ચાહે એટલા સદૃશ્યજનક ચૂના વડે એ સદેહ કરી શકે છે.

આ અને આવા પ્રકારના આશ્લેષો આપણાં નાટકો ને સિનેમા પર કરવામાં આવે છે. પહેલી દષ્ટિએ આ આશ્લેષો સાચા લાગે એવા છે તેની ઠાઈથી ના પડાય એમ નથી. પરંતુ જિંદા જીતરીને વિચાર કરતાં લાગે ■ કે સિનેમા ને નાટકની સૃષ્ટિમાં જ જોયાય છે તે સર્વ યોગ્ય જ છે. એમાં ખોટું કંઈ નથી. એ માટે એના પર આશ્લેષ કરવાને બદલે એનો આભાર માનવો જોઈએ.

સાહિત્યની સૃષ્ટિને મખટે 'નિયતિમૃત નિયમરહિતા' કહી છે. બ્રહ્માની સૃષ્ટિના નિયમો એની દીકરી સરસ્વતીની સૃષ્ટિને લાગુ પડતા નથી. માણસ

જન્મે છે, જીવે છે, મરે છે આ જડ સૃષ્ટિમાં, પણ એ રમે છે, ખેલે છે, ઉલ્લસે છે કોઈક ખીજ જ દુનિયામાં. અને એ દુનિયા એ પોતાની જાતે બનાવે છે. કરોળિયો પોતાના જ મુખમાંથી કલ્પનાની અવનવી સૃષ્ટિ સરજે છે. બાળક મોટે ભાગે આ કલ્પનાસૃષ્ટિમાં જ રમતો રહે છે. એ મોટો થાય છે, વારત્તવિક જગતના મંધર્થમાં આવે છે ને એની કલ્પનાશક્તિ ઓસરતી જાય છે; પરંતુ એનું બાળપણ છેક હ્રસ્વ થતું નથી. એના શરીર પરથી દૂર જઈને એના મગજમાં અને ત્યાં જે કોઈક દૂર દૂરના અંધારા ખૂણામાં ભરાઈ ગયે છે; અને ત્યાં બેસીને કોઈ કોઈ વાર કલ્પનાનો જાદુઈ દંડ ફેરવી પરીઓનો પ્રદેશ જિઓ કરે છે. મોટે ભાગે તો એ મંતાઈ રહે છે પણ વખત મળ્યે એ મનુષ્યની રવરનામાં, એના કલ્પનાવિલાસમાં, એના કલાસર્જનમાં ડોકિયું કર્યા વગર રહી શકતું નથી. વૃક્ષનાં શીયામાં જીયાં પાંદડાંને પણ રસ તો જમીનમાં દટાએલું એનું મૂળ પહોંચાડે છે, તેમ ગમે તેવા પ્રૌઢ વયના પુરુષનું જીવન પણ છેક અંધારે ખૂણે લપાએલું એનું એ કલ્પનાત્રિય બાળપણ રસમય બતાવે છે. સામાન્ય રીતે વારત્તવિક જગતમાં જીવતો મનુષ્ય જોડે જોડે કલ્પનાજીવન પણ જીવતો જ હોય છે. આ દુનિયાના અનેક કદે અનુભવે કંટાળેલો યાકયોપાકયો એ ધણી વાર કલ્પનાસૃષ્ટિનો આશરો શોધે છે.

ઈશ્વરે આપણને આ જડ સૃષ્ટિમાં જીવવા ઉત્પન્ન કર્યા ત્યારે આપણે ઈશ્વરને સન્નર્યો, અને એની સાથે કલ્પનાસૃષ્ટિમાં જીવવા લાગ્યા. આપણી એ કલ્પનાસૃષ્ટિનું ઉત્તમોત્તમ કુસુમ તે સાહિત્ય અને કાવ્ય. નાટક, સિનેમા એ બધી એ કુસુમની વિવિધ રંગ ને સુવાસભરી પાંદડીઓ.

વસ્તુસ્થિતિ આવી હોવાથી નાટક ને સિનેમાની સૃષ્ટિ વાસ્તવિકતાથી દૂર રહેતી હોય તો તેમાં આશ્ચર્ય જેવું અથવા અનિષ્ટ શું છે? જે અહીં નથી તે ત્યાં છે, માટે તો આપણે પૈસા ખર્ચાને એનું અવલંબન શોધીએ છીએ. આપણે જે નથી તે થવા ઇચ્છીએ છીએ, આપણે જે મળતું નથી તે મેળવવા ઇચ્છીએ છીએ, ને આ નૃષ્ટિમાં જે થવા માગીએ છીએ તે ચર્ચ શકતા નથી, જે મેળવવા માગીએ છીએ તે માર્ગ પણ પ્રયત્ને મેળવી શકતા નથી, તેથી થોડી વાર આ વાસ્તવિક જીવન પર પડેલો પારી, પડેલો પરના જીવન સાથે એતપ્રેત ચર્ચ જઈએ છીએ. આપણા જીવનમાં સંવનન, પ્રેમ નથી; કદાચ નહિ જેવો પ્રકાશ સાંપજો હોય તો તે વ કડોર જીવનના તાપમાં વિલીન ચર્ચ

ગયો હોય છે, અને તેથી રંગભૂમિ કે પડદા પરનાં પ્રણયજીવન એ આપણાં જ પ્રણયજીવન હોય એવાં વહાલાં લાગે છે. લૂંટફાટ, ખૂન નહિ તો ચોરી કરવાની પણ ઇચ્છા કોઈને કોઈ વાર આપણને યદ્ય હોય છે. અને એ ઇચ્છાના અવાજને ગળું દબાવીને આપણે રૂંધી રાખવો પડે છે. આપણી વણખાંગરી રહેતી એ મહેરબાન પડદા પરનો વીર, ચોર કે લૂંટારું પુરી પાડે છે ને તેથી જ ભદ્ર પુરુષો પણ એને તાળીઓ પાડી વધાવી લે છે. આમ ચોરી કર્યા વગર એ કર્યાનો આપણને સંતોષ મળી શકે છે ને કર્મના બંધન વિના તેનો આનંદ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે.

પણ આમ વાસ્તવ જીવનને ભૂલીને કલ્પનાસૃષ્ટિમાં આપણે વિહરવા લાગીએ તો escapism (કડોર વાસ્તવિકતાની સામે થવાને બદલે તે જાણે છે જ નહિ એમ મનને મનાવી લેનારો મોહ) ફેરવી નાખવા) ની વૃત્તિને ઉત્તેજન આપવા જેવું થાય; રેતીનાં તોફાન આવે છે ત્યારે શાહમુગ પોતાનું મોહું રેતીની અંદર ઊડે ખોસી દઈ, કોઈ જાતનું તોફાન છે જ નહિ એમ મનને મનાવવા મથે છે, તે જ રીતે આ પણ એક પ્રકારની આત્મપ્રતારણા જ કહેવાય એમ કદાચ કોઈને લાગશે. પણ ખરી રીતે જોતાં માણસનું આત્મ જીવન એક યાત્રીજી પ્રકારનું escapism જ છે. સાહિત્ય ને કલાસૃષ્ટિમાં તલ્લીન યદ્ય એ છીએ તે સ્પષ્ટ પ્રકારનું escapism છે, અને શાહમુગ પોતાનું મોહું ઠાકી દે છે એ 'પરથી તોફાન જેવી વસ્તુ છે જ નહિ, એમ એ પોતાના મનને મનાવવા માગે છે એમ આપણે શી રીતે કહી શકીએ? એમ કેમ ન હોય કે તોફાન સામે ખુલ્લે ગેરે એ ઊભું રહે તો એ કદાચ ઈર્ષા પામી મરી જાય તેને બદલે મોહું મંતાડવાથી જ એ જીવી શકે છે?

છટાં પાડવા લગલગ અશક્ય બને છે. રેતીના રણમાં ઊભેલો માણસ પાછળ જુએ છે તો એને પાણી દેખાય છે, દૂર આગળ જુએ છે તો એને પાણી દેખાય છે, પણ તે ઊભો છે તે જગાએ માત્ર રેતી સિવાય એને બીજું કંઈ દેખાતું નથી. તેમ વર્તમાનમાં ઊભેલો મનુષ્ય ભૂતકાળમાં નજર ફેંકે છે, તો એને કલ્પનાતું રમ્ય જળાશય દેખાય છે, અથવા દૂર ભાવિમાં એ દષ્ટિ ફેંકે છે તો ત્યાંય મીઠા પાણીનું સરોવર એને જણાય છે. પણ વર્તમાન તો એને કઠોર જ લાગે છે. રણમાં જણાતા એ મૃગજળથી તૃષ્ણા છિપાતી નથી. પરંતુ કલ્પનાસૃષ્ટિનું મૃગજળ તો માનવીની રસતૃષ્ણા છિપાવે છે. ઉપરાંત ભૂત અને ભવિષ્ય માટે આપણે જે માનવા તૈયાર તે વર્તમાન માટે માની શકતા નથી. ભૂતકાળમાં ચમત્કારો થતા, ભવિષ્યમાં થશે, અત્યારે જ થતા નથી એવું કંઈક આપણે માનતા હોઈએ એમ લાગે છે

સાહિત્યસર્જનની પ્રવૃત્તિ શરૂ કરી તે પહેલા શ્રી મુનશી કાર્ટમાં એક કેસમાં દલીલ કરતા હતા, તે વેળા ન્યાયમૂર્તિએ એમનું અપમાન કર્યું. આથી મુનશીને એટલું લાગી આવ્યું કે મુળર્થનો ત્યાગ કરી એ ભરત્ય ગયા. ત્યાં પણ એમને ગોઠ્યું નહિ. એટલે નર્મદાની પરક્રમ્યા કરવાના નિશ્ચયથી એમણે નર્મદાને કિનારે લટકવા માડ્યું. દૂર જગલમાં એ નીકળી ગયા ત્યાં એને કોઈ ઉચ્ચ તપશ્ચર્યા આદરતા સાધુનાં દર્શન થયા. ઘણા દિવસની સમાધિ સાધુએ ત્રણ દિવસ પહેલા જ છોડી હતી અને એ ભૂખ્યા થયા હતા. શ્રી મુનશીએ પોતાની સાથે થોડું લાથું લીધું હતું તે એમને ખાવા આપ્યું, અને સાધુ જમી રહ્ય પછી નદીએ જઈ જળ લઈ આવીને એમને પીવા આપ્યું. પાણી પી રહીને ગંતોપપૂર્વક એકાકાર ખાતા સાધુ બોલ્યા : “ જા, બચ્યા ! તું મુજરાતનો એ નવલકથાકાર થશે. જે દિવસ પહેલો આવ્યો હોત તો તું મોટામાં મોટો કવિ થાન પણ હવે નવલકથાકાર થશે.”

મુળર્થના રરતા પરના દીવાઓ ગમે તે કરવા છતાં ઝાંખા થતા જ નથ ‘ બ્લેકઆઉટ ’ના દુકમનો આ રીતનો ભંગ કેમ થઈ રહ્યો છે તેની ઘણી તપાસ કરવા છતાં પત્તો નહોતો લાગતો. અતે અચાનક રીતે ખગર મળ્યા કે પંડિત ઝંકારનાયજી મુળર્થ આવ્યા છે ને દરરોજ માન્યે એ દીપક રાગ ગાય છે. આ દીવાઓ ઝાંખા થઈ શકતા નથી, અને ‘ બ્લેકઆઉટ ’ ના બધા પ્રયત્નો વ્યર્થ જાય છે.

આ જાતની કથાઓ આજે કોઈ જોડી કાઢે તો આપણે તેને ઉસી કાઢીએ. પણ પ્રેમાનંદ અને તાનસેનની બાબતમાં આ જ પ્રકારની કથાઓ છે, તે હાલ ઉત્પન્ન કરવાને બદલે આપણામાં અહોભાવ ને આદરની વૃત્તિ ઉત્પન્ન કરે છે. અને શાણા માણસો જરા જુદા અર્થમાં ને અન્ય પ્રસંગે કહે છે તેમ એ સૌ કાળનો પ્રભાવ છે. પ્રેમાનંદ ને તાનસેન કે મુનશી ને ઝઘકારનાથ એમના વચ્ચેના એ ભેદ નથી. એ ભેદ છે જૂત અને વર્તમાનનો. આમ સિનેમા ને નાટકની સૃષ્ટિ આપણી વાસ્તવિક સૃષ્ટિથી દૂર, અરપટ રહે એમાં કોઈ રીતે ખોટું નથી. પણ વાંધો માત્ર એટલો જ છે કે કોઈક કોઈક વાર એમાં વાસ્તવિકતા ઘૂસી જાય છે ને જાદુની સૃષ્ટિ આપણી વાસ્તવિક સૃષ્ટિ જેવો વેશ ધારણ કરી પાડે છે. એમ ન થાય તેની કાળજી રાખવી જોઈએ.

ચાલિમાં સારા વર ઘણા હોય, પણ દીકરી તો એકને જ દર્શ શકાય તેમ, ઓળખીતા ઉમેદવારો અનેક હોય તો પણ મત તો એકને જ દર્શ શકાય, એ સાદું સત્ય સમજવાની તેઓ ના પાડે છે. અથવા 'એ એક તે હું જ' એમ આગ્રહપૂર્વક કહે છે; એટલું જ નહિ, પણ મતનું અદાન એટલે અગત અપમાન એવો ભૂલબરેલો ને વિચિત્ર સિદ્ધાન્ત પણ બાંધી બેસે છે.

તબિયત બગાડવાની કલા

વખત બગાડવાની કલા વિષે રમણભાઈએ લખ્યું છે. ઘર બગાડવાની, જાજરુ બગાડવાની, જનોઈ બગાડવાની, ચોપડી બગાડવાની કલા વિષે હજી સુધી કોઈએ કંઈ લખ્યું નથી.

તબિયત બગાડવાની તે કલા હોય? એ તો એની મેલે બગડે. તબિયત સુધારવાની કલા ને શાસ્ત્ર બ'ને છે, એમ ઘણાને લાગશે. પણ તબિયત બગાડવાની પણ કલા છે, એ કલામાં છેક પ્રાચીન કાળથી આપણે પારંગત છીએ અને પ્રાચીન કાળની અનેક કલા લુપ્ત થયા છતાં, આ કલા હજી આપણે જાળવી શક્યા છીએ એ વસ્તુની પ્રતીતિ આપણી લગનસરા જોનારને થયા વગર રહે એમ નથી.

આપણે ત્યાં તબિયત બગાડવાને અનેક સાધનમંપત્તિ છે. આપણાં શહેરોમાં જોઈએ તેટલા અથવા તેથી થે વધારે જથ્થામાં મચ્છર છે, માંકડ છે, ચાંચડ છે, શેરીમાં રખડતાં કૂનરાં છે, રસ્તા પર એકાં પાણીથી બરેલાં ખાખોચિયાં છે. આપણા વાતાવરણમાં મેલેરિયાના, ઇન્ફલ્યુએન્ઝાના, શીતળાના, હડખાઈ ઉધરસના, મેનિંગ્લિસના જંતુઓ છે; અને સર્વ પ્રકારનાં જંતુઓને આવકાર આપીને અપનાવી લે એવાં આપણાં શરીર છે.

પણ આ રીતે તબિયત બગડે એમાં કોઈ જાતની કલા નથી. આમાં કોઈ પણ પ્રકારની સર્જનાત્મક અથવા વિસર્જનાત્મક પ્રવૃત્તિ આપણે કરવાની હોતી નથી. બમરો વાંસ કોરે ને એમાં અક્ષર જેવું વંચાય તેથી કંઈ એણે લેખ લખ્યો ન કહેવાય. પોપટ માણસ જેવું બોલે તેથી કંઈ એ લાપણુ કરે છે એમ ન કહેવાય. તે જ પ્રમાણે ઉપયુક્ત કોઈ કારણથી આપોઆપ તબિયત બગડી આવે તેથી કંઈ આપણે કદાપૂર્વક તબિયત બગાડી એમ ન ગણાય.

સામાન્ય રીતે તબિયત બગડે છે એમાં કલાનેા આનંદ આપણે માણી શકતા નથી. પરંતુ કલાત્મક રીતે તબિયત બગાડવામાં તો અપૂર્વ આનંદના બોક્કા ઘઈ શકાય છે. સામાન્ય રીતે કલાકાર પોતે પોતાની કૃતિને આરવાદ

માણી શકે છે પરંતુ આ તબિયત બગાડવાની કલામાં તો કલાકાર પોતે તેમ જ ખીખ પશુ ભોક્તા બની કલાકાર તરીકે રસારના અનુભવી શકે છે

હિંચામાં હિંચી કલા પાછળ અમુક પ્રકારનું અજ્ઞાન રહ્યું હોય છે તેમ જ એના પ્રકારની મના લગભગ કુદરત જેવી હોય છે એમ કલાના સમર્થ વિવેચકોનું માનવું છે તબિયત બગાડવાની કલા પણ લગભગ કુદરતી લાગે એવી હોય છે, અને એ પ્રકારના કલાકારો શા ઉદ્દેશથી પોતે અમુક કાર્યની પ્રવૃત્તિ કરી રહ્યા છે તે વિશે અજ્ઞ હોય છે આથી એને હિંચ્ય પ્રકારની મના તરીકે ગણી શકાય

લગ્નના રીતરિવાજો, સમારંભો, વિધિનિવેધો, વગેરેના વગેરેની રચના કરનારા આપણા પૂર્વજો, આ તબિયત બગાડવાની કલા છે એમ જાણતા ન હતા છતાં કુદરતી રીતે કેટલી મરણનાથી ને કેવી સંઘોટ રીતે તબિયત બગાડે છે એ આપણા સર્વના અનુભવની વાત છે પ્રથમ તો લગ્નની મોસમને તબિયત બગાડવાના અનુકૂળ સમય તરીકે પસંદ કરવામાં આવે છે હિનાળામાં માણસથી કામ થતું નથી ઑફિસ, શાળા વગેરે પણ રજા પાળે છે તે સમયે આપણને લગ્નને લીધે ઘણું કામ કરવું પડે છે. સામાન્ય રીતે શરીર ત્યારે આરામ માગે ત્યારે એની પાસે કામ નેવું એ કઠણ છે એકલા લગ્ન જ આગળના નાખના હોય તો કદાચ કોઈ તે મંત્રી નાખી શકે એમ માની, એની સાથે ખીખ અનેક કામો આકળી નેવામાં આયા હોય છે

લગ્નની શરૂઆત થતા પહેલાં ઘરે સમરાવવાનું, રંગાવવાનું વગેરે નીકળે છે ઘરના માણસોનો અરધો ભાગ એમાં જ થાય છે નવા રંગની વાસ લેતા લેતાં લગ્નની તૈયારીઓ થવા માટે છે પણ આવે છે વરધેડા એક લગ્નને અગાઉ બીજાને કેટલેક ઠેકાણે તો ત્રણથી ચાર વરધેડા હોય છે વરધેડા માટે કોઈ સમય નિયત નહિ કોઈક સવારે કોઈક બપોરે, કોઈક સાંજે તો કોઈક રાતે એમ છુદ્ડે છુદ્ડે વખતે વરધેડાઓ નીકળે છે ખરી બપોરે ધગધગતા તાપમાં માનવનું જનન જેમ બને તેમ વધારે દેરવવામાં આવે છે વરધેડામાં ગોલા આપવા તેડાગના શરીરને જરા પણ આગમ મગે તો તબિયત બગાડતી નટપી જમ્યે એટલા મટે વરધેડા હિતરે કે તગત ખીજી ધમાલ શરૂ થાય છે એ પતે એટલે જમવાનું જમવાનું પણ એવે સમયે એવે સ્થળે ને એવા પ્રકારનું ગળવામાં આવે છે કે આટઆટલી અનુકૂળતા છતાં જેની તબિયત બગાડી ન હોય, તેને પોતાની તબિયત બગાડવાને પટ્ટી તક મળે સા પુષ્કળ ધૂન હિંગી હોય સ્થળે સ્થળે ગગા ને જમનાનાં પવિત્ર પાણી વળી ગ્વા હોય, ઘરોના નીચવા ભાગમાંથી કુમ્ભોને ભુલાવે એવી સુવામ ફેવાઈ ગઈ હોય, એવા રસ્તા પર ધણી સારી

તળિયતે પણ પચાવવી અઘરી પડે એવી વાનીઓ, કેટલીક સુદગ્ધ, કેટલીક અર્ધદગ્ધ, ઊંધ સિવાય ખીજા કોઈ પણ કાર્ય માટે શરીર કે મન તૈયાર ન હોય તેવે સમયે પીગસાય અને ખૂબ આગ્રહ કરી કરીને તે ખવડાવવામાં આવે.

પણ આટલેથી અટકે તો કદાચ કોઈકે સારા રહી જાય એટલા માટે શાંતિભોજનની પરંપરા ગોઠવવામાં આ છે. જઠર ભારે ખોરાક પચાવી અસહની શક્તિ મેળવવા કમનસીબ ન નીવડે, એટલા ખાતર પહેલા દિવસનો ખોરાક અણુપચ્યો રહ્યો હોય, એટલામાં જ ખીજો દિવસે સવારે 'શિરાવવાનું'ને રાતે પાછી ન્યાત હોય જ. ન્યાતમાં પાંચસાત લગ્ન હોય ને તેને અગે નાનામોટા મળી દશબાર વરા ને શાંતિભોજન હોય.

પરંતુ કોઈનાં જઠર મજબૂત હોય, થોડા થોડા ઉજાગરા પણ તેઓ સહી શકતા હોય તો તેઓ આ સર્વ નિરાતે સહન કરી લે. તેમને માટે તળિયત બગાડવાનાં ખીજાં સાધનો છે. કદાહકંઠાસ, આપલે, ફટાણાં, રિસામણાં-મનામણાં ઇત્યાદિ વડે પ્રથમ તેમના મગજ બગાડીને અંતે તળિયત બગાડવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત મહેરિલ, ગમ્મત, ગરબા વગેરેના ચાલુ કાર્યક્રમો દ્વારા કોઈક ખાલી દિવસે ભૂવેચૂકે પણ કોઈનાથી ઉધાય નહિ એવી વ્યવસ્થા રાખવામાં આવે છે. આમ એક માણસની તળિયત પર દુગે દિશાએથી હલ્લો કરવામાં આવે છે. ઉજાગરા, ભારે ખોરાક, અનિયમિતતા, ગમ્મ ઉપરાંતનું વહીતરું, ખોટી દોડધામ, વગર કારણની ચિન્તા, કંડે વચનોની આપલે, આટલું બધું છતાં કોઈની પણ તળિયત એવી ને એવી રહે એમ લાગ્યે જ બને. આનાથી તળિયત બગડશે એમ બાણીએ તો આપણે તે કામ કરતા નથી, અને તે કદાચ કરવું પડે તો નિરૂપાયે ને નિરૂપાહે, નસીબને ને એવા કામ કરાવનારને ગાળ દઈને કરીએ છીએ. પરંતુ આ લગ્નનાં કામોની તો ચૂંબી જ એ છે કે એ સર્વ આપણે પૂર્ણ ઉત્સાહથી ને આનંદથી, પરણનાર વ્યક્તિ જોડે કંઈ પણ મંમંધ ન હોય છતાં, આપણે પોતે પરણતા હોઈએ એવા ઉત્સાહ ને આનંદથી ક્યાં જઈએ છીએ તળિયત બગાડા છતાં એ કાર્ય જરી રાખીએ છીએ અને છેવટે તળિયત વધારે બગડે ને કાય ન કરી શકાય, તો પણ આપણે એવા કાર્ય કરાવનારને દોષપાત્ર ગણતા નથી, પણ આપણુ નસીબનો જ વાંક કાઢીએ છીએ. ઘણુંખરું તો લગ્નસરાથી પરવારી માંદગીના બિજાનામાં સૂતા સૂતા, બહુ લાચર્યાળી હોઈએ તો ખેદા ખેદા, આપણે મંદોપથી બોલીએ છીએ કે હોય, એ તો જગ માંદા પણ થવાય, લગ્ન કંઈ અમથાં યાય છે? આમ માંદા પડવામાં આપણે આનંદ માણી શકીએ છીએ તેમાં જ એ કલાની સાર્થકતા છે.

ખરી સાહસવૃત્તિ

“અને આ લોકો કહે છે કે આપણી પ્રજા સાહસિક નથી !” હું કંઈક મોટેથી બમડ્યો.

લગભગ પોણા કલાકથી દ્રામની વાટ જોતો હું દ્રામના એક રસન આગળ ઊભો હતો મારી નજર આગળથી લોકોથી ઊભરાતી ચૈદિક દ્રામો પસાર થઈ ગઈ હતી ‘હવે પછીની દ્રામ આવશે તે તો ખાલી જ આવશે તેમાં જગા મળી ગયો’ એમ દરેક વખત ભરેલી દ્રામ આવતાં તેમાં ચડવાનો નિષ્ફળ પ્રયત્ન કર્યા પછી, મારા મનને હું મનાવતો હતો એટલામાં આથેથી તદ્દન ખાલી દેખાતી દ્રામ આવી એને મળવા હિત્માહર્ષક હું આગળ ધસ્યો ને મેં જોયું તો અદરથી તો દ્રામ ખીચોખીચ ભરાઈ ગઈ હતી, પણ એની બહારની બાજુએ પણ ગુરુવાર્ધણના નિયમનો ભંગ કરવાની અદ્ભુત સ્પર્ધામાં ઊતર્યા હોય એવા અનેક માનવશરીરો લટકી રહ્યા હતા, તે જોઈ ઉપધુન વામ્પ મારા મુખમાંથી સરી પડ્યું.

“મુ કહેઓ છૂ બાવાજી ?” મારી બાહુમાં ઊભેલા એક પારંગી ગૃહસ્થે પૂછ્યું.

મારા વામ્પનો અર્થ વિશદ કરતા મેં એમને બતાવ્યું : “આપણા લોકોમાં સાહસવૃત્તિ *Adventurous spirit* નથી એમ ખીનઓ કહે છે, પણ આ છૂઓ, દ્રામની બહારની બાજુએ લટકતા આપણી પ્રજાના નમૂનાઓ’ એમનામાં શું ઓછી સાહસિકતા છે ?”

“અરે ! સાલા મરવાના થવાજી ? દરેકજ કોઈ દ્રામમાંથી તો કોઈ દ્રેનમાંથી ને વરી કોઈ બસમાંથી પડેજ ને તો બી સાલા આમ લટકવાનું હોરતા નહિ !”

“એનું નામ સાહસ !” મેં કહ્યું.

“સાનું ધૂલનું સાહસ ! એદવેચરનો રિપરિત (સાહસવૃત્તિ) દોય તો

લદાઈમાં કાંય નહિ જોરાતા ? પહાર પર કાંય ચરવા નહિ જતા ? આપરામાં વરી એદવે ચરતો રિપેરિત હતો જ કેદારે ?”

આપણી પ્રજામાં સાહસવૃત્તિ કદી હતી જ નહિ, છે નહિ ને ભવિષ્યમાં આવવાનો સંભવ ઘણો ઓછો છે એવો, ઉપર્યુક્ત પારસી ગૃહસ્થની માફક ઘણાઓનો અભિપ્રાય છે. હિંદુસ્તાનીઓમાં અને તેમાં જે ખાસ કરીને ગુજરાતી-ઓમાં, સાહસવૃત્તિનો કેવળ અભાવ છે; પરિણામની પરવા કર્યા વિના જોખમનાં કાર્યોમાં ઝંપલાવવાનું તેમનામાં જોખમ નથી; હૃદયદૌર્બલ્ય ને પરિણામની ગણતરી કર્યા કરવાને લીધે પ્રજા ભીરુ ને કાયર બની ગઈ છે, એવા આક્ષેપો પરદેશીઓ તરફથી આપણા ઉપર કરવામાં આવે છે અને ખુશીની વાત તો એ છે કે એ વાત આપણા પોતાના દેશના કેટલાક મનુષ્યો પણ માનતા થઈ ગયા છે ! આપણો પ્રાચીન ઇતિહાસ, આપણી વર્તમાન અવસ્થા, આપણી ભાવના ઇત્યાદિ કશાનો વિચાર કર્યા વિના, પરદેશી પંખીડાંઓ અહીં થોડી વાર આવી જઈને જે દેહકે કરે, તેનો પડથો પાડવો એ પણ સાહસવૃત્તિની નિશાની નથી ! આપણે લડાઈમાં જતા નથી, પહાડો ઉલ્લંઘવા આતુરતા દર્શાવતા નથી, વન્ય પશુઓ ને પ્રજાઓના શિકાર કરવા નીકળી પડતા નથી એ ખરું; પણ તેથી આપણામાં સાહસવૃત્તિ જ નથી એમ કહેવું એ કાઈ રીતે સાચું નથી.

સાહસવૃત્તિ એટલે શું તે બધા સમજી શકે તેવી વાત નથી. સાહસવૃત્તિ હમેશાં રણમેદાનને પથે જ પળે છે કે પહાડો ને ખીણોમાં જ આવડે છે એમ નથી. જડવાદમાં રચ્યાપચ્યા રહેલા દેશોમાં સાહસવૃત્તિ જડવાદને માર્ગે વધી છે; અધ્યાત્મવાદના ઉપાસક દેશોમાં સાહસવૃત્તિએ આધ્યાત્મિક વક્ષણ લીધું છે. જોખમ, હેરાનગતિ કે મોતના પણ મંલવની પરવા કર્યા વિના, અમુક કાર્ય કર્યા જવું એનું નામ જો સાહસ હોય તો એ વૃત્તિ આપણામાં જોઈએ તેટલી નેકદાય જોઈએ તે કરતાં વધારે પ્રમાણમાં-છે.

પ્રાચીન કાળથી આપણામાં સાહસવૃત્તિ હતી. એકલા મહાભારતનું અવલોકન કરીએ તો તેમાંથી જે સાહસના અનેક દૃષ્ટાન્ત મળી આવે છે શાપનો અંજો સ્ત્રીથી દૂર રહેવાની જરૂર હતાં, લયે જગલમાં-પણુ લાં જે એક નહિ ને જે સ્ત્રી સાથે રહેવામાં પાંડુએ ઓછી સાહસવૃત્તિ દર્શાવી નથી. કુંવારી હોવા છતાં પણ મંત્રના બળે કુન્તીએ સૂર્યને નિમંત્રવાનું સાહસ નહોતું કયું ? એક પતિ રીઝવવો જ મુશ્કેલ છે, તો પાંચ પાંચ પતિ-અને તે પણ પાંડવ જેવા-કરવાનું સાહસ દ્રૌપદી સિવાય બીજી કાઈ સ્ત્રી કરી શકે એમ છે ?

અને જનમેજય ' દક્ષિણ દિશામાં જવાની એને ના મહેવી, ત્યાં જાય તો ડોર્ડ જીવાન સ્ત્રી સાથે પ્રેમમાં ન પડવું, પ્રેમમાં પડી જતાય તો તેને પરણવું નહિ, કદાચ પરણવું પડે તો યજ્ઞ ન કરવો, યજ્ઞ પણ કરવો પડે તો જીવાન બ્રાહ્મણોને ન મોલાવવા-ધસાદિ ધસાદિ અનેક વિત્તપોથી ભરેલી એને ચેતવણી મળેલી, હતા એણે બધું જ કર્યું । એને સાહસિક ન ગણીએ તો કોને ગણીશું ।

તાજે જ દાખનો લઈએ રંગૂનમાં પહેલવહેલી બોમ્બટફિ જાપાને કરી ત્યારે પોતાને બહાદુર ને સાહસપરાયણ માનતા મનુષ્યો પણ સલામત રથને આશરો લેવા આવી ગયા પણ આપણા હિંદીઓ ' જીત્યા કરતાં ભોયુ ભડુ ' એ કહેવનને સાર્થક બનાવતા, બોમ્બ પડવાથી પ્રાણહાનિ થાય છે તે ભોવા ખુલ્લામાં જોતા હતા । બોમ્બ પડવાથી પ્રાણહાનિ થાય છે તે શું તેઓ નહોતા જાણતા ? હતા વિમાનને ઉપે સાક્ષાત કાળનું ચક્ર માથે ભમી રહ્યું હતું, ત્યારે પણ અઘેય ઘા મરણમસ્તુ યુગાન્તરે ઘા મૃત્યુ આજે થાય કે યુગાન્તરે તેની તેમણે ચિન્તા સેવી નહોતી ઘણાએ એમને ગાડાં ગણી કાઢ્યા હશે પણ ગાડાંપણ વિના સાહસ ભભવે જ રી રીતે ?

પાશ્ચાત્ય પ્રજા તો અમુક પ્રમજે જ સાહસના કાર્યો કરે છે આપણા તો જીવનમાં સાહસ વણાઈ ગયેલું છે Live Dangerously (જોખમભરી નિહાળી ગાળો) એ સૂત્ર ખીજ પ્રજાઓને જીભે રમે છે-આપણે તો એને જીવનમાં હિતામુક છે ।

ખીજ સભ્યે જવાબ દીધો “તેમા શુ ? એવેગિયાનો આપ કેમ નથી થતો ? એમ ડરી જાય એ ખીજ ”

“પણ મચ્છર રોગનો ફેલાવો કરે છે” પહેલા ગૃહસ્થે દલીલ કરી

‘એમા ખોટું શુ ? રોગનો ફેલાવો નહિ થાય તો ખિચારા ડોક્ટરો શુ કરશે ?’ એમને પ્રત્યુત્તર મળ્યો

હડખાયા ફૂતગના મલનની કદપનાથી જ હડખાયા બની જઈ કેટલાકો ફૂતરાઓને મારી નાખવાની યોજના જ્યારે જ્યારે ગૂં કરે છે, ત્યારે હમેશા આ પ્રકારના સાહસવીરો જ ફૂતરાની વહારે ધાય છે ને પ્રજાને હાલના કનક માથી ઉગારી લે છે

આપણા રસોડા વંદાઓથી ભરેલા રહે છે અને જ્યાં લામો વખત ગલા રહેતું પણ ન ગમે, એના ગ્રતા પર ઝાનિબોજનને પ્રસંગે નિરાતે જમવા બેસતા આપણને કોઈ જાતનો સંકોચ થતો નથી માકડ, મચ્છર, ચાચડ, ઉંદર, એ સૌ આપણા મક્કનોમા આપણા જોટની જ રતત્રતાથી વિહરી શકે છે ચાચડ માકડને જોઈને બી જનારા, ઉંદર દેખીને છળી મરનારા, રોગના જન્તુના નામ સાભળી બેભાન બની જનારા અને દર્દીના દાદાની છબી જોઈ કાર્મોસિક સાબુથી માત વાર હાથ ધોનારા, રોગ ને મૃત્યુથી પળે પળે ડરનારાઓમા સાહસવૃત્તિ છે એમ કહી શકાય ? કે મરણ પ્રકૃતિ શરીરિણાં વિકૃત્તિર્જીવિતમુચ્યતે વૃદ્ધે (મરણ એ જ કુદરતી છે, જીવન તો વિકૃતિ માત્ર છે) એમ માની પ્રતિક્ષણે રોગ ને મૃત્યુના સંભવને આવકારનારા એના આપણામા ?

આપણા રીતરિવાજો આપણા વિધિનિયેધો, આપણી રહેણીકરણી-સર્વના મહાણુ સાહસના પાયા પર જ થયા છે ઉપવાસ કર્યા પછી હવડો ખોરાક ખાવો એવો નિયમ છે, ત્યારે આપણે એકાદશી, શિવરાત્રિ વગેરેના ઉપવાસ પછી તરત જ ખારણા કરી ભારે ખોરાકને ઉદરમા પધરાનીએ છીએ એ જ રીતે ઉજાગરા પછી પેટ હનકું રાખવું જોઈએ તેને બદલે જન્માષ્ટમી આદિ તહેવારે જાગરણ કરી બીજે દહાડે આપણે પ્રસાદ (ને મિષ્ટાન્ન) નિરાતે આરોગીએ છીએ. અન્ય દેશેમા પરણતા પહેલા તરુણો ને તરુણીઓ એક ખીજના સહનાસમા આવે છે, સાથે હરેફરે છે, એકબીજાના સ્નાયવથી વાકેફગાર થાય છે પણ અહીં તો કન્યાએ વરને ન જોયો હોય—એનું ગામ પણ ન જોયું હોય ને વરે કન્યાનું નામ ન માલજ્યુ હોય તો તેનો કરો વાધો ગણવામા આવતો નથી પુરુષ શાક લેવા જાય તો તેની પરીક્ષા કરશે, દૂધી સાગી છે કે

નહિ, તાજી કે વાસી, મોંઘી ઠલ્લાદિ અનેક પ્રકારે પાગર દૂધી લેરી હોય તો પણ કંગે, પણ કન્યાની પમંદગી માટે એ કોઈ પણ જાતની ચિન્તા નહિ કરે. ખર આનાની ટોપી લેતા પહેલા એ માથા પર પહેરી ભેજે કે જરાનર છે કે નહિ -ને પછી જ ખરીદશે. પણ પરણતાં પહેલા એ એટલી પચાત કરતો નથી. ટોપી માથાની ન મળે તો એ તે નહિ લે, પણ સ્ત્રી માથાની મળે ને આખી જિંદગી માથાફેડામા ગાળની પડે તો તેમાં કંઈ નહિ. આખી જિંદગીના જોના પર આધાર, એવું લગ્નકાર્ય કેવળ સાહસશ્રુતિથી જ આટોપવામા આવે છે. જેટલું ધ્યાન વરધોડા ને ન્યાત જમાડવા માટે આપવું પડે છે, તેટલું વગ્નચાતી પસંદગીના વિષયમા આપવાની જરૂર નથી. જિંદગી એ જ સદા છે તો પત્રી લગ્નના નેખમથી ખીનાનું શું ?

પરદેશીઓ આપણી આ સાહસશ્રુતિ સમજી નથી શકતા, કારણ કે એમની સાહસશ્રુતિ ને આપણી સાહસશ્રુતિ વચ્ચે તાત્ત્વિક ભેદ રહેતો છે. આપણી સાહસશ્રુતિ ત્યાગના પાયા પર રચાયેલી છે, એમની રાગના પર. એમની દષ્ટિ પરાભિમુખ છે, આપણી આત્માભિમુખ એમની શ્રુતિ વિષયનિષ્ઠ છે, આપણી આત્મનિષ્ઠ એમનું આશ્રયસ્થાન નિશ્ચય છે, આપણું જ્ઞાન. એમની સાહસશ્રુતિઓ સકામ હોય છે, આપણી કેવળ નિષ્કામ, એટલે એમને કર્મબંધનોમા ફસાઈ પડે છે, આપણને મુક્તિની પ્રાપ્તિ થાય છે પાશ્ચાત્યોએ સાહસ કરી કરીને વિજ્ઞાનની ને ધર્મની મદદથી વિનાશ પ્રસાર્યો ને દેશો મેળવ્યા ને અતે રાજ ખટપટના બંધનમા પણ પાશ્ચાત્યો હિમાલય પર જાય છે-પોતાનો ઝંડો રોપવાનું આપણે હિમાલય જઈએ છીએ-હાડ ઓગાળવા. પાશ્ચાત્યો પ્રવાસ કરીને પછી ત્યાં નિવાસ કરી પડે છે, આપણે યાત્રા કરીને પ્રસાદ લઈ ઘેર આવીએ છીએ એ લોહો અમુક વસ્તુ મેળવવા માટે સાહસ કરે છે, આપણે સાહસ ખાતર સાહસ કરીએ છીએ એમણે સાહસને વેપારનું રૂપ આપ્યું છે, આપણે એને કલારવરૂપ આપ્યું છે.

‘યાદોમ કરીને પડો, કૃતેહ છે આજે’ એમ નર્મદે લખ્યું છે; પણ જ્યારે એ વાક્ય એણે લખ્યું ત્યારે એ પશ્ચિમના જડવાદની મોહિનીમા પડ્યો હતો. પાછળથી એ નિદ્રામથાથી એ મુક્ત થયો ત્યારે એને પણ સમગ્રણ કે પ્રવૃત્તિધર્મ પાળનારા પાશ્ચાત્યો ને નિવૃત્તિધર્મ સેવનારા આર્યો વચ્ચે જલ્દ ભેદ છે. યાદોમ કરનારી પ્રજા જુદી છે, આ પ્રજા તો હોમ કરનારી છે. કેવળ રદાયશ્રુતિથી યાદોમ કરી સાહસ ખેડનારી, જડનાદથી ઘેરાએલી પાશ્ચાત્ય પ્રજા અને તેનું

ત્યક્તેન મુદ્દજીયા. (ભાગ કરીને ભોગ ભોગવ) એ ઉપનિષદ વચનનું પાલન કરનારી, પરાધર્મપરાયણ આર્થ પ્રજા વચ્ચે કોઈ જાતની સરખામણી થઈ શકે નહિ પાશ્ચાત્યો સાહસવૃત્તિથી પ્રેરાઈ અન્યનું નુકસાન કરી પોતે ફાયદો ઉઠાવે છે, ત્યારે આપણી પ્રજા સાહસકર્મો કરી, અન્યને ખાતર જોખમો ખેડી, ખીજાને ફાયદો, કરી પોતે નુકસાન વેડે છે.

પાશ્ચાત્ય પ્રજાઓએ શત્રુના હાથમા પોતાની માલમિલકત ન જાય માટે ‘ધીકતી ધરા’ (Scorched earth)ની નીતિ ધારણ કરી છે, એ એમની જડ દષ્ટિ દર્શાવે છે. આપણે ત્યાં અસહયી સળગતી સ્ત્રી (Scorched women)ની નીતિ રાખવામા આવી છે. શત્રુના હાથમા ન જાય માટે જમીનને નહિ, પરંતુ જોરુઓને-અગ્નિગ્નનાં કરાવવામાં આવતું જર, જોરુ ને જમીન કળિયાનાં કારણ ગણાય છે. આજે તો જર ને જમીન માટે જ જડવાદીઓ લડી રહ્યા છે-જોરુ લડી લેવા જેવી મહત્ત્વની વસ્તુ એમને લાગતી નથી પરંતુ જર ને જમીન કરતાં પણ જોરુનું મહત્ત્વ વધારે છે એની કોઈ પણ શુદ્ધિમાન-અને હૃદયવાન-પુરુષ ના પાડી શકશે નહિ.

વેદના વખતથી આપણે હોમ કરતા આવ્યા છીએ. પ્રાચીનકાળથી પાશ્ચાત્યો યાહોમ કરતા આવ્યા છે. હોમ કરવો એટલે યલિદાન આપવું, ત્યાગ કરવો. આપણી હોમપરાયણતા આપણે ત્યાગ કરતા શીખવે છે. આપણા સાહસોનો હેતુ એક જ હોય છે-આપણને વધારેમા વધારે નુકસાન ને પારકાને વધારેમા વધારે ફાયદો શી રીતે થાય ? અને આના કરતા વધારે ઉદાત્ત ને વધારે લવ્ય સાહસવૃત્તિ શી હોઈ શકે !

આપણું આખું જીવન મુદ્દમ ને ઉદાત્ત પ્રકારના સાહસથી જ ઓતપ્રોત છે. એક રીતે આપણે છીએ છીએ એ પણ સાહસ જ છે.

આત્મપ્રસાધા

કોઈક વાર—

હું હું તુમ્હ, પામર, દીન, હીન, નિર્જલ ને નિરતેજ માનવસંગેકક હું
હું કર્ત પણ કરી શકતો નથી. હું જમુ છું તે પચાવવાની માગમા શક્તિ નથી
હું વિચારુ છું તે આચારમા મૂંઝવાની માગમા શક્તિ નથી નાનામા નાના કામ
માટે મારે ખીજા પર આધાર રાખવો પડે છે કશુંય ધાર્યું હું કરી શકતો
નથી. કોઈ પણ વિષયમા મારી યોગ્યતા કેટની બધી એછી છે એનો હું શાત
ચિત્તે ને લાગણીથી દોરવાઈ ગયા વગર વિચાર કરુ છું, ત્યારે શરમથી મારું
માથું નીચું કેમ નથી નમી જતું તેની જ મને નવાઈ લાગે છે હું કેવળ
માર્ગા ને અધમ છું કોઈનું કલ્યાણ કરવા ખાતર જરા પણ શ્રમ લેવો મને
રુચતો નથી, અને મારું કામ સર્વ કોઈ કરી આપે એવી આશા હું હમેશ રાખું
છું કોઈ મારું કામ ન કરી આપે તો જાણે એણે ભારે ગુનેા કર્યો હોય
તેમ હું ધારી લઉં છું આળમુ છું, પ્રમાદી છું, સમય અને પૈસાનો માત્ર
દુર્નય કર્તા છું એકલો પાપક લાગવા પી માગમા તાકાત નથી અને છતા
દુનિયા આખીને ઉચલાવવાની મારામા શક્તિ હોય એવો ધમક રાખતો છું છું
સદ્ગુણની ખાણ હોકે એવો મારો બાલ વ્યવહાર રાખુ છું પણ અંતરમા તો
મેનના યગ્ના થર ગાઝયા છે ને તેને દૂર કરવાની ધૂંછા સરખી પણ થતી નથી
એના અગ્નિવનની કોઈને જાણ ન થાય એ પી જ ફક્ત આળશ રાખુ છું

આવા આવા વિચાર મને આવે છે પણ ઘણી વાર તો—

મારી આસપાસ આટલા બધા મનુષ્યો છે તેના કરતા કોઈ રીતે હું
બેતરતો નથી અનેક બામતોમા હું એ બધાથી અદિવાતો છું મારા માટેથી
નગીનલાલ સગાવલાવાના પૈમા ઉચાપત કરી તાનેવત બન્યા છે એમ મેં કદી
મ્યું નથી પારકા પૈસા ઉચાપન કરવાની મેં પણ વાર મને મળેલી તક મેં
ગત, કંઈક કચવાતે મને પણ જતી થી છે પેલા આદર્શ શિક્ષક ગણાતા
ભાઈ પોતે જોને લખાવવા જતા એ મન્યાને લઈને લગી ગયા, મેં એ રીતે
કોઈ કન્યાનું અપહરણ કરવાનો વિચાર કર્યો નથી કદાચ મારા મુકુમ માનસમા

એવું વિચારવું જ પડ્યું હશે તો તેને ઊગવા દીધું નથી, જન્યત માનસ સુધી એને આવવા દીધું નથી. બદલાની આશા વગર મેં પારકાનાં કામો કરી આપ્યાં છે ને મેં કરેલા ઉપકારોનું વિસ્મરણ કરી મારા પ્રત્યે અપકાર કરનારાઓને પણ મેં જતા કર્યા છે. હું આજસુ છું એ સાચું ને તેથી મેં બહુ લખ્યું નથી એ પણ ખરું, પરંતુ હું લખવા માગું તો ગુજરાતના કોઈ પણ લેખક કરતાં ઘણું સારું લખી શકું. અત્યાગના ઘણાં એ કવિઓ કરતાં વધારે સારાં કાવ્યો હું રચી શકું એમ છું. આપણા લઘુપ્રતિષ્ઠ વિવેચકો કરતાં હું વધારે ઉચ્ચ કોટિના વિવેચનો લખી શકું અને નવલકથા હું જો ને જ્યારે લખીશ તો ને ત્યારે ગુજરાત આખું સ્તબ્ધ થઈ જશે. અલખત, કોઈક વાર મારું મન ખરાબ વિચાર વડે કંતુપિત બને છે પણ અગારા પરની રાખને ફૂંક મરી દૂર કરી નાખીએ, તેમ સહવિચારની સહાયથી હું એ દુર્વિચારોને દૂર કરી દઉં છું એકંદરે જોતાં હું સત્યપરાયણ છું, ન્યાયપ્રિય છું, માનવકલ્યાણની ભાવના સેવતા ઘણી વાર બને તે રીતે અન્યોનું લખું પણ કરી છૂડું છું. હું સ્વાર્થી છું એની ના નથી પાડતો. પણ સ્વાર્થી કોણ નથી? મેં જુલો કરી છે, ઘણી કરી છે પણ જૂલ ન કરી હોય એવો પૃથ્વીતત્ત્વ પર કોઈ પુરુષ પાક્યો છે ખરો? વળી સ્વાર્થ સાધતાં પણ મેં કોઈનું અહિન થાય એવી પ્રવૃત્તિ કદી એ ઉપાડી નથી. મારે હાથે જૂલ થઈ હશે તો તે કબૂલ કરના મેં કદી પણ આચકો ખાધો નથી. હું મારે મોઢે મારા વખાણ નથી કરતો તેથી માગમા વખાણવા જેવું કંઈ નથી, એમ માનવાની કોઈએ, મારે પોતે પણ જૂલ કરવી જોઈએ નહિ માગ કેટલાક અવગુણો કદાચ જગતથી છૂપા રહ્યા હશે પણ એથી એ ઘણા વધારે સફળતા માગ છૂપા રહ્યા છે તેનું શું? મારા નિકટના કુટુંબીઓ, મિત્રો ને પરિચિતો પણ મારા એ ગુણો જોઈ શક્યા નથી, તેની કદર જૂઝતા નથી, તો દુનિયાને તો એની ખગર પણ શી રીતે પડે?

આ પ્રકારનું મારું મૃત્યાકન હું કરું છું.

આત્મનિંદા ને આત્મમતુતિ બનેમા હું આમ પ્રવૃત્ત થાઉં છું અને મારી પેઠે ખીજા અનેક મનુષ્યોને પણ આવો જ અનુભવ થાય છે. છતાં આત્મસ્વાધ્યા ગર્વનીય છે, આત્મનિંદા એ દીનતાની, નમતાની, નિરસિમાનતાની પરાકોટિ છે એવી ભાનના પગપૂર્વથી ચાલી આવે છે. પાત્રકાના ગુણોને મોટા કરવા ને પોતાના ગુણોને નાના ગણવા એ સંત પુરુષોનું કર્તવ્ય છે એમ મનાય છે. ગમે તેવો મોટો માણસ પણ પોતાનાં વખાણ કરતો હોય છે તો તે સાંભળવું આપણને ગમતું નથી.

‘હું કહેતો હતો તેમ જ બન્યું ને ? હું હમેશ કહું છું તેમ જ થાય છે આનું પરિણામ આવું આવનાનું એમ મને અત કરણુમાધી પ્રેરણા થાય કે પણ હું એ કહું છું ત્યારે કોઈ માનવું નથી ને કેટલાક તો મારી મજાક પણ કરે છે, આ પ્રકારની ફરિયાદ મારા એક ઝોળખીતા સન્નિધન ઘણું ખરું છે. મારો અનુભવ, માનસશાસ્ત્રનું મારું જ્ઞાન આચાર્યદાનો તોલ મરી સમ્માની મારી જુદી ઇલાદિ સર્વના એક પછી એક પ્રમાણ મળતા રહે છે છતાં એ વિરોધ હું કઈ કહું છું તો લોકો મને બડામખોર ગણી કાઢે છે’ એવી ફરિયાદ ઘણા માણસને મોઢેથી મેં સાલગી છે.

‘તમે આટલા વરસ મારી સાથે રહ્યા પણ હજી મને બરાબર ઝોળખી નહિ ?’ ને હું પણ આટલા વરસથી તારી સાથે રહું છું પણ મારા ગુણની કિંમત તને હજી સમજાઈ નહિ.’ વીએક વધથી દાપત્યજીવનનો લઘાવો લઈ ગયેના પતિપત્ની વચ્ચેનો સવાદ સાલજનાનો લાલ મને થોડા વખત પર જ પ્રાપ્ત થયો હતો.

મારા ગુણની કદર જોઈએ એવી થતી નથી’ એવી ફરિયાદ લગભગ આપણે બધાને જ કરવાની હોય છે છતાં શરમના માર્યા આપણે એ કરી શકતા નથી ખીજા લલે ન કરે પણ આપણે તો આપણા ગુણની ક’ કરવી જોઈએ, એમ માની આપણે આપણી જાતના ચોગ્ય વખાણ કરીએ તો તે પણ લોકોને ગમે નહિ એ તો અન્યાયની પરિસ્થિતિ કહેવાય આત્મજ્ઞાન એ દુર્ગુણ છે એવો ખાની ભ્રમ કાણ જાણે કાણે દુનિયામાં ફેલાયો છે અને આપણે બધા જ એના ભોગ થઈ પડ્યા છીએ હું પોતે પણ કોઈ પોતાના વખાણ કરે તે ખમી શરતો નથી, ને એ જ રીતે હું મારા વખાણ કરીશ તો ખીજાને નહિ ગમે એમ માની, મારી જાતના, ઘણી ઇચ્છા હોવા છતાં એ વખાણ કરી શરતો નથી હું સાધુ કે મત નથી એટલે ખીજા આગળ ખોટી કે ખરી રીતે આત્મનિર્ણય કરવામાં પ્રવૃત્ત થતો નથી આમ, મને આ દુનિયામાં જે વિરોધો વધારે રસ છે તે મારી જાતના મંગલમા મારે મીન પાળવું પડે છે અને મારા વખાણ ને હું નથી કરી શકતો તે ખીજા કરે તે મટે સદાસર્વદા આતુર ન સોતકં રહું છું.

પણ વધારે જોડો વિચાર કરતાં મને લાગે છે કે આત્મજ્ઞાન એ દુર્ગુણ નથી પોતાને મોટો માનવો ને ખીજા પાસે મનાવવો એ મનુષ્યની સ્વાભાવિક આકાંક્ષા છે એ દૃષ્ટિથી જ પ્રેરણાને મનુષ્ય મદાલાનત માર્ગ માધે ઉપાડે છે, અને ખીજાઓથી અદૃષ્ટ રહેવા પોતાના સદ્ગુણોને વ્યક્ત કરવાની એ મદેશ.

દમેશ સેવતો હોય છે. આત્મસ્તુતિ કરતાં જ્યારે એ અતિશયોકિત ને અસત્યનો આશ્રય શોધે છે, તે ઘણી વાર જગતની સમતુલા બળવવા ખાતર. પોતાની જાતને જેટલી બંધે ચઢાવે છે તેટલા જ નીચે અન્યોને ઉતારી પાડે છે. જેટલા પ્રમાણમાં પોતાનામાં શુદ્ધિનું આધિક્ય છે તેટલા જ પ્રમાણમાં માંભજનારમાં મર્જતાનું પ્રાપ્ત્ય છે, એમ જ્યારે પ્રસક્ષ કે પરોક્ષ રીતે એ સૂચવે છે ત્યારે એની આત્મસ્લાધા શ્રોતાઓને અગ્રિય ચર્ચા પડે છે. પરંતુ તેથી એ વિવેકપુરસ્કર ને યોગ્ય પ્રમાણમાં આચરવામાં આવતી આત્મસ્લાધા હોય છે એમ સિદ્ધ થતું નથી. આત્મીયની પ્રશંસા એને આપણે કદી હેય ગણી નથી તો આત્મપ્રશંસા શા માટે હેય ગણવી જોઈએ ? પોતાનું કુળ, પોતાની યાત્રિ, પોતાનો દેશ, પોતાનો ધર્મ, પોતાની મંદિરકૃતિ એ સર્વ પ્રશંસા કરવા યોગ્ય અને એની પ્રશંસા કરવી તે મનુષ્યનો ધર્મ એમ ગણાય છે, તો ખુદ પોતાની જાત તેની પ્રશંસા કરવી તે અધમ કેમ કહી શકાય ?

પ્રાચીનકાળમાં જ્યારે કુટુંબલાવના વધારે સળગ રીતે પ્રસરેલી હતી ત્યારે આત્મપ્રશંસાની બહુ આવશ્યકતા નહોતી રહેતી. આત્મીયજનો પગપર પ્રશંસા કરી ચલાવી લેતા. એક જ કુટુંબમાં મામા, કાકા, ભાણેજ, ભત્રીજા વગેરે રહેતા ને એકબીજાની કોઈકવાર પ્રશંસા તો કોઈક વાર નિંદા પણ કરતા. માદોમાલ્ય પ્રશંસા કરતાં નિંદાને વધારે અવકાશ રહેતો હતો, પણ બહાર તો પોતાના કુટુંબની આબરૂ સાચવવા ખાતર, ને એ આબરૂ કુટુંબીઓની આબરૂ વધારી વગર વધારી શકાય એમ ન હોવાથી, એકબીજાની પ્રશંસા જ વધારે પ્રમાણમાં કરવામાં આવતી. આથી આત્મસ્તુતિની બહુ જરૂર પડતી નહિ. હવે જમાનો બદલાયો છે, કુટુંબલાવના કથળી ગઈ છે, ને વ્યક્તિવાદ વિકાસ પામતો જાય છે. આત્મીયલાવ કરતા આત્મભાવ વધારે પ્રમાણમાં પ્રસરતો જાય છે. અસલ ભત્રીજો કાકાનાં, ભાણેજ મામાનાં, કાકો ભત્રીજાના ને મામા ભાણેજના વખાણ કરતાં તે મુંદર પ્રથા હવે લગભગ લુપ્ત થઈ ગઈ છે. હવે તો ભત્રીજો કાકાને ને કાકો ભત્રીજાને, ભાણેજ મામાને ને મામા ભાણેજને કોઈ કોઈને દાદ દેતા નથી. એટલે સૌએ પોતપોતાના ગુણોની બાહિરાત જાતે કરવી પડે છે. આમ આત્મીય પ્રશંસા પરથી આપણને આત્મપ્રશંસા તરફ વળવું પડ્યું છે અને એમાં કંઈ ખોટું પણ નથી.

એક વિચારકે કહ્યું છે કે દુનિયામાં માણસો પોતાની પ્રશંસા ને બીજાની નિંદા કરે છે, તેને જદમે પોતાની નિંદા ને બીજાની પ્રશંસા કરતા રહે તો એ

કદી દુઃખી ન થાય. ભર્તૃહરિએ પણ આવી જ સલાહ આપી છે, પરંતુ ખરી રીતે જોતાં આ વસ્તુ બિનકુદરતી, બિનજરૂરી ને તેથી અદિતાવહ છે.

પોતાની નિંદા ને બીજાનાં વખાણ કંઈ તદ્દન બિનકુદરતી છે. માણસ પોતાના પર જોઈએ પ્રેમ ગમે છે તેટલો બીજા પર રાખી શકે નહિ. અન્ય માટે જે પ્રેમ એને હોય છે તે, પોતાને માટેનો પ્રેમ બેભાઈ જઈને બહાર દળી જાય છે તેનો જ અંશ હોય છે. મોટા મોટા તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રયોગમાં પણ આત્મરતિ ઠેળવવાની જ લલામણ કરવામાં આવી છે. દેહ તરફથી પ્રીતિ ઓછી કરાવવા માટે પણ એ તત્ત્વચિંતકોને 'દેહ તારો નથી' એમ કહેવું પડ્યું છે. દેહને પાગલો ગણ્યા પછી જ એના પ્રત્યેની પ્રીતિ ખેંચી લેવાની છે. એટલે પોતીકી વસ્તુ માટે અથવા પોતાને માટે પ્રીતિ ન ગણવી, એમ કહેવાની હિંમત તો કોઈ વૈરાગ્યપગથણ માધુ પુરયો પણ કરી શક્યા નથી.

આત્મપ્રશંસાની વૃત્તિ કુદરતી છે એ ખરું, પણ કેટલીક વાર કુદરતી વસ્તુ દાખી દર્ધને બિનકુદરતી વસ્તુને રચાન આપતું પડે છે. દાખલા તરીકે શિષ્યક, પૂરી ને ઢોકળા બિનકુદરતી છે નાના પ્રાણીને મારીને તેનું લક્ષણ કરવું અથવા વનરખતિ પર નિર્વાહ કરવો એ કુદરતી છે. પણ તેને બદલે ગ્લામ્યાદને ખાતર આપણે રાધીને ખાવાની બિનકુદરતી પ્રથા દાખલ કરી છે તે જ રીતે આત્મલાધાની વૃત્તિ લયે કુદરતી હોય. પણ તેથી કંઈ તેને મથેલ પિકા કરવા દેવો ઉચિત છે એમ મિદ્ધ થતું નથી એમ કોઈ કહે તો તે યોગ્ય નથી. કારણ કે ખાણપદાર્થો કુદરતી કે બિનકુદરતી છે એ સાથે આ સગામગી ઘટતી નથી ખાણ પદાર્થ ગમે તે હોય, ખાવાની વૃત્તિ કુદરતી છે ને તે મનોપ્રવાની છે એ ઉકીકત જ મહત્ત્વની છે. એ જ રીતે આત્મપ્રશંસા કરવાની ઇચ્છા કુદરતી છે, તેને માર્ગ કંઈ રીતે આપવો એ જુદો સવાલ છે એ ઉપગત શિષ્યક, પૂરી આદિની વ્યવસ્થા ગ્લામ્યાદની તૃપ્તિને અર્થે આપણે કરીએ છીએ, તેમ આત્મનિંદા ને પ્રશંસા એ બિનકુદરતી વસ્તુને વિકાસ કરવાથી આપણે કંઈ એવ થાય એમ હોય તો જુદી વાત. પરંતુ વસ્તુસ્થિતિ એથી વિપરીત છે.

આત્મનિંદા કરવાથી આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ તથાથ છે એમ જો કોઈ માનતું હોય તો તે જરાખર નથી. એનાથી કોઈ પણ પ્રકારની ઉન્નતિ સાધી શકાતી નથી. એટલું જ નહિ પણ એને લીધે અધોગતિ થવાનો સંભાવ ને છે આપણે જાણીએ છીએ કે કોઈની પણ નિંદા કરતી સારી નહિ. હવે જે અનિષ્ટ હોય તે સર્વદા ને મર્જન અનિષ્ટ જ રહેવાનું. સર્વસામાન્ય નીતિનાં

ધોગણને દિક્કાવની મર્યાદા હોઈ શકે નહિ. દાખલા તરીકે સાચુ જોલણ એ ઉત્તમ છે અને સર્વ મથળે સર્વ પ્રગટે ને સર્વના વિષયમા એ ઉત્તમ રહેવાનું. એ દષ્ટિએ જોતા કોઈની પણ નિંદા કરી, પત્રી તે પોતાની હોય તો યે શુ ? -તે અનિષ્ટ છે ને કોઈની પણ ગુણિત કરી પક્ષી તે આત્મગુણિત હોય તો યે વાવો નહિ-તે સર્વથા ઈષ્ટ છે

માણસ પોતાની નિંદા કરના પ્રવ્રત થાય તો યે પહેલા તો એ એમ અનિચ્છથી જ કરગે પત્રીથી એનો અણુગમે એહો થાય અને અતે એ આત્મનિંદાને ચાહના પણ માટે કેટલાય મતો, ભક્તો, મહાતો આમ આત્મ નિંદાને પથે ચઢી એમા કુશળ બની જાય છે 'માગ જેવો કુટિલ, ખલ, ઠામી કોણ ?' એમ કહે છે, 'હુ પાપીમા પ પી છુ' એવો એ ઉદ્દોષ કરે છે પણ તે વેળાએ એના અજ્ઞાત મનમા એમ હોય છે કે 'આ કોઈ માનનાનું નથી ને હુ આમ કહુ છુ તે પણ મારો સ્વગુણ જ લેખાશે દીનતા, નિર્ગભિમાન, નમ્રતા વગેરે તરીકે જગત એના વખાણુ કરશે ' અને પાપી ખન, કામી વગેરે પોતાને ગણાવતા પથુ એ પોતાની જાનને એ વર્ગ પુગતી તો થ્રેઠ કોટિમા મુકે છે તે પણ જોવા જેવું છે. એ ખરેખર જાણુતો હોય કે એના કરતા નધારે મોટા પાપી, ખન વગેરે છ છતા 'હુ મોટામા મોટો પાપી છુ' એમ કહી થ્રેઠત્વનો દાવો કરે છે એ પણ પ્રકારાન્તરે આત્મનિંદા જ છે આમ સાચી કે જૂની આત્મનિંદા તરફ પ્રીતિ હિતપન્ન થાય છે, એ પત્રી એમની નિંદાપ્રિયતાનું ક્ષેત્ર વિશાળ થાય છે ને એ જનતા તરફ વળે છે અને અતે એ આખા જગતને વ્યાપી લે છે કેટલાક જ્ઞાનીઓ, કવિઓ ન ભક્તો તેમજ સુધારકો ને કટાક્ષ લેખકો આખી દુનિયાને ને માણસજાતને, પોતે મહાપુરુષ અથવા સ્વર્ગહૃદય હોવા છતા, મહાપુરુષ કે સ્વર્ગહૃદયને ન જાને એવી ગીતે છોનાટે છે તે ઉપર્યુક્ત વૃત્તિનું જ પરિણામ છે આમ આત્મનિંદા પરથી મનુષ્ય પરનિંદા તરફ વ્યાભાનિક ગીતે જ વળે છે આ પરિણામ કોઈને સુલભ ને દિનકાન્ધ જણાનું હોય તો ભને, મને તો એમ લાગનું નથી

આમ આત્મશાધાપરાયણ પુણ્ય અતે ખીજની પ્રશ્નમા જરતો થઈ જાય છે. પોતાના વખાણુ ન કરી શકે તે ખીજના શુ કરવાનો હતો ? હવે કોઈ મનુષ્ય પોતાના વખાણુ કરતો હોય છે ત્યારે મને, ખીજ ઘણુએને થાય છે તેમ દિગ્ગીરી કે ક્ષોભ થતો નથી મને લાગે છે કે આ મનુષ્ય થોડા નખતમા હવે માગી પ્રશંસા કરવા માણશે એ કે ઘણી વાર એમ બનતું નથી પણ એમ

ખનવાનો મંત્રવ મને હમેશ દેખાય છે. પોતાની કે પાગકાની નિંદા કરનાર કરના
 વ્યતી ને સર્વેની પ્રશસા કરનાર વધારે સાગે એમા ગો મશય ! જ્ઞતજ્ઞહેરાનની
 આ જમાનામા જુદી જુદી સસ્થાઓ, કપનીઓ, શાળા-પાઠશાળાઓ, વૈદો,
 ડોક્ટરો ને રાજ્યમહારાજઓ પણ પોતાના વખાણ કરવા તેને કોઈ ગીતે અદ્ધમ
 લેખતા નથી તો આપણે શા માટે એમ ગણવું જોઈએ ? અને આત્મસ્વાધાની
 તરેણુમા સારામા માગ દાખલા પણ આપણા પાસે મોજૂદ છે બવમૂતિ ને
 જગન્નાથ સમા પ્રાચીન તેમ જ ગર્નાડ ગો મમા અર્વાચીન સાહિત્યસ્વામીઓ
 આપણા જ દેશના ને પ્રાતના કેટનાક કવિવરો, કલાધરો ને પદવીધરો એ સર્વેએ
 આત્મસ્વાધાને કદી અરમાની નથી; ખુદ શ્રીકૃષ્ણે પોતે જે ગીતામા ક્યા પોતાના
 ગુણ ઓછા ગાયા છે ? 'મારુ ભજન કર, મારી પાસે આવ, હું તને તારી
 દર્શા.' ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ વાક્યો વડે એમણે પણ આત્મમુતિ નથી કરી શ ?
 તો જે પક્ષે સ્વય બગવાન હોય તે જ પક્ષે મત્ય પણ હોય એ સહેજે સમજાય
 એવું છે

ચૂંટણી એ તો પ્રજાસામનનો પ્રાણવાયુ છે કેટલીક વાર એ પોતાનું
 પ્રાણવાયુ તરીકેનું ઉપ જાતી આધી ને વટાવિયાનું રૂપ દારણ કરે છે
 ને પ્રાણપ્રદ થયાને બદલે પ્રાણહારક નીવડે છે એ ખડુ, પણ એ તો
 અપવાદ તરીકે ગણી લેનું પડે ચૂંટણી વિના પ્રજાનો અવાજ રજૂ ન
 કરી શકાય અને પ્રજાનો અવાજ રજૂ ન થઈ શકે તો પછી
 પ્રજાસાસનનું રહું ચાલે જ શી ગીતે ?

ઇતિહાસદષ્ટિ

ઘણા વખત પર હું એક શાસ્ત્રી પાસે સિદ્ધાન્તકૌમુદી શીખવા જતો હતો. એકવાર મેં એમને પૂછ્યું: “પાણિની ક્યારે થઈ ગયા?”

“પાણિની ક્યારે થઈ ગયા તે જાણીને તારે શું કામ છે? તારે એતું શ્રાદ્ધ કર્યું છે? તું તારે એનાં સૂત્રો શીખને એટલે બસ. બીજી પંચાત કરીને તારે શું કામ છે?”

મને થયું આપણામાં ઇતિહાસદષ્ટિ જ નથી.

થોડા વખત પર એક ઇતિહાસરસિક પંડિતમિત્રે મને પૂછ્યું: ‘તમને સિક્કાઓનો શોખ છે ખરો?’

‘હા, સિક્કાનો મને ઘણો શોખ છે. મારી મોટા ભાગની પ્રવૃત્તિ સિક્કાઓની પ્રાપ્તિને માટે જ હોય છે.’ મેં જવાબ દીધો.

“મારી પાસે જૂના સિક્કાઓ વિષેનું એક પુસ્તક આવ્યું છે. તમારે વાંચવું હોય તો—”

“મને જૂના સિક્કાનો શોખ નથી. નવા સિક્કાનો છે, ને સિક્કા વિષેના પુસ્તક કરતાં મને સિક્કા જ વધારે ગમે છે” મેં એમને અધવચ્ચ અટકાવીને કહ્યું.

“તમને ઇતિહાસની વાતમાં રસ પડતો નથી.” એમણે વાક્ય પૂરું કયું.

“હિંદુસ્તાનની પ્રજાની મોટામાં મોટી ખામી એ છે કે એનામાં ઇતિહાસ માટેના સાચો આદરભાવ નથી. આપણા અસારના વિદ્વાનોમાં પણ ઐતિહાસિક દષ્ટિ ક્વચિત્ જ જોવામાં આવે છે. પ્રાચીનોમાં તો ઇતિહાસદષ્ટિ હતી જ નહિ.” એમણે કંઈક દિલગીર થઈને કહ્યું.

કોણ જાણે કેમ પણ પહેલેથી જ ઇતિહાસ તરફ મને અભિરુચિ થઈ નથી. પાણીપતનાં યુદ્ધ કેટલાં, ક્યારે, શા માટે ને કોની કોની વચ્ચે થયાં એ મને કદી યાદ રહ્યું જ નથી. પંચાસીનું યુદ્ધ ૧૭૫૫ માં થયું કે ૧૬૫૧

માં થઈ એને મેં કોઈ પણ જાનનું મહત્ત્વ આપ્યું નથી. સિકંદર ને પોગસની કાલ્પનિક વાતો વાંચતા મને ગસ પડતો, પણ મિકંદર ગ્રીમથી આન્યો હતો કે આફ્રિકાથી એની પંચાત કરવાનું મને સ્પર્ધા નથી. નેપોલિયન ઘણો મોટો વિજેતા હતો, (જે કે છેવટે નો હારી જઈને પગધીન દશામાં મૃત્યુ પામ્યો હતો.) અનેક દેશો એણે સગ કર્યા હતા અને હાઝાર્ડિન્મ્માન વખત મળતો તેમાં એ નેમેશીયનને ગ્રેમપત્રો લખતો એટલું જાણીને મને સતોષ થઈ જાય છે, એના વિષે વધારે જાણવાની વૃત્તિ જ થતી નથી. હજુ, શક, તથાલ્પ, હૈલ્પ, પીન પામરટન, બોડોલિયો, એડોલ્ફ, મુજ, ઈત્યાદિ કંઈ કંઈ નામો માગ કર્યું પણ અચાઈને મગજને જગાય અસગ કર્યા વિના ચાલ્યા જાય છે. ૧૮૫૮ (૪ ૫૦) ના બળવા વખતે કલાઈડ હાજર હતો કે નહિ એમ કોઈ સોગદ પણ પૂછે તો હું જરૂર ગમરાઈ જઈ, એટલું જ નહિ, પણ આપણા ગુજરાતના જ મહાપગકમી સમ્રાટ સિદ્ધરાજ જયસિંહને કેટલા બાઈ હતા, તે દરેક લાઈનને ટૂટવા લાગતા હતાં એ હું હજી મેં જાણતો નથી. ખરું પૂછે તો એના બધા બાઈ પંછેડા કે એકાદ ત્રવારો રહી ગયેલા એ વિષય રસિક હોવા છતાં એ વિષે સંશોધન કરવાનું પણ મને મન થતું નથી.

આ વિષયમાં હું આપણા પૂર્વજોને પગલે ચાલું છું. ઇતિહાસના જાણુ કારો કહે છે કે આપણા પૂર્વજોમાં ઇતિહાસની દૃષ્ટિ જ નહોતી. ઇતિહાસ શબ્દ પ્રાચીનોએ વાપર્યો છે, પણ આપણે અત્યારે મમજીએ છીએ એવા અર્થમાં નહિ. ઇતિહાસને ને પુરાણને એમણે લગભગ એકાદવાચક શબ્દો માન્યા છે. ઇતિહાસને બદલે દત્તકથાને, હકીકતને બદલે અતિશયોકિતને ને અત્યને બદલે કલ્પનાને જ આપણે ત્યાં પ્રાધાન્ય મળ્યું છે. ઇતિહાસ સમયમાં આપણી આંખ પરદેશીઓએ ઉપાડી છે; આપણે ત્યાં જૂગર્જમા, મિત્રાઓ ઉપર ને શિલાલેખોમાં છુપાઈ રહેલી ઇતિહાસની સામગ્રીને પરદેશીઓએ પહેલવહેલી પ્રકાશમાં આપણી છે એના નામે સંવતો ચાલ્યા છે તેવા ચક્રવર્તી ને શકવર્તી યુગઓના અસ્તિત્વ વિષે પણ આજે કેવળ શક જ થતી જાય છે. નિરાધાર, અનૈતિકાસિક ને અતિશયોકિતલર્પા ગપાજકોને સાચો ઇતિહાસ માની લેવાની વૃત્તિ હજી મેં આપણી માથી ગઈ નથી. આ પ્રકારના અનેક આશ્લેષો આપણા ઉપર કરવામાં આવે છે.

એ આશ્લેષો ખોટા નથી. પણ ઇતિહાસની ઉપેક્ષા કરવામાં આપણા પૂર્વજોએ કંઈ ખોટું કામ કર્યું હોય એમ મને લાગતું નથી. આપણા પૂર્વજો અરેબરા realist-વાન્તવવાદી હતા. ઇતિહાસદૃષ્ટિ એમનામાં નહોતી, તેનું કારણ

એટલું જ કે એવી કોઈ સાચી દષ્ટિ જ હોઈ શકતી નથી. ઇતિહાસનો અર્થ, એની વ્યુત્પત્તિ ઇતિ-હ-આસ જોતાં, ‘આમ સાચે જ હતું’ એવો થાય છે. અને આપણે પામર માનવજંતુઓ વર્તમાનકાળની ને આપણી અંગન બાબતમાં પણ આમ સાચું જ હતું એમ કહી શકીએ એવી સ્થિતિમાં નથી, તો ભૂતકાળની વાતો માટે આમ ખરેખર હતું જ એવું વિધાન શી રીતે કરી શકીએ ?

હમણાં થોડા વખત પર ચારુ મકાન શોધતા એક ગૃહસ્થ મને મળવા આવ્યા હતા, તેમને મારા પાડોશીએ ‘ન્યોતીન્દ્ર દવે નામનો કોઈ ઇસમ આહી રહેતો નથી’ કહી પાછા કાઢ્યા હતા. મારી બાજુમાં રહેનાર મારા પાડોશીને મારા અસ્તિત્વની ખબર નથી, તો હજારો વર્ષો પર જાનેલી વાતનું આજે આપણે વિગતવાર વર્ણન કરીને, તેને ઇતિહાસ તરીકે શી રીતે ઓળખાવી શકીએ છીએ તે જ હું સમજી શકતો નથી. શિલાલેખો, નામ્નપત્રો, સિક્કાઓ, ગ્રામીન પ્રવાસી ને ઇતર ગૃહસ્થોનાં લખાણો વગેરે પરથી ઇતિહાસની રચના થઈ શકે છે એમ કહેવાય છે, પણ એ બધા પર આપણે પૂરેપૂરો આધાર શી રીતે રાખી શકીએ ?

શિલાઓ ઉપર કોઈકે કંઈકે કોતર્યું હોય, તે ગ્રામીનકાળનું હોય અને બહુ જ થોડાને જોકલી શકે એવી લિપિમાં હોય તે પરથી એ લખાણ બની શકતું નથી. પથ્થર પર, ઝાડ પર, ભીત પર, જ્યાં ખાલી જગા દેખાય ત્યાં, કંઈને કંઈ ચીનરી કાઢવાની કુટેવ ઘણા માણસોમાં હોય છે, અને એવા લખનારાઓ પોતાના લખાણમાં ફાવે તેમ લખે છે ને ફાવે તેના નામોને ઉલ્લેખ કરે છે. વર્તમાનપત્રમાં જે આવે તે સાચું જ કહેવાય, મંદુકૃતમાં લખાયેલું હોય તે શાસ્ત્રનું વચન જ ગણાય એમ જેમ કેટલાક માને છે, તેમ શિલાઓ પર કંઈ પણ કોતરાયું હોય તે ઐતિહાસિક જ ગણાય એવો પણ ખમ ઘણા સેવે છે. કોઈ નધરા માણસે કે પોતાના ગળની પ્રશસા કરવા માટે કોઈ ખુશામદખોરે, પથ્થર પર છીણી ને હથોટી લઈ ફાવે તેમ લખી નહિ માયું હોય એમ આપણે શી રીતે કહી શકીએ ?

અને સિક્કા ઉપર વિશ્વાસ રાખવો એ તો એથી થે ખરાબ છે. સિક્કા જેવી અવિશ્વનીય બીજી એક વસ્તુ નથી. સિક્કા ઉપરથી અમુક રાજાનાં નામ આપણે જાણીએ એ ખરું, પરંતુ એ રાજા કેવો હતો, એના રાજ્યનો વિસ્તાર ત્યાં સુધી થયો હતો ને કેટલા કાળપર્યંત એણે રાજ્ય કયું હતું, એ વિષે કંઈ પણ વિધાન સિક્કાની મદદથી થઈ શકે નહિ. ઉપરાંત ખોટા સિક્કાઓ પણ ત્યાં નથી હોતા ? આજે જે આટઆટલા ખોટા સિક્કા પાડનારા પકડાય

છે, તો જે જમાનામાં કૃષ્ણી પોલીસ ને પ્રગટ પોલીસની આડી વ્યવસ્થા નહોતી તે જમાનામાં ખોટા સિક્કાઓ ઇટલા પચા હશે ? અને એ ખોટા સિક્કાઓ ઉપર આધાર રાખી ખરે ઇતિહાસ રચવાની આચારા રાખવી, એ ખોટા ગુણાગ કરી સાચો જવાબ લાવવા ઇચ્છતા બાળકની મનોદશા સૂચવે છે

પંદેરી પ્રવાસીઓ ને અન્ય પુરુષોના લખાણ પર આધાર રાખવો એ ભ્રમભર્યું છે. હુએનમંગ અહીં આવી ગયો હતો એણે હિંદુસ્તાનમાં પ્રવાસ કરી તેની નોંધ લીધી ને આપણા ઇતિહાસકારોને મુગ્ધ પડે માટે પાછળ મૂકી ગયો પણ હુએનમંગે બધું જોયું તે બગમન હતું તેના ડાર્ડ પુરાવો નથી એણે જે જોયું તે સર્વનું યથાર્થ વર્ણન કર્યું છે એમ કહી શકાય એમ નથી, અને એ રાગદેવની પર હતો એમ ખાતરીપૂર્વક કહી શકાય તેમ નથી અને આજે જે આપણે જોઈએ છીએ કે પંદેશથી પ્રવાસીઓ અહીં આવી જાય છે ને અધૂરો અવનોકન ને છીછરા મગજથી કે પક્ષપાતથી ગ્રેગરને સાચીજૂની વાતો આ દેશ વિશે દેવાવે છે. ખુદ આપણા જમાનાના આપણી આખ દેહળ આ પ્રમતના લુહાણાઓને પ્રચાર કરવામાં આવે છે, તો ગ્રામીન કાળમાં અમુક નોંધો લખી જનાર વ્યક્તિઓએ સત્યનું જ અનવળન રચીકાર્યું હશે એમ કેમ માની શકાય ? આપણો સમગ્ર અનુલન એની વિરુદ્ધ છે કાર્કે યોગ્ય જ કહ્યું છે કે નવલકથા અથવા દત્તકથા અને ઇતિહાસ વચ્ચે ફેર એટલો જ છે કે નવલકથા અથવા દત્તકથામાં નામો ખોટા હોય છે પણ વાત સાચી રીતે છે, જ્યારે ઇતિહાસમાં નામો સાચા હોય છે પણ વાતો ને વિમતો ખોટી હોય છે

ખરી રીતે જોતા ઇતિહાસની જિજ્ઞાસા ખોટી છે પારકા વાતની આપણે શા માટે પચાત કરવી જોઈએ ? અમુક રાજ અમુકની રીતે ઉપાડી ગયો ને તેથી મોટું કુદ યજુ બીજા એક રાજાએ, માણસને બધા રહેવા માટે દોડ ફીટ, બેસવા માટે ચા ફીટ ને સર્વ રહેના માટે સાડા છ ફીટ કરતા વધારે જમીનની જરૂર નથી એ મહા સત્ય જૂની જર્મને વધારે જમીન મેળવવાના લોભમાં પડીને અન્ય અનેક રાજાઓને ને તેની પ્રજાઓને ખોડો કાઢી નાખ્યો એવું બધું જાણીને આપણે શું કામ છે ? પારકાની પચાત કરવાની વૃત્તિ માણસમાં જન્મથી જ હોય છે પણ કાલા માણસો એને દાબી રાખે છે, તેને બદને ઇતિહાસ રચીને વિદ્વાને નામો આ ઇતિહાસમયે, આપણ જોઈ જરાય નુકસાન થયું નથી અને જેની સાથે આપણે રનાન કે સૂતકનો ચે સબધ નથી, એના જૂતકાળના ભાષા વિગત યદ્યપેલાની આટઆટલી પચાત આ માટે કરતા હશે તે મારાથી સમજી શકાતું નથી કૃષ્ણી, પરનિદા, કોઈની લડાઈ રસ લેવો,

આપણને જેની સાથે નિસ્તબ્ધ ન હોય તેમાં માથું મારવું એ સર્વ હમેશાં નિંદ્ય મનાયું છે. એમ છતાં ઇતિહાસને નામે એ સિવાય બીજું શું થાય છે? જ'વીસખાન ફર હતો, તેમૂર લંગડો હતો, રોમ બળતું હતું ત્યારે નીરો - ફિઝલ - વગાડતો હતો, મહમદ તથલખે દાંત પડી ગયો તેના પર કબર ચણાવી, એવું કહેવું એ પરનિંદા નથી તો બીજું શું છે? અને એ બધી વાતો સાથે આપણે જે પ્રકારનો ઇતિહાસ શીખીએ છીએ તે સાચો ઇતિહાસ નથી, ખોટી કૃત્રહલવૃત્તિને, પરનિંદાની વૃત્તિને એ ખોષે છે, એટલું જ નહિ, આપણામાં રહેલા હિંસક અને અન્ય અસદ્ ભાવોને પણ એ ઉત્તેજન આપે છે.

આપણો ઇતિહાસ એટલે બહુધા યુદ્ધોની વાતો; વિજેતાઓના યશોગાન; રાજાઓ, રાણીઓ, દીવાનો, સેનાપતિઓ ને બદમાશોના કાવાદાવા ને ખટપટાનું વર્ણન; પ્રજા પ્રજા વચ્ચેના, પિતા અને પુત્ર વચ્ચેના, પ્રજાના ભિન્ન ભિન્ન વર્ગ વચ્ચેના ખટરાગ ને કલહનો અહેવાલ; ડોલો ડોને માર્યો, કેટલા સેનિકની સહાયથી માર્યો, ક્યાં માર્યો, કેવી રીતે માર્યો એ જ વાતનું જુદા જુદા પ્રકારે આવડું વર્ણન ઇતિહાસમાં વાચી, આપણી મુખમુ રહેલી હિંસાની વૃત્તિ જન્યત ન થાય તો શું થાય? ઇતિહાસ એટલે કાવાદાવા, ખટપટ, વેરઝેર, ઇર્ષ્યા, અમૂલ્યા, લોભ, મોહ, માયા, મદ, મત્સર, કામ, ક્રોધ, કલહ, કંકાસ, મારામારી, યુદ્ધ, વિનાશ ને પ્રલય. ઇતિહાસ વાંચીને મને થાય છે કે આ તે શું મનુષ્યની મંદૃતિનો ઇતિહાસ છે કે એની વિકૃતિનો? હા, થોડા સારા માણસોની વાતો થયું ઇતિહાસમાં આવે છે એની ના પડાય એમ નથી; પણ એવા સારા માણસો કેટલા થોડા હોય છે ને સાધુતા ને દુષ્ટતાનું પ્રમાણ કેવું વિપરીત હોય છે, એ તે ઉપવક દષ્ટિથી પણ ઇતિહાસનું દર્શન કરનારને જણાઈ આવ્યા વિના નહિ રહે.

અને ઇતિહાસમાં મુખ્યત્વે ગળાઓ ને રાણીઓની કે વધુ થાય તો પ્રધાનોની વાતો જ શા માટે હોવી જોઈએ? લોકશાસનના પુરસ્કર્તાઓએ તો આ બધા ઇતિહાસનો બદલકાર કરવો જોઈએ. ઇતિહાસદષ્ટિ એટલે શું રાજમહારાજાઓ, જેતાવિજેતાઓ ને ખટપટિયાઓને જ જોનારી દષ્ટિ? એ દાદ સંતોમહતો, સાહિત્યકાગે, મંગીતવેતાઓ, કલાકારો, શિદ્ધવિદો, રચાપત્યકારો, સુવર્ણકારો, લોકકારો ઇત્યાદિ પ્રજાસમુદાયનાં મહત્ત્વનાં અંગોમાંથી પર પડતી જ નથી? અને પડે છે ત્યારે જાણે ન જોવાનું જોવાઈ ગયું હોય એમ તરત પાછી કેમ ફરી જાય છે?

ઇતિહાસે સમાજના નીચલા વર્ગને દંભેશ અન્યાય કર્યો છે. રાજ બોજ ને ગાંગા તેવીને આપણે કહેવનમાં સાથે મૂક્યા છે, પરંતુ બોજ વિશે નેટનું આપણે જાણીએ છીએ—અથવા જાણવાનો દાવો કરીએ છીએ—તેટનું ગાંગા તેવી વિશે જાણીએ છીએ? જાણવાની ધ્વજા સરખી પણ રાખીએ છીએ?

મુમતાઝને અમર કરવા શાહજહાંને તાજમહેલ બાંધાવ્યા તેની આપણે વાદવાહ પોકારીએ છીએ, અને એ તાજમહેલ સાથે મુમતાઝનું નામ ભેડી આપણે ફતદૂલ યર્ધએ છીએ, પણ તાજમહેલ બાંધનારા કડિયા, મુથાર, મિન્ની, મજર આદિનું શું? તાજમહેલના સાચા બાંધનાર તો એ હતા. પણ તેનો ઉલ્લેખ મરખોય ઇતિહાસમાં દેખાતો નથી. મુમતાઝને અમર કરવા શાહજહાંને તાજમહેલ બાંધાવ્યા, તેમાં અદ્ભુત પ્રજ્વલતાવાનાનું દર્શન કવિઓ પણ કરે છે, ત્યારે દુનિયામાં કેટલો અન્યાય યર્ધ રહ્યો છે તેની મને પ્રતીતિ થાય છે મુમતાઝ ગણી હતી ને ડપાળી હતી, પણ તેથી કાર્મ રાખી ન હોય ને ડપાળી ન હોય તો શું અમર થવાનો તેને હક્ક નથી? તાજમહેલ રૂપી 'પ્રણયનું મોતી' શું મહાકાળ મુમતાઝ પોતાના મુદ્દર સરીરે ધાવણ કરી રાખશે અને અરૂપ, વિરૂપ, કુરૂપ કે સામાન્ય દેખાવની ને સામાન્ય જીવને પતિના પ્રેમનું સનાતન સ્મારક કદી એ નહિ આપડે? પરંતુ ઇતિહાસ સામાન્યોને સામાન્ય રીતે ગણતો નથી.

ઇતિહાસ એટલે જૂતકાળની વાત. વર્તમાનને વીમરી જૂતકાળમાં ગચવું એ ડાઘા માણસનું લક્ષણ નથી. મૂળરાત્રે થઈ દરાવ્યો ને સિદ્ધરાત્રે દિગ્વિજય કર્યો, શિનાજીએ હિંદુપત્ન પાદશાહી ધ્યાપી ને બહાદુરશાહ ઝંઝરે બળવો જગાવ્યો એ વાતો બની ગઈ છે. એના પર મહાકાળનો પડદો પડી ગયો છે. એ પડદો ઉધારીને આપણે શો ફાયદો મેળવી શકવાના છીએ?

વીતેલી વાતોને મંભારીને આજે શું કામ છે? આપણે પ્રવાસ કરવો છે—પણ આગળ, પાછળ નહિ. જૂતકાળનો ઇતિહાસ તો ઘડાઈને પૂરો થયો છે આપણે બલિષ્ઠ ઘડવાનું છે. ઘરના મનુષ્યો શ્રુત્ય પામે છે ત્યારે આપણે તેમને મંભારીને ગોક કરીએ છીએ, તેમની પાછળ બારમા, તેગમા, માસિયા, શ્રાદ્ધ—સમયરી આદિ કરીએ છીએ. પણ તે પણ અમુક વખત સુધી જ પડી એ આપણે જૂલી જઈએ છીએ. તો મદીઓ જેના યર્ધ ગયાને વીતી ગઈ છે તેને આજે મંભારી મંભારીને, તેમનાં બગાડેલાં કે દટાઈ ગયેલાં હાડકાને ગોધી કે ખોદી કાઢીને, એકનો હાથ, બીજાનો પગ ને ત્રીજાનું માથું

એ વડે ભય કર હાડપિંજરે ઢીલા કરી, ઇતિહાસમત્ર ફૂટી, તેને સજવન ખનાવવાની આ હાસ્યા-પદ, નિર્ગર્થક ને નિષ્ફળ એણે શા મારુ ?

આપણા પ્રાચીનો કાલા હતા એ બહુતા હતા કે શુદ્ધ ઇતિહાસ જેવી કોઈ વસ્તુ જ નથી એટલે એમણે ઇતિહાસ ને દત્તકયાનુ મિત્રણ કરી આપણને મદાભાગત, ગમાયણ ને પુરાણ જેવી મુદર કયાઓ આપી એ માણના હતા કે દત્તકયાને આધારે જ ઇતિહાસ થોડાધણે પણ રહી શકે છે આપણા અર્વાચીન ઇતિહાસમા મોટા મોટા માણસોનો ઇતિહાસ હવે કદાચ, પણ ખરી માણસોનો ઇતિહાસ નથી આપણા પૂર્વજોએ એવો માણસોનો ઇતિહાસ આલેખવાને બદલે માણસોનો ઇતિહાસ આવેખતા પુરાણો ને આખ્યાનકા લખ્યા છે યથુલ કગ્તા સૂક્ષ્મનુ મહત્ત્વ હ મેશા વધારે હોય છે એ નવાયે શિવાયેખ, સિન્કા દગ્તાવેજ આદિ યથુન સાધનો પર રચાયેલા ઇતિહાસ કગ્તા, માનવની કલ્પનાશક્તિને આધારે રચાયેલી દત્તકયા વધારે મહત્ત્વની છે એથી વધુ માહાત્મ્ય મદાભાગત ગમાયણ આદિનું છે એના દરતા જાહણુ મેલોને આપણે શ્રેષ્ઠ માન્યા છે ને સર્વથી દ્રવ્યનમ સ્થાન આપ્યું છે શ્રુતિને; કારણ કે વેદ અપૌરુષેય છે, એનો કોઈ રચનાર નથી ઇતિહાસ એને અડકી શકતો નથી. આ જ પ્રમાણે સમુદ્રગુપ્ત, અશોક, હર્ષ, બામર, અકમર, હેદર, દીપુ, બાહુગવ, ગળિયા, નરમહા, લક્ષ્મીનાર્થ, ઇલાદિ ઐતિહાસિક ન્યમિત્તો કગ્તા વિક્રમ, બોજ, પગુ ગમ, ગમ, ફણુ આદિ, ઇતિહાસમત્ર જેને ઐતિહાસિક કે અર્ધઐતિહાસિક ન્યમિત્તો ગણે છે તેમનું યથાન આપણા જીવનમા વધારે મોટું છે આ મર્ધ ઉપગ્યા સહેજે પ્રતીત થયા વિના નહિ ગહે કે આપણા પૂર્વજોમા ઇતિહાસદષ્ટિ નહોતી એમ કહેવું તે કગ્તા આપણા પૂર્વજો જાણતા હતા કે ઇતિહાસદષ્ટિ જેવી કોઈ દષ્ટિ જ નથી, અને તેથી એવી ભ્રમણામા એ ન પચા તે બદલુ ત જ હતું એમ કહેવું એ વધારે સાચું છે કઈ નહિ તો સત્યને નામે ઇતિહાસની ખાતો કરનાગઓએ તો એટલું કમન કરવું જ ગ્યું.

સ્ત્રી અને સિગારેટ

ઘણી માન્યતા, એ બનેને સગખાવી શકાય એમ છે એવા વાગ પુરુષ એના પાશમાં ફમાર્ડ બળ પડી એ હમેશનો ગુનામ બની ગય છે એના વગર એ રહી શકતો નથી એની ગેરહાજરીમાં એ વિહ્વલ અને ક્રિંકર્નવ્ય-વિચૂદ બની ગય છે સ્ત્રી અને સિગારેટ બંનેના મધર્કનું પરિણામ એકસરખું આવે છે આરસમાં બડકા પછી ધુમાડો ને અતે રાખ બને કાળગમમાં દાહ ઉત્પન્ન કરે છે, મગગને ઉત્તેજિત બનાવે છે, રુધિરાભિસરણમાં વેગ મૂકે છે ને હૃદયની ગતિને અનિયત્રિત મનાવે છે બળવું ને બાળવું દાઝવું ને દઝાડવું, ચમકવું ને ચમકાવવું એ બેકેનો સ્વભાવ છે એનું કસબહણ કરતા પુરુષની આખમાં આર્દ્રતા મુખ પર ચમક, હોઠમાં આતુરતા, હૃદયમાં સ્પંદન વધે છે અને ધૂમ્રમય સુધ્ધિ સ્ત્રી એ અપૂર્વ સ્ત્રોતો બોક્તા મને છે આમ અનેક માન્યતા સ્ત્રી અને સિગારેટની સગખામણી કરી શકાય એમ છે પરંતુ એ જાતની મગખામણી કરવા માટે આ લેખ લખના પ્રવૃત્ત નથી થયો

હમણા થોડા વખત પગ એક સામયિકમાં કેર્લિક ડોલેજકન્યાએ, પોતાના દાદી ને ખીજા વૃદ્ધ સન્નારી, તથાકુ ખાના તથા તપખીર સૂઘતા અને 'અમે તો તપિન્નત ખાતર એમ કરીએ છીએ' એવું બહાનું કાઢતા, તે કરતા અભારની તરારીઓ 'અમે ગોખ ખાતર સિગારેટ પીએ છીએ' એમ શમાણિકપણે સ્પષ્ટ રીતે કહીને સિગારેટ પીએ એ કોઈ જ રીતે ખોટું નથી, એવી મતનબનો લેખ લખ્યો હતો અને તે વિષે જુદા જુદા લેખકો તરફથી લાખી ચર્ચા ચાલી હતી એ બધી ચર્ચા વાચીને મને થયું હતું કે, 'આની નજીવી જાગત માટે આ લોકો કેટલા પાના બગાડ છે?' - (જો કે એ એ બધી ચર્ચા વાચવામાં વખત નકામો જગાઓ એવું મને લગ્યું નહોતું) પણ પડી એ વિષે વધારે વિચાર કરતા મને લાગ્યું કે એ જાળન, ધારુ છું તેની નજીવી નથી ખરી રીતે જોતા સ્ત્રી સિગારેટ પીએ કે ન પીએ એ નજીવી જાળન છે પણ સ્ત્રી સિગારેટ પીએ તે સારું કે નહિ, તેની આટની લાખી ચર્ચા થાય એ વસ્તુ મિલકુપ નજીવી નથી એમાં ઘણા મહત્વના મુદ્દા સમાયેલા છે અને તેથી જ હું આ લેખ લખવા પ્રવૃત્ત થયો છું

શ્રી સિગારેટ પીએ કે ન પીએ તેમાં પુરષોએ-સિગારેટ વેચવાનો જોનો ધંધો ન હોય એવા પુરષોએ-શા માટે આટલો રસ લેવો જોઈએ તે જ મને સમજાતું નથી. રત્નો અને રીને લગતી દરેક બાબતમાં પુરુષ રસ લે છે, એ રીતે સિગારેટ પીતી શ્રી ત્રિે કુતૂહલ અતુલવે એ સ્વાભાવિક છે. પણ આ તો ખાસ ચર્ચાવિષય બન્યો છે. પુરુષો શ્રી સિગારેટ પીએ તેનો વિરોધ કરે છે કારણ કે એ તેમનાથી ખમાતું નથી. કારણ કે સિગારેટ પીતી શ્રી, પુરુષની સૌન્દર્યભાવનાને આધાત પહોંચાડે છે. સિગારેટ પીતી શ્રીના દરચથી પુરુષની સૌન્દર્યભાવના આધાત પામે છે, કારણ કે એ સૌન્દર્યભાવના કૃત્રિમ છે, શ્રી-પુરુષના બેદલાવ પર રચાયેલી છે.

‘સિગારેટ પીવાથી તબિયત બગડે છે અને તેથી શ્રી સિગારેટ પીએ તેનો અમે વિરોધ કરીએ છીએ’ એમ કેમ કહે તો બરાબર નથી. સિગારેટ શ્રીની જ તબિયત બગાડતી નથી, પુરુષની પણ બગાડે છે; અને સિગારેટ પીને તબિયત બગાડવાનો અધિકાર જો પુરુષને હોય તો શ્રીને પણ હોવો જ જોઈએ. શરીરસ્વાસ્થ્યના દષ્ટિબિદ્યથી સિગારેટનો વિરોધ કરવાનો હોય તો પુરુષને પણ સિગારેટ પીતાં અટકાવવો જોઈએ ‘તમે સિગારેટ ન પીશો’ એમ કેટલાક ડોક્ટરો, સિગારેટ પીતાં પીતાં, પોતાના દર્દીઓને કહે છે એ ખરું; અને શ્રીની તબિયત બાબતમાં પુરુષ આ જાતની કાળજી રાખે એ ઈષ્ટ છે. છતાં આની તબિયત બગાડશે એવા ભયથી જ, પુરુષ, શ્રી સિગારેટ પીએ તેનો વિરોધ કરતો નથી. ખરી રીતે જોતા શ્રીની તબિયત કરતાં એનાથી પુરુષનો મિત્તજ વધારે બગડે છે.

‘સિગારેટ પીતી શ્રી બહુ ખરાબ દેખાય છે. કુમારો કાઢતી સુદરી મિત્રના બૂગળા જેવી લાગે છે. એ દસ્ય અસુંદર છે’ એમ કહી કેટલાક વિરોધ કરે છે. તબિયતને નામે વિરોધ કરનારા કરતા આ વિરોધકો વધારે પ્રામાણિક છે, એ કબૂલ કરવું જોઈએ. પણ એની પાછળ પુરુષના આધિપત્યનો ભાવ સમાયેલો છે. સ્ત્રીએ સુંદર દેખાવું જોઈએ. પુરુષની આંખોને આનંદ આપવા માટે એનું નિર્માણ થયું છે. એ આનંદને ક્ષતિ પહોંચાડે એવું કંઈ પણ કાર્ય એને હાથે થવું ન જોઈએ. આ પ્રકારની ભાવના પુરુષના હૃદયમાં બેઠે બેઠે રહેલી હોય છે.

આ રીતે શ્રીએ સુંદર દેખાવું જોઈ એ જ એવાં આગ્રહ સેવવાનો પુરુષને શો અધિકાર છે? પણ એ પ્રશ્નને બાજુએ મૂકી કેવળ સૌન્દર્યની દૃષ્ટિએ વિચાર

કરીએ તો પણ, સી સિગારેટ પીએ એ દસ્ય અમુદ્ધ છે એમ કહેતું એ વાસ્તવિક છે ? સિગારેટ પીતી અન્તિ એ મુદ્ધ હાય તો કેવળ સિગારેટ મોખા મૂકવાથી ને હોઠ બહાર ધુમાડો કાઢવાથી એ અમુદ્ધ બની જાય એવો ભય એનવો અમારણુ છે સિગારેટના મપડમાને કયળી ગય એવું ક્ષણની મૌનદર્શ એ મૌનદર્શ જ નથી તેમ જ તથિયન બગાડવાનો શુભ સિગારેટમા હશે, પણ મૌનદર્શને વિદ્યન કાવાનો પણ એનામા શુભ છે એમ કાર્લ કોપ્ટર, વંઘ, હયીમ કે લેલાયુએ પણ કહ્યું નથી સુકુમાર નાલુક ને ગોરીના મુખમા રહેતી એવી જ નાલુક ને નાનકડી ગોગ વણની સિગાર પોતે અમુદ્ધ નથી સિગારેટમાથી નીકળતા ધૂમ્રનલયા અમુદ્ધ દેખાતા નથી, સિગારેટના ઝમક ઝમક થતા પ્રગટમા અમકતું જીવું મુખ ને ધુમાડાની સેગને લીધે મકુચિત ને વિશ્વસિત થતા એના આર્દ્ર નયનો, સિગારેટને એક ખૂલે આપી રહ્યો એનો આધ્મપુટ અને કરાદિના હાનલાન એ સૌ મૌનદર્શની દષ્ટિએ રમણીય લાગે એવું છે, એમ પૂર્વમદ્ધપીડિત નહિ દોષ એવો કાઈ પણ પુરુષ કબૂન કરશે ખરી રીતે જોતા જોને સાચુ મૌનદર્શ વધુ હોય તેને સર્વ કર્મ શોભાદેય થાય છે મુદ્ધરીને તો સિગારેટ પણ અનકન્યુરૂપ બને છે વિમિષ દિ મધુરાણા મળ્લન નાકૃતિનામ્ (મતુગ આદૃતિઓને શુ નથી શોભાવતું ?) એ ન્યાયે સિગારેટ એ જીના મૌનદર્શમા વૃદ્ધિ કરે છે—એને હાનિ પહાચાડતી નથી. આમ છતાં કેટલાકને સિગારેટ પીતી સી અમુદ્ધ લાગે છે કે એમને માટે એ દસ્ય નવું છે ? સિગારેટને ધુમાડા એમના નયનને ઝાખા બનાવે છે અને વૂમાચ્છાદિત એમની દષ્ટિથી સીતુ સુદર મુખ નથી દેખાતું અપરિચિત દમ્પતી જન્મતી મૂઝવણ માન એ અનુભવે છે એમની સૌનદર્શની લાવના સહસા દેખાતા અપરિચિત દસ્યે આધળા બને છે

પણ વાસ્તવિક રીતે જોતા પુરુષ સી સિગારેટ પીએ તેનો વિગેધ કરે છે તેનું ખરુ કારણ જાદુ જ છે સિગારેટ પીને સ્ત્રી પુરુષ સમાન બનવા માગે છે, સ્ત્રી ને પુરુષ વચ્ચે ગહેતી ભેદક મર્યાદાનો એ લોપ કરે છે અને તે એમના બળવાન પુરુષ હૃદયને સખ્ત આઘાત પહોચાડે છે

અજેદમાર્ગના પ્રવાસી હોવાનો દાવો કરતા આપણે દરેક વિષયમા ભેદ વધાર્યો છે બ્રાહ્મણ, ગાય, હાથી, સ્વપાક અને દૂતરો એ સર્વમા અજેદદષ્ટિ રાખવાનો ગીતા આપણને મોખ કરે છે આપણા ધર્મશાસ્ત્ર ને દર્શનના પુત્રકો મનુષ્યો વચ્ચે જ નહિ, પણ જનાનર ને માનવી વચ્ચે, જડ ને ચેતન વચ્ચે

પણ બેદલાવ ન રાખવા શીખવે છે. બહારથી દેખાતી લિન્નતાની અંદર રહેલી એકતા સાધવા માટે આપણાં સાહિત્ય, ંસ્કૃતિ, સમાજશાસ્ત્ર આદિ સર્વ મથે છે—અથવા એવો દેખાવ કરે છે. આમ છતાં સંખ્યાતીત યાતિઓનું નિર્માણ કરી, પ્રાંતપ્રાંતના બેદો ઊભા કરી, ધર્મ ને કેમના બેદલાવો જન્માવી, સ્ત્રી ને બાળક માટે શાળા, સલા, ટ્રામ ને ટ્રેઝનમાં ‘અલાહેદી બેદકો’ રાખી આપણે બેદલાવનાં મૂળ ઊંડે ને ઊંડે રોપતા ગયા છીએ.

‘સ્ત્રીઓ ને બિલાડીઓ ઘરમાં રહે, પુરૂષો ને ફતરાઓ બહાર શેરીમાં રખડે’, ‘સ્ત્રીને માથે નરજાતિસૂચક ચોટસો ને પુરુષના શિર પર નારીજાતિસૂચક ચોટલી-એમ સીસમુદાય પર પુરુષપરિવારનું સામ્રાજ્ય ને પુરુષગણ પર નારી-ઈંદનું આધિપત્ય’ એમ કહીને પુરુષે સ્ત્રીને પુરુષનાં કાર્યક્ષેત્રોથી વિમુખ રાખી. સ્ત્રી ને પુરુષ વચ્ચે કુદરતે જ બેદ રાખ્યો છે, માટે એનો લોપ થવો જોઈએ નહિ, એમ કહીને જ્યાં બેદલાવ ગખવો કુદરતી નથી ત્યાં પણ પુરુષે બેદરેખાઓ આંકી દીધી છે. પુરુષ પહેરે તે કપડાં સીધી ન પહેરાય, પુરુષ શીખે તે શિક્ષણ સ્ત્રીને નકામું, પુરુષ કરે એ કાર્યો સ્ત્રી માટે અસ્વાભાવિક ગણાય, પુરુષ બોલે એ વાણી પણ સ્ત્રીથી કેટલીક વાર ન હિચારાય. આમ પ્રત્યેક બાબતમાં પુરુષે સ્ત્રીને જુદી ગણી માનવ તરીકેની એની પ્રગતિને રૂંધી નાખી છે.

પણ આજે, મજૂર, બાળક, દલિતવર્ગ ને અન્યની માથે સ્ત્રી પણ જાગ્રત બની છે પોતે શું કરવું ને શું ન કરવું એ નક્કી કરવાનો અધિકાર એણે પોતાના હાથમાં લીધો છે. સ્વાર્થી, સત્તાબોલુષ, નિર્દય ને નિષ્ઠુર પુરુષે આંકેલી કૃત્રિમ બેદરેખાઓ, પોતાના નાજુક ને સુકોમળ ચરણો વડે એણે એક પછી એક જૂંસવા માંડી છે આજે બિલાડી ને સ્ત્રી જ ને ઘરનો ત્યાગ કરી શેરીમાં ફરવા નીકળી પડે છે ને ફતરો ને પુરુષ ધણી યે વાગ ઘરમાં પુરાઈ રહે છે. માથા પર નાગમૂખી કેશાવલિને તિલાંજલિ આપી, ઉનાળામાં સુકાઈ ગયેલા કોઈક ખેતરમાં ડાંગતા આછાપાતળા ઘાસ જેવા વાળ એણે ગખવા માડ્યા છે. પુરુષે પસાવી પાડેલાં સર્વ ક્ષેત્રોમાં એ ધીરે રહીને દાખલ થઈ ગઈ છે, અને જીવનના પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં એ પુરુષની સામે આવીને ઊભી રહી છે. પુરુષ સમોવડી થવામાં સ્ત્રીના આવા પ્રયત્નો કેટલીક વાર તો એટલી સફળતાએ પહોંચે છે કે અમુક વ્યક્તિ સ્ત્રી છે કે પુરુષ એ કોઈક વાર સમજી શકાવું નથી.

સ્ત્રી ને પુરુષના બેગા બળથી રમાતી એક ક્રિકેટમેચ જેતી બે વ્યક્તિઓ રમનારાંઓની નિપુણતા વિષે દીકા કરી રહી હતી. તેમાંના એક બીજાને કહ્યું— “આ પેલો છોકરો બહુ સરસ રમે છે. કેવા સરસ ફટકા એ ઘસાવે છે !”

ખીજી વ્યક્તિએ જવાબ દીધો: “એ રમે છે તે છોકરો નથી, છોકરી છે.”

“તમે કયાથી જાણ્યું કે એ છોકરી છે? મને તો છોકરો જેવો દેખાય છે” પહેલી વ્યક્તિએ પૂછ્યું.

ખીજી વ્યક્તિએ જવાબ દીધો: “હું ‘ઝેમ’ ન જાણું, એ મારી છોકરી છે.”

“ઓહો! મને ખમર નહિ, તમે એના પિતા હશે” પહેલી વ્યક્તિએ કહ્યું.

“હું એનો પિતા નથી, પણ માતા છું.” ખીજી વ્યક્તિએ જવાબ દીધો.

આશ્ચર્ય અનુભવતા પહેલી વ્યક્તિએ કહ્યું “તમે મારી બાજુમાં બેસો છો. હતા તમે ત્રી છો એમ મારાથી કળી શકાય નહિ. કેરી નવાઈની વાત?”

“એમાં કંઈ નવાઈ નથી તમારી પુરોણી દ્રષ્ટિ દૂરથી દેખાય છે.” ખીજી વ્યક્તિએ પુરુષ પ્રત્યે કગદસ કરતા કહ્યું.

“તમારી જૂલ ચાપ છે.” પહેલી વ્યક્તિએ જવાબ દીધો.

“ના, મારી કરી જૂલ નથી પુરોણી આખ એના દર્શન કરી કરીને એટલી નમણી બની ગઈ છે કે હવે એનાથી બન્ને વચ્ચેનો ભેદ પણ દેખાતો નથી.” ખીજી વ્યક્તિએ કહ્યું.

“એ હશે, પણ તમારી વાત મને લાગુ પડતી નથી” કંઈક હસીને પહેલી વ્યક્તિએ કહ્યું. “ઝેમ?” એવા ખીજી વ્યક્તિના પ્રશ્નના જવાબમાં એણે ઉમેર્યું, “કારણ કે હું પુરુષ નથી, હું પણ તમારા જેવી જ સ્ત્રી છું.”

આ જાનની જૂન થવાના બહુ પ્રસંગો આવતા નથી, એ સાચું છે. હતા ધીરે ધીરે સ્ત્રી પુરુષ સંમેલન થવાના સંદર્ભ થતો કરી રહી છે એ નિર્વિવાદ છે અને તેથી જ સ્ત્રી સીમરેટ પી શકે કે નહિ એ પ્રશ્ન મહત્વનો બની ગયો છે. આવી નાની નાની બાબતોમાં સ્ત્રી આજે પુરોણું અનુકરણ કરે છે, તે આવની કાંચે મોટી બાબતોમાં પણ એ કરશે એવા સંકારણ લખથી પુરુષનું લેખ લખવિહવલ બની ગયું છે. કેટલાક એમ કહે છે કે સ્ત્રી ભને પુરુષનું અનુકરણ કરે, પણ તે એણે એની સારી વસ્તુનું કરવું જોઈએ, આવી ખરાબ વસ્તુ નહિ પણ તે ગોખ નથી. કારણ કે પુરુષના મફતુલનું જ અનુકરણ કરવાનું સૌ જો નક્કી કરશે તો એને કંઈ પણ કરવાનું નહિ રહે.

પુરુષના અનુભવોનું અનુકરણ કરવાથી જ શ્રી પુરુષ જેવી યર્ધ શકશે. એના સદ્ગુણોનું, જે યોગદાય પાલુ છે તે અદ્ગુણોનું અનુકરણ કરશે, તો એ બહુ જ ચોડે અગે, દશસહસ્રાગે જ પુરુષ સરખી યર્ધશકશે પુરુષ એના અનુભવ વડે જ પુરુષ યર્ધ શક્યો છે સદ્ગુણ સાધીને તો એ એટલો ઓછો પુરુષ બન્યો છે.

આ બધું જોતા જોયો એમ ઇચ્છતા હોય કે ત્વી ને પુરુષ વચ્ચે કૃત્રિમ ભેદ રહેના ન જોઈએ, જે શ્રીસમાનતાના ઉપાસક હોય ને જેની ન્યાયવૃત્તિ વ્યાવૃત્તિ કરતા વધારે મળવાન હોય, તેમણે તો શ્રીઓ સિગારેટ પીએ તે પ્રત્યે વિરોધ ન કરવો જોઈએ, એટલું જ નહિ, પણ સિગારેટ ખાસ વેચાતી વર્ત આવી શ્રીઓને તે પીવા માટે મોકની આપી જોઈએ

સિગારેટ પીતી એ જીનો જન્મસિદ્ધ નહિ તો ક્રમપ્રાપ્ત કે મરુતિપ્રાપ્ત અધિકાર છે એ અધિકારનો ભોગવટો કરતા ન કાર્ડ એને રોડી શકે કે ન કાર્ડ એને રોડી શકે

પણ માન સિગારેટ પીવાથી દુષ્ટ પુરુષે આકેલા બેદલાવના મૂળિયા સળગી જશે એમ જો એ માનતી હોય તો તે એની ભૂલ છે બેદલાવના ડાળાપાખડા એનાથી સળગી બહારે એ ખરું, પણ એના મૂળ તો નજરે ન પડે એમ જમીન હોં ખૂમ બેડે જોડે દટાયેલા છે મહિલામડળો ને શ્રીની ઉન્નતિ અર્થે ગ્રંથપાયેરી અનેક મઘ્યાઓ શ્રીપુરુષ વચ્ચે રહેલા કૃત્રિમ ભેદને વિલોપવા અનેક પ્રયાસો કરી રહ્યા છે પણ સિગારેટ પીવાની પેડે જ એ પ્રયાસો પણ શબ્દશ ઉપનધિયા છે એ માટે છેક મૂળથી શરૂઆત કરવી જોઈએ અને એની શરૂઆત કયાથી ને ત્વી ગીતે કરવી એ મને આશ્ચર્યક ગીતે જડી આબુ છે પણ તે માટે જુદા જ લેખની જરૂર છે અહીં તો એટલું જ નહિ પર્ણમ થરો કે પુરુષવચ્ચે સમાજમા ત્વી અને પુરુષ વચ્ચે જે અલ્પક કૃત્રિમ ને અકલ્યાણક ભેદરખાઓ આકનામા આવી છે, તેનો તોષ કરી ગ્રહેવી સિગારેટ પીતી શ્રી સાચે પડે જ પ્રયાસ કરી રહી છે એ પદ દુર્ગમ છે, લાગે છે, કાટાળો નહિ તો યે ધૂમાળો તો છે જ, છતાં એ રસતે સિદ્ધિ જરૂર મને એમ છે પુરુષની મુખનામાથી છૂટા થવાનો એ પણ એક મુક્તિમાર્ગ છે

નવાં મૂલ્યાંકનો

“સૂરત મુધગર્હના પ્રાથમિક શિક્ષકોએ તા ૨૮ મીએ શ્રી અગ્રેડ તવાટીના પ્રમુખપદે ‘અન્યાયદિન’ ઊજ્યો હતો શિક્ષકોની માગણીઓ મળું નહિ થાય તો શિક્ષકો ૬ મી દેખુઆનીથી હડતાલ પર જશે.”

અહીંના એક વર્તમાનપત્રમાં પ્રગટ થયેલા ઉપર મુજબના મમાચા પૂર મારી નજર હતા, પ્રથમ તો મને યુ ક્રે આમા કર્ક હાપમૂલ હાવી જોઈએ. પણ પછી એના એ મમાચા ખીલ પાચન પત્રોમાં પ્રગટ થયેલા જોડે આમા કર્ક જૂલ નથી એવી માગી ખાતરી થઈ

‘અન્યાયદિન’ ઊજ્યો હતો એ વાક્યે મને મૂઝવણમાં મળી હતી અન્યાયદિન ઊજવવાનો હોય? કોર્ટની વરસગાઠ હોય, કોર્ટ એ વનપ્રવેશ કર્યો હોય, કોર્ટ સારીએ પહોંચ્યા છતાં એની જુદી નાવી ન હોય, અર્થાત્ પોતે માફ વર્તેના થયો તે નદવ મમારબની ગોઠવણ કરવા, ખીલએને ગ્રેડ કરવા જેટલી એની જુદી ચોગ રહી હોય તો તેની ઊજવણી થાય એ ચોગ છે પણ કોર્ટને પણ અન્યાય થયો હોય તો તેની ઊજવણી થાય એ જગ વિચિત્ર લાગે છે કદાચ અન્યાય કરનાર એની ઊજવણી કરે—પણ તે ખાનગીમાં કરે. પણ આ તો જોમને અન્યાય થયો છે તેઓ ઊજવણી કરવા નીકળ્યા છે! સુલદ્વે સમે કૃત્યા। લામાલામા જયાજયો॥ સુખદુ મ, લાભગેનાભ, જમપરાજય આદિને સરખા ગણવાનો ગોધ ગીનામા ચો છે પણ આપણા પ્રાથમિક શિક્ષકો તો એથીએ વધ્યા

ન્યાયને માત્ર સરખાજ ન ગણતા અન્યાયને ઊજવવા જેટલા એમણે પ્રિય માન્યો, એ એઓ કેવા મોટા તરચિતક ને ફિલચર છે તે દર્શાવે છે જગનમાં જેમ ઝાડો જીવી નીમ્બ છે તેમ હિંદુસ્તાનમાં વેદાતીઓ પાકે છે એમ કે જે કયું છે તે ખોટું નથી જેણે એણે વિધાન કર્યું છે તેનો તો હિંદુસ્તાનને ઉનાર્ગ પાડવાના હેતુથી હતું છે, પરંતુ એમના એ વચન નથે પણ હિંદવાસીઓએ તો વેદાતીની ઉપેક્ષાજિજ્ઞાસેરી છે પરંતુ આતુ વેદાતીપણ એ તો

આપણું પરમ ભૂપણ છે. આપણે હજારો વર્ષથી જે સ્થિતિમાં રહ્યા ને છુટ્યા છીએ, તે સ્થિતિમાં દુનિયાની બીજી કોઈ પ્રજા જીવી શકી ન હોત. રાષ્ટ્રીવાસમાં ને રણાંગણમાં, શાળાઓમાં ને બજારોમાં, દુનિયામાં દાખલ થતાં ને દુનિયાને છેલ્લી સલામ ભરતા—પરિણીત પત્નીને ઘેર લાવતા કે મેન્યારી થઈને પત્નીનો ભાગ કરતા—સર્વ પ્રજાને ને સર્વ જાતના ભારતવાસીઓએ વેદાંતનો આશ્રય ગ્રાહ્યો છે. તો પછી પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકો આવી પ્રાથમિક બાળનમાં પાછા પડે એ તો બને જ નહિ એટલે એમણે અન્યાયદિન બિજાએ એ આ દૃષ્ટિએ બરાબર છે.

પરંતુ એમાં ખાસ વાધો લેવા જેવું મને એ લાગે છે કે પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકો જ શા માટે અન્યાયદિન બિજાએ બને એક જ દિવસ અન્યાયદિન તરીકે જ શા માટે બિજાવાળો જોઈએ? અન્યાય શું પ્રાથમિક શાળાઓના શિક્ષકોને જ થાય છે? અન્યાય કોને નથી થતો?—નથી થયો? શું તમને અન્યાય નથી થયો? મને નથી થયો? હજારો નહિ, લાખો નહિ, કરોડો નહિ પણ અબજો મનુષ્યોને, યશુઓને ને યાખીઓને શું અન્યાય નથી થયો? તેને કદીય અન્યાય ન થયો હોય એવો કોઈ મનુષ્ય છે ખરો? તો પછી સૂત શહેરની પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકો જ અન્યાયદિન કા બિજા? એ પણ એક અન્યાય નથી?

આપણે સમગ્ર માનવો—પ્રાણીગત બેગા મળીને અન્યાયદિન કો ન બિજાવીએ? અને એક અન્યાય કયે દિવસે નથી થતો? તે દિવસે જરા પણ અન્યાય ન થયો હોય, એવો એક પણ દિવસ આ ભૂમડલ પર બિગ્યો છે ખરો? અન્યાય તે હંમેશા હર જગ્યાએ ને દરેક વ્યક્તિને થાય છે. તો પછી એક જ દિવસને અન્યાયદિન તરીકે બિજાવવો એ શું અન્યાય નથી? ખરી રીતે જોતા આપણે સૌએ બેગા મળીને હંમેશા અન્યાયદિન બિજાવવો જોઈએ. પણ એમ કરના જઈએ તો પછી બીજું કઈ પણ કામ કરવાનો વખત નહિ રહે, એટલે રોજ અન્યાય સોને થાય એ તો તદ્દન અસાધ્ય વસ્તુ છે, એમ ગણી લઈને આપણે રોજિંદું કાર્ય કર્યા જઈએ છીએ.

પોતાને યોગ્યો અન્યાય ફર નહિ થાય તો શિક્ષકો હડતાળ પર જશે એમ વાગ્યોને, હવે દુનિયા ઊંધી ચાલે છે એમ મે અગાઉ કહ્યું હતું તે યાદ આવે છે. આ જમાનામાં બહુ ફેરવાઈ જતા માણસ છે. રી પુરપ જેવી ચત્તી બળ છે, પુરપ બી જેવો બળતો બળ છે, તરુણ વૃદ્ધ બળતાં બળ છે ને વૃદ્ધો તરુણ બળતાં બળ છે. રાજાઓ પ્રજાને રથાને આવતા બળ છે ને પ્રજાઓ

રાત્રીની ધૂરા વહન કરતી જાય છે. અને વિદ્યાર્થીઓ શિક્ષક સમા ચતા જાય છે ને શિક્ષકો વિદ્યાર્થી બનતા જાય છે, અમારા વખતમાં વિદ્યાર્થીઓ હડતાળ પાડતા અને 'હડતાળ પાડવી એ બહુ નહાતું કામ છે' એમ શિક્ષકો ઉપદેશ કરતા, તેને બદલે આજે શિક્ષકો પોતે હડતાળ પાડવા તત્પર થયા છે !

“અમે હડતાળ ન પાડીએ તો કરીએ શું ? અમને કેટલો અન્યાય થઈ રહ્યો છે તે તમે જોતા નથી ? અમે ને અમારા બાલકોમાં શૂંએ મરીએ છીએ. અમને જે પગાર મળે છે તેમાં શી રીતે પૂરું થઈ શકે તે કોઈ કહેશે ?” એવી રીતની કરિયાદો શિક્ષકો તરફથી વારંવાર કરવામાં આવે છે ને હું જાણું છું. પણ હડતાળ પાડવી એ એનો ઉપાય નથી. શિક્ષકો શું મિલન મગૂરો છે કે પગાર વધારવા માટે એમને હડતાળ પાડવી પડે !

શિક્ષક બંધુઓને એમના હિતેથીઓએ કહેવું જોઈએ કે ‘ભાઈ’ઓ, તમારું ધ્યાન મોટું છે. તમે વિદ્યાર્થી છો. લોકમીતે ને વિદ્યાને અસલથી બનવું નથી. વિદ્યા એ જ તમારું ધન છે. શબ્દકોષ એ જ તમારો ડેરા છે, અને ‘શબ્દાર્થ’ એ જ તમારો અર્થ છે આમ છતાં તમને અન્ય મનુષ્યની પેઠે અર્થપ્રાપ્તિ કરવાની ઇચ્છા થતી હોય તો એ જોડી છે. તમને જોછો પગાર મળે છે, તમને અન્યાય થાય છે એમ તમને લાગતું હોય તો બેશક એ અન્યાયને દૂર કરવા માટે પ્રયત્ન કરો. એ માટે કામનો ત્યાગ ન કરો પણ વધારે કામ કરો. પગાર જોછો પડતો હોય તો પગાર લો જ નહિ, મફત કામ કરો. બિલકુલ પગાર લીધા વિના ચોવીસ કલાક વિદ્યાદાનનું કામ કરવા મંડી પડે. પછી જુઓ મગદૂર પોની છે કે તમને અન્યાય કરી શકે ? તમને જોછો પગાર આપી શકે ? ન્યાયઅન્યાય, જોછોવધતો એ સૌ સાપેક્ષ શબ્દો છે. જેને ન્યાયની પરવા નથી તેને અન્યાય શું રચી શકવાનો હતો ? જે કંઈ પણ લેતો નથી તેને જોઈ શું ને વધતું શું ? તમે એ મો દંદથી ખગ છો !”

“પણ” તમે જોડી બ્રહ્મા, “એમ કેમ આવે ? અમે બિલકુલ પગાર લઈએ તો અમાગથી દુનિયામાં રહી સકાય શી રીતે ? અમે જીવી જ શી શકીએ ?”

તમારી વાત બરાબર છે. પણ આમ કે તેમ આખરે મરવાનું જ છે. જોછો પગાર, અડધે પેટે કામ કરીને, સ્વામાનહીન બિંદવી ગાળવા કરતાં—જીવતું મોત બોગવવા કરતાં, પગાર જોઈને પણ સ્વમાન સાચવીને, જુખ્મે પેટે ને

ભરેલે મગજે, વિદ્યાદાન સમું પવિત્ર કાર્ય કરતાં કરતાં મૃત્યુ લાગે વહેલું આવે. એ મૃત્યુ કેવું હિતજવળ હશે ! અત્યારે વિદ્યા વેચીને જાતે વેચાઓ છો, ને તે પણ બહુ જ ઓછા ભાવે ! એ કલંકમાથી તો બગરી જશેને ? અત્યાર સુધી તમે કેટલીયે વસ્તુ વગર, જીવનની જરૂરિયાતો વિના ચલાવ્યું છે તો શું થોડો વખત દ્રવ્ય સિવાય ચલાવી નહિ શકો ! દ્રવ્ય વિના જીવનનિર્વાહ કરવો મુશ્કેલ છે એમ તમે કહેશો. પરંતુ એમાં કંઈ નવું નથી. એ તો બધા જ જાણે છે. તમારી પામેથી તો દુનિયા કંઈક નવું જાણવાની આશા રાખે છે.

આ જાતની કોઈને શિખામણ આપવી એ મૂર્ખાઈભર્યું છે એમ ઘણાને લાગશે, અને તે સાચું છે. પણ મનેય ઘણી વાર આવી જ શિખામણ આપવામાં આવી છે અને તે પરથી બોધ લઈને હું પણ હવે આ જાતની શિખામણ આપું છું.

‘કોઈ પણ વસ્તુ વિના ચલાવી લેતાં શીખો’ એ આ લડાઈ દરમ્યાન આપણું મુખ્ય સૂત્ર જન્યુ છે.

થોડા વખત પર મારે ત્યાં એક માહાનુભાવ પધાર્યા હતા. એમને સત્કાર કરવા માટે મેં ચહા મૂકવાનો વિચાર કર્યો તો માલૂમ પડ્યું કે ઘરમાં ધાસતેલ ને ખાંડ થઈ રહ્યા છે. આખરે બહારથી મંગાવીને એમને ચહા પાઈને પડી કહ્યું: “જુઓ સાહેબ, તમારે માટે મારે બહારથી ચહા મંગાવવી પડી, પાઉડરના દૂધવાળી ! ઘરમાં ખાંડ થઈ રહી છે, ધાસતેલ ખૂટી ગયું છે ને પૈસા ખરચતાં પણ એ વસ્તુ આણી શકાય એમ નથી. આપણી આવી દશા થઈ ગઈ છે.”

“હોય, કંઈ નહિ. જે ન મળે તેના વિના ચલાવી લેતાં શીખ” એમણે ચહાનો ઘૂંટકો ભરતા ગંભીર વદને કહ્યું.

“તે તો ચલાવી જ લઉં છું ને” એમ જુઓ તો મને કેટલીયે વસ્તુ નથી મળતી. પદ્મિ, પ્રતિષ્ઠા, પૈસો, વૈભવ, રાજપાટ ને સારી તબિયત; પણ એ બધા સિવાય ચલાવી લઉં છું ને !” એ જવાબ દીધો.

“તને મળક જેવું લાગતું હોય તો લાગે પણ મેં ક્યાંય વાંચ્યું છે, ને એ બહુ ગમી ગયું છે અને હું સૌને કહેતો છું” માહાનુભાવે એવા ને એવા જ ગંભીર ભાવે કહ્યું.

“શું!” મેં પૂછ્યું.

“કોઈ એમ કહે કે અત્યારે ટ્રેઈનમાં બહુ હાડમારી બોગવવી પડે છે તો તેને હું કહું છું ‘પચાસ વર્ષ પહેલાં ટ્રેઈન હતી? પચાસ વર્ષ પહેલાં ટ્રેઈન’ માર દુનિયાને ચાલતું હતું તો આજે તમને કેમ ન આવે?” એ જ રીતે તમારી માફક ખાડ, ધાસતેલ વગેરે વિષે ફરિયાદ કરો છે ત્યારે હું તેને પૂછું છું ‘બસો ૧૫ પહેલાં ધાસતેલ હતું?’

“તે તો કેમ કહેવાય?”

“નહોતું,” એમણે કહ્યું ને ઉમેર્યું - ‘પાંચસો વર્ષ પહેલાં ખાડ હતી? નહોતી. હજાર વર્ષ પહેલાં ખટાકા હતા? નહોતા. તો તે વેળા દુનિયાને ખટાકા માર, ખાડ ને ધામતેલ વગર ચાલ્યું તો આજે કેમ નહિ ચાલી શકે?”

“તમારી વાત તો સત્તર આના ને એ પાઈ છે, પણ મને એક વિચાર આવે છે” મેં કહ્યું.

“જો?” એમણે પૂછ્યું.

“જવા દો—તમને કદાચ ખોટું લાગે,” મેં કહ્યું.

“નહિ લાગે તમે કહો,” એમણે આગ્રહ કર્યો.

“મને એવો વિચાર આવે છે કે તમે જે રીતે વાત કરો છો તે સાબળીને કોઈ એમ પણ કહે કે—” એટલું કહીને હું ચૂપ રહ્યો.

“જોશો, જોયો. તમારે જે કહેવું હોય તે કહો. મને ખોટું નહિ લાગે” એમણે ફરી આગ્રહ કર્યો.

“આ તો હું દલીલ ખાતર કહું છું.” મેં કહ્યું. “આપણી વાત આગળ લખાવીએ તો એમ કહી શકાય—માફ કરજો, પણ તમને કેટલા વર્ષ થયા?” મેં પૂછ્યું.

“સાહે, પણ કેમ એવો સવાલ કરવો પડ્યો?” મારા પ્રશ્નથી આગ્રહ પામી એમણે પ્રશ્ન કર્યો

“તો ‘હું એમ કહું કે પચાસ વર્ષ પહેલાં હું હતો? ને સિત્તર વર્ષ પહેલાં તમે હતા? નહોતા. તો તે વેળા દુનિયાને તમારા વગર ને મારા વગર ચાલ્યું, તો આજે નહિ ચાલી શકે?” મેં કહ્યું.

“ચાલી શકે, કેમ નહિ ? પણ તેનું છે શું ?” એમણે સુચવાઈ જઈને પૂછ્યું.

“એ જ મુખ્ય વાત છે. દુનિયાને તો બધા વિના ચાલી શકે એમ છે. મારા ને તમારા વિના પણ એ ચલાવી શકે એમ છે, પણ આપણે એમ ચાલવા દેવું નથી” મેં ખુલાસો કરતાં કહ્યું.

એમને ગળે મારી વાત ઊતરી કે નહિ તે તો કાણુ જાણે, પરંતુ મારે ગળે એમની વાત ઊતરી ગઈ છે. ખાસ કરીને ખીનઓને શિખામણ આપવાની હોય છે ત્યારે એમની વાત ઘણી ખપ લાગે છે. કોઈ પણ વસ્તુ વિના ચલાવી લેતા શિખવાની જરૂર છે, એમ આપણે ખીનને કહીએ છીએ ત્યારે એ વાત આપણે એના લલા માટે જ કહીએ છીએ, એમ આપણે જાણીએ છીએ અને એણે પણ જાણ્યું જોઈએ. પરંતુ એના ને આપણા દુર્લભ્યે એ જાણ્યો નથી, જાણી શકતો નથી, એટલે એના લવાની વાત પણ આપણે એને કહેતાં અચકાઈએ છીએ. આપણું ભદ્રુ શેમાં છે તે ખીનઓ જેટલું જાણે છે તેટલું આપણે પોતે ન જાણી શકીએ, એમ દુનિયાનો અનુભવ માથુ પછાડી પછાડીને આપણને કહી રહી છે. પણ આપણે આંખ ને કાન બંધ કરી એને જોવા કે સાંભળવા માગતા જ નથી અને આપણા માથામા ખીલો ઠોકીને કોઈ આ વાત દાખલ કરવા પણ તૈયાર થતું નથી. તેથી જ જગતનો ઉદ્ધાર થતો નથી !

ચટણીમાં ખીન અનેક સ્વાદ હોવા છતાં જેમ તીખાશ અમ્મ લાગ લાગે છે, તેમ ચૂટણીમાં પણ તીખાશનું ગ્યાન આગળ પડતું હોય છે. એ તીખાશ વધારે પ્રમાણમાં હોય તો માણસને બિબો કરી દે ને તેથી જે વધારે હોય તો સુવાડી પણ દે.

ને મહાન પુરુષથી પરિચિત મનુષ્યોની મંખ્યા કરતા એનાથી અપરિચિત મનુષ્યોની મંખ્યા હમેશાં વધારે જ હોય છે.

આમ છતાં ય્યુવ નહિ તો સુક્ષ્મ રીતે, પ્રત્યક્ષ નહિ તો પરોક્ષ રીતે, પ્રત્યેક લેખક કે વિચારકની દરેક કૃતિની અસર તેના વાંચનાર ઉપર જ નહિ, પણ જેણે ન વાંચી હોય તેના પર પણ થાય છે. યોગસાધના દ્વારા શ્રી અરવિંદ અધ્યાત્મ જીવનની પરમોચ્ચ ભૂમિકા પ્રાપ્ત કરીને સૌને અસર પહોંચાડવા શક્તિમાન બને છે. તે જ રીતે સગ્ગનતીની આરાધના દ્વારા, શબ્દબ્રહ્મની ઉપાસના મારફત, સાહિત્યજીવનની પરમ ઉચ્ચ ભૂમિકાએ પહોંચીને, પ્રત્યેક લેખક એની કૃતિઓ દ્વારા વાંચનાર ન વાંચનાર સૌના પર પોતાની અસર પહોંચાડવા શક્તિમાન થાય છે. પોઢીયરી જઈ આવેલા અમારા સાહિત્યરસિક મિત્રે આધ્યાત્મિક જીવનના પરમ રહસ્યનું જે જ્ઞાન અમને કરાવ્યું છે, તે વડે હવે સમજી શકું છું કે અવાજ કરવા માટેનો જે લેખ મેં લખ્યો હતો, તેની અસર એ લેખ વાંચી ન શકે એવાં મનુષ્યો, બાળકો ને કૂતરાઓ પર પણ થઈ હતી.

આ વાતનું સમર્થન એક બીજી બાબતમાં પણ મને હમણાં જ મળ્યું. ઘર છોડીને લાગી ગયેલા કિશોરો ને બાળકોને કરુણ સાદે પાછા ફરવાની પ્રાર્થના કરતાં માળાપો ને અન્ય વડીલોને આત્મનાદ હમણાં આપણા વર્તમાનપત્રો દ્વારા રોજ સાલજવા મળે છે.

“ભાઈ બાણુ, તું ભ્યારથી ઘર છોડીને આવ્યો ગયો છે ભારથી તારી માતાએ અનાજ છોડ્યું છે તારા પિતા પધારીવશ બની ગયા છે. તારી બહેનો ને તારા ભાઈઓ રજા કરે છે. તું ભ્યા ગયો હોય ત્યાંથી પાછો આવ્યો આવ. તારી બધી ઇચ્છાઓ અમે પૂરી કરીશું. સિ. તાગ વિયોગથી દિવસરાત તારા માતાપિતા ”

“ભાઈ કિશોરગ્યદ્ર, તારા કાકાના કહેવાથી તું અમને છોડીને જતો રહ્યો છે. પણ તારી કાકા ને તારી માતા તને નહિ જુએ ત્યાં સુધી પાણી પણ પીવાનાં નથી એ યાદ રાખજો. તું પાછો ફર. ભાઈ, તારા કાકા હવે તને કંઈ નહિ કહે સિ. તારા વગર ભૂયો પડેવો તારો ભાઈ.”

“સિ. ભાઈ બચુ, તને શબ્દવ્યૂહની હરીફાઈમાં ભાગ લેવાની ના પાડી તેથી ખિન્નભાઈને તું જતો ગયો છે ત્યારથી અમે અન્નજળનો ત્યાગ કર્યો છે.

આમ એકાએક વાતાવરણ કેમ બદલાઈ ગયું, સ્થાતિનું પરિવર્તન અશાંતિમાં કેમ થઈ ગયું તે હું ઘણા વખત સુધી સમજી શક્યો ન હતો, પણ ઉપર કહેના સાહિત્યરસિક મિત્રે શ્રી અરવિંદ ઘોષ વિશે વાત કરી, તે વિશે મેં ઊંડા જોતરીને વાતો ગિચા કર્યો ત્યારે મને આ વાતનો ખુલાસો પણ મળી ગયો. ચોડા વખત પગ જ એક સામયિકમાં અવાજ વિશે મેં એક લેખ લખ્યો હતો. સુખકર્મમાં અવાજ બહુ થાય છે તે ઓછો થવો જોઈએ એવી મતલબનું કોર્ડ કે વિધાન મ્યું હતું તેના જવાબમાં મેં એ લેખમાં જણાવ્યું હતું કે દુનિયામાં અનાજ કુવાની ઘણી જરૂર છે અવાજ કુનારનો જ વિજય થાય છે, માટે સૌએ બને તેટલો અવાજ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો જ જોઈએ આ લેખ પ્રગટ થયા પછી જ માગ ધરતું તથા મહોલ્લાનું વાતાવરણ બદલાઈ ગયું, એટલે એ મારા લેખની અસરને વીધે જ થયું છે એમ હવે દ્રઢ કહી શકું છું એ તો કાકતાલીય નાથે, એટલે કાગતું મેસવું ને તાડવું પડવું, એ રીતે માગ લેખની પ્રસિદ્ધિ ને મારે ત્યાં અશાંતિનું આગમન એ જે અકસ્માત એકમાત્રે થયા, તેથી તેમના વચ્ચે કાર્યકારણનો સબધ બાધવો એ બરાબર નથી એમ પ્રથમ દૃષ્ટિએ કોર્ડકને સાગશે પણ ખરું જોતાં એ માન અકસ્માત નથી, માગ વિચારની વાતાવરણમાં થયેલી અસરનું જ પરિણામ છે.

અનાજ કુવા માટેનું મમર્થન કગતો મારો લેખ ફેટલા માણ્યોએ વાચ્યો હતો ? ખામ દગીને મારે ત્યાં રમવા આવનાર પાડોશના નાના બાળકો, માટે ઉપરને મજબે રહેનાગ, સુજરાતી ભાષાથી અનલિત ભાઈનો ને ગેગીમાના જ્ઞતગઓએ તો એ લેખ જ નહિ વાચ્યો હોય ને તે જતાં એ લેખની અમગ એમના પગ શી ઝીતે થઈ હશે તેની શકા નાભાવિક ઝીતે થાય એમ છે.

ખીજા લેખકોની પેઠે હું પણ હમેશ એવી કચ્છા ગણુ છું કે મારા બધા લેખ, બી શકે તો દુનિયાના બધા જ માણ્યો વાચે, એક વાર નહિ, મેં વાગ નહિ, પણ પામ પામ વાર વાચે; પણ હું જાણું છું કે દુનિયાના બધા માણ્યો તો હું પણ સુજગતના ચોડા માણ્યો પણ અનેક વાગ નહિ પણ-એ વાગ પા. માગે લેખ વાચતા નથી ઘણા વાચી શકતા નથી ને બાળીના વચવા માગના નથી. મારી કૃતિઓ અનેક રીપુરવો વાચે છે એવું અભિમાન કોર્ડ પણ લેખકે કરવા જેવું નથી દુનિયાના સૌથી વધારે લોકપ્રિય લેખકની સૌથી વધારે લોકપ્રિય કૃતિ જેટલા માણ્યો વાચી દશ, તેના કગતા એ નહિ વાચનારા માણ્યોની ગણ્યા વધારે દશે જગનની ઉત્તરોત્તમ સાહિત્યકૃતિ કે દુનિયાના સૌથી વધારે ગણીના

ને મહાન પુરુષથી પરિચિત મનુષ્યોની મંખ્યા કરતા એનાથી અપરિચિત મનુષ્યોની મંખ્યા હમેશા વધારે જ હોય છે.

આમ છતાં મધ્ય નહિ તો સૂક્ષ્મ ગીતે, પ્રત્યક્ષ નહિ તો પરોક્ષ ગીતે, પ્રત્યે લેખક કે વિચારકની દરેક કૃતિની અસર તેના વાચનાર ઉપર જ નહિ, પણ જોણે ન વાંચી હોય તેના પર પણ થાય છે યોગસાધના દ્વારા શ્રી અર્ચિદ અધ્યાત્મ જીવનની પરમોચ્ચ ભૂમિકા પ્રાપ્ત કરીને સૌને અસર પહોંચાડવા શક્તિમાન બને છે તે જ ગીતે સગ્ગતીની આરાધના દ્વારા, શબ્દશ્રવણની ઉપામના માર્ગત, આદિત્યજીવનની પરમ ઉચ્ચ ભૂમિમાં પહોંચીને, પ્રત્યેક લેખક એની કૃતિઓ દ્વારા વાચનાર ન વાચનાર સૌના પર પોતાની અસર પહોંચાડના શક્તિમાન થાય છે પોદીચરી જઈ આવેલા અમારા સાહિત્યરસિક મિત્રે આધ્યાત્મિક જીવનના પરમ રહસ્યનું જે જ્ઞાન અમને કરાયુ છે તે વડે હવે સમજી શકુ છું કે અવાજ કરવા માટેનો જે વેપ્પ મેં લખ્યો હતો, તેની અસર એ લેખ વાંચી ન શકે એવા મનુષ્યો, બાળકો ને કૂનગઓ પર પણ થઈ હતી.

આ વાતનું સમર્થન એક બીજી બાબતમાં પણ મને હમણાં જ મળ્યું. ઘર છોડીને ભાગી ગયેના કિશોરો ને બાળકોને કરેલું સાદું પાછા ફરવાની પ્રાર્થના કરતા મામાપો ને અન્ય વડીનોનો આત્મનાદ હમણાં આપણા વર્તમાનપત્રો દ્વારા રોજ સાલળવા મળે છે.

“ભાઈ બાબુ, તું બ્યારથી ઘર છોડીને ચાલ્યો ગયો છે ત્યારથી તારી માતાએ અનાજ છોડ્યું છે તારા પિતા પધારીવશ બની ગયા છે તારી બહેનો ને તારા ભાઈઓ રજા કરે છે તું જ્યાં ગયો હોય ત્યાંથી પાછો ચાલ્યો આવ. તારી બધી ઇચ્છાઓ અમે પૂરી કરીશું સિ તારા વિયોગથી હિંજરાતા તારા માતાપિતા.”

“ભાઈ કિશોરચંદ્ર, તારા કાકાના કહેવાથી જ અમને છોડીને જતો રહ્યો છે પણ તારી કાખ ને તારી માતા તને નહિ જુએ ત્યાં મુઠ્ઠી પાણી પણ પીવાના નથી એ યાદ રાખજે તું પાછો ફર ભાઈ, તારા કાકા હવે તને કંઈ નહિ કહે સિ તારા વગર જૂનો પડેનો તારો ભાઈ.”

‘સિ ભાઈ બચુ, તને શબ્દચૂંકની હરીફાઈમાં ભાગ નેવાની ના પાડી તેથી ખિન્નવાઈને તું જતો ગયો છે ત્યારથી અમે અન્નજળનો ત્યાગ કર્યો છે.

તારે જે જે હરીશર્ધાઓમાં ભાગ લેવો હશે તે બધી હરીશર્ધાઓમાં અમે ભાગ લેવાં હર્ષ્યું. તારી ઇચ્છા વિરુદ્ધ અમે કંઈ પણ નહિ કરીએ. પણ તું જલદી ઘેર પાછો આવ. અથવા જ્યાં હોય ત્યાંથી તારી કુશળતાના સમાચાર મોકલ. તારે ખર્ચ માટે પૈસા જોઈતા હશે તો અમે તારથી મોકલીશું હિ તારાં દુઃખી માતાપિતા.”

રોજ આવા પ્રકારની અનેક જાહેરખબરો વાંચીને મને થાય છે કે આપણાં બાળકોનાં હૃદય કઠિન ને નહોર ને માળાપના હૃદય વધારે પડતાં સુકુમાર ને કામળ થતાં જાય છે. નજીવી વાતમા ઘર છોડીને જતા રહેતા કિશોરોને પાછા બોલાવવા માટે, આટઆટલી કાકલુદી કરવા કરતા કોઈક એમ કેમ નહિ લખતું હોય કે “ભાઈ બાણુ, તું આર દિવસથી ઘર છોડીને જતો ગયો છે તેની ખબર મને ગઈ કાલે જ પડી. એ દિવસ હું એટલો કામમાં હતો કે તું ઘરમા છે કે નહિ તે જોવા કે જણવાનો પણ મને વખત નહોતો. દીકરા માગ, તું એમ ન ધારીશ કે તું આવ્યો ગયો છે તેથી અમે બધા રોજ ગદી ગદીને વ્યાનુતો દરિયો વહાવી રહ્યા છીએ ને નિસાસા નાખી નાખીને જૂએ મરી રહ્યા છીએ. હા, થોડો વખત જરા લાગ્યું તો ખરું, પણ હવે તો તું ઘરમાંથી ગયો તેથી એવી શાંતિ ને નિરાત લાગે છે કે હવે તું પાછો ફરે તો અમને કદાચ ગમશે નહિ. તારી માતા મઝામા છે ને નિયમ મુજબ રોજ દેવદર્શને જાય છે. મારી તળિયત પહેલા કરતા સારી છે. તારાં ભાઈબહેનો તું ઘર છોડીને ગયો તેની ખુશાલીમાં જ દિવસ નિશાળે ગયા નહોતા. પણ હવે અમે એમને ધમકાવીને મોકલીએ છીએ. એટલે તું ઘેર પાછો આવે ને થોડા દિવસ ગદીને ફરી નાસી જાય એમ એઓ ઇચ્છે છે. અસલ પેટે હમણાં પણ અમે રોજ દિવસમા ત્રણ વાર જમીએ છીએ ને ગઈ કાલે તો મિષ્ટાન્ન પણ ક્યું હતું. તારી ચિંતા અમે કરતા નથી, અમારી ચિંતા તું ન કરીશ હિ. તારાં પિતા.”

પણ આવી જાતની નિઃસ્પૃહવૃત્તિ કોઈ પણ માળાપ જતાવે એવો મંલવ અત્યારે તો દેખાતો નથી. એટલે માળાપની લાગણીનો લાભ લઈને છોકરાંઓ ઘર છોડીને લાગી જાય છે. પછી તેમની પાસે પોતાનું ધાયુ કરાવે છે તે સાક્ષ જ રહેશે એમ લાગે છે. પણ આપણાં બાળકો આમ ગૃહત્યાગ કરતાં કેમ થઈ ગયાં છે તે મોટો પ્રશ્ન છે. અત્યારનો જમાનો ગ્વતંત્રતા ને વ્યક્તિવાદનો છે; એટલે આપણાં બાળકો શિસ્તના લાન વિનાનાં, બિનજવાબદાર વૃત્તિવાળાં

ને સ્વચ્છંદી થઈ ગયા છે એમ કહેવું પણ જરાજર નથી. કારણ કે જો સ્વચ્છંદી રીતે જ એમને વગતણ હોય તો ધરમા તેમ ક્યા નથી થતું ? માયાપત્ની આજ્ઞાનું ઉલ્લસન કરીને પોતાનું જ ધાર્યું કરના માટે ઘર છોડવાની કઈ જરૂર નથી એમ ધણા બાળકો અનુભવે જાણે છે.

પ્રાચીન કાળમા નગસિંહ મહેતાએ ભાણીનું મહેણું સહન ન થવાથી ગૃહત્યાગ કર્યો હતો. ને ગૌતમ બુદ્ધે મંમાગ્નુ દુઃખ જોઈ ગૃહત્યાગ કર્યો હતો એટલે આપણા લોહીમા ગૃહત્યાગ કરવાનો ગુણ ગ્યો છે એમ કદાચ કહી શકાય. પણ એ પણ જરાજર નથી. કારણ કે ગૌતમ બુદ્ધે મોટી ઉંમર ને માળાપને નમાવવા માટે નહિ પણ દુનિયાનું દુઃખ દૂર કરવા માટે તેમ જ નગસિંહ મહેતાએ પણ મોટી ઉંમરે ગૃહનો ત્યાગ કર્યો હતો.

આપણે આપણા કિશોરો ગૃહનો ત્યાગ માતાપિતાને ઠેકાણે આણના માટે કરે છે, તે સગ્ગતીચદ્રની અમગ્નુ પરિણામ છે. સરસ્વતીચદ્રને પિતા તથા સાવળી માતા સાથે બનતું નહિ આવવાથી ધર છોડી ગયો હતો. તે પછી તેનો પિતા દુઃખી દુઃખી થઈને કવિતા કરતો હતો આખરે મૃત્યુ પામ્યો. એની અસર આપણા બાળકો પર આજે થવા માડી છે સરસ્વતીચદ્રની અસર સાહિત્યકારો ને સાહિત્યગોષ્ઠીને પર થઈ એ મધ્ય શ્રેણી થઈ એના ગુણ ગાના મૂડી પડ્યા પછી એની અસર મોટેગણો પર થઈ. એમણે પોતાના બાળકોના નામ સરસ્વતીચદ્ર, ચદ્રકાન્ત, કુમુદ, કુસુમ ઇત્યાદિ પાડના માળા ને દવે એ અસર બાળકો પર થવા માડી છે. ‘સરસ્વતીચદ્ર’ નામનું કોઈ પુસ્તક છે કે નહિ તે પણ એણે જાણતા નથી, પરંતુ તેથી કઈ એની અસર નહિ થાય એમ કોણ જાણે ?

આ ગીતે સાહિત્યકારની કૃતિઓની અમગ, એના જીવનનાં નહિ તો એના મૃત્યુ પછી, એણે ધારી હોય તેવી ગીતની નહિ ને તેથી જુદી ગીતની પણ થવા વગર રહેતી નથી. અને તેથી જ સાહિત્યકારને યોગી તથા જ્ઞાનીની પેઠે અજર અને અમર માન્યો છે.

હું ને અમારું !

આપણા જૂના પાઠ્યપુસ્તકમાં એક વાત આવે છે. ‘ પિતાની કુહાડી લઈ બાળ નાનો ’ એવો એવો ગામને પાદરે આવેલા તળાવ આગળ ગયો. તળાવમાં એની કુહાડી પડી ગઈ. સાથી પડી ગઈ તે કંઈ કવિએ કહ્યું નથી. પણ કદાચ કુહાડીથી લાકડું કપાય છે તેમ પાણી પણ કપાય છે કે નહિ તે જોવાનું બાળકને મન થયું હશે. તળાવના પાણી પર કુહાડીનો જોરથી પ્રહાર કરવા જતાં એના હાથમાંથી કુહાડી પાણીમાં સરી પડી હશે એ જો હોય તે. કુહાડી પાણીમાં પડી ગઈ અને એ ‘ કુહાડી તો બાપાની હતી કુહાડી વગર શેર જઈશ તો બાપા મારી ચામડી કોમેડી નાખશે ’ એમ એને લાગવાથી બાળકે, કોઈ આવીને કુહાડી પાણીમાંથી કાઢી આપે એવી ઇચ્છાથી રડવાનું શરૂ કર્યું. તળાવમાં રહેતાં દેવીને ત્યાં આવી ને એણે ઉપર આવીને બાળકને પૂછ્યું : “ છોકરા, કેમ રડે છે ? ”

બાળકને જાહેર કોઈ મોટી હંમરનેા માણસ હોત તો એ તળાવની અદરથી આમ અચાનક કોઈ સ્ત્રીને બહાર આવતી જોઈને, પહેલા આશ્ચર્યથી અવાજ થઈ ગયો હોત અને પછી એની સાથે પ્રેમમાં પડ્યો હોત, પણ આ તો બાળક હતો. એટલે એને કંઈ નવાઈ ન લાગી. એણે રડતાં રડતાં કહ્યું : “ મારી કુહાડી પાણીમાં પડી ગઈ છે ને તે મને કોઈ કાઢી આપતું નથી.”

દેવીએ પાણીમાં ડૂબકી મારીને અદરથી રૂપાની કુહાડી લઈ આવી બાળકને આપીને કહ્યું : “ લે, આ કુહાડી.”

“ ના, મારે એ નહિ જોઈએ.” બાળકે જવાબ દીધો.

દેવીએ ફરી તળાવની અદર ડૂબકી મારી ને સોનાની કુહાડી લઈ આવી બાળકને આપીને કહ્યું : “ લે, આ ચાલશે ? ”

“ જાહે ! આ પણ નહિ. ” મને તો ગમે મારી સારી કુહાડી.” બાળકે જવાબ દીધો.

કોઈ પણ માણસના બાળકમાં આવી પ્રામાણિકતા હોઈ શકે ખરી? એમ પોતાના મનમાં સાથવાનું બોલતા દેવીએ ફરી પાણીમાં ડૂબકી મારી. અદ્યતી સોદાની કુહાડી લઈ આવ્યા ને બાળકને આપી.

“આ જ મારી કુહાડી.” કહીને બાળકે એ લઈ લીધી.

દેવીએ બાળકની પ્રામાણિકતાથી પ્રસન્ન થઈ ને ક્યું “સુખમંપદ હોએ તને, મહેરુ કંઠે જગનાય.”

પહેલવહેલાં મેં આ કવિતા વાંચી ત્યારે લાગ્યું હતું અને અત્યારે વિશે વિચાર કરું છું ત્યારે પણ લાગે છે કે કવિએ આમાં કઈક ભૂલ કરી છે કવિના ખોટી છંદ અનુભાસિક છે એમ નહિ, પરંતુ વધારે પડતી—કવિ-કહેવા માટે કે તેને માટે વધારે પડતી—વાલાનિક ને સાચી છે. પ્રામાણિકતા નમૂના તરીકે કવિ એક બાળક આપણી આગળ ને દેવીની આગળ રજૂ કરે માટે છે.

દેવી તો કવિથી છેતરાઈ ગયા, પણ આપણે માણસ જેવા માણસ, છેતરાઈ જઈએ તે કેમ આવે ?

સત્ય, ન્યાય, દયા, પ્રામાણિકતા ઇત્યાદિને મહિમા ગાવા માટે ઇચ્છી વાતો જોડાઈ છે વચન પાળવા ખાતર પત્ની પુત્રને વેચનાર દરિય પિતાની કુહાડી વડે પિતાને પ્રિય એવા વૃક્ષનું નિકદન કાઢનાર જ્ઞેષ્ઠ વૈશિષ્ઠન અને અધુ વડે બાપાની પાઘડીના અંગોપાંગોનું છેદન કરનારા ને લખ્યા : એ સર્વની વાતો સત્યનો મહિમા સમજાવવા જોડી કઢાઈ છે. ખુબ વાત તો એ છે કે સત્યનો મહિમા રચાવવા માટે પણ આવી અસંભવ કથા કાઢવી પડે છે. પરંતુ એ કથાઓ સત્યના મહિમાનું પ્રતિદાન કરે છે એટલે એના પગથી ચોક્કસ કહી શકાય છે. પણ પ્રામાણિકતાનો મહિમા રચાવવા પૂરું જોડી કાઢવામાં આવેલી ઉપલી કવિતા માટે તો તેમ પણ કહી શકાય એમ ન.

પહેલાં તો વચનપાલન, ન્યાયપરાયણતા, શિશુ, પ્રામાણિકતા, ઇત્યાદિ જે અનેક સદ્ગુણો માનવજાતમાં હોવા જોઈએ એમ કહેવામાં આવે છે અને હોતા નથી એની ફરિયાદ કરવામાં આવે છે, તે બધા ગુણો જન્મથી આનતા નથી. બીજા રૂપે એમાંના કેટલાક બાળકમાં પણ હોય છે એ ખરું, પરંતુ મનુષ્યે પોતે જાનપૂર્વક જામત રહીને એ ગુણોનો પોતાનામાં વિકાસ કરવાનો હોય છે. આપણે જેમ સન્નારીઓ ને સદ્ગુણો કહીએ છીએ.

દરેક માણસ ઇચ્છતો હોય છે. ડોઈ ‘અહીં ઘર કરતાં સારો ખોરાક મળશે’ એમ. એને કહે તો એ એને હેતરવા માગે છે એવો એને વહેમ પડે છે. પોતાનું તે બધું જ સારું નથી હોતું, એમ જાણવા છતાં દરેક માણસના મનમાં પોતાનું તે સારું જ હોય છે એવો જામ જોડે જોડે પણ રહેતો જ હોય છે, અને તેનો જ મેં સાબ લીધો છે.” વીશીવાળાએ જવાબ દીધો.

પિતાની કુદાડી લઈને ખેતવા નીકળેલા બાળક વિષે કવિતા જોડનાર કવિ કરતાં, આ વીશીવાળાનું માનવસ્વભાવનું જ્ઞાન વધારે જોડું ને સચોટ છે એમ કહેવું જોઈએ.

માનવજીવનની એ અદ્ભુત વિષમતા છે કે જે એને મજબુ હોય છે તેનાથી એને અમનોષ થાય છે. જે મહેવાઈથી મળી શકે એમ હોય તે માટે એને બહુ ઇચ્છા થતી નથી પરંતુ જે મળવું અત્યંત મુશ્કેલ છે તે માટે એ ઝૂંગી મરે છે અને કદાચ એ મળે તો મળ્યા પછી “આને માટે મેં આટઆટની મહેનત કરી. હું પણ કેવો મૂઝા ?” એમ એને થાય છે. પોતાની વસ્તુ માણુમને ગમતી નથી ને બીજાની લેવા માટે એ આકાશપાતાળ એક કરે છે. આપણો પણાનો આવો અતુલ્ય હોવા ‘જતાં બીજે પક્ષે માણુમને જે મળ્યું છે, જેને એ પોતાનું ગણતો હોય છે, તેમાંથી એને કદાચ અમનોષ થતો હોય તો પણ, એનાથી વિમુખ થવું કે એનો મંપૂર્ણ ત્યાગ કરવો એ એનાથી બની શકતું નથી. એ તેની પાસે હોય છે, ત્યારે એનાથી એ મનુષ્ય અમંતુષ્ટ થાય છે, પણ બ્યારે એ એનાથી દૂર જાય છે ત્યારે મનુષ્ય એવેન બની જાય છે એના વિના એનાથી રહી શકાતું નથી.

ટાંગોરે રી અને પુરુષ વિષે એક વાત વખી છે. બ્રહ્માએ પહેલા પુરુષને ધક્કો. પુરુષને એકલુ વાગવા માણુ એટલે એને સાથ આપવા માટે એણે બીને સરજારી. થોડો વખત સ્ત્રી સાથે રહીને પુરુષ કંટાળી ગયો. બ્રહ્મા પાસે જઈને એણે કહ્યું : “મારે આ રી નથી જોઈતી. તમે પાછી ગખી સો.”

“લહે” કહીને બ્રહ્માએ રીને પોતાની પાસે ગંખી. વળી થોડો વખત થયો એટલે પુરુષ બ્રહ્મા પાસે ગયો ને કહેવા લાગ્યો : “ચેલી સ્ત્રીને મને પાછી સોપી દો.”

“તારાથી એની જોડે રહેનાતું” નથી ને પાછી માગવા કેમ આવ્યો ?” બ્રહ્માએ પૂછ્યું.

એ હતી ત્યારે એમ વાગતું હવે એની ગેરલાજગીમાં મને નિવકુલ ગમતું” નથી એના વગર માગથી રહી શકાતું નથી” પુરુષે જવાબ દીધો.

બ્રહ્માએ એ બી એને સોપી થોડો વખત સાથે રહ્યા પછી વળી પાછો પુરુષ સ્ત્રીથી કંટાળ્યો, ને બ્રહ્મા પાસે જઈને એ જોડ્યો : “એ ભાઈ, આ બના તો મારે નહિ જોઈએ. એના વિના જે દુઃખ પડશે તે હું મહન કરીશ. પણ મારી પાસે રહીને મને એ જે દુઃખ દે છે તે મારાથી સહન થતું નથી.”

બ્રહ્માએ પુરુષને કહ્યું - “કરી પાછો કંટાળ્યો ? તું એ સ્ત્રીને પાછી સોપવા આવ્યો છે, પણ મારી ખાતરી છે કે થોડા જ વખતમાં તું એકવે રહીને કંટાળી જઈશ કે તરત પાછો રીને માગવા આવશે, માટે હવે તો તું

જ એને રાખ. લાગે વખત તમે જાને સાથે રહેજો એટલે તમારા વચ્ચે એવી મમતા બંધાઈ જશે કે એક બીજા વગર તમારાથી ગદી શકાશે નહિ.”

આ વાતમા ટાંગેરે સ્ત્રીપુરુષ વચ્ચેના લાવનું જ માર્મિક આલેખન કયું છે એમ નથી; પણ મનુષ્યને જે જે વસ્તુ પ્રાપ્ત થઈ હોય છે, તે હોય ત્યારે તેનાથી અસંતોષ ને તેની ગેરહાજરીમાં તેના વિના કેટલી બેચેની થાય છે તે પણ એ વાત પરથી સમજાય છે.

મનુષ્યને સુંદર વસ્તુ જોઈને તેનું આકર્ષણ થાય છે. એ વસ્તુને એ પોતાની બનાવવા માગે છે. કારણ કે આત્મીય બન્યા વિના કોઈ પણ પ્રાણી કે પદાર્થ મનુષ્યનો સતત સ્નેહભાવ પામી શકતો નથી. મનુષ્ય જેને જેને માહે છે તેને એ પોતાનું બનાવવા માગે છે સ્વૂળ દષ્ટિએ તેને એ પોતાનું બનાવી શકતો નથી તો કલ્પનામાં એ તેની સાથે આત્મીય લાવ કેળવીને રાખે છે, ને જેને એ પોતાનું બનાવે છે તેને આલ્યા વિના રહી શકતો નથી. કોઈ પુરુષ અમુક કન્યાના પ્રેમમા પડે કે કોઈ કન્યા પુરુષથી આકર્ષાય એટલાથી વાત પતતી નથી. બંને લગ્ન દરીને એકબીજાનાં થવા ઇચ્છે છે. આનું કારણ પણ એટલું જ છે કે માણસની પ્રેમલાવના મને તેવી ઉદાર હોય તો પણ પરકીયને એ અપર્ષતી નથી. કદાચ અર્ગે તો ત્યાં એ ટકી શકતી નથી. પ્રેમી અને પ્રેમના વિષયને સાકળનારી કદી તે મમત્વની લાગણી છે. પ્રિયજન એ સ્વજન ન થાય ત્યાં મુઠ્ઠી પ્રેમ અમતુષ્ઠ ને અપુષ્ટ ગહે છે.

માણસને પોતાની વસ્તુ, પછી તે મને તેવી હોય, તો પણ બહુ જ પ્રિય હોય છે. તેના સારામા સાગે દાખલો તે આપણાં શરીર છે. દરેકને પોતાના શરીર માટે કેટલો બધો લાવ હોય છે તે જાણીતું છે. મારો જ દાખલો આપું તો મારા શરીરમા એવું ખાસ કર્મ નથી કે એને માટે કોઈને પક્ષપાત થાય. બીજા સાથે સરખાવનામા આવે તો એ શરીરનું સ્થાન ઘણું નીચે જાય. આમ છતાં એને માટે મને કેટલી લાગણી થઈ આવે છે ! એના પ્રત્યેનો મારો ભાવ હું શબ્દો દ્વારા વ્યક્ત કરી શકું એમ નથી. એને માટે મેં શું નથી કયું ને શું નહિ કરું ? આટલો આટલો પ્રેમ એને માટે મને છે તેનું કારણ માત્ર એટલું જ છે કે એ મારું શરીર છે. એ શરીર બીજા કોઈનું હોત તો હું એના સામું આખીને જોત પણ નહિ. જાણ દષ્ટિએ જોતાં તદ્દન નિરપેક્ષ રીતે વિચાર કરતાં એ શરીરનું કયું જ મૂલ્ય નથી. પણ એ મારું છે એટલી હકીકત એને મૂલ્યવાન, દુનિયાની કોઈ પણ વસ્તુ કરતાં વધારે મૂલ્યવાન, બનાવે છે.

આપણે આપણા પૂર્વજો માટે આપણી મનુષ્યતા કે ધર્મમા ગદેવી શુભસમૃદ્ધિને વીધે નહિ, પણ એ મર્ડ આપણા છે નેટલા માટે અભિમાન રાખીએ છીએ આ બધી વસ્તુ માટે બહુ જ અભિમાન રાખનારા અનેક માણસોને પોતાના પૂર્વજો ઠાણ હતો, પોતાની મનુષ્યતા કયા પ્રકારની હતી, ને જોને એણે પોતાનો ધર્મ માન્યો હોય તેના મૂળ સિદ્ધાંતો શા છે તેની પણ ખબર હોતી નથી આમ છતાં એમનો એ વગતુ તરફનો પ્રેમ ને તે માટેનું અભિમાન જરા પણ ઓછા થતા નથી, કારણ કે પ્રેમ ને અભિમાન માટે એના વિષય બનેલા પદાર્થ કે પ્રાણીની યોગ્યતા જોવાની હોતી નથી એનો આધાર તો કર્મ ઉપર જ હોય છે પહેલા પુરુષ સર્વનામની પછેની ને છદ્ધિ વિમક્તિ—હું ને મારું—એનું મહત્વ જોટું વ્યાકરણમાં છે તેના કરતાં ઘણું વધારે જીવનમાં છે સાચો પ્રેમ મનુષ્યને એક જ વ્યક્તિ માટે થાય છે ને તે વ્યક્તિ એ પોતે અખડ ને સાચો પ્રેમ તે આત્મપ્રેમ જ છે એ આત્મપ્રેમ જીલસાર્થ જામ છે ત્યારે આત્મીયો ઉપર ઢોળામ છે માણસને પોતાનું બધું એટલું બધું સાનુ લાગે છે કે નમજાઈ કે ખામી જો પોતાના હોય તો તે પણ એને વહાલા લાગે છે ખીજના તિરસ્કારપાત જણાતા અવશ્યે પોતાનામાં હોય તો તિરસ્કાર યોગ્ય નથી લાગતા, એટલું જ નહિ પણ વખાણવા યોગ્ય પણ લાગે છે કારણ કે એ અવશ્યે એ જો આધારસ્થાન ગામ્બુ હેમ છે તે એ મનુષ્યના પરમપ્રેમનું પાત હોય છે દુનિયા આપણને ગમે છે કારણ કે એ માગી દુનિયા છે' એમ આપણને લાગે છે જોને દુનિયા અત્યે અમત્વ થતું નથી તેઓ વૈરાગ્યનો પ્રોધ કરી એને જડી કહે છે 'આપ મરે પીછે હૂમ ગઈ દુનિયા' એમ કવિએ કહ્યું છે તે સાચું જ છે તત્ત્વચિંતકોએ પણ 'અહ બ્રહ્માસ્મિ' હું જ બ્રહ્મ છું કહીને 'હું' ને એટલો વિશાળ મનાવી મૂક્યો કે આ દુનિયા જ નહિ, સમસ્ત બ્રહ્માડનો એ માલિક બની ગયો 'આ મારું' આ મારું' એમ નજીવી વસ્તુ માટે આમલ શપ્તે તે પામ્ય માણસ—પણ આખી દુનિયા મારી, સમસ્ત બ્રહ્માડ મારું—મારાથી જુદું કંઈ જ નહિ એમ કહે તે પરમ તત્ત્વચિંતક

કૂતરાઓના બચાવમાં

મુંબઈ શહેરની શેરીઓમાં રખડતા કૂતરાઓને પકડીને તેમને નાશ પીઝગીની મદદથી પહેલાં કરવામાં આવતો ને તે માટે ખર્ચ ધણો ઓછો આવતો. પણ હવે આ રીતે કૂતરાને મારવા કોઈ તૈયાર થતું નથી. એટલે ઝેરી વાધુ છોડીને તેમને મારવાની ગોઠવણ કરવી પડશે અને તે માટે ખર્ચ ધણો વધારે આવે એમ છે, એટલે આ વખતના અંદાજપત્રકમાં મ્યુનિસિપાલિટીએ કૂતરા મારવા માટે વધારે ખર્ચની જોગવાઈ કરવી એવી જાણમણ મ્યુનિસિપલ કમિશનરે કરી છે. આવી મતલબના સમાચાર થોડા વખત પર વર્તમાનપત્રોમાં પ્રગટ થયા હતા.

આ વાંચીને એક વયોજ્ઞ ગૃહસ્થ બોલી બેઠા : “અરે ભગવાન ! શો કળગુગ આવ્યો છે.”

“કેમ કાકા ! શું થયું ?” કોઈકે એમને પૂછ્યું.

“અરે, આ જાણેલાઓ ને સારા માણસો બેગાં થઈને કૂતરા મારવાની વાત કરે છે ને તમે પૂછો છો કે શું થયું ?”

“તેમાં ખોટું શું ?” મેં પૂછ્યું.

એમણે અકળાઈને જવાબ દીધો : “ખોટું શું ? મૂળા પ્રાણી માટે પાંજરાપોળ બાંધવાની કોઈ વાત કરતું નથી ને જીલ્લા તેને મારી નાખવાની વાત કરે છે ! આજે કૂતરા મારવાની વાત કરે છે, કાલે અમને મારવા પણ તૈયાર થશો !”

“અરે, એમ તે હોય કાકા ?” મેં કહ્યું.

એમણે જવાબ વાળ્યો : “બધું એમ જ થતું આવ્યું છે. માર્ક, ધીરે ધીરે કરતાં આ સુધારકોએ નેવનાં પાણી મોઝે ચઢાવ્યાં છે.”

રસ્તે રખડનાં કૂતરાં માટે મને પક્ષપાત નથી. મ્યુનિસિપાલિટી એવાં કૂતરાંને રખડવા કેમ દે છે, તેને મારી નાખાવતી કેમ નથી એવી ફરિયાદ પણ

છીએ. તેમ આપણી એક પણ ચેરી કૃતરાવિહોણી ન રહે તેની કાળજી આપણે ગાળીએ છીએ. માગ એક પાડોશી છે તે હમેશા કૃતરાને રોટલો નાખ્યા વિના જમતા નથી. ઘરમાં કોઈ જમવાનું ન હોય, પત્ની માદી હોય તો એ કૃતરા ખાતર રોટલો ઘડાવ્યા વગર એમને ચેન પડતું નથી.

અસારે આપણામાં દ્વિસાદૃતિ બહુ વધી ગઈ છે. લોકો જગ વારમાં ઉશ્કેરાઈને તોફાન કરવા મંડી પડે છે. આપણા નેતાઓ એ વિષે વારંવાર નિવેદનો બહાર પાડી અહિંમાનુ પાલન કરવા લાગપૂર્વક બસામથુ કરે છે. પરંતુ કૃતગઓને માગવાની ચર્ચા બેઘડક જાહેર મરથાઓમાં ચાલે છે તે તરફ કોઈનું ધ્યાન જોવાતું નથી એ નવાઈ જોવા જેવું છે !

અહિંમાનુ પાલન કરવું હોય તો એક ચાલુસ બીજા માણસને મારી શકે નહિ એટલું જ કરીને સતોષ માનીશું તે તોથી કંઈ વળશે નહિ. પરંતુ બધાં જ પ્રાણી પ્રત્યે અહિંમા કેળવવી પડશે. જેમણે આપણું જરા પર નુકસાન નથી કર્યું એવા કૃતગઓને મારવાથી આપણી દ્વિસાદૃતિ વગર કારણે ઉશ્કેરાશે તે પત્ની કૃતરાથી સતોષ ન માનતા આપણે બીજા પ્રાણીઓને પણ માગવા લાગીશું.

કૃતરાએ આપણા પગ એટલા બધા હપકાગ કર્યા છે કે આજે તે આપણને યાદ પણ આવતા નથી. શ્રી દત્તાત્રયે કૃતગને પણ ગુરુ બનાવ્યો હતો એમ કહેવાય છે. પણ ખરું જોતા કૃતગે એ આખી માનવજાતનો ગુરુ છે. આપણે જો કંઈ શીખ્યા છીએ તે કૃતરા પાસેથી જ શીખ્યા છીએ. આપણી આખી મગદૃતિ કૃતરાને આભારી છે.

આપણે ઈશ્વરને ભજીએ છીએ, તે ગોપી લાવે, દાસ લાવે, પુત્ર લાવે કે બીજા કોઈ લાવે નહિ પણ કુકડુ લાવે કૃતરા માગ ખાય, બૂબે મરે છતાં મૃત્યુ ખીતો રહે છે. એના પર પ્રેમ રાખે છે. પોતાનો એક ધારે તે કંવા સમર્થ છે એમ એ માને છે. એને જ લીધે પોતે જીવે છે ને જીવે છે એમ એ માને છે તેવી જ વૃત્તિ ભક્ત ભગવાન તરફ રાખે છે સાધુઓ ને સતો ઘેર ઘેર ફરીને ભિક્ષા માગે છે તે પણ કૃતગએ શીખવ્યું છે.

એક મહોદ્ધાનો કૃતરા બીજા મહોદ્ધાના કૃતરાને જોતા જ લસવા છે. બીજા મહોદ્ધાના કૃતરાને પોતાના મહોદ્ધામાં ગિચા થઈને રહેવા દેતા કૃતરાની એ વૃત્તિ આપણા સમાજના ઘણા વર્ગોમાં પણ જોવામાં આવે એકમીજ તરફ, પાસેથી ન બને તો આધેથી પણ ભસીને વિરોધ કરીને જ આપણને શીખવ્યું છે. આવી આવતી ગિચિતિમાં જગપણું ફેરવા?

વાતાવરણમાં જરા પણ ક્ષોભ બિખજતા, ગોરમકોર ને ચોકકળણ કરી મૂકવાનું એની પાસેથી જ આપણે શીખ્યા છીએ. મતભેદનો પ્રમંગ આવતાં પગરપર યુદ્ધ કરી ને જીતે તે માયો એ ન્યાય પણ એની પાસેથી જ આપણે પ્રદણ કર્યો છે.

કૃતરો જુખ્યો ચાલ છે ત્યારે લાડ કરે છે, પૂછડી પટપટાવે છે, પેટ ખતાવે છે ને ગેટલાનો ટૂકડો જોઈ નાચવા મંડી પડે છે. રોટલાના ટૂકડાથી સંતોષ નથી થતો ત્યારે ફરી દયામળો મુખે દાતા સમું જુએ છે. ને ફરી પાછી કાકલુદીભરી વિનંતિ ખીજ ટૂકડા માટે કરે છે પોતાને મળેના ટૂકડામા ખીજો દોઈ કૃતરો લાગ પડાવવા આવી પહેાચે, તો આ ગરીબ ને લાચાર દેખાતો કૃતરો એકદમ વીગરસના દર્શન કરાવવા તૈયાર થઈ જાય છે. દાતા પ્રત્યે સાધારણ રીતે એ અહોભાવ ને આદર બાન જ દર્શાવે છે, પરંતુ કવચિત તેની સામે થવા પણ યત્ન કરે છે તેની સામું લસે છે કોઈક વાર ડાકું ભરવા જાય છે ને ભરે છે પણ ખરો, પણ દાતા એને સોટી અથવા લાતનો ગાદ ચખાડે છે એણે એ તરત પાછો ટેકાણે આવી જાય છે. કાતિ, બળવો ને સ્વમાનની વાત મૂકી દઈને એ પાછો ગરીબ ને નમ્ર બની જાય છે. ને ટૂકડો મળે તેનાથી સંતોષ ને આનંદ માની લે છે. ખુશામદ ને ભક્તિથી મળતું હોય તો માલિકની સામા થવું નહિ, પરંતુ વીરશ્રીનો છેક લોપ ન થઈ જાય માટે કોઈક વાર સામા ચવાતો પ્રયત્ન કરી જોવો અને ખાસ કરીને માહોમાહે તો લડના જ ગહેવું એ એનો નિત્ય ધર્મ છે

માનવજાતનો આખો ઇતિહાસ તપાસી જોઈશું તો આથી વધારે કંઈ પણ જાણનાનું મળે એમ નથી એક પક્ષે લાત, સોટી ને ગેટલાનો ટૂકડો, ખીજો પક્ષે ખુશામદ, આજીજીભરી પ્રાર્થના, કવચિત વિરોધ ને રોધનું પ્રદર્શન અને પગપગ નિત્ય ઝગડો, એ આપણા જીવનની મુખ્ય વસ્તુઓ કૃતરા પાસેથી જ આપણે શીખ્યા છીએ.

આવા, આપણા શુરુ મમા કૃતગનો વધ કરીને આપણે ક્યે મોઢેદુનિ-યામા રહી શકીશું ? ‘સન હી જૂમિ જોપાલકી’ એમા કૃતરો લયે ફરે, લયે આપણી બિધ બગાડે, લયે કરડે, લલે રોગ ફેલાવે ! કાલ નિન્વધિ છે, પૃથ્વી વિશાળ છે. તેમા માણસ ને કૃતગ બને માટે જગા છે, એમા બને લયે નિગતે ફરે.

સીતા રામની સાથે કેમ ગયાં ?

એક વાગ એક હિપર બીજી પત્ની કરવા વિષે મેં લખ્યું હતું તે વાચી એક ભાઈએ માગ પર પત્ર લખ્યો છે. એ પત્રમાં શ્રી રામચંદ્ર અને સીતા વિષે જુદા જુદા દષ્ટિબિંદુથી લખ્યું છે. રામચંદ્રે એકપત્નીવ્રત પાળ્યું તે માટે એમના યશોગાન સૌ કોઈ ગાય છે. સીતાની પ્રિય સખી વામંતરી રામે અકારણ સીતાનો ત્યાગ કર્યો જાણી રોષે ભરાય છે અને અશ્વમેધ કરાવના છે એમ જાણે છે ત્યારે ધિક્કારે છે ' બીજી વાર પરધવા પશુ ખરા ' એમ કહી કીટકાર વર્ણવે છે, પણ જ્યારે એને ખબર પડે છે કે અશ્વમેધ માટે પત્ની જોઈએ તેને ગ્ધાને એમણે સીતાની સોનાની મૂર્તિ બેસાડી છે, ત્યારે રામે સીતાનો વગર કારણે ત્યાગ કર્યો હોય એ વાત પણ એ ક્ષણ વાર ભૂલી જાય છે, અને ' વજ્રથી પણ કઠોર ને ફૂલથી પણ કુમળા એવા મહાત્માના હૃદયને કોણ મચળ શકે ? ' એમ કહીને રામચંદ્ર પ્રત્યે એ આદરભાવ વ્યક્ત કરે છે.

રામ અને સીતા ધર્મભાવના, પ્રેમભાવના ને સતીત્વના પ્રતીક સમાં છે, એમ આપણે માનતા આવ્યા છીએ. રામનું પત્નીવ્રત ને સીતાનું પતિવ્રત એ બંને પરમ આદર્શ રૂપ લેખનામાં આવે છે સામાન્ય માણસોને લાગુ પડે તે કરતા જુદા જ ધોરણે એ બંનેના કાર્યોનું આપણે અવલોકન કરીએ છીએ. પરંતુ ઉપર્યુકત પત્રના લખનાર ભાઈએ ના જ દષ્ટિબિંદુથી, અસામાન્ય નહિ પણ સામાન્ય મનુષ્યોને લાગુ પાડી શકાય એવા ધોરણથી, એમની-ખાસ કરીને સીતાના દાર્શની-તુલના કરી છે. એમનું એ લખાણ દાલતી બીજી બાજુ રજૂ કરે છે. એ બાજુ જોવાની જરૂર નથી એમ કદાચ કહેવાકને લાગશે, પરંતુ એમનું દર્શન એ કેવળ વિષયી દર્શન છે એમ કહી શકાય એમ નથી અને એમના લખાણમાં સૌને રસ પડે એવું ઘણું છે, એટલે એ પત્રનો મહત્વનો ભાગ રજૂ કરું છું :

જનરમાં વેચાતો હતો તે જ વખતે હું દાદરમાં ‘રામરામ’ નો સિનેમા જોતો હતો. ધોળીના મહેણાંને લીધે શ્રી રામચંદ્રજીએ સીતાજીનો ત્યાગ કર્યો અને પત્નીની ગેરહાજરીમાં અશ્વમેધ યજ્ઞ થઈ શકે નહિ એવો શાસ્ત્રાર્થ નીકળતાં, શ્રી રામચંદ્રજીને ખીજ પત્ની કરી લેવાની મૂચના કરવામાં આવે છે, પણ શ્રી રામચંદ્રજી એ મૂચના અમલમાં મૂકવા ના પાડે છે એ પ્રમંગ આવતાં માગ મનમાં તમારા એ લેખમાં જણાવેલા વિચારો ઘોળાવા શરૂ થઈ ગયા. અને એના પિતા શ્રી દશરથ રાજાએ ત્રણ પત્નીઓ કરી હતી તે પગલે ચાલીને ‘ગ્યુકુળ રીતિ સદા ચલી આઈ’ એ વાક્યની શ્રી રામચંદ્રજીને કોઈએ શા માટે યાદ ન આપી તે અગમ્યમ લાગ્યું. મને એમ લાગે છે કે ‘એકપત્નીવ્રત’ નું નૂન જીભુ કગાર આપણા શાસ્ત્રોમાં શ્રી રામચંદ્રજી પહેલા જ છે અને એનું ખરું કારણ એ હોય છે કે શ્રી રામચંદ્રજી ધણા ભોળા સ્વભાવના હોવા જોઈએ, અને સીતાજી ધણા જ ‘જલ્મિમ’ ધણીઆણી હોવાં જોઈએ. શ્રી રામચંદ્રજી પોતાના વડીલને પગલે ચાલીને એક હપર ખીજ પત્ની કરે, તો એ નવી પત્નીને એ જ પીને ઠરવા નહિ દે એવો રામચંદ્રજીને મંભવ લાગ્યો હોવો જોઈએ. વનવાસમાં સકતા તરીકે રહેતાં સીતાજીથી પણ શ્રી રામચંદ્રજી અતિશય ખીતા અને ધૂજતા હોવા જોઈએ.

“સીતાજીના જલ્મિમણાનો ખીજો દાખલો એ મળે છે કે શ્રી રામચંદ્રજીને વનવાસનો હુકમ એમના પિતાશ્રીએ કર્યો, તે વખતે સીતાજી શ્રી રામચંદ્રજી સાથે જંગલમાં જવા નીકળ્યા. આનું ખરું કારણ તો એ હોયું જોઈએ કે સીતાજીને માથે ત્રણ ત્રણ સાસુઓ હતી, અને શ્રી રામચંદ્રજીની સાથે નહિ જતાં એ ઘેર રહ્યાં હોત, તો ત્રણ ત્રણ સાસુઓ સાથે સીતાજી જેવી બાઈ કેમ રહી શકતે? આજકાલ એક સાસુ સાથે દેશમાં નહિ રહેતાં, ધણીને પચાસ રૂપરહીને પગાર મુજબમાં મળતો હોય તો તેની સાથે બૂલેશ્વરમાં ‘પાચ બાય પાંચ’ ની કમમાં રહેવા પત્નીઓ તૈયાર થાય છે અને પોતે હોરાન લાય અને ધણીને હેરાન કરે. એ જ નજીવતાં સીતાજીની ત્રણ હોતી જોઈએ, એમ મને લાગ્યા કરે છે. સીતાજીની જગ્યાએ ખીજ કોઈ ‘ઠાવકી’ ધણીઆણી રામચંદ્રજીને મળેલી હોત, તો વનવાસ વખતે રામચંદ્રજીને એકલા જવા દઈ, વૃદ્ધ સાસુઓની નયા સસરાની સેવા કરતી એ અયોધ્યામાં રહી હોત અને ભયંકર હસાકાંડમાંથી હિંદુસ્તાન જતી જત, અને રામચંદ્રજીનો વનવાસ શાંતિથી અને નિર્વિધે પતી જન, પણ સ્ત્રીની જીકર અને હઠ આગળ શ્રી રામચંદ્રજી જેવા પણ લાયાર. શ્રી રામચંદ્રજી અને સીતાજી દેવદેવી ગણાઈ ગયાં

એવે એમના જીવનની આ 'સાર્ડ' ટકાર્ડ ગઈ ધણી પ્રત્યે લાગણીના નામે અને ધણીના મુખદુઃખમા લાગિણી ચવાના ઓઠા હેઠળ, મીતાજી વનવાસમા ગમચ દ્રશના સહચારિણી થયા એ તો ઉપગ્નવી કાઢેની વાત લાગે છે વનવાસમા જઈને ત્યાં પણ સુનર્ણ મૃગ પકડી લાવનાની યોગી જીદ કરવી અને ધણીને માથે નહિ દુઃખ તુ કુખ ધનુ કરવું અને તેમાથી લાગ ન મગે તો મીતાજી કયા જાય ? પેટ યોગીને શ્યા જિલુ કરે તેને શૂનુ દઈ બોગવ્યે જ છૂટકો "

એકથી વધારે પત્ની કરવાનો રિવાજ ક્ષત્રિઓમા, ખામ કરીને ૧૦૮ કુટુંબના નખીગઓમા હોવા છતાં, અને પણ પત્ની કરી ચૂકેલા પોતાના પિતાનો દાખનો નજર આગળ હોવા છતાં, રામચંદ્રે ખીજી પત્ની કેમ ન કરી અને મધાની આનાકાની છતાં ગમતી માવે વનમા જવાની સીતાએ જીદ પ્રેમ કરી, તેના કારણે આ પત્નના લેખક બાર્ડએ જણાવ્યા છે તે ખોટા છે, એમ કહેવાની દુઃખિત મગી શકે એમ નથી પરંતુ એમણે લખ્યું છે કે 'એક પત્નીનતનુ તુન શ્રીગમચંદ્રે શકે કયુ' તેની નાવે હું સમન થઈ શકતો નથી ગમચંદ્રે એક પત્ની કરી, ખીજી પત્ની ખીજાઓના આગ્રહ છતાં ન જ કરી એ માયુ, પરંતુ એમણે એકપત્નીનતનુ તુન ધનુ નહોતું કયુ' ખીજા ધણા માણ્યોની પેઠે પ્રવળ અગત કાઠણોસર મીજી પત્ની પ્રસાનુ એમણે મુનામન ન માન્યુ પણ એકપત્નીનત જ પાળતુ નેઈએ એક ઉપગન ખીજી પત્ની કાર્ડએ દ્રવી જ ન નેઈએ' એવો મોઢ એમણે મદી કાર્ડને કયો નથી એ પોને ગમ ક્રના, મદ રામ ક્રતા, છતાં એક કરતા વધારે પત્ની ન થઈ શકે એવો કાયદો કરવાનો પણ એમણે વિચાર નહોતો કર્યા આપણામા -હેનત છે કે હુલાગરતા ગદ્યેડા ડાહ્યા' તેમ ધણી વાગ શુક કરતા તેના શિષ્યો ને સતો કરના તેમના ભક્તો વધારે ડાહ્યાના નીકરે ક્ર એ ન્યાયે રામચંદ્રજી -રતા વધાન ડાહ્યા એના એમના ભક્તોએ પાઠજથી એકપત્નીનતનુ તુન જિલુ કયુ' હતું

અત્યાગ્ર નુધી ખીજાઓની પેઠે ૮ પણ એમ માનતો હતો કે પ્રાચીન કાળમા યજ્ઞગેવી સન્નારીઓમા સીતા જેવી કાર્ડ બોળી, લવી ને નગમ ગ્વલાવની ને દ્રીપદી સમી જજગમાન ને તેજસ્વી સ્ત્રી નહોતી પણ ઉપયુક્ત પત્ર વાચ્યા પછી લાગે છે કે જલદથી જને નરમ ગ્વલાવની દેખાતી હોય પણ અદરથી તે સીતા પણ ખૂન આગ્રહી ને કદાચ જીદી પણ કહી શકાય એવા રજલાવની હતી જુદા સસરા ને ત્રણ ત્રણ સાસુઓની એના ઉદાવવા કરતા પતિની સાથે જગવમાં જવાનું પમદ કરીને, એણે કુટુંબનક્ષિતને જદને પનિઅક્ષિત દાખની એ વખાણવા ચોગ્ય કે ખાર ખાર વર્ષો સુધી પતિનો વિયોગ વેદી

લદમણની પત્ની ઊર્મિલાએ સાસુસસરાની સેવા કરી તે વધારે વખાણવા યોગ્ય, એ વિષે કોઈએ ચર્ચા કરી નથી, પરંતુ ઠરવા જેની છે એમ મને લાગે છે. રામની સાથે સીતાએ વનમાં જવાનું પમંદ કર્યું તેનું ખીજું કારણ કદાચ એમ પણ હોય કે એ રીતે રામને સીતા એકલા જવા દેવા નહોતી માગતી. રામનો ને રાજકુમારો પ્રવાસે ઊપડતા, લડવા જતા, કે યજ્ઞદિના કાર્યમાં લાગ લેવા જતા, ત્યારે એકાદ સ્ત્રી પરણી લાવતા એ વાતની સીતાને ખબર હોવી જોઈએ. અને રામ જો એકલા જશે તો કદાચ એકાદ લકડું લેના આવશે એવા ભયને લીધે પણ એણે રામને એકલા ન જવા દેવાનો નિશ્ચય કર્યો હોય.

એ જો હોય તે, પરંતુ રામે ખીજી પત્ની ન કરી તેથી પુરુષના એકથી વધારે પત્ની કરવાના અમાધિત અધિકારને ખામ નુકસાન પહોંચ્યું હોય એમ જણાતું નથી. એકપત્નીવ્રતના ઉપાસક રામને આપણે દેવનો અવતાર ગણીએ છીએ, પરંતુ એમને અશાવતાર—અધૂરો અવતાર—જ ગણવામાં આવે છે અને અનેક પત્નીઓના લાડીવા પતિ શ્રી કૃષ્ણચંદ્રને પૂર્ણવ્રતાગ લેખવામાં આવે છે. ગાર્ગી અને મૈત્રેયી એ જો સ્ત્રીઓના પતિ યોગીશ્વર યાજ્ઞવલ્કયની મૃતિને આજે પણ કાયદાના પ્રમાણબૂત પુસ્તક તરીકે સ્વીકાર કરવામાં આવે છે.

ખરી રીતે જોતા પ્રાચીનકાળમાં જેઓ એક જ પત્ની કરીને મતોપ માની લેતા તેમને પોતાની અગત્ય મર્યાદાઓને કારણે એમ કંઈ પડતું. એમાં એમની બહાદુરી નહોતી, પણ કંઈક અશે અભાવની કે લાવની નમજોઈ હતી. રામ અને શુક્ર જેવા ભગવાનના અવતારનો જ દાખલો લો. બંનેએ એક જ પત્ની કરી હતી, પણ તેનો પણ તેમણે ત્યાગ કર્યો. રામે ઘોખી જેવા મુદ્ર માણસન અકારણ આક્ષેપવચનથી દોષાર્થ જર્જરે સીતાનો ત્યાગ કર્યો ને શુક્રે રાગી માણસ ને રાજા જેવા એટલે જસ પોતાની વહાવસોથી પત્ની ને પુત્રને એણે છોડી દીધા એટલે સાચી રીતે જોતા એ લોકો પરણવાને યોગ્ય નહોતા. એમ પત્ની પણ એમને વધારે હતી, તો પછી ખીજી પત્ની કરવાનો પ્રયત્ન એમના સંબંધમાં કાંઈ ઠાણો થતો નથી. એથી બચવ પહે જોમણે અનેક પત્નીઓ કરી હતી તેમના દાખલા શુભો એમણે પત્નીનો કદિ ત્યાગ નહોતો કર્યો. એકથી વધારે પત્ની સાથે સુખ્યેનમાં દિવસો ગાળા તેઓ પોતાનું ને દુનિયાનું કંઈને કંઈ ભણ કરી ગયા છે. રામનું જીવન તો દુઃખને માટે જ નિર્માણ એમ એ પોતે કહે છે ને દુનિયામાં દુઃખ સિવાય ખીજું કંઈ નથી, બધું જ છે એવી નિરાશાવાદથી ભરેલી ફિલસૂફી ભગવાન ઔતમ શુદ્ધ શોધી કાઢી

એટલે કુદરતી રીતે જ એમનામાં જે શક્તિ નહોતી-એમથી વધારે પત્ની કરવાની-
તે ન મના મદલ એમના યતોગાન ગાના એ ફોર્મ રીતે યોગ્ય નથી કેટલાંને
એ પત્ની પણ વધારે પડે છે તો કેટલાકને બહુ પત્ની પણ ઓછી લાગે છે
એ તો જેની જરૂરિયાતને અનુસરે

અનેક પત્ની કરનારાઓના ધરમાં હંમેશા વિખવાદ ચાલ્યા જાય છે તે
એક પત્નીવાળાનો મસારા સુખી હોય છે એમ કેટલાક માને છે ને મનાવના
માગે છે તે પણ યતુગિયતિથી જનરુ છે નર્મદને જે પત્ની હતી પણ તેમના
વચ્ચે વિખવાદ નહોતો થયો નર્મદના મગજ પત્ની પાળવાને સાથે મેળવી
દનપતને ત્રુ ઓઝો હતી છતાં એમનો ગૃહમસાગ કુતુહલમય હતો એમ કી
શકાય એમ ત્યાં બિલકુલ એ પત્નીવાળાઓને ઘણી વાગ પોતાની પત્ની સાથે
બનતું નથી ને પત્નીને તેમની સાથે ફાવટ આવતી નથી એવી ફગિયાદ આપો
વાત્સાગ સાંભળીએ છીએ

એકપત્નીનતવ તૂત ગમે કે એમના બકતોએ કદાચ એક કવિ પ્રયત્ન
કર્તા હશે પણ એ તૂત આપણા દેશમાં ચાલ્યું નથી પરંતુ પાછળથી સામનવાદ,
મમતાનાદ નાગીનાદ, અને બીજા ઘણા કવાદની પેઠે એકપત્નીનાદ પણ
પૈગમિમમાંથી જ આપણે સાંભળીએ છીએ અને હવે તો મુદ્દને વધે પુરવની મમ્મા
કમી થઈ જતા ત્યાં પણ વિચારકોને એમથી વધારે પત્ની કરવાની છૂટ હોવી
જોઈએ એમ નામના માધ્યમ છે ત્યારે આપણે એ પરદેશી નદના મોહમાં આત્મ
જાઈએ એ કેટલું ખોટું છે એ કહેવાની જરૂર નથી

હું કેમ લખું છું ?

શા માટે લખું છું ?

હું શા માટે લખું છું તે, સાચું કહું તો હું પોતે જ બરાબર જાણતો નથી. જગતને આપવા માટે મારી પાસે કંઈ સંદેશો નથી. મનમાં દબાવી રાખેલી વૃત્તિને સ્વપ્ન દ્વારા કે કલ્પાત્મક સર્જન દ્વારા વ્યક્ત થવાનો માર્ગ ન મળે, તો માણસ ગાંઠો થઈ જાય એમ અભિનવ માનસશાસ્ત્રના જાણકારો કહે છે, તેમ મારી કંઈ દબાવી રાખેલી વૃત્તિને માર્ગ આપવા ખાતર પણ હું લખતો નથી. કારણ કે મને સ્વપ્ના આવે છે ને સારા પ્રમાણમાં આવે છે. એટલે જ હું લખાણ દ્વારા મારી નિરુદ્ધ વૃત્તિઓને માર્ગ ન આપુ તો ગાંઠો થઈ જઈ એવો ભય, અત્યાર સુધી તો, રાખવા માટે કંઈ કારણ નથી. મોટા લાગના માણસો જે કારણસર પરણી જાય છે તે જ કારણસર હું લખું છું—મેંડે ભાગે દેખાદેખીયાં ને કંઈક અંશે અન્યોના આગ્રહને લીધે. આ જ લેખ મારી પાસે લખાવવા તમે આગ્રહ રાખ્યો ન હોત તો હું એ લખવાનો હતો ? આરંભ લખવાનું મન થયું. સમર્થ લેખકોનાં લખાણો વાંચી મને પણ કંઈક લખી નાખવાની ઇચ્છા થતી અને એમ દેખાદેખીને કારણે મેં લખવાનો આરંભ કર્યો. પણ હવે લખવાનું ખાસ મન લાગ્યે જ થાય છે હમણાં તો લખવું પડે છે—ગયે જન્મે દેવું કયું હોય અને આ જન્મે એ ભરપાઈ કરવા લેણદાર તકલિફે કયાં જ કરતા હોય, એ રીતે તમારા જેવા આવીને પીછો પકડે છે—એટલે લખ્યા વગર ચાલતું નથી નથી લખતો ત્યારે ઘણી વાર કેટલાક ને કેટલીકવાર ઘણા પૂછે છે : ‘હમણાં લખતા કેમ નથી ?’ તેવા માણસોને જવાબ દેવાની તક લીકમાથી બચવા ખાતર લખું છું. શક્તિ, નિપુણતા ને અભ્યાસ એ ત્રણે સાહિત્યસર્જનની પ્રવૃત્તિના હેતુ તરીકે મમ્મટે ગણાવ્યા છે ને તેમાં શક્તિ પ્રથમ સ્થાન આપ્યું છે. મારી બાળતમાં લખવાનું મુખ્ય કારણ શક્તિ નહિ પણ અશક્તિ છે. તમારા જેવા ‘માંગણો’ને ના પાડવાની અશક્તિને લીધે હું લખું છું. લખવા પાછળનો મારો હેતુ, આ ઉપરથી સમજાશે કે, ખાતર કંઈ

નથી; સ્થૂળ રીતે જોતાં મુખ્યત્વે પાનાં ભરવાનો ને મિત્રોને રાજ કરવાનો હોય છે. હવે તો એ રીતે થોડાઘણા-અથવા ઘણા થોડા-પૈસા પણ મળી રહે છે, એટલે એટલા પૂરતો સર્જનવ્યાપાર છેક હીલુકમાઈ-નવરાના ધંધા જેવો-નથી લાગતો, અને એથી નિયમિત મળતી આવકમાં વધારો કરવાનો મારો સ્વાભાવિક ઉદ્દેશ પણ સધાય છે, અને સૂક્ષ્મ રીતે જોતાં એ બધા ઉપરાંત ‘હું પણ કંઈક છું’ એમ મારી અહંવૃત્તિને સંતોષવાનો ઉદ્દેશ પણ એ કાર્યથી સારી રીતે સધાય છે, અને મને લાગે છે કે કદાચ લખવા માટે ખરેખરો પ્રેરક હેતુ એ જ હશે.

કોને માટે લખું છું ?

કોઈને માટે નહિ. હું જે લખું છું તે પત્રો નથી કે કોઈને ઉદ્દેશીને લખવાની જરૂર પડે. ચોક્કસ વ્યક્તિ કે વર્ગને ઉદ્દેશીને હું લખતો નથી; પણ ફક્ત લખું છું. દેખાનામાં પૂરાએલી વ્યક્તિ બારી કે બાકરામાથી એકાદ ચિઠ્ઠી લખીને બહાર ફેંકી દે-જે કોઈના હાથમાં આવશે તે એ વાંચશે એવા ઉદ્દેશથી -તે જ પ્રગણે પહેલા તો હું લખી નાખું છું ને પછી જેની માગણીને લીધે એ લખ્યું હોય છે તેને પ્રસિદ્ધિ માટે આપી દઉં છું. એ પછી જેના હાથમાં એ લખાણ આવી ગયે તે વાંચે-અથવા ઘણું ખરું. ન પણ વાંચે; પણ એ કાણ વાંચે છે તેની મને હંમેશા ખબર પડતી નથી. એટલું જાણું છું કે દુનિયામાં હિંદુસ્થાનમાં જ નહિ, પણ મુઘલ શુજરાતમાં પણ મારાં લખાણો વાંચનારા રતાં ન વાંચનારાની મંખ્યા ઘણી જ મોટી છે એથી આગળ વધીને કહું તો ત્રિશ કુટુંબમાં પણ મારા લખાણો ન વાંચનારાઓની મંખ્યા, વાંચનારા કરતાં ઘણી છે. મારું પેતાનું નામ પણ પહેલા વર્ગમાં આવે છે. બીજા ગમે તેને માટે હું લખતો હોઈશ-મારે માટે તો નથી જ લખતો એ હું બરાબર જાણું છું. પેલા દૃશ્યકા-માં આવે છે કે કોઈ ગામડિયાને એક પંડિતે પૂછ્યું : “અભા, તું લખી-વાંચી કે છે ખરો ?”

ગામડિયાએ જવાબ દાધો : “લખી સકું છું, વાંચી સકતો નથી.”

“લખી બતાવ, જોઈ !” કહી પંડિતે એના આગળ કાગળ ને નિસાડ ધર્પા.

પેન્સિલ વડે કાગળ પર થોડાંક ચિતરડા કાઢી ગામડિયાએ એ પંડિતના માં મુક્યો

વિચિત્ર ચીતરામણ ભેઈ નવાઈ પામી પડિતે પૂછ્યું : “ આ શું ? આ શું લખ્યું છે તે ? ”

“ તે હું શું જાણું ? મેં કંઈ ને કે હું લખી શકું છું, વાંચી શકતો નથી.” ગામડિયાએ જવાબ દીધો.

એ પ્રમાણે હું મારાં લખાણો પરત્વે કહી શકું કે હું એ લખી શકું છું ખરો, વાંચી શકતો નથી. એક વાર છપાઈ ગયા પછી હું મારું લખાણ ભાગ્યે જ વાચું છું. હા, પ્રેક્ષક કેટલીક વાર વાચવાં પડે છે, પણ તેની પાછળ તો કેવળ જુલો શોધી કાઢીને તે સુધારવાનો પવિત્ર ઉદ્દેશ જ રહેલો હોય છે—લખાણ વાંચીને એમાંથી રસ મેળવવાનો નહિ ઘણો વાર મને થાય છે, કે મારું લખાણ હું જ વાંચી શકતો નથી તો ખીજાએ કેમ વાંચી શકતા દરે ? પણ ગુજરાતના ઘણા વાચકોની રમટિતિ માગ નેટલી બેંચી નથી એમ જાણી મને મંતોષ રહે છે.

મારું લખાણ હું ફરીથી વાંચી શકતો નથી એમ એક લેખકમિત્રને વાત કરી ત્યારે એમને ઘણો નવાઈ લાગી અને એમણે કહ્યું : “ એ કેમ બને ? દરેક લેખક હાપમા કે ખીજે ગમે ત્યા પોતાનું લખાણ પ્રસિદ્ધ થએલું જુએ કે ખીજા બધા કામ પડતાં સૂઢીને એ પહેલવહેલો પોતાનો લેખ વાંચી જવાનો. એમા અપવાદ મને હજી સુધી જણો નથી.”

“ હું આ માખનમા અપવાદરૂપ છું,” એમ કહીશ તો મને જરૂર જૂઠો ગણી કાઢશે એમ લાગવાયો હું ક’ઈ જોત્યો નહિ; પણ પ્રયત્ન કરવા છતાં પણ મને મારા હપચેલા લેખો વાચવાનું મન નથી થતું જ્યારે જ્યારે હું મારા લેખો વાચવાનો યત્ન કરું છું ત્યારે મને થાય છે : “ આ તો હું જાણતો હતો, આમા નવું શું છે ? ” અને હું જો જાણતો જ હોઉં તે, અને તે પણ એના એ જ શબ્દોમા, હપચેલું વાચતા કંટાળો આવે છે; પણ આને લીધે, હપાએના લેખો અંચર્ય કરું છું, ત્યારે એક મોટો ગેરવાલ એ થાય છે કે લેખોની ચૂંટણી વિવેકપુરઃસર થઈ શકતી નથી અને લખાણમા જુલો ગંદી જાય છે. એટલું જ નહિ, કેટલીક વેળા અગાઉ એકાદ લેખમા આવી ગએલા વિચારો હું ખીજા લેખોમા પણ, અગાઉ આ વિષે મેં લખ્યું છે તે જૂઠી જઈને, પ્રગટ કરું છું; અને આ કારણે માગ લખાણોમા પુનરુક્તિ ને પિષ્ટપેપણ, સહેનાઈથી દર થઈ શકે એમ હોવા છતાં, દાખવ થઈ જાય છે.

લખના માટે કયો ગમય કાવે છે ?

મેાટે લાગે રાતનો વખત વધારે અનુકૂળ પડે છે પરસેવા માટે દિવસ અને પ્રેરણા માટે રાત-અર્જનાત્મક પ્રવૃત્તિ માટે દિવસ, સર્જનાત્મક પ્રવૃત્તિ માટે રાતનું નિર્માણ કુદરતે વ્યૂંહોય એમ મને લાગે છે દિવસે ટેબલપુરનીને આધાર લઈને લખના કગતા નાડી ગતે હોયમ પણ બેસીને લખવું વધારે દાવે છે, પણ આપાન, ધર્માચરણ અને ચૈસા મેળનવાની પ્રવૃત્તિ માટે બધો જ વખત અનુકૂળ માનવામા આવે છે, તેમ તખનપ્રવૃત્તિ મટે પણ માટે ગધા જ વખતને અનુકૂળ બનાવવો પડે છે,

પ્રેરણા શી રીતે મળે છે ?

લખનાની બાબતમા ‘ધીરજના ફળ મીઠા’ એ મૂત્રને હું સુગતપણે અનુસરુ છુ ખાસ કરીને હું સામયિકો માટે લખુ છુ અને સામયિકોના લેખો અમુક સમય પહેલા તૈયાર થવા જ જોઈ એ-જો કે સામયિકો પોતે નક્કો કરને સમયે બહાર પડવું જ જોઈ એ એ નિયમનો ઘણો ચે વાગ સંવિનય અનાદર ક્રમે છે આપરેશન કરવાનું હોય ત્યારે દરદી એ વાત બને ત્યાં સુધી ટાળે છે ને નિરુપાયે જ એનો આશ્રય લે છે તે પ્રમાણે લેખ લખવાનું દિનંતની ઘડી સુધી હું મુલતવી રાખુ છુ, એટલે ગમે તે વખતે, ગમે તે સ્થળે, અને ગમે તેવી પરિસ્થિતિમા (અહીં ‘ગમે’નો અર્થ કોઈ ને પણ ન ગમે એમ, આપણી લાધાની રૂઢિને બળે સમજવાનો છે) મારે લખવા બેસવું પડે છે.

કેટલી ચે વાર બહારગામના સામયિકો મારેના લેખો મે પોસ્ટ ઓફિસમા જઈ ત્યાંના બાક પણ મેઠા પેઠા લખીને ‘લેટ-ફો’ લરીને મોકલાવ્યા છે ‘ખોટી મે આની’, માદગી’, એ લેખો તથા યજ્ઞરાત સાહિત્ય સભાના વાર્ષિક અવરો મનો કેટલોક લાગ મે ટ્રેનમા લખ્યા હતા; પણ હવે એ બની શકે તેમ રથુ નથી ટ્રેનમા પનારી વાળી, તે પર કાગળનો થોડો મુકી લખવાની સગવડ મેળવરી હોય તો મારે ગ્પેસિયવ સલૂન દોડાવવાની બ્યવસ્થા કરવી પડે, અને રાજકુટુબમા જ-મેલો ન હોવાથી એ સગવડ હું મેળવી શકુ એમ લાગતું નથી.

પાચમેા કે છઠો ફેરો ખાઈને લેખ માગરા આવેલા, વાટ જોતા મિત્રને લેખ આપવા ખાતર, કેટલીક વાગ મે રજને દિવસે જ્યોરે ત્રણેક વાગ્યે જાગી જીડીને, અખોટિયુ પહેરીને પાગ લેખો લખી નાખ્યા છે સવારમા પહેલા જીડીને લખીએ તો થોડા વખતમા ઘણુ અને સારુ લખાય છે, સવારે તન અને મનની રૂતિ સારી રહે છે-એવું મે ઘણે ડેમળે વાચુ છે અને એ મતલબની શિખા-

મણુ પણ મને ઘણી વેળા આપવામાં આવી છે. પણ પ્રથમ તો સવારે વહેલા ઊઠવું જ મુશ્કેલ પડે છે. પચીસત્રીસ વાર પ્રયત્ન કરું ત્યારે એકાદ વાર માંડમાંડ રોજ કરતાં પા—અર્ધો કલાક વહેલા ઊઠી શકાય છે, અને જે દિવસે રોજ કરતાં કંઈક વહેલો ઊઠું છું તે દિવસે તન અને મનની સ્ફૂર્તિ તો ઘેર ગઈ, પણ અહાતા જે વધારાના કપની પૂર્તિ ક્યાં પછી પણ, તરતના લાડી—ચાઈમાંથી માંડમાંડ મુક્તિ મેળવતાં હોય એવી એ બન્નેની સ્થિતિ બપોર મુધી રહે છે, એટલે વહેલા ઊઠવાના અખતરા હવે હું કરતો નથી.

ત્રેરણા શી રીતે મળે છે ?

ત્રેરણા, એના લાક્ષણિક અર્થમાં, લાગ્યે જ મને મળે છે. જીવનના રહસ્યનું અવનવું દર્શન મને સાંપડ્યું હોય એમ મને લાગતું નથી. [કોઈ પણ વખત એમ નથી લાગતું એમ કહેવું જરા વધારે પડતું છે. જીવનનું જિંડામાં જિંડું રહસ્ય મને હાય લાગ્યું છે, અને જગતના તત્ત્વદર્શનના સાહિત્યમાં અપૂર્વ ઉમેરો કરવાની તક મને મળી છે એમ કોઈક કોઈક વાર મને થઈ આવે છે ખરું; પરંતુ અપચા કે ઉત્તમતાને લીધે થયેલી એ ખાલી ભ્રમણા છે એમ ઘોડી જ વારમાં મને સમજાઈ જાય છે.] કોઈક નવીન ‘વાદ’ પ્રસરાવવાની મને જરાય ઉત્કંઠા નથી. સૌંદર્યનાં (કુદરતનાં કે કામિનીનાં સૌંદર્યનાં) દર્શન મને આનંદ થાય છે, પણ કવિતા લખ્યા વગર જેનો જિભરો શમે જ નહિ એવો ઉત્કટ એ આનંદ હોતો નથી. કાન્દિનાં, અન્યાયનાં, ગુલમનાં લાચારીનાં દર્શનથી મારું હૃદય દ્રવે છે; પણ દૂર—મુદૂર કેલાર્થને ખીજાઓને પણ પલાળી મૂકે એવો ચોગ દ્રવવાની એ ક્રિયામા હોતો નથી. એટલે હું ત્રેરણાની અસર હેઠળ લખું છું એમ લાગ્યે જ કહી શકાય. પરંતુ ત્રેરણાનો મૂળ અર્થ ધક્કા મારવા—ધોંધપરોણા કરવા—એવો થાય છે. એ અર્થ મુજબ હું ત્રેરણા વગર લખતો જ નથી, એટલે કે કોઈ તાકીદ કરીને મારી પાસે લખાવે તો જ હું લખું છું. એ જાતની ત્રેરણા મને મિત્રો જાતે આપીને કે પત્રો દ્વારા પાઠવના જ રહે છે, એટલે ત્રેરણા શી રીતે મળે છે એનો મારે વિચાર જ કરવાનો રહેતો નથી. જિલડું, આ ત્રેરણા શી રીતે ન મળે તે માટે કેટલીક વાર વિચાર કરવો પડે છે.

લખવા માટે ઓછામાં ઓછો વખત હોય અને ખીજાં કામનું દબાણ ઘણું હોય સારે લખવાની ત્રેરણા આજસ મરડીને જાગી જોડે છે. ઘણુંખરું તો વખત થઈ જાય પછી જ લખવાનું મને ફાવે છે. આજ લાગે અને યરાયર જામે ત્યારે જ ત્રેરણા પોતાના કૃપામાંથી પાણી આપે છે.

કોઈક વાર અચુક બનાવને લીધે લખવાની નકુળતા થાય છે.

સાઈ બન્નેરજી ભર્યા વર્તમાનપત્રોમાં જોનેતેને ખુલ્લા પત્રો લખે છે તે બહુમિત છે. એવો એમનો એક પત્ર હું વાચતો હતો તે વખતે મારા ઘાટી 'શેટ, જો કચરા કાઢનાચ્છે' કહીને ત્યાં આવ્યો ને મને એવો ઉદાડ્યો. હું જિજ્ઞેષે તે સાથે પ્રેરણા પણ જાગી જડી મનમાં ને મનમાં મેં કહ્યું : 'બન્ધ્યા, તે વાચતો ઉદાડ્યો, પણ હું તને 'ખુલ્લો' પત્ર ન લખું, તો મારું નામ નહિ' આવી બીપણ પ્રતિજ્ઞા લઈને મેં યોગ જ સમયમાં-ત્રણ ચાર મહિના પછી-તેનું પાલન કર્યું. "ઘાટીને ખુલ્લો પત્ર" નામનો લેખ લખીને છપાવ્યો સદ્ભાગ્યે ઘાટીએ એ વાંચ્યો નથી. મારા લખાણોની બાબતમાં-ને કોઈ કોઈ વાર તો કાગળોની બાબતમાં પણ-એવું બને છે કે જોને માટે હું તે લખું છું તે વાચતા નથી, અને જોને માટે લખાયા નથી હોતા તે એ વાને છે.

હજામ પર મેં એક કવિતા લખી છે એક ગ્રંથે હજામત વર્ણન પણ કર્યું છે, પણ એકે-હજામે એ કવિતા કે લેખ-વાચવાની તરફી લીધી હોય એમ હું ધારતો નથી. એ જ રીતે 'પ્રશ્નચિહ્ન' વાળો લેખ એક સાઈ મને વારંવાર પ્રશ્નો પૂછીને મતાવતા હતા, તેના પર ખાગ કાઢવાના ઉદ્દેશ્યથી લખ્યો હતો, પણ આજ સુધી એમણે એ લેખ વાંચ્યો નથી.

લેખકજીવનમાં કોણ ખેંચી લાગ્યું ?

કરોળિયો. સૌંત પરનો નહિ, પણ પાઠ્યપુસ્તકની કવિતામાંનો.

'કરતાં બળ કરોળિયો, લોંબ પડી ગલરાય,
વળતૂટે તાંતણે ઉપર ચઢવા જાય.'

આપણા જૂના પાઠ્યપુસ્તકમાં આ પંક્તિથી સર થતી એક કવિતા શીખવાની ને મોઢે કરવાની આવી કાણ જાણે કેમ પણ આ બે લીટી મને બહુ ગમી ગઈ. એમાં થ ખાસ કરીને '-રાય' અને 'જાય'ના પ્રાસ મારા મનમાં રમી રજા. એ પછી આ જાતનું કંઈક લખવા માટે મને પણ મન થયું.

એ પછી દલપતગમના અત્સોપિકા અને બાલકાવિહારના કેટલાક દોહરાઓ વાંચવામાં આવ્યા ને કોઈક જિજ્ઞાસુ કવિએ, ચોતાની માતાના મૃત્યુ વિષે લખેલી નિવાપાજલિ વાંચીને, મારી માતા વિષે અદ્ભૂત સૃષ્ટિમાં એને મૃત્યુ પામેલી માની લઈને, દરેક લીટીનો પહેલો અક્ષર લેતા એનું નામ અને વચ્ચેનો અક્ષર લેતા, મારું નામ વચ્ચા એવી કરુણ રસની કવિતા મેં લખી કાઢી. અલગત, એમાં કાવ્યત્વ ને કરુણરસ બન્નેનો પૂરેપૂરો અભાવ હતો, પણ રસ બસે કરુણ

ન રહ્યો, પરિણામ તો કશું આવ્યું. હોંશયીને ઉમંગથી સરસ્વતીની આરાધનાનું આ પ્રથમ ફળ મેં માતાને અને વડીલો આગળ ધણું તો મને સરપાવ મળ્યો : “અરે મૂખ ! કવિતા કરવા માટે માને મારી નાખી !”

પણ આથી હતાશ ન ચતાં પાઠ્યપુસ્તકમાંના કરોળિયાની પેઠે મેં પણ કવિતા—મુખ્યત્વે કરુણરસની કવિતા—લખવાના પ્રયત્નો ચાલુ જ રાખ્યા, અને અંતે કરોળિયો પ્રથમનાં જળાં તૂટી જતાં નવું જળું બાંધી ઉપર ચઢ્યો, તેમ કરુણ-રસની કવિતાના કાચા તાંતણા તૂટી જતા, હાસ્યના ગદ્યતંતુઓ નીપજવાને નું પણ તમારા જેવા મારી પાસે ‘તમે કેમ લખો છો ? કોને માટે લખો છો ?’ એવા એવા પ્રશ્નો પૂછી લખાવવા તૈયાર થાય, એવે સ્થાને પહોંચ્યો ખરો.

એકી બેકેકે કેટલું લખી શકે ? શું લખેલું ? ક્યારે લખેલું ?

એ તો બેકેક ને લેખ જન્મેના પ્રકાર પર આધાર રાખે છે. મોટે ભાગે એકી બેકેકે એક લેખ પૂરો કરી નાખું છું. શું લખેલું ને ક્યારે લખેલું તે અસારે બરાબર યાદ નથી.

કંઈ જાતનાં કાગળ, કલમ, શાહી વાપરવાં ગમે છે ?

સારી જાતના કાગળ ફૂલસેપ, કલમ ફાઉન્ટેન પેન અને શાહી કવીન્કની હોય તો મને વધારે ફાવે

લેખકજીવન ગમે છે ? ગમતું હોય તો શા

માટે ? ન ગમતું હોય તો શા માટે !

‘લેખકજીવન’ એટલે શું ? માનવજીવન કરતાં લેખકજીવન કઈ રીતે જુદું છે ? ‘લેખકજીવન’ એટલે લેખનના ઉપર જ જીવનનિર્વાહ માટે આધાર રાખતા લેખકોનું જીવન, એવો તમારા મનમાં અર્થ હોય તો આ પ્રશ્ન મને બહુ લાગુ પડી શકે એમ નથી. લેખનના કાર્યમાંથી હું જીવનનો નિર્વાહ તો શું, પણ મહિનાની દવાનો ખર્ચ પણ લાગ્યે જ કાઢી શકું. ‘લેખક-જીવન’ એટલે જે જે લેખકો હોય તેનું જીવન, એવો અર્થ બે અલિંગિત હોય તો આ પ્રશ્ન મને લાગુ પડે. પરંતુ હું લખું છું ને તે જપાય છે, તેટલા પરથી લેખકજીવન જેવું કોઈક વિશિષ્ટ પ્રકારનું જીવન હું જીવતો હોઉં એમ મને નથી લાગતું. દાખલા તરીકે પત્રો-કાગળો પણ લખું છું-લેખો કરતાં વધારે પ્રમાણમાં લખું છું, પણ તેથી ‘ટપાલ-જીવન’ એવું કોઈ વિશિષ્ટ પ્રકારનું જીવન હોઈ શકે એમ મને લાગતું નથી.

તમારા પૂછવાની એમ મતલબ હોય કે લેખો લખવાનું મને ગમે છે કે નહિ તો એનો જવાબ હર્ષ શકાય. પહેલાં લેખો લખતાં મને આનંદ આવતો. હવે તો કંટાળો આવે છે એનાં બે કારણો હોય એમ મને લાગે છે.

પહેલું : લખતાં જે શારીરિક શ્રમ પડે છે તે. લખતાં પણ હું યાત્રી બનું છું અને મને શ્રમ જેવું લાગે છે તેનું કારણ શારીરિક નિર્જાળતા નથી, પણ લખવામાં શરીર અને મન બન્નેની ચંચલતા પર સારી પેઠે કાબૂ રાખવો પડે છે તેનું, તથા કાગળ ને કલમ જેવી સુદૃઢ વસ્તુઓની મદદ વડે જ મારા વિચારોને દુ બ્યક્ત કરી શકું છું તેનું લાન મને ખેદ ઉપજાવે છે. એ ખેદને લીધે બહુ મહેનત ન પડતી હોવા છતાં હું બારે પરિશ્રમનું કામ કરી રહ્યો છું એમ લખતી વેળા મને લાગે છે.

એ સિવાય વાડકામા પુરાએલો મંઠાડો, વાડકો ઉપાડી લીધા પછી પણ વાડકાની હદની અંદર થોડી વાર સુધી ઝોળઝોળ ફર્યા કરે છે, તેમ લખણ પૂરું થઈ ગયા પછી પણ મારું મગજ એ વિષયના વર્તુલમાં ફરે છે, અને મોટે ભાગે મોડી રાતે લખતો હોવાથી, લેખ લખી રહ્યા પછી જ ચક્કર ચઢી જવાને લીધે બેઘ રિસાઈ જાય છે. આથી ખીન્ને દહાડે યાક લાગે છે.

લખવાનો કંટાળો આવવાનું બીજું અને મહત્ત્વનું કારણ તે એનામાં વાચનમાં વિશેષ પડે છે એ છે. “જીવીશ બની શકે તો એકલા પુસ્તકોથી.” એમ કક્ત બેઘર્ષ કહી શકે, પરંતુ કલાપીએ એમ પોતાને માટે કહ્યું છે અને મને પણ એવી ઇચ્છા તો થાય છે-જે કે એ બની શકે એમ નથી એ હું જાણું છું. વાંચવાનું મને સગમગ ગાડપણ છે. સગસગ કુર્બસિન કહેવાય એવી એ ટેવ પડી ગઈ છે. અભ્યવસ્થિત રીતનું, ઢંગધડા વગરનું, કોઈ પણ વિષય પરવેનું નહિ, એવું મારું વાચન મને પંડિત કે અભ્યાસી જનારી શકતું નથી પણ આળસુ તો જરૂર બનાવે છે. સૂતા પહેલાં કંઈ ને કંઈ તો વાંચવું જ જોઈએ. એક વખત હું પરગામ ગયો હતો ત્યાં વાંચવા માટે મને કંઈ ન મળ્યું ત્યારે “દેશી હિસાબ”ની ચોપડી એક નાનકડા બાળક પાસેથી લઈને, સૂતા પહેલાં મારે તે વાચવા બેસવું પડ્યું હતું. આ વાચનકાર્યમાં લેખ લખવા બેસું છું તો ભારે વિશેષ પહેાંચે છે અને તેથી લખવા પર કંટાળો આવે છે. એ ઉપરાંત આટલું બધું વાંચવાનું પડ્યું છે તેમાં મારે ઉમેરો શા માટે કરવો એમ થાય છે.

લખતી વેળા કંઈ ખાસ ટેવ, જે વિના ચાલે જ નહિ?

ખાસ ટેવ તો કોઈ નથી. પાન ખાઈ છું ખરો. પણ તે કક્ત લખતી વેળા જ ખાતો નથી. હળમત, રનાન, બોજન ને શયનના સમયને ખાદ કરતાં

લગલગ આખો વખત હું પાન ખાયા કરું છું, તેમ લખતી વેળા પણ ખાઉં છું. પણ તેના પિના ચાલે જ નહિ એમ નથી.

મોટા તકાવા પર કાગળનો થોકો મૂકી, હોંચકા પર ગેસીને લખવું મને વધારે ફાવે છે. પણ મેં આગળ કહ્યું તેમ મારે ગમે ત્યારે, ગમે તેરી સ્થિતિમાં લખવું પડે છે, એટલે લખવા માટે આ તો જોઈશો જ ને તેના વિના તો નહિ જ ચાલે એવો આગ્રહ રાખવો મને પાલવે એમ નથી.

વક્તા તરીકે તમને વધારે ફાવે છે કે લેખક તરીકે ?

વક્તા તરીકે, કારણ કે લખવા કરતાં બોલવાનું હું પાંચસાત વર્ષ વહેતો શીખ્યો હતો. તે પછી પણ લખવા કરતાં બોલવાનો અભ્યાસ મેં વધારે રાખ્યો છે, એટલે બોલવાના કામમાં સહેજે વધારે સફળતા મળી શકે છે. ઉપરાંત, બોલતી વેળા મને શ્રમ પડે છે, તો શ્રોતાઓને સાલગવાનો શ્રમ પડે છે એ હું નજરે જોઈ શકું છું, અને આ કાર્યથી હું એકસો જ હેરાન થતો નથી એવો મંતોપ હું અનુભવી શકું છું. લખતી વેળા મને મહેનત પડે છે પણ એ લખેલું વાંચવાની કોઈ મહેનત લેશે કે નહિ તેની મને ખબર પડતી નથી. છોકરીને 'સાપનો ભારો' ગણવામાં આવે છે, કારણ કે તેને સાચવવી પડે છે તથા સારો વર શોધી કાઢી એને પરણાવવી પડે છે ને તે પછી જમાઈની મરજી સાચવવા કંઈ કંઈ મહેનત કરવી પડે છે. છોકરા માટે તેનું કશું હોવું નથી. તેજ પ્રમણે બોલવાના કાર્યને છોકરા સાથે ને લખવાની ક્રિયાને છોકરી સાથે સરખાવી શકાય. બાપણ ક્યાં પછી મને કોઈ ચિંતા રહેતી નથી એ પતી ગયું એટલે બસ. પણ લખ્યા પછી તો એને છપાવવાની, લેખો ભેગા કરી એનો મંત્રણ કરવાની અને એ મંત્રણ પ્રકાશકને પહોંચાડવાની એ બધી ખટખટ કરવી પડે છે. જે કે મારા પ્રકાશક શ્રી નરવરલાલ વીમાવાળા, રતેહલગનના ઉપાસકો બને જ કન્યા બોળી લઈને પરણી જાય છે ને દીકરીનાં માખાપને ચિંતામુક્ત કરે છે તે રીતે, મારા લેખો છપાયા હોય ત્યાંથી ભેગા કરી તેમને અંચરથ બનાવવાની ખટખટ પોતે કરી લે છે એટલે મોટે ભાગે મને નિરાંત રહે છે. તો પણ મને કે મારા પ્રકાશકને-કોઈકને વ-એટલી તકલીફ તો લેવી જ પડે છે એટલા પૂરવું એ કામ મને બોલવા જેટલું સુવર્ણ લાગવું નથી.

હમણાં ચોડા વખત પર હું બમમા બિભો બિભો મુસારી ઝી રહ્યો હતો. મારી વ્યાગળ બિભેલા એક ગૂંચકાય ગૂંચરથને વ્યાચકો લાગતા એ જગ પાછળ હટ્યા ને પગી પોતાના પગ માગ પગ પર મૂકીને ગ્વસ્થતા મેળવી બિલા રહ્યા. મારા પોતાના વચન ઉપરાંત વધાર બોલે-અને તેયે આવે જાગદગત બોલે-ઉપાડના માટે માગ પગ કોર્ડ રીતે તેનાર ન હતા. ‘માગ પર વધારે પડતો લાગ મૂકવામા આવ્યો છે’ એવી ફરિયાદ એણે મારા મગજને પડોચાડી ને મે પેવા જગા મદ્દગૂંચરથને કયુ ‘મહેંગાન, સહેજ ખસો તો વીક તમે મારા પગ પર બિલા છો.’

“અરે! માફ કરો. મહુ દિવગીર છુ.” કહીને એ જગા હમીને સહેજ ખસ્યા.

“દિવગીરી તો મને થાય છે કુખ્ય મારે વેઠુ પડ્યુ, તમાગ મો પગ તો ગિમત ચમકે છે તમે દિવગીર છુ એમ શા માટે કહો છો?” એમ પૂછનાનું મને મન થયુ પણ મારી દિવગીરી તો એમની જ દિવગીરી છે એમ માની લઈને મન વાળ્યુ.

એટલામા એક જગરજગત વ્યાચકો આવ્યો, મસ એકાએક બીની રહી ને મારી પાછળ બિભેલા ગૂંચરથ જોગમા મને બેગી પચ્યા. “તમને એકાએક આવટ્યો બધો ઉમળકો કયાથી ચર્ન આવ્યો?” એમ પૂછવા હું જરા પાછો ફર્યો પણ એટલામા આવુ દરથ જોવા કરતા તો ઉપરથી પડતુ નાખી આપધાત કગ્ગો મારો એમ લાગનાથી, નાક પગ ગહેલા ચસ્માએ જોગમા જમીન પર ઓપનાવ્યુ જમીન પર પડરા માટે જગા જ નહોતી એટલે એ પચ્યા, મને અકરમાત બેટી પડેના ગૂંચરથના અચાનક પહોળા થએલા પગની વચ્ચે. ‘ઓહ! ઓહ!’ કહીને એમણે ચસ્માના કાચ પર જોરમા પગ મૂક્યો અને પછી એક લાગતો કાચ ને બે વૂટેની દાડી માથે ચસ્માની ફ્રેમ હાથમા લઈ મને પાછી આપતા એ બોલ્યા ‘Sorry! I am sorry-pardon me!’ (‘દિવગીર છુ મહુ દિવગીર છુ. મને માફ કરો’)

“દિવગીર તો વીકરા, મારે ચપાનું છે તારે શું છે? વીસ પચીસ નાની વગર કાતલો ઉઠાડી ને ઉપરથી ‘દિવગીર છુ’ એમ કહે છે.” હું મનમા બોલ્યો, અને પછી ખિન્ન હૃદયે લાગેલા ચસ્માને ગળવામા મૂકી એમને દર્શુ “હોય, કઈ નહિ-ચસ્મા તો બીજા આવશે તમને વાળ્યુ” તો નથી ને!”

કેવા પ્રકારની ભાષાનો પ્રયોગ વધારેમાં વધારે કરે છે, સામાન્ય વ્યવહારમાં કેવી જાતના વાક્યપ્રયોગ એ કરે છે, એ જોવાજાણવાની જરૂર છે.

“તમારા પોતાના પગ પર બેસા રહેતાં શીખો” એમ મને વડીલો ને શિક્ષકો તરફથી ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો. એ વિદ્યા તો હું નાનપણમાંથી જ શીખ્યો છું—ખીજના પગ પર, ઇચ્છા હોય તો પણ બેસા રહી શકાય એમ છે જ નહિ, તેમ છતાં આ લોકો આવો બોધ કેમ કરતા હશે તે મને સમજાતું નથી.

“હું મારા પગ પર જ બેસો છું. તમારા પગ પર બેસો નથી એટલું જ નહિ, જ્યારે જ્યારે હું બેસો થાઉં છું ત્યારે ત્યારે મારા જ પગ પર બેસો થાઉં છું. તમે પણ એમ જ કરતા હશે એમ મારી લાગે છે.” તો પછી ‘તમારા પોતાના પગ પર બેસા રહેના શીખો’ એવો તમે ઉપદેશ આપો છો તેનો જો અર્થ ?” એમ મેં એક યુવજનને એક વખત પૂછ્યું.

એમણે જવાબ દીધો: “મૂઝ થા માં !”

‘નહિ થાઉં—’ મેં કહ્યું: “પણ તમે સમજાવો તો ખરા.”

“પોતાના પગ પર બેસા રહેવું એટલો શબ્દાર્થ લેવાનો નહિ, પણ ભાવાર્થ સમજવો જોઈએ એને અર્થ એટલો જ કે સ્વાઘ્રથી બેસો. ખીજના પર આધાર ન રાખો” એમણે સ્પષ્ટતા કરતાં જણાવ્યું, અને પછી બેમર્યાદા : “શબ્દાર્થ પ્રમાણે જોતાં પણ એ ખરાબર છે. તમારા પોતાના પગ પર બેસા રહેશો તો ખરાબર બેસા રહી શકશો. ખીજના પગ પર બેસા રહેવા જશો તો ગંધડી પડશે—એ ધકકો મારીને તમને ફેંકી દેશે.”

પરંતુ હું અનુભવે શીખ્યો છું કે “ખીજના પગ પર બેસા રહેતાં શીખો—” મુદ્દાસમ રીતે ખીજને ખબર પણ ન પડે કે મારા પગ પર કોઈ બેસું છે, એ રીતે બેસા રહેતા શીખો” એવો બોધ દેવાની વધારે જરૂર છે.

તમે ખીજના પગ પર નહિ બેસા રહો, તો ખીજે તમારા પગ પર બેસો રહેશે. આ જગતમાં આપણે કેવળ સ્વાઘ્રથી ચર્ચિત રહી શકીએ એ અસંભવિત છે. નાનામાં નાની વસ્તુ માટે પણ ખીજનો આધાર લીધા વિના છૂટકો જ નથી કેવળ શબ્દાર્થની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો પણ આ સાચું છે. અત્યારે ટ્રામ, બસ, ટ્રેન ઇત્યાદિમાં એટલી બીડ રહે છે કે મોટે ભાગે આપણે બેસા રહેવું પડે છે અથવા તો આપણા પગ પર કોઈ ખીજે બેસો રહે છે.

માકે કરો; દિલગીર છું !

વ્યક્તિ અથવા પ્રજાની નિઃકૃતિનું માપ એની ભાષા દ્વારા થઈ શકે છે નીચ કુળમાં ઉત્પન્ન થએલા પુરુષને માથે શિંગડા નથી હોતા તે ખાનદાન કુટુંબના નખીરાના હાથમાં કમલનું ચિહ્ન નથી હોતું એ તો કોઈ પુરુષ ન્યારે ગોને છે ત્યારે જ એના જાતિ દુક્ષનું-એની ખાનદાનીનું પ્રમાણ મળે છે એમ એક મનકૃત પ્રવિણે કહ્યું છે તે સૌમ્ય જ છે

ઉત્કાન્તિક્રમ પ્રમાણે જોતા પણ આ વાત સિદ્ધ થઈ શકે છે જતું કે જનનરમાંથી ધીમે ધીમે મનુષ્ય ઉત્કાન્તિક્રમના ઉત્તરોત્તર પગથિયા ચઢતા જતા બન્યો-દેવાનમાંથી ઇન્સાન બન્યો-તેમ તેમ વાગ-ચાપાર વિમલ પામતો ગયો નાળી પર એતું પ્રભુત્વ વધતું ગયું જડ વસ્તુ કંઠા પણ અવાજ કરતી નથી સિવાય કે આપણે તેની માથે જોરમાં અથડાઈએ જતું અને જનવંશ અવાજ કરી શકે છે, એથી તે જડ વસ્તુ કરતાં એમાં ને વધારે સરકારી છે પણ એમનો અવાજ પ્રાણીની સહજ વાસના-કેવળ લાગણીના ઉદ્ભાવ સમે હોય છે એથી વધારે અર્થ તેમાં હોતો નથી

પણ મનુષ્ય જે અવાજ કાઢે છે તે અર્થપૂર્ણ હોય છે બોલે છે તો બધા જ પ્રાણીઓ કુતરા મિલાડા ઘોડા, ગધેડા, ને માણસો-બધા બોલે છે પરંતુ મનુષ્યની વાણીનું પૃથક્કરણ થઈ શકે છે-જનાવરની વાણીનું થઈ શકતું નથી વ્યાકરણની દૃષ્ટિએ જોતા મનુષ્ય જે વાક્ય બોલે છે તેમાં નામ સર્વનામ, ક્રિયાપદ વિશેષણ આદિ જુદા જુદા પ્રકારના શબ્દોનો ભેગ કરી શકાય છે કુતરા મિલાડા બોલે છે તેમાં નામ, વિશેષણ આદિ છૂટા પાડી શકાતા નથી, બહુમહુ તો જનવંશ કેવળપ્રયોગી અવ્યયનો ઉપયોગ કરે છે એમ કહી શકાય

આમ મનુષ્ય પ્રાણીમાનમાં સૌથી વધારે સરકારી છે, કારણ કે એ દરેક પ્રકારના ભાવ ને વિચાર ભાષા મારફતે દર્શાવી શકે છે અને મનુષ્યોમાં ૫૧ જે શિષ્ટ સુધક ને મંત્રકારી ભાષાનો ઉપયોગ કરી શકે તે વધારે સરકારી, કુળવાન ને ખાનદાન ગણાય છે આટલા માટે સુસરકૃત પ્રજા અથવા મનુષ્ય

કેવા પ્રકારની ભાષાનો પ્રયોગ વધારેમાં વધારે કરે છે, સામાન્ય વ્યવહારમાં કેવી જાતના વાક્યપ્રયોગ એ કરે છે, એ જોવાનુભવાની જરૂર છે.

“તમારા પોતાના પગ પર જીભા રહેતાં શીખો” એમ મને વડીલો ને શિક્ષકો તરફથી ઉપદેશ કરવામાં આવતો. એ વિદ્યા તો હું નાનપણમાંથી જ શીખ્યો છું—ખીજના પગ પર, ધચ્છા હોય તો પણ જીભા રહી શકાય એમ છે જ નહિ, તેમ જતાં આ લોકો આવો બોધ કેમ કરતા હશે તે મને સમજાતું નથી.

“હું મારા પગ પર જ જિભો છું. તમારા પગ પર જિભો નથી. એટલું જ નહિ, જ્યારે જ્યારે હું જિભો થાઉં છું ત્યારે ત્યારે મારા જ પગ પર જિભો થાઉં છું. તમે પણ એમ જ કરતા હશે એમ માની લઉં છું. તો પછી ‘તમારા પોતાના પગ પર જીભા રહેતાં શીખો’ એવો તમે ઉપદેશ આપો છો તેનો શા અર્થ ?” એમ મેં એક ગુજનને એક વખત પૂછ્યું.

એમણે જવાબ દીધો: “મૂરખ તા માં !”

‘નહિ થાઉં—’ મેં કહ્યું: “પણ તમે સમજાવો તો ખરા.”

“પોતાના પગ પર જીભા રહેવું એનો શબ્દાર્થ લેવાનો નહિ, પણ ભાવાર્થ સમજવો જોઈએ એને અર્થ એટલો જ કે સ્વાશ્રયી બનો. ખીજના પર આધાર ન રાખો” એમણે સ્પષ્ટતા કરતાં જણાવ્યું, અને પછી ઊમેર્યું: “શબ્દાર્થ પ્રમાણે જોતાં પણ એ ખરાબર છે. તમારા પોતાના પગ પર જીભા રહેશે તો ખરાબર જીભા રહી શકશે. ખીજના પગ પર જીભા રહેવા જશે તો ગબડી પડશે—એ ધકકો મારીને તમને ફેંકી દેશે.”

પરંતુ હું અનુભવે શીખ્યો છું કે “ખીજના પગ પર જીભા રહેતાં શીખો—” મુદ્દાપત્ર રીતે ખીજને ખગર પણ ન પડે કે મારા પગ પર કોઈ જિભું છે, એ રીતે જીભા રહેતાં શીખો” એવો બોધ દેવાની વધારે જરૂર છે.

તમે ખીજના પગ પર નહિ જીભા રહો, તો ખીજે તમારા પગ પર જિભો રહેશે. આ જગતમાં આપણે કેવળ સ્વાશ્રયી થઈને રહી શકીએ એ અસંભવિત છે. નાનામાં નાની વસ્તુ માટે પણ ખીજનો આધાર લીધા વિના છૂટકો જ નથી કેવળ શબ્દાર્થની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો પણ આ સાચું છે. અત્યારે ટ્રામ, બસ, ટ્રેન ઇત્યાદિમાં એટલી ખીજ રહે છે કે મોટે ભાગે આપણે જીભા રહેવું પડે છે અથવા તો આપણા પગ પર કોઈ ખીજે જિભો રહે છે.

હમણાં થોડા વખત પર હું જસમાં બિભો બિભો મુસાફરી કરી રહ્યો હતો. મારી આગળ બિભેલા એક રથૂલકાચ ગૃહસ્થને આંચકો લાગતાં એ જરા પાછળ હટ્યા ને પછી પોતાના પગ મારા પગ પર મૂકીને સ્વસ્થતા મેળવી બિભા રહ્યા. મારા પોતાના વગ્ન હિપરાત વધારે બોલે-અને તેથે આવો જળસ્થરત બોલે- ઉપાડ્યા માટે મારા પગ કેઈ રીતે તૈયાર ન હતા. ‘મારા પર વધારે પડતો. ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે’ એવી ફરિયાદ એણે મારા મગજને પહોંચાડી ને મેં પેલા જાડા સદ્ગૃહસ્થને કહ્યું: ‘મહેરજાન, સહેજ ખસો નો ડીક. તમે મારા પગ પર બિભા છો.’

“અરે ! માફ કરો; બહુ દિલગીર છું.” કહીને એ જગ હમીને સહેજ ખસ્યા.

“દિલગીરી તો મને થાય છે. કુઃખ મારે વેઠવું પડ્યું, તમાગ મોં પર તો સિમત ચમકે છે. તમે દિલગીર છું એમ સા માટે કહે છે !” એમ પૂછવાનું મને મન થયું. પણ મારી દિલગીરી તે એમની જ દિલગીરી છે એમ માની સર્જને મન વાળ્યું.

ઝોટલામાં એક જળસ્થરત આવ્યો આવ્યો, જસ એકાએક બિભી રહી ને મારી પાછળ બિભેલા ગૃહસ્થ જોરમાં મને બેટી પજા. “તમને એકાએક આટલો બધો ઉમળકો ક્યાંથી થઈ આવ્યો ?” એમ પૂછવા હું જરા પાછો ફર્યો. પણ ઝોટલામાં આવું દશ જોવા કમતા તો ઉપરથી પડતું નાખી આપઘાત કરવો સારો એમ લાગવાથી, નાક પર રહેલા ચસમાએ જોરમાં જમીન પર ઝપલાળ્યું જમીન પર પડવા માટે જગા જ નહોતી એટલે એ પજા, મને અકસ્માત બેટી પડેલા ગૃહસ્થના અચાનક પહોળા થએલા પગની વચ્ચે. ‘ઓહ! ઓહ !’ કરીને એમણે ચસમાના કાચ પર જોરમાં પગ મૂક્યો. અને પછી એક ભાગિલો કાચ, ને એ તૂટેલી દાંડી માથે ચસમાની ફેમ લાથમાં લઈ મને પાછી આપતાં એ બોલ્યા : “Sorry ! very sorry-pardon me !” (“દિલગીર છું. બહુ દિલગીર છું. મને માફ કરો.”)

“દિલગીર તો હીકરા, મારે થવાનું છે. તારે શું છે ? વીસ પચીસ પિયાની વગર કારણે હિહાડી ને હિપરથી ‘દિલગીર છું’ એમ કહે છે !” હું ‘માને મનમાં બોલ્યો, અને પછી ખિન્ન હૃદયે બાંહેલા ચસમાને ગળવામાં ફી એમને કહ્યું : “હોય, કઈ નહિ-ચસમા તો ખીજ આવશે. તમને વાળ્યું” તો નથી ને !”

એ જ દિવસે બપોરે ચોડાક મિત્રો સાથે એક ‘ ગેસ્ટોરા ’ માં હું આ પીતો બેઠો હતો.

‘ પાઉડગ્વાળી આ માટે ત્રીઓ જ જવાબદાર છે, કાગણ કે મુખ પર, પાઉડગ્નો મહિમા એમણે વધારી ચૂંચો ન હોત તો દૂધનો પાઉડર બનાવનાનું કોઈને સ્ફુટ પણ નહિ ’ આ પ્રકારની અર્થશૂન્ય ચર્ચા અમારા વચ્ચે ચાલી રહી હતી એટલામાં સા મોટે અવાજે વાત કરતું તરુણીવૃંદ આવી પહોંચ્યું. રમ્યાણિ પ્રીશ્ય મધુરાશ્ચ નિશમ્ય શબ્દાન્ પર્યુસ્તુકીભવતિ યત્સુ સ્વિતોઽપિ જન્તુ (રમ્ય પદાર્થો જોઈને ને મનુર શબ્દો સાળગીને સુખી છવડો પણ ઉત્સુક બની જાય છે—કોઈક જાતનું દર્દ અનુભવે છે) એ દરિનર કાલિદાસના વચન પ્રમાણે મારી બાજુમાં બેઠેલા મિત્ર એ રમણીઓને જોઈને તથા તેમને મધુર કન-લ નાદ સૂણીને બેચેન બની ગયા પ્રથમ એમના હૃદયમાં કંપ થયો, પછી કંપો એમને હાથ, અને એ કંપતા હાથમાં ગહેના પ્યાનાની અદ્દ પુરાએતી આને બહાર શી ધમાલ મચી છે, તે જોવાનું મન થયું. એ બાજીને બહાર આવે, ને હિમાનવ પરથી ગગા મહાદેવના મન્તક પર બિતરી તેમ પ્યાનામાંથી આ આવીને માગ કોટ પર પડી.

“ Very sorry ! very sorry—pardon me ! ” (બહુ દિનગીર છું માફ કર) મારા મિત્રે આખ હજીયે તરુણીવૃંદ તરફ જ રાખીને કહ્યું.

“ તું આ કોને કહે છે ? ” એ પૂછ્યું

“ કોને કેમ વગી ? તને ” એણે મારા સામું જોઈને જવાબ દીધો.

“ હું કંઈ જાણ્યો નહિ જરા નરમ પડીને એણે મને પૂછ્યું “ Really, I am very sorry (ખરેખર હું દિલગીર છું) તને જોડે લાગ્યું ! ”

“ ના મને જોડું નથી લાગ્યું ” એ જવાબ દીધો

‘ ત્યારે જોલતો કેમ નથી ? ’ મારા મિત્રે પૂછ્યું

“ એ તો હું લિયાર કરુ છું ” એ કહ્યું

“ બહુ જોડું. હવે આ ઉમરે એવી ટેવ ન પાડે તો નહિ ચાલે ? ” મારા મિત્રે કહ્યું

“ શી ટેવ ? ” એ પૂછ્યું.

“આ વિચાર કરવાની એ ખમગ ટેવ છે. ઘણા માણસ એવી ગાંઠા થઈ ગયા છે.” મારા મિત્રે જવાબ દીધો.

“તારે ગમરાવાની જરૂર નથી. તને એવો જરા પણ ભય નથી.” મેં કહ્યું.

“એટલે ?” ન મમગવાથી મારા મિત્રે પ્રશ્ન કર્યો.

“વિચાર કરવાથી માણસ ગાંઠા થઈ જાય છે એ કદાચ ખરું હશે. પણ તેનો તારે ભય રાખવાની જરૂર નથી. કારણ કે વિચાર કરવા માટે મગજની જરૂર પડે છે.” મેં કહ્યું.

“ને મારે મગજ નથી એમ જ ને ?” મારા મિત્રે પૂર્તિ કરી.

“હા.” મેં જવાબ દીધો.

“જે તું ખરેખર પિજવાયો છે. I am really very sorry, old man- (દોસ્ત ! હું ખરેખર બહુ દિલગીર છું.) તારાં કપડાં બગડ્યાં તે બદલ ધણો જ દિલગીર છું.” મારા મિત્રે ફરી દિલગીરીનું પ્રદર્શન કર્યું.

“હું આ જ વિચાર કરતો હતો” મેં કહ્યું.

‘ઝોહો? આમા શી મોટી વાત છે? બીજાની લાગણીને માન આપવું એ દરેક મનુષ્યની પુરવણી ધર્મ છે I am sorry-હું દિલગીર છું એ પ્રયોગ આપણે પશ્ચિમની મનુષ્યની પ્રજા પાસેથી શીખ્યા છીએ એ તો રીક, પણ I am sorry-હું દિલગીર છું એમ કહેવાનો મરકારી વર્ગમા ગિવાજ છે એ તુ નથી જાણતો? અરે! બહુ બિચારા કુટુંબના મનુષ્ય સી પુરવો તો લિખારીને પૈસો ન આપવો હોય ત્યારે અથવા ઘાટીને રજા આપતા પણ I am sorry-હું દિલગીર છું એમ કહે છે, સમજ્યો?” મારા મિત્રે મને સમજાવ્યું પાઠી.

વાત સાચી છે દિલગીરીનો ભાવ ન અતુલરવા છતાં-માફી માગવાની જરા જોટલી ધમ્મજા ન હોવા છતાં-‘દિલગીર છું-માફ કરો’ એમ કહેવું તેમા દલ નથી, પણ સમ્યક્તા છે, સન્માનિતા છે, વિનય છે.

અંગ્રેજીમા એ જ રીતે I am afraid ‘મને ભય છે’ નો પ્રયોગ થાય છે કોઈને આપણે વખત પૂછીએ તો કહેશે- ‘I am afraid I have no watch મને ભય છે કે મારી પાસે ઘડિયાળ નથી’ કોઈની કને ઈડિપેન કે બીજી વસ્તુ બિછીની માગીએ ત્યારે પણ એ એમ જ કહેશે, ‘I am afraid I have not got it મને ભય છે કે મારી કને એ વસ્તુ નથી’ ‘પણ ભલા માણસ? એમા ભય રાખવાનું કાગ્ય શું છે?’ એમ એને કોઈ પૂછતું નથી. ભય ઉત્પન્ન થાય એવો પ્રસંગ જ ત્યાં ઉપસ્થિત થતો નથી તો એ વિવેકને ખાતર ‘I am afraid (મને ભય છે) એમ કહેવું પડે છે.

મનુષ્ય અને પશુ વચ્ચે આ વિવેક-અથવા વિવેકપ્રદર્શન-નો જ તરાવન છે. આદાર-નિદા-ભય વગેરે મનુષ્યો અને પ્રાણીઓ વચ્ચે સામાન્ય છે. પશુ પક્ષી વિવેકો હાથિકો મનુષ્યો-એક વિવેક મનુષ્યમા વધારે છે. અને એ વિવેક એની ભાષા દ્વારા-વર્તન કરતા વધારે વાણી માગફત-નક્કર થાય છે. સુમરૂત મનુષ્ય કે પ્રજા બીજા મનુષ્ય કે બીજી પ્રજાને હરાવ પડેશાન કરે છે ત્યાર પણ એ કામ વિવેકપૂર્વક કરે છે ‘અરે દિલગીર છીએ કે અમારે આમ કરવું પડે છે’ એમ કહીને એ સામી વ્યક્તિને ગર્જન માટે કે પશુઓમા આવું જોવામા નથી આવતું

ખિલાફી હિંદને પકડતી વેળા કહે ‘અરે! નાનકડા હિંદુડા! હું બહુ દિલગીર છું. મારે તને ખાઈ જવો પડશે મને બહુ ભૂખ લાગી છે મને માફ કરો.’”

અને હિંદુડો જવાબ આપે “આભાર થયો, મિનીખાઈ! હું પણ દિલગીર છું કે મારાથી તમારી શુધા મતોથી સકાય એમ નથી મારું જીવન કગાળ

ઠે પણ કમગણત હવવાનો લોભ કેમે કરીને છૂટતો નથી. એટલે મારે દમ્મા લાગર્ન જવું પડે છે અને માફ કરજો”

મામ પશુસંસ્થિમા જનનું નથી માનવમૃષ્ટિમા, એટલે કે મુધરેલા ને મરકાગમપ-ન માનવો ની સંસ્થિમા-મને કે અને નેથી જ માનવમાત સંસ્થિને રેવે વિગતે છે

અતમા આ લાજુ પુરાણ નાજગીને તમે કટાક્ષા દનો, તો મારે એમ્લુ જ કહેવાન છે ‘I am sorry-pardon me- દિલગીર હું, અને માફ કરા’ અને તમારે કદાચ મને કહેતું હોય તો એમ્લુ જ જણેલા કે ‘અમે દિલગીર હીએ અમે એ પૂડ’ માણસુ જ નથી”

~

ચૂંટણી તૈયાર કરતા જોમ મારે પૂર્વતૈયારીઓ કરવી પડે છે, કોર્ક વગુ વાટવી પડે છે, કેટલીક તળવી પડે છે કેટલીક ળગુવી પડે છે, કેટલીક વગુ આટકી પડે છે તેમ ચૂંટણી માટે પણ ઘણી તૈયારી કરવી પડે છે કોઈકને વાળવા પડે છે, કોઈકને વાગી નાખવા પડે છે ઘણાને આટમી નાખવા પડે છે અને હેવટે બધું કરીને કર્ક ઉકાળી બતાવવું પડે છે

મારી વ્યાયામસાધના

અહીંના એક અખાડાના રનેહસંમેલન અંગે મને મુખ્ય મહેમાન તરીકે નિમંત્રણ મળ્યું હતું. અખાડામાં જવાના મેં ઘણી વાર અખાડા કર્યા છે, પણ આ તો મુખ્ય મહેમાન તરીકે જવાનું હતું અને તે પણ રનેહસંમેલન અંગે, એટલે મેં એ નિમંત્રણનો સહયોગ સ્વીકાર કર્યો.

આ જાતના સંમેલનોમાં મુખ્ય મહેમાનનું મુખ્ય કર્તવ્ય લાભણ કંવાનું હોય છે, તે પ્રમાણે મેં પણ ત્યાં જઈને લાભણ કર્યું. એ વિષય પગ બોલવાની મારી યોગ્યતા વિષે ઉલ્લેખ કરીને, પછી હું અખાડાની પ્રવૃત્તિ ને વ્યાયામ વિષે બોલ્યો. અતમા મારો ઉપકાર માનવા માટે અખાડાના મંચાલક, પહેલવાન જેવા લાગતા એક ભાઈ, જિલા થયા. એમના બોલના પરથી એમણે શરીરને જોટણ કર્યું હતું, તેટલી જીલને કસી નહોતી એમ દેખાઈ આવ્યું. કસરત એમને કરતા આવડતી પણ એ વિષે બોલતા બહુ ફાવતું હોય એમ લાગ્યું નહિ. એમણે મારે માટે થોડાક સ્તુતિવચનો કહીને પછી જિમેયું, ‘અમારા ડેટલાક ભાઈઓને લાગતું તું કે કોઈ કસરતખાજને મહેમાન તરીકે બોલાવવા, પણ અમે આ ભાઈના પર પમંદગી ઉતારી. એમણે આવીને અમને મજા કરાવી. પણ એમનું શરીર જોઈને અમને દયા આવે છે. એમણે નાનપણમાં જો કસરત કરી હોત, તો એ પણ મારા જેવા મજબૂત ને સંગીન બનત.’

મારી બાબતમાં બીજા ઘણા બ્રમો પ્રવર્તે છે, તેમાં એક આ પણ છે કે મેં કોઈ દહાડો કસરત કરી નથી. વ્યાયામનો હું વિરોધ કરતો આવ્યો છું. અખાડે હું કદી પણ ગયો નથી. શરીર બળનાન બનાવવાની બાબતમાં હું હમેશા બેદરકાર ને બેપરવા રહ્યો છું.

હું કબૂલ કરું છું કે મહેનત કરવી મને ગમતી નથી નાનપણથી જ એ દુર્ગુણ મારામાં દાખલ થઈ ગયો છે હજી એ એ ગયો નથી. જાપ એવો મંભવ પણ દેખાતો નથી પરંતુ પાડીને ચોટલો રળવાનો સિદ્ધાંત મોઢેયી કદાચ

મે માન્ય રાખ્યો હતો, પણ હલ્લપૂર્વક હું કદી એનો ગ્રીકાગ કરી શક્યો નથી. તાવ આગ્યો હોય ત્યારે પરસેવો થાય ને હવે તાવ જાતરી જગે, એવી અનુભવને આધાર થયેલી પ્રતીતિને કાગળે મને પગેવો આવકારપાત્ર લાગે છે. બાળી બીજા ટોર્ષ પણ અવગ્યામા પગેવાને હું આવકાર્યોગર ગણી શકતો નથી

આમ છતાં કસરત પ્રત્યે મે કદી વાધો લીધો નથી વ્યાયામ કરવાથી શરીર સુધરે છે, એ બીજાઓના દાખના પરથી હું મમ્ત્ર શક્યો છું. અને તે પરથી મારે વ્યાયામની સાધના કરવી જોઈએ એમ એક નહિ, અનેક વેળા મને લાગ્યું છે પોતાના શરીરને સુધારવાનો પ્રત્યેક માણસનો ધર્મ છે, એ વિશે મને કદી પણ મશય થયો નથી બીજા કરતા મારે એવી જરૂર ધણી વધારે છે. એમ ધણીઓએ મને ડોખારોડીને કહ્યું ન હોત, તો પણ હું જાણી શકત

હું પહેલવાન નથી. એ દિશામા આગળ વધવા માટે મે પ્રયત્ન પણ નથી કર્યા પણ અમારા હાનકાકા કહેના કે, 'ભલે પરવશે નથી પણ જાનમા ગયો દોઈશ ને !' તેમ હું પણ પહેલવાન બને નહિ હોઉં, પણ મે પહેલવાનો જોયા છે એમને વ્યાયામની સાધના કરતા પણ જોયા છે. કેટલાકના તો હું પરિચયમા પણ આગ્યો છું. મારા જેવાએ કેવી જાતની કસરત કરવી જોઈએ તેનું જ્ઞાન એમના તરફથી મને પ્રાપ્ત થયું છે. અને એ જ્ઞાન થયા પછી તેને આચરણમા મૂકના સારુ મે પ્રયત્નો પણ કર્યા છે.

નાનપણમા મને વ્યાયામનું મહત્ત્વ સ્મજાતું નહોતું. પરંતુ એ મહત્ત્વ સમજે એવા મારા વડીલ હતા અને એમણે મને અપ્પાડે જઈને કસરત કરવા આગ્રહ પણ કર્યો હતો તે વેળા સરતમા ચારપાચ સારા અપ્પાડા હતા. એમાના એક અપ્પાડાના ઉસ્તાદ મારા વડીલના ઓળખીતા હતા એમણે જાતે અમારે ત્યાં આવીને મારા વડીલને મને અપ્પાડે મોકલાવવા માટે મુશ્કેલી કહ્યું અને મને ખૂબ્યા વિના મારા વડીલે એમની વાતનો સ્વીકાર પણ કરી લીધો

'અલ્લા એઈ, કાલથી તારે જમનાવેણીના અપ્પાડે જવાનું છે,' માગ વડીલે મને કહ્યું.

'પણ એ અપ્પાડો ક્યા આવ્યો છે તે હું જાણતો નથી' મે કહ્યું

'આપણી પાડોશમાના મગારામના છેકરા જાય છે તેની જોડે જજે.'

'પણ ત્યાં જઈને મારે કરવાનું શું ?'

'દડ ને બેઠક'

‘દંડ ને બેઠક તે શું તે હું બાળુતો નથી.’

‘તને ઉસ્તાદ શીખવશે.’

‘પણ ક્યાં સુધી એ કરવાનું ?’

‘પરસેવો થાય ત્યાં સુધી. પરસેવો પાડતાં નહિ શીખો તો માયકાંગલા રહી જશો.’

ખીજે દહાડે વડીલની આરાને માન આપીને હું મંગારામના સુપુત્રો સાથે અખાડે ગયો.

‘આવી પહાંચ્યો ? ચાલ, સારું થયું. એસ અહીંઆ.’ કહીને ઉસ્તાદે મને બોલાવીને એમની પાસે બેસાડ્યો. પછી પૂછ્યું, ‘લગોટબંગોટ લાવ્યો છે કે નહિ ?’ ‘ના,’ મેં કહ્યું. ‘કાલથી લેતો આવજો,’ કહીને એમણે મને ખમીસ કાઢીને ધોતિયાનો કછોટો મારવાનું કહ્યું. એમની આરા અનુસાર એકવસન બની હું તૈયાર થયો.

‘બોલ, હવે શું કરવું છે ?’

‘અખાડામાં છેલ્લું શું કરવાનું હોય ?’

‘કુસ્તી.’

‘તો મારે કુસ્તી કરવી છે ?’

મારે જવાબ માલળી ઉસ્તાદને આશ્ચર્ય થયું. ‘કુસ્તી’ અત્યારથી કુસ્તી ના હોય, કુસ્તી તો છેક છેલ્લે આવે.’

‘પણ મારે તો કુસ્તી જ કરવી છે.’ મેં મારો આગ્રહ જારી રાખ્યો.

‘પણ તારું શરીર તો જો. આ શરીરે તું કુસ્તી કરી શકશે ?’

‘કરી શકીશ. તમે શીખવજો.’

‘પહેલાં દંડબેઠક-મલખમ કર, ને શરીરને તૈયાર જનાવ. પછી કુસ્તીનો વારો આવશે.’

‘ના, મારે તો કુસ્તી જ કરવી છે.’

‘હીક, ત્યારે કુસ્તીના કોડ પૂરા કર.’ એમ કહીને એમણે ખૂંસ મારી. ‘અરે નંદુ ! જરા આમ આવ તો.’

અમે બેઠા હતા ત્યાંથી જરાક દૂર એક લખચોરસ ને ત્રણેક ફૂટ બેઠા ખાડો હતો. એમાં મારા કબૂતરો મોટી ઉમંગે એક છેકરો પાવડા વડે ધૂળ ખોદતો હતો એ જૂમ સાલળાને તે પાવડો પડતો મૂકી કૂદકો મારીને આવી પહોંચ્યો ને ‘જી’ કરીને હાકતો હાકતો બિભો રહ્યો. પરસેવા ને ધૂળના મિશ્રણ વડે એના શરીરનો રંગ હતો તેથી એ વધારે કાળો ને કમ્પક ચળકતો પણ લાગતો હતો અને ખતાવીને ઉરતાદે એને કહ્યું: ‘જો, આને જરા દાવપેચ શીખવ’ ‘જી,’ કહીને એ સીસમરગી હોઝગએ મારા સામું જોયું. આશ્ચર્ય ને તિગ્રહારની મિશ્રિત લાગણીથી એણે માગ આખા શરીર પર નજર ફેરવી લીધી ને પછી કહ્યું, ‘આલો અખાડામા.’

અખાડામા તો હું હતો જ. હવે આ અખાડામાથી બીજા ક્યા અખાડામા જવાનું છે તે ન સમજાયાથી, હું એના ને ઉરતાદના સામું વાગફરતી જોઈ રહ્યો ‘જાઓ ખચ્ચા ! ઊતરો અખાડામા, ખજરગમલ્લીની જે !’ ઉગતાદે કહ્યું.

‘આલો,’ કહીને પેના છેકરાએ અને જેથીને અખાડામા ઉતાર્યો

‘આ અખાડો ?’ એ એને પૂછ્યું

મારા અગાધ અતાનથી આશ્ચર્ય પામી આવ્યો પહોંચી કરીને એણે પ્રતિપ્રશ્ન કર્યો, ‘અખાડો નહિ તો ખીજુ શું ?’

ખાડાને આ લોકો અખાડો કહેતા હશે એવી કલ્પના પણ મને શી ગીતે આવે ?

‘આલો, યાઓ તૈયાર,’ સીસમરગી બોલ્યો ને પછી જરાક દૂર ખસી અને જ્યાં પર એ હાથ વડે પ્રહાર કરી, એ ઘન ને નક્કર પદાર્થો અચડાયા હોય એવો અવાજ કર્યો

આને તૈયારી કહેવાતી હશે એમ ધારી એ પણ એ ક્રિયાનું અનુકરણ કરી, એ હાથ વડે માગી જ્યાં પ્રહાર કર્યો ખાસ અવાજ થયો નહિ એણે જમણા હાથને ડાણી આગળથી ખસા તરફ વાળીને, ડાખા હાથ વડે મુજ આવીને ગદ્દા જેવા ચર્મ ગમેના લાગને દબાવીને કહ્યું, ‘જોયો આ ગોટલો ?’

એ પણ મારા જમણા હાથને ડાણી આગળથી ખસા તરફ વાળ્યો ને પછી એના જેવો ગોટલો જમણા હાથ પર ઊપસી આવ્યો છે કે નહિ તે જોયું. પણ જે લાગ જરાક ઊપસી આવ્યો હતો તે ગોટલા જેવો નહિ પરંતુ પાકી

ફરી જેવો હતો. છતાં મેં પણ, આ પણ તૈયાર થવાની ક્રિયાનો જ કાર્ષ્ણાગ હશે એમ માની કહ્યું : 'જેવો આ ગોટલો ?'

એકાએક એ હસી પડ્યો.

હુ એ હસ્યો-એ પણ તૈયારીની વિધિ હશે એમ માનીને.

'હસો છો શું ? ચાલો, આવી જાઓ, હોશિયાર ! અબરદાર !' એમ કહીને એ મારા તરફ ધસી આવ્યો ને મારી બોચી પર બળપૂર્વક હાથ વડે ઘસરકો માર્યો. મને લાગ્યું કે મારું ડોકું ધડથી છૂટું પડી ગયું. પવનનો ઝપાટો આવે ને દીવો હોલવાઈ જાય તેમ એકાએક મારું જ્ઞાન વિદ્યુત્ત ઘર્ષ ગયું. એ ફરી પાછું જાગ્રત થાય તે પહેલાં તો એણે મારા પગ પર ખૂબ જોરથી ટાંગ મારી. ઉપર ને નીચે એમ બેવડો આઘાત સહન ન થવાથી મારું શરીર પડી ગયું. 'મારું શરીર પડી ગયું,' કારણ કે હું તો સ્વારનો પડી-બીપડી ગયો હતો બોચી પર થયેલા પ્રથમ પ્રહારે જ મારું અહંભાવનું જ્ઞાન જતું રહ્યું હતું. પણ શરીર પડ્યું તેની સાથે જ એ હુપણાનું જ્ઞાન જાગ્રત ઘર્ષ ગયું ને હું બોમો ઘર્ષ ગયો.

'આમ એકાએક મારામારી પર બીતરી પડીને તમે કરવા શું માગો છો ?' મેં એને પૂછ્યું.

'ચીત' એણે કહ્યું.

'વાતચીત ?' મેં પૂછ્યું, 'પણ એમાં મારામારી કરવાની શી જરૂર છે ?'

'વાતચીત નહિ, ચીત !' એણે જવાબ દીધો.

'એટલે ?'

'એટલે મારે તમને ચત્તા નાંખી દેવા છે.'

'ઓહ ! એમ ! ત્યારે એમ કહેતા કેમ નથી ?'

'કહી જતાવે એ બીજા, હું તો કરી જતાવું છું.' એમ કહીને એ જરા દૂર હઠી ફરીથી જંધા ઠોકી મારી સામે ધમી આવ્યો. પણ એ મને રક્ષા કરી રહે તે પહેલાં હું આસ્તેથી ચત્તો સર્જી ગયો.

'આ શું ?' નવાઈ પામીને એણે પ્રશ્ન કર્યો.

'ચીત !' મેં જવાબ દીધો.

‘એમ ન આવે આવે ડિલા થઈ જાઓ’ એણે કહ્યું

‘હું જાઓ થયો એ પાછો જરા દૂર હવો ને પેતરા ભરતો મારી તરફ
ધસી આવ્યો ફરીથી હું, એ મને અડકી શકે તે પહેલાં, સમાલીને મને વાગે
નહિ એ રીતે, ચત્તો સૂઈ ગયો

‘આ શું કરો છો ?’

‘કુત્તી’

‘આનું નામ કુત્તી ન કહેવાય હું તમને અડકુ તે પહેલાં માર્ક કેમ
જાઓ છો ?’

‘તમે મને ચીન જરવા આગો છો ખરું ને ?’

‘હા’

‘તો તમારી ઇચ્છાને માન આપીને હું ચીત થઈ જાઉં છું’

‘પણ મારે તમને ચીત કરવાના છે, તમારી મેળે તમારે ચીત થવાનું નથી’

‘આમે મારે ચીત થવાનું જ છે, તમે મને મારીને ઇજા કરીને ચીત
કરો, તે કરતા હું મારી મેળે મમજીને ચીત થઈ જાઉં, એમા મને વધારે
સહામતી લાગે છે’

‘પણ એ કુત્તી ન કહેવાય મને આમા કંઈ મજા આવતી નથી’

‘મને આવે છે’

‘હું તમને દાવ નહિ શીખવું’

‘ઉત્તાદે હુકમ કર્યો છે તમે એમના હુકમ પ્રમાણે નહિ કરો, તો મારે
ફરિયાદ કરવી પડશે’

‘પણ આમા મને કંઈ સમજ પડતી નથી તમે કોઈ બીજા કને શીખો’

‘એમ કેમ ચાલે ઉત્તાદે તમને કહ્યું છે’

‘પણ મને આ ન ફાવે મને જવા દો’

‘એક ચરતે જવા દઉં તમે કળ્લ કરે કે હું હાર્યો’

‘હું હાર્યો એમ કળ્લ કરું ? તમારાથી હારી ગયો એમ ?’

‘કળ્લ ન કરવું હોય તો ફરી આવી જાઓ હું તૈયાર છું’

‘લલે, કબૂલ કરું છું.’

પછી એને લઈને હું ઊંચાઈ પાસે ગયો. ઊંચાઈ મને પૂછ્યું, ‘કેમ કરી કુસ્તી?’

‘હા, છ. આ હારી ગયા.’ મેં કહ્યું.

‘શું!’ ખૂબ નવાઈ પામીને ઊંચાઈ પૂછ્યું ને પછી પેલા તરફ જોઈને કહ્યું, ‘આ શું કહે છે? તું હારી ગયો આનાથી?’

‘હા, છ,’ બિચારે એવું જણાવ્યું.

‘તું દાવપેચ જાણે છે?’ ઊંચાઈ મને પૂછ્યું.

‘આપની મહેરબાની છે,’ મેં જવાબ દીધો ને બહુ જ ધીરથી મનમાં ઓલ્યો, ‘એ શરીરના દાવપેચ જાણતો હશે તો હું મગજના જાણું છું.’

અખાડેથી વિજય મેળવી હું ઘેર પાછો ફર્યો, ત્યારે મારા વડીલે પૂછ્યું, ‘અખાડે જઈ આવ્યો? શું કર્યું?’

‘કુસ્તી’ મેં જવાબ દીધો.

‘કુસ્તી? શરૂઆતથી જ કુસ્તી! કુસ્તી હમણાં નહિ કરવાની. હમણાં તો દંડખેંટક કરવાના. કાલથી દંડખેંટક કરજો.’

ખીજે દહાડે અખાડે જઈને મેં ઊંચાઈને કહ્યું, ‘મને ઘેરથી દંડખેંટક કરવાનું કહ્યું છે.’

‘તો કરવા માંડ. એ જ ખરાબર છે. દાવપેચ પણ તને આવડે છે એટલે દંડખેંટક તો આવડતો જ હશે.’

‘હાથમાં દંડ લઈને બેઠક પર શાંતિથી બેસી રહેવાનું એ જ ને? એ મને આવડશે, પણ હું દંડ લાગ્યો નથી.’

ઊંચાઈને પહેલાં તો લાગ્યું કે હું એમની મજાક કરું છું. પણ મારા મુખ સામું જોતાં એવો કોઈ લાવ એમને જણાયો નહિ એટલે એમણે કહ્યું, ‘અત્યા! તને તો કંઈ જ ખબર નથી. પહેલા પેલા લોકો દંડ ને બેઠક કરે છે તે ખરાબર જોઈ લે. પછી કોઈકને તને શીખવવાનું કહીશ.’ એમ કહીને એમણે મને કેટલાક જણ દંડ પીધતા હતા ને ખીજ કેટલાક બેઠક કરતા હતા, તેની પાસે જઈ ખરાબર નિરીક્ષણ કરવાનું કહ્યું.

જે લાઈઓ દંડ પીધતા હતા તેમની પાસે જઈને હું બોલો રલો. જાનમાં હોય એવો કોઈ પણ માણસ ન કરે એવી ક્રિયા એ કરતા હતા. ખંને હાથની હથેલી ને પગના અંગુઠા વડે જમીનને ટેકા લઈને, બીધે મોંએ બાંધ્યા

ચર્ધને, પછી જરા નીચા વગી બને હાથની વચ્ચેની જગ્યામાંથી ડોક લાખુ કરીને બહાર કાઢી, વગી પાછા ઊંચા ચર્ધને, એની એ ક્રિયા કરતા એ માણ્યોને જોઈને, એ કરવા શુ માગે છે તે મારાથી સમજી ન શકાયુ એ લોકો આ અકર્મ વગરની ક્રિયામાંથી પરવારીને ઊભા થશે ત્યારે પૂછી જઈશ, એમ વિચાર કરીને ઘેઠક કરતા હતા તેમ ઠી બાજુએ ગયો એ લોકો ને કરતા હતા, તે ક્રિયાને મેઠક શા માટે કહેતા હશે તે મને સમજાયુ નહિ એ એકની મેઠક નહોતી મેઠક ઊઠક બને હતા ઊભો રહેતો એમુ 'ન એમુ' એનો નિશ્ચય કરી શકતો ન હોય તેથી, કે કમરના હાડકાને તથા કરોડરજ્જુમાં કઈક વાધો હોય તેથી, સામાન્ય માણ્યની પેઠે તરત ન એસી જતા, ઊભા ઊભા જ ધીમે ધીમે એસવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા એમ કમતા એને ખૂબ મહેનત પડતી હતી, તે એના તળ ચર્ધ ગયેલા સુખના ને ઇતર રનાયુ પરથી દેખાતુ હતુ પણ ઘણી મહેનત પછી એ ક્રિયા એ લગભગ પૂરી કરતો, ત્યાં તો એનો વિચાર ફરી જતો અને જમીન પર બરાબર એસી જવાને બદલે, પાછો એ જ રીતે કષ્ટાતોઅમળાતો એ ઊભા થવાનો પ્રયત્ન કરતો બરાબર ઊભા ચર્ધ ગયા પછી ફરી પાછો એનો વિચાર બદલાઈ જતો ને એસતુ જ રીક છે એમ એને લાગતુ આ ને દડ ને મેઠક કહેવાય છે તે કરનારા માણ્યોના શરીર મજબૂત છે, પણ મન અમળ ને નિર્બળ છે એમ મને લાગ્યુ એમને આમ ખુબ પરિશ્રમ કરતા હુ થોડી વાર સુધી જોઈ રહી અને મને ખરસેવો ચર્ધ ગયો.'

ખરસેવો થયો એટલે હુ થેર પાછો ફર્યો મારા વડીલે મને પૂછ્યુ, 'દડમેઠક કયાં?'

'હા, દડમેઠક કયાં', મે કહ્યું હું અસત્ય નહોતો મોલ્યો વાક્યમાં કર્તા અધ્યાહાર હતો ડાણે કયાં એ મે કહ્યું નહોતુ. અને એમા કહેવા જેવુ પણ શુ હતું? હુ કડુ કે બીજો કાઈ કરે. 'હું કડુ, હું કડુ એ જ અદાનતા, શકતો નહોતો. ભાર જેમ જ્ઞાન તાણે' એ નરસિંહવાક્યને રમરીને મે કનુત્વતુ અભિમાન ધારણ કયાં વિના માત્ર દડમેઠક કયાં એટલું કહ્યું

'જેટલાક કયાં-કયા સુધી કયાં?' વડીલે બીજો પ્રશ્ન પૂછ્યો

'ખરસેવો ચાલ ત્યાં સુધી'

આ પ્રમાણે મે વ્યાયામ-સાધનાનો આરંભ કર્યો અને વચ્ચે એમા લાગા વખત સુધી વિશેષ આવ્યો વળી પાછા પદરેક વર્ષ રહીને મે એ સાધના આગળ ચલાવી પણ એવું નોંધવા જેવું કોઈ પરિણામ આવ્યુ નહિ

આપણી અંદર રહેલો જહરાગ્નિ તો શું, પણ બહારનો અગ્નિ પણ પેટાવવો એ પ્રથમ દષ્ટિએ દેખાય છે તેટલું સહેલું કામ નથી. મદ થઈ ગયેલા અગ્નિને ફૂંક મારવાથી એ ઉદ્દીપ્ત થાય છે, પણ મંદજ્યોત બનેલા દીપકને ફૂંક મારવાથી એ હોલવાઈ જાય છે. ફૂંક મારવાથી લડકો થાય ને થયેલો લડકો હોલવાય પણ ખરો. એ જ પ્રમાણે સગડીમાનો દેવતા, પોતાને શરીરે લસમ ચોળી મંન્યાસધર્મ સ્વીકારવાની તૈયારી કરતો હોય એમ લાગે ત્યારે, કુલાંમના એની આગળ કોલસાનાં પ્રસોલનો ધરી, સગડીના સંસાર પ્રત્યે એને ફરી આરક્ત કરે છે, એ ઉપરથી દેવતા હોમવાવા લાગે ત્યારે સગડીમાં કોલસા નાખવા એ સત્ય હું નાનપણમાં જ શીખ્યો હતો. પણ જરા મોટી હિમર થતાં એ સત્યને આધારે, સગડીમાનો દેવતા ઠંડો પડી જતો હોય એવું લાગતાં મેં બે મૂઠી લરીને સગડીમાં કોલસા નાખ્યા, ને હજી તો થાંચસાત દિવસ ખેંચી કાઢશે એવી આશા કે ભીતિ આપતો, મૃત્યુશય્યા પર સૂતેલો દરદી એકાએક ને અશુચિતબો સ્વધામ સિધાવી જાય, એમ હજી થોડો વખત બળતા રહી શકશે એવા દેખાતા અંગારા પણ તરત હોલવાઈ ગયા! એટલે મંદ થતા અગ્નિને ફરી સતેજ કરવા કેવી જાતના પ્રયત્ન કરવા જોઈએ, એ અગ્નિ કેવી જાતનો છે ને મંદતાની કેવી રિચિતિએ પહોંચ્યો છે તેના પર આધાર રાખે છે. જેવું અક્ષાંડમાં તેવું જ પિંડમાં એ ન્યાયે, આ સત્ય આપણી અંદર રહેલા જહરાગ્નિને પણ લાગુ પાડી શકાય. અને તેથી માનવશરીરમાં રહેલો જહરાગ્નિ મંદશક્તિ બને તો તેને ફરી સતેજ કરવા માટેના દેશકાળ ને વ્યક્તિની પ્રકૃતિ અનુસાર જુદા જુદા નુસખાઓ આપણા આયુર્વેદાચાર્યોએ દર્શાવ્યા છે.

એમાંના કેટલાક વાચી ગયા પછી મારી નજર એક સહેલામાં મહેલા, સોંધામાં સોધા ને છતાં ઘણા અક્ષીર પ્રયોગ પર ફરી ઝર્જીળે મેષજં વારિ ॥ અજીર્ણ થાય, અર્થાત જહરાગ્નિની મંદતાને કારણે ખાધેલું જરાબર પચે નહિ, ત્યારે તે માટેનું ઔષધ તે પાણી છે.

મને આ બગબર સમજાયું નહિ. મંડયાત્મા મિતર્યમ્નિ । સંશય ક્યાં કરનાર વિનાશ પામે છે, એવું ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનું વચન અરજીમા દોવા છતાં મને સંશય થયા વિના રહ્યો નહિ. પાણીથી અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય? કેવી વિચિત્ર વાત ! ભડભડ બળતો અગ્નિ પણ ઉપર પાણી રેડવાથી શાંત પડી જાય છે. ભયંકર આગને પણ પાણીના મારા વડે હોલવી શકાય છે, તો આ જહરાગ્નિ તે કઈ વાડીતો મૂંઝો છે? પણ આ વાડી ને મૂંઝાનું અરણ્ય ચતાં મારા મનમાં એક બીજો જ વિચાર ઝબકી ઊઠ્યો. ઘી જેમ બે જાતનાં આવે છે, પ્રાણિજ ઘી અને વનસ્પતિ ઘી, તેમ આ અગ્નિ પરત્વે પણ કેમ નહિ હોય? સામાન્ય વ્યવહારમાં અગ્નિનું જે સ્વરૂપ આપણને પ્રતીત થાય છે, કાષ્ઠાગ્નિ, કાલસાગ્નિ, વિદ્યુદાગ્નિ, વાય્વગ્નિ છત્યાદિ-તે એક પ્રકારનું, અને જહરાગ્નિ રહેલા અગ્નિનું સ્વરૂપ ભિન્ન પ્રકારનું એમ કેમ ન હોય? જહરાગ્નિને આપણે વનસ્પતિ-અગ્નિ કહી શકીએ. વનસ્પતિ જેમ પાણી પીને પ્રકુલ્લ બને છે, તેમ જહરાગ્નિ પણ પાણીનું પાન કરીને પુષ્ટ થતો હોય તો નાં ન કહેવાય. ખાધા પછી આપણને તરસ લાગે છે એનું કારણ પણ આથી સમજી શકાય છે. પોતાને બાંધણે ઊતરી આવેલા આહારનો નિકાલ કરી નાખ્યા માટે ચક્તિ મેળવવા સારુ, જહરાગ્નિને 'ટાનિક'ની જરૂર પડે છે અને પાણી એને માટે 'ટાનિક'ની મરજી સારે છે; અને મારો અગત્ય અનુભવ પણ આ સિદ્ધાંતને પુષ્ટિ આપે એવો લાગ્યો. નાહી રહ્યા પછી મને હમેશા જૂખ લાગે છે. ખરેખર જૂખ લાગે છે એમ કદાચ ન કહી શકાય, પણ જૂખ લાગી હોય એવું લાગે છે ખરું. એટલે જહરાગ્નિ પાણી પીવાથી પ્રદીપ્ત થાય છે એવા આપ્તવચન વિશે શંકા કરવી યોગ્ય નથી; અને જહરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરવા માટે મારે હવે જલપાનનો પ્રયોગ કરવો એવો મેં નિર્ણય કર્યો.

એક અઢવાડિયા મુધી એ નિર્ણયને પાકો થવા દર્શને પછી મેં એને અમલમાં મૂક્યો. અને તેટલું પાણી પીતું. સવારમાં મોડા જોડેને કું પહેલાં પણ પાણી પીતો. હવે ઊઘમાંથી વચ્ચે જામી જઈને પણ પાણી પીવાનું નક્કી કર્યું. દિવસના ભાગમાં જ્યાં હોઈ ત્યાં ક્યાંકમાં ત્રણેક વાગ બેચાર પચાસ પાણી પી નાંખવાનું રાખ્યું. અમારા ઘરમાં એક મોટી ગોળી પાણીની બરેલી રહેતી. પણ મેં પાણીનો પ્રયોગ શરૂ કર્યો તે પછી દિવસમાં ત્રણથી ચાર વાર ગોળી ખસવી પડતી.

પણ આ પ્રયોગ બહુ લાભો આપ્યો નહિ. અમારા સૂરત સહેરમાં આમે પાણીની તાંગી હતી. નજીક તો કું જન્મ્યો તે પહેલાંના સૂરત ખાતે આવી ગયા

હતા. પણ એ નળરાજ્ય મોટે ભાગે રિસાયેલા ને રિસાયેલા રહેતા. અર્ધ વસ્ત્રે દમયંતીને છોડી ગયેલા પોતાના પૂર્વજની પેઠે, એ નળરાજ્ય પણ અર્ધ ઘડે માનિનીઓને છોડીને ચાલ્યા જતા. પણ રાતનાં બધાં નિરતિ સૂતાં હોય ત્યારે દેમાર કરીને એ પાણી વહેવડાવવા લાગતા. અને જરા જરામાં ઝબકી બિહતાં મારાં દાદી, 'કાણુ જાણે ક્યાંથી ટેવ પડી છે તે નળ ખુલ્લો મૂકીને જ સૂઈ જાય છે !' કહેતાં જળડતાંકડતાં બિહતાં ને અંધારામાં એએક નિર્દોષ પુરશીઓને પગ ને માથા વડે પ્રહાર કરી નળ બંધ કરી આવતાં. રાજપાટનો ત્યાગ કરીને નળરાજ્યએ હવે યોગીનો ધર્મ સ્વીકાર્યો હતો. બધાં સૂતાં હોય ત્યારે એ કાર્યપ્રવણુ બનતા ને સૌ જાગતાં હોય ત્યારે એ નિદ્રસ્થ બની જતા.

અને પાણીની આવી પ્રવર્તમાન તંગીની વચ્ચે મેં પાણીનો પ્રયોગ આદર્યો. થોડા વખતમાં પાણીની તંગી એકદમ વધી ગઈ. રાતના ભાગમાં પણ નળરાજ્ય પોઠી જવા લાગ્યા. આખા દિવસમાં માંડ દોઢેક કલાક પાણી મળી શકે એવી વ્યવસ્થા ઘણી મહેનતે સત્તાવાળાઓ કરી શક્યા. અલબત્ત, મારા જલપાનના પ્રયોગ અને શહેર ખાતેની પાણીની તંગી વચ્ચે ઠાઈ કાર્યકારણુભાવનો સંબંધ નહોતો, છતાં કાણુ જાણે કેમ, મને એવો ભ્રમ થવા માંજો. બીજું કશું નહિ તો પણ આખા મહોહાને મળી શકે એટલું પાણી એકલો હું પી જાઉં છું અને એ રીતે છેક સમાજરોડી નહિ, મહોહા-રોડી તો બનું જ છું એમ મને લાગતું. આમ છતાં પ્રયોગ અધવચ્ચ છોડી ન દેવો એવો મેં નિશ્ચય કર્યો. સારા પ્રમાણમાં પાણી પીધે રાખવાથી જઠરાગ્નિની શક્તિ વધી કે નહિ તે બરાબર ન સમજાયું, પણ એનો વિસ્તાર વધ્યો હોય એમ મને પેટના વધતા જતા પરિધ પરથી લાગ્યું. થોડા વખત પછી તો, પેટ નથી, પણ પીપ છે અને હું માણસ નથી, પણ મ્યુનિસિપાલિટીનો બબો છું—એવી ભ્રમણા પણ કોઈક વાર મને થવા લાગી.

થોડા દિવસ પછી મારા જઠરાગ્નિ ને મારી વચ્ચે, મૂર્ધ ને સમુદ્રની પેઠે પાણીની આપ-લેનો વહેવાર શરૂ થયો. હું ઉપરથી એના પર પાણી પધરાવું ને એ ઉદીપ્ત બનીને પાણીની વરાળ બનાવી જાયે ચડાવે. એ વરાળ ઉપર આવતાં આવતાં ઠંડી થઈ મેં સજેખમનું રૂપ ધારણ કરી નાસિકાનો માર્ગ શોધે થોડીક વરાળ ઠેઠ ઉપર સૂધી ચડી જઈને માથામાં ભરાઈ બેસે. જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થતાં મારી ખાવાની શક્તિ એકદમ વધી ગઈ, પણ અનાજ ખાવાની નહિ; છીંક ખાવાની. છ વરસમાં નહિ ખાધી હોય એટલી છીંક મેં એ એક અઠવાડિયામાં ખાધી. દુનિયાના છીંક ખાનારાઓ વચ્ચે એકસામટી વધારેમાં વધારે

મને આ જરાજર સમજાયું નહિ. મંદાયત્મા સિન્દુરતિ । સંશય ક્યા કરનાર વિનાશ પામે છે, એવું ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનું વચન રમરખામાં હોવા છતાં મને સંશય થયા વિના રહ્યો નહિ. પાણીથી અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય ? કેવી વિચિત્ર વાત ! ભડભડ બળતો અગ્નિ પણ ઉપર પાણી રેડવાથી શાંત પડી જાય છે. ભયંકર આગને પણ પાણીના મારા વડે હોલવી શકાય છે, તો આ જહરાગ્નિ તે કઈ વાડીને મૂકો છે ? પણ આ વાડી ને મૂળાનું રમજીય થતાં મારા મનમાં એક બીજો જ વિચાર ઝબકી ઊઠ્યો. ઘી જેમ બે જાનનાં આવે છે, ગ્રાણીજ ઘી અને વનસ્પતિ ઘી, તેમ આ અગ્નિ પરત્વે પણ કેમ નહિ હોય ? સામાન્ય વ્યવહારમાં અગ્નિનું જે સ્વરૂપ આપણને પ્રતીત થાય છે, કાષ્ઠાગ્નિ, કોલસાગ્નિ, વિદ્યુદગ્નિ, વાય્વગ્નિ ઇત્યાદિ—તે એક પ્રકારનું, અને જહરામાં રહેલા અગ્નિનું સ્વરૂપ કિલ પ્રકારનું જેમ કેમ ન હોય ? જહરાગ્નિને આપણે વનસ્પતિ-અગ્નિ કહી શકીએ. વનસ્પતિ જેમ પાણી પીને પ્રકુલ્લ બને છે, તેમ જહરાગ્નિ પણ પાણીનું પાન કરીને પુષ્ટ થતો હોય તો ના ન કહેવાય. આધા પછી આપણને તરસ લાગે છે એનું કારણ પણ આથી સમજી શકાય છે. પોતાને આંતરે ઊતરી આવેલા આહારનો નિકાલ કરી નાખ્યા માટે શક્તિ બેળવવા સારુ જહરાગ્નિને ‘ટોનિક’ની જરૂર પડે છે અને પાણી એને માટે ‘ટોનિક’ની મગજ સારે છે; અને મારો અમત અનુભવ પણ આ સિદ્ધાંતને પુષ્ટિ આપે એવો લાગ્યો. નાહી રહ્યા પછી મને હમેશ જૂખ લાગે છે. ખરેખર જૂખ લાગે છે એમ કદાચ ન કહી શકાય, પણ જૂખ લાગી હોય એવું લાગે છે ખરું. એટલે જહરાગ્નિ પાણી પીવાથી પ્રદીપ્ત થાય છે એવા આપ્તવચન વિશે શંકા કરવી યોગ્ય નથી; અને જહરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરવા માટે મારે હવે જલપાનનો પ્રયોગ કરવો એવો મેં નિર્ણય કર્યો.

એક અઠવાડિયા સુધી એ નિર્ણયને પાકો થયા દર્શને પછી મેં એને અમલમાં મૂક્યો. અને તેટલું પાણી પીવું. સવારમાં મોડા ઊડીને છું પહેલાં પણ પાણી પીતો. હવે બિધર્માથી વચ્ચે જાગી જઈને પણ પાણી પીવાનું નક્કી કર્યું. દિવસના ભાગમાં જ્યાં હોઈ ત્યાં કલાકમાં ત્રણેક વાર બેચાર પચાસ પાણી પી નાંખવાનું શરૂ કર્યું. અમારા ઘરમાં એક મોટી ગોળા પાણીની બરેલી રહેતી. પણ મેં પાણીનો પ્રયોગ શરૂ કર્યો તે પછી દિવસમાં ત્રણથી ચાર વાર ગોળા બરેલી પડતી.

પણ આ પ્રયોગ બહુ લાંબો ચાલ્યો નહિ. અમારા મુરત શહેરમાં આમે પાણીની તંગી હતી. નજી તો હું જન્મ્યો તે પહેલાના સરત ખાતે આવી ગયા

એક મં-યાસી પ્રાચીન વેદાંતને બહુ ઉત્તમ રીતે ઘટાવતા હતા. એટલે વેદાંતનું નામ સાંભળી, જે અક્ષર કાન પર પડશે તો પણ પુરુષ થશે એમ માનતી વૃદ્ધ સન્નારીઓથી માંડીને, આધુનિક વિજ્ઞાનનું નામ સાંભળી કંઈક નવું સાંભળવાની ઇચ્છાવાળા તરુણો સુધી, જાતજાતના લોકો એમનું વ્યાખ્યાન સાંભળવા બેગા થતા. મારા એક મિત્રના આગ્રહથી હું પણ એક દિવસ એમના વ્યાખ્યાનમાં ગયો. આગલે દિવસે એમણે ન્યૂટનના ગુરુત્વાકર્ષણના સિદ્ધાંત ને આઈન્સ્ટાઈનના સાપેક્ષવાદના સિદ્ધાંત સાથે જૈનના સ્વાદ્વાદની મીક્ષા કરી હતી. આજનો વિષય ભૌતિકશાસ્ત્ર ને માધ્યવાદનો હતો. વિજ્ઞાન સંન્યાસીએ પ્રથમ ભૌતિકશાસ્ત્ર એટલે શું તે સમજાવવા માંડ્યું. 'ભૌતિક' શબ્દ 'ભૂતિ' પરથી નીકળ્યો છે, અને 'ભૂતિ'નો અર્થ 'ભૂ' સાથે છે, એટલે આપણે પ્રથમ 'ભૂ'નો વિચાર કરીશું. આની મતલબનું એમણે કહ્યું

'ભૂ' શબ્દ સાંભળી, મને 'માળખોથી'મા હું શીખેલો 'મા, શૂ પા' તે યાદ આવ્યું. એ સાથે પાણીનો પ્રયોગ સાંભળ્યો* ને જળપ્રયોગની સ્મૃતિ જાગ્રત થતા જ જરૂરમિ પણ જાગ્રત થઈ ગયો. એણે પાણીની વગળા જનારી જાયે ચડાવી. મને ઊંક આવી. નાક પર રૂમાલ દઈ, માથું નીચું રાખી મેં જમતેમ ખાઈ લીધી. બીજી આવી, ત્રીજી આવી ને પછી તો પરપગિત હોઠા ચરે થઈ ગઈ હું કોઈનું ખ્યાન ખેંચવા માગતો નહોતો, પણ મં-યાસીના વ્યાખ્યાનનું શ્રવણ કરતાં બધા જ શ્રોતા-ઓના કોઠા મારા તરફ લગાયા. 'હવે મારે ઊંક ન આવી જોઈએ, બધા મને જુઓ છે' એવું લાન થતા ઊંકનું જોશ વધ્યું. મારી બાજુમાં બેઠેલાઓના શરીર પણ મારી ઊંકના આવેશથી ડોલવા લાગ્યા. મં-યાસી થયું બોલતા અટકીને મારી ઊંક પૂરી થવાની વાટ જોવા લાગ્યા; પણ આ કંઈ સામાન્ય ઊંક નહોતી. એ તો ચાલી, પાંચ, સાત, દશ મિનિટ-પછી અટકી. મં-યાસીએ વ્યાખ્યાનનો તરેલો દોર ફરી મલાળી લીધો. પાંચેક મિનિટમાં વ્યાખ્યાન મૂળ પાઠ પર આવી ગયું. શ્રોતાઓ થોડાક અપવાદ જાદ કરતાં, મારા તરફ જોવાનું બંધ કરી મં-યાસીના સામું ખ્યાનપૂરક આખો માંડી સાંભળવા લાગ્યા. એટલામાં કાણ જાણે કેમ, મં-યાસીને ચેતાને પણ ઊંક આવી. 'હું અહીં બેઠો છું' ને બીજાને ઊંક આવ્યું. એમ? મારા મુગ્ધ મનસમાં અભિમાન જગી જાણ્યું ને મારા શરીરના ઊંડા ઊંડાણમાંથી અનેક ઊંડા એકસામટી ધમી આવી. એનો વેગ એવો તો પ્રચળ હતો કે મારે લગભગ અડધા શિમા થઈ જવું પડ્યું. આવતી છઠીને કોઈ રીતે અટકાવી ચકાવ એમ

હતું નહિ. માથું 'મારું' લગલગ લખડી પડ્યું. એને ટટાર રાખવાની માગમાં શક્તિ ન રહી. જોડે જોડલા સદૃશદંથના ખભા પર મેં માથું ટેકવું. એણે લાથથી હાસેલી દીધુ ગ્રીષ્ઠ બાજુના ગૃહદંથના ખભા પર મેં ટેકવી જોયું. ત્યાંથી પણ એને જાકારો મળ્યો. આ વખતે તો ગજવામાથી રૂમાલ કાઢવાનો પણ મને અરકાશ મળ્યો નહોતો. આજુગાજુ જોડેલા ગૃહસ્થોએ પોતપોતાના ખિરસામાથી રૂમાલ કાઢી ભાગ મોથા ચોડે દૂર ધરી રાખ્યા. છીંકનો પ્રકોપ કંઈક શમતા હું ત્યાંથી જીભો ચર્ષતે ચોડે ચોડે અનંત છીંકા ખાતો ખાતો, સલામ્યાન છોડીને ચાલ્યો ગયો.

ખીતે દિવસે મને આગ્રહ કરીને વ્યાખ્યાનમાં લઈ જનાર મિત્ર મારે ત્યાં આવ્યો. 'તને કાલે યયું'તું શુ ? આખું વ્યાખ્યાન મારી નાખ્યું !'

'છીંક આવતી'તી, તે તેં જોયું નહોતું ?'

'અર ! મેં શુ બધાંએ જોયું'તું. પણ એવું હવે તો ત્યાં આવ્યો જ શુ કરવા ?'

'મને શી ખબર કે.....'-હાઝી ! હું વાક્ય પૂરું કરું તે પ્રહેવાં છીંકા પાડી શરૂ થઈ.

'તું તારે નિગતે છીંક ખા,' કહીને મારા મિત્રે જવાનો આગ્રહ કર્યો, પણ એ ગયો નહિ.

છીંકા બધ થતા, મેં મારા જાળપાનના પ્રયોગની એને વાત કરી.

'તું તો ખરેખર, ગંધડો છે. ઠંકુ પાણી તે કોઈ પીએ ?'

'હું તો માત્ર છું કે બધાજ ઠંકુ પાણી પીએ છે.'

'તારું તે પેટ ■ કે આગર ? આટઆટલું ઠંકું પાણી પેટમાં પધરાવે, તે શરદી ન થાય ?'

'પણ આયુર્વેદના મથમાં...'

'ચૂનમાં ગયો તારો આયુર્વેદનો મથ ! એમ મથ વાચીને વૈદ થઈ જવાનું હોત તો—'

'ત્યારે હવે કરવું શુ ?'

'અરે ! લાલ્લા માળુસ, પેટ ખરાબર ન હોય ત્યારે ઠંકું નહિ, પણ ગરમ પાણી પીવું જોઈએ.'

અને પછી મેં ગરમ પાણીનો પ્રયોગ શરૂ કર્યો.

હવાફેર : નક્કી કરીએ છીએ

હું નાનો હતો ત્યારે સારાસારા લોકોને હવાફેર કરવા જતા જોતો ને મને તેમની અહેખાઈ આવતી. મારી સાથે શાળામાં ભણતા વિદ્યાર્થીમિત્રનું કુટુંબ દર ઉનાળે કોઈને કોઈ યથે હવાફેર માટે જતું. મહિના અગાઉ એ માટે એ લોકો તૈયારી કરવા મડી જતા હવાફેર માટે કયા જતું તેની ચર્ચા ચાલતી અને યથા નક્કી થયા પછી, કુટુંબની જુદીજુદી વ્યક્તિઓ માટે કપડાં સિવડાવવામાં આવતા, સામાન ખરીદવામાં આવતો અને હવાફેર કરી આવ્યા પછી એ મિત્ર, મારી આગળ એ યથાના જે રસલચ્છા વર્ણનો કરતો, તે પગથી મને થતું કે બીજું કંઈ થઈ ન શકે ને! પણ જિંદગીમાં એક વાર તો હવાફેર કરવા જવું જ.

આપણા પ્રાચીન ઋષિમુનિઓ અને પાશ્ચાત્ય દેશના અર્વાચીન માનસ-શાસ્ત્રીઓએ કહ્યું છે તેમ હૃદય સંકટપ કદી ફળ્યા વિના રહેતો નથી. કોઈ સંકટપ કદાચ ફળે નહિ તો એ દંડ નહોતો એમ માની લેવું. ભલે તમે ગમે તેટલા મક્કમ મને સંકટપ ક્યો હોય, પણ એ વિકૃત જાય તો એ ળહાર ગમે તેટલો મંગીન દેખાતો હોય, પણ અદૃશ્ય પોક્ષો હતો, અને બિપ્રકુલ દુઃખ વિના કહેલો સંકટપ એકાએક મક્કમ અને તો એ નિર્મળ દેખાતો સંકટપ ખરેખરી રીતે જોતા સમજ હોતો એમ માની લેવું.

ખધા જ દંડ સંકટપો ફળે છે ખરા, પરંતુ એમની ફળવાની રીતો ને, ફળવાના સમય લિન્નલિન પ્રકારના હોય છે. હવાફેર કરવા જવા ઉપરાંત બાહ્ય-કાળમાં તેમ જ કિશોરાવસ્થામાં મેં બીજા પણ કેટલાક દંડ સંકટપો કર્યા હતા, અને તે પણ કોઈને કોઈ સમયે ફળ્યા વિના રહ્યા નથી. સાદા પાણી દ્વારા તૈયાર કરવામાં આવેલા બોન્ડ પદાર્થોનું બોજન કરતા પહેલા, દરેક વખતે મ્નાન કરવું જ જોઈએ એવા પ્રતિનિધિમતે કારણે, નાહવાની ખૂટપટ ન કચી પડે તેટલા સારું, રાત્રે અમારે લાં કેળના પાણીથી રસોઈ કરવામાં આવતી, 'એટલે ગત્રિના વાળુમાં ભાતદાળ મળી શકતાં નહિ. મને કોણ જણે કેમ છેલ્લે ભાત ખાધા વિના જમ્યો હોઈ એમ લાગતું જ નહિ. એટલે મેં સંકટપ ક્યો હતો કે પરંપરા પછી રોજ રાત્રે 'એ'ની પાસે ભાત કરાવીને આરામથી આરામીયા.

અને મારો એ સકલ્પ ફળ્યો પણ ખરો, પરંતુ મેં ધાર્યું હતું તે કરતાં જુદી જ રીતે બગડવાની નિરતર ધમકી આપતી દાંજરી એક વખત ખરેખર બગડી બેઠી અને પછી પણ મહિના મારે એકલા ભાત પર ગહેવાનો પ્રમગ આન્યો દિનના તેમ જ નાત્રિના ભોજનમા મને ત્યારે ભાત જ મળતો બીજો એક સકલ્પ મેં કર્યો હતો અમાગ પાડોશમા રહેતા એક કુલસ શુદ્ધરથને જોઈને પૈસા સધરવાનો એમનો ગોખ એ અમાગી શરીરમા બધાને માટે કુલકલ ને મજાકને વિષય બન્યો હતો પૈસા બચાવવા માટે તેઓ ટીકીકની મુક્તિપ્રયુક્તિઓ કરે છે, તે ૧ અનેક વાતો-કેનેક લાગે સાચી ને મોટે લાગે જુદી એવી ભોક્ષ કળતા એ બધું મહાળાને મેં મનમા નહીં કયું હતું કે ‘આપણે પૈસા સધરના નથી’ એ સકલ્પ મેં દૃઢતાપૂર્વક નહોતો કર્યો, પણ મને લાગે છે કે જેમ કેટલાક બાળકો જન્મથી જ મજબૂત હોય છે, જાતે કસરત કર્યા વિના અથવા માગાપની ખાસ કાળજી વિના પણ એ શરીર મંગીન રહે છે, તે જ પ્રમાણે કેટલાક મકલ્પો, ભયે કરનારે એને ટચુપચુ મનથી કર્યા હોય છતાં, જન્મથી જ દૃઢતા લઈને અનરે છે પૈસા ન સધરવાનો મારો નિશ્ચય કદાચ પ્રકૃતિથી જ દૃઢ મકલ્પરૂપ બન્યો હશે એ માટે હવે મારે કરો પ્રયત્ન પણ કરવો પડતો નથી, આપોઆપ એ સકલ્પ ફળે છે ને ફળ્યા જ કરે છે જૂનેચૂકે થોડોક મધરો ધઈ જાય તો તરત પેલો મકલ્પ માથું ઊંચકી જીભો ચાપ છે ને મધરો એકદમ ધની જાય છે

અને આ જ રીતે હવાફેર કરવા જવા માટેનો મારો મકલ્પ, એના જન્મકાળ પછી લગભગ ત્રીસેક વર્ષે ફળ્યો

શગો અને પેરોણાઓ વચ્ચે ધણું સામ્ય છે કેટલાક પહેતેથી ખનર આપીને આવે છે એમના ગહેવાની મુદત પણ ચોક્કસ હોય છે અને જાણ છે ત્યારે એ હવે પાછા લાગ્યે જ આવશે એની યજ્ઞમાનને ખાતરી થાય છે કેટલાક કઈ પણ ખબર આપ્યા વિના એકાએક આવી પડે છે આવે છે ત્યારે તદ્દન નિરુપદવી લાગે છે ને થોડા વખતમા જ પાછા સ્વસ્થાને ચાલ્યા જશે એમ લાગે છે, પણ ધીરેધીરે એ પોતાનું સ્વરૂપ પ્રગટાવે છે, ‘હવે આ તો ચીટકયો’ એમ યજ્ઞમાનને ઘાય છે એ પોતે ચીટકી મેસે છે પણ યજ્ઞમાનને જરા પણ બેસવા દેતો નથી હેરાનપરેશાન કરી મૂકે છે, અને એ જાય છે ત્યારે પણ ફરી પાછા ગમે ત્યારે આવી પહોંચવાની ધમકી આપીને જાય છે

એક ગ્વિસ શ્રીમતીને પગે ખજવાળ આવી પગે કે શરીરના કોઈ પણ ભાગ પર ખજવાળ આવે એ કઈ મોટી વાત નથી, પણ આ તો મોટી વાત

નીવડી. ખંજવાળ આવે, બહુ આવે ને બહુ લાંબી ચાલે તો પણ એકાદગે કલાકથી વધારે ચાલે નહિ, પણ આ તો સાતેક દિવસ સુધી આવ્યા જ કરી દિવસે ન આવે તેટલી રાતે આવે ને રાતે ન આવે તેટલી દિવસે આવે. દુનિયામાં ખંજવાળવા સિવાય ખીજું કોઈ કામ નથી એવી જાણે દર પ્રતીતિ થઈ ગઈ હોય તે રીતે શ્રીમતી, જ્યારે જોઈએ ત્યારે એક હાથે પગ પકડીને, ખીજો હાથે તક્ષીનતાથી ખંજવાળતી જ હોય. સાતસાત દિવસ સુધી નખામથી વિધાઈને પછી પગે રડયા માંડયું-એક કે બે આંખે નહિ, પણ પાંચપાંચ આંખે; ને સનત રુદ્ધ ચાલુ રાખ્યું. ડોક્ટરને બતાવ્યું. 'ખરજવું છે-લીલું,' એણે નિદાન કરીને કહ્યું. દવાદાર શરૂ થયાં. રડતું બાળક ચાકીને મૂકું થાય છે, પણ એનાં ડૂસકાં ચાલુ રહે છે તેમ ખરજવું પણ અંતે ચાકીને રડતું અટક્યું. એનાં આંસુ મુકાયાં પણ ડૂસકાં ચાલુ રહ્યાં. એ પણ ત્રણચાર મહિને અટક્યાં. અને પછી લગભગ વરસેક સુધી એ પાછું દેખાયું નહિ. ખીજો વર્ષે ખંજવાળની શરૂઆત થતાં જ ઉપચારો શરૂ કર્યાં. પણ પેલા રંગીન ગઝલકરનો ગુના માટેનો શોખ, જોમજોમ સજા થતી ગઈ તેમતેમ વધતો જ ગયો હતો તેમ, ખરજવાનો ઉપદ્રવ પણ ઉપચારો થતા ગયા તેમ તેમ વધતો ચાલ્યો. આખરે અમારાથી ડોક્ટર અને ડોક્ટરથી અમે કંટાળ્યાં, ને એક નામાંકિત વૈદ્યની પાસે ગયાં. વૈદ્યરાજે અંદરથી નાઠીની ને ઉપરથી ખરજવાની પરીક્ષા કરી અને પૂછ્યું : 'કોઈ ડોક્ટર પાસે ગયા હતા ?'

'હા જી, ડોક્ટરની ઘણી દવા કરી, પણ કંઈ વળ્યું નહિ, એટલે આપની પાસે આવ્યું પડ્યું છે,' મેં જવાબ દીધો.

'તેમા જ રોગે હિમ રવરૂપ ધારણ ક્યું છે ડોક્ટર દવા આપી રોગને દગાવી દે છે, એના કારણનો ઇલાજ કરતો નથી,' વૈદ્યરાજે કહ્યું.

'તો આપ હવે એ કારણનો નાશ કરો.' મેં કહ્યું.

'જરૂર. કારણ જતાં કાર્ય પણ નહિ રહે એ તો તમે સમજો જ છો ને ?' એમણે કહ્યું

'હા, પણ કારણ જશે કે કેમ તે સમજવું નથી.' મેં કહ્યું.

'જશે-એ પણ જશે બધા રોગો પ્રતાપરાધથી થાય છે એ જાણો છો ?' એમણે પ્રશ્ન કર્યો.

'ના જી,' મેં ઉત્તર આપ્યો.

‘તો જાણી લો કે આહારવિહારમાં યમનિયમાદિનું પાલન ન કરવાથી, દિનચર્યા, ઋતુચર્યામાં રિવેકાપૂર્વક ન વર્તવાથી, શરીરસ્થ ધાતુઓ કુપિત થાય છે ધાતુપ્રકોપને કારણે મળ કુપિત થાય છે અને આપણા શાસ્ત્રકારોએ તો કહ્યું જ છે, ‘સર્વેવામેવ રાગાણાં ત્રિદાન કુપિતા મલા !’ બધા જ રોગનું મૂળ કારણ કુપિત થએલ મળ છે’ એમણે મને સમજાવ્યું પાડતા કહ્યું.

ચોટીક બીજી શાસ્ત્રચર્યા સાલગ્યા પછી મેં કહ્યું - ‘તો હવે શું કરવાનું છે તે આપ કહો’

જુઓ, શરીરમાં રહેત રોગોને કેવળ ઔષધોપચારથી મટાડવા શક્ય નથી પણ ઔષધની સાથે પથ્યની પણ ચોજના કરવી પડે છે શાસ્ત્રમાં તો એટલે સુધી કહ્યું છે કે પથ્ય પાળતો હોય તેને ઔષધની શી જરૂર છે? અને પથ્ય ન પાળતો હોય તેને પણ ઔષધની શી જરૂર છે? વેદશાસ્ત્રે કહ્યું

‘એટલે પથ્ય પાળો, કે ન પાળો, ઔષધની કંઈ જરૂર છે જ નહિ એમ ને?’ મેં પૂછ્યું.

‘ના ના એમ તો છેક નહિ એ તો પથ્યની કેટલી જરૂર છે તે દર્શાવવા એમણે એમ કહ્યું છે એટલે ઔષધ સાથે પથ્ય પણ પાળવું પડશે એમની પથ્ય પાળવાની તૈયારી હોય તો હું ઔષધ આપું, નહિ તો કોઈ પ્રીતિ વેશ કે ડોન્ટ પાસે જાઓ’ એમણે કહ્યું

‘પથ્ય શું, તમે કહો તે પાળવા તૈયાર છીએ’ મેં જવાબ દીધો

‘તો તેલ, ઘરસુ, ખટાસ એકદમ ઝોછા કરી નાખવાના, તજેડું ગિલકુદ્દ ખાવાનું નહિ મીઠા વિનાનો સારો ખોરાક લેવાનો’ એમણે કહ્યું

‘મધેતું ખવાય કે નહિ?’ મેં પૂછ્યું

એટલે? શાખ્યા વિના શી રીતે ખવાય? હું ઉપકાસ તો નથી કરતા એમ ધારી જગ કતારાતી આખે માન તરફ જોઈને એમણે કહ્યું

‘નહિ નહિ હું તો એમ પૂછું છું કે ફક્ત દૂધ, દહીં, ખાસ ને ફળો ઉપર ચલાવું કે રાધેનું અન્ન પણ ખાઈ શકાય?’ મેં કહ્યું

જુઓ, આટલી વારમાં તમે જૂન કરી દૂધ ચાલે. પણ દહીં ને જાણ શી રીતે ખવાય? એમાં ખટાસ નથી? અને ફળો પણ ખાટા ન હોય તો જ લઈ શકાય જારેલું જાણું ખવાય, પણ મગીમસાના જાલુ જ ઝોછા, ગિલકુદ્દ ન દો. તે હિતમ્, એમણે કહ્યું

‘પથ્ય કેટલોક વખત પાળવું પડશે?’ મેં પૂછ્યું.

‘દવા ચાલે ત્યાં સુધી,’ એમણે જવાબ દીધો.

‘દવા ક્યાં સુધી ચાલશે?’ મેં સવાલ કર્યો.

‘રોગ મટે ત્યાં સુધી.’ એમણે કહ્યું.

‘રોગ મટતાં કેટલોક વખત લાગશે?’ મેં પ્રશ્ન કર્યો.

‘ક’ઈ કહેવાય નહિ, ત્રણેક મહિના તો થશે જ કદાચ છ મહિના પણ થઈ જાય. અને નસીન પાધરું ન હોય તો વરસ જે વરસ સુધી પણ લ’ગાય. રોગ છૂટું થઈ ગયો છે. તેમા વળી તમે ડોક્ટર પાસે જઈને એને વકરાવી મૂક્યો છે, એટલે પહેલાં તો ડોક્ટરે કરેલી વિક્રિયા મટાડવી પડશે અને પછી જ રોગ મટશે.’ એમણે જરા પણ બધાઈ ન જવાય એ રીતે કહ્યું.

ત્રણને બદલે પાંચ મહિના સુધી અમે વૈદરાજની દવા કરી. પથ્ય પણ શ્રીમતીએ બહુ ચીવટાઈથી પાળ્યું. પાંચ મહિનાને અંતે ખરજલુ અને શ્રીમતી બંને નરમ થઈ ગયા. ત્યાર પછી શક્તિની દવા વૈદરાજે આપવા માંડી. ખીજ ત્રણેક મહિના પછી શ્રીમતીની તબિયત પહેલાં જેવી થઈ ગઈ અને ખજલુ નામશેષ બની ગયું.

આરેક મહિના અમે-મે અને શ્રીમતીએ-એ વૈદરાજનાં ને આયુર્વેદનાં ગુણુગાન ગાયાં, અને ઝોળખીતાંપાળખીતાંઓમા વગર પૈસે એમની જાહેરાત કરી. એટલામા ખરજલું પાછું આવી પહોંચ્યું. એક વાગ આવેલો મહેમાન વારનાર આવે એટલું જ નહિ, પણ પછી તો પોતાની સાથે કુટુંબીઓને પણ લેતો આવે, તે રીતે આ વખતે તો ખરજલુ એકતું જ ન આવ્યું, પણ તાવ, પાક અને અશક્તિને પણ જોડે જ લેતું આવ્યું. આ વખતે વૈદરાજને ત્યાં જવાય એવી રિયતિ શ્રીમતીની રહી નહોતી, એટલે વૈદરાજને ઘેર તેડાવવા પડ્યા. એમણે આવીને પાછી શાસ્ત્રચર્ચા કરી, પથ્ય બગાડર નહિ પણાય હોય એમ જણાવ્યું.

‘પથ્ય તો બહુ જ ચીવટાઈથી એણે પાળ્યું છે, છતાં આમ કેમ થયું?’ મેં પૂછ્યું.

‘ક’ઈ નહિ, એ તો રોગના જવાની નિશાની. ઓનવાતા પહેલાં દીવો કેવો બન્યો હોય છે’ તેવું જ રોગની બામતમા પણ બને છે’ એમણે આશ્વાસન આપ્યું.

પણ આ દીવો ઓલવાયો નહિ, ઉત્તરોઉત્તર લમ્બકતો જ ગયો. પેલા
ભાગ્યોદ્ધમિકવાળા કહે છે કે, 'રોગ હન્ટર પણ ઔષધ બાર' એ સાચું દેવ
કે નહિ તે તો કાણ જાણે, પરંતુ રોગ એક અને ઔષધ અનેક એ સૂત્ર સાચું
છે એમ અનુભવે મને જણાયું.

વૈદને છોડી અમે હોમિયોપથીનો આશ્રય ઓળ્યો. એમણે ત્રણેક વર્ષ
સુધી કુદરતી ઔષધિના (જે. ડાન્નિટ્યુશનલ) પ્રયોગો કર્યા. એ પછી એક
નેચરોપેથ પાસે પહોંચ્યાં. એમણે બરિત, વમન, ઉપવાસ ને આહારના પ્રયોગો
કરી જોયા. મંગીતમાં જેમ માર્ગો અને દેશી અર્થાત્ શાસ્ત્રીય તેમ જ સામાન્ય
લોકઅમૂહની પદ્ધતિઓ છે તેમ, ઉપચારના વિષયમાં પણ આ શાસ્ત્રીય 'પથી'એ
ઉપરાત ડોશીમાની લોકપદ્ધતિ છે. અમે હવે શાસ્ત્રનો રાજમાર્ગ છોડી લોકમાર્ગની
ગતીકૃત્યોએનો આશ્રય લેવાનું નક્કી કર્યું. સવારે નરણે કોઠે અમુક કરીને
રાત્રે સતા પહેલા અમુક કરવાનું. એવું બધું કર્યું; એ ઉપરાત અમુક દિવસે
વાવનું પાણી લઈ આવી તેના ખરજવા પર છાંટા નાખવાના. ગાયનું છાણ
ચોપકડું, બટાકો અડધા કાપીને ખરજવા પર ઘસવો, ઇલ્યાદિ ઉપચારો અજમા-
વી જોયા. એક જણે જણાવ્યું કે, 'ખરજવા પર રાત્રે તાંબાના વાસણમાં રાખેલું
દહીં મૂકી, કાળા ફૂતરી પાસે ચટાડવાથી મારા દાદાને વીસ વરસનું ખરજવું મટી
ગયું હતું.' તે ઉપરથી એ પ્રયોગ પણ અમે કરી જોયો, પરંતુ એ પ્રયોગ કરતાં
મુશ્કેલી બહુ પડી હતી. તાંબાના વાસણમાં રાતભર દહીં રાખી મૂકવું એ કંઈ
મુશ્કેલ નહોતું. એ દહીં ખરજવા પર રાખી મૂકવાનું જરા મુશ્કેલ પડ્યું ખરું.
મોટા ભાગનું સરી જતું અથવા ખરજવામાંથી નીકળતાં, પાણી ને રગીની સાથે
એકરસ ચર્મ વહેવા માંડતું; પણ એથી જ મોટી મુશ્કેલી તો કાળા ફૂતરાને શીધી
કાઢતાં પડી પ્રથમ તો કાણું ફૂતરું જ મળતું નહિ. પગ પર દહીં રાખીને
શીમતી ડેરથી જ વાર બેસી રહે ને છું કાળા ફૂતરાની તપાસમાં નીકળતું. ડોઠક
કેકાણે કાણું ફૂતરું મળી જાય, પણ તે મારી જોડે આવવા તૈયાર થાય નહિ.
કાણું ફૂતરું અમારી પાસે ન આવે તો અમારે કાળા ફૂતરા પાસે જવું એમ
નક્કી કરીને, એક વાર સાગ જોઈને કાળા ફૂતરા પાસે અમે જઈ પહોંચ્યાં.
ફૂતરાને ખિસ્કટ નાખીને, લલચાવીને બહુ રાખ્યું. ખિસ્કટ ખાઈ રહીને બીજા
માટે એણે મોં જિયું કર્યું. એટલે ઓમનીએ દહીંવાળો પગ એની સામે ધર્યો.
ફૂતરું બડકીને નાકું! જેમતેમ સમજાવીને બીજાં બે ખિસ્કટ એની આગળ
નાખીને મેં એને સાંત કર્યું. બે ખિસ્કટ પૂર્ણ કર્યા પછી એણે કાકું જિયું
કર્યું, એટલે એને પંપાળીને દહીંવાળો પગ ધીરે રહીને એની સામે ધર્યો; આ

વખતે ફૂતરું નાસી ન ગયું. અમને આશા જન્મી. એણે પગ પરતું દહીં સુંધું, મોઢું ત્યાંથી ખસેડી લીધું, અને બિરિકટ માટે મારા તરફ નજર કરી. ઘણી સમજાવટ છતાં એણે દહીં ન જ ખાધું. એ પછી આડેક દિવસ સુધી કાળા ફૂતરાનો પતો ન ખાધો. બીજી વાર કાળા ફૂતરાનો યોગ યતાં દહીં પર બિરિકટ મૂકી તેની પાસે દહીંવાળું બિરિકટ ખવડાવ્યું. આમ અમે ઘણી મહેનત અને યુક્તિપ્રયુક્તિ પછી કાળા ફૂતરા પાસે દહીં ખવડાવવા સક્તિમાન થયાં, છતાં ખરજવાએ સહેજ પશુ મચક ન આપી પેલા સૂચના કરનાર માઈને મેં કહ્યું કે, 'તમારો ઉપાય કારગત ન નીવડયો.' એમણે પૂછ્યું, 'તમે જે ફૂતરા પાસે દહીં ખવડાવ્યું તે ફૂતરો હતો કે ફૂતરી ?'

‘એ તો ખમર નથી’ મેં જવાબ દીધો.

‘ફૂતરો હશે. ફૂતરો ન ચાલે, ફૂતરી બેઝંએ,’ એમણે કહ્યું.

આમા એ જાતિભેદ ! આમ તો ખરજવા નાન્યતર જાતિનું છે, એને નારી જાતિ ગ્રત્યે પક્ષપાત હોવાનું શું કારણ ? એ જે હોય તે, પણ મૂળ તો કાળુ ફૂતરું મળ્યું મરકેલ, મળે તો તેની પાસે દહીં ખવડાવ્યું એથી એ મુશ્કેલ, તેમાં કાળી ફૂતરી શોધી સ્ત્રીહઠનો સામનો કરી તેને સમજાવવી એ તો અત્યંત કપરું કામ. અને એ બધું કર્યા પછી પણ ખરજવા મટશે તેની ખાતરી નહિ, એટલે એ પ્રયોગ કરવાનું અમે માંડી વાળ્યું.

આમ ને આમ વીસ વર્ષ વહી ગયાં. એ આખો વખત ખરજવાએ શ્રીમતીનો સંગ હોડયો નહિ હા, વચ્ચેવચ્ચે વરસમાં બેત્રણ મહિના માટે એ જરા ફરવા જઈ આવતું અંતે વૈલ ને ડોક્ટર બંનેની બેગી સૂચનાથી હવાફેર માટે જવાનું અમે નક્કી કર્યું. વૈલે દરિયાકાંઠે જવાનું સૂચ્યું, ડોક્ટરે ‘હિલ-સ્ટેશન’ની ભલામણ કરી. બંને વચ્ચે મતભેદ થતાં અમે નેચરોપેથને પૂછ્યું. એમણે ‘હિલ-સ્ટેશન સારું પડશે’ એમ કહ્યું. એક હોમિયોપેથે તો એટલે સુધી કહ્યું કે, ‘દરિયાકાંઠે જશો તો ખરજવા વધી જશે.’ એટલે વધુમતીના નિર્ણયને માન આપીને અમે કોઈક ‘હિલ-સ્ટેશન’ પર હવાફેર કરવા માટે જવાનું નક્કી કર્યું.

હવાફેર : માંડી વાળીએ છીએ

નિષ્ણાતોની વધુમતીના અભિપ્રાયને માન આપીને અમે કાક 'હિલ-રેશન' પર જવાનું નક્કી કર્યું. હવે ક્યુ 'હિલ-રેશન' તે નક્કી કરવાનું હતું.

પૈસા ખરચતી વેળા અતઃકરણનો અવાજ જોને આડે આવતો ન હોય એવા મોટા માણસો, અને જોની સામે એ પૈસા ખરચવાનો વિચાર કરે ત્યારે, અતઃકરણનો અવાજ ઉશ્કેરાઈને પોકાર કરી બેઠે છે, તેવા આપણા જેવા સામાન્ય માણસો વચ્ચે, એક મોટો ફેર એ છે કે, ખીજી ધણી બાળતોની પેટે, હવાફેર માટેના સ્થળની પસંદગી કરવાના વિષયમાં મોટા માણસોને પોતાની વિવેકશક્તિને કસવી પડતી નથી. આપણા જેવાઓને એ બાળતમાં ધણી વિચાર કરવો પડે છે. ઝાઝો વિચાર ક્યાં વિના એ નિર્ણય કરી લે છે અને નિર્ણય ક્યાં પછી તેને અમનમાં પણ મૂકી શકે છે. આપણે ખૂબ વિચાર ક્યાં પછી પણ નિર્ણય કરી શકતા નથી. કવચિત્ નિર્ણય કરીએ છીએ ત્યારે તેને અમનમાં મૂકી શકતા નથી. એક નહિ તો બીજું કોઈ સ્થળ તેઓ સહેલાઈથી પસંદ કરી શકે છે અને એક વર્ષે એક, તો બીજો વર્ષે બીજું એમ જુદાં જુદાં બધાં સ્થળો એ નિગતે જોઈ શકે છે, પણ સાધારણ માણસોને હવાફેર કરવા જવાનો પ્રસંગ આવી પડે ત્યારે તેને બહુ વિચાર કરવો પડે છે જીવનમાં એવા મહત્વના પ્રસંગો એને વારવાર ડાખા થતા નથી. 'જીવ્યા કરતાં જોયું લખું' એમ એ મનમાં ગમે તેટલું ચાનતો હોય તો પણ 'જોયા કરતા જીવ્યું સાડું' એ સૂત્રને જ એને સ્વીકાર કરવો પડે છે, કારણ કે જેવા માટે જીવનની જરૂર છે અને જીવવા માટે પૈસાની જરૂર છે. એ જરૂરિયાતની વસ્તુનો ઉપયોગ જોવા માટે કરવો કે જીવવા માટે કરવો એ જ વિકલ્પ એની સામે આવીને બેસે છે. અને વ્યાકરણશાસ્ત્રમાં વિકલ્પો મને તેટલા હોય, પરંતુ વાક્યમાં તો એમાંનું એક જ પદ વાપરી શકાય છે, તેમ આ સૈદ્ધાંતિક વિકલ્પ છતાં, એને તો જીવવા માટે દ્રવ્યને રહેવા દેવાના એક જ માર્ગનું સામાન્ય રીતે અવલંબન કરવું પડે છે.

પરંતુ બ્યારે માત્ર જોવા ખાતર નહિ, પણ જીવવા ખાતર કે રહેઠીજનને જીવાડવા ખાતર આ પ્રકારનો ખરચ કરવાનું આવી પડે, ત્યારે કોઈ વિકલ્પ એની

પામે રહેતો નથી. કાઈ પણ રચને જવાનું એને નક્કી કરવું જ પડે છે. અને એ નક્કી કરતાં, મોટાઓ માટે આ વિષય સાથે મંગલ રાખતી છતાં, ગૌણ ને આનુષંગિક ગણાય એવી વિગતોને એને પ્રાધાન્ય આપવું પડે છે.

પ્રથમ તો, વારંવાર હવા ખાવા માટે જવાવાનું નથી, માટે હવા બહુ સારી હોય, તે ઉપરાંત જેવા જેવું પણ જ્યાં ઘણું હોય તેવું ગ્રંથ પર્મદ કરવાની શરૂઆત થાય છે. પૈસા ખરચવા જ બેઠા છીએ, તો થોડાઘણો વધારે ખરચ ભમે થતો, પણ કાઈ સારે ઠેકાણે જ જઈએ, ફરીફરી આપણે કંઈ હવાફેર માટે જવાના નથી, એવા પ્રકારની સૂચના, જેને કમાવાની ચિંતા હોતી નથી, અને જીવવા કરતાં પણ જેવાનો હિસાહ જેમનામાં અધિક હોય એવા કુટુંબના કિશોરવર્ગ તરફથી કરવામાં આવે છે.

કોઈકે 'હિલ-રેશન' પર હવાફેર માટે જવાનું અમે નક્કી કર્યું, ત્યારે પહેલવહેલી આ જ પ્રકારની ભલામણ કેવળ કુટુંબના કિશોરવર્ગ તરફથી નહિ, પણ કેટલાક મોટી ઉમરના મિત્રો તરફથી પણ કરવામાં આવી : 'કોઈક પહાડી મથકે જવું હોય તો પછી દહેરાદૂન કે નૈનિતાલ જાઓ. ત્યાંની હવા એવી સરસ છે કે તમે ઘોડા જેવા ધર્મને આવશો અને કુદરતનું સૌંદર્ય તો ત્યાં એટલું બધું વેરાયેલું પડ્યું છે કે તમે જોઈ જોઈને ગાડા યઈ જશો' એક પ્રવાસના જાખીન મિત્રે મને કહ્યું.

'પણ સહકુટુંબ ત્યાં જવા આવવાનો ખરચ કેટલોક થાય ?' મેં પૂછ્યું.

'ખરચ તો થાય જ ને !' એણે જવાબ દીધો.

'અલબત્ત, થાય જ પણ કેટલો થાય, એમ હું પૂછું છું.' મેં કહ્યું.

'જો બધા જ જાઓ તો બેઅઢી હજાર જેટલો તો થાય; પણ એ કંઈ બહુ ન જ કહેવાય.'

'એ તો કહેનાર પર આધાર રાખે છે.'

'પણ તમારા કે ભાગીના કરતા એ વધારે છે ?'

'નહિ જ, અને હોય તો પણ કહેવાય કે ?'

'ત્યારે મારું માનીને વિચાર કરી નાખો.'

'જરૂર, કરી નાખીશ.'

પણ એમાં વિચાર કરવાની કંઈ જરૂર જ નહોતી. દહેરાદૂન કે નૈનિતાલ જ્યાં માટે રેલવે લાડામાં જ, હવાફેર માટે ખરમી ચકાય તે દરતાં એ વધારે ગંભીર ખરમી નાખવી પડે એવી સ્થિતિ હતી, અને માંદા માણસ માટે હવાફેર કરવા જવું, એ સહેલગાદ નથી પણ કપરી જરૂરિયાત છે એમ માની, રેલવેના અધિકારીઓ અમને મફત લઈ જવા ને પાછા લાવવા માટે બંદોબસ્ત કરે એવો કોઈ સંભવ નહોતો; એટલે મારા મિત્ર માટે મને ગમે તેટલું માન હોવા છતાં એમની આ સૂચના માટે મને ખાસ માન થયું નહિ.

આવી જ બીજી સૂચનાઓને આ રીતે મનમાં દૃઢ સ્થાન લેતાં એ જરા બળ કરીને પણ અટકાવી. બાપુ એક વાર તો, થોડું દેવું કરીને પણ, દહેરાદૂન કે નૈનિતાલ તો શું પણ કાશ્મીર ને હિમાલય અને બને તો સ્વિટ્ઝરલેન્ડ સુધી સહકુર્બ જઈ આવવાનો મને વિચાર આવેલો, પરંતુ એ પ્રદેશના રહેવાસીઓનાં નસીબમાં અમારી મંગલિનો લાલ લખાયેલો જ નહિ એટલે યાવ શું ?

થણા વિચારને અતે અમે નક્કી કર્યું કે મુળર્ધના બહુ દૂર ન હોય, હવાપાણી સારા હોય, હરવાકરવાની છૂટ હોય, જ્યાંનું જીવન ઘણું ખર્ચાળ ન હોય, જ્યાં જેવા જેવા રથગો હોય એવા કોઈ રથગે જવું તપાસ કરતાં જણાઈ આવ્યું કે એવાં બે આર રથગો, મહાબળેશ્વર, માથેગન, લાનોલી, દેવલાવી અદિ મુળર્ધની નજીકમાં જ છે.

અમે પ્રથમ પર્મદગી મહાબળેશ્વરને આપી. બીજા બધા કરતાં એ ઊંચું ને મોટું છે. માત્ર રથૂળ રીતે જ નહિ, બધી રીતે મોં ભરાઈ જાય એવું એનું નામ પણ કેટલું શ્રદ્ધા ને લક્ષિતાવાનું પ્રેરક છે ! પ્રથમ શ્રવણે જ એ કોઈ તીર્થધામ હશે એમ લાગે ને એના પ્રત્યે લક્ષિતાવાય પ્રેરાય છે. ઉપરાંત નિર્ગંજને એ ફરી બળ આપશે એવો પણ ધ્વનિ એના નામમાં રહ્યો છે.

મહાબળેશ્વરમાં જઈને ક્યા બિતરવું એ પ્રશ્ન એ પછી આવ્યો. અમારાં કોઈ ઝોળખીતાં કે સગાવહાલા મહાબળેશ્વરમાં રહેનાં નહોતાં. અત્યાર સુધી આ ઠંડુલ્ય સ્થિતિનું અમને જ્ઞાન પણ નહોતું થયું. પણ જ્યારે ત્યાં જવાનો વિચાર કર્યો ત્યારે થયું કે આપણા કોઈ ને કોઈ સગાવહાલાં કે મિત્રો હવા ખાવાને રથગે રહેતાં હોય એ બહુ જરૂરનું છે. આડેક વાત મહાબળેશ્વર જઈ આવેલા એક મિત્રે તપાસ કરીને જણાવ્યું, 'હોટેલો બધી ભરાઈ ગઈ છે. જંગલો પણ કોઈ ખાલી નથી.' અને આ સમાચારથી અમારા મુકામળ હૃદયને જરૂર કરતાં વધારે મોટો આઘાત ન પહોંચે એટલા સારું તા.ક. કરીને એમણે જોયું હતું :

‘ત્રણેક મહિના પહેલાં પ્રપત્ન કર્યો હોત તો કદાચ કોંઈ ઠેકાણે સગવડ થઈ શકત.’

માથેરાન ને દેવલાલી સંબંધમાં પણ આવી જ પરિસ્થિતિ પ્રવર્તતી હોવાનું જણાયું. આખરે એક ડોક્ટર મિત્રે લાનોલી માટે નક્કી કરી આપવાનું ખીકું ઝડપ્યું. ‘અઠવાડિયામાં તમે અહીંથી નીકળી શકશો.’ એમ કહીને અમને બધી તૈયારી કરવાની એમણે સૂચના આપી. છો દિવસે એ મને મળવા આવ્યા.

‘સેનિટોરિયમ કે હોટેલમાં તો જગા નથી. બહુ મહેનત કરી પણ ત્યાં કંઈ વળે એમ નથી.’ એમણે ઉત્સાહપૂર્વક કહ્યું.

‘તો પછી માંડી વાળાએ.’ મેં હતોત્સાહ જનીને જવાબ દીધો.

‘અરે? એમ માંડી તે કેમ વળાય? લાનોલીમાં શું ફક્ત સેનિટોરિયમ ને હોટેલો જ છે? બંગલાઓ નથી?’

‘હશે, પણ તે શા બપના?’

‘બપના કેમ નહિ? આપણા બપમાં ન આવે તો એને ઉપયોગ પણ શા? મેં એક બંગલાનું નક્કી કરી દીધું છે. તમે અહીંથી બપડો એટલી જ વાર.’

‘એમ?’ મેં ઉત્સાહમાં આવી જઈને પૂછ્યું, કોનો બંગલો છે? સગવડ કેવીકે છે? કેટલા વખત માટે મળશે? ક્યારથી મળી શકશે? રેશનથી બહુ દૂર છે?’

‘એક સામટા કેટલા સવાલો પૂછો છો? બંગલો અહીંના પ્રતિષ્ઠિત વેપારી કરમચંદનો છે. રેશનની નજીક જ છે. સગવડ તમને અહીં મુબઈના તમારા મકાનમાં મળે છે તે કરતાં ઘણી વધારે મળે એમ છે. જોઈએ તો મહિના રહો, એ મહિના રહો કે ચાર મહિના રહો; પણ મહિના માસ પછી વરસાદ શરૂ થશે એટલે ત્યાં રહી શકાશે નહિ. આજે જહું હોય તો આજે પણ જઈ શકો છો.’

‘આજે તો શી રીતે જઈ શકાય? જરા તૈયારી કરતાં પણ વખત લાગે ને? ત્રણેક દિવસમાં જઈશું.’

‘ઠીક ત્યારે. હું શેઠ પાસેથી કુંચી લઈને કાલખાલ આવીશ. એમની પાસે ત્યાંના માળાને લખી દેવાનીશ.’

મેં થીમતીને આ શુભ સમાચાર કહી મંલખાવ્યા ત્યારે એ રાત્રી થઈ. શું શું લઈ જવું પડશે તેની એણે યાદી બનાવવા માંડી. યાદી બનાવતાં વચ્ચે જ

એ અટ્ટી ગઈ ને ચેન્સિવની આણી મારા તરફ ધરી બોલી લાડી : ‘તમે તો હમેશા એવા બૂલકણા જ રહો.’

‘શી બૂલ કરી આ વખતે મેં ?’

‘ખરચ કેટલો થશે તે તો કંઈ જોત્યા જ નહિ.’

‘ચર્ચ ચર્ચને કેટલો ખરચ થવાનો હતો ? મુંગઈથી લોનાવલા થોડા જ કલાકનો રસ્તો છે, એટલે રેલવે લાડું તો નજીકું જ. બીજું ત્યાં ખાવાપીવાનો ખર્ચ એવો તે કેટલોક આવવાનો હતો ? મુંગઈ કુત્તાં તો ભાંધવારી વધારે નહીં હોય ને ? ને ઈર્ષ જરૂની ચીજ બહુ મોઘી હશે તો અહીં મુંગઈથી લઈ આવવામાં મુશ્કેલી પણ શી છે ?’

‘પણ બંગલાનું લાડું ?’

‘લાડું ? બંગલાનું ? લાડું કંઈ નહિ. આપણા ડોક્ટરના જોગખીતા શેઠને બગલો છે, એટલે લાડું રોનું આપવાનું હોય ?’

‘તો તો બહુ સરસ, પણ ડોક્ટરને લાડા વિશે પૂછ્યું હતું ખરું ?’

ના, એ તો હું જૂની જ ગયો. ઘણી વસ્તુ પૂછી. પણ એ તો મને ‘મૂઝવું’ જ નહિ.’

‘તમે અસવથી જ બૂલકણા છો ખરી વસ્તુ જ જૂની જાઓ છો.’

‘પણ ખાડાની વાત શેઠ સાથે ચર્ચ હોત તો ડોક્ટર પોતે જ કહેત નહિ ? હું બૂલકણો હોઈશ... ?’

‘હોઈશ મું, છો જ.’

‘હુ, પણ ડોક્ટર કંઈ બૂલકણા નથી. આવા મોટા મેઠને વળી લાડાના ‘પચાસસાં રૂપિયાની એવી શી તમા હોય ? એ તો ડોક્ટરે કહ્યું હશે એટલે “આ માગે બગલો ખાલી જ પડ્યો છે ને ! ભલે, નમારા મિત્ર આવે” એમ કહી દીધું હશે.’

‘પણ પહેલેથી જોખવટ કરી લેવી સારી.’

‘એ તો કરી જ લઈશું. એમ કંઈ હું જૂલી જાઉં એમ નથી.’

બીજો દિવસે ડોક્ટર કોઈક કારણસર આવી શક્યા નહિ, એટલે ત્રીજે દિવસે યાદીઓ બનાવવાના કામમાં મુંચવાયેલી હોવા છતાં, વખત કાઢીને, ચારપાંચ વાર શ્રીમતીએ એ પ્રયત્ન માડું ધ્યાન દોરી, ડોક્ટરને ત્યાં જઈ આવવાનું ને સૂચન કરવાથી હું એમને મળવા ગયો.

‘હું આજે જ તમારે ત્યાં આવવાનો હતો, પણ દુઝી હજી સુધી શેઠ પાસેથી આવી નહોતી એટલે જરા વાટ જોતો હતો,’ ડોક્ટરે મને જોઈને, હું કંઈ પણ પૂછું તે પહેલાં જ કહ્યું.

‘કંઈ વાંધો આવ્યો છે ?’

‘વાંધો શો ને વાત શી ? હા, પણ જતાં પહેલાં તમારે એક કામ કરવાનું છે.’

‘શું ?’

‘શેઠ આખી સિઝન માટે જ બગસો આપે છે, પંદર દહાડા કે મહિના માટે નહિ. આમ તો ખીજ પાસેથી આખી સિઝનના બાકા માટે નવસો રૂપિયા લે છે, પણ મારા દબાણને વશ થઈને તમારી પાસેથી એમણે ફક્ત ૭૦૦ રૂપિયા લેવાનું કબૂલ કર્યું છે. ખીજ પાસેથી તો એ પહેલેથી જ લાડાની બધી રકમ લઈ લે છે, પણ આ તો તમે મારા મિત્ર છો, એટલે તમારી પાસેથી અગાઉથી ફક્ત અડધી રકમ લેવાનું એમણે કબૂલ કર્યું છે. એટલે તમે હમણાં એમને સાડા-ત્રણસો રૂપિયા પહોંચાડી દો અને બાકીની રકમ ત્યાંથી પાછા આવો ત્યારે આપજો. બંગલાના ત્રણ નોકરો ને માળીને તમારે કશું આપવાનું નથી, પણ બ્યારનવાર ચાપાણીના પૈસા આપતા રહેશો તો એ તમારું કામ હોંશથી કરશે, નહિ તો વેઠ ઉતારવા જેવું કરશે એ જરા યાદ રાખજો.’

ઉદાસ હોયે પણ મુખ પર સ્મિત આણવાનો પ્રયત્ન કરતાં મેં કહ્યું, “ફક્ત સાતસો રૂપિયા-એક મહિનાના લાડાના ?”

‘બહુ’ ઓછું છે. એક મહિના માટે કેઈ બંગસો લા લાડે મળતો નથી. આખી સિઝન માટે મળે છે. આ તો નવસોથી ઘટીને એણે સાતસો કર્યા છે. અને ખીજનો પાસેથી તો નોકર ને માળીને પણ એ પૈસા અપાવે છે. ખરું પૂછો તો તમને આ બહુ ઓછામાં લાભ મળી જાય છે.’

‘ઠીક, વિચાર કરીને જણાવીશ.’ એમ કહીને મેં એની રજા લીધી.

શ્રીમતી આગળ આ સમાચાર શી રીતે કહી શકીશ એમ મને થયું. નળણી તબિયતે એનાથી આ આઘાત કેમ જીરવી શકશે એવો ભય મને લાગ્યો અને એથી મેં મોટો ભય એ લાગ્યો કે ‘તમે પહેલેથી જ પૂછી કેમ ન જોયું ? પહેલેથી જ પૂછ્યું હોત તો મારે આ યાદી કરવાની ને સામાન તૈયાર કરવાની

બેઠેલા કુમ્ભી પડી તે ન પડી હોત ને?' એમ એ મારો જવાબ મળી ગયા પછી પણ પૂછ્યા જ કરશે તો એનું હું સમાધાન શી રીતે કરી શકીશ ?

‘પણ આવી કશી મુશ્કેલી અને નહી નહિ હું ઘેર ગયો એટલે ત્રીમતીએ મને પૂછ્યું : ‘બગલાનું નકકો થઈ ગયું ?’

‘હા-ના, ના. તદ્દન નકકો તો હજી ન કહેવાય, પણ ..’

‘તો, તો ના જ પાડી દો.’

‘કેમ ?’

‘હમણા સરોજ મને મળવા આવી હતી.’

‘સરોજ કોણ ?’

‘મારી બહેનપણી છે. નિશાળમાં મારી જોડે લખતી હતી હું બનતરમાં ગઈ હતી ત્યાં ત્રણ વર્ષે’ મને એ અચાનક મળી ગઈ. વાતમાં ને વાતમાં અમે લાનોલી જવાના છીએ એમ મેં એને કહ્યું. સાલણતાની સાથે એણે મને કહ્યું, ‘તારે નાના છોકરા છે ?’ મેં કહ્યું કે ‘હા’ ..’

‘પણ એ બધી વાતને આપણા લાનોલી જવા સાથે શો સંબંધ છે ?’

‘સાલજો તો ખરા એણે કહ્યું, કે ‘લાનોલીમાં સાપ બહુ નીકળે છે મોટા ઝેરી નાગ દિવસમાં બે ત્રણ વાર તો નીકળે જ, અને અવાવરા બંગામાં તો એ રાફડો બનાવીને પડી રહે.’ એ બે વચ્ચે પરસ પર લાનોલી ગઈ હતી. પણ છોકરાઓને માપ ન કરડે તેની મલાળ રાખતા રાખતા એનો દમ નીકળી ગયો’તો. તે તમિયત સુખગ્વાને બદલે બેલટી બગડી ગઈ મારે તો લાનોલી નથી જવું આપણે બાપો કેટલો તોફાની છે ? સાચાં સચવાય એવો નથી કોઈ કેકાણે ગિર થઈને બેસી શકતો જ નથી હું તે એની પાછળ કયા કયા દોડું ?’

‘વારુ તો લાનોલીનું માડી વાળ્યું.’

ડોક્ટરને મેં જણાવ્યું કે જોછેલાડે બંગાનો રાખીને, અમે કોઈ પ્રતિષ્ઠિત સમજનને અન્યાય કરીએ, તો આપતે જન્મે એ ત્રણ ચૂકડી આપડું પડે એટલે લાનોલીનો વિચાર માડી વાળવો પડ્યો છે

આમ ટાંઢે પાણીએ આ ખસ તો ગઈ, પણ હવાફેર માટે જવું કયા ? એ સવાસ પાડે આવીને બોલો રહો

ઓળખાણ

એક વાર એક સલામાં મારે લાપચુ કરવાનું હતું. ત્યાં મારો પરિચય કરાવતાં પ્રમુખે જણાવ્યું : ‘એમને કોણ નથી ઓળખતું ? ગુજરાતમાં એમનું’ નામ નહિ સાંભળ્યું હોય એવા કંઈક જ હશે. હવે હું ભાઈ—’ એટલું બોલી એ જરા અટક્યા ને પછી બાજુમાં બેઠેલા સલાના કાર્યકરને મારું નામ પૂછી બોલ્યા : ‘હવે ભાઈ જ્યોતીન્દ્ર દવેને એમનું લાપચુ શરુ કરવા વિનંતી કરું છું.’ હું સમજી શક્યો કે ‘ગુજરાતમાં એમનું’ નામ નહિ સાંભળ્યું હોય એવા કંઈક જ હશે’ એમ કહેનાર ખુદ પ્રમુખને પોતાને મારા નામની ખબર નહોતી; છતાં એમણે કરેલી પ્રશંસાથી હું જરા કુલાયો. તે દિવસે થેર ગયા પછી પણ હું જાણે બહુ મોટા માણસ હોઉં એમ મને લાગ્યા કહ્યું. સામાન્ય રીતે આપણાથી ઊંચરતી પંક્તિના કે આપણાં પ્રિયજન સાથે આપણે રૂપરૂપ કરતા નથી. છતાં કોણ જાણે કેમ તે દિવસે મને મારા ધાટીને જોઈને થયું : ‘મને આખું ગુજરાત ઓળખે છે, આને વિચારને કોણ ઓળખતું હશે !’ મારી પત્નીને જોઈને પણ મને એવો વિચાર આવ્યા વિના ન રહ્યો કે ‘મને સૌ ઓળખે છે ને આને કેટલા ઓળખના હશે !’

બીજો દિવસે સવારે હું હાંચકા પર બેઠોબેઠો કંઈક વાંચતો હતો. ત્યાં બહારથી કંઈક અવાજ મંભળાયો. કોક મારું નામ દર્શને પૂછતું હોય એમ લાગ્યું. બારણાં ઉઘાડીને હું બહાર નીકળ્યો તો મારા નિવાસસ્થાનની શોધ કરતા દૂર ગામથી આવી પહોંચેલા મારા મિત્રને મેં જોયા.

‘ઓહો ! તમે ત્યારે અહીં જ રહો છો ?’ મિત્ર મને જોઈને આશ્ચર્ય ને આનંદથી બોલી ઊઠ્યા.

‘હા, આવો, આવો. ક્યારે હમણાં જ આવ્યા ?’ મેં પૂછ્યું.

‘ના, આવ્યો છું તો ક્યારનો. પણ તમારું મકાન શોધતાં બહુ વાર લાગી.’ એમણે કહ્યું.

‘કેમ, સરનામું તો તમને જરાજર આપ્યું’તું !’ મેં કહ્યું.

‘હા, પણ આ મકાન આગળ એક વાર આવી જઈને ફરી બીજે તપાસ કરવા ગયો.’ એમણે કહ્યું.

‘એમ કેમ ?’ મેં પૂછ્યું.

‘કારણકે અહીં આવીને નીચે મેં તપાસ કરી તો કોઈને ખજર નહોતી. બીજે માથે પૂછી જોયું તો કોઈએ જવાબ જ ન દીધો. ત્રીજે માથે આવીને તમાગ પાડોશીને પૂછ્યું, તો કહે : જ્યોર્જિયા દેવે નામનો કોઈ માણસ આ મકાનમાં રહેતો જ નથી. એટલે બીજું કોઈ મકાન હશે એમ ધારીને હું જુદા જુદા મકાને રખડી આવ્યો ! આખરે આ મકાનમાં બધા જ જલોકમાં ફરી તપાસ કરી જોવી એમ કરીને અહીં આવ્યો ને ટપાલી ઉપરથી ઊતરતો સામે મળ્યો. તેને મેં તમારું નામ ઈ પૂછી જોયું. એટલામાં તો તમે જાતે જ બહાર નીકળી આવ્યા.’ એમણે ખુલાસો કરતા જણાવ્યું.

ગુજરાતમાં મને બધા ઝોળખે છે એવો આમલા દિવસનો મારો ગર્વ ઝોળખી ગયો; અને એકાએક તાવ ઊતરી જાય ને માણસ ઠંડો થઈ જાય એમ હું ઠંડો થઈ ગયો. હું જે મકાનમાં રહું છું એ જ મકાનમાં રહેનારા માણસો, અરે ! ખુદ મારા પાડોશી પણ મને ઝોળખતા નથી ને ‘ઓહો ! મને કેટલા બધા માણસો ઝોળખે છે !’ એમ હું મનમાં ખાંડ ખાઈ છું. મને ઝોળખનારા કરતાં મને ન ઝોળખનારા આટલા બધા મારી નિકટમાં વસે છે, એનું ભાન મને તે દિવસે થયું.

આમ આપણને ઝોળખનારા ઘણા ઝોળા હોય છે તેમ જ આપણે પણ ઘણા ઝોળાને ઝોળખતા હોઈએ છીએ. આપણે જેને જાદુ સારી રીતે ઝોળખીએ છીએ એમ માનતા હોઈએ છીએ, તેવા નિકટના માણસોને પણ ખરી રીતે જરાજર ઝોળખતા હોતા નથી.

એક માણસની પત્ની એના રસોઈગી સાથે નારી ગઈ, ત્યારે મિત્ર આગળ એ વિષે વાત નીકળતાં એણે કહ્યું : ‘આજ દસ વર્ષથી એ રસોઈગી અમારે ત્યાં હતો. મને એનામાં પૂરેપૂરો વિશ્વાસ હતો. એ આવેા નીકળશે એમ મેં ધારેયું નહિ હું એને ઝોળખી ન શક્યો.’

મિત્રે કહ્યું : 'એ તો ઠીક, રસોઈયાને તમે ન ઝોળખી શક્યા એ તો સમજાય એવું છે, પણ પંદરપંદર વરસથી તમે તમારી સ્ત્રી સાથે રહ્યા, પણ એને યે ન ઝોળખી શક્યા તે નવાઈ જેવું નથી ?'

'હા, એ પણ ભાઈ નવાઈની વાત છે. આટલા વરસ અમે સાથે રહ્યાં પણ હું એને ન ઝોળખી શક્યો અને એ મને ન ઝોળખી શકી.' પેલા ગૃહસ્થે જવાબ દીધો.

અન્યને ઝોળખવાથી કલેશકંકાસ દૂર થાય છે, એવું એક પ્રાચીન સૂત્ર છે. પણ અન્યને ઝોળખવા એ એવું સહેલું કાર્ય નથી. બાલ આકૃતિઓ વડે આપણે માણસોને ઝોળખી શકીએ છીએ, એ એવું દુષ્કર કાર્ય નથી. છતાં એમાં ય કેટલીક વાર ભૂલ થઈ જાય છે! એક વાતમાં આવે છે કે એક રસિક માણસ પોતાની આગળ આવી જતી કોક સ્ત્રીને જોઈને, પોતાની ગતિ વધારી એની પાસે જઈ પહોંચ્યો ને કાંઈ અણુજાજતાં વેણ એણે કાઢ્યાં. પેલી સ્ત્રીએ મોઢું જરા પાછળ ફેરવ્યું ને એની સામે જોયું, એ તો આભો જ બની ગયો, કંઈ ભોક્ષી ન શક્યો. એ એની સાસુ હતી ! આ જાતનો અનુભવ આપણામાંના ઘણાને નથી થતો; કારણ કે આપણામાંથી મોટા ભાગના લોકો ઉપર કહેલા માણસ જેવા રસિકવૃત્તિના હોતા નથી ને જે થોડાક હોય છે તેમનામાં એના જેવી હિંમત ટોતી નથી; પરંતુ ચહેરા પરથી માણસને ઝોળખવામાં આપણે પણ અનેક વાર ભૂલ કરી એસીએ છીએ. આમ અન્યની આકૃતિની ઝોળખાણમાં પણ ભૂલ થાય છે, તો તેની કૃતિ વિષે તો આપણે કંઈ પણ શી રીતે કહી શકીએ ? કોઈ પણ માણસ ક્યારે શું કરશે એ જાણવું અત્યંત મુશ્કેલ છે. માણસના બહારના આકાર પણ આપણને છેતરે છે, તો એની અંદરની વૃત્તિઓ ને પ્રવૃત્તિઓ વિષે આપણે જુલાવામાં પડીએ એમાં શી નવાઈ ?

પરાયાંની વાત ન કરીએ તો પણ આપણે પોતાનાં જોને પણ ક્યાં પૂરેપૂર્ણ પિજાનીએ છીએ ? પતિ, પત્નીને ઝોળખી શકતો નથી. વીસવીસ વર્ષથી સાથે રહેવા છતાં પોતાની પત્નીને કયું શાક સૌથી વધારે લાવે છે, તેની ખગર ન હોય એવા પતિગણે અનેક છે, અને પતિને કયું પ્રુસ્તક સૌથી વધારે પ્રિય છે, એની માહિતી આપી શકે એવી પત્નીઓ પણ થોડી જ હશે. પુત્ર પિતાને ઝોળખી શકતો નથી. સાઠ વર્ષ સુધી પહોંચ્યા વિના પણ 'સાડી જુદિ નાડી'ની ઉક્તિ લાગુ પાડી શકાય એવા વર્ગમાં, એ પોતાના પિતાને મૂકે છે અને જન્મથી જ જેનો પરિચય સાધેલો, એવા પુત્રને પિતા પણ ઝોળખી શકતો નથી. તેમ

કંઈ કન્યા એને ઠ્યારે ને કેમ ગમશે એનું એને જરા પણ લાન રહેતું નથી અને પુત્રને વિવાહ કરવા માટે યોગ્ય કન્યાઓ એ જતાવવા માટે છે, ને પુત્ર એક પછી એકની ના પાડતો જય ત્યારે એની બુદ્ધિ બદેર મારી જાય છે.

આથી આગળ વધીને કહીએ તો પત્ની ને પુત્ર કરતાં યે આપણાં નિક-
ટનાં સાથી એવાં આપણાં પોતાનાં મન ને ઇન્દ્રિયને આપણે ઝોળખી શકતા નથી.

જન્મની શરૂઆતથી જ અથવા તેથી યે થોડા મહિના પૂર્વેથી આપણે સાથ કન્યાગ, અને મરણ સુધી એ સાથ સાચવી રાખનારા આપણા શરીરને પણ આપણે કેટલું ઝોળખી શકીએ છીએ ? એક ડોસીમાને વેદે સૂચના આપી હતી : 'માણ, તમારા આંતરડાં ખરાબ છે માટે ખાવાનું જરા ઓછું ગપજો' ત્યારે માણએ એના પર ટીકા કરતાં કહ્યું હતું : 'મારાં આંતરડાંની વાત એ મૂર્ખો શું જાણે ? મારા આંતરડાને હું ઝોળખું કે એ ઝોળખે ?' એવું આપણે કોઈ કહેતા નથી, પણ શરીરમાં જરા પણ વિક્રિયા થતાં ડોક્ટર પાસે દોડી જઈએ છીએ અને આપણા પોતાના શરીરના ધર્મનું આપણને કંઈ જ્ઞાન નથી, એવો મૂંઝો સ્વીકાર કરી લઈએ છીએ. આ જ ચાળીસ-પિસ્તાળીસ વર્ષથી હું જાતજાતની વાનગી જમતો આવ્યો છું, પણ બટાકા મને માફક આવે છે કે નહિ, મગજ ભારે પડે છે કે નહિ, લાંબાં, પાતરાં, મમરા, સેવ, એવડો છત્વાદિ સહેલાઈથી પચે છે કે લાડુ, કસાર, વેડમી વગેરે, તે હું અનેક પ્રયોગોને અંતે પણ નક્કી કરી શક્યો નથી. કોઈક વાર એક વસ્તુ હીક પડે છે તો ખીજી વાર એ જ વસ્તુ માફક નથી આવતી. એક વાર કોઈ ખાદ્ય પદાર્થ નશ્વો હોય, તો ખીજી વાર એ માફક આવી જાય છે વસ્તુમાં કશી વિક્રિયા થતી નથી પણ મારું શરીર વારંવાર પોતાના રંગના ઢંગ બદલે છે. ક્યારે એ શું કરશે તે આટઆટલાં વર્ષોના મારા ને એમો પરિચય છતાં હું હજી સમજી શક્યો નથી.

જે ઇન્દ્રિયો દ્વારા આપણે આખો વખત કામ લઈએ છીએ તેને પણ આપણે ખરાબર ઝોળખી શકતા નથી જ્યાં જ જાગૃતમાં બહુ ચોક્કસ એવા એક સુશિક્ષિત, સુમતિશ્લિષ્ટ ને વૃદ્ધ વયના ગૃહસ્થને એમના એક ઝોળખીનાની એક આંખ એકાએક ચાલી ગઈ એમ ખબર પડી, ત્યારે એક આંખે કેમ જોઈ શકાય તેનો પ્રયોગ કરવાનું એમને મન થયું. ડાબી આંખ બંધ કરીને એમણે જોયું તો જરા આંખું પણ બધું દેખાયું ખરું. પછી જમણી આંખ બંધ કરીને ડાબી આંખે જોવા પ્રયત્ન કર્યો તો બધે અંધારું. કંઈ જ દેખી શકાયું નહિ. એ ગણરાવા. બે-ત્રણ વાર પ્રયોગ કરી જોયો પણ પરિણામ એવું એ આશ્ચર્ય આપે

એ આંખના નિબળાત પાસે ગયા- નિબળાતે આંખ તપાસી જણાવ્યું ; 'તમારી ડાબી આંખે મોતિયો ઊતર્યો છે ને તે પૂરો પાકી ગયો છે અને જમણી આંખમાં મોતિયાની શરૂઆત થઈ છે.'

'કેટલા વખતમાં આ થયું હશે?' એમણે પૂછ્યું.

'ઝોળમાં ઝોળાં પાંચ વરસથી તમને ડાબી આંખે દેખાતું બંધ થયું હશે.' ડોક્ટરે જણાવ્યું.

'હેં ? શું કહો છો ? પાંચ વરસથી મારી ડાબી આંખ કામ કરતી બંધ થઈ ગઈ હતી ને તે હું જાણી પણ ન શક્યો ? આ તો આજે અચાનક એક આંખથી કેવું દેખાય છે તે જોવાનું મને મન થઈ આવ્યું', તેથી મેં એ પ્રયોગ કરી જોયો ત્યારે મને ખબર પડી. નહિ તો હજીયે હું જાણત નહિ !' અત્યંત આશ્ચર્ય વ્યક્ત કરતાં એ ગૃહસ્થે કહ્યું. વર્ષો થયાં એમની એક આંખે દેખાતું બંધ થયું હતું, છતાં એની એમને ખબર પણ પડી શકી નહિ. આંખ જેવી નિકટની ને બહુ જ કાર્યશીલ તથા ઉપયોગી ઇન્દ્રિય, રોજ પોતાના મોં પર જ એસીતે હડતાલ પર ઊતરી હોય, તેની પણ માણસને કેટલીક વાર ખબર પડતી નથી, તો એની અદરની રચના ને એના શુશ્રુષર્મીનું જ્ઞાન તો એને ક્યાંથી જ થાય ?

આપણી ઇન્દ્રિયોને ઝોળખાવી મુસ્કેલ છે તો આપણા મનને ઝોળખવું એ તો એથી પણ મુસ્કેલ છે-સગભગ અશક્ય જેવું છે. બહુ જ સામાન્ય વાનમાં પણ મનનું વલણ પકડી શકાતું નથી. કોઈક વસ્તુ ખરીદવા દુકાને ગયા હોઈ એ ત્યાં પાંચજ વસ્તુઓ દુકાનદાર ખતાવે, ત્યારે એમાંની કઈ ખરીદવી ને કઈ નહિ, તે વિષે નિશ્ચય કરતાં આપણને કેટલી મુસ્કેલી પડે છે, તે સર્વના અનુભવની વાત છે. મનને અત્યંત ચંચળ ગણાવ્યું છે પણ તે હમેશ ચંચળ હોય છે એમ પણ નથી. એકાદ કોઈક વસ્તુ કે વિષય પ્રત્યે જો એ ખેંચાય છે ને સાંકળી પછી ખસતું જ નથી. ચંચળ મન તે વેળા એવું નિશ્ચય થઈ જાય છે કે હિમાલયને ખસેડવો સહેલો પડે, પણ મનને એના પ્રિય વિષય તરફથી સહેજ પણ આધું કરી શકાય નહિ.

અમુક પ્રગંઝે આપણે અમુક રીતનું જ વર્તન કરીએ એવો ખ્યાલ આપણને સાધારણ રીતે હોય છે. કોઈકે લાંચ લીધી છે એવું સાંભળીએ ત્યારે આપણે વિચારીએ છીએ: 'હું એ માણસની જગ્યાએ હોત તો કદાપિ લાંચ લેત

નહિ.' ઈશ્વરકૃપાથી મોટે લાભે કાંઈ આપણને લાંચ લેવા લલચાવે એવો પ્રમંગ આવતો જ નથી, પણ નસીબજોગે એવો પ્રમંગ આવી જાય ને ત્યારે આપણી આર્થિક ને કૌટુંબિક સ્થિતિમાં ભારે પરિવર્તન થઈ ગયું હોય, તો આપણી ભુદ્ધિ કે આપણા મનનું પણ પરિવર્તન ન જ થાય એવો સંલવ આહો રહે છે આ તો મોટી વાત છે. પણ નહિવા પ્રસંગો માટે પણ આપણે ક્યારે શું કરીશું તે કહી શકાય એમ નથી. ચાલતી દ્રામને પકડવાનો પ્રયત્ન કરતા 'બદલ મેં' મારા બાળકને બહુ લાભો બોધ આપ્યો: 'હવેથી કાંઈ દહાડો ચાલતી દ્રામ પર ચઢવા ન જઈશ.' અતે મેં કહ્યું.

'તે ભાઈ, તમને મોકું થઈ જતું હોય તો તમે ચાલતી દ્રામ પર ચઢો કે નહિ?' એણે મને પૂછ્યું.

'ના, કાંઈ દહાડો નહિ લાગે મોકું થઈ જતું હોય. એવું જોખમ હું વેડું જ નહિ' મેં જવાબ દીધો.

એ વાતને અઠવાડિયું પણ નહિ થયું હોય ને મારે એક સલામો જવું હતું. વખત ઘણો વીતી ગયો હતો ને દ્રામના ગ્રેશન પર પહોંચ્યું તે પહેલાં દ્રામ ઊપડી ચૂકી હતી. આજુબાજુના કંઈ પણ વિચાર ક્યાં વિના થોડોટોની શરતમાં જાતેયો હોઈ એમ મેં જોસભેર દોડવા માંડ્યું. આખરે દ્રામ પકડી એમાં બેઠો. ને પછી હાફ જ્યારે જરા નગમ પડી ત્યારે મેં મારા બાળક આગળ શી વાત કરી હતી ને યાદ આવ્યું.

'આ પ્રશ્ન પર પુખ્ત વિચાર કરીને, બધી બાજુએથી એને પૂરેપૂરી તપાસ કરીને અને જેની જેની સલાહ લેવી યોગ્ય લાગે તે તે સૌની સલાહ લીધા પછી મેં આ નિર્ણય કર્યો છે. હવે હું મારા વિચાર કે મારો નિર્ણય ફેરવવાનો નથી.' આમ બહુ દટતાથી કહેનાર થોડા જ વખતાં પોતાનો મત ફેરવે છે, એના જોઈએ તેટલાં દષ્ટાંત મળી શકે એમ છે. નિશ્ચયાત્મિકતા ભુદ્ધિ મનના પ્રમાણમાં કંઈક વધારે વિશ્વાસપાત્ર છે, પરંતુ એને પણ જોખમથી એ બહુ કઠિન કામ છે. એ પોતાના નિશ્ચયો શી રીતે ધરે છે તે જાણી શકાતું નથી. નિશ્ચયને ધણા પત્તી કેટલો વખત એને વળગી રહેશે તે પણ કહી શકાતું નથી; અને મન તો સૌને શિખરે વિરાજે છે. એ છે એટલું જ એના વિષે કહી શકાય. એ કેવું છે, કેવું રહેશે, શું ઈર્ષ્ય છે ને શું કરશે; જાણું રહેશે કે ગાડા કાઢવા માડશે, મૂંઠ બનશે કે પ્રતિભાધુક્ત નીવડશે, એ કંઈ પણ એના વિષે કહી શકાતું નથી. આપણા મનનો મોટામાં મોટો લાભ તો હમેશા અજ્ઞાત જ રહે છે, એવી

ગોધ આધુનિક માનસશાસ્ત્રીઓએ કરી તેમાં કંઈ સુધારો કરવો હોય તો એટલો જ કરી શકાય કે મનનો મોટો ભાગ નહિ, પણ બધો જ ભાગ.

આપણે આપણી સારીરિક તેમ જ માનસિક શક્તિ-અશક્તિને પણ ઝોળખી શકતા નથી. મારાથી આર માર્કલ પણ લાગ્યે જ ચાલી શકાય એમ હું લાખા વખત સુધી માનતો હતો. અગે કેટલાક મિત્રો સહેલગાહ કરવા ઊપદ્રા દતા, ત્યારે બાર માર્કલ ચાલવું પડેનું. પણ તેનો મને નહિ જેવો યાક લાગ્યો હતો. હું આટલું ચાલી શકું એમ છું, એમ તે દિવસે જ સમજી શક્યો હતો. ‘ઝોલો! આમા શુ ? એ તો હું ઝટ કરી શકીશ’ એમ કેટલાક કાર્યો માટે પહેલેથી આપણે ધારીએ છીએ, પણ ન્યાય એ કામ હાય પર લઈએ છીએ, ત્યારે એક પછી એક જે જૂન્યરણો ને મૂંઝવણો ઊભી ચતી જાય છે, તે જોઈને હતાશ ધર્મને કહીએ છીએ : ‘પહેલેયા મેં જાણ્યું’ હોત કે આ કામ આવું કપડું છે, તો એ હાથમા લેન જ નહિ’ પણ ખરી રીતે જોના કાર્ય કે કાર્યનું સ્વરૂપ બદલાઈ જતું નથી. આપણે એ કાર્યને સમજવામા કેટલેક અંશે ભૂલ્યા હોઈએ છીએ એ સાચું. પણ આ જૂન યત્નાનું મોટું કાળજી તો આપણે શક્તિની મર્યાદા સમજ્યા નથી હોતા, તે જ હોય છે.

આમ આપણે બીજાઓને તો બગાડ નથી જ ઝોળખી શકતા; પરંતુ આપણી પોતાની જાતને પણ ઝોળખી શકતા નથી આપણને ઝોળખવા માટેનું જે સાધન મળ્યું છે તે બહુ અધૂરું છે. આપણી નજર જેમ ભીંતની આરપાર જોઈ શકતી નથી, આપણા કાન જેમ ખૂબ દૂરથી આવતા ધ્વનિને મહણું કરી શકતા નથી, આપણા હાથ ને પગ પણ મર્યાદિત ક્ષેત્રમા જ પ્રગતિ કરી શકે છે; તેમ આપણી શ્રદ્ધિ પણ અમુક કક્ષાથી કદી આગળ જઈ શકતી નથી. અને જે થોડું ઘણું કાર્ય એ કરી શકે છે, તે કોઈક બીજી શક્તિના પ્રતાપથી. આખ ધારે છે કે હું બધું જોઈ શકું છું પણ સૂર્યચંદ્ર કે બીજા કોઈ પગપ્રીય પ્રકાશની મદદથી જ એ જોઈ શકે છે એમ શ્રદ્ધિ પણ પરપ્રગતિશિત છે અને એ ‘પર’ છે, તે ‘પર’ નથી પણ માત્રો ‘સ્વ’ છે, એ જ ઝોળખનાગ છે પણ એને કોઈ ઝોળખનારું હોતું નથી અને એ કોઈથી ઝોળખાતો નથી, એટલે જ ઝોળખાણની આવી ભુલભુલામણી ચાલ્યા કરે છે.

વીમા અંગે થોડું તત્ત્વચિંતન

મારા એક મિત્રે એક વાર મારી પાસે આવી વીમો ઉતગવવાથી થતા ક્ષાયદાનું વર્ણન કરવા માડ્યું

“વીમો ઉતગવનાના ક્ષાયદા તો જાણે સમજ્યો. પણ એ ક્ષાયદાનું વર્ણન કરવાથી તમને કંઈ ક્ષાયદો થાય એમ છે ?” મેં પૂછ્યું

“જરૂર, નહિ તો હું અમર્યો જ આટલી તરફી શું કરવા લઉં ?” એમણે કહ્યું

“તમને શો ક્ષાયદો થાય એમ છે ?”

“હું અહીંની એક જાણીતી વીમા કંપનીનો એજન્ટ બન્યો છું. ને હું તમારા જેવાનો વીમો એ કંપનીમાં ઉતગવી શકું તો મને મારું કમિશન મળે.”

“એટલે તમે મને વીમો ઉતગવવા માટે મમજાવવા આવ્યા છો એમ ?”

“હા. તમારા લાલની જ વાત છે.”

“મારા કે તમારા લાલની ?”

“આપણા જ નેના.” એમ કહીને એમણે ફરીથી વીમો જનરાવવાથી થતા લાલ ગણ્યાનવાની શરૂઆત કરી

“ફરીથી એની એ વાત ધરનાની જરૂર નથી.” એ એમને અધવચ અપટકાનીને કહ્યું, “મોટામાં મોટા ગેરક્ષાયદાની સાત તો કરી નહિ.”

“ગેરક્ષાયદો ? શો ગેરક્ષાયદો ?”

‘પ્રીમિયમ દર નષ્ટ’ ભયાં કયું પડે તે.”

‘પણ પ્રીમિયમ ભયાં વિના ચેન્ના કોણ આવે ?”

“એ જ વાત છે ને ! એની કોઈ કંપની નીકળે ને તેના તમે એજન્ટ થાઓ ત્યારે જરૂર મારી પાસે આવજો.”

“પણ તમે જે ત્રણ ગ્રીમિયમ ભર્યા પછી ધારો કે ન કરે નારાયણ ને ગુજરી જાયો તો કેટલો કાયદો થાય તેનો વિચાર કર્યો?”

“કેને કાયદો થાય?”

“કેમ? તમને.”

“મને શો કાયદો થાય? હું મરી જઈ પછી મને થોડા પૈસા મળવાના હતા?”

“તમને નહિ ને તમારા કુટુંબને મળે.”

“પણ તેમાં મને શો લાભ?”

“તમારા કુટુંબીઓને લાભ થાય તે તમને ચયો ન કહેવાય?”

“મારા મરવાથી મારા કુટુંબીઓને લાભ થાય એને હું ઉત્તમ સ્થિતિ માનતો નથી.”

“મર્મા પહેલાં પણ વીમાના પૈસા મળે એવી યોજના છે. પણ તે માટે ગ્રીમિયમ વધારે ભરવું પડે.”

“એથી શો લાભ? ભર્યા હોય તેટલા જ-કે તેથી ઓછા-પૈસા મળે.”

“આમ જુઓ તો એમાં લાભ જેવું નહિ દેખાય. પણ એ રીતે પરાણે ખચાય થાય છે. પૈસા હાથમાં રહે તો ખરચાઈ જાય અને વીમો ઉતરાવો તો દર વર્ષે થોડા ખચાવીને પણ ગ્રીમિયમ ભરવું પડે અને જોટલી મુદતનો વીમો ઉતરાવ્યો હોય તે મુદત પૂરી થતાં સામટી રકમ હાથમાં આવે.”

“પણ ભવિષ્યમાં પૈસા મળે તે ખાતર વર્તમાનમાં પૈસાની તંગી ભોગવવી પડે તેનું શું?”

“એ તો ખરાબ વખત માટે ખચત રહે એ ખાતર જરા તંગી વેઠવી જ પડે.”

“તમે ભોજરાજની વાત સાંભળી છે?”

“ના, પણ અત્યારે સાંભળવાનો મને વખત નથી. બીજી કોઈ વખત કહેજો.”

“અત્યારે જ કહેવાનો વખત છે. ભોજરાજ દાનમાં મોટી રકમો આપી દેતા તે જોઈને એના મંત્રીએ કહ્યું. ‘આપદર્થે ધન’ રક્ષેત (આપત્તિના સમય માટે પૈસા ખચાવવા જોઈએ).’ બોલે જવાબ દીધો, ‘શ્રીમતાં કુત આપદા! (શ્રીમાનને વળી આપદા કેવી?)’ મંત્રીએ કહ્યું, ‘કદાચિત્ કુપ્યતે દૈવમ્ (કદાચ દેવનો કોપ જીતરે)’. ભોજરાજએ જવાબ દીધો, ‘સંચિતમપિ નશ્યતિ (તો તો

બેચુ 'રેલુ' પણ ધસડાઈ જાય)' આ વિદ્વાન નપતિ ને એના વહેવારુ બુદ્ધિના મા મની વચ્ચેના મંલાપણુ પરથી તમે સમજી શકો છો કે જેવો રહેવાનો હોય તો ગદે છે, નહિ તો બેચો કર્યા છતાં પણ જતો રહે છે ! મારો વીમો ઉતારવાની તમે વાત કરો છો, પણ કંપનીનો વીમો ઉતાર્યો છે ?"

"કંપનીનો વીમો !"

"હા, કંપની જ કદાચ સર્ઈ નહિ જાય ? મારા અને મારા જેવા અનેકનાં જેવા સર્ઈ કંપનીના કાર્યકર્તાઓ ગુચ્ચકર નહિ થઈ જાય તેની શી ખાતરી ?"

"કંપની સદર છે આટલો અણુભરોસો રાખવાની જરૂર નથી"

"વીમાનુ ખંધુ કામકામ જ અણુભરોસા પર ચાલે છે ને ? માણસ ક્યારે મરી જશે, ક્યારે એ દરિદ્ર થઈ જશે એની ખબર ન હોવાને લીધે જ, કાર્કિ વીમા કંપનીમાં પ્રીમિયમ પર પ્રીમિયમ ભરી છેવટે મોટી રકમ મળે તે ખાતર મથે છે ને ?"

"ત્યારે તમારે વીમો નથી ઊતરાવવો એમ જ ને ?"

"એમ જ. નાની રકમનો વીમો ઊતરાવવાનો કંઈ અર્થ નથી. મોટી રકમનો વીમો ઊતરાવુ તો પ્રીમિયમ ભારે ભરવા પડે એટલા જેવા દર વરસે અચાવી શકુ એમ છું" નહિ કદાચ પેટે પાટા બાની એવા પ્રીમિયમ ભરુ ને થોડા જ વરસમાં ધનમાં નમ થઈ જાઉં તો તમારી કંપનીને ખોટા જાય અને જે જીવતો રહીને પ્રીમિયમ ભર્યા જ કરુ તો મને—તમારા મિત્રને ખોટા જાય આવી ખોટની બાજુ ખેલવી એ મારા જેવા સારા ખેલાડીને મોભે નહિ"

"તો તમારી જેની રૂરજી કદાચ વિચાર કરે ને વીમો ઊતરાવવાની ધમ્મકા ધાય તો મને કહેજે"

"વિચાર કરે એવું સાગતુ તો નથી કદાચ એમ જનમે તો જરૂર તમને જણાવીશ"

માનવી જીવનની ક્ષણભ્રમતા ને માનવી મનની આડાઈ વિષે થોડાક માનવ્યનો સંભળાવી મારા મિત્રે વિદાય પીધી.

"કાર્કિ ને નહિ ને મને શીશામાં ઉતારવા આવ્યા છો ! પણ એમ શીશામાં હોતરે એ ખીજા, હું નહિ" એમ એમની પીઠ ફરતા હું જનજો.

એમને કંઈક વહેમ પડ્યો. પાછા ફરી મારી સામું જોયું, પણ હું કંઈ બોલ્યો નહિ એટલે એમણે ચાલવા માંડ્યું.

આ વાતને જોયેલું મહિના પણ નહિ થયા હોય ને હું મારા મિત્રને શોધતો ગયો, અને એમની કંપનીમાં વીમો ઊતરાવવાની ઇચ્છા એમના આગળ વ્યક્ત કરી.

“આખરે ઠેકાણે આવ્યા ! વીમો ઊતરાવવામાં લાલ છે એમ હવે સમજાયું કેની ?” એમણે જરા નવાઈ પામી પણ ખુશ થઈ ને કહ્યું.

“ના, હજી પણ લાલાલાભૌ-જ્યાજ્યૌ-ચિયે મારી પાછી ખાતરી નથી થઈ.” મેં જવાબ દીધો.

“ત્યારે વીમો ઊતરાવવા માટે આમ સામા ચાલીને કેમ આવ્યા ?”

“એનું કારણ જુદું જ છે.”

“શું ?”

“અંગત છે.”

“વીમો ઊતરાવવાનું કારણ હંમેશાં અંગત જ હોય છે. પણ ખાનગી રાખવું હોય તો મારે જાણીને કામ નથી.”

“ખાનગી જોવું કશું નથી, પણ વીમો ઊતરાવવાથી લાભ થશે એવી ગણતરીથી હું અહીં નથી આવ્યો.”

“ત્યારે જેરલાલ થશે એવી ગણતરી કરીને આવ્યા હશે ?”

“ના, એમ પણ નહિ. પણ તમારા જેવા એક મિત્રે ટોણા માર્યો ને લાભીના ટોણાથી નરસિંહ મહેતા વનમાં વિચર્યા, તેમ હું એ ટોણાને માર્યો તમારા આગળ આવી પહોંચ્યો છું.”

“શો ટોણા માર્યો ?”

“તમે મને વીમો ઊતરાવવાનું સમજાવવા આવ્યા હતા તેની એમના આગળ પ્રસંગોપાત વાત નીકળી ત્યારે એમણે મને કહ્યું, ‘અરે ! તમારો ને વીમો કેણુ ઉતારે ? તમારા મિત્રે નકામી તરફી લીધી.’”

“કેમ મારો વીમો ન ઉતારે ?” મેં એમને પૂછ્યું.

આ તમારું શરીર જુઓ.” એમણે જવાબ દીધો.

‘જેમું.’ મેં કહ્યું.

‘એમાં કશી લાલીવાર છે? આવા પાપડપહેલવાનનો વીમો ઉતારવાનું જોખમ ખેડે એવી કોઈ કંપની હોય ખરી? કાચની શીશીનો વીમો કદાચ કોઈ ઉનારે, પણ તમારો ઉતારવા તૈયાર ન થાય.’ એમણે મને મીઠવવાના ઉદ્દેશથી કહ્યું.

‘એમ જોવું છે?’ આહ્વાન કરતો હોઈ તેમ મેં કહ્યું.

‘હા.’ એમણે મારું આહ્વાન સ્વીકારતાં જવાબ દીધો.

‘જોલો, શી શરત?’ મેં પૂછ્યું.

‘તમારો વીમો કોઈ ઉતારે તો પહેલું પ્રીમિયમ આપણે આપવું.’ એમણે કહ્યું અને એમને ખતાવી આપવા માટે હવે હું તમારી પાસે આવ્યો છું. હું ચૈસા બચાવવા ખાતર કે બીજા કોઈ લાલની આશાએ નહિ, પણ કેવળ ધવાએલા અહંભાવને મંતોપવા ખાતર વીમો ઉતારાવવા તમારી પાસે આવ્યો છું.’

મારા મિત્રે વીમો ઉતારાવવા માટેના બધા વિધિ પનાઓ ને પછી મને કંપનીના ડોક્ટર પાસે એ લઈ ગયો. ડોક્ટરે મારા શરીરની બરાબર તપાસ કરી અને સંતોષ વ્યક્ત કર્યો. પણ પછી ન્યારે વજન લીધું ત્યારે એનું મોં જિતરી ગયું. કળનળની સામે ટકી રહેવાની મારા શરીરની શક્તિ માટે ભારે સંશય એના મનમાં પેદા થયો. મેં મારી વાચાળતાનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ કરી એ સંશયભ્રામના સંશયને દૂર કરવા પ્રયત્ન કર્યો પણ એને રાશય ગયો નહિ. આખરે મેં એમને કહ્યું, ‘ડોક્ટર, મરણને શરીર સાથે સંબંધ છે, શરીરના વજન સાથે નહિ. જોહા વજનવાળો વહેલો મરે, ભારે વજનવાળો મોડો, એવો કોઈ નિયમ ચમત્કેવ પાળતા નથી. મારા કરતાં વધારે વજનવાળાને આ ખાધ પર જીવકીને હું રમશાન પહોંચાડી આવ્યો છું. અહીં આપણે ત્રણ બિના છીએ. એમાં મારું વજન સૌથી જોડું છે. મારા મિત્રનું માત્રથી વધારે છે ને તમારું સૌથી વધારે હોય એમ દેખાય છે. પણ આપણા ત્રણમાંથી કોણ પહેલું જશે એ કહી શકાય એમ નથી. (લાગ્યોએ એ ડોક્ટર જ પહેલા સિધાવ્યા!) એટલે એ વિષેની ચિંતા દૂર કરી તમે કંપનીને પણ નચિન કરો.’

આખરે અમુક વધારાની રકમ નક્કી કરી મારો વીમો ઉનારી શકાય એવો પ્રબંધ કરવામાં આવ્યો.

જેની જોડે મેં શરત કરી હતી તે મિત્રને મળી મેં મારું પહેલું પ્રીમિયમ ભરી દેવા એને કહ્યું. ‘પણ વધારાની રકમ તમારે આપવી પડશે એટલે આપણી શરત ખરાબર પળાઈ નથી.’ એમ કહીને એ પોતાની જવાબદારીમાંથી છટકી ગયા.

મારે વીમા ઉતારનારી કંપનીએ મને પત્ર લખીને મારા દીર્ઘાયુષ માટેની કામના વ્યક્ત કરી ત્યારે મને બહુ સારું લાગ્યું. હું લાભુ જીવું એવી ઇચ્છા બહારનાઓ પણ રાખે છે એ જાણી મારી આત્મગૌરવની લાગણીને સંતોષ થયો. પ્રીમિયમ ભરે ભરવાં પડે પણ મારા દીર્ઘ જીવનની કામના એક મોટી સંસ્થા રાખે એ કંઈ સાધારણ વાત ન કહેવાય. હું કદાચ પૂરેપૂરાં પ્રીમિયમ ભર્યાં પહેલાં જગતમાંથી વિદાય લઉં તો કંપનીને ખોટ જાય. માટે મારા દીર્ઘ જીવનની એ ઇચ્છા એના સ્વાર્થ ખાતર જ રાખે છે એમ કહી શકાય. પણ એ મીતે જેતાં પણ મારા અકાળ મૃત્યુથી કોઈક મોટી સંસ્થાને ખોટ જાય એ વાત શું મારા અભિમાનને ઝાઝી પોષક છે? ધરનાંઓ તો રડે પણ મોટી કંપની પણ મારા જવાથી ખોટ ભોગવે, એવી શ્રીમંતાઈ ને સિદ્ધિ મેં પ્રાપ્ત કરી એ મારે માટે ઝોઝા ગૌરવની વાત નથી.

આમ તો વીમા વિષે નિચાર કરવાનો મને વખત જ નહોતો મળ્યો. પણ આ પ્રસંગને લીધે વીમાવાળાઓ જે ઉત્તમ કાર્ય કરી રહ્યા છે તે તરફ મારું ધ્યાન ગયું. પ્રાચીનકાળના સાધુસંતો ને ભક્ત કવિઓ મરણુનો ડર ખતાવી આપણને ઇશ્વરાભિમુખ થવાની પ્રેરણા આપતા લોકોને ધર્મમાંથી અદ્વા ઘટી ગઈ, એટલે એ મૃત્યુનો આ પ્રકારનો સામાજિક ઉપયોગ કરવાની તક એમના હાથમાંથી જતી રહી પણ એ તકને વીમાવાળાઓએ ખરાબર ઝડપી લીધી. પોતાના મતનો પ્રચાર એ પ્રાચીનકાળના સતજનો મૃત્યુની જીતિ ખતાવીને કરતા, હવે વીમાના એજન્ટો પોતાના ધંધાનો પ્રચાર મૃત્યુની મદદ લેડે કરી રહ્યા છે. જીવન ક્ષણભંગુર છે માટે વીમા ઉતારાવો એવો નવો ધ્વનિ આજે સંલગ્નાઈ રહ્યો છે અને તત્ત્વચિંતનના સખળ સાધન સમુદાય મૃત્યુ, ધંધાદારી ધોરણે ચાલતી કંપનીઓના સંચાલન માટે પણ એવું જ બળવાન સાધન બની શક્યું છે.

જીવિતે ચંચલે સત્તિ (જીવન ચંચળ છે ત્યારે) શું કરવું એ પ્રશ્ન પ્રાચીનોને ઊઠતો ત્યારે જાણકારો તમ્મથી જવાબ મળતો; ‘લજન કરો;’ આજે અર્વાચીનોના મનને એ પ્રશ્ન સતાવે છે ત્યારે રહસ્યભેદુઓ કહે છે, ‘વીમા ઉતારવો.’ ગમે તેમ પણ સંમત કરો-ધર્મનો કે ધનનો.

સંદેહે મુક્તિ મળે કે મૃત્યુ પછી જ મુક્તિ મળે એવો આપણા તત્ત્વજ્ઞાનનો એક ટુટ પ્રશ્ન છે. જ્ઞાનમાર્ગના ઉપાસકને માટે જીવન્-મુક્તિ મળી શકે છે, ભક્તિમાર્ગના અનુયાયીઓ માને છે કે મૃત્યુ પછી જ મુક્તિ મળી શકે, જીવતા નહિ. આ બંને બની શકે એમ છે એમ મને વીમો ઉતરાવની વેળા સમજાયું. જો એાછા પ્રીમિયમ ભરીએ તો મૃત્યુ પછી વીમાની રકમ મળે ને વધારે પ્રીમિયમ ભરીએ તો જીવતા પણ વીમાની રકમ મળી શકે એ જ રીતે જ્ઞાન ને વૈરાગ્યના પ્રીમિયમ ભગનારને જીવતા મુક્તિ મળે, ભક્તિનું પ્રીમિયમ ભરનારને મરણોત્તર મુક્તિ મળે.

આમ જીવનની ચચળતા, મૃત્યુની નિશ્ચિતતા, દ્રવ્યાદિની અસ્થિરતા ને જીવન્-મુક્તિ ને મરણોત્તર મુક્તિ એ બંનેની સંબંધિતતાઃ આવા આવા માનવ-જીવનના ગૂઢ ને રહસ્યભર્યા પ્રશ્નોનું સમાધાન એ જોમ તત્ત્વચિંતનનો વિષય છે, તેમ વીમાનો પણ વિષય છે અને એ રીતે જોતા વીમો ઉતરાવવા માટેનો ઉપદેશ કરનારાઓ આપણા પ્રજ્ઞાને ધધાદારી તત્ત્વચિંતકો છે-જો કે એ વાત એ પોતે કે આપણે કોઈ પણ જાણતા નથી.

અતિશય ખાવાથી જોરાક પરતી રચિ થટી જાય છે તે જ રીતે જીવનના સર્વ વ્યવહારમાં કોઈ પણ વસ્તુનો અતિરેક થતા તે માટેનો રસ ઓછો થઈ જાય છે આથી જ જગતમાં પાપાચાર જોમ જોમ વધતો જશે તેમ તેમ પાપ માટેની જગતની પ્રીતિ ઓછી થતી જશે

ત્રીજું સુખ

અનેક માણસોના અનુભવના અર્ક સમું, ખુબ જ દુઃકાલમાં પણ સચોટ રીતે કાર્મિક વહેવારુ સત્યનો બોધ કરતું વાક્ય કહેવત રૂપ બની જાય છે જમાને જમાને લાપાતું સ્વરૂપ બદલાય છે, પરંતુ કહેવત રૂપ બનેલાં વાક્યો તો લગભગ એના એ જ રૂપમાં આક્યાં આવે છે. પ્રજાને પેઢી દર પેઢી વારસામાં મળતી આ વડીલોપાર્જિત સામુદાયિક સહીઆગી મિલકતમાં કાર્મિક વાર દેશકાળ ને ગંજોગેને અનુસરી થોડાધણા ફેરફાર કરવાનું જરૂરી બને છે, ત્યારે કુટુંબમાં વ્રદિ. થવાને કારણે કેટલાક જેમ મૂળ મકાનના સ્વરૂપમાં ફેરફાર કર્યા વિના, અંદરની રચનામાં કામચલાઉ ફેરફાર કરીને, અથવા મૂળ મકાનની જોડે જ નવીન રચના કરીને પોતાનું ગાફું ગળ્યાડાવે છે, તેમ મૂળ કહેવતનું બાજુ સ્વરૂપ અખડિત રાખી તેમાં આવશ્યક ફેરફાર કરવામાં આવે છે, અથવા મૂળ કહેવતના જેવી જ તેની જોડે બેસે એવી નવી કહેવતની યોજના કરવામાં આવે છે.

આ દુનિયામાં સુખી થવા માટે શેની જરૂર છે તેનો નિર્દેશ કગતી આપણામાં એક જૂની કહેવત છે. ‘પહેલું સુખ તે જાતે નયાં, બીજું સુખ ઘેર દીકરા, ત્રીજું સુખ ગુણવંતી નાર, ચોથું સુખ કોડીએ જાર.’ સંવત્તિનિયમનના અને જગાનાં તગીનાં આ જમાનામાં ઘેર દીકરા હોય, તે સુખ ને સગવડનાં સાધનરૂપ થવાને બદલે દુઃખ ને અગવડમાં જ વધારો કરે છે, તેમ જ માપ-બંધીના આ સમયમાં કોડો હારાય એટલી જાર મળે તેને ગતીમત માનવી પડે છે ત્યાં કોડી બરવાની વાત તો ચાય જ શી રીતે ?

આપણામાં એક બીજી કહેવત છે કે ‘ગહેણી બેગી કહેણી ફરે’. એ કહેવત મુજબ આપણી ગહેણી ફેગવાઈ છે, એટલે સુખનાં સાધનોનો નિર્દેશ કરતી એ કહેવતમાં પણ ગંજોગ અનુસાર ફેરફાર કરવાની જરૂર બની ચર્ધ છે.

ધણા વખત પર હું એક વૈદને ત્યાં ગયો હતો ત્યાં એમની પાસે દવા લેવા એક ગૃહસ્થ આવ્યા. વૈદે એમને તપાસીને કહ્યું: ‘તમને કાર્મ રોગ હોય એમ દેખાતું નથી. તમને માનસિક હપાધિ હોય એમ લાગે છે. ચિંતા કરવી એાડી દો તો તમે તરત સારા ચર્ધ જશો.’

‘ચિંતા તો શી રીતે છટે, વૈદ્યરાજ? હું તો બહુ ચે મહેનત કરું છું. પણ બેંગી એવી આજો દહાડો બકબક કરનારી મળી છે કે એની ઇચ્છાને ને મારા કાનને ઘડીની નવરાજ મળતી નથી. અને એની વાત પણ બધી ફિકર ને ચિંતાથી જ ભરેથી, બોલો, આમાં હવે હું શું કરું?’

‘શું કરું? કેમ? કંઈ પણ કરો. પહેલું આપણુ શરીર પછી ખીજી વાત- જાણો છો ને કે પહેલું સુખ તે જાતે નર્મો?’

‘એ તો ખરું છે. પણ બેંગીને બકબકારો બંધ ન થાય ત્યાં સુધી જાતે નર્મો કયાથી થવાય? એ તો મૂગી થઈ જાય અથવા હું બહેરો થાઉં તે સિવાય ખીજો કોઈ ઉપાય નથી.’

એમના ગયા પછી મેં કહ્યું: ‘પહેલું સુખ તે જાતે નર્મો’, એવી જે આપણામાં કહેવન છે તેને બદલે આ શુદ્ધ હમણાં આવી ગયા તેમને માટે જુદી જ કહેવન માગ મગજમાં આવી છે.’

‘તમે કોઈ નવી કહેવત બનાવી કાઢી?’

‘હા એમને માટે કહેવું જોઈએ કે પહેલું સુખ તે મૂગી નાર. ખીજું સુખ બહેરો અવતાર. ત્રીજું સુખ મગજ તલવાર. ચોથું સુખ તે ઘરની બહાર. પાંચમી મૂગી હોય અથવા મૂગી થઈ જાય તે સૌથી મોટું સુખ. તે ન બને તો માણસ પોતે બહેરો થાય એ ખીજું સુખ. બનેને અભાવે યુરુષ તરવાર જેવું તેજ મગજ રાખીને જાંને બોલતી અટકાવી શકે તો ચે સુખી થાય. અને એમાં કંઈ ન બને તો મોટે લાગે એ ઘરની બહાર રહે તો જ કંઈક સુખ એને મળી શકે.’

વર્ષો પૂર્વે સુખના સાધન વિષેની જૂની કહેવતમાં મેં સૂચવેલો આ ફેરફાર, અમુક વ્યક્તિને ને તે પણ ખાસ પ્રમંગ પૂરતો જ લાગુ પડે એવો છે. હવે એ કહેવતમાં સૌને સમાન રીતે લાગુ પડે એવો ફેરફાર કરીને કાક વિચલણ બુદ્ધિના મનુષ્યે નવી કહેવત બનાવી છે: ‘પહેલું સુખ તે પૈસો રળ્યા, ખીજું સુખ ના ઘેર દીકરા, ત્રીજું સુખ રૂપવંતી નાર, ચોથું સુખ તે તકને સાધ.’

આ રીતે હવે ત્રીજા સુખ—એટલે રૂપવંતી નાર વિષે વિચારીએ. રૂપવંતી નાર વિષે લખવાનું ને વાચવાનું કોને ન ગમે? ‘કરની—સુણવી ગમે ન કોને રસની કે રસિકાની વાતડી?’ પણ એવી વાત કરવામાં—અને કંઈક અંગે સાળાવામાં પણ જોખમ રહેલું છે. પરંતુ આ પ્રકારનું જોખમ ખેડવા જેવું છે.

એમ છેક પ્રાચીન કાળથી મનાતું આવ્યું છે. અને સામાન્ય વિશેષ-ભાવનો વિવેક કરવાથી આ જોખમ હળવું બની જાય છે. કેઈક અમુક-જેને ઝોળખી કે ઝોળખાવી શકાય તેવી-બ્યક્તિવિશેષને રૂપવંતી નાર તરીકે વર્ણવવામાં જોખમ રહેલું છે. પરંતુ ગમે તે કેઈને ઘણુ પડે એમ સામાન્ય ભાવે રૂપવંતી નાર વિશે વાત કરવામાં ખાસ જોખમ જેવું નથી.

મૂળ કહેવતમાં ત્રીજા સુખ તરીકે 'શુણ્વંતી' અથવા 'સુલક્ષણી' નારને ગણાવી છે. અહીં, આ નવી કહેવતમાં 'શુણ્વંતી'ને બદલે 'રૂપવંતી'ને સ્થાન મળ્યું છે શુણના પક્ષપાતીઓને આ ફેરફાર ઉચિત નથી એમ લાગશે.

રૂપ કરતાં શુણ્વંતી સ્થાન જીયું છે એમ સૌ સમજી માણસો કહે છે. ખરી રીતે જોતા આમાં જીયા નીચા ગ્થાનનો સવાલ આવતો જ નથી. રૂપવંતી સ્થાન સર્વત્ર છે-રૂપ આખા શરીરને વ્યાપીને રહે છે. અને શુણ્વંતી સ્થાન તો મનની અંદર રહે છે. આમ છતાં શુણ્વંતી સ્થાન રૂપ કરતાં જીયું છે એ કબૂલ રાખીએ તો પણ બાધ આવે એમ નથી. જૂની તેમ જ નવી જાને કહેવતો વિશે વિચારતાં એક વાત સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ આવે છે કે એમા મનુષ્યના સુખની વાત કરી છે અને એ સુખ તે ભૌતિક-દુન્યવી સુખ છે. એમા આધ્યાત્મિક ઉન્નતિની કે આત્માના ઉચ્ચ પ્રકારના સુખની વાત નથી. આ જાને કહેવતો બનાવનારની નજર કેવળ સ્વાર્થપરાયણતા તરફ રહી છે. પહેલી કહેવત અનુસાર માણસની પોતાની તબિયત સારી હોય, ઘેર દીકરા હોય, પત્ની સદ્ગુણી હોય અને ધાન્યના ભંડાર ભરેલા હોય એમાં જ સુખ રહેલું છે. નવી કહેવત રચનારને મતે માણસ પૈસા રજાતો હોય, એના ઘરમાં છોકરાછેલ્લાની ઉપાધિ ન હોય, એની પત્ની, બીજાઓને જોઈને અદેખાઈ ઉત્પન્ન થાય એવી રૂપ રૂપના ભંડાર સમી હોય અને દરેક તકનો લાભ લેતા એને આવડતું હોય તો એના સુખની સીમા ન રહે.

સાચું સુખ તો સદ્ગુણની પ્રાપ્તિમાં જ રહેલું છે એમ કાલા માણસો ભારપૂર્વક કહે છે. તેનો સિદ્ધાંત તરીકે વિરોધ કર્યા વિના કહી શકાય કે મહા-નુજાવ, આપની વાન સાચી છે. પરંતુ સદ્ગુણી માણસ પોતે સુખી થાય છે, એના શુણ્વંતી બીજા સુખી થતા નથી, ઘણી વાર જિલટા દુઃખી થાય છે. શુણ્વંતી નાર પોતે દુઃખ સુખી થઈ શકે-જે કે બહુ સંદિગ્ધ વસ્તુ છે, પણ શુણ્વંતીનો પતિ સુખી થાય જ એવો નિયમ નથી. ઘણી વાર પત્નીના સદ્ગુણો આગળ એના સામાન્ય શુણ નિર્ણય ને નિરતેજ થઈ જાય છે. એના સામાન્ય અવશ્ય

મોટા દુર્ગુણ જેવા ને એના દુર્ગુણ દાનરતા જેવા દેખાય છે એને પરિણામે એ થવો જોઈએ તેથી પણ વધારે દુષ્ટ થાય છે

સદ્ગુણ એ દુર્ગુ સમા છે—અડગ હિન્નતા ને લાચ દુર્ગુથી એ મોહક ભાસે છે, પણ પાસે જતા ગણગટ છૂટે છે એની નિકટ જઈ શકાય છે, પણ એના સાન્નિધ્યમા વસવાટ કરવો દુષ્ટ કર થઈ પડે છે મનુષ્યના હૃદયમા એ અહોભાવ ને આદરભાવ જન્માવે છે, મનુષ્ય એના ગુણિગાન ગાય છે, પણ એનાથી એ લાચ પણ પામે છે સૌદર્ય એ પુષ્પ સરખું છે—નાજુક, નમળું ને આકર્ષક જે ડોર્ડ એને જુએ છે, તે એની પાસે જવા લલચાય છે દેને મરતકે એ ચડે છે ને કાર્મિક રસિક કે સિકાના કંઠે દાર બનીને પણ વિરાળે છે જ્યાં જન છે ત્યાં એ સૌદર્યથી દહિને આકરે છે, તે પરિમલ વડે વાતાવરણને મહેકવું બનાવે છે એનું સાન્નિધ્ય સૌ ડોર્ડને સુખકર થઈ પડે છે

કદાચ એવી દલીલ કરવામા આવે કે રૂપ ક્ષણજીવી છે, વીજળીના ઝમકારાની પેઠે ક્ષણભર અમળીને એ વાતથી જાણ છે પરંતુ સ્વરૂપ પણ નિશ્ચિન નથી, એને માટેનું ડોર્ડ ધોરણ નથી એકને જે રૂપાણુ લાગે તે બીજાને ન પણ લાગે એટલું જ નહિ પણ આજે જેને જે રૂપાણુ લાગતું હોય તેને કાલે તે જ રૂપવિહોણું પણ લાગે ઉપરાત રૂપ સાપેક્ષ ■ એકની સગપ્તામણીમા જે સ્વરૂપવાન લાગતું હોય તે અન્યની સગપ્તામણીમા રૂપવાન પણ ન લાગે રૂપ મોટે ભાગે જોનારની દષ્ટિ પર આધાર રાખે છે એનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ હોતું નથી રૂપ આમ વ્યવસ્થિત નહિ, પણ વ્યક્તિનિષ્ઠ હોઈ, વ્યક્તિ વ્યક્તિએ એના ધોરણ બદલાતા હોય છે અને તેથી એના પર ડોર્ડ આધાર ગણી શકાતો નથી ઉલટ પક્ષે ગુણ એ ક્ષણજીવી વસ્તુ નથી રૂપસંપત્તિની પેઠે ગુણસંપત્તિના કાળની અસરથી કે વ્યયને કારણે વિનાશ થતો નથી પરંતુ એમા ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ થાય છે ગુણનું સ્વરૂપ મોટે ભાગે સુનિશ્ચિત હોય છે માણસે માણસે એનું ધોરણ બદલાતું નથી ને એને સદ્ગુણ લાગે તે અન્યને અવગુણ ભાસે એવું ભાગ્યે જ બને કદાચ એવું બને તો ત્યાં નિરીક્ષકનો જ દષ્ટિદોષ હોય છે ગુણનો પ્રકાશ વીજળીના અમકાર જેવો નહિ પરંતુ સૂર્ય કે ચંદ્રના જેવો સ્થિર અને પ્રેરક હોય છે ક્ષણભર આખને આજી નાખી પછી અધારે અથડાવે એવો એ નથી પરંતુ માર્ગબુદ્ધિવાને સાચા પથનું દર્શન કરાવી તેને સન્માર્ગે પ્રેરે એવો એ હોય છે અથી એનો આધાર લેનાર કદી નિરાશ થતો નથી

પ્રથમ દર્શને આ દલીલ ગૃહ વસ્તુવાળી લાગે છે પરંતુ જરા બિડા બીટરીને વિચાર કરતા જણાઈ આવશે કે અમે તેટલી સારી છતાં આ પ્રકારની

દલીલ અહીં અપ્રસ્તુત છે. હોશિયારમાં હોશિયાર સુધાર એ કુંભારનું કામ ન કરી શકે, તેમ બહુ સુંદર આ દલીલ રૂપવંતી નારનાં આકર્ષણ આગળ ફીકી પડી જાય છે. ગુણના સમર્થનમાં ને રૂપના વિરોધમાં જે દલીલ કરવામાં આવી છે તે આ નવીન કહેવતનું સમર્થન છે.

રૂપ ક્ષણજીવી છે એ તદ્દન સાચું. માટે જ એનો મોહ સૌથી વધારે રહે છે. અમુક ઋતુમાં જ મળનારાં ફળ ને શાકભાજીનો લાચ હંમેશ મળી શકતાં ફળ ને શાકભાજી કરતા વધારે હોય છે. આરોગ્યની દૃષ્ટિએ પાપડી કરતાં કોમ્બિજ વધારે ગુણકારી છે, પરંતુ સામાન્ય રીતે લોકો પાપડી પ્રત્યે નેટસો પ્રેમ રાખે છે તેટલો કોમ્બિજ તરફ રાખતા નથી. પૌંક કરતા બાજરી વધુ પૌષ્ટિક છે. પણ ‘પાર્ટીઓ’ પૌંકની અપાય છે—બાજરીની નહીં. ગુલાબનું ફૂલ આવળના ફૂલ કરતાં ઓછું ટકે છે પણ વેણીમાં વિરાજીને સુંદરીના કેસકલાપને શોભાવવાનું સદ્ભાગ્ય એને જ સાંપડે છે.

ગુણ આત્મર્નપદી છે, રૂપ પરસ્પૃષ્ટ છે. અર્થાત્ ગુણ એના અધિષ્ઠાનમાં—ગુણીજનમાં વસે છે, રૂપ જ્નેનારની આખમાં રહે છે. પણ કોઈ ક્યાં રહે છે એ મહત્વની વાત નથી—એ રહે છે એ જ બસ છે. એટલું જ નહીં પણ ગુણ ગુણીજનમાં જ વસતા હોવાને કારણે, એના સમાગમમાં આવનારને ઉપકારક થઈ શકતા નથી. રૂપ જ્નેનારની દૃષ્ટિમાં રહેલું હોવાથી એ અન્યને પણ આનંદ આપી શકે છે.

ગુણ એ બહુ ઉચ્ચ કોટિની વસ્તુ છે, એમાં વારંવાર પરિવર્તન થતું નથી, એ ચચક્ષ નથી, તેથી એ આધાર રાખવા યોગ્ય છે અને રૂપ ચચક્ષ છે, એનું રવરૂપ વારંવાર બદલાય છે તેથી એ આધાર રાખવા યોગ્ય નથી એમ કહેવું તે ખરાબર નથી. ખરી રીતે જ્નેતાં આપણે જે સુખની વાત કરીએ છીએ તે સુખ પોતે જ બહુ આધાર રાખવા લાયક ન હોય તે તેમાં કંઈ ખોટું નથી. આકાશ બહુ બેચુ છે. એમાં ઝાઝા પરિવર્તન થતાં નથી. એ હમેશ સ્થિર રહે છે અને પૃથ્વીમાં સતત ફેરફાર થવા કરે છે, કયાંક ધરતીકંપ થાય છે, કયાંક રેલ આવે છે, કયાંક જ્વાળામુખી ફાટી નીકળે છે, આમ છતાં લોકો આકાશમાં ધર બાંધતા નથી, પૃથ્વી પર જ બાંધે છે.

સર્વ ભૌતિક સુખો ઈન્દ્રિયગ્રાજ છે. આંખ, કાન, નાક આદિ ઇન્દ્રિયો વડે એ સુખ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. નાક દ્વારા સુંદર સુવાસનો અનુભવ કરી, કાન મારફત મીઠાં સંગીતનું શ્રવણ કરી, તેમ જ આંખો વડે અપૂર્વ સૌન્દર્યનું.

દર્શન કરી આપણે સુખાનુભવ કરીએ છીએ. શુણ્ણની જાનનામાં તેમ ધર્મ શક્ય નથી. શુણ્ણને ગ્રહણ કરવા માટે લગવાને કોઈ ઇન્દ્રિય જ આપણને આપી નથી. ૩૫ તો આંખે બિડીને વળગે છે, શુણ્ણને શુણ્ણવડે—અર્થાત્ દોરી વડે પકડીને ખેંચીએ તો પણ એ હાથમાં આવતા નથી.

સૃષ્ટિના આરંભકાળથી માણસ ૩૫ની ઝખના કરતો આવ્યો છે. પ્રાણીમાં ને પદાર્થમાં, આકાશમાં ને પૃથ્વી પર, કલ્પનામાં ને સ્વપ્નામાં સર્વત્ર એણે સૌન્દર્યને શોધ્યું છે. પ્રાચીન કાળમાં થઈ ગયેલા કાલિદાસથી માંડીને અર્વાચીન કાળના ગઈ કાલે મધરાતે બે સોનેટ લખીને સૂઈ ગયેલા કવિ સુધીના બધા જ કવિઓએ નાયિકાના સૌન્દર્યનું વર્ણન કર્યું છે. સર્વ દેશના ને સર્વ કાળના મોટા નાના બધા જ કવિઓ ને વાર્તાકારોએ પોતાની નાયિકાની શુણ્ણસમૃદ્ધિનું નહિ પણ તેની ૩૫સંપત્તિનું જ વર્ણન કર્યું છે. નાયકો—ક્યા ને કવિતાના તેમ જ આ દુનિયાના—પ્રેમમાં પડે છે તે નાયિકાના ૩૫ને જોઈને—એના શુણ્ણની પરીક્ષા કરીને નહિ નાયકોને જ નહિ, વાચકોને જોઈને રસ નાયિકાના ૩૫વર્ણનમાં પડે છે તેટલો તેના શુણ્ણદર્શનમાં પડતો નથી.

૩૫ અને શુણ્ણ એ બે વિરોધી વસ્તુ નથી એ બંને સાથે પણ રહી શકે, પરંતુ શ્રી અને સરસ્વતીની પેઠે એના સહવાસ બહુ વિરલ હોય છે. ૩૫વતી તેમ જ શુણ્ણવતી પત્ની મેળવતી એ કોઈ પણ પુરુષને માટે અત્યંત કાઠન વસ્તુ છે. પ્રથમ તો પત્ની—કોઈ પણ જાતની પત્ની—મેળવવામાં થોડીધણી મુશ્કેલી પડે છે. શુણ્ણવતી પત્ની મેળવવામાં એથી વધારે મુશ્કેલી પડે છે. ૩૫વતી નારના પતિ યવાનું અત્યંત મુશ્કેલ છે અને શુણ્ણ અને ૩૫ બંનેના લગાર મમી સૌભાગ્યવતીના પતિ યવાનું સૌભાગ્ય તો કોઈક વિરલ નરને જ સાપડે છે.

ખત્રાતી સૃષ્ટિમાં ૩૫વતી હોય ને શુણ્ણવતી પણ હોય એવી સ્ત્રીની અછત છે. સાહિત્યકારની સૃષ્ટિમાં એવી સ્ત્રીઓ મળી આવે છે એ ખરું, પણ એ સૃષ્ટિમાં પણ શુણ્ણ વિનાની પણ ૩૫ગણિ સમી નાયિકાઓ જોઈવી આકર્ષક લાગે છે—તેટલી વિરલ પણ શુણ્ણવતી સ્ત્રીઓ લાગી શકે ખરી. એવી સ્ત્રીનું વર્ણન કોઈ પણ કવિએ કે વાર્તાવેખકે કર્યું નથી, પરંતુ કોઈ શુણ્ણપક્ષપાતી વારતવવાદી લેખક—નદમુરત પશુ ખૂમમુરત અર્થાત્ ૩૫વિદોષી પણ શુણ્ણશાત્રિની એવી તુાયિકાનું વર્ણન કરતા લખે કે ‘એ આધેડ વયની સ્ત્રી પ્રજાપરાયણ ને જાડી હતી બંને આખે બાડી એવી એ સ્ત્રીની આખમાંથી સૌને માટે સમાન રીતે રોહલાવ નીતરતો. દાંત વિનાના એના બોખા મોઢામાંથી અસંખ્ય વાણી

નીકળતી નહિ. નાક એનું ત્રીજું હતું. પણ રૂવસાવે એ ત્રીજાવધી નહોતી. ગંઠા પગથી ચાલતી ત્યારે કીડી પણ ન છુંદાય તેની સંભાળ રાખીને એ ડગવાં ભરતી, કોડિયા જેવા એના કપાળ પર વિધાતાએ સદ્ગુણની રેખાઓ અંકિત કરી હતી. જડી, ટૂંકી ને ચપટી આંગળીઓવાળા હાથ વડે એણે અનેક પાયાકોને દાન આપ્યું હતું. શીશીના સાંઠાવાળું એનું ફસડી ગયેલા મોટા જમરુખ જેવું એાં પતિદર્શને પ્રકુલ્લ ચર્મને પહોળું થતું, સારે નાનકડી ગુફાનું દાર કોઈકે ખોદ્યું હોય એમ લાગતું. ટાલ પડેલા માથા પર એ હંમેશાં પારકી ચિંતાના ભાર ઉપાડતી. લોકો એના શરીરમાંથી છૂટતા પરસેવાની વાસથી દૂર લાગવા મથતા, પણ એ તો તેમની પાસે જઈ તેમનાં કામ કરી આપી પોતાના આત્માની સુવાસ ફેલાવતી. સદ્ગુણોથી ઠાંસીઠાંસીને ભરેલી ગુણ જેવી એ આધિક વયની સ્ત્રી પ્રભુપરાયણ ને જડી હતી. આહું વર્ણન કોઈકે કરે તો તે કેવું લાગે ?

‘બસ’ની વાટ જોતા જોભેલા એક ગૃહસ્થે દૂરથી કોઈ બદસૂરત સ્ત્રીને જોઈને પોતાની બાજુમાં જોભેલા બીજા ગૃહસ્થને કહ્યું : ‘કેટલી બદસૂરત યંત્રી છે ! એને કોણ પરણ્યું હશે ?’

‘હું’ એને પરણ્યો છું. લાઈ, એ મારી પત્ની છે.’ પેલા બીજા ગૃહસ્થે જવાબ દીધો.

‘માફ કરજો. મારી ભૂલ થઈ.’ પહેલા ગૃહસ્થે જરા છોલીસા પડીને કહ્યું.

‘ના છ, તમારી નહિ, ભૂલ તો મારી થઈ.’ પહેલા ગૃહસ્થે જવાબ દીધો.

આમ બદસૂરત સ્ત્રી સાથે લગ્ન કરવાં એ બૂવ કરવા જેવું છે એમ કેટલાકને લાગે છે. એથી જીવદું કોઈક સુંદર પત્નીને સાથે લઈ ને દરવા નીકળ્યાં હોય તો તેની જોનારાઓ અદેખાઈ કરે છે ને મોટેથી નહીં તો મનમાં પણ કહે છે, ‘ખરો નસીમદાર માણસ ! કાગડો દહીયરું લઈ ગયો.’ આવી ટીકા કરનાર દહીયરાં માટેની ન્યાયભાવના કે સહાનુભૂતિથી યોગ્યને આમ કહેતા નથી, પણ દહીયરું લઈ જનાર કાગડા તરફની અદેખાઈને લીધે જ કહેતા હોય છે.

આ બધા પરથી સમજશે કે રૂપવંતી નાર પ્રાપ્ત કરીને કોઈ પણ પુરુષ પોતાને સુખી માને તો તે કેવળ સ્વાભાવિક છે પણ અહીં કદાચ કોઈ એમ પૂછી શકે ‘રૂપવંતી નારનું સુખ ત્રીજું કેમ ગણાવ્યું હશે ?’ કેટલાકને

મન તો પહેતુ ને છલ્લુ સુખ પયુ એ જ છે પરતુ એને નીજુ ઝયાન મકાગ્ધુ આપવામા આવ્યુ છે. પેસો ઝળવો એ પહેતુ સુખ, ધેગ દીકગ ન હોય એ ખીટુ સુખ પેસા મેળ થા વગર આ જમાનામા રૂપવતી નાગ મગરી મુઝેલ છે, અને કદાચ મગે તો પયુ તેનું રૂપ ટકાવી રાખના માટે પદ પાવડા બીમ આદિ શૃંગારના ખર્ચાળ સાધનો જોઈએ તે ન મળી શકવાને કારણે રૂપવતીનું રૂપ ગ્રહેતુ નથી અને મતતિને તો પુત્રપ્રાપ્તિને ઉત્સવ સમાન માનના આપણા મગૂત કધિઓએ પણ માનુર્થોવનહર માની જુતાનીનો નાશ કરના ગણાવી છે પેમા ॥ પ્રભાવમા ને બાળકના અલાનમા જ રૂપવતીનું રૂપ ખીલે છે અને તે કારણે એ બેને એની પહેલા ઝયાન આપ્યુ છે

રૂપવતી સીએા દુનિયામા મહુ ઝોગી હોય છે એટલે એની નારના પતિ થઈને નીજુ સુખ મેળનલુ બહુ મુશ્કેલ છે એવી ચિંતા ક વાની પયુ જરૂર નથી કારણ કે આ પહેલા કશુ હતુ તેમ રૂપ જોનારની આખમા છે તેથી રૂપવતી નાર મેળનવાના પ્રયત્નમા નિષ્ફળ થનાર ચોતાને મળી હોય તે નાર રૂપવતી છે એમ માનમે-એના પ્રત્યે નજર ક તી વેળા 'હું રૂપવતી નારનું દર્શન કરી રહી છુ' એમ અદ્યાપૂર્વિક માનશે તો એ જરૂર નીજુ સુખ મેળવી શકશે જેને પત્ની મગે તેને માટે સૌથી સહે-દાર્થી મેળવી શકાય એલુ આ સુખ છે

મોઢું દુઃખ

આગ લાગે ત્યારે ફૂલો ખોદવા એસવું એ મૂખ માણસનું લક્ષણ છે. આગ લાગે ત્યારે એ ફૂલો ખોદવા કે ખોદાવવાનો વિચાર ન કરવો એ ગમાર પણ સમા મનુષ્યનું લક્ષણ છે. આગ લાગે તે પહેલાં ફૂલો ખોદી રાખવો એ ડાહ્યા માણસનું લક્ષણ છે અને પહેલાં ફૂલો ખોદાવી આગ લાગે તેની વાટ જોતાં એસવું અને આગ ન લાગે તો નિરાશ થવું, એ સામાન્ય માણસનું લક્ષણ અથવા ખરી રીતે કહીએ તો માણસનું સામાન્ય લક્ષણ છે.

કુદરત, માણસ ને જનાવર, એનો ભરોસો રાખવો કમનો નહિ. એ ક્યારે શું કરી એમશે તે કહી શકાય નહિ. ગદારથી શાંતિપ્રિય ને કોઈનું પણ ખૂટું કરવાનો વિચાર પણ કદી ન સેન્ધો હોય એવાં એ દેખાતાં હોય, તો પણ એ ક્યારે વિકરી જરી તે શુંનું શું કરી નાખશે એ એના હમેશના સહવાસમાં રહેનાર પણ જાણી શકતો નથી આથી સાચા માણસો કુદરત, માણસ કે જનાવર એ ત્રણે તરફથી જે કંઈ ભયપ્રમંગો અચાનક આવી પડે એમ હોય તે માટે પહેલેથી જ તૈયારી રાખે છે. આવી પડનારા દુઃખ કે અનિષ્ટને માટેની પહેલેથી તૈયારી રાખી હોય, તેનો સામનો કરવા અગાઉથી જ કમર કસીને સજ્જ થઈ રહ્યા હોઈએ તો અનિષ્ટ ને દુઃખનું જળ પોણું ધટી જાય છે.

પરંતુ જેને માટે પહેલેથી ખૂબ તૈયારી કરી રાખી હોય તે આવે જ નહિ, પછી ભલે તે મંકટ કે દુઃખનો પ્રમંગ હોય. પણ તે આવે જ નહિ-તો માણસ નિરાશ થઈ જાય છે. અનિષ્ટ પ્રસંગ માટે કંઈ પણ તૈયારી કરી રાખી ન હોય, એવો મનુષ્ય અકસ્માત એવો પ્રમંગ આવી પડતાં અસ્વસ્થ થઈ જાય છે, તે જ પ્રમાણે અનિષ્ટ પ્રમંગ માટે સારી ચેડે તૈયારી-કરી રાખી હોય, છતાં એવો કોઈ પ્રસંગ આવે જ નહિ ત્યારે પણ મનુષ્ય અસ્વસ્થતાનો અનુભવ કરે છે.

હમણાં થોડાક વખત પર દંડીનું મોજું શહેર પર ફરી વળ્યું હતું. અને લોહા મોઢેથી ટાઈપરાષ્ટર જેવો અવાજ કાઢી દાંત કકડાવતા કહેતા હતા કે ‘આવી ટાડ તો સો વરસમાં પડી નથી.’ ત્યાર પછી થોડા જ વખતમાં અને

સૂરતના પાડોશી નેકાકાકા મળી ગયા. સામાન્ય રીતે એઓ બહુ આનંદી રહેતા, પણ તે દિવસે પાસેના સગાને આગ મૂકીને તરત પાછા ફર્યા હોય એવો એમનો દેખાવ જોઈને મેં પૂછ્યું : 'કેમ કાકા, કંઈ ઉદાસ લાગે છે ?'

'ના, કંઈ નહિ. એ તે અમથું જ,' નેકાકાકાએ જવાબ દીધો.

'તો પણ ? થયું છે શું ?' મેં પૂછ્યું.

'થયું તો કંઈ નથી.' એમણે કહ્યું.

'ત્યારે હમેશા 'સારી દુનિયા જસ જનવ અપને મન તો મોજ' એમ કહેનારા તમે આજે આમ લીલા કેમ થઈ ગયા છો ?' મેં પ્રશ્ન કર્યો.

'ભાઈ, મનમાં સમજીને બેસી રહેવા જેવી વાત છે. મારે તો પેલા કે' છ કેની કે ન બોલ્યામાં નવ શુશુ તેવી વાત છે,' નેકાકાકાએ કહ્યું.

'એણું તે શું છે ? કહો તો ખરા.' મેં આશ્વાસન આપતાં કહ્યું.

'અરે જોને કહું તે સાલો હસે છે. જીંદગીના જીવ જીવ ને બિલાડીને હસવું આપ,' નેકાકાકાએ ફરિયાદ કરતાં કહ્યું.

'પણ કાકા, હું બિલાડી નથી. હું નહિ હસું.' મેં કહ્યું.

'આ સાલી ટાઢ ઝોછી થઈ ગઈ.' નેકાકાકાએ કહ્યું.

'તેમાં શું ? તેમાં તો તમાગ જેવા ઘરડા માણસને પણ આનંદ થવો જોઈએ.' મેં કહ્યું.

'આનંદ તે શું કપાળ થાય ? મેં સમસાએ આ સિંજનમાં કેમ તો કે ટાઢ બહુ પડે છે કરીને, સવાસો રૂપિયાનું ખાણી કરી, ગરમ કપડાં સીવડાવ્યાં ને કપડાં સીવડને આછવાં તે જ દા'ડાથી ટાઢ કમી થઈ ગઈ.' નેકાકાકાએ પોતાના દુઃખનું કારણ જણાવતાં કહ્યું.

'અત્યારે ટાઢ ઝોછી થઈ ગઈ તેથી તમે ઉદાસ દેખાઓ છો ?' મેં નવાઈ પામી પૂછ્યું.

'હારતો ! હવે મારાં ગરમ કપડાં જીંચા મૂકવાનાં થઈ ગયાં કેની ?' એમણે જવાબ વાળ્યો.

‘પણ તમને એમ નથી લાગતું કે ટાઢ ઓછી થઈ ગઈ તે સારું થયું ? આવી ને આવી ટાઢ રહે તો હેરાનગતિ કેટલી ભોગવવી પડે ?’ મેં કહ્યું.

‘તે હેરાનગતિને માટે તો મેં તૈયારી રાખેલી કેની ? હવે એ નકામી થઈ ગઈ.’ જોકાકાકાએ કહ્યું.

પ્રથમ પ્રણય, પછી પરિણય ને છેવટે પિતૃપદ, એ કુદરતી ક્રમિક વિકાસ સાધીને, પ્રભુતામાં પગલાં પાડી પ્રગતિને પંથે પડી ચૂકેલા એક કવિતારસિક ગૃહસ્થને, એમના મિત્રે એમણે પિતૃપદનું સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત કર્યું તે બદલ અભિનંદન આપ્યાં, ત્યારે એમના મોં પર જોઈએ તેવો જીવનનો ઉદ્દાસ ન દેખાતાં એ મિત્રે પૂછ્યું : ‘કેમ, કઈ તબિયત ઠીક નથી ?’

‘ના. જંનેની તબિયત બરાબર છે.’ કવિતારસિક સભજને જવાબ આપ્યો.

‘જંનેની ? કેની ?’ મિત્રે નવાઈ પામી પૂછ્યું.

‘માળકેની તથા એની માતાની.’ એમણે જવાબ દીધો.

‘હું તો તમારી તબિયતને વિષે પૂછતો હતો.’ મિત્રે કહ્યું.

‘મારી પ્રકૃતિ પણ સ્વસ્થ છે.’ એમણે કહ્યું.

‘ત્યારે મુખમંડળ પર ઉદાસીની કાલિમા શાને વારુ ?’ એમના મિત્રે એમનું અનુકરણ કરી લાવમય વાણીનો પ્રયોગ કરતાં કહ્યું.

‘ઉદાસી ? કાલિમા ? ના, ના, કશું નથી. હું તો મગ્નમા છું.’ કાવ્યરસિક ગૃહસ્થે પ્રાકૃત જનની પેઠે સામાન્ય લાષાનો પ્રયોગ કરીને કહ્યું.

‘એમ તમે મને જૂઠો પાડો તે ન ચાલે. તમને આ ગમ્યું હોય એમ નથી લાગતું.’ મિત્રે કહ્યું.

‘શું ગમ્યું હોય એમ નથી લાગતું ? એમણે પૂછ્યું.

‘આ.’ મિત્રે જવાબ દીધો.

‘આ એટલે શું ?’ એમણે ન સમજવાથી ફરી પૂછ્યું.

‘આ એટલે તમારે ત્યાં વંશવૃદ્ધિ થઈ તે’ મિત્રે ખુલાસો કર્યો.

‘ના, ના, એવું જરા પણ નથી. હું કંઈ સંતતિ-નિયમનનો ઉપાસક નથી. મને તો બાળકો બહુ ગમે છે.’ એમણે કહ્યું.

‘ત્યારે ઉદાસ કેમ લાગે છે ? કંઈ કારણ તો હોયું જ ને ?’
મિત્રે કહ્યું

‘એ તો અમથું તમને લાગતું હશે’ કવિતાના રસિયાએ કહ્યું.

‘ન કહેવું હોય તો ન કહેશો, મારો કંઈ આગ્રહ નથી, પણ મને ઉડાવો નહિ’ મિત્રે જરા દિલ્હીર થઈ ને કહ્યું.

‘ખોટું ન લગાડશો. આમા કંઈ ખાસ કારણ તો નથી, અને હું એવો ઉદાસ પણ નથી થઈ ગયો. પણ એ તો મને વિચાર આવ્યો.’ એમણે જવાબ દીધો.

‘શો ?’

‘તમને કહીશ તો મને ગાડા ગણી કાઢશે.’

‘કવિઓ તો ગાડા જ હોય ને ? એમા નવું શું છે ?’

‘પણ તમને ઘણું વિચિત્ર લાગશે.’

‘તમારી મોઢ વાત મને વિચિત્ર નહિ લાગે દિલ ખોલીને કહી દો. જેમ દિલ ખોલીને તમે કવિતા લખી નાખો છો તેમ”

‘મસ, એ જ વાત છે.’

‘શો ?’

‘કવિતા લખવાની.’

‘તો લખી નાખો પુત્રજન્મ થઈ ને પત્નીની સુવાવડ પર તો ધણી કવિઓએ કવિતા લખી છે.’

‘એ વાત નથી’

‘ત્યારે ?’

‘આ તો મને બધું લાગતો હતો કે એ દવે કદાચ પાછી નહિ ફરે. મારા જીવનઆલમમાં ઊંચા સમી ચમકીને એ આથમી જશે. વીજળાની પેઠે મારા જીવનમાં ફાટીવાર ઝગકારો કરી, પાછળ ઘોર અધકાર મૂકી ભૂગર્ભમાં એ વિપીન થઈ જશે. શબ્દાવલી ફાટીને આ એ સરી જશે....’

‘સમજાતું નથી.’

‘મને એ કંઈ નહોતું સમજાતું. પણ હૈયામાં ઊંડે ઊંડે કંઈક સહેવાય-
ન સહેવાય એવું દર્દ યથાં કરતું હતું.’

‘જાને તમને કે તમારાં પત્નીને ?

‘મને.’

‘ત્યારે તો તમને એ તમારાં પત્નીની પેઠે પ્રસવકાળની પીડા થઈ હશે—
કાવ્યના પ્રસવકાળની !’

‘હા, બરાબર એમ જ. મને એનું મુખ ફરી જોવા નહિ મળે એમ
લાગ્યા કરતું હતું. અને એક લાંબું વિરહકાવ્ય રચવાની મેં તૈયારી પણ કરી
રાખી હતી. હોદોની પસંદગી પણ કરી હતી. અનુબ્રુપથી શરૂ કરી ઉપગતિ,
વર્મતતિલકા, વંશરથ, હરિશ્ચી, પૃથ્વી, વિયોગિનીની હજારેક લીટી લખી નાખવી
એવો સંકલ્પ કર્યો હતો. તે માટે કાગળો પણ લઈ રાખ્યા હતા.’

‘ત્યારે લખી નાખો.’

‘હવે શી રીતે લખાય ? એ તો પુત્રને લઈ હેમખેમ હૉરિપટલમાંથી
ઘેર આવી પણ ગઈ છે !’

‘ત્યારે તો તમારાં પત્ની બાળકને લઈને હેમખેમ ઘેર પાછાં ફર્યા તેનું
તમને દુઃખ છે !’

‘ના, ના, એમ કહેવાય ? પણ આ તો કવિતા લખવાની તૈયારી કરી
રાખી’તી તે એને ગઈ એટલે વિચાર આવી ગયો. બાકી એના સિવાયનું શ્વન
જુ કદી પણ શકતો નથી.’

વધો પૂર્વે જિહારનો ધરતીકંપ થયો હતો ત્યારે જનમાલની કંપનાતીત
ચુવારી થઈ હતી. એ વખતે હજારો મનુષ્યો હેરાન થઈ ગયા હતા. પણ એ
બધા ધરતીકંપ થવાને લીધે હેરાન થયા હતા, અને તે જ વેળા હરકીશનદાસ
એમના ગહેરમાં ધરતીકંપ ન થયો તેથી હેરાન થઈ ગયા હતા. એ જ્યોતિષના
ને જોખીએના જળરા ઉપાસક હતા. જિંદગીના પહેલાં વીસ વરસ નિશાળના
પાણી પાનાર મહારાજ તરીકે કામ કરીને, ઉત્તર વયમાં જ્યોતિષ વિદ્યામાં—કેવળ
આપજળે (સાચેસાચા અર્થમાં આપજળે એટલે કે કોઈની, ખુદ જ્યોતિષશાસ્ત્રના
જ્ઞાનની પણ મદદ વિના) આગળ વધી નામ કાદનારા ગણપતિશંકર નામના

જોધી પર એમને અચળ, ગમે તેવા લયંકર ધરતીકંપથી પણ ન ડગે એવી શ્રદ્ધા હતી. દુનિયામાં સૌથી જૂઠામાં જૂઠો માણસ પણ પોતાના જીવનમાં જૂઠાણા કરતાં સાચું વધારે જોલે છે, એવા સર્વસ્વીકૃત ને સામાન્ય નિયમના અપવાદ તરીકે ગણપતિશંકરનું નામ સહેલાઈથી મૂકી શકાય. એમનો પ્રધાન રસ લયનક હતો.

એમના લવિષ્યકથનો હંમેશાં એવા લયંકર રહેતાં કે ને સાંભળીને ગ્રહો પણ લડકીને લાગી જવાનો વિચાર કરતા. ખિહારમાં ધરતીકંપ થયો તે પૂર્વે એમણે આગાહી કરેલી કે ગ્રહયોગને પરિણામે ભારે લયંકર અનિષ્ટો આવશે, રેવ આવશે, આગ લાગશે, આકાશમાંથી તારાના ઝૂમણે ઝૂમખાં તૂટી પડશે, ધૂમકેતુઓ રસ્તા પર આવીને ચાલવા માંડશે ને પોતાની પૂછડીના ઝપાટાથી ધરના ધર તોડી પાડશે. લોકો ધરખાર વિનાનાં ચર્ચજશે. વનમાં દાવાનળ પ્રગટશે. પક્ષીઓ આકાશમાં અદ્દર ને અદ્દર સળગી જશે ને જોનાં મોત આબ્યાં હશે ને તો મરશે જ, પણ મોત નહિ આબ્યાં હોય તે પણ જીવે જાડી પડશે.

ધણુઓએ એમની વાત હસી કાઢી હતી. પણ એ જોધીની લવિષ્યવાણી જેમ જેમ ખોટી પડતી જતી તેમ તેમ હરકીશનદાસની એમના પર શ્રદ્ધા વધતી જતી.

‘આ ગણપતિયો આ વખતે ખોટો પડ્યો એટલે આવતી વખતે એનું કહેવું જરૂર સાચું પડવાનું.’ એમ એ હમેશા કહેતા.

‘ગમે તેમ થાય, પણ તમે મરવાના નથી. પણ તમારું ઘર ચોક્કસ નૂરી પડશે એક ઇંટ પણ આખી નહિ રહે’ એમ ગણપતિશંકરે એમને કહેવું. તે પછી એમણે ધરનેા ભારે કિંમતનો વીંચો ઉતરાવી લઈ ઘર પડે તેની વાટ જોતાં એ જોહા હતા. એ પછી આકાશમાં સપ્તઝહોનું સંમેલન થયું ને ખિહારમાં ધરતીકંપ થયો અને હરકીશનદાસને હૈયે આનંદ થયો. પણ એમનું ઘર પડ્યું નહિ.

‘હજી ધરતીકંપના આંચકા આવશે. ઉત્તર દિશામાંથી દક્ષિણ તરફ જતા ધરતીકંપ આ શહેરની પણ ખબર લેતો જશે ને ત્યારે તમારા ઘરનો વારો આવશે.’ એમ એમને સંધ્યારો આપતા ગણપતિશંકરે કહ્યું હતું. અને પ્રચંડ ધરતીકંપના આચકાની વાટ જોતાં એ બેસી રહ્યા હતા. ત્રણ ચાર વર્ષ સુધી પણ ધરતીકંપ ન જ આવ્યો અને એમ ધરતીકંપના અનાગમને— એમનું મકાન તો ન જાગ્યું પણ એમનું દેહ લાગી ગયું, અને આખરે જાગેલો

હોયે એમણે આંખો મીંચી. બિહારમાં ધરતીકંપને લીધે ઘર પડી જવાથી અસંખ્ય માણસો દુઃખી થઈ ગયાં, પણ ધરતીકંપને લીધે (અથવા ધરતીકંપને અભાવે) ઘર ન પાડવાથી હરકીશનદાસ જેટલા દુઃખી થયા એટલું દુઃખી કોઈ નહિ થયું હોય.

આ મહાસત્યનો અનુભવ મને શોડા વખત પર થયો. મુ'બઈમાં જ્યારે રમખાણ ચાલી રહ્યું હતું ત્યારે, તેની સામે ઉપાયો યોજવા માટે રથળે રથળેથી જાતજાતની સૂચનાઓ કરવામાં આવી હતી. પુરાણી બાળવાર્તાઓમાં આવે છે કે રાજકુમાર અને એના મિત્રો પ્રવાસે નીકળી પડતાં ને કોઈક ઘેર જંગલમાં જઈને ત્યાં મુકામ કરતા, અને રાતને વખતે દરેક જણ વારો બાંધી તે પ્રમાણે ચોક્કી કરતો. એ જ પ્રમાણે પ્રવાસે નીકળ્યા વગરજ, ઘેર જંગલમાં નહિ પણ મુ'બઈની ઘીય વસતિની અંદર મુકામ કરવા હતાં, રાજકુમારો નહિ પણ સાદા કુમારો ને ગૃહસ્થોને રાતના વારો બાંધી હમણાં ચોક્કી કરવી પડતી. અત્યાર મુઘી કંઈ થયું નથી પણ કદાચ કંઈક થઈ જાય તેની તકેદારી રાખવા સ્વયંસેવકો આ રીતે તૈયાર થઈને પોતે ઉજાગરા કરી રહ્યા છે. છેકની જ રાત્રિથી આ રીતના ઉજાગરા કરી બેઘને ને આજસને ખાતે સારી રકમ જમા કરાવી બગાસા ખાતાં એક ભાઈ મને મળ્યા.

‘તમારા મહોલ્લામાં તો કંઈ નથી. તમને નિરાંત છે.’ મેં કહ્યું.

‘નિરાંત ? શાની નિરાંત ? આ જ રાતથી ઉજાગરા ખેંચું છું.’ એમણે જવાબ દીધો.

‘પણ તમારી બાહુ તો શાંતિ છે.’ મેં કહ્યું.

‘હા, પણ ચેતવા તો રહેવું જોઈએ ને ! અમે સ્વયંસેવકો તૈયાર કર્યા છે. રાતના સૌ વારાફરતી ચોક્કી કરે છે.’ એમણે કહ્યું.

‘હા, પહેલેથી તૈયારી કરી રાખવી સારી. પોતાના મહોલ્લાની ચોક્કી પોતે જ કરવી એ કંઈ ખોટું નથી. એથી સ્વાશ્રયનો ગુણ કેળવાય છે. લોકોમાં સ્વાશ્રયનો ગુણ કેળવાય એ મને બહુ ગમે છે.’ મેં કહ્યું.

‘એ તો સાચું છે. પણ આ ઉજાગરા કરી કરીને મરી ગયા, પણ થયું કંઈ નહિ.’ એમણે કહ્યું.

‘શું થયું નહિ ?’ મેં પૂછ્યું.

‘હર્ષજ નહિ, જગ સરખુ તોફાન, નાનકડું હમકયું, અમથી અફવા,
ઈ કરતા કાર્ત નહિ.’ એમણે હોતરેલે ચહેરે કહ્યું.

તે તો સાડુ થયું કેની ? તમારી ઇચ્છા એની છે કે તમારા મહોલ્લામાં
યુ કઈક સળગે તો સાડુ ?’ એ આશ્ચર્યથી પૂછ્યું.

‘સાડુ તો કેમ કહેવાય ? પણ અમે એટલી તૈયારી રાખી છે તે નકામી
ગર્હ કેની ?’ એમણે કહ્યું.

‘લક્ષા માણસ ! તમારા મહોલ્લામાં મંપૂર્ણ શાંતિ જળવાઈ રહી છે તેથી
મારે આનંદ માનવો જોઈએ, ઇશ્વરનો ઉપકાર માનવો જોઈએ, તેને ખદસે
। ગિવદા ખેદ પામતા દેખાવ છે।’ એ કહ્યું.

‘અમારા મહોલ્લામાં શાંતિ જળવાઈ રહી છે તે માટે પ્રભુનો અમે જરૂર
રાક્ષાર માનીએ છીએ. પણ આ તો જરાક-કઈક સાધારણ હમકલા જેવું
જ થયું હોત—’ આટલું પોતી એ મૂગા રહ્યા.

‘તો શું ?’ એ પૂછ્યું.

‘તો એમ લાગત કે આટલી રાતો ઉજાગરા વેઠ્યા તે કામમાં આવ્યા
ઠવને જરા સતોષ થાત’ એમણે જવાબ આપ્યો.

‘ત્યારે તમારે દુ ખને નોતરવું હતું, કેમ ?’

‘હા, કારણ કે દુ ખને મળવા માટે અમે તૈયાર હતા’ એમણે જણાવ્યું.

આમ, માણસ દુ ખ આવવાથી જ ડરતો નથી દુ ખ ન આવે તે પણ
એને કેટલીક વાર અણગમતું થઈ પડે છે જે દુ ખનો પ્રતિકાર કરવા માટે
પહેનેથી ઉભા થોડા રાખ્યા હોય, તે દુ ખ આવે જ નહિ તેના જેવું મોટું
દુ ખ ખીજી એકે નથી.

દુકાનનાં પાટિયાં

‘શાંતિ ને શુભેચ્છા એ અમારો મંત્ર છે’ એવું એક દવા વેચનારની દુકાને પાટિયું લગાવેલું જોઈ મેં દવા વેચનારને પૂછ્યું: ‘આ જાતનું પાટિયું કેમ લગાવ્યું છે?’

‘અત્યારે જુદી જુદી કામના માણસો માહોમાહે લડે છે ત્યારે, શાંતિનો સંદેશ લોકોને પહોંચાડવા માટે જધાઓએ આ રીતનાં પાટિયાં પોતપોતાની દુકાને લગાડવાં, તથા જહોરજહોરમાં પણ એટલી લીટી છેવટે ઉમેરવી એવી અમને સલાહ આપવામાં આવી છે અને તેથી અમે આ પાટિયું દુકાન પર લગાવ્યું છે.’ દવા વેચનારે જણાવ્યું.

‘પણ લોકોને શાંતિનો ઉપદેશ તો હજારો વર્ષોથી અપાતો આવ્યો છે, છતાં અશાંતિ ફેલાવનારાઓનો ધંધો હજી ધીકતો ચાલી રહ્યો છે, મોટા મોટા સાધુ ને સતોએ, પયગંબરોએ ને ઓલિયાઓએ લોકોને મંપીને રહેવાની સલાહ આપી છે, છતાં ભોંકો લગાવિના રહી શકતા નથી. તો સાધારણ દુકાનદારોએ લગાવેલાં આવા પાટિયાની અસર કેટલી થશે?’ મેં પૂછ્યું.

‘અસર તો જે થાય તે, પણ અમારી દુકાને ઘણા માણસો આવે છે તે જધા નહિ તો થોડાક પણ આ વાચે ને તેમના મન પર ચોડીઘણી પણ જાપ પડે તો બસ છે. કદાચ આનાથી કાયદો નહિ થાય તો પણ નુકસાન તો નહિ જ થાય ને?’ દુકાનદારે કહ્યું.

દુકાનદારનો ખુલાસો પહેલાં તો મને જઈ મંતોપકારક ન લાગ્યો. મને થયું કે પોતાની દુકાનમાં શું શું મળે છે, કયા ભાવે મળે છે અને પોતે કેણું છે એની વિગત દર્શાવતાં પાટિયાં દોય તો બસ છે. પણ એ દુકાનદાર શું માને છે, એનો મંત્ર શું છે, એ જધું એણે લોકોને જણાવવાની શી જરૂર? આને તો ‘શાંતિ ને શુભેચ્છા એ અમારો મંત્ર છે’ એટલું જ કરીને સંતોષ માને છે, પણ પછી આત્મકથા આલેખવાની વૃત્તિ વધતાં ‘પારવતી એ અમારી

વહુનું નામ છે. અમને જ છેકરાં છે. બે દીકરી ને ચાર દીકરા છે. એક દીકરી પરણેલી છે, ત્રણ દીકરા નિશાળમાં ભણે છે. ને ચોથો હજી ઘૂંટણીઆ તાણે છે' એવી જાતનાં પાટિયાં મારવાની એને ઇચ્છા નહિ થઈ આવે તેની શી ખાતરી ?

પણ પછી વિચાર કરતાં મને સમજાયું કે શિક્ષણ આપવાની, લોકોમાં જ્ઞાનનો પ્રચાર કરવાની આ એક નવી રીત છે. જાણીતા પરથી અભ્યાસ ને સહેલા પરથી અધરા વિષયનું જ્ઞાન આપવાની જેમ પદ્ધતિ છે, તેમ આ પણ ધારેલા પરથી અણધાર્યાં ને સંબંધ ધરાવતા પરથી સંબંધ વિનાના વિષયનું જ્ઞાન લોકોને આપવાની નવીન પદ્ધતિ છે. દવાવાળાની દુકાને જઈ અહીં કપી કપી દવાઓ મળશે તે જાણવાની ઇચ્છાથી પાટિયાં વાચનાર માણસને, એ વસ્તુનું જ્ઞાન થવા ઉપરાંત શાંતિ ને શુભેચ્છાનો સંદેશો પણ અભ્યાસે જ મળી રહે છે.

શિક્ષણપદ્ધતિના નવા નવા અખતરાઓ કરવામાં આવે છે. ભણવાનો બોલો એણે થાય ને તેનો રસ કાયમ રહે એવી પદ્ધતિ શોધી કાઢવા માટે એ વિષયના જાણકારો મથી રહ્યા છે. જ્ઞાન સાથે ગમ્મત એ ઘણા માસિકો ને પુસ્તકોનો મુદ્રાલેખ હોય છે. પરંતુ આ દિશામાં આ જાતનાં પાટિયાંઓ જેવું કામ કરી શકે તેવું કામ કોઈ શિક્ષણશાસ્ત્રી કે માસિક અથવા પુસ્તક ભાગ્યે જ કરી શકે.

સરત, મુંબઈ, અમદાવાદ વગેરે મોટાં શહેરોના વેપારીઓ આ વાત જાણતા હોય એમ લાગે છે. એ શહેરોના મુખ્ય લતાઓમાં ને કોઈ બેઝણ માર્કેટની લટાર મારે ને રસ્તામાં આવતાં બધાં જ પાટિયાં વાંચી જવાં એવો નિયમ રાખે તો, આખી જિંદગીમાં ન મળે એટલું જ્ઞાન એને એક દિવસમાં મળી જાય અને છતાં મગજને જગા પણ શ્રમ લાગે નહિ. આતું કારણ એટલું જ છે કે આ વેપારીઓ માત્ર વેપાર કરીને સંતોષ નથી માનતા, પણ લોકોને કંઈ ને, કંઈ શીખવવા માટે પણ તેઓ આતુર હોય છે. એ દુકાનદારો માત્ર પોતાની દુકાનની જાહેરાત કરવા પૂરતાં જ પાટિયાં લગાવતા નથી, પણ જાહેરાત, કલા, જ્ઞાન ને ગમ્મત એમ ચાર પ્રકારના ઉદ્દેશથી પ્રેરાઈને એઓ પાટિયાં મારે છે.

ગરમ લજિયાંવાળો માત્ર પોતાના લજિયાંની જાહેરાત કરી સંતોષ નથી માનતો, પણ 'શાંતિ એ મહાન ગુણ છે. ગરમાગરમ લજિયાં તેવાર છે.' એવું

એ પાટિયું લગાવે છે. 'આત્મા અમર છે ત્યા બાદશાહી મળશે' એમ એક ચાવાળાએ પોતાની દુકાનમાં પાટિયું લગાવ્યું છે અગ્રપથે મનુષ્ય આવું વાચીને ગૂંચવાય છે, માથું ખજવાળી એ વિચાર કરે છે, 'ગરમાગરમ ભગિયા ને શાંતિ વચ્ચે શો સંબંધ? અમર આત્મા ને બાદશાહી ત્યા વચ્ચે શું સંબંધ છે?' આનો જવાબ એને મળતો નથી અને એ વિષે વધારે ને વધારે વિચાર કરે જાય છે. આખરે 'શાંતિ એ મહાન ગુણ છે અને આત્મા અમર છે' એ જ્ઞાન એના મગજમાં વજ્રવેષ પેટે ઓટી જાય છે. જ્યારે જ્યારે એ ભગિયા ખાય છે અથવા ત્યા પીએ છે ત્યારે હમેશાં એને 'શાંતિ એ મહાન ગુણ છે' અને 'આત્મા અમર છે' એ વાત યાદ આવે છે. અને મહિનાઓ સુધી કોઈ સાધુ મહારાજના ભાષણો સાંભળી અથવા ધર્મશાસ્ત્રના પુસ્તકો વાચીને, જે જ્ઞાન શોધા વખત સુધી એના મગજમાં દાખલ થઈ લાગ્યા વખતનો કટાણો આપીને ચાલ્યું જતો, તે એના મગજને કટાણો આપ્યા વિના ભગિયા અને ચાના રવાદ નથા સુવાસની અસરથી મધમધણ ને મીઠું જનીને હમેશને માટે એના રમરણપટ પર કોતરાર્થ રહે છે.

એક 'હેરકટીંગ સલૂન' વાળાએ વાળ કપાવવા આવનાર જે ખુશીએ એણે તેની બરામત સામે પાટિયું લગાવ્યું છે; 'લગવાન સૌને જૂખ્યા ઉઠાડે છે, પણ કોઈને જૂખ્યો સુવાડતો નથી' આમાં સત્ય છે કે નહિ અને હોય તો કેટલું, અથવા લગવાન લલે કોઈને જૂખ્યા સુવાડવા માગતો નહિ હોય, પણ આ બાબતમાં 'મગવાન' કરતા 'ધનવાન'નું વનણ્ય વધારે છે, અને એ કેટલાકને જૂખ્યા ઉઠાડે છે ને જૂખ્યા સુવાડે પણ છે, એ હકીકત આ પાટિયું માગનારના હક્ષમાં કેમ નહિ રહી હોય એવા પ્રશ્નોને બાળુએ મૂકીએ, તો પણ હજમને આવું પાટિયું મારવાનું શું કારણ હશે, એમ આપણને પળેથી વાર એ પાટિયું જોઈને થવા વિના રહે નહિ.

૪ ૭ ૧૬

પણ હજમ એ ફક્ત હજમ નથી, એ જ્ઞાન આપનાર શુરુ પણ છે માણસના માથા સાથે એને કામ પડ્યું છે એ ફક્ત ઉપર ઉપરથી માથાની સફાઈ કરીને મતોષ નથી માની લેતો, પણ મસ્તક ઉપરના વાળનો મોજો દૂર કરી, બહારથી એને હળવું બનાવવા ઉપરાંત, તેની અંદર જ્ઞાનની સામગ્રી મૂકીને, એ માણસના માથાને બહારથી તેમ જ અંદરથી બને રીતે સુદર, સુધક ને સફાઈદાર બનાવે છે. અહીં તથા કાતર લર્નને એ જ્યારે માણસના માથાની ઉપર પોતાનો હાથ ફેરવી રહ્યો હોય છે, ત્યારે વાળ કપાવવા જેટલા માણસને પોતાના વાળ કપાય છે ને માથું હલકું થાય છે, એવું જ્ઞાન થાય છે પણ એની સામેનું પાટિયું વારંવાર એનું ધ્યાન ખેંચતું નહીં 'મગવાન કોઈને જૂખ્યા રાખતો નથી' એ વાત એના મગજમાં ઉતરતી હોય છે અને એથી સાથે એના

મગજની ઉપર ને અંદર બંને ઢેકાણે સમારકામ ચાલી રહ્યું છે તે એ વ્યથિતો નથી અને આમ માથા ઉપરનો બોભો હિતરાવના ગએયો માણુમ માથાની અંદર પણ કંઈક બગીને આવે છે અને તેની એને ખામર પણ પડતી નથી.

‘મસાણુનો સામાન અહીં મળશે’ એવી મતલબનુ પાટિયુ એક દુકાન પર લગાવેલું અચાનક મારા જોવામાં આવ્યું. મસાણુ શબ્દ જ એવો ભયકર છે કે એનો કોઈ ઉચ્ચાર કરે તો તે પણ આપણને અસહ્ય લાગે છે એવી સાથે સંગઘ ધરાવતી કે ‘વસ્તુનો વિચાર પણ દુખ ને ચિંતામાં ધકેલી દે છે રમશાનનો સામાન વેચનાર એ દુગનદાર એવી ચુરાર્થથી ને એવી કનાપૂર્વક એ પાટિયાની રચના કરી હતી કે વાચનાર મે ધડી મુગ્ધ થઈ ત્યાં જાઓ રહે, રમશાનની બરાનકતા એના મગજમાંથી સર્જી જાય અને તેને ધાંને લગનનો ઉલ્લાસ પણ વાગે જનાર રહે.

ચોરીમાં પરણ્યા મેઢેલા વર તથા વહુના તેમ જ સારા મારા લૂગડા ધરેણા પહેરી બાજુમાં જામેલા સો તથા પુરુષાના ચિત્રો એ મોટા પાટિયા પર સુદર ગીતે ચીતગાયા છે, એ જોઈ આ કોઈ મસાણુનો સામાન વેચનાર સાધારણ દુકાનદાર નથી, પણ પાટિયાની રચના, તેની અવકૃતિ, ને તેને ગોઠવવાની કતાનો જાણકાર, માનવસ્વભાવનુ ઊંડુ જ્ઞાન ધરાવનાર ને લગ્ન તથા મરણ જેવા પગપર વિરુદ્ધ લાગતા મમજો તર્ક, સમાન દષ્ટિથી જોનાર કોઈ કલાકાર દિલસર છે એમ આપણને લાગે છે એમલું જ નહિ પણ વિવેકી વાચનારને તો રમશાન ને લગ્નની ચોરી બંને ધ્રુવરની ને વેપારીની દષ્ટિએ સરખા જ છે એક દહાડો મારા સારા કપડા પહેરી પગથુરા એસનાર અથવા પગલાવવા જનાર સૌને રમશાને જવાનું છે, મૃત્યુ પછીના અંજનપયા પ્રદેશમાં માણસની શી ગતિ થશે તે જોમ કોઈથી જાણી શકતું નથી, તેમ પંડયા પછીના અગાધ જીવનપ્રદેશમાં પણ મૃત્યુનું શું થશે તે કોઈથી કદી શકાતું નથી આતુ અપૂર્વ જ્ઞાન ગમ્મન સાને વિના પ્રયત્ને મળી રહે છે.

સોનાપુરના રમશાનની લીંતો પર સિનેમાની જાહેરખબરો મોટા મોટા અક્ષરે લખાએની જોઈ તથા સિનેમાના નટ અને નટીઓની સુદ જબ્બીઓ ચીતરાએની જોઈ, ઘણાને નવાઈ લાગે છે કે ‘અહીં રમશાનની લીંત પર આ જોભે !’ પણ આમાં પણ એ ચીતરાઓનો ઉદ્દેશ ફક્ત દિલોની જાહેરાત કરવાનો હોતો નથી પણ માનવજીવનમાં આનંદ ને ગ્રામ, ઉલ્લાસ ને વિપાદ, રમશાન ને સિનેમા, મહાંઓ ને અભિનેતાઓ સૌને રચાન છે અને મર્વને

અંતે આખરે રાખ છે, એ મહા સત્યનો ગૃહ રીતે ગોઠ આપવાનો પણ એમાં હેતુ રહેલો છે. એ ઉપરાંત સારી સંસારી કિલ્લોની જાહેરાત ને સારાં નટનટીઓનાં ચિત્રો જોઈ, શોકાકુચ યઈ ગએલા અધુઓના મનને જરા આશ્વાસન મળે છે ને ખીજી દુનિયાના વિચારે ચડેલાં એમના મગજ આ દુનિયા તરફ ફરી ખેંચાય છે.

શિક્ષણ આપવાની આ ખેનમૂન કલા માત્ર પાટિયાંથી જ અટકે એ ઠીક નથી. એનો પ્રચાર વિશાળ રીતે જુદે જુદે રચળે થવાની જરૂર છે. વર્તમાન-પત્રોમાં જાહેરખબર આપનારાઓનું ધ્યાન પણ આ તરફ ખેંચાયું છે એ આનંદની વાત છે.

સમુદંતી સપાટીથી સાગ હજાર ફીટની ઉંચાઈએ કાટખૂણો રચીને જિભેલા, એક ઘરફના ખડકના ચિત્ર નીચે જ સિગારેટના ડબ્બાનું ચિત્ર એક વર્તમાનપત્રમાં જોઈ મને આશ્ચર્ય થયું કે આવા જળરદરત ખડકની હેડે સિગારેટનો ડબ્બો શી રીતે રહી શક્યો હશે? પણ લખાણ વાચતા જણાયું કે એ તો કોઈ સિગારેટની જાહેરખબર હતી, અને ઘરફના પહાડનું ચિત્ર તો એ સિગારેટ બનાવનારી કંપનીએ, વાચનારના જુગોળના યાનમાં વૃદ્ધિ કરવા ખાતર આપ્યું હતું. સિગારેટના ડબ્બાને ને એ ઘરફના ખડકને કશો જ સંબંધ નહોતો.

આ જ રીતે પ્રાચીન કાળમાં આપણે ત્યાં વેદક તથા રસાયણવિદ્યા કેવાં કૃત્યાકાત્યાં હતાં, તેનું જ્ઞાન સચિત્ર રીતે ખીજી એક કંપની વારંવાર આપતી રહે છે. ખરું જોતાં પ્રાચીન કાળના ઇતિહાસ, જુગોળ, વિદ્યા, સંસ્કાર આદિ સાથે એ કંપનીને આગ્રી લેવાદેવા નથી. પણ ભટ્ટીઓ બનાવી તે પર દવાનાં દૂંડાંઓ મૂકી, દવા તૈયાર કરતા જટાધારી ઋષિમુનિઓ, જિંઝા આસન પર સૂઈ રહેલો એકાદ જટાધારી દરદી અને તેની આસપાસ દવા તૈયાર થાય કે તરત દરદીને પાઈ દેવા માટે અધીર બનીને જિભેના તરુણ જટાધારીઓ, આ સર્વેનું ચિત્ર આપીને અસહના વખતમાં આપણે ત્યાં દવાદાર શી રીતે તૈયાર થતાં તેનું જ્ઞાન લોકોને કેવળ પરોષકાર વૃત્તિથી આપવામાં આવે છે.

આ પ્રમાણે લોકોને શિક્ષણ મળ્યા કરે એવી રીતસરની ને મંગીન બચવ-વરથા કરવાની જરૂર છે. બધાં જ પાટિયા મારનારાઓને કંઈને કંઈ વચનો એ પાટિયાં પર ચીતરવાની ફરજ પાડવી જોઈએ. વર્તમાનપત્રોમાં જાહેરખબર આપનાર સૌ કોઈને, કોઈ રીતે લોકોના યાનમાં વૃદ્ધિ થાય એવી વાર્તા, હકીકત, નોંધ કે નિમંધ પણ પોતાની જાહેરાતની સાથે પ્રસિદ્ધ કગવતા રહે એવી ગોઠવણ કરવી જોઈએ.

ઐતિહાસ જૂજોળ જૂમિતિ, માનસશાસ્ત્ર આદિ વિવિધ વિષયોનું જ્ઞાન આ રીતે સહેનાઈથી મળી શકે ક્યુ મનન કયો સાલમા બધાધુ ઠંડુ એ જનગુના માટે બધા હિત્સુક હોતા નથી જતા ઘણા મનનમાસિકો પોતાના મકાન પર એના બધાયાની સાલ કોતરાવે છે અને કોતરાવે, પણ જોડે જોડે પાસીનું યુદ્ધ કયારે યધુ, જાબર કશી સાલમા મૃત્યુ પામ્યો, સરસ્વતીચંદ્રનો પહેનો ભાગ કયારે બહાર પડ્યો, કનાપીના ગોમના સાથે શ્યા વર્ષમા લગ્ન થયા નત્યાદિ મદત્તના બનાવેની સાલ પણ એમણે પોતાના મકાન પર કોતરાવવી જોઈએ

ધણા માણસો જની પર પોતાનું નામ લખાવે છે. કેઈ કેકાણે જૂવી જનાય કે કેઈ ચોરી જય તો પાછી મળી આવે એવા હેતુથી પ્રેરાઈને એઓ એમ કરે છે. પણ ગએની જત્રી, નામવાળી કે નામ વિનાની, પાછી ફરતી નથી એ હખીત છે આમ જતા નામ અને એઓ જત્રી પણ લખાવે, પણ જત્રીના માનિકનું નામ દાડા પર ને કપડા પર જુદાજુદા રાજઓની વસાનલિ, તેમના નામ તથા જન્મ, રાજ્યારોહણ ને મરણની સાલ સહિત મોટા અક્ષરે લખાવ વામા આવે નો, એથી એ જ્યારે જત્રી હિધાડીને ફર ત્યારે ફરતા પુસ્તકાલયની પેઠે ફરતી જ્ઞાનશાળાની ગરજ સરે ।

આવી તો કેઈ કેઈ તરડીયો કરી શકાય અને એ રીતે સામાન્ય માણસના જ્ઞાનમા, એ જાણે પણ નહિ તે રીતે, રાજ ને રાજ વોડા વોડા વધારે થતો રહે એવી યોજના કરીને, આપણે ખરેખરા અર્થમા જ્ઞાનની પરજ આડી શકીએ

प्रभन्त दांपत्य

કુટુંબમેળો

ખુશી ઉપર બેઠાં :

શ્રી જ્યોતીન્દ્ર દવે તથા તેમનાં પત્ની શ્રીમતી કરમુખજીન દવે .
 ઊભેલાં : શ્રી જ્યોતીન્દ્ર દવેનાં પુત્રી શ્રીમતી રમા
 પુત્રો : શ્રી પ્રદીપ દવે તથા શ્રી અસીત દવે અને
 શ્રી જ્યોતીન્દ્રના જમાઇ શ્રી અપૂર્વકુમાર પુત્ર સાથે

લગ્નના ઉમેદવાર

રૂઢિણ :—ગિરિજાપ્રસાદનું દીવાનખાનું.

(શંકરીઓ ફર્નીચર સાફ કરે છે.)

શંકરીઓ—દહાડે દહાડે સાહેબની મહેરબાની કરી થતી જાય છે. છોકરી મોટી, ન્યાત નાની, અને વરની અછત, તેમાં મારો શો વાંક? અથવા બધો વાંક મારો જ કેની? નાનપણમાં રમાડી રમાડીને મેં જ એને મોટી કરી, તે હું એની ન્યાતનો નહિ માટે જ એની ન્યાત નાની અને વરની અછત છે કેની?...પણ આજે કોણ જાણે શી ધમાલ છે તે સમજ પડતી નથી. સવારનો ફર્નીચર માફ કરું છું, પણ કંઈ વળતું નથી; બિલકુલ હું અને ફર્નીચર બંને મેલાં ચર્મએ છીએ.

(ગિરિજાપ્રસાદ ચિંતાગુર ચહેરે પ્રવેશ કરે છે)

ગિ૦—અધ્યા શંકરીઆ! કેમ, હજી સાફ કરી રહ્યો નથી કે?

શં૦—સાહેબ, ધૂળની તમારા હિપર બહુ મહેરબાની છે. હું એને જેમ જેમ કાઢું છું, તેમ તેમ એ વધારે ને વધારે આવે છે. રાંડની જાત જ અવળચંડી! વળી આ ફર્નીચરની ઉંમર પણ નહીં નહીં તો સાહેબ, તમારા જીવડી હશે, એટલે એને હળવે હળવે ખંખેરવું પડે. પણ સાહેબ, આજે આપણે ત્યાં શું છે?

ગિ૦—એની, ચીખાવણા, તારે શી પંચાત? જો, આજ તદ્દન સખણો રહેજે, નહીં તો પગાર મારી પાસે લેવાનો છે તે યાદ છે કે?

શં૦—અરે વાહ! હું જ તમને દરરોજ યાદ દેવડાતુ છું ને! પણ તમે યાદ ગણો છો જ ક્યાં? આજે ફીક યાદ રહ્યું છે. આજે તો પગાર આપી દેશો કેની? ૭ મહિનાનો બાપી—

ગિ૦—ચુપ રહે મુગ્યા! ૭ મહિના પરની વાત આજે કરીને શું કામ છે? પણ મુદ્દાની વાત રોજની માફક આજે પણ બાપુ પર જ ગદી ગઈ. જો સાંભળ, આપણી કાપી હવે ઉમરલાયક ચર્મ છે.

શં૦—સાહેબ, ૨૫ વર્ષની પોરી—નાદાન છોકરી—તે હિમરલાયક કહેવાય?

ગિ૦—હિમરલાયક તો ખરી જ કેની! અરે! એની મા એવડી હતી, ત્યારે મા પણ ધર્મ ચૂકી હતી.

શં૦—એવડી હિમરમા આપણી મા ધર્મ ચૂકી?

ગિ૦—એવઠું! આપણી નહીં, પણ આપણી કાકીની. જો, હવે વચ્ચે બકળક નહીં કરતો. સાબળ, અમારી ન્યાતમાં સારો, ભણેલો, ગણેલો, હોશિયાર છોકરો નહીં મળવાથી—

શં૦—અમારી ન્યાતમા છે. હું. રતનીઓ, ભાણીઓ, બધા સાહેબ, તમે કશા તેવા જ—

ગિ૦—ચુપ! બકવાટ ન કર. અમારી ન્યાતમાં એવો છોકરો નહીં મળવાથી લાયક વર શોધવા માટે મેં એક યુક્તિ કરી છે. જો, આ મેં પેપરમાં નોટિસ આપી છે તે સાબળ—

શં૦—તમારી ન્યાતમાં પોટિસથી લગ્ન થાય? અમારી ન્યાતમાં તો પહેલાં પોરો ને પોરી—

ગિ૦—મૂંઝા મર, સાબળ—(વાંચે છે.) “જોઈએ છે, જોઈએ છે, જોઈએ છે.”—

શં૦—સાહેબ, ત્રણ વર જોઈએ છે? હું, ભાણીઓ ને રતનીઓ, ત્રણ કુંવારા જ છીએ

ગિ૦—ચુપ રહે ગણેડા, નોટિસ સાબળ—(વાંચે છે.)

“જોઈએ છે, જોઈએ છે, જોઈએ છે. લાયક કે-યા માટે લાયક વર-કન્યાએ વીમ દિવાળી ને આશરે તેટલી જ હોળી જોઈ છે. કન્યા કેળવણીથી, ભણેલીગણેલી, કાલીકમરી, ધરકામ, બદારકામ, ગૂંચણકામ, સીવણકામ, સોવનાં કામો, કાતરનાં કામો વગેરે સર્વ કામોમા નં. ૧. પાકસાત્ર ને બીજા બધાં શાસ્ત્રોમાં નિપુણ. ચિત્રકળા, વાદ્યકળા તથા બીજી ચોસડે કળામાં કુશળ. સાધારણ લોકથી સમ-જન્ય પણ નહીં એવી હોશિયાર. ઘરોરે સશક્ત—કર્ષક કારિયાવાદી બેરાં જોવી. દેખાવે સાધારણ રૂપાળી પણ કઢી સકાય. ધર્મની કેળવણી લીધેલી છતાં સુધારક. ૨૫સાવે હસચુખી છતાં વખત આવે ત્યારે રડી પણ શકે ને રડાવી શકે. જોઆ કુળની, જોડી ન્યાતની, છતાં બહુ જ જોઆ કદની—છેક જોંટ જોવી નહીં. દૂંકામા જોને જોઈએ તેવી, સર્વ રીતે સકળચુખવખ.”

શં૦—સાહેબ, આપણાં બહેન આવાં ક્યાં છે? એ તો બિલટાં એક જોઈ આંખવાળાં ને કંઈક લાંબી ને “તતત.....કુ” કરતી જીલવાળાં છે!

ગિ૦—(શંકરીઆનો કાન પકડીને) યુષ, બદમાસ! ન્યુસપેપરમાં તો બધું એમ જ લખાય. તું શું સમજે? પણ જો, આ વાત મારી આગળ બોલ્યો તો ઠીક છે, પણ ખીજા કોઈ પણ આદમી આગળ બોલ્યો તો તારી જીલ બધું લાંબી છે તે દૂંકા કરી નાખવી પડશે, સમજ્યો?

શં૦—વારુ સાહેબ, તમારા આગળ બોલ્યો તેમાં ક્યાં કોઈ આદમી આગળ બોલ્યો છું? અમારી ન્યાતમાં તો એવી ખોડખાંપણવાળી કન્યા—

ગિ૦—યુષ, હેવાન! સાંભળ, હજી બાકી છે. (વાંચે છે) “કન્યાનો ઉમેદવાર લાણેલોગણેલો, કુધીન, મુશીલ, રૂપવાન, ગુણવાન, ધનવાન—”

શં૦—(સ્વગત) હેવાન—

ગિ૦—“હોવો જોઈએ. ઉમેદવારોએ સૂરતના જૂના અને જાણીતા શેઠ ગિરિજાપ્રસાદને રૂબરૂ મળવું.” સમજ્યો? આ મહેગખબર છપાવ્યાને આજે આઠ દિવસ થઈ ગયા છે, અને મારા પર આજે ત્રણચાર જણાના આવવાના કાગળ પણ આવી ગયા છે, માટે જો આવે તેને બરાબર માન આપી મારી આગળ હાજર કરજો.

(બારણે અવાજ સંભળાય છે : “શેઠ ગિરિજાપ્રસાદનું હાઉસ-આઈ મીન-ધર આ જ કે !”)

જા, જલદી બારણું ઉઘાડ.

(શંકરીઓ જઈને રણધીરને લઈને આવે છે.)

ર૦—મહેતાજી, બહેર ધડ મી. ગિરિજા—(શંકરીઆ સામું જોઈ) આહ, આઈ બેગ યોર પારડન. મિસ્ટર-અરે-રાજમાન રાજેશ્રી ગિરિજાપ્રસાદ ક્યાં છે ?

૨૦—Oh, very sorry ! I did not know you at first. But you don't look Girijaprasad ! (અરે ! ધણો દિલ્હીર, ધણો દિલ્હીર મેં આપને પ્રથમ જોળખ્યા નહોં, પણ તમે ગિરિજપ્રસાદ જેવા જણાતા નથી,) well (હીક) આપની daughter (હોકરી)ના દર્શન કરાવશો ?

ગિ૦—મિ રણધીરરાય, બેસો, જરા આરામ લો, શી ઉતાવળ છે ?

શ૦—સાહેબ, કાંઈ બામણો બારણે બેસો બેસો અંદર આવવાનું ગીત ગાય છે, તેને બોલાવું ?

ગિ૦—હા. જા. તેડી લાવ

(શંકગીઓ જઈને રવીન્દ્રને તેડીને આવે છે.)

રવીન્દ્ર—“વાચી ચેપરમાં જરૂર વરની, આવ્યો અહીં ધાઈ હું, બેસો દાર વિષે પરતુ વચમાં, આહું બિસાહું નડધુ નામે છું હું રવીન્દ્ર, સર્વ કવિમાં, છું હિન્દ્ર તેવો વળી, માટે પૂજ્ય શ્વસુર આપ અરપો, કન્યા રૂડી આપની.”

૨૦—નોન્સેન્સ, નોન્સેન્સ મિ ગિરિજપ્રસાદ, આ ઇન્ડિયટ કોણ છે ?

રવીન્દ્ર—(ગાતા) “રે ઓ મિસ્ટર, થાવ યુપ, નહોં તો જિહ્વાથી જુદા થશો,”

૨૦—મિ. ગિરિજપ્રસાદ ! Your son-in-law cannot be insulted in his very house-in-law.

ગિ૦—શાંત થાઓ, સાહેબો ! શાંત થાઓ. આવો કવિરાજ ! વિરાજો.

શ૦—સાહેબ, કાંઈ મસાણાના લાકડાં જેવો, સાડા પાચસેરની પાધડીવાળો છુદ્દો ધરમા આવવા માગે છે.

ગિ૦—આવવા દે.

(મનમોહનદાસ બિધરસ ખાતો ખાતો પ્રવેશ કરે છે.)

મ૦—કેમ સાહેબો, મજામાં તો ખડા કેની ? ટમાડામાં ગિરિજપ્રસાદ કોણ છે ?

ગિ૦—આવો શેડીઆ, તમારો કાગળ મને મળ્યો હતો.

મ૦—અને હવે હું મળવા આઈ વો છું

૨૦—(રવીન્દ્રને) આ કોણ છે ?

રવીં—(ગાતાં) ઓ મૂર્ખ તારા સમો.

ર૦—All idiots! (બધા મૂર્ખાઓ!)

મ૦—શેટ, જડાક આમ ટો આવો. માડે કંઈક ખાનગી વાટ કહેવાની છે.

ગિ૦—(ખાબુએ જઈ) બોલો શેટ! શો હુકમ છે?

મ૦—જડાક હજી ખસ્ટા આવો. હજીક જડાક. (કાનમાં) ટમાડો હાં લાવો.
(બને પીછાડીમાં હાથ મેળવે છે.)

રવીં—ખિલકુલ એટિકેટની બહાર. શું આ બન્ને જણ ખેસ નીચે shake-hands કરે છે?

રવીં—“થાયે આમ લીલામ દામ લઈને, કન્યા રૂપી ધામનું!”

ર૦—(એકદમ જીભો ચર્ચને) Nonsense! selling your daughter, Mr. Girijaprasad?

ગિ૦—સાહેબો, શાંત થાઓ. રજુધીરરાય! આ તો ખીજી વાત છે. (શેફને) શેટ, પાલવે તેમ નથી.

મ૦—શીકડ નહીં. પન શેટ! જડા વિચાર કડો, કોઈ દાડો નહીં કપડો હોય એવો ફૂંટીના મૂળમાંથી વિચાડ કરો. બે મિનિટ વિચાડ કડો. પાંચ મિનિટ વિચાર કડો. પચાસ મિનિટ વિચાર કડો. પન લગાડ વિચાડ કડો. (રજુધીરને બતાવી) આ વિલાયટી બંડર જેવા શેટ કાણુ છે?

ર૦—Silence! you old goose! શુદ્ધ! બે વર્ષ વડેલા કુદપાડે જવું છે? Do you know me? Do you want to test my powers? જોવું છે બેટમજી?

મ૦—ભાઈ! ટને નહીં, ટને નહીં, હું ટો (અદ્ધર હવાને બતાવી) ખેલાને કરોટો. ટને નહીં.

ગિ૦—સાહેબો, તમે તકરાર ન કરો. જરા શાંતિ રાખો.

(શંકરીએ સુવધીકારખાન સાથે લડતો લડતો આવે છે.)

શ૦—સાહેબ, આ પાંડિયો ના કહી તો પણ ઘુસી આવ્યો.

ગિ૦—વારુ, એનું નામ?

શ૦—ફિકરથી ખૂલતા કાન.

હું—(શંકરીઆ સાથે લાકડી ઊગામી, ગિરિજાપ્રસાદ માથું ઝેંઈ) જનાબ, મેરા ઈસ્મે શરીફ ઝુલફીકારખાન. આપકી દુખ્તગકી તારીફ અખબારમે પઢકે હસ પર મેરી જાન હો ગઈ હય કુરખાન.

મં—આ વડી કેન ફૂટી નીકળ્યો ? જાને માઠું સાડું ગડમીનું દડદ ! વચમાં જ ફૂટી નીકડે !

૨૦—Who is this cursed rascal ?

ગિ—(ઝુલફીકારખાનને) તુમ કાણુ છે ?

હું—માપકે બાપકે બાપ ખુઝે માલુમ નહીં કે કેન થા. મગર મેરા વાલિદ કિસીકુ ખોલતા થા કે વો નિઝામ સરકારકા વઝીર થા. વઝીરી દરમ્યાનમે 'ઉનોને' કુછ ગવતી છી. હસકા નામ ખાનસાહેબ ખુશરંગ થા. ઈસિ વજ્જે નિઝામ સાહેબને ઉન્કો ખરતરફ કિયા. વો દિલ્હી આકર રહેને લગા. દિલ્હીમે 'ઉનોને' ખાનકી બડી બખાર ખોલી. મગર ઈસિમે બડી ખોટ આ ગઈ. મેરા બાપ અત્તીગદમે પઢતા થા વો વ્હા પર અપસી રાહ પર ચઢ ગયે કે વાપિસ આનેકે મિયે હસકા બાપને ચેસે ભેજ દિયા જલ્લી વો આ સકે અલિગદમે આકર વો ધધા કરને લગા ઔર મેં ઈધિર ઉધર હુમનેકુ ચલા ગયા. હય ખરસ ઠેરકે જખ ઈધિર આયા, તો ન મિલા બાપ ઔર ન મિલિ અમ્મા ! ખુદા માલુમ કાધિર ભાગ ગયે ! ઈધિર આકર મરજીદમે ઠહરે ઔર કિસી દુધવાલેકી દુકાન પર કોઈ અખબાર પઢ રહા થા. વ્હાં મેને સૂના કે આપકી લકડીકુ ખાલિદ આહીયે. તો મેં ચહાં આકર હાજર હો ગયા. ખાનદાન, અકલમદ, ઔર સન કુછ જાનનેવાલે ઈનસાનોમે—

૨૧—તુમ એકલા જ હેવાન જોસા છો.

મં—અઈવા ! હું દે વડોદરામા ગાડી હાંકટોટા ને. હું દોડી જ ગાડીમા દાગી ટોશાન ઇથુ ટારે ભાગી આઈવોટા ને.

હું—અબે ચૂપ રહો ચાચે ! મેં આપકી સાથ ખાત નહિ કર રહા હું.

૨૧ી—“જરો એ શુભ કન્યકા યવનના ગેહે શું લજ્જા ત્યજી ?”

“ખર ! અફસોસ ! દોઢ હજાર અફસોસ !” આર્યને બદલે યવનને આવાસે બેલી એ કન્યકા કાગળને બદલે ધૂળ પર લખાયેલી કવિતા સમી, નીરમ, નિર્માલ્ય ને નિરુપયોગી થઈ જશે.

૨૦—એઈ નાદાન ! તું જાતે મુસલમાન છે, ને હિંદુની Girl-I mean—હોકરી લેવાનું મન રાખે છે ?

હું—અય ઇંગ્લિશ ડ્રેસવાળા જવાન, તુમ ચે નહિ જાનતા કે મુસલમાનોડો બી ખુદાને ખતાયા હય ? અય ઇંગ્લિશ બજારચી ! સમજ લે કે શાદીસે હિન્દુ—મુસ્લીમ એકદિલીકા પાયા જાડ જાયગા. જડા મજબૂત હો જાયગા (ગિરિજાપ્રસાદને) શેઠ ! આપડી લાડકી મેરેકુ દો. રામ જોર રહેમાન એક હો જાયગા !

મ૦—શેઠ, ગઢેડાને અંખાડી ના શોભે આતું રટન આ ખાંડીઆને ના આપી દેટા. આપણા હજાડ વધારે.

૨૦—સ્વર્ગમે નિધનં મયઃ પરધર્મા શ્રેયાવહઃ !

૨૦—First come, first served. મહેરબાનો, હું જ પહેલો વરાઈ ચૂક્યો છું. None of you has any right to stand here.

હું—હજુર, ચે ઇંગ્લીશ ડ્રેસવાળા બંદર જડા બદમાસ હય.

૨૦—Nonsense ! Foolish !

૨વી૦—(ગિરિજાપ્રસાદને) “હું હું ગ્રેષ્ઠ સહુ ચકી જ મુજને, દે આપની કન્યાકા.” (સ્વગત) આ શૈલીથી કંઈ વળે એમ લાગતું નથી. આ ન્હાનાલાલ ! અહીંઆં તો તારા રાજ્ય હોય એમ લાગે છે. લાવ એ શૈલીમાં બોલવા દે. (પ્રકાશ) શેઠ, રૂપરૂપના આચાર સમુદાય તમારું. એ કન્યારત્ન કેક કાગડાની કોટે મા બાધશો. પ્રેરણા પાનારી એ મદાસકિતને હું વાંચું છું. મારે એના અલિલાય છે. એવી પ્રેરક શક્તિની સદામવિદોષી મારી કવિતા રસમૂની પડી રહી છે. મારે એક હૃદયદેવી હતી. આજુના પુષ્પ વડે એને પૂછ હતી, હૃદયના સિદાસન પર એને સ્થાપી હતી; આત્માના ઝોજસ વડે એને આરાધી હતી. પણ ગગનની ઉપા સમી, મંથાની મુરખી સમી, પુષ્પની મુવાસ સમી, સ્વપ્નની લીલા સમી, સંગીતની મુગવલિ સમી, આત્માના આભાસ સમી, ક્ષણવારમાં એ સરી ગઈ. જાણે ગગન બેદીને, મદ માનવગ્યાજનો ઉપદાસ કરતી, કોક વિદ્યુત બૂગભૂના અનંત, અગમ્ય અંધકારમાં વિલીન થઈ ગઈ ! આને હવે એ નથી.

ગિ૦—મહેરબાની કરીને કંઈ સમજાય તેવું તો બોલો !

૨વી૦—મને એ કન્યારત્ન નહિ સાંપડે તો હું શું કરીશ ! જાણો છો ?

ગિ૦—ના, કહો જોઈએ

રવી૦—બહુ ભય મર કૃત્ય !

ગિ૦—(અમકાને) શુ ? માત્ર ખૂન ?

રવી૦—ના, તેથી ચે વધુ ભય કર—

ગિ૦—ખ્યાનુ ખૂન ?

રવી૦—ના ના, ત્રિકાને ચે નહીં

ગિ૦—ત્યારે આત્મહત્યા કરશો ?

રવી૦—ના, એ વિષયનો મને અભ્યાસ નથી, પણ તેથી પણ વધારે ભય કર

ગિ૦—હવેનામા પણ નથી આવતું.

રવી૦—કદાચી શકો છો ? પૃથ્વીએ ન પ્રીતેનું, ઇતિહાસે નહીં નોધેનું મનકુળે ન જાણેનું, ઇશ્વરે પણ ન ઇચ્છેનું—એવું એક ભય કર—મહા ભય કર કૃત્ય કુ આદરીશ કુ—કે તે—આપણે—તમને કહુ નાભણો કુ કોક બીજી કન્યા પરણી જઈશ સમજ્યા ?

ગિ૦—શને ત્યારે, તેમ જ કરજો

મ૦—જેટ ટાડે હવે માની જાઓ 'ે હજાર વધારે લો જુઓ કુ ઘણી કથો આ જુવાનો નહીં પન્ને તો આસને પન મને સાડી અસડી પનવાની ટેવ પડી છે એક વાડ પન્નો, બીજી વાડ પન્નો, ટીજી વાડ પ પો, ચોથી વાડ પન્નો, ને શેટ દમાડી છોમ્મી પાયમી અમાકુ ઘણા માનસલુ બાયડી વગર કહે પણ કૌન ? ન કહે નાડાયણુ ને કુ મરી જાઉં ટો મારી પાછળ ફેટવાતું પન કૌન ? શેટ, હમાડી નાટમા સાડો પૂટવાનો આસ મ્મણુ બહુ છે અમારે ધણ માનસને જેટલી બાયડીની જરૂર ટેટલી બીજા કાઈને નહીં માની જાએ, શેટ ' માની જાઓ મેવટે, જાઓ અડી હજાર વડાડે લેજો સો દોહસો બીજા ઉપર લેજો (બધા ઉમેદવારો સામુ જોઈ) 'અઈના જુવાનીઆઓ, આ ઘણું કહ્યું માનો

કષ્ટ માડ નહીં કાડો હાકોહાકામનીના કુ દમને પચાસ-ત્રૈવેપા-પચાસ-

રોકડા આશીશ તમે મહુ અઈધી ચાઈલા જાઓ માનો—કહ્યું માનો, નડાનું !

બધા ઉમેદવારો—ના.

હું—કબી નહીં, હમ લાંચ લેવે? તુમેરી પાસહી પેસે હય? હમ કયા મુશ્કીસ હય?

રવી—उदयति यदि भानु पश्चिमे दिग्बिभागे
विकसति यदि पद्मं पर्वतानां शिखराग्रे
प्रचलति यदि मेघः शीततां याति वह्निः
तदपि धनमहीने, कन्यका ना तथु' आ ॥

હું—(સ્વગત) પેસે દેતે હય? હીક હય, પચાસ રૂપિયે! પાવ ઘંટાસે જરતી નહીં હુઆ, ઓર પચાસ મીલ જાયગે. પચાસ બરસોમેં બી મેં પચાસ રૂપિયા નહીં કમા સકુંગા. દૂધવાલી ભી સાલી તમાજ કર રહી હય ને ખીસેમેં તો કુછ ભી હય નહીં—મેં તો લે લેતા હું. (પ્રકાશ) અચ્છા શેઠ, દે દો અબી કે અબી.

મ૦—(આપે છે.) ચાલો. મંગા નાચા. એક કાસડ તો પકડું.

હું—(જતો જતો રજુધીરને બતાવી) શેઠ, ચે ઇંગ્લિશ બખરચી તો મુસલમાનહી હોટેલમેં આ બનાતા થા.

ગિ૦—સાહેબો, મારી પુત્રી માટે તમે બધા ઉમેદવારો છો, ને બધા લાયક પણ છો, માટે હું એક સચના કરું છું. મારો નોકર તમારા બધાના નામની ચિઠ્ઠીઓ લખશે. અને તેમાંથી મિ. રજુધીર એક ઉપાડશે. (શંકરીઆને) અથવા શંકરીઆ, તું આ બધાનાં નામની ચિઠ્ઠીઓ બનાવી એકઠી કરી અહીં લઈ આવ.

શં૦—હા સાહેબ, (ચિઠ્ઠીઓ બનાવી ગિરિજાપ્રસાદને આપે છે.)

ગિ૦—આમાંથી એક ચિઠ્ઠી ઉપાડો, મિ, રજુધીરરાય.

ર૦—Thy destiny in thy own hands, Oh, Randhir !
I will surely pick me up.

મ૦—અર્હા ! “ પીક—મી—અપ ” જોડે રાસબડી પન લેટા આવજો. અમારાં ધણાના ટા ગલાં મુકાય.

ર૦—(ચિઠ્ઠી ઉપાડીને વાંચે છે.) “ સાહેબો ! થેર જાઓ. કન્યા તો બેજાડી ને કાઢી છે ” (અચ્છે છે) હે, Oh ! My Lord ! Alas ! Alas ! Theft ! Robbery ! ! Murder ! !

રવી.—હવ ! તારી પાછળ ફેટલા શોકનાં ને આશ્ચર્યનાં ચિન્હો મુકું?

મઠ.—હું ટા નકામો જ હોડાન હોડાન થઈ ગયો ને. સાકા બાંડીઆએ પચાસ રૂપિયા પન લઈ લીધા । ઓ માડી મારે ।

૨૦—Get up you all ! This wreath has made fools of us all. આપણા ઉપર huge joke perpetrate કરવામાં આવી છે. Come on ! યજ્ઞીધને ત્યાં જઈ દાકરાજી પર કેસ માંડીએ.

ગિ૦—(શંકરીઆને) કેમ કમજત ? તને ના નહોતી કહી ? કોઈ પણ આદમીને કહેવાની ના નહોતી કહી ?

શં૦—(કંડે પેટે) હા, ના કહી હતી.

ગિ૦—ત્યારે તે કેમ કહ્યું, કમજત ?

શં૦—સાહેબ, મેં કોઈને કહ્યું નથી, મેં તો લખ્યું હતું. ને તે બધાએ વાચ્યું; ને કહ્યું હોય તો પણ કોઈ આદમીને નહોતું કશું.

ગિ૦—ત્યારે કેને કહ્યું ?

શં૦—જનાવરને, શેઠ, હેવાનને. આ બધા આવેલા તે જનાવર જેવો જ હતા, નહીં તો વળી આમ નોટિસ વાંચીને પરણવા આવતા હશે ?

ગિ૦—(કપાળે હાથ દઈ) મારી દીકરી ! હવે તારું શું થશે ?

શં૦—કેમ શેઠ, હું છું ને ? ઘરમાં ને ઘરમાં ને વરમાં ને વરમાં.

ગિ૦—જા, જા હરામખોર ! બધો વાંક તારો જ છે.

(મારીને ઠાઠી ખૂંકે છે.)

(જાય છે.)

સમાપ્ત

જા'ડ ત્રીજો
કાવ્યો-પ્રતિકાવ્યો

મંગલાષ્ટક

કાયા સ્થૂલ અતીવ તોય સહુથી ખેલા સદા આવતા,
પત્ની બે વસતી ગૃહે લક્ષ્મિ ના ચિંતાથી સૂકા થયા;
બેઠા ઉઠરડા પરે પણ સરી જે ભૂ પરે ના પડે,
તે વિદ્નેશ ગણેશ નિત્ય અરપો માંગલ્ય આ યુગમને.

જેના ક્રોમલ બાણના પ્રહરણે છૂટાં બને એકઠાં,
જેના આગમને સમસ્ત દુનિયા આવી વસે એકમાં;
હૈયે અસ્થિરતા પ્રસારી, અરપે સંસારને સ્થિરતા,
તે બહુગર પ્રેમ હો યુગલને માંગલ્યદાતા સદા.

જેના સ્પર્શથી ચ્લાન જીવકુસુમો ખીલી જોઈ હાસમાં,
જે આનન્દમયી અપૂર્વ રસની સૃષ્ટિ રચે શૂન્યમાં;
તૂટે પુષ્પપ્રહારથી પણ સહે ધ્રુવાંડનેા ભાર જે,
આશા તે સુખ પૂરજો નવનવાં આ દંપતી જીવને.

અઠે વિશ્વ ધરી રચે રસભરી ચન્દ્રાનના યામિની,
નિદ્રામાં સુખસ્વપ્ન શી લસલસ્યા મેઘે લસે દામિની;
દેતાં સૌરભલ્લાણુ સૃષ્ટિચરણે ખીલે રસાળાં ફૂલો,
શીળા, સૌમ્ય, સુહાગસૌરભભયાં વાતા વસન્તાનિલો.

ઉર્વાચ્યોમ દીપાવતા શ્વિશશી રાત્રેપ્રભાતે જિગી,
ભાવો ક્રોમલ ભગીને પળપળે મીઠી કદે જિદગી;
ને ઉછાળી અનન્ત જીર્મિ જલધિ ડોલે કંઈ યેનમાં,
એ જેની વિલસે વિભૂતિ સહુ તે માંગલ્ય અર્પો સદા.

‘જે ક્રોમારમતે વસે, સુરવરો જેને સદા પૂજતા,
તે માતા વરદા સુમંગલપ્રદા સેવું સદા શારદા;
એવું ધારી સદૈવ મન્મથ પ્રતિ જેણે ઉપેક્ષા ધરી,
આજે તે જશવંતી મન્મથતણે માર્ગે પળે પ્રેમથી.

વિદ્યાપ્રાપ્તિ વડે બની જશવતી, સાહિત્યસંગીતમાં
ધારી પ્રીતિ, પ્રસન્ન તું વિહરતી ગેહે પિતાના સદા;
તેથી સાસરિયે સદા વિલસજે આનન્દ ઉદલાસથી,
મહાદેવી મન્મથમન્દિરે જશવતી, જશવતી સાચી થજે.

શીયે વૈલવલાર હો, નયનમાં હો આંસુડાં હર્ષનાં,
હોજે બન્ધન પ્રેમનાં, વિરહ હો સન્તાપ ને કલેશના;
કીર્તિ દૂર પળેા ગૃહાંગણુ થકી, ચિતા સ્વધર્મે ધરો,
આશીર્વાદ સદૈવ યુગ્મ પર આ સૌ દેવના જીતરો.

卐

હાંશુ થકી રુદ્ધ લગ્ન સમયે બનેય નેત્રો થતા,
'હા ! શો ધૂમ જ યજ્ઞનો !' પ્રગટ એ જહાનુ કંઈ કાઢતો;
રોઢાયા કર બેઠ, પત્નીદ્રવ્યના હસ્તેા અહો, તેથી જે,
શુંડે નેન લૂછી રહ્યા ગણપતિ માંગલ્ય તે પ્રેરજો. (૧)

ભાણી મોહક રૂપ શકર અળ્યા બ્યાં ભીલકન્યા તણું,
ધારી ત્યા નિજરૂપ હાસ્ય કરીને ગોલે ઉમા બંગમા,
"રે ! લોળા મમ નાથ, 'આમ મુજથી કેવા કાઢાયા તમે ?'
"ના કોઈ ભીલકન્યકા ગઈ કહી આવી રૂપાળી મને,
મેં તો એ ભીલકી વિષે પણ દીકી મારી મીઠી પાવતી.
તું નિત્યે કાગતી, કાગડિ નિત હું, એમાં નહું ના કશું;
નારીહાથ કાગડું એ થકી વધુ સૌભાગ્ય શું પ્રેમીનું ?"
એના પેણ વડે ઉમા રીઝવતા શંભુ કરેા મંગલ. (૨)

દીપે વીર ત્રિશૂલમાં, વિલસતો શુંગર વામાંગમાં,
ભીક્ષાપાત્ર વિષે વસે કરુણ ને બીભત્સ મુંડેા તણી-
માલા માંહી રહ્યો, વળી મુખ પરે નિર્મુક્ત હાસ્ય સ્ફુરે,
કંઠે અદ્ભુત, ને લયાનક રહ્યો સર્વો તણા મંડલે,
નાચે રોદ કસલ તાડવ વિષે ડોલાવતો વિશ્વને,
શેલે શાંત સમાધિમાં જગતના કટ્યાણુને સાધતો;
લોળા એમ વમી નવે રસ રહ્યા અંગાંગમાં જેમના,
તે દેવેશ મહેશ આ મુગલને માંગલ્ય આપો સદા. (૩)

卐

ચોરી લગ્ન તણી રચી હુદયની ને ચોરી આ ઊજવે,
ને એકેક તણો ગ્રહી કર કહે, 'ને, ચોર આ, ચોર આ;'
ખેલાં નેન મળ્યાં, પછી ઉર મળ્યાં, ને હસ્ત હાવાં મળે,
આશીર્વાદ મળેા હવે પ્રભુતણા, આશા બધીયે ફળે. (૪)

આ સંસારસરોવરે કમલશી શીળી અને નિર્મળી-
ધારી કાન્તિ, અલિપ્ત નિલ્ય રહીને માલિન્ય ને પંકથી;
હુંયે ક્રેમલતા ધરી રસભીની દીપાવતી આંગણાં,
તારી સૌરભ તું સદાય સુરભિ, દેલાવળે વિશ્વમાં. (૫)

તારી રમ્ય કલા કલાધર સદા વિશ્વે રહો ખીલતી,
કેકા મિષ્ટ રહો સદા જગતની કુંભેભરી ગાજતી;
તારી આ મયૂરી સમી સુરભિનો હો સંગ રંગે ભયો,
નિત્યે વાહન રહે મયૂર બનીને તું શારદા માતનો. (૬)

સેવા રાયદુલે દિલાવર દિલે શાંતિજનોની કરી,
દીધી શ્રીમતી ને સપત્ની જગમાં કીર્તિ સમી સુંદરી;
એવાં માતાપિતા તણો સપુત તું આત્મપ્રકાશે ભયો,
બિભળી કુળને મયૂર લસને સંસાર-સંદીપ ચો. (૭)

ને સૌહાર્ગ કલા અને રસ તણો, સંતોષ ને શાંતિનો
પૂજ-વિક્રમનો, શશી-રજનિનો, આનંદ-આશા તણો;
લક્ષ્મી-વિષ્ણુ તણો, ઉમા-શિવ તણો, બ્રહ્માંડ ને બ્રહ્મનો,
તે સૌહાર્ગ મયૂર ને સુરભિનો નિત્યે રહો દીપતો. (૮)

સૂતાં ચેતન ભગતાં કમલ શાં, જેનાં કરસ્મગંધી,
જેનાં દર્શનથી શુચિ દ્વિમત ધરી દિદ્સુન્દરી રાચતી,
અંધારાં હરતો, પ્રતાપ ધરતો, તેજે ભયો ચોપતો
સાક્ષી આ શુભ લગ્નનો દિનમણિ માંગલ્ય તે પ્રેરજો.

ધારી રૂપ નવાં નવાં વિલસતો વ્યોમાંગણે જેલતો,
શીળો, સુંદર કે પ્રિયાયુગ્મ સમો હૈયે સુધા સંચિતો;
સુતા સાગરને કરાંશુલિ વડે હઢોળતો, રાજતો
વ્યોમે પ્રેમપતીક ચો રસનિધિ તે ચન્દ્ર હો મંગલ.

પૂર્વે લક્ષ્મી મળી હશે વિવિધ કૈં સંસારયાત્રા વિષે,
લક્ષ્મી આજ અપૂર્વ કિંતુ મળતી પૂર્વાનુષંગે તને;
પ્રીતિપૂર્વક તું અપૂર્વ, સદને-હૈયે ધરી એહને,
સાધી સંગ રમા તણે જગતમાં ઉતારજે સ્વર્ગને.

માની લક્ષ્મી તને સદા ધરતણી રાગ્યાં હતાં સૌ અમે,
આજે લક્ષ્મી ખની જ અન્ય કુલની તું સંચરે સાસરે;
લક્ષ્મી શી વિલસી અપૂર્વ-સદને શોભાવતી સર્વને
હૈયે કાન્ત તણા રમા, રમી રહી દીપાવજે નામને.

હૈયું કેમલ કૈં શિરીષ સરખું તારું રમા જન્મંધી,
વૃત્તિ ઉઘ્ર સ્વમાનની, કુસુદ શી જંખાય તું તાંપથી;
લગ્ને આજ, શિરીષ ને કુમુદના તું પુત્રને પામતી
હૈયું, માન, સ્વમાન-તારું સઘળું એતું બને આજથી.
જૂમે વાદળ કારમા શિર પરે, ભાનુ તપે ઉઘ્ર, ને
વાયુ વાય ગ્રચંડ, ઘોર અથવા હેલી પડે વૃષ્ટિની;
તોયે ઉન્નત મસ્તકે ગિરિવરો, નિશ્ચિન્ત ચોગી સમા
ભિલા ગૌરવમૂર્તિ શા અડગ કૈં દષ્ટિ ધરી જ્યોમંમાં.

તારા, જ્યોમ, રવિ, શશી-સકળની છાયા ઉરે ધારતો,
જેચાતો વિદ્યથી; જરી પવનની હોરેથી હાલી જતો;
ભિર્મિ નિત્ય ઉછાળતો, પગપગે ચાતો કંઈ આકળો
આળોટે અવનિ પરે વિકલ જો, અંભોધિ ખારે લયો.

એ એંધાણથી ઓળખી જીવનને, સંસારમાં વાયરા
જે જે વાય અનેક તે સકલથી દોરાઈને ના જરા,
ભિલાં રહો સ્થિર આસને ગિરિસમાંધારી મતિ નિશ્ચલ
નિત્યે ઉન્નત મસ્તકે વરવધૂ સાધો સહુ મંગલ.

કવિપરિચય

(વિલેપારસા સાહિત્યસભા રજતમહોત્સવ નિમિત્તે યોજાયેલા કવિસંમેલનમાં શ્રી. જ્યોતીન્દ્ર દવે પ્રમુખપદે હતા. એમણે કેટલાક કવિઓનો પરિચય કવિતાઓ રચીને જ કરાવ્યો હતો. કેટલીક તો એમણે ત્યાં બેઠા બેઠા જ બનાવી દીધી. પછી તો રાતના એક વાગ્યા સુધીમાં, એમણે છૂટક છૂટક પંક્તિઓ રચીને, નહિ નહિ તો યે દોઢસો બસો પંક્તિઓ આપીને હાજરો મહેરામણુ ઉછાળ્યો હતો. કવિઓના પરિચય માટે મૂકાયેલી પંક્તિઓ અહીં રજૂ કરવામાં આવી છે.)

(‘કોલક’ને અને ‘બ. ક. ઠા.’ને એ પંક્તિઓ પાછળની કથા એ છે કે કોલક બ. ક. ઠા.ને આમંત્રણ મોકલ્યું. એ આમંત્રણ એમણે કવિતામાં જ લખી મોકલ્યું. શ્રી બ. ક. ઠા.એ એ જ પત્ર પર રવિવારે નહિ મળી શકીશ પણ શનિ અને સોમ એ બે વારે જરૂર અવાશે એમ કવિતા લખીને જ જણાવ્યું હતું. એ બંને કૃતિઓવાળો મૂળ પત્ર યોવાઈ ગયો છે. તેના અનુસંધાનમાં આ પંક્તિઓ રચાયેલી છે.)

કોલક

વિચિત્રતા કોલકની નિહાળો, ગાવા કહે એ બળવંતરાયને,
ભરાર્થ રોપે બ. ક. ઠા. કહેશે: ‘કવિત્વશું સંગીતમાં પૂરાશે ?’
મિથ્યા ભમો કોલક, કેમ આશે ? ગળું નથી તે કદી કેમ ગાશે ?

બ. ક. ઠા.

૪

ભલે આવ્યા શનિએ ને ભલે સોમે પધારજો; |
રવિવારે તમે છૂટા. ઇશે પોતે ય એ દિને |
વિશ્રાન્તિ લીધી’તી તેથી રવિવાર ન કામંને; |
નિમીયો કામને કાળે રવિવાર હલમનો. |

રવિઓ, કવિઓ તો ચે લોગા આજે મળ્યા અહીં,
 શંકા તેથી થયે કે શું કવિઓ ચે હજામ છે ?
 (હું ગુલામ-હું ગુલામ એમ એક કહે કવિ,
 હું હજામ-હું હજામ એમ કહે કવિ કયો ?)
 મુંડને-મુંડને રાચે કવિઓ ને હજામ ચે
 હજામો મુંડતા અચ્ચે, કવિઓ કલમે મૂડે,
 માનવી શીર્ષ સંગાથે બનેને કામ છે ખડું,
 કવિનું કાર્ય છે અંદર, બાહ્ય કાર્ય હજામનું.

રામનારાયણ પાઠક

પૃથ્વીની પરકરમા ચે લીલાથી એમણે કરી,
 સિદ્ધિ ને મેળવી લીધી-બુદ્ધિ છે એમને વરી.
 પ્રસ્તાવે પુસ્તકારણે સદા નામ પૂજવતા,
 સાહિત્યસૃષ્ટિમાં એવા રાજે શેષ ગણેશ શા.
 શેષ નામે લખ્યા કાવ્યો, દિશેકે કહાણીઓ યૂધી
 બનીને સ્વૈરવિહારી ખુદી કેંક ગલીકૂચી.
 કાવ્યની તત્ત્વચર્ચા ને પુસ્તકોનાં વિલોકને
 ચિંગળે ડિંગળે ગીતે પ્રતિભા પ્રસરાવીને
 સાહિત્યના સહુ દેશે એમ એણે ગતિ કીધી.
 રાખ્યું શેષ કશું? પૂછું; કહે, 'નામ નથી? જુઓ "

(ઉમામહેશ્વર કાવ્યના વાચન બાદ શ્રી જ્યોતીન્દ્રે આપેલો જવાબ. પાર્વતી મહાદેવને કહે છે-જ્યાં જાઓ ત્યાં બસ કંગાઈને જ આવો છો અમૃતમયનમાં ચે છેવટે બધાએ તમને ઠગ્યા ! એમાં બધા દેવો ક્રીસ્તુલ, પારિજાતક વગેરે ઉઠાવી ગયા ત્યારે-તમો અહીં ઝેર પીને આવ્યા ! મહાદેવ કહે છે. "ઉમા હું બ્રહ્મા. એમ નથી. હું કંગાયો જ નથી. કૃષ્ણના કાળા કંઠ પર રાધાનો ગોરો હાથ ભેળંતે મને થયું કે મારો કંઠ કાળો હોય તો એને વીંટતો તારો ગોરો હાથ કેવો શોભી જશે ! માટે તો મેં વિષ પીને ગળુ કાળું કરી નાંખ્યું—" પાર્વતીએ કહ્યું: "પણ તમો બહારથી કંગાઈને આવો છો અને ઘરમાં આવીને મને રીઝવવા માટે જ આમ કહો છો !" ત્યારે શિવજી પાર્વતીને કેવો જવાબ આપે છે તે આ કાવ્યમાં છે.)

ઠગાતો સૌથી તે, ગૃહ મહીં ઠયું હું સખિ ! તને,
ઘટે છે શું એવો જરી પણ ઉપાલંબ મુજને ?
ઠયું હું તુંને કે, ઠગણી ! ઠગતી તું નીત મને !
ઠયુ કોણે કોને ? હૃદય પર રાખી કર કહે !
અરે મેં ખાળીને કુસુમશરને ભસ્મ જ કયો
છતાં તું ના જાંપી, અરધ વપુએ તેં હક કયો.
પછીથી એકાન્તે તપ હું કરવાને વન ગયો—
ધરી ત્યાં તું આવી ભીલડી રૂપ ને નતન કયું :
ભર્યો મોઢે હું, ને તુજ તરફ ન્યાં આતું જ ધસી
‘ઠગાયા હે ! કેવા અતુર વર મારા !’ કહી હસી.
અધિ મુગ્ધે ! તું એ સકલ ઘટના શું ગઈ ભૂલી ?
ઠગાયો છું એવો સુમુખિ ! તુજથી એમ જ સદા;
છતાં એ યાચું છું : ઠગણી ! ઠગને તું ફરી ફરી
ઠગાવા નારીથી પુરુષ ઉર વાછે હરધડી.

ઉમાશંકર

ગાયાં કેમલ ગાન મુગ્ધ હૃદયે કેં વિશ્વશાંતિ તણા,
તોફાને તદ્દપિ ચઢી કદી કદી શાંતિ તણા વિશ્વમાં
સર્જાવ્યા વમળો વિવાહરસના નાખી ઝીણો કંકર,
રાજે અગ્રપદે નવીન કવિના તે આ ઉમાશંકર.
કેવી ભૂખ પ્રચંડ કાવ્ય વિષયે છે આ કવિની જુઓ,
કે ચૂની લઈને મધુર રસ સૌ ફેરી તણો કોઈ કે
રસ્તે ફેંકી દીધો નિરર્થક ગણી ચૂસાયેલો ગોટલો,
દષ્ટિએ પડતાં ભૂખ્યા કવિવરે તેને ય ના છોડિયો.

ગુલાબદાસ બ્રોકર

ત્યાં ભાવ બોલાય સદા, તથાપિ હૈયા તણા ભાવ ન એ કદાપિ
‘લીધા દીધા’ને કલશોર ત્યાં ચતો, એ આપ-લે કિંતુ નહિ ઉરોની.
ત્યાં અર્થ ને કોષ વિષે સદા એ આસક્ત ચિત્તે ભમતા મનુજો.
એ અર્થ ને કોષ તણો, તથાપિ સંબંધ લેશે નહિ શબ્દપ્રદાયી.
સોદા થતા શેર તણા સદા ત્યાં, એ શેર કિંતુ નહિ શાયરોના.

વેપારની એ મરુ લોભને વિષે, ત્યાં શુદ્ધ ને રુદ્ધ બધુંય દીસે
રસે હીણા શેર તણે બળરે, ઊંચું સખે ! કાવ્ય સુલાખ ઓકરે !

બ. ક. ઠા.

‘તમે ય બ. ક. ઠા.-ક. મા., વગર કારણે શું લડો ?’
કહીશ નહિ એમ હું : ખસ લડો, વડો, આથડો.
લડે સુભટ આયુધે, પશુ નખાદિથી-લાતથી,
નિરાયુધ લડે’બલા નયનનીર સંપાતથી.
અશસ્ત્ર કવિઓ લડે કલમ શાહી ને કાગળે.
પડે વળી ચડે જલે જલકલ્પો ય કુસ્તી કરે.
લડે જડ, લડે અજડ : લડતના વિના જગત આ
કહો બદત વા ચદત કદી ય સસ્કૃતિ શિખરે ?
ખરે ? અસત આ જગત મહિ જ એકલુ મુદ્ધ સત,
છતા ચતુર દોઢ કો કદી કહે જ ‘શાંતિ ધરે,
ચલમ કલમ બહાદુરે, ખતમ ‘મુદ્ધ હાવાં કરે’
ભયંકર, પ્રયંડ, ચોર, બળવંત હુકારભેર
વહો નવનકારથી સકલ પૃથ્વી વ્યાપી તર્કી—
‘નહિ, નહિ, નહિ, નહિ, નહિ, નહિ, નહિ, ના, નહિ ?’
‘હું’ રંકમતિ, ના મને પરખ કાચ માણેકની’
ભલે ન જન કોઈ કહે, પણ શું સત્ય છૂપું રહે ?
‘નથી પૂછવું કોઈને’ : વચન એ વહે શાં સખે ?
કરી શ્રવણ બધ તે ય કરી ક.મા, કમાણી કદી ?
વધે સકલ માનવો પ્રકૃતિદત્તજ્યોતિતણા
પ્રકાશ થકી, સાચું ; કિંતુ પ્રકૃતિદત્તજ્યોતિ વિષે
રહે ઊણપ જે સખે !
ચઢાવી વચમા ચખે,
જલાવી દીપ વા ગૂંહે, નહિ શું પૂર્ણ કરવી પડે ?
હિતાવહ બન્યું કદી ન પરબુદ્ધિનેયત્વ, તો
હિતાવહ બન્યું સદૈવ શુ સ્વબુદ્ધિનેયત્વ ચે ?

ન સ્વીય પરકીય વા મનુજ બુદ્ધિથી ચાલતાં,
 લલે મનુજ - જન્તુડાં વિવશ કાલચક્રે ચઢ્યાં
 અગણ્ય કણ આપણે ઉઠધિને વિષે; તો પછી
 કદાચિ બ.ક.હા. સમું કણ કંઈ ફિકર કે જિકર
 કરે મુગટધારી વા કફનીધારીઓની, તદા
 ક.મા. કણ, તું કણકણી-છછણી-ઊછળી ઊઠ કાં?

કરસન માણેક

આખથી પોયણાં સજ્જ સોહામણાં, સ્નેહશમણાં જુઓ ભર બપોરે,
 માંડવે રંગ મહોબત તણા માણતા,
 માણુભટ થઈ વળી મહાલતા,
 મૂંગી ગાગર કરે ડોલતી-બોલતી કરતણી અંશુલિને ટકોરે.
 પદ્મ આસન ધરી જ્ઞાનવાતાં ખરી
 માસમાસે જમાવે અનેરી.
 એમ શૃંગારના રંગમાં રકત ને જ્ઞાનભંડારમાં મસ્ત જે રાચતા
 સાથે કરસન તણું નામ કરતા;
 કાવ્યદેવી ધરે મુદ્રિકા જે કરે, તે પરે નંગશા
 સોલતા હીપતા આજ માણેક આ રંગ રેલે.

ચન્દ્રવદન મહેતા

લપાઈ પડદા પૂઠે રીસાઈ કદી ખેસતો,
 ને આખી રંગભૂમિને ભરીને કદી રાજતો.
 કદી જ્ઞાન, કદી કુલ, કદી બંકિમ-બાકડો,
 રોજનાં જૂજવાં રૂપો, રોજનાં નવ-નર્તનો.
 વિશાળી રંગભૂમિનો એવો ખેલાડી જે ખરો,
 વદને વાણીની લા'ણી લઈને ચન્દ્ર આવતો.

જયંત પાઠક

ભણીને ને ભણાવીને પાઠ પાઠક કાવ્યના
 કાવ્યનાં સર્જને યાતા જયવંત જયત આ

દામોદર ભટ (‘સુધાંશુ’)

સુધાંશુના મમા શીળા, વેપારી હરિનામના
સુદામાપુરીના શેઠ દામોદર સુધાંશુ આ

ઝીણાભાઈ (સ્નેહરશ્મિ)

તપાવે તોય જે ભાવે, સતાવે તોય જે ગમે,
ઢરીને આખને બધ ઉઘાડે ઉરદાગને,
સ્નેહના રશ્મિઓ એવા ઝીણા, ભાઈ, છતાં તીણા
હૈયામા વાગશે જો જો ‘સ્નેહરશ્મિ’ પધારતા

નટવરલાલ પંડ્યા (ઉશનસ)

નસનસમા ધરીને રસને ‘ઉશનસ’ નટવર આવે
નટવરનામરૂપાણી તોયે ‘ઉશનસ’ નામધર્મું છે શાને ?
ગદ્યા ગોરી કાવ્યતણી તે સગે નટવર નાચે
થાકે ત્યારે તપ કરવા શુ રૂક્ષ ઋષિપદ ધારે ?

પ્રજ્ઞરામ રાવળ

હશે સીતા, નથી ધોળી, નથી રાજ, પ્રજ્ઞ હશે;
ગજના રામ આ હસ્તે ધરે દાબ્ય, ન બાણને

પ્રેમશંકર ભટ

પ્રેમને યુદ્ધ જે તુલ્ય તેથી જેઓ જન્યા ભટ,
પ્રેમ અધ, યથા તેથી જે ત્રિલોચન શંકર
લલ્યા પ્રેમ તણા દેવ હામ સાથે છતાં ય જે,
છતાંયા ગૌરીના પ્રેમે ને’જમા ભટ શંકર
કાવ્યગંગા ધરી આવે એવા આ પ્રેમશંકર

ખાલમુકુંદ દવે

માત્ર અટકથી સામ્ય અટકતું એનું ને મારું,
ખાલક છુ હું કવિતાક્ષેત્રે, પ્રૌઢ મુકુંદ પ્રમાણુ
કવિતા છદે મુકુંદ મહાદેવ, જોઈ જોઈ હું રાત્રી,
મને નહિ તો ‘અટકભાઈને’ યશ મળજો એ યાત્રી

વેણીલાઈ પુરોહિત

પ્રતીક નારીયું વેણી, લાઈથી નર સૂચવે;
જનને કરવા લેમાં સાથે આવે પુરોહિતે.
નામમાં એમ ધારીને શૃંગારરસની બધી
સામગ્રી આવતા જો આ વેણીલાઈ પુરોહિત.

રાજેન્દ્ર શાહ

ધરા ધુળપનારા જે રાજરાજેન્દ્ર તે ગયા,
ખદકને ખુંદનારા એ શાહો આવજ નથી રહ્યા.
રસથી કરીને આર્દ્ર, શબ્દશયે વીંધી દઈ
જીતવા લોકહૃદયાને આવે રાજેન્દ્ર શાહ આ.

લાનુશંકર વ્યાસ

આદિમાં દિનના સ્વામી, મધ્યે સ્વામી ઉમાતણા,
અંતમાં શબ્દના સ્વામી અભિધાને સ્મરાવતા,
અંતસ્તે જે તપે તો એ હિમ શા શાંત દીસતા,
રજનીમાં એ ખીલે એવા લાનુશંકર વ્યાસ આ.

સુરેશ ગાંધી

નાટ્ય ને કાવ્યના યોગે રાચે શબ્દપ્રયોગમાં,
સૂરથી શબ્દને સાંધી આવે ગાંધી સુરેશ આ.

શેખાદમ આબુષાળા

ધૂંટીને દમ, દદમ ભરતા, ઉઠે સાગર મહીં ચરતા,
વીણીને ગીદિતકે મોંઘા અજળ કો રસથી નીતરતાં
મૂંઝીને શેખને આગળ કદમ આદમ ચલાવે છે,
હવે જો શેખઆદમ આ કવિને દમ ભરાવે છે.

આત્મ—પરિચય

[રણજિત સુવર્ણચંદ્રક સ્વીકારતી વેળાએ ગુજરાત સાહિત્ય સભાની સભ્યતા પરથી લખેલા—]

[અનુષ્ટુપ]

‘તમારી જાતને આપો તમે જાતે પરિચય.’
તમારું વાક્ય એ વાંચી મને આશ્ચર્ય ઊપજે;
જાતને જાણી છે કેણે કે હું જાણી શકું, સખે ?
જાણે જે જાતને તે ચે જણાવે નહિ અન્યને.
તથાપિ પૂછતા ત્યારે, મિત્રનું મન રાખવા;
જાણું-ના જાણું હું તો ચે મધુ’ ‘જાત જણાવવા.’

જન્મે બાહ્ય, વૃત્તિએ વૈશ્ય ને હું પ્રવૃત્તિએ
શૂદ્ર છું : કટપનામાહે ક્ષત્રિયે હું બનું વળી !
શૈશવે ખેલતો ખેલો, શાળામા ભણતો વળી,
બ્રહ્મચર્યાશ્રમે ત્યારે સ્થિતિ મારી ગણી હતી.
શાળાને છોડીને ત્યારે ‘શાળાની બહોત’ને વચો,
ગાહુન્દર્યે આશ્રમે જ્યેષ્ઠ તદા પ્રેમે હું સંચર્યો.
પ્રભુતામાં ધર્મ પાદ, પૃથ્વીને રસ-પાટલે,
પયગંબર પ્રભુ કેરા પધાર્યો એ પછી ગૃહે.
દિનનાં કાર્ય આટોપી વાનપ્રસ્થ અનુભવું,
પારકાં કામ આવે ત્યાં સંન્યાસી હું બની રહું !
વર્ણાશ્રમતણા આમ બધા હું ધર્મ પાળતો,
જાળવવા મધું નિત્યે આર્થ-સંસ્કૃતિ-વારસો.

અરિને મોહ અપન્તું દ્રવ્ય અપન્તું વૈદ્યને
વહાણને અપન્તું ચિતા, મને પીડા સમર્પતું,

પૃથ્વી ચે જોંચતી જેને બહુ જોર થકી નહિ-
 ભારહીણું મને એવું ઈશે શરીર આપિયું,
 રોગ ને સ્વાસ્થ્યની નિત્યે રણબૂમિ બની રહ્યું.
 એવું શરીર આ મારું, દવાઓથી ઘડાયેલું !
 સોટી ને શિક્ષકો કેરા શાળા માંહે સમાગમે
 વિદ્યા ને વેદના જે મેં એક સાથે જ મેળવ્યાં.
 મન કેળવવા માટે દેહ વિદ્યાલયે પૂર્યો
 મન કિન્તુ રહ્યું ના ત્યાં, બ્રહ્માંડો ભટકી વળ્યું !
વિદ્યાને પામવા પહેલાં, અર્થને વ્યય મેં કર્યો
પછીથી અર્થને કાળે વિદ્યાવિક્રય આદર્યો
 ઘરમાં હોય ના કાંઈ, કુધા ત્યારે સત્તાવતી,
 ભણ્યું ભણ્યું નિહાળીને બૂખ મારી મરી જતી.
 વૃત્તિ મારી સદા એવી હોય તે ના ચહે કદી,
 હોય ના તે સદા માંગે, મળ્યે, માંગ્યું ય ના ગમે !

[ઉપનતિ]

સાહિત્ય સંગીત કલા વિષે મે
 ધરી રુચિ, કિન્તુ ન સિદ્ધિ આવી.
 ગાઈ ન હું, કારણ માત્ર તેનું
 આવે દયા કેં સૂણનાર કાનની.
 કર્યું હતું એક જ વેળા જીવને
 અપૂર્વ મેં નૃત્ય વિના પ્રયાસે.
 હું એક માર્ગ પરે નિરાંતે,
 ઉઘાડપાદે ફરતો હતો ત્યાં
 અર્ધાં બળેલી ખીડી કોઈ મૂર્ખે
 ફેંકી હતી તે પર પાદ મૂક્યો.
 અને પછી નૃત્ય કરી બિલ્લો જે,
 તેણું હજી નૃત્ય કર્યું ન કોઈએ !

સાહિત્યની ઠંટકવાડે લેદવા
 ઠરે ગ્રહી કાતર કાવ્ય કેરી,
 પાડી છીંડું નાનકું એક, ત્યાં હું
 ખૂણે ભણે; કાતર ફેંકી દીધી!

[અનુષ્ટુપ]

દેહ દાતણના જેવો, મન મર્કટનો સમું
 આત્મા કિન્તુ ગણું મારો વડો પ્રહ્લાદ જેવડો.

[શાહુલ]

ના રૂપ ધરી હું એમ ખિલવું માયામયી સૃષ્ટિને,
 હું ખેલ અનન્ત શાન્ત જગમાં દિદ્ધાલને - કંડુકે.
 ચૈતન્યચૂડામણિ સકલ આ પ્રહ્લાદ વ્યાપી રહ્યો,
 દેખાય, સુણાય, થાય જગમાં, તે સર્વ મારા થકી.
 જે કેાઢિલ દૂજતી કલરવે તે નાહ મારો નકી,
 દ્રાક્ષાંગ કરંત આન ભસતાં, તે ચે ક્રિયા માહરી.
 તા હું જ સુવર્ણચંદ્રકલણો, લેનાર ચે હું જ હું.
 દૂટલ્ય, અનન્ત પ્રહ્લ, મુજથી ના ભિન્ન લેશે કશું.

[અનુષ્ટુપ]

જીભમાં સર્પની પ્રાન્તિ યાય, તેમ તને સખે,
 હાન્યોતિ પરપ્રહ્લ દીસે જ્યોતીન્દ્ર હ. હવે!

એ કોણ હતી ?

કોક ફૂલેશો કે એ કોણ હતી ?

પૃથ્વીના ગૌર કપોલ પર

તલ સરીખડી શોભતી

અન્દ્રિકાના ઉજ્જવલ જલમાં

નહાતી, એકાકિની

એ કોણ હતી ?

નયને એનાં નિશ્ચલ હતાં,

વદને વિષાદ તરવરતો.

એકલા કિન્તુ, એ જ વદને

સુધાકર રાજતો

ને કીકીકુમ્ભમાં

અન્દ્રિકા રમતી.

મસ્ત અને મહાભર

નિર્ભીત અને નમણી

એ જ આંખલડીથી

કેટલાંય રસરસિયાં હૃદય પર

સ્નેહની શરમાલા વર્ષા હશે ?

શાન્ત ને સૌમ્ય

રમ્ય ને રસભર

એ જ વદનસુધાકરને

વન વન ફૂંદતા

કેટકેટલા યુવાનો ભમ્યા હશે ?

ઉપર, ગગન આંગણે

રજની રમતી;

ફર સરોવરકાંઠે

ખીડાતા કમલ
 ને પ્રકુલતી યોયણીની
 ફારમ ફારતી;
 વનવનના સુધુષ્ઠ માધુર્ય જગાડતી
 જલધટામાથી ઠોકિલા
 અણદીઠા પ્રીતમને પુકારતી,
 પણ એને મન તો
 વનની એ સુવિશાલ કુંજો
 કમલદલની એ સૌરભદ્રાણુ
 આલના એ અમિત ઊંડાણો
 સૌ સૂના સરીખડાં હતા
 પૃથ્વીની પાર,
 ગગનને ચે ચેલે કાઠે
 શૂન્યમા એની દૃષ્ટિ હતી
 જગતનું 'હતું'
 એ એને મન 'નહોતું'
 જગતને મન નહોતું
 એ એનું હતું
 ઠોક ઠોકો
 એવી એ ઠોક હતી ?
 ઠોક મહાકવિની વાણી સમી
 એ કુચિત્તચરણ
 કવચિત્ કવચિત્ એ ડાલન આદરતી.
 હૃદય હૃદયના રાજરાજેન્દ્ર
 રસ રસના પૂર્ણ દલાકાર,
 યોગીશ્વર કૃષ્ણચંદ્રની
 જગત્ ડાલાવતી
 વિશ્વમોહન બંસરી સમી

કૃષ્ણવણી એ કેણુ હતી ?
ચન્દ્રિકાનાં કુસુમોન્નવલ જલ
આસપાસ ઊભરાતાં,
વચમાં એ શ્યામાંગિની સુહાલી.
જાણે ગંગાને ઉરે
યમુના પધારી !
રાધાહૃદયે કૃષ્ણમૂર્તિ વિરાજી !

અચાનક,
ધીર ગંભીર
એનો સ્વર ગાજી ઊઠ્યો
ને ઊડી ગઈ આત્મવૃક્ષ પરથી
કુંજ ભરી ભરી ફૂંજતી
કલગાનકારિણી ઠોકિલા ચે !
દૂર દૂરનાં આવાહન આવ્યાં—
'લાલી ! ઓ-લાલી !'
ને આજસ મરડી
આમંત્રણગ્રેરી
શીઘ્ર એ ઊભી થઈ—
જાણે સારા ય જગતનુ સૌન્દર્ય ડોલ્યુ. !
પ્રદાંડભરતી ભવ્યતા કમ્પી !
આત્માનુ અશેષ યૌવન સળકયું !
આમંત્રણના શબ્દરવે
દિશા ચોધતી,
ઠાવ્યની શબ્દમાળા શી,
મંદ પશુ દદ પદવિન્યાસ કરતી
એ નિજ મન્દિરિયે
ઉત્સાહભરી પરપરી

ને એના પદભારે
ધૂળ રહી સારી ય વચ્ચુન્ધરા

કોઠે કહેશે
વીરબાલા સરીખડી
એવી એ દેાણુ હતી ?

x

x

x

જગન્માતા સમોવડી
અમૃતભર્યા નિજ સત્વે
સારા ય જગતને પોષતી
માનવજાતીની ઠલ્યાણુપિધાની
મસ્તકે વડે ગ્રેશુઃ ગ્રેશતી,
એ તો હતી મહિષી—
એકે મીઠી લેસલડી !

પાદપૂર્તિઓ

વધ્યો મૂસળધાર તો ય મુજ આ કેરું રહ્યું આંગણું

ક્રીધાં આર્દ્ર જનો, વનો, ઉપવનો તેં તારી ધારા મહી,
ક્રીધી તેં તરબોળ ભૂમિ જળથી, સૂકી જગા ના રહી;
કિંતુ મેઘ, પૂછું તને અવનિમાં વધ્યો તું સર્વ સ્થળે,
તારું સ્થાન નિવાસનું ગગન જે તે કેમ કેરું દીસે ?
લાગે એમ ન થું તને મન વિષે કે ‘જેરથી આમ હું
વધ્યો મૂસળધાર તો ય મુજ આ કેરું રહ્યું આંગણું’ ?

નભ ફાટયું પછી થીંગડું કશું ?

“ ઘરમાં મૂકી એકલી મને
અસૂરું કહો ક્યમ આવડું કર્યું ?
જઈ કેા સગલીની સાથમાં
ફિલમું ગંદી નિહાળી આવિયા ?
નહિ દાર ખૂલે જ. નવ ત્યાં
જહીંથી આમ અહીં પધારિયા.”
“ કહું છું, મૂલ્ય હું તને બધું,
સગલી કે નગલી નથી કશું;
નીકળ્યુ નવું કામ એફિસે,
અસૂરું તેથી જરા થયુ હશે.”
“ સૂણવું નથી આ કશું હવે
વચનો એ બહુ વાર સાંભળ્યાં;
કરી ભૂલ કબૂલ છે કદી ?
બસ બાઓ, ન કમાડ લેવડે.”

“દયિતે, રસિકે, વરાનને,
 પ્રિયકાન્તે, સુભગે, ક્ષમાશીલે,
 અયિ! માનિનિ, માન તું હવે
 તુજ આ દાસ ઉદાસ વિનવે.
 સહુ ભૂલ કબૂલ લે કરી,
 પણ તું દાર ઉઘાડ હે સખિ!”
 ઊઘટ્યાં-ઊછળ્યાં કમાડ ત્યાં,
 પ્રકટ્યાં અંડ-પ્રચંડ અંડિકા;
 ઘનઘોર ઘટા ચડી રહી
 મુખવ્યોમે બ્રહ્મટી તણાય શી!
 અપલા અમકી ઊઠી પછી
 નયનોથી પરસી રહી ઝડી.
 મુખથી સરી મેઘગજના,
 સ્થિર મારા પગ ત્યાં જ થે ગયા.
 ન હવે કંઈ પહાનું ચાલશે,
 નહિ વા શબ્દ કશે! ચ સૂણશે;
 સમજીજઈ હું મૂંગો રહું; (મરું)
 નભ ફાટયુ તહીં થીંગડું કશું?

૭ ઠગાણું તારાથી પરમ મુજ કાં ભાગ્ય ન ગણું?

ઠગ્યો વેપારીએ,
 ઠગ્યો સન્નારીએ,
 ઠગાયો શાળામાં, શુરુજન વડે હું લણતરે,
 ઠગ્યો રે! બ્રહ્માએ લણ શરીર કેરા ચણતરે.
 ઠગાયો મીઠારો,
 ઠગાયો હું આરો,
 વિરાળે સંસારે, વિવિધ સમયે ને સ્થળ વિરે
 મળે જ્યારે જ્યારે ઠગજન મને ભાવથી ભળે.
 ઠગાઉં બીજાથી
 ન જાણું હું શાથી?
 ઠગાવાને કિંતુ જીવન મુજ ભે નિર્મિત થયુ,
 ઠગાવું તારાથી પરમ મુજ કાં ભાગ્ય ન ગણું?

ખંડ ચોથો
સાહિત્ય સર્જકોનો પરિચય

શિક્ષણ અને સાહિત્યનો સુભગ સમન્વય : કાકા કાલેલકર

સગપણુ સાચવવામાં અથવા તો યાદ રાખવામાં ગુજરાત બેદરકાર છે એમ કહેવું તે સાચું છે કે નહિ તે કહેવું મુશ્કેલ છે. પરંતુ સગપણુનો વિકાસ ને વિસ્તાર વધારવામાં એ મહારાષ્ટ્ર કરતાં ઘણું પાછળ છે એ નિર્વિવાદ છે. ગામનું એક વ્યક્તિના જમાઈ આપ્પા ગામના જમાઈ બને છે અને કોકના મામાકાકા કે કુંડુંબની અન્ય વ્યક્તિઓના અથવા તેમના મિત્રોના મામાકાકા બને છે. પરંતુ મહારાષ્ટ્રમાં તો એક વ્યક્તિના કાકા, મામા, દાદા એ આપ્પા મહારાષ્ટ્રના, ને જો એ દેશભરમાં જાણીતા થાય તો આપ્પા દેશના કાકા, મામા ને દાદા બને છે. મામા વરેરકર, કાકા કાલેલકર, દાદા માવળંકર એ આનાં ઉદાહરણરૂપ છે.

જન્મે મહારાષ્ટ્રી પણ વારતએ ને વસ્તુતાએ ગુજરાતી એવા જે કેટલાક મહારાષ્ટ્રીઓ ગુજરાતમાં છે, તેમાં દાદા માવળંકર ને કાકા કાલેલકરનાં નામ સૌથી અગ્રપદે વિરાજે છે. કાકાને સ્વભાવ કુંડુંબમાં બધાઈ રહેવાનો નથી. એમનો આત્મા રખકુનો છે જન્મસ્થાન મહારાષ્ટ્રને છોડીને એ હિમાલય સુધી બધે ફરી આવ્યા. અનિદેન જેવા એમને આખરે એક નિકેતન-સ્થિત થઈ રહેવાનું સ્થાન-ગુજરાતમાં, ગાંધીજીના આશ્રમમાં મળ્યું. સ્વરાજસાધના અર્થે, આત્માની ને દેશની મુક્તિ અર્થે મથતા આ મહારાષ્ટ્રી વિદ્વાન, ગાંધીજીના આશ્રમમાં વસી એમના અંતેવાસી બન્યા. ને તે પછી સાહિત્યની સેવા ખાતર નહિ પણ લોકોને જાગૃત કરવા માટે એમણે સાહિત્યિક પ્રવૃત્તિમાં ઝંપલાવ્યું.

કાકાસાહેબનું નામ ગુજરાત વિદ્યાપીઠ સાથે સંકળાયેલું છે. ઘણા તેજસ્વી યુવાનો એમના હાથ નીચે શિક્ષણ પામીને જદાર આવ્યા છે. આજે દરેકે ગુરુ તરીકે એમને સંભારનાર, ગુજરાતમાં ઘણા છે. ગાંધીજીની રાજકીય ને શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિમાં એમણે ઘણો ભાગ લીધો છે. આજે પાછા અનિદેન બનીને એ બે લિપિવાળા દિદુરયાનીનો પ્રચાર કરવા દેશમાં ફેરફેર પ્રવાસ કરી રહ્યા છે, પરંતુ આપણે ત્યાં અગ્રગણ્ય સાહિત્યકાર તરીકે સૌથી વધારે પ્રતિષ્ઠા એમણે પ્રાપ્ત કરી છે.

“હું સાહિત્યકાર નથી; પણ ડેળવણીકાર છું” એમ કામસાહેબ વાર વાર પોકાર કરીને કહે છે. પરંતુ સત્યના એ આગ્રહી સાથે આ બાબતમાં સહમત થવું મુશ્કેલ છે. કાકામાહેમે ગુજરાત વિદ્યાપીઠના ઘડતરમાં, સંચાલનમાં ને વિકાસમાં બહુ મોટો ફાગો આપ્યો છે, ડેળવણી વિશે કેટલાક બહુ મૌલિક વિધાનો એમણે કર્યા છે, ડેળવણીના વિષયમાં એમને સતત ગસ રહ્યો છે એ બધું સાચું, પરંતુ ગુજરાત પૂરતું તો જરૂર કહી શકાય કે કાકામાહેમે ડેળવણીકાર તરીકે જે કાર્ય કર્યું છે તે કરતા સાહિત્યકાર તરીકે ઘણું વધારે ને ચિરસ્થાયી કાર્ય કર્યું છે અને ગુજરાત એમને ઓળખશે ને સભારશે મુખ્યત્વે સાહિત્યકાર તરીકે જ. સાહિત્યકાર નામના પ્રાણીની દેશને બહુ જરૂર નથી માન સાહિત્યમાં ગાયતા માણસો પોતાનું, કુદબોધનું કલ્યાણ કરી શકતા નથી તો દેશનું તો ક્યાંથી જ કરી શકે? માત્ર સાહિત્યના વાચન અથવા સર્જન વડે આનંદ માણવો એ ઠાઈ રીતે ધટ નથી એમ એમણે કદાચ સ્પષ્ટ ગીતે નહિ કહ્યું હોય પણ એમ એ માનતા હોય એમ લાગે છે પરંતુ ખરી રીતે જોતા સાહિત્ય ને શિક્ષણ વચ્ચે ઠાઈ જતનો વિરોધ નથી, એટલું જ નહિ, પણ બંને એકબીજાને આશ્રયે આપે છે સાહિત્યકાર ને ડેળવણીકાર વચ્ચે ધણીવાર ભેદ કરવો પણ મુશ્કેલ થઈ પડે છે બધા ડેળવણીકાર સાહિત્યકાર થઈ શકતા નથી, પરંતુ સાચા સાહિત્યકારો તો બધા જ એક અર્થમાં ડેળવણીકાર હોય છે ‘ઇંગ્લેન્ડને શિક્ષણ આપવાનું કામ તો ફક્ત અમે જણ જણા જ કરીએ છીએ, હું, વેલ્સ ને આર્નોલ્ડ મેનેટ’ એ બર્નાર્ડ્સે શોના વચનમાં માત્ર ઠાઈ દાસ્યકારનો વાણીવિલાસ નથી, પણ એમાં ઘણું સત્ય રહેલું છે.

કાકાસાહેબ પોતે ગમે તેટલી ના કહે પણ એ જેટલા ડેળવણીના રસિયા છે તેટલા જ સાહિત્યના રસિયા પણ છે આપણા પ્રાચીન તેમ જ અર્વાચીન તથા અગ્રેષ્ઠ સાહિત્યનું એમણે આકર્ષક રસપાન કર્યું છે એની પ્રતીતિ એમના લેખો જોતા સહજ રીતે જ થાય છે એમની શૈલી પણ સાહિત્યકારની શૈલી છે માત્ર હિપ્પેશા કે ડેળવણીકારની નથી એમણે એમનું આખું જીવન કઠોર સાધકના જેવું બનાવ્યું છે, અને એને બેધર્મગામી બનાવવા માટે એમણે સામાન્ય મનુષ્યો જેને આનંદના વિષયો માને છે તેનો સ્વેચ્છાએ ત્યાગ કર્યો છે, આમ છતાં ‘વિદ્યાભ્યાસ જડ’ ને ‘વિષય વ્યાવૃત્ત ક્રાંતલ’ મુનિ એ કહી બન્યા નથી બનવા ધારે તો એ બની એમ નથી.

સત્ય ને નીતિનો એમણે દબેશ પુરસ્કાર કર્યો છે. માત્ર વાણી વડે નહિ, પણ વર્તન દ્વારા-પણ-છતાં એમનો આત્મા કલાકારનો છે અને એ

વારંવાર પોતાની અભિવ્યક્તિ ક્યાં વિના રહી શકતો નથી. જીવનમાં, વાણીમાં તેમ જ સાહિત્યમાં પણ એઓ જેટલા સત્યાન્વેષી દેખાય છે, તેટલા જ રસાન્વેષી પણ છે. એમણે કવિતા લખી નથી, કદાચ વાંચી પણ બહુ નહિ હોય (જે કે એમ કહેવું મુશ્કેલ છે), છતાં પ્રવૃત્તિએ નહિ તો પણ પ્રકૃતિએ એ કવિ છે. અને સામાન્ય કવિના જે ઉદ્દીપન વિલાસો છે: પ્રિયા, પ્રણય, જીવનમાં આવતા હર્ષશોકના સામાન્ય અથવા અસામાન્ય પ્રમોદો, દીનહીન ને દલિતોની કારણ ઉપજવતી રિયતિ-એ બધા એમને લાગ્યે જ અસર કરે છે. પરંતુ એમની કાવ્યપ્રવૃત્તિ માટેનો સમર્થ ઉદ્દીપન વિલાસ યર્ષ પડે છે: પ્રકૃતિનાં દર્યો, આકાશ, તારા, નદી, પક્ષી, પર્વત, ખીણ, સવાર, બપોર સાંજ; આ સર્વ જોઈને એમનું કવિહૃદય ઝાંલ્યું રહેતું નથી. અને કેવળ રસારવાદ ખાતર બોળન કરતું કે સાહિત્યનું સર્જન કરતું, એવી વૃત્તિને સાબ્ય માનનારા કાકાસાહેબના હૃદયમાંથી રસના ઝરણા ફૂટી નીકળે છે. સત્ય ને નીતિના-કેવળ જીવનમાં નહિ, પણ સાહિત્યમાં પણ-એ અડગ ઉપાસક ઘડીભર એ ભાવથી, ને કવિ જેવી રસવૃત્તિથી પ્રકૃતિના એ આજુબાજુ દર્યોનો રસારવાદ લેવા બેસી જાય છે, ને વાચકના હૃદયમાં પણ એ આનંદના લાવને સંક્રાન્ત કરે એવી વાણી વડે એનું વર્ણન કરે છે.

અતિશય તાપને લીધે ધણા કામળ વેવાઓ સૂકાઈ જાય છે. પરંતુ એવા તાપમાં પણ ઠેટલીક વેલો પાગરી શકે છે કાકાસાહેબની રસવૃત્તિ ગમે તેવી કઠોર જીવનસાધના છતાં કરમાતી નથી, એટલું જ નહિ પણ એ વધારે ઊર્ધ્વગામી ને ફલવતી બને છે. રસ ને સંયમ બેનો સમન્વય જીવનમાં તેમ જ સાહિત્યમાં ધણે છે ને શક્ય પણ છે એ કાકાસાહેબના લખાણો પરથી જોઈ શકાય છે.

શ્રી ઉમાશંકરે કાકાસાહેબને કવિ તરીકે બિરદાવ્યા છે. પરંતુ પ્રકૃતિએ કવિ હોવા છતાં કાકાસાહેબે કવિતાને નહિ પણ નિબંધને પોતાનું પ્રવૃત્તિક્ષેત્ર બનાવ્યું છે. કવિતા, વાર્તા, નવલકથા આદિ લલિત પ્રકારના મર્જન એમણે ક્યાં નથી, સામાન્ય રીતે નીરસ ને શુષ્ક ગણાતા એવા નિબંધના આલેખનમાં એમણે પોતાની કલમ ચલાવી છે. પણ રસિક પુરુષ કોઈ પણ સાહિત્યપ્રકારને જોડે તેમાં રસિકતા આપ્યા વિના રહેતો નથી એ ન્યાયે, એમના લખેલા નિબંધો કવિતા ને વાર્તા જેટલા નહિ તો તેમના જેવા જ રસિક બની શક્યા છે.

ઉત્કૃષ્ટ નિબંધકાર

ચિંતનની મોહિકતા, ચેત્રીની વિચલતા, સ્વલાગવત રમિકતા ઉપરાંત આ

ગંભીર પ્રકૃતના જણાતા વિદ્વાનના હૃદયમાં રહેલી દૃશ્ય પ્રકારની વિનોદશક્તિ પણ વારંવાર એમના લખાણોમાં પ્રગટ થાય છે. સામાન્ય રીતે ગંભીર વિષય પર લખાયેલા નિબંધો વાચકની જિજ્ઞાસાને મંતોપાપે છે, એની રસશક્તિને એ ભાગ્યે જ ઉદ્દીપ્ત કરી શકે છે. નિબંધકારનું લક્ષ લક્ષિત સાહિત્યના સર્જકની પેઠે રસનિષ્પત્તિ કરવા તરફ હોતું નથી, પરંતુ તર્કબદ્ધ દલીલ તેમ જ દાખલા વડે પોતાને પ્રતીત થયેલા સત્યનું અથવા પોતાના વિચારોનું સમર્થન કરવા તરફ જ વધુ હોય છે. એની દૃષ્ટિ સૌંદર્યલક્ષી નહિ પણ સત્યાન્વેષી હોય છે. કાકાસાહેબ સત્ય ને સૌન્દર્ય બંનેનો સરખો સમાદર કરે છે. એ માત્ર કેળવણીકાર હોત તો સત્યનો જ આદર એમણે કર્યો હોત, કેવળ સાહિત્યકાર હોત તો સૌન્દર્યને જ એમણે મહત્ત્વ આપ્યું હોત. પણ સાહિત્યકાર ને કેળવણીકાર બંને હોવાથી એમણે સત્ય ને સૌન્દર્ય બંનેની સમાન પ્રતિષ્ઠા કરી છે. આથી એમના નિબંધો વાચનારને માત્ર કંઈક જાણવાનું જ મળતું નથી, પણ માણવાનું પણ મળે છે; વાચકની જિજ્ઞાસા ફક્ત મંતોપાતી નથી, એની રસશક્તિ પણ તૃપ્ત થાય છે. અને નિબંધના વિષયો પણ એમણે ડેટાડેલા લીધા છે ? ગજકારણ, સાહિત્ય ભાષા, શિક્ષણ, નીતિ, કલા, પ્રકૃતિનાં વિવિધ દર્શનો, સમાજશાસ્ત્ર, વિવેચન ઇત્યાદિ અનેકાનેક વિષયોમાં એમની કલમ એક સરખી સરળતાપૂર્વક ફરી વળી છે.

શક્તિ નથી. આવી સ્થિતિમાં કાકાસાહેબ જેવા જે વારંવાર પ્રવાસ કરી શકે છે એટલું જ નહિ, પણ પ્રવાસ એ જ જેની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ થઈ પડી છે, અને લેખન એ જેમણે વ્યવસાય તરીકે સ્વીકાર્યો છે તે દીપાળ્યો પણ છે, તે પ્રવાસ-સાહિત્યનો એક જ અંચ આપીને બેસી રહે તે કેવું કહેવાય ?

‘રમરણુયાત્રા’ એ પણ અધૂરી જ છે. પોતાની કથા એમાં કાકાસાહેબે વધુ રસિક રીતે આલેખી છે, પણ આટલેથી જ અટકાવી દઈને એમણે વાચકની રસવૃત્તિને ઉત્તેજીને, તેને સંતોષ્યા વગર જ સમેટી લઈને, થોડાક છાંટા પાડીને આલી જતા મેધનું અનુકરણ કર્યું છે.

શબ્દસમૃદ્ધિમાં ઉમેરો

સામાન્ય ગુજરાતીને પણ મુશ્કેલ એવો કાશુ આ મહારાષ્ટ્રી વિદ્વાને ગુજરાતી પર મેળવ્યો છે, એમ છતાં એમને બોલતા સાંભળીએ છીએ ત્યારે કોઈક કોઈક વાર એમના ઉચ્ચાર, કોઈક પરબ્રાતનો મનુષ્ય આપણી ભાષા બોલે છે—ખુબ સારી રીતે બોલે છે—પણ આપણી માફક તે નહિ જ—એવો ખ્યાલ આવ્યા વિના રહેતો નથી. મરાઠી લટણુ એમના ઉચ્ચારમાં કયાંક કયાંક ડાકિયા કયાં વગર રહેતી નથી. એ જ પ્રમાણે એમના લખાણોમાં પણ બિન-ગુજરાતી અક્ષર, ખુબ ઝીણી દૃષ્ટિથી જોનારને, વરતાઈ આવ્યા વિના રહેતી નથી. ગુજરાતી ને મરાઠી બંને ભાષાના સાહિત્યનુ ઊંડું ને તલગપર્શી જ્ઞાન ધરાવનાર મારા એક મિત્રે, કાકાસાહેબના એક જ પુત્રકે માથી પચાસ ઉપરાંત એવા શબ્દપ્રયોગો શોધી કાઢ્યા હતા, જે માના ધાવણુ માથે ગુજરાતીનું પાન કર્યું હોય એવો મનુષ્ય ભાગ્યે જ વાપરે. એવા કેટલાક શબ્દો કાકાસાહેબે જાણી જોઈને મરાઠીમાંથી આપ્યા છે. અને એમ કરીને આપણી ભાષાના શબ્દભાંડોળમાં વધારો કર્યો છે. પરંતુ કેટલાક અપરિચિત ને બિનજરૂરી શબ્દો એમને થાય આપીને એમના લખાણમાં દાખલ થઈ ગયા છે. દાખલા તરીકે એક સ્થળે કાકાસાહેબે પોતે જે મકાનમાં રહેતા તેને ‘અશસ્ત ઘર’ તરીકે જણાવ્યું છે. અશસ્ત શબ્દ અજ્ઞાત્યો નથી. અમે એ શબ્દપ્રયોગ પટેલવડેલો વાંચ્યો ત્યારે ‘જાળીતું મકાન’ એવો અર્થ કર્યો હતો. પરંતુ મરાઠીના જાણુદાર માગ મિત્રે મને કહ્યું ત્યારે જ હું સમજ્યો કે ‘અશસ્ત’ એટલે ‘વિશાળ’ એવો અર્થ અહીં મમજવાનો છે. મરાઠીમાં એ અર્થમાં ‘અશસ્ત’નો પ્રયોગ થાય છે, પણ ગુજરાતી કે મંદ્રૂતમાં એવો અર્થ થતો જાણ્યો નથી.

સરળ પરંતુ સંસ્કૃત શૈલી

મંસ્કૃતનિષ્ઠ દિંદી નહિ, પણ સામાન્ય જન પણ સમજી શકે એવી બહુ જ સરળ દિંદુરયાનીના પક્ષપાતી કાકાસાહેબની શૈલી બહુધા. સરળ હોવા છતાં તેનેા ઝોક મોટે ભાગે મંસ્કૃત તરફ જ વધારે હોય છે. આ બાબતમાં એમની શૈલી રામનારાયણ અથવા મશરૂવાળા સાથે સરખાવવા જેવી છે. એ તરે મંસ્કૃતના સારા અભ્યાસી છે, છતાં રામનારાયણ અથવા મશરૂવાળા કરતાં કાકાસાહેબના લખાણોમાં મંસ્કૃત સાહિત્યના વિશાળ વાચનમાંથી વારંવાર આવતા ઉદ્દેશો ઉપરાંત, તત્સમ શબ્દોનો આદર ઘણા વધારે પ્રમાણમાં થયેલો જોવામાં આવે છે.

અર્જન નહિ, સર્જન

કાકાસાહેબ આજન્મ સાહિત્યકાર છે. કેવળ સાહિત્યનું સર્જન પણ એમણે સારા પ્રમાણમાં કર્યું છે, પરંતુ કેવળ સાહિત્યના પશ્ચીમનને એમણે ગૌણ સ્થાન આપ્યું છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં એમનું સ્થાન ઘણું ઊંચું છે, પણ ગુજરાતના સાહિત્યનો પરિચય, બીજા સાહિત્યકારોના પ્રમાણમાં એમને ઘણો ઓછો છે એમ કહેવું જોઈએ. આપણા સાહિત્યને જેટલું સમૃદ્ધ એમણે બનાવ્યું છે, તેટલું સમૃદ્ધ એમણે ગુજરાતી સાહિત્યના પોતાના જ્ઞાનને બનાવવાની પરવા કરી નથી. થોડા વખત પર એમણે આપણા આધુનિક સાહિત્ય વિષે વાર્તાલાપ રેડિયો દ્વારા કર્યો હતો તે તે પરથી આપણા આધુનિક સાહિત્ય વિષેના જ્ઞાન કરતાં અજ્ઞાનનું પ્રમાણ એમનામાં વધારે છે એટલું જ પ્રતીત થતું હતું.

પરંતુ આપણા સાહિત્ય વિષે ઊંડું કે અલ્પ જ્ઞાન હોવાનો દાવો એમણે કદી કર્યો નથી, એમણે તો આપણા સાહિત્ય પૂરતું, લેવા કરતાં દેવાનું, અર્જન કરતાં સર્જનનું, તે વાંચવા કરતા લખવાનું જ કાર્ય વધારે કર્યું છે એટલે એ આટલે એમનો કંઈ દોષ કાઢવો એ બરાબર નથી.

ગુજરાતનું ગૌરવધન : મુનશી

આપણા સર્વશ્રેષ્ઠ નવનકયાકાર, અગ્રગણ્ય ધારાસાહેબ, સમય રાજનીતિય, સાહિત્યસંસદ-સાહિત્યપરિષદ-ભારતીય વિદ્યાલવન આદિ અનેક સંસ્થાઓના મૂળ સંચાલક ને કણ્ઠધાર એવા શ્રી મુનશીનો વિચાર કરુ છુ ત્યારે મને નર્મદ-યાદ આવે છે એ બનેમા એટલું બધું સામ્ય દેખાય છે કે, અધૂરી ઇચ્છાઓ ને પૂરી કરવા ફરી અવતાર લેવો પડે એ વાત જો સાચી હોય, તો આપણી કલ્પનાને જરા છૂટા દોર આપીને એમ કહી શકાય કે ગુજરાત અને ગુજરાતી સાહિત્યની સેવા કરવાના પોતાના કાંઠ ઊણા રહી ગયાથી નર્મદે મુનશીને રૂપે ફરી અવતાર ધારણ કર્યો નર્મદને પોતાના દેશને માટે અભિમાન હતું. 'દેશભિમાન' એ શબ્દ પહેલવહેલો એણે જ ઘડ્યો. પણ સાથે સાથે પ્રાતલક્ષિ દેશલક્ષિની વિરોધી નથી એમ દર્શાવતા 'જય જય ગુજરાત', 'કોની કોની છે ગુજરાત?' એવા ગુજરાતનાં ગીત પણ એણે જ પહેલવહેલાં રચ્યા. એ જ પ્રમાણે દેશહિતના કાર્યોમા માત્ર વાણીથી નહિ પણ વર્તન દ્વારા પણ પોતાનો ફાળો આપનાર મુનશીએ, સારકારિક દષ્ટિએ ગુજરાત એ સતત ત્ર વ્યક્તિ છે, એનું પહેલવહેલું જ્ઞાન કરાચ્યુ 'ગુજરાતની અગ્નિતા' એ શબ્દપ્રયોગ એમણે જ પ્રથમ ધડી કાઢ્યો.

'ત્રિમ-શૈલ્ય' એ નર્મદનો મુદ્રાલેખ હતો. શૂભાર ને વીર એ નર્મદને મન મુખ્ય રસો હતા. મુનશીના લખાણોમા પણ પ્રધાન ધ્યાન આ બંનેને જ મળ્યું છે અલગત, હાસ્ય, કર્ણવ્ય આદિ બીજા રસો આવે છે પણ એમના લખાણનું જ નહિ, ગ્વભાવનું પણ પ્રધાન લક્ષણ આ બે વડે દર્શાવી શકાય. ચારિત્ર્યના ધાતર માટે લિન્ન લિન્ન વિચારો જુદા જુદા ગુણોને અગ્રધ્યાન આપે છે. પ્રામાણિકતા પર કાંક ભાર મૂકે છે, તો કાંક ગ્નેહને પ્રથમ ધ્યાન આપે છે. કાંક સત્યને તો કાંક અર્દિમાને મુખ્ય ધ્યાન આપે છે મુનશી નિર્ભયતાને અગ્રધ્યાને રધાપતા હોય એમ લાગે છે. કાઠથી કરવું નહિ, પોતાને જ સાચું લાગે તે કહી બતાવવું એટલું જ નહિ, કરી પણ બતાવવું-એ નર્મદનો જ્ઞેમ પ્રધાન ગુણ હતો તેમ મુનશીનો પણ છે.

ભારતીય સંસ્કારિતાના ઉદ્ભાતા

‘જવાબ નહિ પરદેશ, બ્રહ્મ યાવાને બદાને; ક્યાં સ્વારથી શાસ્ત્ર બીકલે
ને નાદાને, એમ કહીને નર્મદે શર્યાતમાં આપણી પ્રણાલિકાએનો ઉપદાસ કર્યો
ને પશ્ચિમનું અનુકરણ કરવા ને કરાવવા સુધારાનો. ઝડો લઈ એ ધૂમી વજ્યો;
તેમ મુનશીએ પણ ‘પ્રણાલિકાભંગ’ નો ઉપદેશ આપી આપણા પરલોક પ્રત્યે
દષ્ટિ માંડીને, આયોકના સુખાદિતી અવગણના કરી ‘જીવનના ઉદ્દાસ’ ને
યુદ્ધેશ્વ માણવા માટે આગ્રહ દર્શાવ્યો. ઉત્તર વયમાં નર્મદે એક છેડેથી બીજે
છેડે જઈને બેઠો. પૂર્વનું એ બધું જ સાડું, આપણા રીતરિવાજ ને આચાર
વિચાર એ જ આપણા ઉદ્ધાર માટે જરૂરનાં છે. પશ્ચિમનું બધું હોય છે એવા
વિચાર એણે દર્શાવ્યા. કર્મક તે જ રીતે નેપોલિયન ને નીત્શેના શર્યાતના
ઉપાસક મુનશી પાછળથી ગાંધી અને ગીતા પ્રત્યે વળ્યા, અને યુરોપીય વિદ્યા
ને સંસ્કારિતાના એ સમર્થક ભારતીય વિદ્યા ને સંસ્કારિતાના ઉદ્ભાતા બન્યા.

માનસશાસ્ત્રના બાણકારો કહે છે કે દરેક મનુષ્યમાં પરસ્પર વિરુદ્ધ
ભાવો, એક સાથે રહે છે. અત્યંત કંજુસ માણસ ઠાક વેળા ભારે ઔદાર્ય
દાખવે છે. બીકણ માણસ માની ન શકાય એવી વીરતા બતાવે છે. પરંતુ
આવા પરસ્પર વિરુદ્ધ ગુણો પ્રત્યેક મનુષ્યમાં એટલા બધા સ્પષ્ટ રૂપે દેખાઈ
આવતા નથી. મુનશીના સ્વભાવમાં રહેલા આવા એક બીજાથી વિરુદ્ધ પ્રકારના
ભાવો એવી સચોટતાથી કેટલીકવાર વ્યક્ત થાય છે કે મુનશી એક નહિ પણ
બે છે એમ લાગી આવે છે! કેઈની પણ પરવા કર્યા વિના ‘જીવનનો ઉદ્દાસ’
બને તેટલો માણવો એમ માનનારા મુનશી, ‘તપ વિના શક્તિ નથી’ એમ
કહી સંધ્ય પર પણ એટલો જ ભાર મૂકે છે. પ્રણાલિકાભંગના આ આચાર્ય
શિસ્ત માટે એણે આગ્રહ સેવતા નથી.

સ્વભાવનિયત કર્મ

કેઈના પણ દોરવાયા દોરવાયું નહિ, પોતાને જ ખરું લાગે તે જ કરવું,
દરેક સેખકનો તેમ જ દરેક મનુષ્યનો મુખ્ય ધર્મ પોતાના ‘સ્વભાવ’ ને
અનુસરવાનો છે એમ મ્દનાપૂર્વક એઓ પ્રતિપાદન કરે છે. અને પોતાનાં જ
તત્ત્વને બને તેટલા આચારમાં પણ મૂકી બતાવે છે. આમ છતાં જ કેઈને
‘ઉપાસ્ય દેવ કે દેવીને કલ્પના દ્વારા ઘડી કાઢ્યા વિના સહી શકતા નથી,
પ્રારભકાળમાં એમણે નેપોલિયન ને નીત્શેને આદર્શરૂપે રચાવ્યા ને એ પ્રમાણે
પોતાના ચારિત્ર્યનું ધકતર કરવાનો સંકલ્પ કર્યો. એ પછી ગાંધીજી પ્રત્યે એ

વળ્યા અને કોઈનું પણ અનુસરણ ન કરવું એમ માનનાર “ I Follow Mahatma ” (હું મહાત્માને અનુસરું છું) એ નામનું પુસ્તક પણ પ્રસિદ્ધ કર્યું. કુશળ કાવ્યદાખ્યાન થવા માટે, પ્રખર વક્ત બનવા માટે, આ જ પ્રમાણે એમણે પોતાના મનથી અમુક આદર્શ નક્કી કરી તેમનું અનુકરણ કરવાના પ્રયત્નો કર્યા હતા, એમ એમણે પોતે જ પોતાની આત્મકથામાં જણાવ્યું છે.

આ જ પ્રમાણે કલ્પના દ્વારા પોતાની ઈષ્ટમૂર્તિ ઘડી કાઢી, એ ‘દેવી’ને રિલવવા એમણે જે પ્રયત્નો કર્યા હતા તેનું વર્ણન પણ એમણે આપ્યું છે. એમણે પોતે જ એ લખ્યું ન હોત તો એ આપણે માની પણ ન શકીએ. આટલા ચતુર ને વ્યવહારદક્ષ, મુનશી આટલા બધા કલ્પનાપ્રધાન બની શકે છે એમ માનવું બહુ મુશ્કેલ લાગે છે.

શ્રી ને સરસ્વતી એક સાથે રહેતા નથી. કોઈ વિરલ ભાગ્યવંત પુરુષના ઉપર જ એ બંનેની કૃપા એક સાથે ઊતરે છે એમ પ્રાચીનકાળથી મનાતું આવ્યું છે. એ જ પ્રમાણે વ્યવહારસુધ્ધિ ને કલ્પનામયતા, દુનિયાદારીની નિપુણતા ને સાહિત્યકલાદિ વિષયમાં અપૂર્વ પ્રતિભાશક્તિ એ બે વચ્ચે કવચિત્ જ મેળ મળે છે. સાહિત્યમાં સર્જન દ્વારા કલ્પનાની સૃષ્ટિમાં રાચી રહેલા કવિઓ ને લેખકો વ્યવહારના વિષયમાં ‘૮’ જેવા હોય છે એમ ઘણા માને છે. શબ્દો દ્વારા અવનવી સૃષ્ટિ ખડી કરનાર, આ જ્ઞાની સૃષ્ટિમાં રહીને સફળતા મેળવી શકતા નથી, પોતાનાં લખાણો દ્વારા અનેક ઉત્તમ યોજનાઓ રજૂ કરનારા એ યોજનાઓને મૂર્ત સ્વરૂપ આપી આચારમાં ઉતારી શકતા નથી.

પરંતુ આ બાબતમાં આપણા સાહિત્યકારોમાં મુનશી વિરલ અપવાદ તરીકે જૂટા તરી આવે છે. સ્વભાવથી જ એ કલ્પનાપ્રધાન Romantic—વૃત્તિના છે. એમણે ઘડેલાં પાત્રો મુખ્યત્વે કલ્પનાપ્રધાન ને આદર્શ પાછળ ઘેલાં બનેલાં હોય છે. આમ છતાં સાહિત્યકારનાં સ્વપ્નેને વ્યવહારસૃષ્ટિમાં ઉતારી બતાવવાની કુશળતા પણ મુનશી દાખવી શકે છે. પોતાની જ કથાના નાયકની પેઠે એ ‘સ્વપ્નદષ્ટા’ બને છે, પણ સાથે સાથે ‘સ્વપ્નના સૃષ્ટા’ બની એને વ્યવહારની નક્કર ખૂમિકા પર પણ ઉતારી બતાવે છે.

કાર્યસિદ્ધિ એ જ નિશાન

આગળ આવવાની વૃત્તિ સામાન્ય રીતે દરેક માણસમાં હોય છે, પણ શક્તિ કોઈમાં જ હોય છે. મહત્વાકાંક્ષા એ મુનશીની અનેક પ્રવૃત્તિઓનું ગ્રેરક બળ

ધરાવનાગએ એમના શરીર નેઈને દયાના ભાવ દર્શાવે એવું હોય છે. એમના લેખો વાંચીને ‘અદો’ કહેનારા એમના દર્શન કરીને ‘અરે !’ નો ઉદ્ભાવ કાઢે છે. એક વખત સાહિત્યમાં રસ લેતા એક તરુણુ ગૃહસ્થને, સભામાં એક સાથે એવા વિનયગય વૈદ્ય, ન્યોતીન્દ્ર દવે, વજેરેનો એક ભાઈએ આધેથી પરિચય કરાવેલો એ અગાઉ એમના જેવી જ શરીરમંપત્તિ ધરાવનાગ એ ત્રણ સાહિત્યકારોને એમણે જોયેતા એ પરથી એ બોલી ઊઠ્યા, “આપણા લેખકો બધા દૂબળાપાતળા, જાણે દુકાળમાંથી આવ્યા હોય તેવા ઠેમ લાગે છે ? વિદ્યાને ને લક્ષ્મીને વેગ છે એમ કહેવાય છે પણ, વિદ્યાને ને શરીરને પણ વેગ હોવું જોઈએ એમ એ યોગને જોઈને મને લાગે છે મને થાય છે કે જો જુલેયુકે એ દોડાયા એ જ રોટલી નધારે ખવાઈ જાય તો એમને ડોક્ટરને ત્યાં દોડવું પડતું હશે” ગુજરાતના લેખકો બધા દૂબળા, પાતળા, માદના કે કીકા, માયકાગલા જ છે એવો એમનો મત બધાઈ ગયો હતો એક વખત એમને રસ્તા પર ધીમે ધીમે ગજા ગતિથી સામેથી આવ્યા આવતા બળવતરાય ઠાકોરને બતાવીને એ જ મિત્રે કહ્યું, “આ સામેથી આવે છે તે પણ અમારા સાહિત્યકાર છે નહીં અમળ પડતા લેખક છે એમને માટે તમને શું લાગે છે ?” “એમ ? નવાઈ જોવું, આવ્યા કોઈ સાહિત્યકાર આપણે ત્યાં હશે એમ મને કદાપિ લાગેલું જ નહિ,” એ ભાઈ બોલી ઊઠ્યા આપણા સાહિત્યકારોને શરીરમંપત્તિની બાળતમા જે અપકીર્તિ સાચી અથવા જુઠીરીતે મળે છે, તેમાંથી ઉગારનાર જે યોગદાણ મહાપુરુષો છે તેમાં બળવતરાયનું સ્થાન ગોખરે મૂકી શકાય

જેવો માણસ તેની તેની શૈલી એ સ્વ સર્વાંશે સાચું નથી પણ શી ઠાકોરની બાળતમા તો એ સાચું જ છે એમ લાગ્યા વિના રહેતું નથી એમના જેવી જ એમની શૈલી ભારે વજનદાર હોય છે કવિતા તો નાજુક, લલિત ને કામળ શબ્દોથી ભરેલી હોય, એમાં ભારે કર્કશ શબ્દો આવે નહિ, એવા ખ્યાલથી જો કોઈ ઠાકોરની કવિતા વાંચવા જાય તો એ જરૂર નિરાશ થવા વિના રહે નહિ ‘પુષ્કળ કવિતા માત્ર પોચટ આસુ સારતી’ એમ આપણી કવિતાને માથે દોષારોપણ એમણે કર્યું છે, અને એ દોષને નિવારવા એ છેક સામે છેડે જઈને બેઠા છે. એમની કવિતા આસુ સારતી નથી, એટલું જ નહિ, પણ ટેટનીકવાગ વાચક પાસે આસુ પડાવે છે. એમની કવિતા માટે એક જાણુ મનકમાં કહ્યું હતું કે “મારા એક મિત્રને દાંત પડાવવાના હતા દાંતના ડોક્ટર પાસે ગયાની એની હિંમત ચાલતી નહિ મેં એમને બળવતરાયની કવિતાનું પુસ્તક લઈ તેમની કવિતા દહાડામાં દર્શાવવા માટે સાદે લલકારી જવાનું કહ્યું. દિવસમાં

વિચારપ્રધાન કવિતાના પ્રવર્તક આપણા બલ્લુકાકા

બ. ક. ઠા અથવા 'બલ્લુકાકા' તરીકે એમના પરિચિત મડળમદે ઝોળખાતા એ સમર્થ સાહિત્યકાર અને ગણપતિદાદા વચ્ચે ઘણું સામ્ય છે.

સૌ દેવોમા પહેલી પૂજા ગણપતિની થાય છે તેમ, આજે આપણા સાહિત્યકારોને અમર્યાને આવે છે શ્રી બળવતરાય ઠાકોર ગણપતિએ પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા કરી-અલબત્ત, ખરેખરી પ્રદક્ષિણા નહિ, પણ માતાપિતાની પ્રદક્ષિણા કરીને, પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા કર્યાની સિદ્ધિ મેળવી ને સિદ્ધિ તથા શુદ્ધિને વગવા ભાગ્યશાળી બન્યા, તેમ સાહિત્યની દુનિયામા પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા કરીને, અર્થાત એ વૃત્તની ચારે બાજુએ ફરી વળીને, એમણે કવિ તરીકે સિદ્ધિ મેળવી અને કાવ્યના પ્રદેશમા ઝિર્મિને બદલે વિચારને-અર્થાત શુદ્ધિને માનમર્યુ-ધ્યાન અપાવ્યું. ગણપતિના હાથ નીચે અનેક સેનકો રહીને એનું કાર્ય કરે છે, તેથી એમને, ગણના પતિ તરીકે ઝોળખવામા આવે છે, તેવી જ રીતે ઠાકોરનું પણ અનેક નવીન કવિઓ અનુકરણ કરી રહ્યા છે.

આપણા બધા લેખકોમા સૌથી વધારે ધ્યાન ખેંચે એવા જો કોઈ હોય તો તે બળવતરાય છે કેટલાક લેખકો મોટી સંખ્યામા આવે છે ત્યારે કોઈનું ધ્યાન ખેંચાતું નથી, પણ બોલવા માટે છે ત્યારે સૌનું ધ્યાન એના તરફ જાય છે પણ ઘણા તો આવે છે ત્યારેય ધ્યાન ખેંચી શકતા નથી ને ખોળે છે ત્યારે પણ લોકોનું ધ્યાન ખેંચી શકતા નથી એઓ આવે છે, ખેંચે છે, જિજ્ઞાસાય છે, બોલે છે, પાછા ખેંચી જાય છે, ને છેવટે ઘેર જાય છે તોયે કોઈનું ખાસ ધ્યાન ખેંચવા અસમર્થ બને છે ઠાકોર તો આવતા વારજ સૌનું ધ્યાન ખેંચે છે, ખોળે છે ત્યારે પણ સૌનું ધ્યાન એમના તરફ ખેંચાય છે અને સંભા હોડીને જતા જતા પણ ઘણાનું ધ્યાન ખેંચે છે.

બળવતરાયે ફોર્મ એ પાડેલા પોતાના નામને બરાબર સાર્થક બનાવ્યું છે. આપણા ઘણાખરા લેખકો શબ્દસમૃદ્ધિની બાગતમા માતબર હોય છે, પણ શુદ્ધિના વિષયમા એમનું દાગિરમ, એમના પુસ્તકો વાંચીને આદરભાવ

ધરાવનારાઓ એમના શરીર નેઈને દયાના બાવ દર્શાવે એવું હોય છે એમના લેખો વાંચીને ‘અહો’ કહેનારા એમના દર્શન કરીને ‘અરે’ નો ઉદ્દગાર કાઢે છે એક વખત સાહિત્યમા રસ લેતા એક તરુણ ગૃહસ્થને, સભામા એ સાથે બોધા વિનયગાય વૈદ્ય, જ્યોતીન્દ્ર દવે, વજ્રેરેનો એ ભાઈ એ આધેથી પગિયથ કરાવેલ એ અગાઉ એમના જેવી જ શરીરમંપત્તિ ધરાવનારા એ ત્રણ સાહિત્યકારોને એમણે બોધેલા એ પરથી એ બોલી બિઝ્યા, “આપણા લેખકો બધા દુખળાપાતળા, બાલુ દુકાળમાથી આવ્યા હોય તેવા કેમ લાગે છે ? વિદ્યાને ને લક્ષ્મીને વેર છે એમ કહેવાય છે પણ, વિદ્યાને ને શરીરને પણ વેર હોવું નેઈએ એમ એ લોકોને નેઈને મને લાગે છે મને થાય છે કે ને જૂલેચૂકે એ લોકોથી એક એ રોટલી યધારે ખવાઈ જાય તો એમને ડોક્ટરને ત્યાં દોડવું પડતું હશે” ગુજરાતના લેખકો બધા દુખળા પાતળા, માદના કે ફીકા, માવકાગલા જ છે એવો એમનો મત બધાઈ ગયો હતો એક વખત એમને રસ્તા પર ધીમે ધીમે ગજ ગતિથી સામેથી ચાલ્યા આવતા બળન તરાય ઠાકોરને બતાવીને એ જ મિત્રે કહ્યું, “આ સામેથી આવે છે તે પણ અમારા સાહિત્યમાર છે બહુ આગળ પડતા લેખક છે એમને માટે તમને શું લાગે છે ?” “એમ ? નવાઈ જેવું, આવા ઠાઈ સાહિત્યકાર આપણે ત્યાં હશે એમ મને કદાપિ લાગેલું જ નહિ,” એ ભાઈ બોલી બિઝ્યા આપણા સાહિત્યકારોને શરીરમંપત્તિની બામનમા જે અપખીતિ સાચી અથવા જુઠી રીતે મગે છે, તેમાથી ઉગારનાર જે યોગદાણું મહાપુરો છે તેમા બળવ તરાયનું રથાન મોખરે ખૂટી શકાય

જેવો માણસ તેવી તેની રોડી એ સજ સર્વાંશે સાચું નથી પણ શ્રી ઠાકોરની બાબતમા તો એ સાચું જ છે એમ લાગ્યા વિના રહેતું નથી એમના જેવી જ એમની શૈલી ભારે વજનદાર હાય છે કવિતા તો નાશક, લલિત ને કામળ શબ્દોથી ભરેલી હોય, એમા ભારે કડકશ સખ્દો ચાને નહિ, એવા ખ્યાલથી ને ઠાઈ ઠાકોરની કવિતા વાચવા જાય તો એ જરૂર નિરાશ થયા વિના રહે નહિ “પુષ્કળ કવિતા માન પોચટ આસુ સારતી” એમ આપણી કવિતાને માથે દોષારોપણ એમણે કયું છે, અને એ દોષને નિવારવા એ છેક સામે છેડે જઈને બેઠા છે એમની કવિતા આસુ સાગતી નથી એટલું જ નહિ, પણ ફટવીકવાર વાચક પાસે અસુ પડાવે છે એમની કવિતા માટે એક જળે મળકમા કયું હતું કે “મારા એક મિત્રને દાત પડાવવાના હતા. દાતના ડોક્ટર પાસે જવાની એની હિંમત ચાલતી નહિ મે એમને બળવ તરાયની કવિતાનું પુસ્તક લઈ તેમાની કવિતા દહાડમા દસવાર મોટે સાદે લયકારી જવાનું કયું છ દિવસમા

એના ત્રણ દાંત પડી ગયા !” અલ્પજ્ઞ, આમાં અતિશયોક્તિ છે, પણ ઠાકોરની કવિતા ભારે છે—સમજવી ને પચાવવી બંને રીતે ભારે છે તેમાં શક નથી. પણ એક વાર એ સમજાય તો એનો રસાસ્વાદ પણ અનેરો છે, એની પ્રતીતિ પણ સહૃદય વાચકને થયા વિના રહેતી નથી. એમની કવિતાને આપણે નાજિયેર આથે સરખાવી શકીએ. બહારથી કહેણ ને ‘અનાકર્ષક’ લાગે. અંદરનું કોપર ખાવા માટે પહેલા કાચણું ભાંગવું પડે ને તે પછી જ એમાંથી કોપર મળી શકે. અને કોઈક વાર આટલી બધી મહેનત પછી મળતું એ કોપર ખોર પણ નીકળે. આટલી બધી મહેનત કરીને કોપર કાણુ ખાય ? એનાં કરતાં લીલી દાક્ષ શી ખેડી ? મોંમાં મૂકી એટલે બસ. તરત જ મીઠો મધુરો રસ મળી જવાનો. આમ જો માનતા હોય તે ભલે કોપર ન ખાય, પણ કોપરાના પણ આશકો હોય છે. તે જ પ્રમાણે તરત સમજાય ને જોનો રસાસ્વાદ વગર પ્રવત્તે માણી શકાય, એવી જ કવિતા વાંચવાના શોખીનો ઠાકોરની કવિતા તરફ ઉપેક્ષાવૃત્તિ સેવે એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે, અને એવા ઘણા છે પણ. ‘બળવંતવાની’ના આશકો પણ છે, અને મોટે ભાગે એ સાહિત્યરસિકો છે.

ઠાકોરની કવિતા અને એમનાં અન્ય લખાણો સામાન્ય વર્ગ માટે નથી. ખરું જોતાં, કોઈ પણ બાબતમાં સામાન્યતા તરફ ઠાકોરની વૃત્તિ જ નથી. લોકપ્રિયતા એ કોઈ પણ કૃતિની ઉત્તમતાનું માપ નથી અને ઠાકોરને એવી લોકપ્રિયતાનો જરા પણ મોહ નથી. એ પરથી એમ નહિ ધારી લેવું કે પોતાની કૃતિઓના પ્રશંસકો નીકળી આવે કે નહિ તે વિષે એ કેવળ બેદરકાર છે. પ્રશંસા એમને પ્રિય છે. ચોરા પર, જોયે આસને બેસીને કોઈ ઠાકોર બાપુ, ‘તમે તો આવો છો ને તેવા છો,’ એમ એના પ્રશંસકોના ઉદ્ગાર સાંભળી રાજ થાય છે ને ખુશાલીમાં ડોકું ધુણાવે છે, તેમ આપણા આ ઠાકોરનો પણ દરબાર છે. પણ એમના દરબારમાં અધિકારીઓને જ પ્રવેશ કરવાનો હક મળે છે એ અધિકારીઓ જ્યારે તેમની કોઈ કૃતિની કદર કરે છે ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે જ એ પ્રસન્નતા અનુભવે છે.

નવું પ્રયાણ

ગઈ પેઢીના આપણા ત્રણ અગ્રગણ્ય કવિઓ : નરસિંહરાવ, નાનાલાલ ને ઠાકોર. એ ત્રણેયે નવા ચીના પાડ્યા છે. સુંદર ને ઉત્કૃષ્ટ કાવ્યો લખીને એમણે જેટલી કૃતિ સંપાદન કરી છે, તેટલી જ કૃતિ કવિતાના પ્રદેશમાં નવનવા પ્રયોગો કરીને ને નવીન શૈલીની સ્થાપના કરીને પણ એમણે મેળવી છે. નરસિંહરાવે પાશ્ચાત્ય શૈલીનાં જિર્મિકાવ્યો આપણા સાહિત્યમાં દાખલ કર્યાં. નાનાલાલે

ઈદ તૃતીયમ્ જેવી કોઈક અવનવી અપદ્યાગદને નામે ઓળખાતી શૈલી દાખલ કરી ને બળનતમમે સોનેટસ ને વિચારપ્રધાન કવિતાને અગ્રરધાન આપતી એક નવીન પ્રકારની કાવ્યશૈલીને અપનાવી.

દલપતરામે પોતાને માટે કહ્યું છે - 'રમ્યા છે રૂડા જદદતપતરામે' અને કેવળ જદની દષ્ટિએ ભેદને તો એમના રચેલા જદ રૂડા છે એ જાણ કરવું ભેદને પરત્વે એમના સુપુર નાનાલાલના હાથે ચડીને એ રૂડા જદની દશા છેક જુડી થઈ પડી મહાકાવ્યને અનુકૂળ જદની શોધ દેઠ નર્મદે શરૂ કરી હતી અને એની શોધ રાજા કે લાવણી સુધી આવીને અટકી ગઈ એ પછી મહા જદની શોધ માટે નાનાલાલે ખીડુ ઝડપુ પછુ એ ગેધ દરમિયાન જે જે જદો એમને હાથે ચઢ્યા તેની પાસે કસરત કરાવીને, તે સર્વના હાડના પાસળા એણે ખોખરા કરી નાખ્યા નરસિંહરાવે આ જાતના જદપ્રયોગ બહુ કર્યા નથી એમણે ખડ હરિગીત આદિ ચોળ્યા છે, પછુ તેમા જદના દેહનું જવાબ દમન થાય એ એમણે ઇષ્ટ માન્યુ નથી નાનાલાલે તો આખરે મહાજદના નિર્માણ માટે, કેવળ વિશેષણ મહાનને રહેવા દઈ, વિશેષ જદને દેશવટે દઈને, પદોનો આલામ આપતી પદ જટાવાળી કઈક વિચિત્ર પ્રકારની ગદ્યશૈલીનો જ સ્વીકાર કર્યો ઠાકારે પદ સાથે નરસિંહરાવના પ્રમાણમા ઘણી વધારે અને નાનાલાલ કરતા ઘણી ઓછી છટ લઈને જુદા જુદા અખતગ ધ્યાં છે સાહિત્યમા સનાતની વૃત્તિ સેવનારાઓના કાનને ખૂંચે એના ઘણા પ્રયોગો એમણે કર્યા છે જે લઘુને બદલે એક શુરુ કે એક શુરુને ધ્યાને બે લઘુ મૂકીને, સોગ વર્ણના એક નરને બદલે આઠ આઠ વર્ણના બે ચાને એ લોકોક્તિવું, તેમ જ ચતિને રથાનવ્રષ્ટ મ્દીને ભોગીમતિનો જમાનો ગયો એ નાતવું એમણે રમણ કરાવું છે પરત્વે મોટે ભાગે જદનો લય-એનું અતગતત્વ-એમણે અખડ રાખ્યો છે કસરત કરતો માણસ હાથપગ લામા દૂકા કરે, શરીરના જુદા જુદા અંગોને કૃત્રિમ લાગે એવા વળ આપે પછુ એનું વ્યમિત્ત એવું ને એવું જ રહે છે, તે જ પ્રમાણે બળવતિ પના મહાકાવ્યના શાહલ શિખરિણી, પૃથ્વી આદિ કસરત કરતા હોય તેના અંગોને લાળાદૂકા કરતા તેમ જ જનજાતી અંગ ભગીઓ કરતા દેખાય છે પછુ તે છતાં એનું રચણ બહુધા અખડિત રહે છે આવી કસરતથી એ વધુ બળવાન (અર્થદષ્ટિએ વધુ કાર્યક્ષમ) બને છે કે નહિ તે જુદો સવાલ છે સરકૃતમા પછુ બહુ ઓછા વપરાયેલા રૂડી જદને શુજરાતમા જાણીતો ને મીઠો બનાવવાનું નાન કોઠારને ઘટે છે બીજા બધા જદો ગાઈ શકાય એવા છે ને પૃથ્વી ને ગાઈ શકાય એવા નથી-અગેય છે

એમ કેટલાક માને છે પણ એ મંતવ્ય તદ્દન ભૂખલરેખું છે. જેવાજેયતાની બાળતમાં લગભગ બધા જ સંસ્કૃત છંદો મરખા છે, અને કોઈ રચના ગાર્હ શકાય એવી છે કે નહિ તેનો આધાર એ રચના કરતાં પણ ગાનારા પર વિશેષ હોય છે.

નાનાલાલ તથા નરસિંહરાવની કદર તરત જ થઈ. નરસિંહરાવને રમણુભાઈ મળ્યા ને એમણે ‘કુમુદમાળા’ને ગુજરાતી કાવ્યસાહિત્યના ખારા રણુમા એકમાત્ર મીઠી વીરડીનું સ્થાન આપી દીધું. નાનાલાલને પણ આરંભમાં જ અનેક પ્રશંસકો મળી આવ્યા. ખુદ કાન્ત જેવા સમર્થ કવિએ ‘ગિયો પ્રકુલ્લ અમીવર્ષણ ચન્દ્રાજ’ કહીને એમનો સત્કાર કર્યો પરંતુ બળવંતગાયે ખર્ગ કમાણી-એમની સાથેના કાપકરો જ્યારે લગભગ પેન્શન પર બેઠા ત્યારે ઉત્તરાવસ્થામાં કરી, ‘સહેની’ ની વિલક્ષણ બાની ગુજરાતને શરૂઆતમાં તો સમગ્ર જ નહિ એમ કહેવું વધારે પડતું નથી નરસિંહરાવના અનુકરણે અનેક થયા. નાનાલાલની છાપ એમની પછીના કવિઓ પર બહુ મોટા પ્રભાવમાં પડી, પણ બળવંતરાવને માટે તો લાગ્યા વખત સુધી એટલે હાથે જ પ્રયોગો કર્યા જવાનું નિર્માયું હતું, અને છંદો અજેય ને કવિતા વિચારપ્રધાન હોવા જોઈએ એમ ઠોઠાઠોકાને વારંવાર એ કહેતા. ઠાકોર એ પ્રકારની કવિતાઓ રચતા ગયા ને સાથે સાથે કવિતાનું શિક્ષણ પણ આપતા ગયા એમના શિક્ષણને પ્રભાવે ને કઈક અંગે નાનાલાલની શબ્દાળુ ને વ્યોમવિહારી કલ્પનાઓના નિઃસત્ત્વ અનુકરણથી કંટાળીને-નવા કવિઓ ઠાકોર પ્રત્યે વળ્યા, અને નાનાલાલે કવિતામાં આકાશને ઉનાયું હતું તેને સ્થાને હવે સર્વત્ર પૃથ્વીનો જબજબકાગ થઈ રહ્યો. કવિતામાં પ્રાચિનત્ત્વ, બધા જ અર્થમાં વધ્યું. નાનાલાલની અને એના અનુકરણ કરનારાઓની શૈલી, વધારે પડતી શબ્દાળુ હતી તા ઠાકોરે એને ખૂબ જ મિતાક્ષ્મ બનાવી. અત્યારે મુમર્ઠની નાની ઓરડીમાં ઘણી વસ્તુઓનો સમામ કરવો પડે છે, તે પ્રમાણે બહુ જ ટૂંકા લખાણમાં ખૂબ વિશાળ અર્થ સમાવવાને મથતી એમની શૈલી કવચિત દુર્બોધ બની જાય છે, અને એમને પગથે ચાલીને પૃથ્વી છદ્દમાં ચોદ લીટીના અર્ધગોળ સોનેટ લખનારાઓના કાવ્યોમાં, જે અર્થ કે વિચાર માટે એઓ વારંવાર ઢોન વગાડે છે, તે અર્થ અથવા વિચાર બાપડો ચ પાઈ, છ દાઈ, દબાઈ, પિસાઈ, ગૂગળાઈને એવો નિર્જન ને નિર્મોહ થઈ જાય છે કે એ છે કે નહિ તેની પણ કેટલીક વાર ખગર પડતી નથી.

એક મસ્કૃત લેખકે ગદ્યને કવિના નિકષ રૂપ-કસોટી સમુ-ગણાવ્યું છે.

હંમેશ સંયમશીલ રહે છે. બીજા કવિઓના પ્રમાણમાં એ હંમેશાં ઠંડા લાગે છે. પ્રભંગ હોય ત્યાં પણ એ ગરમ થતા હોય એમ જણાતું નથી. વ્યવહારમાં પણ એ કોઈ જોડે ગરમ થયા હોય, ગુસ્સે થવા છતાં કોધને વ્યક્ત કર્યો હોય એવા દાખલા ઓછા હશે.

જીન્દગીએ પોતાને cold blooded logician (ઠંડા લોહીના તારિક) તરીકે ઓળખાવ્યા હતા. જીન્દગી બાબતમાં એ શબ્દપ્રયોગ લાગ્યે જ સાચો હશે, પરંતુ રામનારાયણને માટે એ પ્રયોગ બહુ ઉચિત રીતે કરી શકાય એમ છે. એમની પ્રકૃતિ જ તર્કપ્રધાન છે એ હસવા રમવાની વાતો કરે, દુઃખકાઓ કહે, ટૂંકી વાર્તા આવેજો, કટાક્ષપ્રધાન નિમંત્રણો લખે કે પછી વિવેચન અથવા સંજોધનના હેતુમાં ઝપવાને પણ એ બધામાં તર્કનો આશ્રય કદી છોડતા નથી સ્વૈરવિહારના એમના લેખો વાંચી એક જણે એમને ‘હસતા રિલેશન’ કહ્યા છે. ફિલસૂફ કરતા ચિંતક શબ્દ એમને માટે વધારે ઔચિત્યપૂર્વક વાપરી શકાય એમ છે એમણે સ્વૈરવિહારી ઉપનામ ધારણ કર્યું છે અને એ નામથી લખેલા એમના લેખો પ્રથમ દૃષ્ટિએ એમના ઉપનામને સાર્થક કરે એવા દેખાય છે, પરંતુ ખરી રીતે જોના સ્વૈરવિહાર એમના વલણમાં જ નથી. આહારમાં કે વિહારમાં, આચારમાં કે વિચારમાં, પ્રચારમાં કે સંચારમાં એ કોઈમાં પણ સ્વૈરતાનો આદર કરે તો તે રામનારાયણ નહિ.

રામનારાયણની સાહિત્યપ્રવૃત્તિનું પ્રેરક, ચાલક અથવા નિમાયક બળ તે સિદ્ધક્ષા નહિ, પણ ચિંતનક્ષીલતા છે આટલું તો લખ્યા વગર નહિ જ ચાલે એમ એમને લાગ્યે જ લાગ્યું હશે. એમની જિજ્ઞાસાવૃત્તિ બહુ જ પ્રબળ છે. એમના જેટલી જિજ્ઞાસાવૃત્તિ આપણા બીજા કોઈ પણ સાહિત્યકારમાં લાગ્યે જ હશે. એમની કુતૂહલવૃત્તિ લગભગ બાળક જેવી છે સાહિત્યના જ નહિ પણ સાહિત્ય સિવાયના બીજા અનેક વિષયો પ્રત્યે પણ એમને એવી જ તીવ્ર કુતૂહલવૃત્તિ ગ્હે છે. ‘આ શું?’ ‘આમ કેમ?’ એવા પ્રશ્નો એમની બુદ્ધિ દરેક બાબતમાં ઊભા કર્યા જ કરતી હશે અને બીજેથી એ પ્રશ્નોનું મનાધાન ન મળતા એનો ઉલ્લેખ પણ એ પોતે જ ગોધી કાઢતી હશે.

અત્યારના આપણા વિદ્વાનોમાં એમના જેવો પિંગળશાસ્ત્રનો અભ્યાસ બીજા કોઈનો નહિ હોય, વર્ષોની જહેમત ને સંજોધન પછી એમણે હમણા જ પ્રસિદ્ધ કરેલો એ વિષય પરનો ગ્રંથ, એ કેશવલાલ મુનના આ જ વિષય પરના ગ્રંથ પછીનો બીજો આપણો પ્રમાણભૂત ગ્રંથ કદી શકાય એવો છે.

બાલસદૃશ કુતૂહલ ધરાવતા આ ઔદ વિદ્વાને અનેક તરણુ લેખકોની મૈત્રી સાધી તત્ત્વતત્ત્વયતે એ ન્યાયે તારુણ્યનો ઉત્સાહ ટકાવી રાખ્યો છે. આપણા અનેક તરણુ વાર્તા લેખકો, કવિઓ, ભાષાશાસ્ત્રમાં રસ લેનારાઓ ને ઊગતા લેખકોને એમની મૈત્રી પ્રાપ્ત કરવાનો લઠાવો મળ્યો છે. એ એમના મિત્ર ને માર્ગદર્શક બન્યા છે.

એમની શૈલી ઠરેલ, સુધ્ધ, પ્રસન્ન ને દોષરહિત છે, છતાં એમને શૈલી-કાર બાગ્યે જ કહી શકાય. જેમ પાંચ કે પંદર વાક્યો વાંચીને આ તો નાના-લાલનું, નરસિંહરાવનું કે ઠાકોરનું લખાણ છે એમ તરત જ આપણી પ્રતીતિ થઈ જાય છે, તેમ રામનારાયણનો લેખ વાંચી આ લખાણ ખીજા કોઈનું ન હોઈ શકે એમ કહેવું ચુસ્ક છે. ભાષા કરતાં વિચાર તરફ એમનો ઝોક વધારે હોય છે. સૌંદર્ય કરતાં સરલતા, ને વિશિષ્ટતા કરતાં વિશદતા એ એમને વધારે આદરપાત્ર લાગે છે.

રામનારાયણ ખરેખરા અર્થમાં વિદ્યાવ્યાસંગી છે. સરસ્વતીની ઉપાસના કરતાં યજ્ઞાદપિ યાજ્ઞમ્ । એ ન્યાયે જ્યાંથી જે કાંઈ પણ જાણવાનું મળે તે મેળવી લેવા એ હંમેશા ઉત્સુક રહે છે, સર્જન કરતાં અર્જન તરફ એમના સ્વભાવનું વલણ વિશેષ હોય એમ લાગે છે, અને વાર્તા, કવિતા આદિ જે સર્જનાત્મક પ્રવૃત્તિ એમણે કરી છે, તે મોટે ભાગે સંજોગવશાત આવી પડેલી ફરજને કારણે કરી હોય એમ જણાઈ આવે છે.

૧ ઉમાશંકર જોશી : સિદ્ધિ અને પ્રસિદ્ધિ

“સરસ્વતીનો પ્રસાદ પણ ઈશ્વરાનુગ્રહ જેવો જ છે મોટા ભાગના મનુષ્યો પ્રયત્નો કરવા છતાં એવી વચિત રહે છે, કોઈકને એ ધણી તપશ્ચર્યા પછી પ્રાપ્ત થાય છે અને બહુ જ વિરલ વ્યક્તિઓને ખાસ તપશ્ચર્યા સિવાય સહેજમાં એ મળી જાય છે.” ઉમાશંકર વિશે વાત કરતાં એક સાહિત્ય-સંક્રિષ્ટ મિત્રે ઉપલી મતલબનું નિધાન કર્યું ત્યારે મેં પૂછ્યું, “એટલે તમે એમ કહેવા માગો છો કે ઉમાશંકર બહુ મહેનત કર્યાં સિવાય સરસ્વતીનો કૃપાકટાક્ષ પામી શક્યા છે?”

“હા, જુઓની સામાન્ય ગીતે સાહિત્યસૃષ્ટિમાં પ્રવેશ કરનારાઓ કેટલા બધા પરિશ્રમ પછી કંઈક સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી શકે છે, અને સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કર્યા પછી પણ પ્રસિદ્ધિ તો કેટલી મોટી એમને મળી શકે છે, પણ ઉમાશંકરને સાહિત્યસૃષ્ટિમાં સિદ્ધિ ને પ્રસિદ્ધિ બન્ને બહુ ન ની વશમાં જ અને તે પણ ખુબ્બી પ્રમાણમાં પ્રાપ્ત થઈ છે,” એમણે જવાબ દીધો.

સાહિત્યના અન્ય પ્રકારો માટે અભ્યાસ ને પરિશ્રમની જોટલી જરૂર પડે છે તેટલી કવિતા માટે પડતી નથી. કવિ વિદ્વાન ન હોય એટલું જ નહિ, પણ પોતાના વિષયોનું પણ શાસ્ત્રીય જ્ઞાન એને ન હોય તો પણ ચાલી શકે. પ્રતિભા ને પ્રસ્વેદ ઈશ્વરદત્ત શક્તિ ને સ્વકીય પરિશ્રમ એ મેના સુલભ મયોગે જ સાહિત્યમાં તેમ જ જીવનના અન્ય વ્યવહારોમાં સિદ્ધિ સાધી શકાય છે. પરંતુ કવિતા માટે પ્રસ્વેદ કરતા પ્રતિભાનું મહત્ત્વ વધારે છે. કવિતાના ઉદ્દેશ્યવહેતુમાં શક્તિને મમ્મટ પહેતું સ્થાન આપ્યું છે, અને કવિઓ જન્મે છે, બતાવી શકાતા નથી, એવી જે ઉક્તિ પ્રચલિત છે તે પણ આ જ વસ્તુ સિદ્ધ કરે છે. એટલે કોઈક અપૂર્વ પ્રતિભાશાળી પુરુષ સરસ્વતીની પરિશ્રમપૂર્વક આરાધના કર્યા સિવાય પણ સમર્થ કવિ બની શકે તો તેમાં આશ્ચર્ય જેવું નથી.

પરંતુ ઉમાશંકર માટે એવું વિધાન કરવું એ યોગ્ય લાગતું નથી એમણે

અત્ય વયમાં જ અણનાપાત્ર સિદ્ધિ મેળવી લીધી છે એ સાચું, પણ તેથી જ સિદ્ધિ અલ્પ પ્રમાણે પ્રાપ્ત કરી છે એમ માની લેવું એ બરાબર નથી ઉમાશંકર

માત્ર કવિ જ નથી, સાહિત્યના ભિન્ન ભિન્ન પ્રકાર એમણે સફળતાપૂર્વક ખેંચ્યા છે. કેળવણી પ્રતિભાને બળે જ એમણે કરેલું કાર્ય કાર્ય કરી શકે એ મનાય એમ નથી. ખરી રીતે જોતાં એમણે જે કાર્ય કર્યું છે તે બધાને માટે પૂરેપૂરી તૈયારી કરી છે. ઈશ્વરે મજબૂત શરીર આપ્યું હોય અને વ્યાયામ કર્યા વિના પણ કાર્ય તંદુરસ્ત ને બળવાન રહી શકે એ ન જ બને એમ નથી, પણ દેહસૌખ્ય, અંગોર્થંગોને ફાવે તે રીતે વાળવાની શક્તિ ઇત્યાદિ કસરત વિના બાળે જ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે, એ જ પ્રમાણે, બહુ અભ્યાસ વિના સુંદર કાવ્યો કદાચ રચી શકાય, પણ કવિતાના શાસ્ત્રનું જ્ઞાન, વિવિધ છંદો પરત્વે શુદ્ધ શુદ્ધ પ્રયોગો, તત્કાલીન વિચારસરણીનો વિવેકપૂર્ણ સમાદર, પૂર્વેના કવિઓના આ ઉત્તમ ગુણોનો મુલગ સમન્વય; એ બધું અભ્યાસ વિના સાધી શકાતું નથી. ઉમાશંકરે પણ મેદાનમાં આવતાં પહેલાં દંડ બેઠક કર્યા છે, એની પ્રતીતિ એમના અન્ય લખાણો દ્વારા સહજ રીતે થાય છે એટલું જ નહિ, પણ એમનાં કાવ્યો જોતાં પણ મળી રહે છે.

ઈશ્વરદત્ત પ્રતિભા ઉમાશંકરને પ્રાપ્ત થઈ છે એ સાચું, પણ એ પ્રતિભાનાં બીજાં અભ્યાસના જલથી સિંચાન કરીને એમણે સ્વપ્રયત્ને વિકસાવ્યું છે. કદાચ એ પ્રતિભા એમને ન વરી હોત તો એ કાવ્યો લખત નહિ, પણ એવી પ્રતિભા વિના પણ એ સરસ્વતીની ઉપાસના કર્યા વિના રહી શકતે નહિ એમ એમનો સ્વભાવ જોતાં લાગે છે. મેળવાય તેટલું અને બને તેટલા વિષયોનું જ્ઞાન મેળવવાની એમનામાં અદમ્ય ઉત્કંઠા છે. પ્રકૃતિથી જ એ અભ્યાસશીલ છે. જે વિષય લીધો હોય તેનો બધી બાજુથી અભ્યાસ કરી, તેમાં જોડા ગતરી, અંદરના તત્ત્વનું મહત્ત્વ કરવા એઓ હમેશા ઉત્સુક હોય છે. એવો મનુષ્ય કદાચ સમર્થ કવિ ન થઈ શકે તો પણ ઉત્તમ વિવેચક તો જરૂર બની શકે, એ કદાચ પ્રખર સાહિત્યકાર ન બની શકે તો પણ ઉત્તમ ક્રાંતિનો વિદ્વાન તો જરૂર બને.

પ્રથમ પ્રયત્ને જ અપૂર્વ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરનારા લેખકો પાછળથી લથડી જાય છે. પહેલા પ્રયાસમાં જ એમની સર્વ શક્તિ ખરચાઈ જાય છે તેથી, કે અલ્પ પ્રયાસમાં મળેલી સફળતાને લીધે એમના મગજમાં અભિમાનનો પવન ભારાઈ જવાથી, બીજા કશા માટે અવકાશ રહેતો નથી તે કારણે પણ, ઉત્તરોત્તર એમની કૃતિઓ નબળી નિરૂત્તરી જાય છે અને સાહિત્યાકાશમાં ધૂમકેતુની પેઠે અચાનક આવીને આખા વ્યામપ્રદેશને તેજથી ભરી દઈ, સોની આંખોને આજી નાખી, એટલા જ જલદી એ અદસ્ય થઈ જાય છે.

ઉમાશંકરે પ્રારંભમાં જ મેળવેલી સિદ્ધિને ટકાવી રાખી છે એટલું જ નહિ,

પણ ઉત્તરેતર વિમાસ સાધતા રહીને સાહિત્યના લિંગ લિંગ પ્રદેશોમાં સરળતા પૂર્વક અચાંચ કયો છે

એમને રણછનગમ મુનિશ્વરચન્દ્રક મળ્યો તે મારેના યોગ્યેલ સમારભમાં એક મુનિશ્વરચન્દ્રક સાહિત્યકાર પણ હાજર હતા તેમણે ઉમાશ કરને આશીર્વાદ આપતા એવી મતલમના એતનણીના મુર પણ કાઢ્યા હતા કે “નાની વયમાં સરળતા મળતા અને વિદ્વાનો ને સામાન્ય જનો તન્દ્રથી પ્રદામાના હૃદયગારે સાલળતા ધણી તરણુ લોકો કુલાઈ જાય છે અને તેથી તેઓ પ્રગતિ કરતા અટકી જાય છે આ તરણુ લેખક આ લયગયાનને સમજી લઈ તેને વટાવી જશે એવી આશા ગણુ છું ”

૨૪૮૫ સિદ્ધિથી કુલાઈ જઈને, મેળવેલી મુડી પર જીવન ગુજારતા રહીને આગળ પ્રગતિ કરતા અટકી જનારઓના દાખના ઓછા નથી પણ ઉમાશ કર માટે એવો લાય સેવવાનું કશું કારણ નહોતું. કુલાવાનું એમના સમીર ને મન બંનેની પ્રકૃતિથી વિરુદ્ધ છે કીર્તિ મળ્યા છતા કીર્તિની પાછળ દોડનારા, લોકનજરમાથી રહેને ખસી જઈશું એવી નિગતર ભીતિ સેનનારા, ખીજ રીતે મયમરતીલ ને વિચારવાનું પણ ખીતિ કે પ્રસિદ્ધિના વિષયમાં બાલિશ ને ઉપહાસ યોગ લાગે એવી નિર્બલતા દાખનારા સાહિત્યારો, દેશસેવકો ને સમાજ-સેવકો એટલા બધા છે કે જેમાં ઉમાર્જા માત્ર યશનું જ ચર્ચ શકે છે, જેની મહત્વનતા ને કદરનું માપ ફક્ત ખીતિ બહેજ આપી શકાય છે, એવી સાહિત્ય કૃતિનો ઉમાશ કર જેવો સ્પષ્ટ, પોતાને પ્રાપ્ત યજ્ઞના યજ્ઞથી કદાચ અભિમાનનો અનુભવ કરે ને આ પ્રાણુલભ્ય ફળ અદ્વાયાસે કૂતકડા માર્યા વિના મળી ગયું, એમ માનીને મૂંઝવે દાઢ મૂકે તો એમાં એમને દોષ દેવાનું કાર્ષ મારણ નથી એમ કહે તો તેમાં એ મહાજનના

પહેલ વહેલા મેં ઉમાશંકરને જોયા ત્યારે એમની સૌમ્ય, શાત ને સ્મિતભરી મુખમુદ્રા જોતા મને મંશય થયો હતો કે આ નાજુક ને સ્મિતભર્યા ચહેરા પર કોપની રેખાઓ અકિત થતી હશે ખરી? અને થોડા જ વખતમાં મારા સશયનું નિવારણ થયું કેટલાક સાહિત્યરસિક મિત્રો ભેગા મળી ટોળટપ્પા કરતા હતા. એમાંના એક જણે ત્રીણાભાઈ દેસાઈ પ્રત્યે કંઈક કટાક્ષ કર્યો. કટાક્ષ કંઈક વધારે પડતો કડવો અને અરથાને પણ હતો ત્રીણાભાઈમાં ખિન્નવાવાની શક્તિ જ નથી. એમણે હસતે મુખે સાંભળ્યા ક્યું. પણ એમની બાજુમાં ઉમાશંકર બેઠા હતા. એમનાથી એ સદન થઈ શક્યું નહિ અને એ એકદમ બેઠા બેઠા જાણ્યા. જાણે જવાલામુખી ફાટ્યો. ઘણી મહેનતે ને ઘણા વખત પછી એમને શાત કરી શકાયા. બીજાને ખાતર ઉમાશંકર આટલા જલદી ને આટલા બધા કોપાન્વિત થઈ શકે છે એ મેં ત્યારે પહેલી વાર જાણ્યું. એ પછી તો બે ત્રણ પ્રસંગે એમના પુણ્યપ્રકાશનાં દર્શન કરવાનો અવસર મને મળ્યો છે.

સાહિત્ય પરિષદની મધ્યમ સભાની બેઠકમાં કે પરિષદના સંમેલનની વિષયવિચારણી સમિતિની સભામાં, કોઈક ઠરાવ રજૂ કરવામાં આવ્યો હોય અને ઉમાશંકરને એની સામે સૈદ્ધાંતિક વિરોધ હોય, તો એ વિરોધ એ ખૂબ જોરશોરથી વ્યક્ત કર્યા વિના રહે નહિ એટલું જ નહિ, કેટલીક વાર અગત આલેખ પણ એ કરી નાખે. ઉમાશંકરના મનમાં વ્યક્તિગત દ્વેષભાવ બાગ્યે જ હોય છે સિદ્ધાંત ખાતર અથવા પોતે જેને સિદ્ધાંત માન્યો છે તેને ખાતર ‘અમારી દેવી’ એ એમના સ્વભાવમાં જ બીજા રૂપે રહેલું છે પરંતુ સ્વમાનની આ નમજાઈને એ ઝડપભેર વટાવી ગયા છે અને હવે તો વિરોધને પ્રસંગે પણ મોપથી લાલનાલ થઈ જવાને બદલે, ઉમાશંકર શાંતિથી ને ધીરજથી પોતાને જે કહેવાનું હોય છે તે કહી શકે છે.

જ્યાં જ્યાં અન્યાય, દલ, અત્યાચાર દેખાય ત્યાં સર્વત્ર, એનો પોતાની પૂરેપૂરી શક્તિથી વિરોધ કરવો એ એમના સ્વભાવનું આગળ પડતું લક્ષણ છે. એમના કાગ્યો અને અન્ય લખાણોમાં પણ એ વરતાઈ આવે છે. દમાયેના માટે લાગણી થાય ને એને દબાવનારા પ્રત્યે રોષ પ્રગટે એ બહુ આભાવિક છે; અને તેમાં કવિઓમાં તો એવી લાગણી બહુ ઉત્કટ રૂપે થાય ઉમાશંકરે આવાં ચિત્રો આલેખ્યા છે. પરંતુ એમાંના મોટા ભાગના ચિત્રો હૃદયના માયા લાવથી આંખેખાએલા હોઈ એમાંથી સત્યનો રજૂકાં બિહા વિના રહેતો નથી. આ જાતનાં એમના કાગ્યો ને અન્ય લખાણોમાં એમને સફળતા મળી છે એ સાચું, પણ એમની પ્રિતલાને વિદાર કરતા માટેનું એ ખરું ક્ષેત્ર નથી એમ એમને, આપણી

ગંરૂતિના ઉચ્ચ આદર્શો, મહાભારત આદિનાં મહાકાવ્ય પાત્રો તથા લઘ્ય ને ઉદાત્ત લાવનાઓને વિષય ગનાવીને જે આલેખન કયું છે અને એમાં જેટલી સફળતા સાધી છે તે જોતાં કહી શકાય એમ છે.

કાવ્યની રીતિ જ નહિ પણ લાવના ને દર્શન પરત્વે પણ, એકબીજાથી સાથે છેડે જઈ એસનારા નાનાલાલ ને બળવંતરાયનો સુલગ સમન્વય ઉમાશંકરે સાધ્યો છે. આકાશમાં ઉડુંબન કરીને ગંધર્વનગરીમાં વિહાર કરવાને બદલે, પૃથ્વી પર પગ રિથર રાખીને વરતુનું યથાતથ દર્શન કરવું ને તેનું વારતવિક્ષ આલેખન કરવું, શબ્દના મોહમાં પડીને અર્થ પરત્વે બેદરકાર થવાને બદલે અર્થને પ્રાધાન્ય આપી શબ્દને ગૌણ સ્થાન આપવું એ બળવંતરાયની કાવ્યશૈલીઃ અને ગગન-ગામી લઘ્ય કલ્પનાઓમાં મસ્ત રહેવું. કાનમાં જેનો સ્વકાર વાગ્યા કરે એવાં લલિત ને દામળ શબ્દોનો ખડકો કરવો-પછી તેમાંથી અર્થ ડેવો ને કેટલો નિષ્પન્ન થાય છે તે કવિ પોતે પણ નહિ, ફક્ત લગવાન જણે, જગતની સામાન્ય વસ્તુઓ તરફ નજર પણ કરવાની વાતને નિષિદ્ધ ગણવી, મીઠાશ ને લાલિત્યથી લાવકને મોહમૂર્છામાં નાખી દેવો એ નાનાલાલની શૈલીઃ આ બંને શૈલીના મુંદર તરવો ચૂંટીને ઉમાશંકરે આત્મસાત બનાવ્યાં છે. બળવંતરાયની કિલખટતા ને એમના અરમચડાપણાને દૂર કરી, એમના વાસ્તવદર્શન ને અર્થપ્રાધાન્યને એમણે અપનાવ્યા છે, તેમ જ નાનાલાલની શબ્દાળુતા ને પિષ્ટપેષણને આપે રાખી એમની ઉદાત્ત કલ્પના ને લલિત રચનાને એમણે સ્વીકાર્યા છે.

કાવ્યને માટે ઠાઈ અવિષય નથી. ગમે તેવા ક્ષુદ્ર પદાર્થ પર સરસ કાવ્ય રચી શકાય એવા મંતવ્યથી પ્રેરાઈ, ધણું કવિઓએ કાવ્યને માટે આપણને તદ્દન નકામા લાગે એવા ત્રિપયો પર કાવ્યો રચ્યાં છે. પરંતુ એવા બધા જ પ્રયોગો સફળ થયા નથી. એ પ્રકારનાં મોટાં લાગનાં કાવ્યો માત્ર સ્મરતૃતિનાં જિદાહરણ તરીકે ગણાવી શકાય એવાં છે. અને જે પ્રયોગો સફળ થયા છે તેની સફળતાનું કારણ ત્રિપયની પસંદગી નહિ, પણ વિષય ક્ષુદ્ર હોય એવા હોવા છતાં, એમાં માનવસ્વભાવના કોઈક સ્નાતન લાવવું નિરૂપણ થયેલું હોય છે તે જ છે. સાચી રીતે જોતાં કવિએ પસંદ કરેલો એ ક્ષુદ્ર વિષય માત્ર નામ પૂરતો હોય છે. એ નામનો આધાર લઈને કવિ કહે છે તે કંઈક જુદી જ વાત. અને આ પણ કંઈ તદ્દન નવીન નથી. દલપતરામે, અલબત્ત, એમની મોતાની રીતે, આ પ્રકારના પ્રયોગો કર્યા જ છે. ઈશ્વર બહુરૂપી છે એમ એમણે એની ધાંચી, મોચી, ગંગા વગેરે સાથે તુલના કરી. બંનેમાં રહેલું સાદૃશ્ય કલ્પનાને બળે દર્શાવી પુરવાર કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે, પણ તેથી ઈશ્વરની બહુરૂપતાનું લાન થવાને બદલે

કવિના ચાતુર્ય તરફ જ આપણું ધ્યાન ખેંચાય છે. આજ પ્રમાણે ‘જનરુની માખી’ કે ‘ચુસાર્ધ ગએલો ગોટલો’ એને કવિ કાવ્યનો વિષય બનાવી લખે છે. સારે એવો જનરુની માખી માટે કે ચુસાર્ધ ગએલા ગોટલા પરત્વે ખાસ કંઈ કહેતા નથી, એ પદાર્થ કે પ્રાણી માટે આપણા હૃદયમાં કોઈ પ્રકારનું ભાવમંચલન કરાવતા નથી, પરંતુ એ નામના ઓઠા હેઠળ કંઈક ઉપદેશ આપવા માગતા હોય એવું જ લાન થાય છે. ઈશ્વરે જગતનાં સર્વ પ્રાણીને, પદાર્થને, મનુષ્યને પદાર્થપાઠ મળે તે માટે જ રચ્યા છે એમ નો, કવિ માનતા નહિ હોય એમ કેટલીક વાર લાગે છે.

ખીટી ગમે તેવી હોય તો પણ ચાલે. ઉપર ભેરવવાનાં કપડાં સારાં જોઈએ એ જ પ્રમાણે વિષય ગમે તે ચાલે. એને આધારે ચએણું વિષયનું કે લાવનું નિરૂપણ ઉત્તમ હોવું જોઈએ. આમ કેટલાક કહે છે અને તેમાં કંઈક સત્ય પણ ગ્રહેણું છે. કંઈક જ કરણ કે વિષયની ક્ષુદ્રતા વસ્તુને અસર કર્યા વિના રહેતી નથી. આના દાખલા ઉમાશંકરના લખાણમાથી જ મળી શકે એમ છે. એમણે મામાન્ય કે ક્ષુદ્ર વસ્તુઓને વિષય બનાવીને રચેલા કાવ્યો અને કથા, કુન્તા, કૃષ્ણ, મદન, ગતિ આદિ મહાકાવ્ય પાત્રો તેમ જ નિશીથ જેવા લઘુ પ્રસંગોને વિષય બનાવીને રચેલા ઉદાત્ત ને ભવ્ય હૃદયનાવાળા કાવ્યો, એ જેની સરખામણી કરી જોવાથી ઉપર્યુક્ત વિધાનની સહેજે પ્રતીતિ થઈ જશે.

કેવળ સાહિત્યની સેવા કરી જીવન નિષાવનાગ મગ્ગવતીના એકનિષ્ઠ ઉપાસકો આપણે ત્યા અત્યંત વિરલ પ્રમાણમાં છે પ્રતિજ્ઞા ને પેસો અપાવે એવી નોકરીનો ત્યાગ કરીને, આપણી સંસ્કૃતિ ને આપણા સાહિત્યની સેવા કરવાના એકમાત્ર ઉદ્દેશથી પ્રેરાઈને, ઉમાશંકરે એવા અત્યંત વિરલ ચારદાલકતોમાં પોતાનું નામ ઊમેર્યું છે અને એ માટે કોઈ પણ જાતનું ડિઝિમ એમણે વગાડ્યું નથી. પોતે કશો ત્યાગ કર્યો છે અથવા ભેખ ધાગ્યું કર્યો છે એવો આશામ પાત્ર એમણે ઊભો કર્યો નથી.

કવિતા, ટૂંકી વાર્તા, નાટક, મંપાદન, વિવેચન, નિબંધ આદિ સાહિત્યના અનેકવિધ ક્ષેત્રોમાં, ઓઝી પધતી સફળતા મેળવનાર ઉમાશંકરે એક જાળનમાં નિષ્પૂર્ણ નિવશ્શ છે—નવનકથાના આલેખનમાં. તે કદાચ કોઈ પણ માણસ બધા જ વિષયમાં સફળતા પ્રાપ્ત કરે નો તે નવગર્ભ જન્ય એવા ભયથી, એકાદ જાળનમાં તો એને પાછો પાડવો જ એવી કુદરતની કોઠકે કરામતને કારણે જ હજે એમ માનવું પ્રાપ્ત થાય છે.

સુદરમ્ : ઊર્મિ ને ચિંતનનો સુયોગ

આપણે ત્યાં તેમ જ અન્યત્ર પણ ચોડા જ સમયમાં સિદ્ધિ મેળવી, સાહિત્ય સૃષ્ટિમાં અગ્રસ્થાને આવનારા સાહિત્યકારોના દાખલા બહુ વિરલ છે. કાવ્યદેશે બળવતરાય દાકેર ને વિચારપ્રદેશમાં ગાંધીજીની ગ્રેરણા હેઠળ જે નવીન પેઢીના કવિઓ આપણે ત્યાં આવ્યા, તેમાં સૌથી મોખરાનું ધ્યાન સુદરમ્ ને ઉમાશ કરે ચોડા જ સમયમાં પ્રાપ્ત કરી લીધું.

સુદરમ્નો પ્રથમ કાવ્યગ્રંથ ‘કાવ્યમગલા’-પ્રસિદ્ધ થયો કે તરત જ, આપણા સુપ્રસિદ્ધ વિવેચક ત્રિવિનાય ભટે એમનો પ્રથમ પ કવિના કવિ તરીકે પુરસ્કાર કર્યો પદવાલિત્યને પ્રાધાન્ય આપતી, ઊર્મિના ઉછાળાઓથી ચિંતનના દારિદ્ર્ય અથવા એની એકવિધતાને ઢાકી દેતી, જિંડાણ કરતાં સરળતાને વધારે આપકાર આપતી, કલાપી ને નાનાલાલની અસર હેઠળ જે પ્રણાલિકા આપણે ત્યાં બંધાઈ ગઈ હતી તેને પરિત્યાગ કરી, સુદરમે નવીન પ્રકારની કાવ્યશૈલીના વિવિધ પ્રયોગો કરી આપણા કાવ્યપ્રવાહની દિશા બદલી નાખી. કાવ્યના રચૂળ દેહ પરત્વે જ નહિ, પણ ઊર્મિ ને ચિંતનના કાવ્યના જીવાતુશ્રુત તત્ત્વમાં પણ એમણે નવીન પ્રસ્થાન આદર્યું. આપણા રૂઢ મતબ્બોને આધાત પહોંચાડે એવા વિચારોને વ્યક્ત કરતી, ‘શબ્દોને ભસે તોડવા પણ છ દેહલગ કહી ન કરવો,’ એવી પ્રણાલિકાનો સવિનય નહિ પણ અવિનય અનાદર કરતી પ્રથમ દષ્ટિએ સમજાવી મુશ્કેલ પડે એવી એમની કવિતા ગુજરાતના સાહિત્યરસિકોએ વધાવી લીધી.

પ્રેમાનંદ ચડે કે સામળ ચડે, નર્મદ મોટા કે દલપતરામ મોટા, નરસિંહ રાવ ઉત્તમ કે નાનાલાલ ઉત્તમ એવી ચર્ચા આપણે ત્યાં વારંવાર થતી. જે જ રીતે નવીન કવિઓમાં ઉમાશ કર શ્રેષ્ઠ કે સુદરમ્ એ વિશે પણ. એ બંનેના કાવ્યગ્રંથો પ્રગટ થયા ત્યારે, સાહિત્યરસિકોમાં ચર્ચા ચાલતી. બીજા કારણોની વે આ કારણને અંગે પણ નર્મદ અને દલપત વચ્ચે ઝઘડા ઊભા થયા. નાનાલાલ ને નરસિંહરાવ વચ્ચે પણ બહુ મેળ ઝલ્યો નહિ. પરંતુ પ્રથમ પદના આ બે દરીદ્રો, એકબીજાની કાવ્યપ્રદેશો સ્પર્ધા કરવા છતાં, વ્યવહારમાં મિત્રો

બની ગયા અને ગુજરાતમાં રેર ઠેર આ બંનેની જોડીએ સાથે ફરીને, પોતાના કાવ્યો વાંચી મંત્રણાથી, ગુજરાતની કાવ્યરુચિને ઉતેજ, સંતોષી ને મગકારી બનાવી.

હું મોટો કવિ છું એવો ખ્યાલ નર્મદને હતો અને એણે એ વ્યક્ત પણ કર્યો છે એવો જ ખ્યાલ નરસિંહરાવને પણ હશે જ એમ લાગે છે. નાનાલાલે તો વારવાર પોકારીને એ વાત કહી બતાવી છે. ઉમાશંકરના મનમાં એવો વિચાર આવ્યો હશે એમ લાગતું નથી સુદરમ અભિમાની છે, એમણે આત્મ-વ્યાધા કરી છે, એવા આક્ષેપ એમના પર ઘર્ષ શકે એવું ઠાઈ કારણ એમણે કહી આપ્યું હોય એમ જાણવામાં નથી. પણ ‘હું સમર્થ’ કવિ છું’ એવો ભાવ એમના માનસ પ્રદેશમાં પ્રકટ નહિ તો પ્રત્યક્ષ પણ રજા હશે એમ લાગ્યા વિના ગહેતું નથી.

ધર્મગની ધ્રુવના વિના આપણે કશું પણ ભરી શકતા નથી, પ્રકૃતિ, સુદરમ, એ માનવોનો મોટામાં મોટો મિત્ર છે, એને ખોળે જનારના હું ખો નુમ થઈ જાય છે, આ પ્રકારના સામાન્ય બની ગયેલા વિચારો ને ભાવોથી વિરુદ્ધ જઈને સુદરમે ધર્મજ સામે પણ આહવાન ફેંકી કહ્યું, ‘તારે હવે અવતાર લેવાની જરૂર નથી, અમે અમારી મેળે, અમારી બગાડેલી બાજી સુધારી લઈશું’ પ્રકૃતિ એ માનવોનો મિત્ર નથી, પણ એના હાથ પણ મનુષ્યના રુધિરથી રંગાયેલા છે, માનવ ને પ્રકૃતિ બંને લાચાર ને દુર્બળોનું શોષણ કરીને જ પોતે પુષ્ટ બને છે; આ જાતના વિચારો પોતાના કાવ્યો દ્વારા વ્યક્ત કર્યા છે.

એક પ્રમગ યાદ આવે છે પંદરેક વર્ષ પગ ઉમાશંકર અને સુદરમ સંગ આવ્યા હતા, ત્યારે એમના કાવ્યો સાંભળવા માટે લાંબી સાહિત્ય સભા તરફથી જાહેર સભા ગોઠવવામાં આવી હતી એ સભાના પ્રમુખસ્થાને સનાતન ધર્મના મુગ્ધ અનુયાયી સંજ્ઞન બિરાજ્યા હતા. ઉમાશંકરે પોતાના કાવ્યો વાંચી અથવા ગાઈ ગમળાવ્યા તો તો સભાજનો સાથે એમણે પણ રસપૂર્વક સાંભળ્યા પછી સુદરમે પોતાના કાવ્યો મંત્રણાવવા માંડ્યા શરૂઆતમાં બે ત્રણ કાવ્યો તો પ્રમુખ સાહેબે રસપૂર્વક સંખળી પોતાનું કોડું ‘ધૂણીની’ સમિતિ દર્શાવી પણ પછી ‘કોયા ભગતની ઠકરી વાણી’માંના કટાક્ષપ્રધાન કાવ્યો વાંચવાની સુદરમે શરૂઆત કરી પહેલા તો ‘આ કહે છે શું ?’ એવા આશ્ચર્યના ભાવથી પ્રમુખ કવિ સામે જોઈ રહ્યા પછી ધીમે ધીમે જેમ જેમ સમજ પડતી ગઈ તેમ તેમ એમનું આશ્ચર્ય વિરોધ ને તિરસ્કારમાં પનટાવા લાગ્યું આખરે ‘હે ભગવાન, તમે હવે અહીં અવતાર ન લેશો તમે આ પૃથ્વી પર પધારીને દુનિયાને જરા સુધારી નથી દેવે તમે નિરાતે આગમ લો. અમે અમારું ફેડી લઈશું’ એવી

મનનમનું કાવ્ય આપુ અને પ્રમુખ સાહેબની મદનચક્રિતની પણ સીમા આવી રહી કવિ તરફથી નજી બેચી લઈને લવા સંકેતી ઊડા મિયાગમા પડ્યા હોય એમ બેચી રહ્યા. કાવ્યવાચન પૂરું થયા પછી પ્રમુખ તરીકે એમને બોલવાનું આવ્યું ત્યારે ઉમાશંકરની પ્રશંસિત કરી, સુદમ્મ માટે શરૂઆતમાં બે સારા શબ્દ કહી, પછી એમની ખગર લઈ નાખી. એમને નારિતકને કહ્યું પ્રમુખ આપ્યો સુદમ્મ આ મધુ હસતા હસતા સાલગી રહ્યા. પાછળથી કોંકે પ્રમુખ સાહેબ આગળ ખુલાસો કરતા કહ્યું હતું, 'સુદમ્મ નારિતક નથી, એ તો એમણે કટાક્ષમાં- અવળવાણીમાં કહ્યું છે, ઈશ્વર પર એમને શ્રદ્ધા નથી એમ નથી.' પણ એ ખુલાસાની અસર પ્રમુખ સાહેબ પર જરા થાપ થઈ શકી નહિ.

પ્રમુખ ॥ પેટે બીજા કેટલાક ઓતાઓને પણ સુદમ્મ નારિતક છે એમ લાગ્યું હતું એના એક પ્રોતાએ પોતાનો અભિપ્રાય મારી સમક્ષ પ્રગટ કર્યો ત્યારે મ એમને કહ્યું, 'એ કેવળ નારિતક છે એમ આટલા કાવ્યો પરથી કહેવું એ જૂનલારેલું છે એમના કહેવાની મતલબ એટલી જ છે કે, માપુસે પોતાના પુરુષાર્થ વડે સિદ્ધિ મેળવવી જોઈએ કાઈ પણનું, ખુદ ઈશ્વરનું પણ, આલમન એણે લેવું' જોઈએ નહિ ભગવાન ઉપરથી આવીને તમારું લાડ કરી નાખતા એમ માનવું એ નિર્માળતા ને કાચરનાલુ લક્ષણ છે અને અમારો ઉદ્ધાર અમારી જાતે જ કરી લઈશું એવો આગ્રહ રાખવો એ જ સાચા વીર ને સત્વશાળી પુરુષોનો ધર્મ છે."

"એ ગમે તે હશે. પણ આવા કાવ્યોની હાથ શી પડે? સુદમ્મને ઈશ્વર પર આગ્રહ નથી ઈશ્વર નથી; એમ લાગે માનતા નહિ હોય, પણ ઈશ્વર હોય તો પણ એની મદદની અમારે સહેજ પણ જરૂર નથી એમ એ કાર મૂકીને રહે છે તેનો મો અર્થ? એટલો જ કેની કે ઈશ્વરની એમને પરવા નથી ઈશ્વર છે જ નહિ એમ માનનારા નારિતક અને ઈશ્વર હોય તો એ અમારે એ નમસ્કાર છે એમ માનનારા આરિતક વચ્ચે તો શો ભેદ છે? એ નારિતક નહિ ને નારિતકના બાપ જતે દહાડે એ પૂરેપૂરા નારિતક બન્યા વગર રહે જ નહિ," એ લાઈએ મારો વિરોધ કરતા કહ્યું.

આપણે ત્યાં જો કાઈ મુશ્કેલમાં મુશ્કેલ કાર્ય હોય તો તે ખરેખરા ને પૂરેપૂરા નારિતક ગનવાલું છે શરૂઆતમાં પૂરેપૂરી નહિ તો થોડા પ્રમાણમાં પણ નારિતકતા કદાચ અપનાવી શકાય, પણ વખત જતા એ ઓછી થતી જાય ૦ ને છેવટે નારિતકતાનો આદર કરનાર પૂરેપૂરા નારિતક બની જાય છે. આવા

દાખલાઓ આપણે ત્યાં અનેક છે. પહેનેથી તે છેલ્લે સુધી નાગ્નિક-તરીકે અથવા તો અજેયવાદી તરીકે બદલાયા વિના, પોતાના અભિપ્રાય ને વિચારોને જાળવી રાખ્યા હોય તો તે બળનંતરણ ઠોકરે.

સુદરમ સાચા અર્થમાં નાગ્નિક કદી નહોતા પણ આધાર તો ઈશ્વરનો પણ ન લેવો, પોતાના સિવાય ખીજા કોઈનામાં પણ વધારે પડતી શ્રદ્ધા ન રાખવી, ભુદ્ધિમાં ન ઉતરે તે ભગવાન આપીને કહે નો પણ કબૂલ કરી ન લેવું એમ એ જરૂર માનતા ને જુદી જુદી રીતે, કોઈ વાગ સીધી રીતે તો કોઈક વાગ કટાક્ષતી વાણીમાં વ્યક્ત કરતા.

પ્રા વિષ્ણુપ્રસાદ ૨. ત્રિવેદી

આપણે ત્યાં જે ગણ્યાગાંઠ્યા વિવેચકો છે તેમાં પ્રા વિષ્ણુપ્રસાદનું નામ બહુ અગ્રપદે ચૂકી શકાય એમ છે

વિદ્વાન એ શબ્દ ધણી વાર ફેવળ ઔપચારિક રીતે વાપરવામાં આવે છે વકીનો એક બીજાને માટે અથવા ન્યાયાધીશને માટે ને ન્યાયાધીશ વખતેને માટે વિદ્વાન શબ્દનો પ્રયોગ લગભગ હમેશ કરે છે, અને ત્યારે ધણીવાર જોને માટે એ શબ્દ વપરાયો હોય છે તે પણ સમજી શકે છે કે “આમણે મને વિદ્વાનની ઉપાધિ આપી છે તે માત્ર એક શ્રદ્ધાપ્રયોગ તરીકે, બાકી એ મને કંઈ ખરેખર વિદ્વાન માનતો નથી” આ જ પ્રમાણે ઘણા પ્રાધ્યાપકો માટે પણ વિદ્વાન શબ્દનો ને લેખકો માટે સાક્ષર શબ્દનો પ્રયોગ માત્ર મરવા ખાતર કરવામાં આવે છે

પરંતુ વિષ્ણુપ્રસાદની બાબતમાં વિદ્વાન ને સાક્ષર એ બંને શબ્દો યથાર્થ થઈને રહે છે પા સદી કરતાં થે વધારે વખતથી એ સૂરતની કોલેજમાં અધ્યાપનનું કામ કરી ગયા છે ખૂમીની વાત એ છે કે સંસ્કૃત અને ગુજરાતી લઈને એમ એ થયેલા એ પ્રાધ્યાપકને, શરૂઆતમાં લાગ્યા વખત સુધી કોનેજમાં એ જેમાથી એકે વિષય શીખવવાનો મળ્યો ન હતો આમ છતાં એ બંને ભાષા અને તના સાહિત્ય સાથેનો સંબંધ એમણે જાળવી રાખ્યો અગ્રેજી, સંસ્કૃત અને ગુજરાતી એ ત્રણે ભાષા પગ એઓ એક સરખું પ્રભુત્વ ધરાવે છે

છે. આને લીધે એ બહાર બહુ ઓછા આવે છે. છેલ્લાં થોડાક વર્ષથી એ સૂરતની નર્મદ સાહિત્ય સંસ્થાના પ્રમુખ તરીકે કાર્ય કરે છે, પણ ઘણા લાખા વખત મુધી શહેરની સાહિત્યિક કે ઇતર પ્રવૃત્તિઓમાં એઓ લાગ લેતા નહિ. હવે એમણે થોડું થોડું બહાર ફરવા માંડ્યું છે પણ એમની વૃત્તિ મોટે ભાગે ગૃહ-ભિમુખ-ઘરમાં જ રહેવાની છે. એમની વિદ્વત્તાને પણ એમની આ વૃત્તિને એપ લાગ્યો હોય એમ દેખાય છે. એ પણ મોટે ભાગે ઘરમાં જ પૂરાઈ રહેવું પસંદ કરે છે. કોઈકે જ વાર એ બહાર ફરવા નીકળી પડે છે. અને એકવાર જરા બહારની હવા લઈ આવ્યા પછી લાખા વખત મુધી ઘર છોડીને જવાની એને ઇચ્છા થતી નથી.

આમાર્થ આનંદશંકરના આ શિષ્ય પોતાના શુરુના જેવા જ વિદ્યાતુરાગી, જ્ઞાનાર્જન માટે સતત પ્રયત્નશીલ હોવા છતાં એમની પેઠે જ, વર્ષો મુધી અધ્યાપનનું કાર્ય કરી અનેક શિષ્યો ને પ્રશિષ્યોની પરપરા સર્જાવ્યા છતાં, વિદ્યાનું દાન કરવામાં કૃપણ રહ્યા છે. સરસ્વતીની સેવા અનન્ય લાવે નિરંતર એમણે કરી છે, ને એની કૃપા પણ બહુ સાગ પ્રમાણમાં સંપાદન કરી છે, છતાં પ્રસાદ વહેતી વેળા એમણે હાથ જરા પાછળ ખેંચ્યો હોય એમ લાગ્યા વિના રહેતું નથી.

અત્યાર મુધીમાં 'લાવના સુષ્ટિ' એ લાલિલલર્થાં નિબંધોના સંગ્રહ ઉપરાંત 'વિવેચના' તથા હમણા જ પ્રસિદ્ધ થયેલા 'પરિશીલન' નામના બે વિવેચનના ગ્રંથો એમના તરફથી આપણને મળ્યા છે. આના કરતા ઘણા વધારેની અપેક્ષા શુજરાતે એમની પાસેથી રાખી હોય તો તેમાં કંઈ ખોટું નથી.

આપણા અન્ય વિવેચકો ઉપર કોઈ પૂર્વગ્રહ અથવા પક્ષપાતનો આક્ષેપ મૂકવા માગે તો મૂકી શકે. હહેવાનો આશય એમ નથી કે એ વિવેચકો પક્ષપાતવાળા અથવા પૂર્વગ્રહ વડે દોરાર્ધ ગયેલા છે. પરંતુ જેના પર એમણે ટીકા કરી હોય તેમને એવું લાગવાનો સંભવ ગદે છે. જે કે મોટે ભાગે-એમ એમને લાગે તેમાં-દોષ એ વિવેચકોનો હોતો નથી; પરંતુ વિષ્ણુપ્રસાદ માટે કોઈને એવો સંદેહ પણ બાક્યે જ થાય. એમણે પ્રતિકૂળ ટીકા-અને તે પણ સ્પષ્ટ ને સખ્ત શબ્દોમાં-કરી છે, તેમ છતાં એ ટીકા જેના પર ચર્ચ હોય તેને એમનું મંતવ્ય કદાચ ખોટું લાગે, પણ એમની શુભ નિષ્ઠા વિષે જરાય શંકા નથી આવતી. આમાં એક અપનાદ ગણાવવો જોઈએ એમને ત્યારે રણજીતરામ સુવર્ણચંદ્રક મળ્યો ત્યારે 'વિવેચનની પ્રતિષ્ઠા' વિષે એમણે જે વિદ્વાતભર્યું ને મનનીય લાપણું કર્યું હતું, તેમાં અત્યારે જે મુશાયગનો રંગ ચાલી રહ્યો છે

તેને હિંદુશીને વધુ સખ્ત અને ભેરદાર શબ્દોમાં એમણે ટીકા કરી હતી આથી એ ભતના મુશાયરાઓમાં ભાગ લેનારા ટેટલાક કવિઓ એમના પર ગુસ્સે થઈ ગયા હતા આ એક અપવાદ માદ કરતા કોઈના કોપને એમણે નોતર્યો નથી, અને એ ગીતે એ અગતતત્ત્વ રહ્યા છે.

અધ્યાપક તરીકે વિષ્ણુપ્રસાદ એમના અનેક વિદ્યાર્થીઓનો માન આદર નહિ પણ પ્રીતિ પણ મ પાદન કરી શક્યા છે. બીજા બધા અધ્યાપકોના વર્ગમાં તોફાન કરી તેમને હેરાન કરવાની વૃત્તિવાળા વિદ્યાર્થીઓ પણ વિષ્ણુપ્રસાદના વર્ગમાં સાત નહીને એમના ભાષણો માલજો; અને વિષ્ણુપ્રસાદે વિદ્યાર્થીઓના આ આદર ને પ્રેમ, ઠેર પછી પ્રકારના આયાસ વિના, કેવળ ગ્વાલાવિક ગીતે મેળવી લીધા છે હાથની જીડી મમજ એમને છે ને જ આ પ્રકારના હારથને એ સારી રીતે માણી શકે પણ છે પણ પ્રકૃતિએ એ ગભીર છે, અને એમની ચાનની પેઠે એમની વાણી પણ ગભીર જ હોય છે ક્યારેક જરાક રિમ્ત એ કરી લે છે- પણ ક્યારેક જ-ને તે પણ હોઠના ખૂણામાં જ જ-મીને પાછું એમાં સમાઈ જાય એવું નાનકડું રિમ્ત; પરંતુ મને તેના ગભીર વિષયને એ ગમિક જનાવી શકે છે. વર્ગમાં કે જાહેર મલામાં એમને ભાષણ કરતા જેમણે સાલબ્યા હશે, તેને કદી પણ કટાણાનો અનુભવ નહિ થયો હોય બહુ જ ધીરથી તોળી તોળીને બોલતા હોય એમ શબ્દો એ બોલે છે છતાં એમની ગતિનો પ્રવાહ અખલિત વહે છે. ક્યાંય ખચકાટ કે આચર્યા અનુભવાતો નથી એમને દાદર ચડતા જેણે જોયા હશે તેને એ બે કિયાનુ સામ્ય જણાઈ આવ્યા વિના નહિ રહે ધીરે ધીરે, બહુ જ આસ્તેથી એ એક પછી પગથિયા ચઢે છે પણ એ ચઢાણની ગતિનો લય અખડ રહે છે. સંગીતની પરિભાષામાં કહી તો એ હમેશા વિલગિત લયમાં ગાય છે. હવે લય એમને મારક નથી આવતો એમને ત્યારે જો આલતા, દાદર ચડતા જેકં છુ કે બોલતા સાલજી છુ ત્યારે 'ધીમે ધીમે છટાથી કુશુભજી લઈને ડોલતો વાયુ વાય' એ કાન્તની પંક્તિ મને માદ આવે છે.

સત્ય ને સૌંદર્યનો સમાદર

નિવેચક તરીકે વિષ્ણુપ્રસાદ સલનો તેમજ સૌંદર્યનો એમસરજો સમાદર ને છે વર્ગતલ્ય પ્રિશદ અને તેટલાથી જ એમને મતોષ નથી થતો, સચોટ પણ જોઈએ એમ એઓ માને છે વિષયના નિરૂપણ પગલે એ જેટલું પ્યાન પે છે, તેટલું જ લક્ષ સંલી તરફ પણ આપે છે તટસ્થતાથી ને સ્વચ્છતાથી

એ વિષયનું તલરૂપશી નિરૂપણ કરે છે, ગ્રીણુષ્ટથી ગુણદોષની સમીક્ષા કરે છે, પ્રગલ્ભનાથી પોતાના મતનું સમર્થન કરે છે અને એમ કરવામાં પૂરેપૂરી શાસ્ત્રીય દષ્ટિ, સમતોલપણું ને પ્રમાણુભાન જાળવે છે. પુસ્તકોનું અવલોકન હોય કે રસશાસ્ત્રના કોઈ સિદ્ધાંતની મીમાંસા હોય કે ભાષાશાસ્ત્રનો કોઈ દૃઢ પ્રશ્ન હોય, એ સર્વમાં એકસરખી સ્વાભાવિકતા ને લીલાથી એમની પ્રતિભા મંચાર કરી શકે છે. શાસ્ત્રીય વિષયનાં એમનાં લખાણો એમની ગૌરવભરી છતાં ભારે નહિ, ચંક્ષિમ્ન છતાં ક્ષિપ્ર નહિ, પાંડિત્યભરી છતાં શુષ્ક નહિ એવી શૈલી વડે મૂલ્યમય બની રહે છે. વાચક એમની વિદ્વતાથી જોતલો આકર્ષાય છે તેટલો જ એમની શૈલીથી મુગ્ધ થાય છે. શું કહ્યું છે તે કરતાં કેવી રીતે કહ્યું છે તે જ લક્ષિત પ્રકારના સર્જનાત્મક સાહિત્યમાં વિશેષ મહત્ત્વનું છે એમ કેટલાક માને છે. એથી બિવકું, લક્ષિતેતર પ્રકારના શાસ્ત્રીય ગ્રંથોમાં મહત્ત્વ, કેવી રીતે કહ્યું છે તેના કરતાં શું કહ્યું છે તેનું વધારે મનાય છે. વિષ્ણુપ્રસાદ બંનેને એક મરખું મહત્ત્વ આપતા હોય એમ દેખાય છે. શૈલીની છટા ને નિરૂપણની મર્મગામિતા એ વિવેચક વિષ્ણુપ્રસાદનાં મુખ્ય લક્ષણો છે.

વધુ આશા

આપણી સાહિત્યની દુનિયામાં વિષ્ણુપ્રસાદની પ્રતિષ્ઠા પ્રમાણમાં મોટી થઈ છે. એમનાથી વયમાં ને વિદ્વતામાં નાના એમના શિષ્યો અથવા શિષ્ય નેતાના ગ્રંથો પ્રમટ થયા પછી એમના પુસ્તકો પ્રસિદ્ધિ પામ્યા. યુનિવર્સિટીમાં પણ એમના શિષ્યો પરીક્ષક નીમાયા તે પછી એમની પરીક્ષક તરીકે નિમણૂક થઈ, રણજીતરામ મુવર્ણચન્દ્રકે એમની પાઠજનાઓને એમના કરતાં પહેલો મળ્યો. આમ એમની કદર કંઈકે મોટી થઈ, પણ તે માટે કોઈને દોષ દર્શ શકાય એમ નથી એમણે પોતાના જ્ઞાનભંડારના દરવાજા ગુજરાત આજળ ધણા ગોડા ખુલ્લા કર્યા તે જ એનું કારણ છે, અને હજીયે એ ભંડારના બહુ અલ્પ ભાગનું જ આપણને દર્શન કરવા મળ્યું છે એમ એમના નિકટના જાણકારો કહે છે અનંત જ્ઞાનમુદ્રમાંથી જોતલું એમણે મેળવ્યું છે, તેટલું બધું તો નહિ, પણ તેમાંથી બને તેટલાનો લાભ એ ગુજરાતને આપે એવી આશા—એ કળએ એવી દૃઢ નહિ પણ આશી અદાપૂર્વક—રાખીએ.

ધતુભાઈ : કાલ અને આજનું મિલન

" કેમ કે તવિયત બરાબર નથી ? " એક વાગ બોજનપ્રમંજે ધનસુખલાને વાર્તાનાપમા મને મ દોત્સાહ થયેનો જોઈને પૂછ્યું " કાલનું માથું બહુ ચક્કુ છે, " મેં જવાબ દીધો " લો, આ પાણી માથે ગળી જાઓ, " ધનસુખલાને કહ્યું ને ગજવામાથી ૧ સફેદ ટીકડી કાઢીને મને આપી બોજનથી પરવારી સૌ ટાળટાપા કરતા બેઠા હતા ત્યાં એક જણે કહ્યું, " આજે જરા વધારે ખવાઈ ગયું હોય એમ લાગે છે, પેટમા ખૂબ ભાર થઈ ગયો હોય એવું જણાય છે " " થઈ ફિકર નહિ આ ટીકડી જરા ગરમ પાણી મગાવી એની માથે ગળી જાઓ હમણા પેટ હલકું થઈ જશે, " એમ કહીને ધનસુખલાને ગજવામાથી બીજી એ ટીકડી કાઢી એ ભાઈને આપી ' તમે શું ગજવામા જ બધી દવાઓ રાખીને ફરો છો ? તમારું ગજવું એ તો દવાખાનું લાગે છે ? " મેં આશ્ચર્યથી એમને પૂછ્યું " હા, હું બહાર જાઉં છું ત્યારે જુદી જુદી દવાઓ સાથે જ રાખું છું " એમણે જવાબ દીધો.

આમ ગજવાને દવાખાનું બનાવીને ફરતા ધનસુખલાને જોઈને ઠાઈને લાગે નહિ કે આ માણસ સાઠ વર્ષની વયમર્યાદાએ પહોંચી ગયા છે એમને પચાસ વર્ષ થયા તે પ્રસંગે એમના મિત્રોએ " ગચીવા " નામક નાટ્યપ્રયોગ બજાવી એમનું બહુમાન ક્યું હતું તે વેળા " ધનસુખલાને પચાસ વર્ષ થયા ! પાતરીશ આલીશથી વધારે થયા હોય એમ જરા પણ લાગતું નથી " એમ ઘણાઓએ કહ્યું હતું સામાન્ય રીતે આપણે ત્યાં મનુષ્ય સાઠ વર્ષનો થાય ત્યારે એ ઘરડો થઈ ગયો ગણાય છે એના ગાલમા ખાડા પડે, ચામડીએ કરચલી વળે, માથાના વાળ સફેદ થઈ જાય અથવા ટાલ પડે, આખનું તેજ કમી થઈ જાય, લાકડીના ટેકા વિના એનાથી ચાલી ન શકાય સાઠ વર્ષના ધનસુખલાને જોઈને આપણા એ બધા ખ્યાલ ફેરવવા પડે એમ છે ભગવાન ! એ એમના સરીર પર પેતાના હાથ બહુ હળવે ફેરવ્યા છ આમ છતાં નવાઈની ૧ એ છે કે નાનપણથી જ ધનસુખલાને વિવિધ નૌષધિઓનો આધાર પડ્યો છે આરોગ્યસાધના અર્થે વિવિધ રોગોનો સામનો કરવામા જ

એમના જીવનનો મોટો ભાગ વ્યતીત થયો છે. નાનપણમાં તબિયતને કારણે અભ્યાસ છોડવો પડ્યો ને મોટી ઉંમરે તબિયતને કારણે જ નોકરીમાંથી રાજીનામું આપવું પડ્યું.

અને છતાં એમની ઉંમરના તંદુરસ્ત માણસ કરતા પણ એ વધારે તંદુરસ્ત હોય એવા દેખાય છે. એમના શરીરે માંદગીને પચાવી દીધી છે. આ જ પ્રમાણે એમના માનસે પણ અંસારના ઝેરને પચાવી પોતાની તંદુરસ્તી જાળવી રાખી છે. હસતા શુભરાતને હસતું રાખનાર આ હાસ્યકારને, કૌટુંબિક જીવનમાં વારંવાર કરણ રમના ધૂંટકા ભરવા પડ્યા છે એની ખબર કદાચ ઘણાને નહિ હોય. જેને પરિણામે માણસ કડવાબોલો, વક્રદર્શી કે વારંવાર ફરિયાદ કરવાના સ્વભાવવાળો થઈ જાય, તેવા અનેક અનુભવો પછી પણ ધનસુખલાલે લખવામાં તેમ જ બોલવામાં હંમેશાં મીઠાશ જ જાળવી રાખી છે.

ધનસુખલાલની પ્રકૃતિ નાજુક છોડ જેવી છે. ચોગ્ય હવાપાણીની એને બહુ જરૂર રહે છે. આસપાસના વાતાવરણની અસર એના પર ઘણી થાય છે. ટેટલાક ગવૈયાઓ મોટી મહેફિલ હોય ત્યારે જ ખીલે છે, નાનકડા મિત્રમંડળમાં એ પોતાની શક્તિનો પરચો ખતાવી શકતા નથી; ત્યારે ટેટલાક ગાયકો મોટી મહેફિલ હોય ત્યારે હવાઈ જાય છે પણ નાનકડા મિત્રમંડળ સમક્ષ એ પૂર્ણ કલાએ ખીલે છે. ધનસુખલાલ મોટા ટોળાંથી ડરતા રહે છે પણ નાનકડું મિત્રમંડળ મળ્યું હોય ત્યારે એ સહેવાણી સુરતીલાલા ખરેખરા ખીલે છે. એમની સાથે વાત કરનારને કલાક કલાક ગયો તેની ખબર પણ પડતી નથી. એમના રહેણીકરણી, રીતભાત, રમિ-અરમિ, આદિ જોઈને લાગે કે નવાખી જમાનામાંનો કોઈ અમીરકુમારવને ત્યાં ઉઠેલો જીવ આ વીમમી સદીના ધર્માલિયા જીવનમાં આવી પડ્યો છે. મંગીતશાસ્ત્રમાં જુદા જુદા ગંગોને માટે અમુક “ઠાઠ” નક્કી કરવામાં આવ્યા છે, એમ વ્યક્તિઓના જીવનને માટે પણ જાતજાતના ‘ઠાઠ’ નક્કી કરવામાં આવ્યા છે એમ માનીએ તો કહી શકાય કે ધનસુખલાલનું જીવન નવાખી ઠાઠનું છે. અન્યથી લાગ્યે જ સમગ્રય એવું કેવળ સ્વભાવસિદ્ધ આલિંગ્ય અને સુરમિ એ આ ઠાઠનો પ્રધાન સૂ છે, અને એમાં આવતા ખીજા સૂરો તો કલાગસિકતા, સુધડતા, મુખ્યવરણ, સુકુમારતા ને સુંદરતા તરફ ન ટાંકી શકાય એવો પક્ષપાત; ત્યાંથી પણ મજે ત્યાંથી જીવનનો ઉત્પાસ મેળવી લેવાની શક્તિ, ધર્માલ, ઉસ્કેરાટ, ધક્કામુક્કો, હોસાતુરો ઇત્યાદિ એના વિવાદી સૂરો ■ અથવા એ ઠાઠમાં એ સૂરો ખાદ ગ્દે છે.

આવા નવાળી દાદની મુશ્કેલી પર જીવનનો મેળ મેલાડનાગ ધનમુખલાલને કુદરતી રીતે જ ધાધલ પાડે છે. બધું એમને નુપરિચિત જોઈએ. ટ્રેનમાં મુમાફરી કરતા હોય ત્યારે ચઢા તેમ જ નારતો પણ એમના ડગ્ગામાં પહોંચાડ્યા આવે તો તેને નગજા ઈન્માફ આપવામાં એ પાછી પાની કરે એવા નથી પણ એ મેળાવના માટે ધમાલ ડરવી પડે એમ હોય તો તેના વિના ચનાથી લેવાનું એ જરૂર પસંદ કરે.

આપણા ધણા નેખડોની પેટે વાધવા આવે એમનો અભાવ નથી 'આવના સોમવારે જરૂર લેખ આપીશ' એમ કહેનાગ રૂટલાય નેખડો તરફથી, તે પછીના સોમવારે નુધી લેખ મળતા નથી એવી ફગિયાદ મામધિકોના તરીકે છે. પરંતુ ધનમુખનાને સોમવારે લેખ આપવાનો નાથદો કર્યો હોય તો શનિવારની સાજ સુધીમાં એમનો લેખ તૈયાર થઈ જાય તોય રેડિયો માટેના વાર્તાવાપ તૈયાર આવે એવો હોય તો પછી દિવસ પહેલાથી જ તૈયારી કરવા માટે તે માટે વિગતો ભેગી આવે એવો હોય તો પુસ્તક વગેરે જોઈ જાય, જાણી મિનોને પછી જુએ રૂ ન ન તૈયાર કરી નાખે, પછી મિનિટની સમયમર્યાદા હોય તો તેર કે સત્તર મિનિટ જેટલો એ લેખ દૂધ કે લામો તો નથી થઈ જાય તો તે નહીં વાર વાચી જોઈને નહીં જી લે સાન વાગ્યા પી ટ્રેન પકડવાની હોય તો જ વાગ્યાથી જ એ તૈયાર થઈને બેસે દોડતી ટ્રેન એમણે કદી પકડી હશે એની કલ્પના પણ કરી શકાય એમ નથી દોડતી ટ્રેન પકડવાનો વિચાર કરના પણ એમને કદાચ થાક લાગી જતો હશે ટ્રેન સાથે જ નહિ, પણ કોઈ પણ સાથે શક્તિમાં બિતરબુ એ એમના સ્વભાવમાં જ નથી પોતાની રીતે ધીમે ધીમે તે વ્યવસ્થિત રીતે બધું કરી છૂટવું એ જ એમને અનુકૂળ થઈ પડે છે અન્યથા કઈ કરવાનું આવે ત્યારે એમને એ બહુ લાગે પડે છે.

શરીરને તેમ જ મનને વગર કારણે વધારે તરફી આપવી એ એમને રુચિ નથી 'ગ્લાસ વિથ કેર' એમ કેટનાક 'પાસર્લ' પર લખેનું જોવામાં આવે છે, તેમ એમના શરીર પર પણ જાણે ચિંતી ચોડી ન હોય એવી રીતે એ હમેશા માનવાની ગમે છે. વાદવિરાદ ને ચર્ચાચર્ચીના અત્યંત શોખીન એવા નરમિદગવના ગાદ અમાગમમાં એ આ થા હતા એમણે સાહિત્યજીવનની શરૂઆત કરી ત્યારે એ સમયના નેખડો વાદવિરાદ ચર્ચાઓ કરતા માટે હમેશા તત્પર રહેતા, એમ જતાં ધનમુખલાલ હમેશા એનાથી દૂર રહ્યા છે પ્રકૃતિથી જ વી પચાત એમને ગમતી નથી બિડા પાછીમાં હિતરવું એ એમના સ્વભાવથી વરદ છે આપણું તેમ જ પશ્ચિમનું સાહિત્ય એમણે સારા પ્રમાણમાં વાંચ્યું છે,

પણ તેમાં જે ખાસ કરીને નવલકથા, ટૂંકી વાર્તા, નાટકો, હળવા નિબંધો એ જ એમના વાચનના મુખ્ય વિષયો હતા છે. પાંડિત્ય અને વિદ્વતાના એ વિરોધી નથી, કવિતાની કુમાર પ્રત્યે તો એમનો ખાસ પક્ષપાત પણ છે, પરંતુ મગજને તરફી આપવી પડે એવી આધુનિક કવિતાઓ ને તત્ત્વચર્ચા કે પાંડિત્યચર્ચા પુગ્ગલ ને ક્ષેપો એ એમના વાચનના વિષયો બહુ અલ્પ પ્રમાણમાં બની શક્યા છે.

એમણે હમણા હમણાં માહિત્યના પુસ્તકોનું તેમ જ કલાકૃતિઓનું વિવેચન કરવા માંડ્યું છે, પરંતુ વિવેચનનો શાસ્ત્રીય અભ્યાસ, એના તરવોની ગંભીર ચર્ચા કે પાશ્ચાત્ય તેમ જ સંસ્કૃત વ્યાસકાઠિકોના ગ્રંથોનો પરિચય એ એમના વિવેચનક્ષેત્રોમાં ભાગ્યે જ દેખાય છે.

કૂલોમા એમને ગુલાબ ચૌધી વધારે ગમે છે કે નહિ તે ખગર નથી, પણ ખલાવે તેમ જ દેખાવે ગુલાબ જોવા છે. ગુલાબની ઠંડી મુવાસ, એની નાજુકાઈને કોઈ જોરમાં અડકે નો પાદડીઓ ખરી પડે એવી સુકુમારતા આ બધું એમને જોઈને યાદ આવે છે પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિનો સામનો કરીને પથગમાથી પણ માર્ગ કરી, કેટલાક જૂઠ્ઠો બહાર નીકળી આવે છે, પણ કેટલાક નાજુક છોડે. તો ખાનરપાણી સારા મળે, માળી બગાવર મલાળ લે તો જ વિકાસ થાય છે. અન્ય તરફથી પ્રેતમાહન મળે, ખીજાઓ કદર નરે ને ગેડી વગેરેની હાથ પ્રાપ્ત થાય તો જ ધનમુખવાલની મર્વ શક્તિઓ બગાવર ખીલી શકે છે. એના અભારમાં એ મેકોચ અનુભવે છે.

ચન્દ્રવદન : રંગ ને રસનું મિલન

‘એ કાણ હતું?’ રસ્તે મળેલી એક નારી જાતિની વ્યક્તિએ મને નમસ્કાર કર્યા તે જોઈને શ્રીમતીએ મને પૂછ્યું. “હું જાળખતો નથી” મેં જવાબ દીધો. “પણ તમને તો એ જાળખતી હોય એમ લાગે છે” કંઈક શંકાલપ્ત અવાજે શ્રીમતીએ કહ્યું. “વાત એમ છે કે મને જેટલા જાળખે છે તેટલાને હું જાળખતો નથી” મેં કહ્યું. ‘મોટા માણસ ખરા કેની!’ શ્રીમતીએ કહ્યું.

હું મોટા માણસ છું કે નહિ એ તો કાણ જાણે, પણ મોટા માણસોને જાળખનારા અનેક હોય છે, પણ એ પોતે બહુ જાણને જાળખતા હોય છે એ વાત સાચી છે. સામાન્ય રીતે જોમને મોટા માણસ તરીકે જાળખવામાં આવે છે, તે પ્રકારના મોટા માણસ તરીકે ચન્દ્રવદન મહેતાની કદાચ ગણના ન કરી શકાય પણ એમને જાળખનારો વર્ગ ઘણો મોટો છે. એ ‘ઓલ ઈન્ડિયા રેડિયો’ માં રડી કામ કરે છે તેને અંગ્રેજી એમના જાળખાણનું ક્ષેત્ર વિશાળ. બન્ધુ છે. એમનાં નાટકો, રૂપકો અને અન્ય કાર્યક્રમો ‘રેડિયો’ પરથી વહેતાં મૂકવામાં આવે છે, તેને કારણે અને ખાસ કરીને જાળકોના સાંદામામા ને જીવિધાન શાકમંડળના ગોર્નિદજી તરીકે એમનું નામ રેડિયોના સાંભળનારાઓમાં ઘણું જાણીતું બન્યું છે. રેડિયોમાં રડીને એમણે બીજાઓને જેટલી પ્રસિદ્ધિ આપી છે તેટલી પોતાને પણ આપી છે, પરંતુ એમને જાળખનારાઓનો વર્ગ આવડો મોટો છે તેનું એ એક જ કારણ નથી. એ રેડિયોમાં રજા તે પહેલાં પણ એમની ‘આકાશી જીતિ’થી અનેકને જાણીતા થઈ ચૂક્યા હતા. મોટા માણસો કરતાં એમની વિશિષ્ટતા એ છે કે એને જોમ અનેક જાળખે છે તેમ એ પણ અનેકાને જાળખે છે.

વિશાળ વહુનું

સામાન્ય રીતે મોટા માણસોના જાળખાણનું ક્ષેત્ર ગમે તેટલું વિશાળ હોય, પણ તેઓ પોતે જે ક્ષેત્રમાં કાર્ય કરતા હોય તેટલા પૂરતું જ મોટે લાગે મર્યાદિત હોય છે. ચન્દ્રવદનના જાળખાણના ક્ષેત્રને આવી કાંઈ મર્યાદા નહીં

નથી સાહિત્યકારો ને ગૈરિયાઓ, મિલમાલિકો ને કારકુનો, વકીલો ને ડોક્ટરો, વિદ્યાર્થીઓ ને દેશસેવકો, એ બધા એમના ઓળખાણના વર્તુલમાં આવી જાય છે અને જેટલા સર્વગૃહસ્થોને એઓ ઓળખે છે એટલી જ મન્નારીઓ (મુગ્ધત્વને આરે ઊભેલી કોડલરી કન્યાઓથી માડીને ગલિતયૌવના પ્રૌઢાઓ સુધીની) ને પણ પોતાના પરિચયના ક્ષેત્રમાં સમાવી, સ્વો પુરુષની સમાનતા કંઈ નહિ તો પ્રમાણ પૂરતી પણ જાળવી ગમવાની સિદ્ધિ એમણે મેળવી છે.

આપણા સાહિત્યને માધુર્ય ને લાસિત્યથી ભરી દેનાર નાનાવાય સાથે લાગે વખત સ્નેહમબધ રાખવો એ બહુ દુષ્કર કાર્ય ગણાતું. કારણ ન મળે તો કવિસુલભ કલ્પનાને બળે કારણ ઉપજવી કાઢીને પણ એ પોતાના કોઈ ને કોઈ ઓળખીતા સાથે જમાવી દીધા વગર રહેતા નહિ; અને જેની જોડે એક વાર લંચા મન થતા તેની સાથે ફરી પ્રસંગ પાડતા નહિ એ જાણીતી વાત છે. એમણે આ બાબતનો એકરાર કરતા એક પ્રસંગે એવી મતલમતું કહ્યું હતું, 'હું બધા જ સાથે લડ્યો છું નથી લડ્યો માત્ર મારી પત્ની સાથે' પણ તે વેળા એ અન્દ્રવદનને જુલો ગયા હશે એમ લાગે છે. જેના જેના સમાગમમાં એ આવ્યા હતા, લગભગ તે બધા જ સાથે એમને વિરોધ થયો હતો, પણ બે જણ સાથે એમનો સ્નેહમબધ સતત સચવાઈ રહ્યો હતો; એક માણેકબહેન ને બીજા અન્દ્રવદન માણેકમહેન ને અન્દ્રવદન એ બેને વચ્ચે આ બાબત પૂરતું શું સામ્ય હશે તે સમજવું મુશ્કેલ છે ગમે તેના કલહપ્રિય પતિને પણ રમાડનાની કલા આપણી અલણ પણ સ્વભાવપદ્ધતિ આર્થ નારીએ સિદ્ધ કરી લીધી હોય છે, પણ આર્થ પત્નીને જ પ્રાપ્ત એવી એ કલા અન્દ્રવદન શી રીતે સિદ્ધ કરી શક્યા તે એક કોમડો છે કોઈનું ન સામળનાર નાનાલાલ ધણીનાર માણેક બહેનનું ને કેટલીક વાર અન્દ્રવદનનું કહ્યું કરતા તે હકીકત છે. મુગ્ધાના એાલ ઈન્ડિયા રેડિયોના સ્ટેશન પરથી નાનાલાલને સામળવાનો લાભ એ એક વાર ગુજરાતને મળ્યો છે તે અન્દ્રવદન રેડિયોમાં કામ કરતા ન હોત તો મળત કે કેમ તે શકારપદ છે.

વારવાર જ્વર આવ્યા કગ્તો હોય ત્યારે વૈદ્ય દરદીને લાખા વખત સુધી મહાસુદર્શન ચૂર્ણનું સેવન કરાવે છે વૈદ્યોના પણ વૈદ્ય એવા લગવાન મહાકાવ્યે અન્દ્રવદનને મહાસુદર્શન ચૂર્ણના કડવા કવાથો વારવાર પાયા છે સામાન્ય માણસનું આખું જીવન કડવું ચર્ધ જાય, એ નિરાશાવાદી ને કટુલાખી બની જાય એના કેટલાય પ્રસંગોનો સામનો અન્દ્રવદનને જીવનમાં કગ્તો પચ્યો છે આ કડવાશને એમણે પૂરેપૂરી પચાવી દીધી છે એમ કહેવું તો કઠણ છે કોઈ કોઈ વાર એમના

વચનમાં ને દર્શનમાં એ કડવાશ નીકળી આવે છે, પણ મોટે ભાગે, ઈશ્વરે બક્ષેલી અને મૂરતના રંગીલા વાતાવરણ વડે પોષાએલી રમુજવૃત્તિ વડે એમણે એ કડવાશને દળવી બનાવી દીધી છે.

ટાળ, ટીખળ, મગ્નકમરકરી એ મૂરતીઓના આગળ પડતાં દક્ષિણે ચન્દ્રવદનમાં પણ બહુ સારા પ્રમાણમાં ભેવામાં આવે છે. પાંચ પંદર મિત્રો મળ્યા હોય, ત્યાં એક જણ મોટે ભાગે બોલ્યા કરતો હોય ને વારંવાર હાથની છોળ ભિલા કરતો હોય એવું કોઈ દૃશ્ય દેખાય, તો અવશ્ય અમશ્ય લેવું કે બધાને મૂંગા રાખી પોતે જ બોલ્યા કરનાર વ્યક્તિ તે ચન્દ્રવદન હશે. કાન કરતાં જીભનો ઉપયોગ કરવાનું એને વધારે હાવે છે જ્યાં જ્યાં એ હાજર હોય છે ત્યાં સર્વત્ર આખા મંડળનું સુકાન—વાર્તાધાપ પૂરતું—એ પોતાના હાથમાં લઈ લે છે પરિહાસ કરતાં ઉપહાસ તરફ એમને વધારે પક્ષપાત હોય એમ લાગે છે. એમની રમુજની વૃત્તિ કોઈક ને કોઈક શિકાગ્ની શોધમાં ગ્રેટી હોય છે, અને આવો. કોઈક ‘બોરાડ’ મળી આવે પછી જોઈ લો મજા એમની અરુચિન વાગ્ધારાનો આવો પ્રવહ એ એક લઘ્ય લાણી વાળે છે એમના દિલમાં કંઈ હોતું નથી, કોઈની લાગણી દુલવળી એવો એમનો જરાય આશય હોતો નથી, પણ એમના વાગ્ધાણના લઘ્ય બનેલાની રિયતિ કેવી કફોડી થાય છે એનો વિચાર આનંદ ને ઉત્સાહના નશામાં એમને આવતો નથી. આથી કેટલીક વાર અકસ્માત એમની વાણીના શિકાગ્ન બનવાનું સદ્ભાગ્યે (૧) એમને સાંપડ્યું હોય છે તેને લાગે છે કે, ‘આ મને જાણીએઈને હલકો પાડવા માગે છે અને એના મનમાં મારે માટે દ્રેપલાવ ગહેલો છે.’ પણ આની કશી ખબર ચન્દ્રવદનને પડતી નથી.

એમની આ રમુજવૃત્તિ બાળક જેવી છે. ટાળ, ટીખાં, ટીખળ એ એનાં પ્રધાન લક્ષણ છે. ગમે તેમ તોશન કરીને, બીજાને બનાવીને મજા કરવી એ જ બાળકનો મુખ્ય હેતુ હોય છે, તેમ ગમે તેમ કરી મજા માણવી, આનંદ બોગવવો એ જ હેતુ ચન્દ્રવદનનો પણ હોય છે. એ હેતુને સિદ્ધ કરવામાં કદાચ કોઈને કંઈક ખમતું પડે તો ઉદ્દેશની નિર્દોષતા જોઈને એણે માફ લગાડતું ન જોઈએ એમ પણ એમને લાગતું હશે.

નરસિંહરાવ, નાનાલાલ, બળવંતરાવ એ પછી ને કવિઓની નવી પેઢી ત્યાં અગિયારમાં આવી છે તેમાં કાલનુક્રમે આગ્રચાન ચન્દ્રવદન મહેતાનું આ ત્રણ કવિઓ પછી કવિતાની સરવતી શુદ્ધ થઈ જશે કે શું એમ માતું હતું, તે વેળા મુખ્યત્વે ચન્દ્રવદને જ એ વહેણને વહેતું રાખ્યું હતું. એ

પણી તો સુન્દરમ, હિમાશકર આદિ અનેક કવિઓ શુજગતને મળ્યા છે. પણ એ નવીન પેઢીના અગ્રપદે ચન્દ્રવદન રહ્યા છે એ ખૂલ્લું જોઈએ નહિ.

આપણા સાહિત્યમાં લાઠિબહેનના લાવનું આલેખન કરતા કાવ્યો લગભગ નથી એમ કહીએ તો ચાલે લાઠિબહેનના મુખ્ય લાવને આલેખતા, એમના આશા ને ઉત્સાહ, રોળ ને મજાક, ભીતિ ને લાવ આદિનું મનોરમ વર્ણન કરતા કાવ્યો ચન્દ્રવદને પટેલવત્સા આપણને આપ્યા અને અત્યારે તો એ કદાચ છેલ્લા જ હોય એમ પણ લાગે છે. આપણા ગૃહઉપનના સુદર ચિત્રો આપતા કાવ્યો ને રાસો ઓટાદકરે ગયા છે, પણ લાઠિબહેનના નિર્દોષ ને નિર્મળ લાવના રમતિયાળ ને તોફાની ગ્વલાવને અકિત કરતા કાવ્યો ચન્દ્રવદન સિવાય બીજા કોઈએ ગયા હોય એમ જાણ્યો નથી.

લાઠિબહેનના કાવ્યો જ એમણે નથી લખ્યા, પણ તે ઉપરાંત બાળકાવ્યો, પ્રણય કાવ્યો, હળવી શૈલીના ને ગભીર દિદાત લાવતું આલેખન કરતા કાવ્યો પણ ગયા છે પણ એ સર્વમાં વધારમાં વધારે સિદ્ધિ એમણે મેળવી હોય તો તે સોનેટની રચનામાં છે. ઠાકોરન આ જાનના કાચકાર ત્રણે આસ મમત્વ છે. સોનેટને આપણા સાહિત્યમાં લોકપ્રિય બનાવવા એમણે બહુ પ્રયત્ન કર્યા છે. ઉત્તમ મૉન્ટેઝ લખીને તેમ જ એ રચના ત્રણે સારસીય ને તાત્કાલિક ચર્ચા કરીને, ઠાકોર ચીધવા માર્ગનું અતુલકરણ કરી ત્યાર પછી આપણા અનેક તરુણ કવિઓએ સોનેટ લખ્યા છે. અત્યારે તો પૃથ્વી છદમાં સોનેટ ન લખે તે કાવિ નહિ એવા લગભગ પ્રણાસિકા બધાઈ ગઈ છે પણ જે સહેલાઈથી 'લીલ્યા ઈન' ચન્દ્રવદનના સોનેટો રચાયા હોય એમ લાગે છે, જે નિઃપ્રયત્ન લાવણ્ય એમાં વિવસતું જોવામાં આવે છે અને જે નંસગિફિતાઈ એમાં છેવટેના લાવપલટો આવે છે તેના દર્શન બહુ ઓછા સોનેટોમાં માય છે. આ જાનતની રચના શુજરાતી ભાષાને અનુદાન નથી એમ આમલપૂર્વક માનનારા ને તેનું પ્રતિષાદન કરનારા નરસિંહરાવે પણ 'આશા' નામના ચન્દ્રવદનના સોનેટ પર મુખ્ય ચર્ચા જઈને એની પ્રશરિત કરી હતી.

નાટકની બાળતમાં આપણું સાહિત્ય, બીજા પ્રાંતોને મુદાબસે, બહુ દરિદ્ર છે. આપણે ત્યાં નાટકો લખાય છે ઓછા, વચ્ચાય છે ઓછા, ખરે છે ઓછા ને લજવાય છે તો લાગે જ. આ જાળતમાં આપણી રિચિતિ ઘટતર બધા પ્રાંતો કરતા બહુ દુદી છે. આપણે ત્યાં રંગભૂમિ પર જે નાટકો લજવાય છે તેને સાહિત્યમાં રધાન મળતું નથી, અને સાહિત્યકારો જે નાટકો લખે છે તેને રંગભૂમિ પર રધાન મળતું નથી. આથી આપણી રંગભૂમિ અને સાહિત્ય વચ્ચે મેળ રહ્યો નથી. આપણા સાહિત્યના શિષ્ટ નાટકોમાં તખ્તાલાયકી દોતી નથી એવી

ફરિયાદ રંગભૂમિના નિષ્ણાતો તરફથી કરવામાં આવે છે, અને રંગભૂમિ પર લખવાતાં નાટકોમાં સાહિત્યિક ગુણસંપત્તિ હોતી નથી, એવી ફરિયાદ સાહિત્ય-રસિકો તરફથી કરવામાં આવે છે. જિનધંધાદારી અભિનેતાઓને બેગા કરી તેમની પામે શિષ્ટ નાટકો લખવાન્યા હોય, તો આ સ્થિતિમાં ઈર્ષક ફેર જરૂર પડે એમ લાગવાયી મુનશીએ એ દિશામાં પ્રથમ પ્રયત્ન કર્યો, આજે તો આવાં અનેક મંડળો છે અને તેમનાં તરફથી અનેક વાર સફળતાપૂર્વક શિષ્ટ નાટકો રજૂ કરવામાં આવે છે. પણ જે સમયે મુનશીએ એમનું 'રયેનુ' 'કાકાની શશી' જિનધંધાદારી અભિનેતાઓ દ્વારા રજૂ કરી, એ દિશામાં પ્રથમ પ્રયાન કર્યું તે વેળા આવા કોઈ મંડળો નહોતા, નહોતા કોઈ અભિનેતાઓ ને ન્યાતમાં કન્યાની અછત હોય સારે વિવાહોત્સુક તરુણને પડે છે તેવી મોટામાં મોટી મુશ્કેલી તો એ કાર્યને માટે છોકરી મેળવવાની પડતી. મુનશીને વિચાર તો એક રચાયો મંડળ બીજું કરી તે દ્વારા વારવાર આવા પ્રયોગો રજૂ કરવાનો હતો પણ મંચોગોને લીધે 'કાકાની શશી'ના જે પ્રયોગો થયા પછી એ દિશામાં આગળ પ્રગતિ સાધી શકાઈ નહિ.

ચન્દ્રવદને આ કાર્ય મુનશી કરતા પણ વધારે ઉત્સાહથી, ચીવટથી ને ખંતથી ઉપાડી લીધું. રંગભૂમિ પર લખવી શકાય એવાં તેમ જ સાહિત્યિક ગુણોથી અક્તિ નાટકો એક પછી એક એણે લખ્યાં. લખ્યાં એટલું જ નહિ પણ લખવી પણ બતાવ્યા. આપણા અસ્પષ્ટ નાટ્યસાહિત્યને સમૃદ્ધ કરવાનો, તેમ જ શિષ્ટ નાટકોને રંગભૂમિ પર રજૂ કરી એ દિશામાં લોકમત ફેળવવાનો સૌથી વધારે યશ આ બે જાણુને-મુનશીને અને ચન્દ્રવદને ધટે છે.

ચન્દ્રવદન ખરેખર અર્થમાં નાટ્યકાર છે. એ નાટકની રચના જ કરતા નથી, પણ બહુ ઉચ્ચ કોટિના અભિનેતા પણ છે. જેટલી સફળતાથી એ નાટકો લખી શકે છે, તેથી એ વધારે સફળતાપૂર્વક એ લખવી પણ શકે છે અને એથી એ વધારે લેખક ને અભિનેતા ઉપરાંત એ કુશળ દિગ્દર્શક પણ છે. નાટક લખવું મુશ્કેલ છે, એમાંની કોઈ જૂમિકા સફળતાપૂર્વક લખવી બતાવવી એ કપરું કામ છે, પણ એ બનેમાં સિદ્ધિ મેળવે કામ સિદ્ધિ થતું નથી. નાટક સફળતાપૂર્વક લખવી શકાય તે માટે 'ફેડકાની પાંચજેરી' જેના અભિનેતાઓ ને અભિનેત્રીઓને બેગા કરવાં, તેમને અભિનયનું શિક્ષણ આપવું, પડદા ડેવા ને કેટલા રાખવા લાંબી માંડી પ્રકાશની રચના કેવી રાખવી, તેમજ વેશજૂષા ડેવા ... હોવી જોઈએ, એ સર્વનો બારીકાઈથી વિચાર કરી, તેને અમલમાં મૂકવું એ કામ કેટલું કઠિન છે તે તો એ બાર જેણે માથે ઉપાડ્યો હોય તે જ

બાણી શકે. ચન્દ્રવદને આ ભાર મફતતાપૂર્વક ઉપાજો છે. બીજું કંઈ નહિ તો આ દિશામાં એમણે કરેલું કાર્ય આપણા નાઝ્યસાહિત્યના ઇતિહાસમાં અવિરમ-ગણીય છે એમ કહેવું ભેઈએ.

એ બધા પછી પણ નાટકો લખવા માટે જરૂર પડે છે સારા 'થિયેટરની'. ચન્દ્રવદન જેને 'નટધર' કહે છે તેની. આજે અમદાવાદ તેમ જ મુબઈમાં થિયેટરની કંઈક અનુકૂળતા પ્રાપ્ત થઈ છે, પણ ચન્દ્રવદને બ્યારે આ કાર્ય ઉપાડ્યું હતું ત્યારે સૌથી વધારે મુશ્કેલી થિયેટર મેળવવાની પડતી હતી. આથી અઘતન સાધનોથી સુસજ્જ, અને નટમડળને બધા જ પ્રકારની કેળવણી મળી શકે એવા 'નટધર' માંટે, એણે ગુજરાત આગળ ટહેવ પાડી યાય તેટલા પ્રયત્ન કર્યા પણ એમની એ ટહેન વિક્ષણ ગઈ. આજે એ હવે આ બાબતમાં પણ નિરાશાવાદી બની ગયા છે.

અભિનયપદ્ધતિ એ ચન્દ્રવદનના લોહીમાં રહેલું હોય એમ લાગે છે. રંગભૂમિ પરથી હાન્ય કે કરુણના ભાવો એ કુશળતાપૂર્વક દર્શાવી શકે છે, એટલું જ નહિ પણ સામાન્ય વ્યવહારમાં પણ એ કેટલીકવાર એમની જન્મભૂમિ અભિનયકલાના દર્શન કરાવતા હોય એમ લાગે છે. એમનો સાચો મત ગા છે, એ દર્શાવે છે તે લાગણી ખરેખર જ એમને થાય છે કે નહિ, અથવા તો જોટલી ઉત્કટતાથી દર્શાવે છે તેટલી જ ઉલટ એ ખરેખર છે કે નહિ એ ઘણીવાર સમજવું મુશ્કેલ બની જાય છે એમની સાર્થે પ્રમગ પાડનારાઓને આ મુશ્કેલીનો કપરો અનુભવ ઘણીવાર કરવો પડે છે, અને ચન્દ્રવદન કહેના શુ માગે છે અને તેથી થે વધારે એ શુ કરવા ધારે છે એ વિશે એ અધારામાં જ રહે છે.

જીવન આખું નાટક છે. આપણે તો જમતની રંગભૂમિ પર અવતરીને, જુદી જુદી ભૂમિકા બને તેટલી સફળતાથી લજવી બતાવી, જીવનસીલાનો એન રજૂ કરીને, આખરે કાળની જવનિકા પાછળ અદૃશ્ય થઈ જવાનું છે, એ સૂત્રને ચન્દ્રવદને પોતાના જીવનમાં બહુ સફળતા ને કુશળતાથી ઉતાર્યું છે.

શ્રી. વિજયરાય વૈદ્ય

વૈદ્ય અવટકધારી છતાં નિલના દર્દી હોય એવા દેખાતા વિજયરાયને વિચાર આવે છે ને તેની માથે પ્રેમાનંદ તથા નર્મદનું સ્મરણ થાય છે. પ્રેમાનંદ પેઠે વિજયરાયે લોકપ્રિય આખ્યાનો રચ્યાં નહીં અને નર્મદની માફક સંસાર-સુધારાનો ઝડો ફરકાવ્યો નથી. પણ એ બંનેની ભાષાભક્તિનો વારસો એમણે મેળવ્યો છે. પ્રેમાનંદે ગુજરાતી ભાષા આર્યાવર્ત અખિલે ફાલી ને ફેલાય, તથા સખી ઉપરી ન થાય ત્યાં સુધી પાઘડી ન પહેરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી, તથા નર્મદે કલમને ખોળે માથું મૂકીને કોઈ જાતની નોકરી ન કરવાનું પણ લીધું હતું. વિજયરાયે પણ પ્રેમાનંદને પગલે ચાલી, સાહિત્યનો શેષધારી, માથા પરની ટોપીને તિલાંજલિ આપી હતી. તેમ જ નર્મદની માફક કલમને ખોળે માથું મૂકીને આજીવન કેવળ સરસ્વતીની આરાધના કરવાનું મત લીધું હતું. પ્રેમાનંદે ઉત્તર વયમાં પાઘડી ધારણ કરી હતી કે નહિ તે ખબર નથી, પરંતુ વિજયરાયે તો ચોડાં વર્ષ થયાં ટોપી પહેરવા માંડી છે. નોકરી ન કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરનાર નર્મદને અદેખા વિધિએ દારિદ્ર્યના પંખમાં જકડી લઈ એની પાસે પ્રતિજ્ઞા ભંગ કરાવ્યો હતો, તે જ પ્રમાણે કેવળ કલમના જોર પર જીવનસંઘ્રામમાં ઝૂકાવવા તૈયાર થયેલા વિજયરાયને પણ વિધિએ નોકરીનો અતુલવ ફરાવ્યો. જો કે એમણે સ્વીકારેલી નોકરી પણ સાહિત્યને ઉપકારક થાય એ પ્રકારની હતી એમ કહેવું જોઈએ.

મણિલાલ, નરમિહરાવ, રમણભાઈ, દાકર આદિ પછી ને વિવેચકો આપણે ત્યાં યજ્ઞ છે, તેમા કાલાનુક્રમે પહેલું નામ વિજયરાયનું આવે છે. પૂર્વોક્ત વિવેચકોએ માત્ર વિવેચનનું કાર્ય નથી કર્યું, પણ સાહિત્યના અન્ય પ્રદેશો ખેડીને પ્રતિષ્ઠા પામ્યા પછી, એક રમણભાઈના અપવાદ સિવાય, એ મવેએ વિવેચનના ક્ષેત્રમાં ઝંપલાવ્યું હતું. પરંતુ વિજયરાયે તો આપણા સાહિત્યમાં પહેલ વહેનો જ પ્રવેશ વિવેચક તરીકે કર્યો. સૂતરથી નીકળતા 'ચેતન' તરફ પ્રોત્સાહ સાક્ષરનું પણ ધ્યાન ખેંચાયું. એ પછી 'ગુજર' માસિક ચર કરી મુનશીએ પોતાના સાહિત્ય દરબારમાં જો જુદાં જુદાં રત્નો ભેગાં કર્યાં.

તેમાં વિજયરાય પણ લખ્યા. ‘ગુજરાત’ના ઉપતંત્રીને સાહિત્ય સંસદના ઉપમંત્રી થઈને ખેસી રહે તો એ વિજયરાય શાના ? ઉપતંત્રીમાંથી એ તંત્રી બન્યા. ‘‘ કૌમુદી ’’ નામનું ત્રૈમાસિક કાઢ્યું. ‘ ગુજરાત ’, ‘ દાણ મદમદની ‘વીસમી સદી’ ની રાખમાંથી જન્મ્યું હતું. ઘણે અંશે એ ‘વીસમી સદીના’ નવા અવતાર સમુ. એમાં નાનાલાલ ને ખજરદારનાં કાવ્યો આવતાં, નરસિંહરાવના લેખો આવતા, મુનશીની ચાલુ વાર્તા આવતી, પણ વિવેચનાત્મક લેખો તો માત્ર અવલોકનારો મળેલાં પુસ્તકોની સામાલોચનાઓ પૂરતા જ આવતા.

બધાં માત્ર કામ કરનારા જ હોય અને એમના કામ પરત્વે ટીકા કરી એમને માર્ગદર્શન કરાવનાર ન હોય ત્યાં કામ બરાબર શી રીતે થઈ શકે ? સરકાર જેવી સરકાર માટે પણ ટીકાકારોની જરૂર રહે છે, તો સાહિત્ય જેવા ગહન પ્રદેશોમાં અંચાર કરનારને દોરવણી આપનાર કોઈ ન હોય તો એમની કેવી વિષમ રિયતિ થાય ? આવા વિચારથી પ્રેરાઈને સાહિત્યની ભાષાની શુદ્ધિના ઉપાસકો, વિષયગામી સાહિત્યકારોને ઠપકો આપી ઠેકાણે લાવવાનું તથા યોગ્ય માર્ગ મળતાં સરસ્વતીના સેવકોની પીઠ યાજડવાનું કાર્ય કરતા જ આવ્યા છે. પણ એમના છૂટા છવાયા પ્રયત્નોથી શું વળે ? એટલે વિજયરાયે કેવળ વિવેચનાત્મક તથા સાહિત્યના સિદ્ધાંત તથા એના અગ્રોપાંગોની મીમાંસા કરતાં લેખોનું ત્રૈમાસિક ‘ કૌમુદી ’ શરૂ કરી ગુજરાતના પત્રકારત્વના ઇતિહાસમાં નવું જ પ્રસ્થાન કર્યું. અને ‘કૌમુદી’ એ પોતાનું નામ સાર્થક કરી બતાવ્યું. એના પહેલા જ અંકે ઘણાય સાહિત્યરસિકોના મન હરી લીધાં. શુકલ પક્ષના અંદની કૌમુદી વધતી રહે તેમ આ ‘‘કૌમુદી’’ પણ નિરંતર વધતી જ રહી-ગુણમાં તેમ જ કદમાં-ઉત્તરોત્તર એના અંકો વધુને વધુ દળદાર થતા ગયા ને અવલોકનો તથા સાહિત્યના સિદ્ધાંતની ચર્ચા કરતા લેખો ઇત્યાદિ વિષે, વાચક વર્ગના મન પર બારે આદર ભાવ રહેતો. પોનાના પુસ્તકનું ગુણદર્શી અવલોકન ‘કૌમુદી’માં પ્રસિદ્ધ થયેલું જોઈ ને ઉગતો સાહિત્યકાર કૃતકૃત્યતા અનુભવતો, તો કેટલીવાર લખ્યપ્રતિષ્ઠ લેખકને પણ ‘કૌમુદી’માં ‘ મારા પુસ્તક વિષે વિજયરાય શું અભિપ્રાય આપશે ’ એવો ભય રહેતો.

એકાએક કોણ જાણે શું થયું ને દિને દિને વૃદ્ધિ પામતી ‘કૌમુદી’ ધીરે ધીરે ક્ષીણ થતી ચાલી. એના કદમાં ઘટાડો થવા માંડ્યો. એનાં દર્શન પણ સાંભે અંતરે થવા લાગ્યાં. એની દુબળી, ફીકી, કાચામાંથી જાણે સત્ત્વ લોપાર્ધ ગયું હોય, એમ લાગવા માંડ્યું. ‘ ગુજરાતની આ અપૂર્વ કન્યા પોપણને અલાવે દહાડે દહાડે કરમાતી જાય છે. એના પોપણનો પ્રબંધ કરો. ’ એમ ઘંટનાદ કરીને

એના ત ત્રી વિજયગમે ગુજરાત પાસે આર્તનાદે પોકાર પાખા કર્યા. પણ આવા તો કર્કશ ઘટનાદો સાંભળીને રીંદા ને બહેરા બનેલા ગુજરાતના કાન ઉપર એની અસર થઈ નહિ

આખરે લાચારીથી ‘કૌમુદી’ ને મમેદી લેવાની વેળા વિજયરાયને માટે આવી, ત્યારે ખોટ જાય તો પેપર બધું ઢગુ એમા મોટી શી વાત છે એમ જેને લાગતું હતું તેને વિજયગમની સ્થિતિ નહિ સમજાય પોતાના બાળકો કળતા પણ વિજયરાયને આ ‘કૌમુદી’ તરફ વધારે આમંકિત અને પ્રીતિ છે, એમ એક જણે ટીકા કરી હતી, તેમા અતિશયોક્તિ કદાચ હશે તો યે બહુ જ ઓછી હશે પરંતુ વિજયરાયને આવી વિષમ પરિસ્થિતિમાંથી વડોદરાવાળા મૂળશ કર ભટે હિંગારી નીધા એ વિજયરાયની મદદે આઘ્યા આર્થિક જવાબદારી બધી પોતાને માથે ઉપાડી વર્ષ વિજયગમના ત ત્રીપદ દેહળ એમણે એ ત્રૈમાસિકને માસિક બનાવી શરૂ કર્યું

‘કૌમુદી’ ના આ નવા અવતારની સ્થિતિ પણ એવી જ ધર્મ મામાપના રોગનો વારસો બાળકોને મળે છે, તેમ આ માસિકને પણ જન્મથી જ ત્રૈમાસિક ‘કૌમુદી’નો ક્ષય રોગનો વારસો મળ્યો હતોને ટકાવના માટે જેમ એના શરીરમા બીજાનું લોહી દાખલ કરવામા આવે છે તેમ, આ માસિકને જીવાડવા અને ત દુરસ્ત બનાવવા માટે એની સાથે મુનસીના ‘ગુજરાત’નું જોડાણ કરવામા આવ્યું એની અસર થોડો વખત રહી પણ પછી ‘ગુજરાત’ અને મૂળશ કર ભટ બને એમાંથી છૂટા થયા, અને ફરી પાછા સયાલન કરી ગુજરાતની વિવેચનકલાનો વાવટો ફરકતો રાખવાનું મર્મ વિજયરાયને માથે આવી પડ્યું. વિજયગમે ‘કૌમુદી’નું નવું નામ ‘માનસી’ પાડીને ફરી ગેદાનમા ઝપલાવ્યું

સામે પૂરે તરફ એ વિજયરાયના અવમાવમા ને નશીમમા જ નખાયેલું હોય એમ લાગે છે આ માસિકને ટકાવના માટે એમણે પોતાની પ્રતિજ્ઞાને જતી કરીને અથવા હળવી બનાવીને, મુગ્ધ કોયેજમા ગુજરાતીના પ્રાપ્તપક્વ તરીકેની નોકરી સ્વીકારી પણ આર્થિક માસિકની સ્થિતિ મુશ્કેલી નહિ બહારી એની માનસિક સ્થિતિ ક્યમી પહેલા જે સત્વશાળી ને વિવિધ પ્રકારના લેખો ‘કૌમુદી’મા આનતા તે બધા થતા માઝા મુદ્દ વિજયરાયના લેખો પણ, એની સ્થિતિ વિશે ઘટનાક્રમ કળવા પૂગતા ને ‘વાસરિકા’ મા આવતી સામાન્ય નોંધ પૂરતા જ મર્યાદિત થઈ ગયા

(સાચું બોનવું-સલા મુયાત પ્રિય જુયાત ન મુયાત સસ મપ્રિયમા
 ૩ બોલવું પણ કડવું સત્ય વહેવું નહિ) દુનિયાના ડાહ્યાઓનું આ મૂલ વિજયરાયને માન્ય નથી સત્ય હોય તે જરૂર કહેવું, અપ્રિય હોય તો પણ

સત્ય જ કહેવું, એવો સત્યના ઉપામકો આમદ રાખે છે વિજયરાય તો એથી થે એવ ડગલુ આગળ વધીને, મીઠાસલરી રીતે સત્ય કહી શકાતું હોય ત્યાં એ કડવા સત્યનો ઉચ્ચાર કરવા માટે તત્પર રહેતા જણાય છે

આયુર્વેદની કડવી ઔષધિઓ કે એનોપથીની ભેસ્વાદ દવાઓ કરતા હોમિયોપથીની ગળી જાળીઓ તરફ એમને પક્ષપાત છે પણ સાહિત્યની સૃષ્ટિમાં તો વિવેચક વૈદ્ય તરીકે એ સુદર્શન જ ફાકે છે અને સૌને તે ફાકાવે છે

વ્યંગિત કરતાં સિદ્ધાંત મોટો છે, પણ વ્યંગિત વિષે જિનકુલ વિચાર જ ન કરવાથી સિદ્ધાંત પ્રત્યેની પોતાની વરાદરી વધારે સારી રીતે જળનાય છે, એમ માનવાની જરૂર નથી જીવનના સર્વ ક્ષેત્રોમાં સમાધાનવૃત્તિ ગમવાની જરૂર છે. ગમે તેના ચુસ્ત સિદ્ધાંતવાદીને પણ તડજેઠ કયાં વગર ચાનતું નથી પરંતુ સમાધાનવૃત્તિ રાખવાનું વિજયરાયના સ્વભાવમાં જ નથી. આને પરિણામે મિત્રો ને મુરખીઓને પણ ખોટું લગાડવાના અનેક પ્રમગો એમને હાથે ઉલા યાય છે વિજયગાયને મત હોતા નથી, પણ મમત હોય છે, એમ પણ ટેલક મજાકમાં એમને માટે મ્હે છે

એમ વિદ્વાને એક વખત વાતમાં એમને આપણા સાહિત્યના ડોન કિન્કઝોટ તરીકે વર્ણવ્યા હતા વિજયરાય ડોન કિન્કઝોટ મારું આધારિકા કરીને શબ્દ હોય કે ન હોય પણ જગમાં ઝૂકાવતા નથી, તેથી એમના વર્ણનમાં અતિશયોક્તિ રહેતી છે, પરંતુ સત્યનો અંશ પણ એમાં રહેતો છે એમ કળ્પન કરવું ભ્રેષ્ઠિએ.

આપણા લેખકોમાં વહેવાર બુદ્ધિ બહુ ઓછી હોય છે, એવો ધણીવાર આક્ષેપ કરવામાં આવે છે એ આક્ષેપ અત્યંત તદ્દન સાચો નથી જ પરંતુ વિજયરાય જેવા લેખકોને જોતાં એ સાચો હશે એમ લાગે તો નનાઈ નહિ 'કૌમુદી' ને 'માનસી' સમા ઉચ્ચ કાટિના સામયિકો આવી શક્યા નહિ, તેનું એક કારણ ગુજરાતમાં હજી એના ઉચ્ચ પ્રકારના માહિત્ય માટે રૂચિ જાગી નથી એ છે, તો ખીજું કારણ એ પણ છે કે એના મચાલક વિજયરાયમાં જેટલી સિદ્ધાંતનિષ્ઠા મરકારભક્તિ ને માહિત્યપ્રિયતા છે તેટલી તેમની વ્યવહારબુદ્ધિ નથી

વિવેચક તરીકે વિજયગાયની સગખામણી ખીજા કોઈ સાથે કરવી એ મુશ્કેલ છે સાહિત્યના અચ્ચત તત્ત્વોની સૂક્ષ્મ સમજ, વિશાળ વાચન ક્ષમ્ધિ ડયાં વગર જે સાચું લાગે તે કહી દેવાની તત્પરતા, 'અને સાહિત્યના નોડાદાર છીએ' એમ માની લઈને ખડે પગે નોડી કરવાની ઉત્સુકતા એ વિજયરાયના વિવેચનના આમળ પડતાં લક્ષણો છે આગળ કહ્યું તેમ સિદ્ધાંતનો વિચાર કરતા વ્યક્તિનો વિચાર એ કરતા નથી આમ છતાં એમના વિવેચનો કેવળ તટસ્થ ભાવે લખાયેલાં હોય છે, એમ લાગતું નથી કેટલીક વાર અજાણ્યે એમાં વ્યક્તિ પરત્વેના રાગદ્વેષ અંકિત થયેલા દેખાય છે

જે સ્વસ્થતા ને તટસ્થતા વિવેચન અને વિવેચક બંનેને માટે આવશ્યક છે તે પૂરેપૂર્ણ પ્રમાણમાં એ જાળવી શકતા હોય છે, એમ લાગતું નથી. જાણી જોઈને એ પોતાના રાગદ્વેષને લખાણમાં આણે છે એમ નથી, પરંતુ તેમનું રચિતંત્ર બહુ ઉચ્ચ છે. એમના ગમ-અણગમ બહુ તીવ્ર છે. તેનાથી ગ્રેગર્મને કેટલીક વાર એમનાં વિવેચનોમાં પણ એને આપ્યા સિવાય ગ્રહી શકતા નથી.

બળવંતરાય દાહરની પેઠે વિજયગાયની શૈલી પણ લારેખમ છે. દાહરની પેઠે એમને પણ નવા નવા શબ્દપ્રયોગો યોજવાનો ગોખ છે. તેમ જ દાહરની પેઠે મિતાક્ષરતા સાધવા વિજયરાય પણ પ્રયત્ન કરે છે. પરંતુ દાહરની સિદ્ધતા એ એટલી મહેલાઈથી સાધી શકતા નથી વિજયરાયના લખાણો વાંચતા એક જાતનો શ્રમ પડે છે. એમના લખાણની આ દૂર્બોધતા વિચારને કારણે નહિ, પણ માત્ર ભાષાપ્રયોગને કારણે હોય છે. સરળતા એ પણ ખાતર કરવા જેવા પણ છે એમ એઓ માનતા હોય એમ લાગતું નથી. જો કે, સદ્ભાગ્યે આવી દૂર્બોધતાથી એમના હળવા લખાણો તેમ જ અગાઉનાં ઘણાં વિવેચન લેખો, બહુમાન્ય મુક્ત રહી શક્યા છે.

વિજયરાય હંમેશા પાંડિત્યનાં ભારે પીડાતા ગ્રહે છે એમ નથી. કેટલીક વાર પાંડિત્યનો બોલો દૂર ફેંકા દઈ હળવે હૈયે એ જોશ કરવા પણ મંડી પડે છે. અને બ્યારે જવાબદારી ને જોખમદારીના ભાનને અળથું કરીને હળવી હવા જમાવવા એ નીકળી પડે છે, ત્યારે અન્યથા પાંડિત્યના ભારે પ્રીટ રૂપ ધારણ કરતી એમની શૈલી રમતિયાળ બનીને સ્વચ્છદે વિહાર કરવા મંડી પડે છે. ખૂબ વધારે પડતા ગંભીર દેખાતા આ વિજયરાય હસી પણ શકે છે અને હસાવી પણ શકે છે. આ માનવું જરા મુશ્કેલ લાગે એવું છે. છતાં એ સિદ્ધિ પણ એમણે મેળવી છે. એના પ્રમાણ તરીકે ‘પ્રભાતનાં રંગ’, ‘નાજૂક સ્વારી’ ને વિનોદકંતના તખ્તપુસથી એમણે લખેલાં લખાણો રજૂ કરી શકાય.

વર્ષો સુધી ઘંટનાદ કરી કરીને યાક્યા પછી એકવાર તો એમણે ઉપવાસ પર બિતરવાનો નિર્ણય પણ કરી નાખ્યો હતો. “હું જીવું ત્યાં સુધી ‘માનસી’ મરે કેમ? અને ‘માનસી’ મરે તો મારે જીવવું શાને?” ‘માનસી’ માટે આટલો બધો મતલબાય એમને છે. ‘માનસી’ને જીવાડવા એ આકાશ પાતાળ એક કરવા સુધી તૈયાર છે. ‘માનસી’ માટે જાનની સામગ્રી એમની પાસે ભરી પડી છે. પણ સુદામાની પત્ની પેઠે ‘માનસી’ છાપનાર આદિ એમને કહે છે, ‘એ તો શાન એને ગમતું નથી. વિજ્ઞલાઈજ રે! લાવો માનસી માંઝે ધન, લાગું પાંચ જ રે!’ પણ જોમની પાસે ધનમાં કેવળ વિઘાધન છે, તે ‘માનસી’ ને જીવાડવા માટે પણ સ્થૂળ ધન લાવે ક્યાંથી? અને પ્રયત્નો કરી કરીને યાક્યા પાક્યા ઉબેલા એ મારે તારી સેવા કરવી હતી પણ સેવા કરવાની તક પણ તો આપી નહિ.’ એવી દુરિયાદ કરતી શબ્દાવી સાહિત્યની ઉચ્ચકાયેલી તજની જેવા દેખાય છે.

ખંડ પાંચમે
મીમાંસા

નવલરામ : વિવેચક

પાશ્ચાત્ય સાહિત્યનો આપણને સંપર્ક થયો તે પહેલાં વિવેચનનું સાહિત્ય આપણા દેશમાં હતું જ નહિ એમ કહીએ તો ચાલે. મંડૂત સાહિત્યમાં ઘણુંખરું દરેક અંથ પર કોર્ષકની ટીકા હોય છે; પરંતુ તે માત્ર અર્થરેફાટ કરવાને અર્થે જ લખાએલી હોય છે કવચિત્ તેમાં રસ, અલંકાર, ઇંદ વગેરેની ચર્ચા હોય છે. મમ્મટાદિ આલંકારિકાએ કાવ્યશાસ્ત્રના અંથો રચ્યા છે, તેમાં ઉદાહરણ તરીકે અમુક લેખકોના અમુક શ્લોકોની ચર્ચા કરી છે પરંતુ અમુક અંથ કે અમુક અંથકારનું શાસ્ત્રદષ્ટિએ કોર્ષકે પણ વિવેચન કર્યું નથી. આપણા પ્રાચીન સાહિત્યમાં પણ અર્થરેફાટ ખાતર લખાએલી ટીકાઓમાં, પોતાની કે પોતાના ગર્ગના લેખકની કૃતિઓને ચઢાવવાના હેતુથી, અન્ય લેખકો પર કરાએલા કટાક્ષો મિવાય, વિવેચન કહી શકાય એવું કંઈ પણ જોવામાં આવતું નથી.

શાસ્ત્રદષ્ટિએ ગુણદોષનું પૃથક્કરણ કરી અંથ કે અંથકારની તુલના કરવાની પ્રથા પાશ્ચાત્ય છે; ને એ પ્રથાને આપણા સાહિત્યમાં પ્રથમ દાખવ કરવાનું માન નવલરામને ઘટે છે. નવલરામ આપણા વિવેચનસાહિત્યના પ્રથમ સ્ત્રોત છે એટલું જ નહિ, પણ વિવેચકનું પદ એમણે અસાધારણ સફળતાથી દીર્ઘકાળ પર્્યંત દીપાવ્યું છે. એમની પૂર્વે કોર્ષ વિવેચક હતો નહિ, એટલું જ નહિ, પરંતુ એમના અવસાન પછી પણ લાખા સમય સુધી કોર્ષસમર્થ વિવેચક થયો નહોતો; એ વાત પરથી એમણે વિવેચક તરીકે કેટલી સફળતા મેળવી હતી તે સમજાશે. નવલરામે કાવ્યો લખ્યાં છે, નાટકો રચ્યા છે, જીવનચરિત્ર લખ્યું છે, નિબંધો લખ્યા છે; અને એ સર્વમાં એણેવધતે અંગે એ સફળ પણ થયા છે, છતાં વિવેચક તરીકે જ એમણે ખરેખરી પ્રસિદ્ધિ મેળવી છે, ને દજ એ પંકાય છે.

સર્જક સાહિત્યકાર વિવેચક કરતાં ઘણી રીતે મોટો છે. પરંતુ વિવેચકને જે ગુણો ને જે વિદ્યાની અપેક્ષા રહે છે તે સર્જક સાહિત્યકારને આવશ્યક નથી. ગુરૂર કાવ્યો લખવાને કાવ્યશાસ્ત્રનું સર્વોચ્ચ જ્ઞાન હોવું જ જોઈએ એમ કહી શકાય નહિ. નવલકથા લખવાને માટે નવલકથાના શાસ્ત્ર ને ઇતિહાસનું

મનન અનિવાર્ય છે એવો કોઈપણ આગ્રહ જરી શકાય નહિ. ભરત મુનિનું કે પાશ્ચાત્ય નાટ્યશાસ્ત્રનું પરિશીલન જ્યાં વગર નાટક ગ્રંથી ન જ શકાય એમ નથી. પ્રતિભા, જનત્વભાવ આયેખવાની શક્તિ, ભાષા પગની પ્રભુતા, ભાવમયતા ઇત્યાદિ નૈમર્ગિક ગુણો હોય, તો સર્જક સાહિત્યકારને બહાનું કોઈ પણ મદદ વગર આવે, પરંતુ વિવેચકને તેમ ચાને એમ નથી એને તો કાવ્યશાસ્ત્રનું જ્ઞાન હોવું જોઈએ સમજતાનું શાસ્ત્ર ને તેને પારખવાની રસિદ્વતા એનામાં હોવા જોઈએ અથવાના સમજની તેને માહિતી હોવી જોઈએ, સાહિત્યના મર્મ શિષ્ટ અથવા પરિશીલન તેણે કયું હોવું જોઈએ આ ઉપરાંત મનુષ્ય તરીકે પણ એણે કેટલાક ગુણો ખીલવવા જોઈએ ને કેટલીક નિર્બળતાઓ પર અકુશ રાખવો જોઈએ પોતે ભલે લેખકના અભિપ્રાયથી જુદો પડતો હોય, પરંતુ લેખકનું વક્તવ્ય સમજવાને તેણે સમભાવ કેળવવો જોઈએ પક્ષાપક્ષીના વમળમાં એણે દસાવું ન જોઈએ, પોતાના અગત અભિપ્રાયની પુસ્તકના વિવેચન પર અસર ન થવી જોઈએ, અથકાર પરનો તિરસ્કાર અથ તરફ ન દર્શાવવો જોઈએ તેમ જ અથ પ્રત્યેના તિરસ્કારને લીધે અથકારને અન્યાય ન કરવો જોઈએ વિવેચકનું પદ મોટી જવામદારીનું છે વિવેચકના વિવેચનોથી ધણી વાર લેખક પર અણધારી અસર થઈ જાય છે, ને તેમના ચેષ્ટાની દિશા પણ બદલાઈ જાય છે વિવેચકો તે સાહિત્યના વડીલો છે અભિનવ સાહિત્યકારોને નિષ્પક્ષપાતપણે ઔદાર્ય ને ત્રેમથી વિષયગામી થતા અટકાવી યોગ્ય માર્ગે વાળનાનું તેઓનું કાર્ય છે, અને તેટલા માટે તેમને પોતાને જ યોગ્ય માર્ગ કયો છે તેનું બહુ સારી રીતે જ્ઞાન ટોવું અત્યંત જરૂરનું છે વડીલને યોગ્ય એવા અનુભવ, ડહાપણ ને જ્ઞાન ને તેમને આવશ્યકતા છે.

આ બધા કાગજોને લીધે આપણા દેશમાં તેમ જ અન્ય દેશોમાં સર્જક સાહિત્યકારો કમ્પા વિવેચકો ધણા ઓછા થયા છે

નર્મદાશંકર અને દલપતરામ બંને સમય કવિ, વિદ્વાન, રસજ્ઞ અને કંઈક અંશે એ યુગના નિર્માતા હતા, છતાં બંનેમાંથી એકે વિવેચકના પદને યોગ્ય નહોતા નર્મદ પોતાની જ લાગણીમાં ચળ રહેતો; અન્યનો વિચાર કરવાની એને ટેવ કે કુરસદ નહોતી તેમ જ સર્વાનુભવરસિકત્વ એનામાં નહોતું દલપતરામમાં સર્વાનુભવરસિકત્વ હતું, છતાં એ પાશ્ચાત્ય સાહિત્યના સંપર્કથી રહિત હતા

વિવેચકના જોખમદારીભરેલા પદને માટે નવવરામ સ્વભાવથી જ યોગ્ય

હતા. એમનામાં સર્વાનુભવસિકત્વ હતું તે એમનાં નાટ્યો પરથી માલુમ પડે છે. આગળ કહ્યું છે તેમ એમનો સ્વભાવ વિચારપરાયણ હતો. એમનું મગજ કદી પણ નવરું રહેતું જ નહિ. જે કવિ કે લેખક એ વાંચતા તેમની તુલના કર્યાં સિવાય એમનાથી રહેવાતું નહિ. એમની નોંધપોથી એ વાતની સાક્ષી પૂરે છે. દરેક ભાવ કે વસ્તુનું પૃથક્કરણ કરવાની એમને નાનપણથી જ રેવ હતી. પોતાના ભાવ, ^૧ પોતાનો સ્વભાવ, ^૨ પોતાની શૈલી કે વગેરેનું પૃથક્કરણ પણ એમણે કરેલું માલુમ પડે છે.

નર્મદની 'new school' ને દ્વલપતી 'old school'—ને ભેદ એમણે છેક ઈ. સ. ૧૮૬૩ માં નર્મદને લખેલા પત્રમાં આંક્યો હતો. અને એ જ પત્રમાં 'new school'ને ઉદ્દેશીને એમણે લખ્યું હતું; 'I am very ambitious to have the merit of being the critic who first perceived its existence and beauties.' વિવેચકના અંકુરો આ પ્રમાણે એમનામાં સરજાતથી જ હતા તે જોઈ શકાય છે.

સ્વભાવે નવલરામ શાંત હતા. વિચારબેદને લીધે એ કદી ઉશ્કેરાઈ જતા નહિ; પરંતુ સામા પક્ષનું સત્ય જોવા હંમેશ પ્રયત્નશીલ રહેતા. આથી, વિવેચનો આપણા સાહિત્યમાં છેક નવીન હતાં અને સામાજિક તથા ધાર્મિક સુધારો કરવાના અનૂતમાં, તેમ જ પોતાના ઇષ્ટ લેખકની પ્રશંસા કરવામાં વિવેક-શાંતિ વિરલ થઈ ગયા હતાં, તો પણ નવલરામને કદી કોઈ પણ જોડે એમનાં વિવેચનોને લીધે ઘેર બંધાયું નહોતું, તેમ જ કોઈએ પણ અંગત ગમદેષનો આરોપ એમના પર મૂક્યો નહોતો.

પરંતુ નવલરામનાં વિવેચનો બધાં એકસરખાં નથી. એમના વિચારો ધીરે ધીરે પરિપક્વ થતા ગયા છે, ને તેમ તેમ એમની વિવેચનપદ્ધતિમાં સંગીનતા આવતી ગઈ છે. આરંભકાળની કચ્છા વધારે અનુભવ, વધારે વાચન ને ખાસ કરીને વિદ્વાનોના વિશેષ સમાગમથી પાછળી વયમાં જોડી થતી ગઈ છે એક વખત નર્મદની એમને અજબ મોદિની લાગી હતી. નર્મદ જેવો કવિ ગુજરાત ભાષામાં પામ્યો જ નથી એમ એમને લાગતું. ઈ. સ. ૧૮૬૭ માં નર્મદાસકરની કવિતા વિષે લખતાં નર્મદની તુલના ત્રેમાનંદ, દયારામ આદિ પ્રાચીન કવિઓ સાથે કરી છે અને એ લેખના અંત ભાગમાં લખ્યું છે :

૧. જુઓ નવલરામનું ઇપિગ્રાફિક પૃ. ૨૫-૨૭-૨. એજન પૃ. ૩૩.-૩. મનના વિચાર, નવલરામવાવિ બા. ૧. પૃ. ૩૬૬-૪૦૩.

આ બધી વાતને આપણે જ્યારે વિચાર કરીએ છઈએ ત્યારે એમ જ લાગે છે કે પ્રેમાનંદ મુકા સઘળા ગુજરાતી કવિઓ કરતા નર્મદાકાવ્ય ધણી ઊંચી ભવતુ છે, અને અખર ને કે નિત્યના સદ્વાસથી નર્મદાસકરના કવિત્વની ખુબીનો પૂરેપૂરો ખ્યાલ આપણા મનમાં આવી શકતો નથી. તેમણે આપણા જમાનામાં એ કવીશ્વર હંમલા કરતા ધણુ જ વધારે માન પામશે, અને કદાચ તે વખતના વિદ્વાનોને અચરત સરખુ પણ લાગશે કે આવા જૂના કવિઓ સાથે એનો સુખાવલો જ શા માટે કીધો હતો ? ૧

નવસરામની આ જૂલ ધણી ગ્વાલાવિક છે, જ્યારે કોઈ સમર્થ વ્યક્તિ તદ્દન નીન શૈલીની કવિતા સાહિત્યમાં પહેલી જ વાર દાખલ કરે છે, ત્યારે પ્રાચીન સર્વ કવિઓના કાંચો કરતા એના કાંચો ઉત્કૃષ્ટ છે એમ આપણને સહજ લાગે છે અને ખાસ કરીને તે મારે આપણને અગત માન ને ગ્રેમ હોય એ તો એ લાગણીનો અતિરેક થઈ જતા વાગ લાગતી નથી નવીનતાનો મોહ એ એ જૂનનું કારણ છે. પ્રાચીન કવિઓ અને અર્વાચીન કવિઓની શૈલી પરસ્પર અપ્રમેય છે, એ વાતને નવીનતાનું પ્રમણ સ્પર્શી આપણા ધ્યાનમાંથી ખસેડી નાખે છે સર રમણભાઈ જેવા હરેલ શુદ્ધિના રિવેચક પણ આ જૂલમાંથી બચ્યા નથી 'કુસુમમાળા' પ્રસિદ્ધ કરીને રા નરસિંહરાવે પાશ્ચાત્ય કવિતાના મપૂર્ણ લક્ષણોવાળા કાંચોનું આપણને પ્રથમ દર્શન કરાવ્યું, તે વિશે લખના સર રમણભાઈ કહે છે

અતર્કાવનેરિત કવિતાની તુલાથી ગુજરાતી સાહિત્યમાં ફરતા બધે જલસાન્ય રજુ દેખી નિરાશ થયેલા મનને આશ્વાસન આપનારી, દર્પમાં લાવનારી, એક જ નહીં હંમલા કોઈ પરિભાષી નીકળી છે નહાતા નહાતા ખાઓચીરા કોઈ કોઈ ટકાએક દરો, પણ વિસ્તારથી નહોતી ખરેખરા લક્ષણવાળી કાવ્યકવિતા તો "કુસુમમાળા" જ છે સૂક્ષ્મ અરણ્યમાં લીધે કુન્દલામ દેખી કોનું મન આનંદમાં આવી ઉપકાર નહીં માને ? કુસુમમાળા અગામ પહેરવી એ તો ધન્ય સહૃદયના લાગ્યમાં હોય ! તેનો મુગધ લેના અમે ઝા ધરાઈ ન રહીએ તો કૃપાદક્ષિણી ભેરું ૨૨૨.

પરંતુ પાછળથી નર્મદ મંદાકીના નવસરામના વિચારોમાં પરિવર્તન થયું હતું જ સ ૧૮૭૩માં પ્રેમાનંદ વિશે લખાએલા લેખમાં, નર્મદ કરતા ઉતરતા લાગેલી પ્રેમાનંદને આખરે 'ગુજરાતી ભાષાના સર્વોત્તમ કવિ'નું પદ આપ્યું છે નર્મદકવિતાની પ્રસ્તાવના તથા નર્મદના જીવનચરિત્રમાં નર્મદની મોગ્ય વૃણના એમણે કરી છે.

૧ 'કવિ નમદાસકરની કવિતા,' નવલમથાપતિ ભા ૧ પૃ ૨૬૦

૧ કવિતા અને સાહિત્ય, (આ ૧લી) પૃ ૨૧

દલપતરામ વિષે પણ કેક આંતું ઈં ચયું હતું/નવલરામ પ્રથમ અમદાવાદ ગયા તે ત્યાં દલપતરામને મળ્યા ત્યારે દલપતરામ, વિષે જાણે અભિપ્રાય બંધાયો નહોતો, તે વખતે દલપતરામ એમને કેવા લાગ્યા એ વિશે તે લખે છે :

He seems to be a man devoid of lively imagination or deep reflection. He talks on literature but betrays no marks of a sound education x x x His intelligence is rather below the common level but it is clear as far as it goes. The only poetic element on his face is a roughish humour. The education he has received from the world has perhaps dwarfed this natural power of his mind and rendered him a heavy companion and prosy humourist. Some electric shocks would do him good. I believe he is quite the converse of Narmad. No wonder they cannot agree. One is a type of cold formalism, while the other personates the dancing egotism of a youth.

છે. સુધી અને બાળ કે યુવાથી વૃદ્ધ પર્યંત સર્વને જાણીતા એવા તો આ જમાનાના કવિ એ જ બે છે એ બંનેની પ્રસિદ્ધિમાં ફેર દરે બંનેની પરસ્પર ગણનામાં મતભેદ છે, અને વખતે એકથી મોદિત જનો બીજાને દોષધાત જ દેરવવા મથતા દરે તો પણ નિષ્પક્ષપાત ગવીર બુદ્ધિને તો એ બંને આ જમાનાની કાવ્યમૂર્તિના પ્રતિબિંબરૂપે સમાન જ પ્રકાશતા માલમ પડે છે. દેશકાળથી પર એવી જ સામાન્ય કવિરૂપ ગણના તે તો એ બંનેની દ્વેષ પછીના જમાનામાં ચર્ચાર્થપણે થાય, પરંતુ એ એ બંનેની ચૈત્ત્યનું કાર્ષ્ણ્ય પૃથકપણે રજૂ થઈ જાય તો મિથ્યા એવાભેદ ઠાઈને રહે નહિ.

અને એ જ નિબંધમાં દલપતરામની કવિતાના લક્ષણો દર્શાવતા લખે છે

દલપતરામની કવિતા સાત બુદ્ધિની, બ્યવહારમાં કુશળ, ચતુરાર્થની બરી, અને સમાર્થજની છે એ નવે રસમાં પ્રસંગોપાત્ત વિચરે છે, પણ તે સાતિ અને વિવેચની સાથે, બ્યવહારની મર્યાદા એ જ આ કવિતામાં રસના સુખવાસુભવની મર્યાદા છે. કોઈ પણ રસની મસ્તી એ આ કવિતાને મન બાગઈ છે સ્પષ્ટારુ સાત બુદ્ધિથી અવલોકન કરવું અને તેમાંથી બ્યવહારોપયોગી બાધ લેવો, એ દલપતરામની રૂઝી વધારે રુચિર છે એ ચૈત્ત્ય ભરે દૈવી મુક્ત હોવાને લીધે બે ધડ નવરાગની વેળાએ વિવેચ કરતાં એમાં જ મોટું સુખ માને છે. કાઉંકુ હાસ્ય (humour) મર્મોળા કટાક્ષ (satire) વાણીની મીઠાસ અને રચનામાં વિવિધ પ્રકારના આલેખ એ વડે દલપતરામની સાત ને સુમેધક વર્ણનો અગ્રગણી રહ્યા છે. દલપત રામની ચોઠ સદા સજાગા મનરજન કરવા ઉપર જ રહેલી હોય છે અને તેમાં તે બરાબર ફરેલ પામે છે, કેમ કે બોલાના મનમાં ઉતરીને તેને કેમ લાગે છે તે એવાની રાત્રિ આ કવિતામાં છે.

આ પ્રમાણે નવસરામના નર્મદ તથા દલપત સર્જકની વિચારો ક્રમે ક્રમે ધડાયા છે એમની વિવેકબુદ્ધિ ધીમે ધીમે ધડાતી ગઈ છે સૂરતમાંના વિચારો કંઈક અંગે અમદાવાદમાં ફેરવાયા ને અતે રાજકોટમાં એમના સર્વ વિચારો દદ ને ઠરેલ બુદ્ધિયુક્ત થયા હોય એમ લાગે છે.

નવસરામના વિવેચનોના પ્રધાન સૂત્ર ગ્રુણદર્શન છે. પ્રત્યે, પરીક્ષ્ય પુરતકમાં ઉત્તમ શુ છે તે જ તરફ એમનું લક્ષ રહેતું જુદા જુદા અભિપ્રાયો ધરાવનારા ને ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના સાહિત્યકારો, હજી પણ એમના વિવેચનોની પ્રશંસા કરી રહ્યા છે તેનું કારણ મુખ્યત્વે આ ગ્રુણદર્શનની વૃત્તિ જ છે તે કાળે સાહિત્ય ખીસતી દશામાં હતું, જીવણીના પાયા નવા જ મડાયા હતા; અચકારો ઊગત હતા અને તેથી વધારે પ્રમાણમાં તેમના દોષો દર્શાવવામાં આવે તો તેઓ કદાચ ઊગતા જ અટકી ગય શરમાળ હોવા; તો કંઈ પણ નવીન પ્રસિદ્ધ કરતા આવશે. આય, અને જનતા તેના અથ વાગે નહિ આવા વિચારોથી પ્રેરાઈને નવસરામે ગ્રુણ દર્શાવવા તરફ વધારે-કાંઈક વખત તો બેઠાં એ તે કરતા પણ વધારે-ધ્યાન

આપ્યું છે. આથી એમનો વિવેચનનો આદર્શ જોઈએ તેટલો ઉચ્ચ થઈ શક્યો નથી. આપણને આત્મારે જે નિર્માલ્ય લાગે તેવાં પુસ્તકોની પણ એમણે પ્રશંસા કરેલી માલુમ પડે છે. આ વાત નવલરામ પોતે પણ જાણતા હતા. ઈ. સ. ૧૮૮૪માં શેઠ વલ્લભદાસને એક પત્રમાં એમણે લખ્યું છે :

કાદંબરી સાથે કાવ્યકૌસ્તુભનું નામ લેવું એ ઘોડા સાથે ગધેડું બાંધવા બરાબર છે. એને આદિયે તેટલું સુધી રાકાય એમ છે. એ બધું ખરું, તો પણ ગુર્જર ગ્રંથોનો બંડોળ જોતાં એ કાવ્યકૌસ્તુભ પણ આદરથી આવકાર આપવાનું જ વધારે છે. મેં તો એવો નિયમ જ પકડ્યો છે કે વસ્તુતઃ દૂષિત પણ દેશકાળ જોતાં ઉત્તેજન લાયક હોય તો તેની એક સારી નોંધ જ યોગ્યપણા વિસ્તારથી લેવી, અને તેમાં તેના દોષ તો માત્ર ચતુરને ચેતાવવા ખાતર જુજ ઉસારે જ દર્શાવવા. હજી આપણે વાંચનારો વર્ગ એવો છે કે જે આવા પુસ્તકના દોષને વિસ્તારું, તો તેના શુભ ગમે એટલા પ્રદર્શાવ્યા હોય તો પણ તેની કદર જ કરે નહિ, માટે આવાં પુસ્તકોની એક આશુત્તિ ખપી રહે ત્યાં સુધી તો વિરુદ્ધ વિવેચનથી પરહેજ રહેવું એ જ ન્યાય ને દેશદિતિનો રસ્તો છે.

છતાં નવલરામે દરેક ગ્રંથની માત્ર પ્રશંસા જ કરી છે એમ નથી. દોષો પણ એમણે દર્શાવ્યાં છે. રવ. મણિલાલ નજુલાઈની 'કાન્તા'માં એમણે અનેક દોષો ખતાવ્યા છે. રા. બ. હરગોવિંદદાસ કાંટાવાળાની 'અંધેરી' નગરીને 'ગર્ધવસેન,' ગ. છોટાલાલ સેવકરામકૃત 'ગુજરાતી શબ્દમૂળદર્શક કોષ' તથા રા. સા. મયારામ શંભુનાથકૃત 'સ્થાનિક રાજકીય સત્તા'નાં વિવેચનોમાં એમણે દોષો સ્પષ્ટતાથી દર્શાવ્યા છે ને તે ગ્રંથકારો પર સફળ ને સખળ પ્રદારો કર્યા છે. અને એવા પ્રદારો એટલા માટે જ કર્યા છે કે એ ગ્રંથકારો સમર્થ ઠાટિના હતા અને તેમણે એમને 'નાઉમેદ' કર્યા હતા.

એમના વિવેચનનો બીજો શુભ તે એમનું નિષ્પક્ષપાતપણું અને ઔદાર્ય. મનુષ્યને નિષ્પક્ષપાતપણું સંપૂર્ણ અંશે તો સ્વભાવનું જ સાધ્ય નથી. પોતાના વર્ગના કે પોતાને જેના પર બાવ હોય તેના તરફ સહેજે જ પક્ષપાત થાય છે, છતાં એકંદરે નવલરામે દરેક વિવેચન નિષ્પક્ષપાતશુદ્ધિથી કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે એ જણાઈ આવ્યા વિના રહેતું નથી અંગત રાગદ્વેષથી એમનાં વિવેચનો કદી રંગાયાં નથી. દોષો દર્શાવનાં પણ એમણે કદી સૌજન્ય કે ઔદાર્યનો ત્યાગ કર્યો નથી.

એમણે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ કે પરીક્ષ્ય ગ્રંથના પોતાના પર પડેલા સંસ્કાર દર્શાવનારાં વિવેચનો કર્યાં નથી. ન્યાયાધીશની માફક એમણે પરીક્ષ્ય

પુસ્તકોના શુદ્ધરૂપ તપાસ્યા છે, તેના અંગાગનું પૃથક્કરણ કરી મમત્રનું નિરીક્ષણ કર્યું છે. આગળ કહ્યું છે તેમ નવલગમમાં પૃથક્કરણ કરવાની શક્તિ સ્વભાવથી જ હતી. વૈજ્ઞાનિક પેઠે એ દરેક અથવા અવયવોનું બાગીકારથી પૃથક્કરણ કરે છે; તેમાં રહેલા શુદ્ધરૂપનું નિરૂપણ કરે છે; શી ગીતે દોષો દૂર થઈ શકે તે દર્શાવે છે તે શુદ્ધરૂપનો માર્ગ ખર્તાવે છે. પ્રાચીન ને સિદ્ધિ અથો માથે એમણે વિવેચિત અથોની તુલના કરી તેનું સ્થાન નિશ્ચિત કરવાની પ્રથા સ્વીકારી નથી, તેમ જ કલાના મુદ્દમ તત્ત્વોનું અન્વેષણ કરી કલાકાન્ને સાચો કલામાર્ગ દર્શાવવાની, રીતિ પણ એમણે નિગ્લ પ્રમાણમાં જ સ્વીકૃત કીધી છે. મુખ્યત્વે કૃતિને એમણે પુસ્તકોના સાગ આપી તેમાં સ્પષ્ટતા કરે કરે સ્વયં થયા છે તેમ જ સૌદર્યપણ કર્યા રહેતું છે તે દર્શાવ્યું છે.

‘સુબોધચિંતામણિ વિવેચન’ એ ખાસ ધ્યાન જેમ્ને એવું છે. એમાં નવનરમ્ને કાવ્યના ગ્વરણની ચર્ચા કરી છે, અથકારની પ્રથા સા કરી છે તેમ જ તેના પર પ્રકારો પણ કર્યા છે. એમણે કરેલ કાવ્યચર્ચા સર્વાંગે ખરી છે એમ કહી શકાય એમ નથી હતા એક દરે એમનો મત ખરો છે, એમ તો કહેવું જ પડશે. લેખકે જે જુરસા અને નિર્ભયતાથી પોતાના વિચારો પ્રગટ કીધા છે તે માટે તેને અભિનંદન આપ્યું છે, અને ‘કવિ’ પદ પણ બદલ્યું છે; તેમ જ ‘સુધાગતો નીતિબોધક કવિ તો એકલો હું જ હાલ મહુવામાં પહેતવહેયો જ જાગ્યો’ એવા ‘ઉજ્જકળ હું પદ’ માટે એના પર સમર્થ પ્રકારો પણ કર્યા છે.

‘અવલુપિતલક્ષિ નાટક,’ ‘કાતા નાટક,’ ‘ભુદ્ધિ અને રૂઢિની કથા’ ઇત્યાદિ પર એમણે લખાણથી વિવેચન કર્યા છે. ‘અવલુપિતલક્ષિ નાટક’ના વિવેચનના આરભલાગમાં નાટક, કાવ્ય આદિના વિવેચનમાં શી શી અનુવૃત્તિના આવશ્યક છે તે વિષે સામાન્ય મુચન દ તા તે લખે છે.

નાટક, કાવ્ય જોરે મોહનમ્મથીના પુસ્તકોની તુલના કરવામાં ત્રણ વાતોના વિચાર રહેલો છે. વસ્તુસંકલના, પાત્રલેહ, અને રસ એ કથા ઉપર આપ્યું કાવ્ય રચાએટું દોષ તેને અતકારના મરોમાં વસ્તુ કહે છે, અને તે કથાના જુદા જુદા ભાગને મુધારી વધારી અનુકૂળ આકારમાં મોકલવાની એ જુદા તેને વસ્તુસંકલના (Plot) કહીએ કાવ્યમાં આવેલા ત્રીપુરપના જુદા જુદા સ્વભાવ પ્રમાણે તેમની કૃતિ, મતિ, તથા રીતિ જુદી જુદી વર્ણવતી’ એ પાત્રલેહ (Characters) અથવા નાયકનાલેહ કહે છે આમ કરવાથી જ નાટક ના છવ આવે છે, અને એ જ મહાકાવિતુ લક્ષણ છે * * * પાત્રલેહ અને વસ્તુસંકલના જ નાટક કે મહાકાવ્યનો સુધરો રસ અવલખન કરીને રહેલો હોય છે * * * એ એ વાના લેહએ તેજા હોય તો આપોઆપ જ કટચીક રસ તો તેમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે.

માટે આ નાટકમાં વસ્તુસંકલના અને પાત્રબેદ કેવા પ્રકારનાં છે તેનું જ કાંઈ આપણે વિવેચન કરીશું.૧

ત્યાર પછી વસ્તુસંકલના તથા પાત્રબેદના સામાન્ય નિયમો પ્રમાણે અવલુ-
પિત્વલક્ષિત નાટક'નું નિરીક્ષણ કરે છે, સાથે સાથે કથાસાર પણ આપતા જાય
છે તથા તેમાં રહેલા ઔચિત્યલગ કે ગુણવત્તાનું દર્શન કરાવતા જાય છે.

આ પ્રમાણે જે પ્રકારના સાહિત્યઅંશનું એમને વિવેચન કરવાનું હોય છે,
તે પ્રકારને લગતા કેટલાક સામાન્ય નિયમો ને સામાન્ય સૂચનો, એમણે ખીખા
વિવેચનોના અગ્રભાગમાં પણ આપેલા છે ને તે સામાન્ય પુરવઠે ધનુષ ઉપયોગી
નીવડે એવાં છે; તેમ જ એમના તે વિષય પરત્વેના વિચારો જાણવાને માટે પણ
ખડુ ઉપયોગી છે. એ સામાન્ય નિયમો દીર્ઘકાળના અનુભવ ને અભ્યાસનું ફળ
તેમ જ વિદ્વાતાધી ભરેલા હોય છે.

મધુવંશ કાવ્યના ભાષાતરની સમાલોચના કરતા ભાષાતરે કેવાં હોવાં
જોઈએ તે વિશે એ લખે છે :

ભાષાતર કરનારનું કામ મૂળ કવિના પ્રતિરૂપી થવાને ડેકાણે તેના ભક્ત, તેના
આશાંકિત સેવક, તેનાં એકાંતિક મિત્ર થવાનું છે. જે અથ ઉપર આપણી ભાન નથી, એટલે
જે તરફ આપણે સાનદાઅર્થથી જોવા નથી, તે અંશનું ભાષાંતર આપણે કદી પણ સાદું કરી
રાખવાના નહીં; અને તે અથ જો કાવ્યના હશે, તો તે આપણો સ્વર્ગ. અમ પાણીમાં જશે
એમ અગાઉથી જ જાણવું ભાષાંતર કરનારે ક્યારે પણ પોતાની વરફના વધારે ઘટાડો કરવે
ન જોઈએ, કેમ કે આપણે તેના વિચાર જાણવા નથી બિડા, પણ મૂળ અપકર્તા જેની
કીર્તિથી આપણે મોહિત થઈ અથા જઈએ તે શું કહે છે તે આપણે જાણવું છે એવે ડેકાણે
ભાષાંતરકર્તાએ પોતાનું દોડાણું કરવું એ એક જાતની ક્યાર્થ છે. જે ગુણ, જે દોષ, જે છંદ,
જે ભાષાની મીઠાસ મૂળમાં છે તે સ્વર્ણ ભાષાંતરમાં આવવી જોઈએ જાણે તે જ કવિ
આપણી ભાષામાં લખવા બિડા હોય તો તે કેમ લખે.

‘નાટકકાળો ને ગોપીચંદ નાટક’ નામના લેખમાં બોધ એ જ નાટકને
ઉદ્દેશ હોવો ન જોઈએ તેની ચર્ચા કરતાં તે લખે છે :

અમારો હેતુ એ નથી કે નટક બોધપ્રાધાન્ય હોવા જોઈએ નાટક લખનારે બોધ
કરવા ઉપર લડા સખતું જોઈએ, એમ પણ અમે કહેતા નથી. અમારા વિચારમાં તો બોધ
કરવો જ એ વાત જ તે જૂઠી જાય તો સૌથી સારું છે. જેમ શોતા ઉપર મારે અસર કરવી
છે એમ ધારી જે ભાષણ આપે છે, તે કદી પણ અસર કરનારો પક્તા થઈ રાકતો
નથી, તેમ જ બોધ ઉપર નજર રાખનારો નાટકો તો નકામા યાદેલા જ સખતવાં કે જે
ધોનીમા દુવરાંની પેઠે નદિ ગામનાં કે નદિ યાટનાં એવાં યાદેલાં તો દાવ જડુએ લખાય

છે પણ તેને જાઈએ નાટકરાજા દ્વાયમા પકડાવી નથી, અને દ્વાયમા પકડવા ન જ જોઈએ રસ એ કાળ નાટકાનું લક્ષણ તે એવું છે, તે કાળનાટકે તે સ્વધર્મ જ છે, અને તેમ થયું જોઈએ તે કરતાં કામનું રથું નહિ સુખોદ્ય એ સારા નાટકનું સ્વાભાવિક કૃષ્ણ છે પણ તેનો હિંદુ નથી શુદ્ધ અને લેવા રસમા સ્વાભાવિકપણે જ સારો બોધ સમાજેનો છે પણ તે બોધનરૂપે નહિ, અને બોધનરૂપે નથી તે માટે જ તે વધારે અસર કરે છે, જમ કહેણી કરના રહેણી જ ખરેખરી બધાને સુખોદ્યક ગણાય છે તેમ સરસ નાટકના પાત્રો બાપણે આ રીતે નહિ પણ પોતાના મહાન આચરણથી જ મુનીતિનો બોધ રાખવાનું કાર્ય કરે છે આ કારણથી વ્યવહારમા તે સારા નાટકાથી રસ ને સુખોદ્ય બંને મળે છે જ.

‘જના’ તથા ‘શુદ્ધિ અને શક્તિ કયા’ના વિવેચનમા પણ આગળમા નિવૃત્તાથી રામાન્ય નિયમોની ચર્ચા કરી તે નિયમો પ્રમાણે તે પુસ્તકોની પરીક્ષા કરી છે એમના ‘જના’ના વિવેચન વિશે રા. નરસિંહરાવ લખે છે

અ વિવેચન પ્રગટ થવા વેળા મહે વાચ્યુ તે વખત એની પદ્ધતિ જોતા મને લાગ્યું કે જર્વાઈનસ ૧૧ ચોક્કસ રીતરના નાટકોના વિવેચન એમના જોવામા આવ્યા હશે. જર્વાઈનસની પદ્ધતિની આ મહાન એમા જણાવી હતી.

આ ‘જર્વાઈનસની પદ્ધતિની જાણ’ એમના અન્ય વિવેચનમા પણ જોવામા આવે છે પણ તે જાણા માન જર્વાઈનસના વિવેચનોનું સર્વસામગ્રીય વિવૃત્તા ને જાડી દૃષ્ટિ એમના વિવેચનોમા દર્શાવેલ જ જોવામા આવે છે તેમ એ પણ યાદ રાખવાનું છે કે એમના વિવેચિત પુસ્તકોમાનું એકે પ્રસ્તકે ગ્રંથસંપીઞગના નાટકની સાથે નામ દેવાને એ યોગ્ય નહોતું.

ભરૂચ જિલ્લાના કેળવણીખાતાનો ‘કતિહાસ’ જ્યાજ્ બોશિંગ્ટન વિલિયમ ટેન’ હિંદ અને ઇટાલિયા’ આ સર્વ પુસ્તકોનો સામગ્રીય આધાર છે અને આરભ તેમ જ અંતભાગમા પ્રથમને આલોચન આપ્યું છે એ સિવાય વિવેચન જેવું બીજું કંઈ પણ એમા જણાતું નથી.

એમની વિવેચનપદ્ધતિ પ્રથમા મહત્ત્વ પ્રમાણે ફેરવાતી તે પોતાની વિવેચનપદ્ધતિ વિશે કહે છે

અમે અહીં નિયમ રાખ્યા છે કે કેટલાક પુસ્તકોની તે માત્ર પહેલું જ આપવી- ૧૮૧૫ વિશે તે જ રચમે સામ થ વિચર પાત્ર હયા લીટીમા દર્શાવી દેવા, અને એ જાડી પુસ્તક લેખ પ્રતિમા મહત્ત્વ પડે તેને જ વિશેષ વિવેચનને માટે રહેવા દેવા.

૧ નવલકથાવલિ વિ બા ૨ પૃ ૬૨ ૨ નવલકથાવલિ ૧ ૨ પૃ ૨૧૫
૨ મનોસુકૃષ્ટ ૩ ૧, પૃ ૩૪૪ ૩ ‘સુખોદ્યવિવેચન’ નવલકથાવલિ
બા ૨ પૃ ૨૧૮

‘યોગતત્ત્વ,’ ‘સસ્યવિજય નાટક,’ ‘અલંકારચંદ્રિકા,’ ‘પ્રિયાપ્રેમદર્શક,’ ‘પ્રતાપ નાટક,’ ‘સ્વપ્રાક્રમ,’ ‘સ્વદેશાભિમાન,’ ‘સ્વરૂપાનુર્મધાન,’ ‘ભોગવતી ભાગ્યોદય’ ઇત્યાદિને એ નિયમ પ્રમાણે ટૂંકામાં પાનાં દીધાં છે.

‘દેશી કારીગરીને ઉત્તેજન,’ ‘નાટકશાળા ને ગોપીચંદ નાટક,’ તથા ‘બાળક્રમ અને બાળાત્કારનું વૈધવ્ય,’ એમાં વળી જુદી જ પ્રથા સ્વીકારી છે. તે પુસ્તકોના ગુણદોષનું નિરૂપણ કરતાં તે તે ગ્રંથના વિષયની સૂક્ષ્મ, તલસ્પર્શી ને સમર્થ ચર્ચા કરી છે. ગ્રંથના વિષયનું મહત્ત્વ એ આના કારણરૂપ છે.

‘કરસનદાસ મૂળજી ચરિત્ર’ અને ‘મહેનાજી દુર્ગારામ મંછારામનું જીવનચરિત્ર’ એ એ ચરિત્રગ્રંથોનું વિવેચન કરતાં, ગ્રંથકર્તાએ આપેલી હકીકતો ઉપરાંત, ચરિત્રનાયકના જીવન વિશેની બીજી વધારે માહિતી આપવા યત્ન કર્યો છે; અને એ રીતે એ વિવેચન મૂળ ગ્રંથના પરિપૂરકરૂપ બન્યા છે.

પુસ્તકોનાં વિવેચનો સિવાય નવલરામે સાહિત્યના જુદા જુદા વિષયોની સ્વતંત્ર ચર્ચા પણ કરી છે. ‘મનના વિચાર’ ‘અકબર-બીરબલ નિમિત્તે હિંદીકાવ્યનરંગ’માં કવિતાના સ્વરૂપ વિશે ચર્ચા છે ‘મંદુકતમય ગુજરાતીમા’ ભાષાશૈલીની ચર્ચા કરી છે; નર્મકવિનાની પ્રસ્તાવનામાં નર્મદ અને દક્ષપતની તુલના કરી છે, ‘સુધારાના ઇતિહાસરૂપ વિવેચન’મા સુધારાના તાત્ત્વિક સ્વરૂપની સમાવેશ કરી છે. પરંતુ એ સર્વ વિશે એમના વિચારો આપણે આગળ જોઈશું.

આ પ્રમાણે નવલરામના વિવેચનો એમના નિષ્પક્ષપાતપણાને લીધે, એમના ઔદાર્યને લીધે, એમની વચ્ચળપરમાણુને પર્વત કરી બતાવવાની શક્તિને લીધે, એમની વેદક દષ્ટિને લીધે ને એમની આકર્ષકશક્તિને લીધે, ગોબી રહ્યાં છે. વિવેચન સાહિત્યના એ પ્રારંભક હતા અને પ્રારંભકાળના વિવેચનો સર્વાંશે સરિર્ણુ હોય એ અનુભવ છે એમના નર્મ વિવેચનો ઉત્તમોત્તમ કોટિનાં કે અપૂર્વ વિદ્વાન્નાથી નથી-જતા, વિવેચક તરીકે નવલરામે મેળવેલી અદ્વિતીય આશ્ચર્યજનક છે. સાત્ત્વિક, રાજસ, ને તામસ; એમ વિવેચનોના એમણે બેઠ પાળ્યા તો નવલરામનાં વિવેચનોને સાત્ત્વિક પ્રકારના કહી શકાય. ચોતાની વિદ્વાને દર્શાવતાં અર્થે લખાએલા રાજસ વિવેચનો, તેમ જ નિદાપુરત આશ્લેષોથી ભરપૂર એવા તામસ પ્રકારનાં વિવેચનો અન્યારે, દુર્ભાગ્યે, આપણા સાહિત્યમાં વધતાં જાય છે, સારે વિવેચનકલાની જિગતી દશામાં પણ નવલરામે

જે સારિવક્ત્રતા કેળવી છે તે જદય નવલરામને માટે માન ઉત્પન્ન થયા વગર રહેતું નથી.

નવ. ગોવર્ધનરામ દહે છે તે યોગ્ય જ છે :

જેને જેવું ને જેટલું કહેવું ઘટે તેને તેવું ને તેટલું કહી, કોઈને મ્હોટપ આપી, કોઈને ઉત્તેજન આપી, ખખનારને ખમે તેટલો પ્રહાર આપી, ન ખમે એવાને ધીરી લપટાક આપી, કોઈને શીખામણ આપી, કોઈની સૂચના આપી, કોઈની બાળતમાં ઉપેક્ષા કરી—અમોઘા રહી, નવલરામ સર્વ ન્હાના ન્હાના અંધકારની પરીક્ષા કરતાં વિવેક રાખે છે, “મારવો તો હાથી અને દુરવો તો બાર” એ ન્યાયે વર્તે છે, કોઈ ન્હાના કે મ્હોટાનામાં કંઈ ગુણ છે એવું લાગ્યા વગર, ગુણરોપની કથાથી માસત્ર પરીક્ષા અથવા ગુણ વિવેચન સરખું પણ કરવાનું માથે લેતા નથી. ન્યાય ગુણ લાગે છે તેનું કીર્તન કર્યા વિના રહેતા નથી, અને અંતઃકરણમાથી ગુજરાતી બાષાની સરહદ અને સખતિ બાહે છે. * * * ગુજરાતી સાક્ષર-મંડળની એમના ઉપર નિર્વિવાદ પ્રીતિ છે તેનું મૂળ જ આ “ગુણપરીક્ષા” છે. આ સર્વ પરીક્ષાઓ ગુણમધુના આ મધુકરને ગુજારવ છે—પછી તે બ્યક્ત છે કે અબ્યક્ત છે એ જુદી વાત છે, આ મધુર સર્વરસિક ગુજારવ છે અતઃકાળ મુધી નવલરામે કર્યો છે. ૧

અને મધુ અને મધુકર બંને વિપુલત થયા છતાં પણ એ મધુકરના ‘રસિક ગુજારવ’ના ગુજની સાહિત્યકૃત્તેમાં અતઃકાળ મુધી પડ્યા સહૃદયને તો મલળાયા જ કરશે. ૨

૧. નવલરામનું જીવનચરિત્ર પૃ ૭૪

૨. ‘મધુશૌલી’ અને ‘વિચારક’ એ લેખાકો હવે પછી

નવલરામ : કાવ અને નાટકકાર

૧. કવિ

ગુજરાતી તેમ જ ઇતર દેશના સાહિત્યની પેઠે નવલરામે પણ શરૂઆત કવિતાથી કરી હતી. ઈ. સ. ૧૮૬૨ માં મહારાજ લાયબલ ફેસ વિશે એમણે ઇનામી કવિના લખી મોકલી હતી. એ એમને પ્રથમ પ્રયાસ હતો. ધારેલું ઇનામ મળ્યું નહિ; અર્ધું જ ઇનામ આપવાનો ઠરાવ થયો ને નવલરામે એ ઇનામનો અસ્વીકાર કરી પોતાની કવિતા મંગાવી લીધી; પોને એને જપાવવાનો વિચાર કર્યો, પરંતુ આખરે તે માંડી વાળ્યો હોય એમ જણાય છે.

૧૮૬૫-૬૬ માં શુગાર મળ્યા તેમ જ અન્ય પ્રકારની કવિતાઓ એમણે લખી હતી, પરંતુ એ કવિતાઓ 'છિન્નલિન્ન' અને અપૂર્ણ હોવાથી 'નવલ-મંચાવલિ'માં તેને સ્થાન મળ્યું નથી જ્યાં નવલરામના જીવનચરિતમાં ૨૫. ગાવધનરામે એ સમયમાં લખાએલી એમની કવિતામાથી કેટલાક ઉતારા આપ્યા છે. તે ઉપરથી માલૂમ પડે છે કે હૃદય ને મનને ઝંધડો નવલરામ તે સમયે અનુભવી રહ્યા હશે. એ કહે છે :

પ્રભુ, પ્રેમ અપૂર્વ મને પીડતો, કરું હું કેમ ?

પાપ ગણી રખે તું ચીડતો, કરું હું કેમ ?

✕

✕

✕

હજી શુદ્ધ મમ્મલી રાખ્યો દેહને, કરું હું કેમ ?

પછી પાપ ગણો તો કહું કર્મને, કરું હું કેમ ?

✕

✕

✕

છિયો ટેકો નવલ લલો નીચો કદાચિ ન થાય

ઈશ્વર નીનિ ને ધર્મની નથી ઉંઠ પશુ નહીં મલરાય.

✕

✕

✕

જા શે કરતો તું રા કોપ તું । દુખ દે તું જીવી ને દેવાય,
તાપે આપે ગસ મોહકો, આગે આપવી નવ યાય.

આ નવલગમના આરભકાળના કાળનું રૂણ છે એમા પણ હૃદયના વેગ
પર મનનો અકુશ રાખવાની એમની તત્પરતા જણાઈ આવે છે

ઈ સ ૧૮૬૭ મા એમનું ‘લટનું ભોપાળું’ પ્રસિદ્ધ થયું. તેમા વેડીક
કવિતાઓ છે, પણ તે માત્ર હાથ ઉપજાવવાને અર્થે જ લખાએલી હોય
એવી છે કાવ્યત્વ જેણે એમા કશું પણ નથી

ઈ સ ૧૮૬૯ મા એમનું ‘વીરમતી નાટક’ જહાર પડ્યું. એમાની
ધણીખરી કવિતાઓ પ્રાસાદિક કહી શકાય એવી છે. કરુણ ને શૂંઘાર રસની કેળવીક
સુદર પ કિતઓ એ નાટકમા જોવામા આવે છે એમાનો એક શિખરિણી વાચી
નર્મદાશ કર એટલા ખુશ થઈ ગયા હતા કે તેની ‘ખૂબી કહેનાને માટે જ’
જાતે નવલગમને ઘેર ગયા હતા નાટકના આરભમા કરણગસિક કવિતા છે
તેમા પણ એમનો વિચારપ્રધાન સ્વભાવ આખરે દુખનો તોડ કાઢે છે

વાણીશ્યામ વાણીયા, રણુશ્યામ રજપૂત
સુખશ્યામ જનકાદિકો, પણ દુઃખશ્યામ અહમ્મત

× × ×

અરિથર જગમા ગિર કરી, જેમચે ચિત શોક,
કેવો તે નર મૂરખો? રે! નર કેહેવો ફોક ૧

એ નાટકમા શૂંઘાર-વિપ્રલભ તેમ જ મયોગની કેટલીક મનોરમ કાવ્ય
પકિતઓ છે દાખલા તરીકે -

અરર પ્રીતઢી પાધી, પ્રાણુ જ્યા એક કીધા
તન મન ધન જ્યા એકેકને અર્પી દીધા,
હજી કયમ કરી યાએ? જૂઠ કોને જ કેહેવું?
શુ નિજ જીવ હજોથી, હેતગી સુખ લેવું?
મધુર સુખ પ્રિયાનુ, પેળતા મગન પ્રીતે,
જીલડી વચન જહા બોનએ રી જ ગીતે?

કદી જાગ્યા મળી તો, પ્રીતિ તે આપણી શું?
નહિ જ! નહિ જ! તે, કલ્પિત ખીજ ધણી શું.^૧

નિરંતર વિયોગિની રહેવા સરખાએલી સુભાગા કહે છે :

શૃંગાર કાવ્ય, કડવું જ તું આજ લાગે;
વાંચી બળું હું વધતી અતિ ત્રેહ આગે,
મંયોગ ફૂલશૃણ ? રે! ભય ભેદી સાલે;
શ્રીમંત વૈભવ સુણે શિષ્ય લિશ્તુ વ્હાલે ?^૨

x x x
x x x
x x x

એંદી એક જ એ જાણિ, બીડી નયનસું બાથ;
દેખું નિશદિન એ જ તો, હોય દૂર કે સાથ,

x x x
x x x

નયણે એક જ સુખકું, અવણે એક જ સાદ,
આ નાગજી જીલસડીને, એક જ અધર સવાદ.
આ ધ્રુજંતા ધ્રાણને, એક જ અમૃત રવેદ,
તનએ તનકું દમદમે, એક જ ફેરી ઉમેદ.
ચિતકુ ચિતવન એકનું, ચરચરી કરતું નિત્ય;
વ્હાલા છેક નમેરડા, યઈએ નહીં ત્યાં પ્રીત.^૩

કૃપણી જ પંક્તિઓમાં પ્રેમીની મનોવેદના ને તેના પ્રિયજન માટેના તલસાદનું બહુ જ મુંદર ને સફળ વર્ણન છે. આપણા આખા સાહિત્યમાં આના કરતા વધારે સરસ પંક્તિઓ હશે તો તે ધણી જ ત્રિસ હશે.

અન્ય સ્ત્રીની મંયોગાવરથા ને પોતાની વિરહાવરથાનું વર્ણન કરતાં કહે છે:

સંયોગિણી ! હમી કર મગ્ન, ચોઈ વિયોગિણી રે,
એળે ભામે નિત અગરબ, ભરમ દું તો ધણી રે.

૧. નવલરામવાલિ, આ. ૧, પૃષ્ઠ ૧૧૮. ૨. નવલરામવાલિ, આ. ૧, પૃષ્ઠ ૧૧૮. ૩. નવલરામવાલિ, આ. ૧, પૃષ્ઠ ૧૧૮.

નાહે રનેહે પરિમળ જળે, હું ઉન્હાં આંમુની રે;
 જળે રાત્રે સરસ રસમાં, હું ય શ્યામ સુની રે!
 ‘મહેલો મહેલો પિયુષ’ વદતી (કાલી વ્હાલે બની તું)
 ‘મેળો મેળો’ લણતી રડતી, વજ્ર જીવું હજી હું!
 આલે મ્હાલે લથડી પડતી, હું ઢળું રે ય! તેમ;—
 જાણે ગો છે ફરક સરવે, તો ન તું ધર્મ કેમ?

અન્યને મુખે પોતાનાં રૂપનાં વખાણ સાંભળી પ્રિયેષુ સૌમાન્યકલા
 દિ ચારતા । એ કાલિદાસની પંક્તિનું સ્મરણ કરાવતા કહે છે :

રૂપે લાલ્ય લગાડની, મા કર રૂપની વાત;
 રૂપે પ્રીતમ ન રાગિયો, તો કુળડી સાક્ષાત.
 મુખમાં નિરખી ગજકતી, કીકસિયો કિકલાપ;
 તેથી અમી જે ચિત્ત કરે, તે નહિ પામી હું કાં ય.

ઉપવા અવતરણો પરથી માલૂમ પડશે કે નવલગમ સ્નેહ ને રનેહીના
 હૃદયની ઊર્મિઓનું સુદર, કંપનાલયુક્ત, તાદૃશ વર્ણન કરી શકે છે એ યુગના
 કોઈ પણ કવિએ પ્રણય ને પ્રણયીનું એના જેવું લાવલયુક્ત ને સચોટ વર્ણન
 કયું નથી—કયા તો પ્રણયને સ્થાને માત્ર કામનું તેઓએ પ્રદર્શન કરાવ્યું છે,
 અથવા તો અતિશયોક્તિભરી કૃત્રિમતા દાખવી છે.

કવિવર કાલિદાસના ‘મેઘદૂત’ને એમણે શુન્દરાતીમા ઉતારવાનો પ્રયાસ કર્યો
 છે. એ પ્રયાસ જોઈએ તેટલો સફળ થયો નથી. તેનું મુખ્ય કારણ એમની
 ઇંદની પસંદગી છે મૂળનો પ્રૌઢ, ગંભીર ને સુમધુર મંદાકાન્તા એમને કેમ ન
 ગમ્યો તે સમજાતું નથી. એમણે દેશી ધોળ પસંદ કર્યો છે. ને એ ઇંદનું નામ
 એમણે ‘મેઘઇંદ’ રાખ્યું છે. તેમ જ મૂળનો મુકુમ્બ ને ઉચ્ચ રસ કેટલેક સ્થળે
 યથાવત્ જિતરી શક્યો નથી, છતાં, મૂળનું બાન કરાવે એટલી સફળતા તો એ
 મેળવી શક્યા છે એમાં મંજર નથી.

આ સિવાયના એમના કાવ્યગ્રંથો તે ‘બાળલમ્બગીરીશી’, ‘બાળગરબાવધિ’
 અને ‘અકબરખીરબવ નિમિત્તે દિદી કાવ્યતરંગ’ છે.

‘બાળલમ્બગીરીશી’ ઉપદેશપ્રધાન છે એટલે એમાં કાવ્યત્વ જોઈએ તેટલા
 પ્રમાણમાં જણાતું નથી. સુરમિતો ભંગ યાચ એવી લીટીઓ પણ કેટલેક સ્થળે
 છતાં એમાં પણ નવલરામની રસિકતા, શદ્ધા ને લાગણી ઢાંક્યાં રહેતાં નથી.

મુંદર સીનું મુખડું, મુંદર સીનું તંન;
મુંદર સીના બોલડા, મુંદર સીનું મન.
ગોરી કુલ ગુલાબનું સૂકે કે કરમાય;
કે કાહે વણકાળજી, તેએ જાતિસુગંધી ન જાય.

એવી પંક્તિઓ એની રસિકતા ને લાપા પરની પ્રજ્વલતાનાં ઉદાહરણરૂપ છે.

બાળગરબાવળી બાળાઓને માટે રચાએલી હોવા છતાં પ્રૌઢ પુરુષોને પણ એમાં રસ પડે એવી છે. વિષયોનું વૈવિધ્ય રસક્ષતિના કારણરૂપ ન થતાં બિલકી રસવૃદ્ધિ કરે છે. વર્તમાનવર્ણનના અંત ભાગમાં નવલરામ કહે છે :

સંત સ્તવે ભગવંત વસંતે જિએ રવરે લલકારી;
જેણે જગતમાં યોગમ કરતી આવી અતુપ લિપકારી.

લલિત લીલા વિસ્તારી '
દીપે કુદરત આ રતે ન્યારી.

એ આખી ગરબીમાં એમનો પ્રકૃતિપ્રેમ જણાઈ આવે છે.

ગરબી દ્વારા કન્યાઓને રસિક રીતે ઇતિહાસ શાખવવાનો પણ એમણે પ્રયત્ન કર્યો છે. એ ગરબીમાં એમની દેશદાઝની લાગણીનું તાદરસ દર્શન થાય છે. ઈ. સ. ૧૩૦૦ માં પાટણ પહોંચે, દિલ્હીઓની ગતવ્રતા નષ્ટ થઈ અને મુસલમાનો દેશમાં પેઢા તેનું વર્ણન કરતાં એ કહે છે :

પેઢા મુલકમાં મુસલમાન, 'મારું' 'મારું' કરતા,
લૂટે ઝૂટે, વટાળે, લે જાન, વફાદારી કરતા.
લડ્યા પડ્યા હજારો શર, કહેના 'મરીએ મરીએ.'
વધું લોહી જેમ જલપડ, ફૂંચે દેશ તે દરોએ !
એ દિવસ પડી ને પોક દજી ગયને ગાળે !
એ દિવસ દેરીઓ શોક કરોને મગી આળે !

એમાં પાંચમી પંક્તિની હૃદયગમતા એમની દેશપ્રીતિની લાગણી એમના હૃદયમાં ઢેટલી જોડી હતી તે દર્શાવવા પૂરતી છે. પરંતુ આખરે એ શોક ધટે છે—

વધો શોક થઈયું મુજ જાન, આ એકજ રૂ,
વિના ધર્મ, નવધ, આ રચાન ચલિત સૌ છેક જ રે !

એમ ધર્મ સિવાય ખીજી સર્વ વસ્તુઓની ચલિતતા એ જુવે છે.

‘શુજરાતની મુસાફરી’માં એ જુદા જુદા પ્રાતના ને ગામના મનુષ્યોના જનસ્થલાવનું ખહુ મંદિષ્ટ ને સચોટ રીતે વર્ણન કરે છે તે કંઈક અંશે નાના-લાલ કવિની સદૃ આંશોને મળીએ આજ રસતાળા પાડી’થી શરૂ થતી ગરબી, જેમાં જુદા જુદા સહેરની ઓંઓનું લલિત વર્ણન છે, તેનું અમરણ કરાવે છે.

કાઠીઆવાડી વિષે નવલરામ કહે છે :

સુદૃ, તીખા, શેખી, શાણા, ખારીલા, ખટપટવાળા રે,
મીઠા તો મધથી પણ અદકા, લોક આપ્તી ડોર બાળ્યા,
રમીએ શુજરાતે.

આ પરથી જનસ્થલાવ નિરીક્ષણ કરવાની એમનામાં કેવી પ્રબળ શક્તિ હતી તે માલુમ પડે છે. આ સર્વાનુભવરસિકત્વને જીવેજ તે નાટકો લખવામાં નર્મદ તથા દલપત બંને કરતાં વધારે સફળ થયા છે. તેમજ વિવેચનોમાં પણ અન્ય લેખકોનું હાઈ સહેલાઈથી સમજી શક્યા છે.

૨૧. નરસિંહગવ કહે છે તે ખરું જ છે કે “બાળકોએને અર્થે આ ગરબીઓ રચેલી છતાં તેમાં નવલરામભાઈનું કવિત્વ, રસિકતા, શૈલીની સુષ્ટ સુન્દરતા, જનસમુદાય અને વિશેષ લોકોના સ્થલાવાદિકનું સંક્ષિપ્ત શૈલીમાં આલેખન, હેમની દેશપ્રીતિ, ધાર્મિકતા, ઇત્યાદિક અનેક લક્ષણોનું સચોટ દર્શન થાય છે.”^૧

‘અકબર ખીરખલ નિમિત્તે હિંદી કાવ્યતરંગ’માં કવિત્વ કરતાં આતુર્થ્ય દર્શન વધારે થાય છે. અનૈકાર્થવાળા અને અમૃત્વિત્તિથી ભરેલા શ્લોકો રચવામાં એમણે બાયાકવિઓનું સફળ અનુકરણ ને સખળ પ્રધર્મ કરી છે. ખીરખલને અકબરના દરબારમાં જવું હતું. પરંતુ દરવાનને સંતોખ્યા વગર દરબારનાં દર્શન કરવાં અશક્ય હતા; નેથી એણે યુક્તિ કરી. સવારે પાદશાહ લોકોની ફરિયાદ આમળવા ઝર જે એસતો ત્યાં આવી ફરિયાદ કરી કે—

પાયા હીરા લાયકા આયા વેચન કાજ,
ઝિના લિયા છાઝ લગા, જોરી દગાહિયાજ.

અને એ લાખ રૂપીઆને વીરો તે એક દૂહો. પાદશાહને આપી આવવાને

એણે તે દુહો દરવાનને આપ્યો હતો, પરંતુ તેણે ફાડીને એના કકડા કરી નાખ્યા, અને એ દુહો એને પૂરેપૂરો યાદ પણ નહોતો; માત્ર ત્યારે સરણુ એને યાદ હતો.

અકબરે કહ્યું, “ એનું ચોથું સરણુ મારા કવિમંડળમાંથી કાઢી પણ પૂર્ણ કરી આપશે અને પછી અમે, જા, તારું મનરંજન કરીશું ખોલ, તે ત્યારે સરણુ તો કહે ”

ખીરખને જવાગ દીધો, “ સરસ્વતીના મોકલે પાદપૂરણ કરવાને કોણ સમર્થ છે ? તે છતાં જોઈએ માનો પૂત એવો કાઢી તમારા દગ્ગાનમાં વસે છે, કેમ કે ચોથું સરણુ હું જૂની ગયો છું તે છતાં કહેશે ત્યારે તો મને યાદ આનશે ખરું માટે ત્યો, ભલે, તમારા કવિઓની ચતુરાઈ તો જોઈ એના ત્રણ સરણુ આ પ્રમાણે છે

ઘડોરાત્ર જાણત રહે, મમ રસરૂ મહ શક્,
યૌં વહ સુલે સુલે સદા— ”

આ ચોથું સરણુ શાધી ઝાઝવાને અકબરના દરબારનું આણું કવિમંડળ મથે છે દરેક જણુ પોતપોતાને રચતી પાદપૂર્તિ કરે છે વચ્ચે વચ્ચે કાં વચ્ચે અને પ્રસંગાનુસાર કાવ્યરચના પણ થાય છે

ઉપર બધું તેમ જો દુહાઓમાં કવિત્વ નથી, ચાતુર્ય છે એક દુહામાંથી જો ત્યારે અર્થ નીકળે એ ઉદ્દેશ નવલરામનો આ લેખ લખવામાં હોય એમ સ્પષ્ટ સમજાય છે અને એમનો એ ઉદ્દેશ લક્ષમાં લેતા નવલરામને આ કૃતિમાં સફળતા મળી છે એમ કહી શકાય

ચિત્રકાવ્યોને કાં યશસ્વિતા ઉત્તમ કોટિના મળ્યો તરીકે ગણવામાં આવતા નથી, કારણ કે તેમાં ખાત્ર અને રસ અદ્ય પ્રમાણમાં હોય છે તે રીતે જોતાં જ. ગોવર્ધનરામ કહે છે કે “ વીંગમની જેવા અપકર પણ આશાજનક ગિગના કામળા રોપાઓની જૂથિમાં, આખરે અકબર ખીરખત કાવ્ય જેવું, સમૃદ્ધ થડવાળું, અને સારા ફૂલ-ફળના ફાલવાળું જક્ષ ગિચું એ જક્ષ પગર નરસમંથાવસિનો પ્રથમ ભાગ એવો ફીર્તનીય ન થાત, અને નવલરામની સાક્ષરગણના એક તેમની પુતકપરીક્ષકબુદ્ધિ ઉપર જ રહેત.”^૧ તે ધણું વધારે પડતું, એમના આ લેખની ખાત્ર પ્રશંસા અને અન્ય જોખોને આધાર મરનાર લાગે છે

વીગમતી નાટકની કવિતામાં આવા દ્વંદ્વો કરતાં ઘણું નધારે કાવ્યત્વ છે એ દોષ પણ સદૃશ વાચક સમજી શકે એમ છે.

એમ છતાં ચિત્રકાવ્યોમાં એનું સ્થાન ઘણું ઉચ્ચ છે એમાં સંશય નથી. દ્વંદ્વપતરામ, ભુવાખીગમ, પંડિત ગદુલાલ, નર્મદાસંકર વગેરેએ આવાં ચિત્રકાવ્યો રચ્યાં છે; પણ તે સર્વામાં નવનરમના આ દિલ્લી દ્વંદ્વોનું સ્થાન પ્રથમ છે. એક દ્વંદ્વમાથી એ કે ત્રણ અર્થ નીકળવા છતાં તે મારીમચડી બેમાથા હોય એવા હાસ્યાપદ કે નિર્જીવ લાગતા નથી. એક એ, ઉદાહરણ તરીકે ભેદ્ય.

અકળગની પ્રશ્ન સા કરતા મુઠ્ઠા ફેંટીએ કલું.

ચલ્ત ચમક કમરોર કાત, જલજા જડ હોં જાત,
એસી જિસ્કી સૈન ફૂંક, વહા વૈનકી વાત.

(“જેની માત્ર એક નજરથી હજારો તરવારો અમકીને ચાલવા લાગે છે, અને લક્ષ્મી ત્યાં જ સ્થિર થઈને વાસો વસે છે, તે પાદશાહના મોમાથી એક બોલ નીકળે અને તે પ્રમાણે તેના દરબારીઓ અમલ કરે એમાં શું આશ્ચર્ય?”)^૧

જગન્નાથ પંડિત આમાથી ગૂંચાગૂંચો અર્થ કાઢતા કહે છે. “આ સ્ત્રીની એક કટાક્ષ એવી છે કે તેમાથી હજારો ચક્રચકતી તલવારો નીકળે છે અને ચાલી જાય છે, એટલે ચોતરફ બેબેલા સઘળાની કતલ કરી નાંખે છે! એ કટાક્ષનું મનોહરત્વ જોતા જ લક્ષ્મી જે રૂપનો ભડાર છે તે પોતાને કદરૂપી સમજી જડ થઈને જ બેસી રહે છે; એવી જેની એક જ કટાક્ષ છે તે જો બોલે તો તો પછી તેની ખુબી જ શી.”^૨

ખીરમલ, આમાં જગન્નાથની શુદ્ધિનું વર્ણન કર્યું છે એમ દર્શાવતાં કહે છે કે જગન્નાથની શુદ્ધિ “ચલ્ત ચમક કમરોર કાત સત સત નામ સાચું, સાચું નામ શાસ્ત્ર, એવા જે કહિયું વિષયો તેમાં તરવારની માફક ચળકતી ચાલે છે— એટલે દોષ પણ વિષયનું કાઠિન્ય એને નડતું નથી જગજા જડ હો જાત એટલે સધિ તોડતા જલજા કહેતાં કમળ, અજર થઈ જાય છે, એટલે તેની કામળતા કદી જતી નથી. એસી જિસ્કી સૈન ફૂંક એવી જેની શુદ્ધિથી સરસ્વતીની એક નજર છે તે સરસ્વતી વહા વૈનકી વાત જૈન એટલે વીણા લઈને નધારે સંગીત જ કરવા બેસે ત્યારે તેની કામળતા કેટલી જણાયી?”^૩

૧. ‘અકળગખીરમલ નિમિત્તે દિલ્લી કાવ્યવરગ’, નવલખાવાલિ બા ૧.

સ્વક્રીયા અને પરક્રીયાની પ્રીતિનો ભેદ સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ક્રિયાઓના પરિણામમા ફેર છે તેટલો જ છે એમ યતાવતાં જગન્નાથ કહે છે:

સંસ્કૃતસ્વક્રીયાસ્નેહસુખ, અવલ શૌચકર, શાંત;
પ્રાકૃતપરક્રીયાપ્રીતિપુનિ, અવર શૌચકર સાત *

પરંતુ નવલરામના કાવ્ય સંબંધીના વિચારો જાણવા માટે એ લેખ ઘણો મહત્વનો છે. એમા નવલરામે લિખલિખ પાત્રો દ્વારા ખરું કાવ્યત્વ એમા છે, વ્યંગ્યથી કાવ્ય સૌંદર્ય શી રીતે વધે છે, ગસ એટલે શું અને તેના આવિર્ભાવ શી રીતે થાય છે, ઇત્યાદિ વિષયોની ચર્ચા કરી છે અને તે ઘણી ઉપયોગી છે.

નવલરામે કાવ્યો ઘણા ઓછાં લખ્યા છે. છતાં જેટલાં એમણે લખ્યા છે તેમાંનાં ઘણાં સારાં કહી શકાય એવા છે. નર્મદાસ કરની પેઠે એમની કાવ્યશૈલી કિલ્લટ કે સ્તુતિકરુ નથી, તેમ જ નર્મદની પેઠે લાગણીનો અનિયંત્રિત પ્રવાહ તેમાં દેખાતો નથી. દલપતરામની શૈલી જેટલી એમની શૈલી સરળ નથી, તેમ જ દલપતરામની પેઠે એમના કાવ્યોમા માત્ર આતુર્ય, ઉત્પ્રેક્ષાઓ, કે વ્યવહારની વાતો જ આવતી નથી. સાધારણ રીતે એમની શૈલી સરળ, શુદ્ધ અને સક્ષિપ્ત હોય છે. કેટલીક વખત સક્ષિપ્તતા સાધવા જતા એમની શૈલી કિલ્લટ પહોં થઈ જાય છે. ઝડઝમક અને શબ્દભંડારનો એમને ઝાઝો મોહ નથી જતા કોઈ કોઈ વખત—

પૂરું હુ પ્રથ પ્રેમે પૂજી પુજ પદ હે । પંડિતા શાસ્ત્રી શાણા;

ધારા સારા તું તારા, ચલન ચળનના, ને બધા કાર્ય શાના—

યાએ છે તે તું જાણે, સકળ અક્લથી, જેમ ગાધી વસાણા;

હાકોટિ કોટિ કોટિ, ગલિ મુક મુકની, ખોટી રે । સર્ શાણા. ૧

જેવી કિલ્લટ પંક્તિઓ તેમ જ “જેમ ગાધી વસાણા” જેવી હીનોપ-માઓ માલુમ પડે છે.

● સ્વક્રીયાના સ્નેહનું સુખ સંસ્કૃત દોવાથી તે કેવું છે. તો કે, અચળ દૈન્યકર કહેતાં પવિત્ર કરનારૂં. અને શાન એટલે ઉદ્વેગ કે ચિંતા વિનાનું—પરક્રીયાની પ્રીતિ પણ એવી જ છે, પરંતુ પ્રાકૃત દોવાથી તેના ગુણ પણ પ્રાકૃત યઈ જાય છે. એટલે અરુણને ટેકાણે અચર કહેવા આવરવા યોગ્ય નહિ, સેવકર એટલે દુઃખ ઉત્પન્ન કરનાર અને સાંન કહેતાં અંત્યાન એટલે તેના જલ્દીનો છડો આવી જાય એવી છે.—૧. વીરમતી નાટક : નવલરામવાલિ આખ ૧.

નવસરામ કવિ તરીકે જાણીતા નથી તેનાં એ કારણો છે: (૧) ઉપર કહ્યું તેમ એમણે કાવ્યો બહુ અલ્પ પ્રમાણમાં લખ્યાં છે, અને (૨) વિવેચક નવસરામની પ્રખર જ્યોતિનાં કવિ નવસરામ અંખવાઈ ગયા છે.

૨. નાટકકાર

નવસરામે એ નાટકો લખ્યાં છે: ‘લટનું બોપાણુ’ અને ‘વીરમતી નાટક’ ‘લટનું બોપાણુ’ ઈ. સ. ૧૮૭૬માં પ્રસિદ્ધ થયું અને ‘વીરમતી નાટક’ ૧૮૬૬માં બહાર પડ્યું. પરંતુ ‘વીરમતી’, ‘લટનું બોપાણુ’ કરતાં પહેલું ‘લખાણું’ હતું; પણ એ એમની મૌલિક કૃતિ હોવાથી શરમાળ સ્વભાવને લીધે એમણે મોલિયેરના ‘મોક ડૉક્ટર’નું અનુકરણ કરી રચેલું ‘લટનું બોપાણુ’ પ્રથમ પ્રસિદ્ધ કર્યું.

‘લટનું બોપાણુ’ એ માત્ર અનુવાદ નથી. નવસરામે મોલિયેરનું ‘મોક ડૉક્ટર’ વાંચી તે પરથી સ્વતંત્ર નાટક રચ્યું હોય એવું એ છે. નવસરામે દાસ્તગસતો આ એક જ અંથ લખ્યો છે (એ સિવાય ‘અકબર ખીરખત નિમિત્તે હિંદી કાવ્યતરંગ’માં મુદ્દાં અનુદીનનું પાત્ર દાસ્તગસત પ્રેરે એવું છે); છતાં દાસ્તગસતો એ સિદ્ધહરત લેખક છે, એમ આ નાટક વાંચનારને જાણવા વિના રહેશે નહિ. એમાં કેટલેક કેટલેક સ્થળે આશ્ચર્યજનક જોવામાં આવે છે, છતાં એ અંથ દલપતગમના ‘મિથ્યાભિમાન’ નાટકના કરતાં અનેક રીતે ચઢીઆતો છે. મૂળનું અનુકરણ એટલું સફળ અને આપણા સંસારને અનુકૂળ છે કે એ નાટક મૌલિક હોય એમ જ લાગે છે. એમાંનો દાસ્તગસત સૂક્ષ્મ નથી, પરંતુ અદ્દદાસ્ત પ્રેરે એવો છે; કારણ કે એ ‘દાસ્’ છે. છતાં દાસ્ત નિષ્પન્ન કરવા જતાં, કેટલાક લેખકો ચાલે છે તેમ, નવસરામ એકે સ્થળે દાસ્તગસત ધર્મ જતા નથી. સ્થળે સ્થળે માર્મિક ઉક્તિઓ, વ્યંગ્યવચનો, ને સૌંદર્ય પેશી જાય એવા કટાક્ષો જોવામાં આવે છે.

ગુર્જર સાહિત્યમાં દાસ્તગસતો પ્રથમ અંથ તે ‘લટનું બોપાણુ’ છે. પ્રેમાનંદે ‘માગેરું’ ‘સુદામાખ્યાન’ વગેરેમાં સુંદર દાસ્તગસત જમાવ્યો છે પરંતુ તે પ્રસંગોપાત્ત, અન્ય રસની સાથે અને વસ્તુની ખીલવણીને અર્થે હોય એમ લાગે છે. સાહિત્યની ખીજ અનેક વસ્તુઓની પેઠે દાસ્તગસતની ખીલવણી પણ પાશ્ચાત્ય સાહિત્યના સંપર્કનું પરિણામ છે.

‘લટનું બોપાણુ’ એ ‘દાસ્’ હોવાથી એમાં અન્ય પ્રકારનાં નાટકોમાં હોય છે તેવું પાત્રલેખન કે વસ્તુસંવિધાન જોવાની અપેક્ષા રાખતી બ્યર્થ છે. ‘દાસ્’માં સાધારણ રીતે જ અમુક પ્રકારની અતિશયોકિત ને કેટલેક બીજી

કૃતિમતા આવ્યા વગર ગદ્યે જ નહિ આ વસ્તુચિતિ ન સમજવાયો નર્મદે 'ભટના ભોપાળા'મા અસંલપિતતા હોવાનો આરોપ મૂકેનો ને તેનો નવલરામે સચોટ રદીઓ પણ આપ્યો છે તેમ છતાં 'ફાર્સ'મા પણ એટલી હદ સુધીની અતિશયોક્તિ કે કૃતિમતા ન જોઈએ કે તે છે- હાવ્યાગ્ધર્મ જાન એ દષ્ટિએ જેતા 'ભટનુ ભોપાળુ' કુશળ ને સમર્થ લેખકની રૂતિ લાગે છે.

આત્મતા અને અનૌચિત્ય એ એ નાટકના મોટા દોષ છે ખાસ કરીને પહેલા અક્ટનો નીચે પ્રવેશ જેમા નય્યુકાકા પોતાની લાવિ પત્નીનું મુખદર્શન કરીને તેના રૂપનું વર્ણન કરે છે, તેમા આત્મતા-ખીખતસ થના થતા અટકી જતી એની આત્મતા-ધણે અગે જેવામા આવે છે

પગલું એકદરે જેતા એ નાટકમા ગુણવત્તા એટલા પ્રમાણમા છે કે એ એ દોષો કર્કે અશે દકાર્ષ જાય છે નવનામે ખીજે એકે હામ્યરમિત્ર મથ કે લેખ લખનાનો પ્રયામ કર્યા નથી એ આપણા અત્પધન હામ્યરસના સાહિત્યની કરણ કથા જ કહી શકાય

'વીરમતી નાટક' એ એમનું ખીજું નાટક છે એ દિશામા એ એમનો પ્રથમ જ પ્રયાસ છે અને પહેલા જ પ્રયત્ને એમણે મેળવેલી સફળતા અમિનદનીય છે એ નાટકમા સામાન્ય રસ કરુણ છે અને પ્રમગોપાત શૂગાર, વીર અને અદ્ભુત રસનું ઉચિત મિશ્રણ તેમા થયેલું છે નવલરામના જીવનગળમા એની ઝાઝી કદગ થયેલી હોન એમ લાગતું નથી માત્ર જાસે નકનો છપાવી હતી અને ગાયકવાડી રાજ્યની શળાઓમા ઈનામમા એ નાટક વહેંચાતું હતું, છતાં એમના મૃત્યુકાળે પણ એ જામે નકલો ખપી રહી નહોતી. મહાત્મ જોનર્ધનરામે પણ એમા દોષો દીઠા છે, અને નાટક કરતા 'વીરમતી ગાતા' ઊંચી જાતની થાત એનું માનનાને નાટકમા જ સારો પુરાવો છે' એમ તેઓ માને છે જના નાટક તરીકે એમા એના ભાર દોષો નથી કેટલીક કવિતાઓ કિલબ્ટ છે, કેટલાક પ્રવેશો જોઈએ તે કરતા વધારે લાગ્યા કે, કેટલાક પ્રવેશો ખાસ જરૂરના હોય તેવા નથી, કવિતામા stage-direction (નાટ્યસૂચિ) આપ્યું છે, ઇત્યાદિ સાધારણ પ્રકારના ને તે પણ સહેનાઈથી દૂર કરી શકાય એવા દોષોને બાદ કરતા 'વીરમતી નાટક'ને નવલરામની મક્કળ કૃતિ તરીકે લેખી શકાય. આખા નર્મદયુગના સર્વ નાટકોમા એ નાટકનું મ્થાન પહેલું છે નર્મદના ને

૧. નવલરામનું જીવનચરિત્ર, પૃ ૩૭ ૨ વીરમતી નાટક, અક ૪મો, પ્રવેશ ૩જો, તથા અક ૩જો, પ્રવેશ ૩જો

દલપતનાં નાટકો તેમ જ રણુછોડલાઈ ઉદયરામનાં નાટકો કરતાં 'વીરમતી નાટક'નું મૂલ્ય ઘણું વધારે છે. નવલરામની સારામાં સારી કવિતા આ જ નાટકમાં છે.

નાટકનું મૂળ એમણે 'રાસમાળા' માથી જગદેવ પરમારની વાર્તા પરથી લીધું છે. તેમાં પોતાની કલ્પના વડે ઘટતો ફેરફાર કર્યો છે ને એ સમયનું મધ્યસ્થિત ચિત્ર આપવા જેનું પાત્રોને દાખલ કર્યાં છે.

જગદેવ પરમાર આદર્શરૂપ રજૂ પૂત છે. અપર માના દુઃખથી કંટાળી વતન છોડી એ પરરાજ્યમાં સેવા અર્થે જાય છે; કટારી આડમાં મૂકી ખાવા માટે અન્ન આણે છે. મુર્ખરનરેશ સિદ્ધરાજ જેવાને એ ભય પમાડનાર વ્યાધીને વધ કરી તેની પ્રીતિ મંપાદન કરે છે ને દરબારમાં દાખલ થાય છે, ને સિદ્ધપુરના રાજા રાજરાજની પુત્રી વીરમતીના પ્રાણનું રક્ષણ કરી તેનો હૃદયવલ્લભ બને છે. સિદ્ધરાજને ખાનર પોતાના પ્રાણ ને પ્રાણથી એ પ્રિય એવી વીરમતીનો ભોગ આપવાની તત્પરતા દર્શાવે છે ને આખરે અંગાની કૃપાથી બચી જાય છે.

વીરમતી આદર્શરૂપ રજૂ તાણી છે. જગદેવને જોઈને એના હૃદયમાં રનેહભાવના પ્રગટે છે; પરંતુ લાલરાજને પરણવાનું વચન આપ્યું હોવાથી એ વિમાસણમાં પડે છે. આખરે લાલરાજ જોલકજતિનો છે અને એણે પોતાને છેતરી છે એમ ખગર પડતાં તે તેનો તિરસ્કાર કરે છે અને જગદેવ સાથે લગ્ન કરે છે. વારાગિનાના કષ્ટનો ભોગ થઈ પડી એ લાલરાજના પંખમાં ફસાય છે, સારે ક્ષત્રિયાણીને ઉચિત એવી વીરતાથી એ પોતાના શીશવું રક્ષણ કરે છે. સ્વામીસેવામાં જગદેવ પોતાના પ્રાણનો ભોગ આપવા તૈયાર થાય છે ત્યારે તે પશુ પોતાના દેહની આકૃતિ આપવા તત્પરતા દર્શાવે છે.

પરંતુ સર્વ પાત્રોમાં ખાસ ધ્યાન એએ એવું પાત્ર મુલગાનું છે. એ વારાગિનાની પુત્રી છે. છતાં લાલરાજ સિવાય એના હૃદયમાં કોઈ અન્યને સ્થાન મળી શકતું નથી. લાલરાજને વીરમતી સાથે પરણવું છે. એટલે મુલગાનો પ્રેમ એકતરફી નીવડે છે. સિદ્ધરાજ મહારાજની આગ્રહો અનાદર કરી એ રાજસભામાં નૃત્ય કરવા જતી નથી અને પરિણામે એને તથા એની માતા જામોતીને દેશવરો છે. આખા નાટકનાં સૌથી કરુણ પાત્ર મુલગાનું જ છે.

લાલરાજ અને જ્ઞાનવિજયસુરિ એ એ નાટકનાં દુષ્ટ પાત્રો છે. લાલરાજ માટે તે કંઈક અશે પણ દયા ઉત્પન્ન થાય છે; પરંતુ જ્ઞાનવિજય તે તિરસ્કાર

જ ઉત્પન્ન કરે છે. યુક્તિપ્રયુક્તિથી તે પોતાનું કાર્ય સાધવાનો યત્ન કર્યા જ કરે છે. જેન ધર્મનો પ્રચાર કરવાને એ ગમે તેવાં કૃત્કપટ કરતાં અચકાતો નથી. સાવરાજ અને હેમચંદ્રને સમજાવવા દિસા અને અદિમાનું તત્ત્વજ્ઞાન દર્શાવી પોતે જેન છતાં, દિસાની તરફદારી કરે છે. બાબરાજૂતને સાધીને સિદ્ધરાજને તેનું લક્ષ્ય બનાવે છે તેમાં બાબરાને જગદેવ, વીરમતી ને સિદ્ધરાજ ત્રણ લક્ષ્યો મળે છે. પરંતુ અતે અંગિકાની કૃપાથી એ ત્રણેના જીવ બચે છે ને જ્ઞાનવિજય જ બાબરાનું લક્ષ્ય બને છે.

માનવહૃદયના ભાવોનું સૂક્ષ્મ પૃથક્કરણ, વિરોધી ભાવોનું તુલ્ય યુદ્ધ, ઝીણવટભર્યું પાત્રાલેખન કે અદ્ભુત ને અપૂર્વ વસ્તુમંધિવાન આ નાટકમાં જોવામાં આવતું નથી, છતાં પાત્રાલેખન તેમ જ વસ્તુમંધિવાનમાં કોઈ પણ ગંભીર દોષ જોવામાં આવતો નથી. સદગત ગોવર્ધનગમ કહે છે કે 'રસિક નાટકમાં "જ્ઞાન" ને "જ્ઞાનીઓ" અગ્રમંગે છે,' ૧ તે યોગ્ય લાગતું નથી." 'જ્ઞાન' અને 'જ્ઞાનીઓ'નું દર્શન માત્ર પહેલા અંકના બીજા પ્રવેશમાં થાય છે, અને તેમાં કંટાળો આપે એવી લાખી કે નિરર્થક ચર્ચા જોવામાં આવતી નથી. જ્ઞાનવિજયનું ધ્યેય તેમ જ એનો રવભાવ સમજવાને માટે એ પ્રમંગ આવશ્યક છે. 'જ્ઞાન' અને 'જ્ઞાનીઓ'ની વાત નથી નાટકની રસિકતામાં ક્ષતિ પહોંચાડતી કે નથી અપ્રામાણિક.

આ નાટક પરથી નવલરામની વિકૃતતા, જનરવભાવ આલેખવાની કુશળતા, સર્વાનુભવરસિકતા, તેમ જ વ્યવહારદક્ષતા બહુ સારી રીતે માલૂમ પડી આવે છે.

આપણા આખા નાટ્યસાહિત્યમાં 'વીરમતી નાટક'ને પ્રથમ કે અતિ ઉચ્ચ સ્થાન આપી શકાય એમ નથી; છતાં, એ એમની પ્રથમ કૃતિ હતી અને તે પણ ૧૮૬૬માં પ્રગટ થઈ હતી, એ ધ્યાનમાં લેતાં એટલું તો કબૂલ કરવું જોઈએ કે નવલરામે એકાદ બે નાટક રચીને બેસી ન રહેતા, નાટ્યપરચના પાછળ વધારે ધ્યાન આપ્યું હોત, તો આપણા નાટ્યસાહિત્યમાં એ ઘણાં સુદર નાટકોનો ઉમેરો કરી શક્યા હોય.

નાટકની કલા અને એકાંકી :

સર્જનાત્મક સાહિત્યપ્રકારોમાં નાટકનું સ્થાન અનેક દૃષ્ટિએ વિસિષ્ટ છે. ભિન્નભિન્ન રુચિ ધરાવનાર લોકોને આનંદ આપનાર એ એક માત્ર સાધન છે, એમ એક સંસ્કૃત કવિએ કહ્યું છે; પરંતુ કવિતા, દ્રુષ્ટી વાર્તા, નવલકથા આદિ સાહિત્યના અન્ય લલિત પ્રકારો પણ જનસામાન્યને આનંદ આપવા માટે જ રચાયેલા હોય છે અને જુદા જુદા માણસોના રુચિવૈચિત્યને એ સંતોષે છે પણ ખરા નાટકની વિશિષ્ટતા એ ભિન્ન રુચિ જનોના મનનું સમારાધન કરે છે એટલી જ નથી. નાટકનું એ વ્યવર્તક લક્ષણ અન્ય પ્રકારોથી એને છૂકું પાડનારું લક્ષણ છે એમ કહીએ તો તેમાં અતિવ્યાપ્તિનો દોષ આવે, પરંતુ કવિના એ વાક્યમાં “એક જ કાળે” એટલા શબ્દો ઉમેરીએ તો એ નાટકનું ખાસ લક્ષણ બની શકે. ભિન્નરુચિ મતુષ્યના મનનું એક જ કાળે સમારાધન નાટક કરે છે, અને માત્ર નાટકે એ કાર્ય કરી શકે છે, અન્ય પ્રકારની કૃતિ નહિ, એમ અતિવ્યાપ્તિના ભય વિના કહી શકાય.

સાહિત્ય તેમ જ અન્ય કલાની કૃતિઓના રસારવાદ માટે આપણી પાસે બે સાધન છે, કાન ને આંખ. સિલ્પ, ચિત્ર આદિ આપણે જોઈને એની મારફત મળતા આનંદનો ઉપભોગ કરીએ છીએ. કાવ્ય, સંગીત આદિ સાંભળીને એનો રસારવાદ માર્ગીએ છીએ.

સંસ્કૃત આલંકારિકાએ કાવ્યના બે પ્રકાર ગણાવ્યા છે : દશ્ય અને શ્રાવ્ય, અર્થાત્ જોવા માટેનું ને સાંભળવા માટેનું. સંસ્કૃત આલંકારિકાએ “કાવ્ય” શબ્દ બહુ વિશાળ અર્થમાં લલિતપ્રકારના બધા જ સાહિત્યને માટે વાપર્યો છે, શ્રાવ્ય કાવ્ય એટલે જોને આપણે કવિતા કહીએ છીએ તો, અને દશ્યકાવ્ય એટલે નાટક.

કલા છે. ગંગીત એ કેવળ શ્રાવ્ય કલા છે. સાહિત્ય મુખ્યત્વે શ્રાવ્ય અને કંઈક અંશે દ્રશ્ય કલા છે. નૃત્ય શ્રાવ્ય ને દ્રશ્ય બન્ને છે. નાટક શ્રાવ્ય ને દ્રશ્ય બન્ને છે. કાવ્યના અન્ય પ્રકારોથી એને છૂટા પાડવા માટે મંદ્રકૃત આલંકારિકોએ એના દ્રશ્ય પર ખાસ બાર મૂક્યો છે, અને અર્વાચીન વિવેચકો પણ એના દ્રશ્ય પર જ ભાર મૂકે છે.

નાટક ભજવવા માટે છે, ફક્ત વાચવા માટે નથી. ભજવવા માટે કે ભજવી શકાય એવાં નાટક ન લખી શકે એના લેખકે નાટક લખવાની કડાકૂટમા પડવું જ નહીં. પોતાની સર્જનાત્મક વૃત્તિને માર્ગ આપવા માટે બીજા કોઈ પણ સાહિત્યપ્રકાર એ લલે અજમાવી જુએ. આ જાતની સલાહ અત્યારના લગભગ બધા જ વિવેચકો તરફથી ઝીગતા નાટકકારને આપવામાં આવે છે અને એ સલાહ યોગ્ય નથી એમ ભાગ્યે જ કહી શકાય.

નાટક ભજવી શકાય એવું હોવું જ જોઈએ એમ કહેવું એ ખરાબર છે, પરંતુ ભજવવા માટે પ્રત્યેક લેખકે નાટક લખવું જોઈએ અથવા, પ્રત્યેક નાટક ભજવાવું જ જોઈએ એમ કેટલાક વિવેચકો ભારપૂર્વક કહે છે તે યોગ્ય નથી.

રસનિષ્પત્તિ એ સાહિત્યના અન્ય પ્રકારોની પેઠે નાટકનું પણ પ્રાણ-પ્રદાત્મક છે. પરંતુ એની દેહરચનાનું—એના તત્ત્વ સીધી આગળ તરી આવતું લક્ષણ તે એની અભિનયક્ષમતા—અભિનયક્ષમતા છે રસાત્મકતા એને સાહિત્યની કૃતિ બનાવે છે, અભિનયક્ષમતા એને નાટકનું સ્વરૂપ અર્પે છે. એટલે નાટક ભજવી શકાય એવું હોવું જોઈએ એ ખરાબર છે, પરંતુ એ ભજવાવું જ જોઈએ અથવા એનો રસારવાદ એ ભજવાય તો જ લઈ શકાય—અન્યથા નહિ, એમ કહેવું એ ખરાબર નથી.

કાલિદાસ, બખ્શિ, શેક્સપિયર, શો આદિ સમર્થ નાટકકારોનાં નાટકો ભજવાતાં જોવાની સગવડ કે અનુકૂળતા કેટલાને મળી શકે છે ? સાકુન્તલ, ઉત્તર-રામચરિત્ર, હેમ્પેટ, સેન્ટોન આદિ કિત્તમ પ્રકારનાં નાટકો છે અને એને ભજવાતાં જોવા વિના પણ એનો રસારવાદ આપણે માણ્યો છે. બધાં નાટકો ભજવી શકાય નહિ અને ભજવાય તેટલાં નાટકો પણ બધાથી જોઈ શકાય નહિ. આનો અર્થ એ નથી કે નાટકો ભજવી શકાય એવાં ન હોય તો પણ ચાલે. એ ભજવાય કે ન ભજવાય એ જુદી વાત છે, પણ કોઈ ભજવવા માગે તો ભજવી શકાય એવાં તો એ હોવાં જ જોઈએ. વાંચતી વેળા પણ વાચકને પોતાનાં મનોનયન સમક્ષ એ નાટક જાણે ભજવાતું હોય એવો ભાસ થવો જોઈએ. ને ધાતુ

ઉપરથી 'નાટક' ને 'નાટ્ય' શબ્દ ઉત્પન્ન થયો છે તેનો અર્થ જ 'બતાવતું', 'દેખાડવું' એવો થાય છે એટલે નાટક દેખાડવા માટે છે, કહેવા માટે નથી એમ એ શબ્દ જ દર્શાવે છે.

નવલકથા કે દ્રુપદ વાર્તાના લેખક પોતાની જાણ વાચકને મહી મળાવે છે, નાટકકાર પ્રેક્ષક ને વચકને પણ કથા દેખાડે છે નવલકથા ને નાટક બંનેનો આધાર વસ્તુ અથવા કથા, પાત્રો ને સવાદ પર રહેલો હોય છે પરંતુ નવલકથાકાર પોતાના પાત્રોનો અગત્ય આપણી પાસે એસીને કરાવતો હોય તેમ લાગે છે, ત્યારે નાટકકાર ઈશ્વરની પેઠે પોતે અદસ્ય રહે છે, અને એની સૃષ્ટિના પરિચય એ સૃષ્ટિના પાત્રોદ્ધાર આપણે આપણી પોતાની ભેળે કરી લેવો પડે છે અને લીધે, વસ્તુ, પાત્ર ને સવાદ એ નવલકથા તેમ જ નાટક બંનેમાં સમાન હોવા છતાં એ બંનેના સ્વરૂપમાં મહત્ત્વનો ભેદ પડે છે.

નાટક એ સાહિત્યનો જ પ્રકાર છે, છતાં એમાં સંગીત, નૃત્ય, રચાપત્ર, ચિત્ર આદિ બધી કલાઓનો સમન્વય કરી શકાય છ કવિતાના પુસ્તકમાં કાવ્યમાં આવતા પ્રમોદના ચિત્ર આપી શકાય, તેમ જ ચિત્રોની નીચે એનો ભાવ દર્શાવનારી કાવ્યપ્રકૃતિઓ મૂખી શકાય, પરંતુ એ રીતે ચિત્ર ને કાવ્યકલાને થયેલો યોગ એ માત્ર આકર્ષક છે એ બંને એકરૂપ થઈ શકતા નથી એ યોગ અલકારની પરિભાષામાં સ્પષ્ટસ્વરૂપનો હોય છે. રસસૃષ્ટિરૂપ થઈ શકતો નથી નાટકમાં એ સર્વ એકરૂપ થઈ જાય છે.

પતિ અને પત્ની એ બંનેનું મહત્ત્વ દર્શાવના સંસારને એ પૈકા પર ચાલતા જાડા સાથે સરખાવવામાં આવે છે, તે રીતે નાટકને આપણે તથ્ય પૈકા પર ચ ત્રી દ્રષ્ટિસિદ્ધ સાથે સરખાવી શકીએ લેખક નટ અને પ્રેક્ષક એ ત્રણના સહકાર વડે નાટકનો સંસાર આવે છે કેવળ સાહિત્યની દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ તો એમાં પ્રાધાન્ય લેખકને આપી શકાય બીજા એ ભાગીદાર નબળા હોય તો પણ નાટકને એમાં વાધો આવતો નથી પરંતુ કુમારની કે પ્રયોગની દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ તો લેખક ઉપરાંત અભિનેતા ને પ્રેક્ષકને પણ મહત્ત્વનું સ્થાન આપવું જોઈએ.

નાટકના કથાસારનો આસ્વાદ એક વ્યક્તિ નહિ પણ અનેક લોકો એક સાથે કરે છે એને લીધે, સાહિત્યના અન્ય પ્રકાર અને નાટકના સંવિધાન, તત્ર આદિમાં મહત્ત્વનો ફરક પડે છે.

કવિના, વાર્તા આદિના લેખકને વાચકના મનનું અમારાધન કરવાનું હોય છે, પણ એક કાળે એક આખા સમુદાયનું મનોરંજન એને કરવાનું હોતું નથી. શ્રદ્ધિથી ભોગવે એટલો અધિકાર પણ ખીમ્મોને મળવો વિરલ છે, પરંતુ ધર-ધરના રસોડામાં તૈયાર થતી રસારવાદની સામગ્રી સાથે, આપણે કાવ્ય, દ્રૂકી વાર્તા, નવલકથા આદિને સરખાવી શકીએ. એ સામગ્રી તૈયાર કરનારને પ્રમાણમાં વધારે ચત્રતા મળે છે. અલગત શ્રદ્ધિથી જાતે રસોઈ તૈયાર કરતી હોય ને એ જેટલું વર્ચસ્વ ભોગવે તેટલું વર્ચસ્વ સૌને મળી શકતું નથી. માત્ર ઠાક સમર્થ કવિ જ એવું વર્ચસ્વ મેળવી શકે છે. પરંતુ અન્ય સર્જકોને જે છૂટ મળે છે તે ધરની રસોઈ કઠોટા મહારાજ જેટલી હોય છે. ધરમાજમનારાઓના દુષ્ટિવૈવિધ્યનો એને વિચાર કરવાનો હોય છે, પરંતુ મુખ્ય ધ્યાન તે એને શેઠ અથવા ધણું ખરું શેઠાઈને જ સંતોષ આપવા તરફ રાખવું પડે છે. ધરના મુખ્ય માણસોની દુષ્ટિ-અરુચિ જાણી લીધી, એમની અગવડ-સગવડ સલામતી લીધી, એટલે એનું કામ પત્યુ. પરંતુ નાટકકારને, સામાન્ય રસોડે જમતા સૌ ધરાકોનું મન સાચવવા માટે, જેવી કાળજી એના સચાવકને લેવી પડે છે, તેવી જ કાળજી સૌ પ્રેક્ષકોને રસાનંદ આપવા માટે રાખવી પડે છે. સૌને લાગતું કંઈને કંઈ મળી રહે એવી રચના એને કરવી પડે છે. પ્રત્યેક વ્યક્તિની ખુશી-નાખુશી કે દુષ્ટિ-અરુચિના વિષયો ક્યા છે તેનું એને જ્ઞાન હોતું નથી, એ કાર્દના નિકટ મંથકમાં આવતો નથી, પરંતુ જનસમૂહ વિષેના પોતાના અનુભવ પર જ એને આધાર રાખવો પડે છે. ઘેર બેસીને નીરાતે વાચવાથી મળી શકે તે કરતા વધારે આનંદ પ્રેક્ષકને મળે એવી તરફીમ એને અજમાવવી પડે છે. એ જ પ્રમાણે ધરને રસોડે જમનાર જેટલી ચત્રતા ભોગવી શકે છે, તેટલી ચત્રતા કાવ્ય ને કથાનો વાચનાર પણ ભોગવી શકે છે. ન ગમે તો એ ચોપડી બંધ કરીને વાચવાનું માઢી વાળે.

લેખકે વધારે ડહાપણ ડાબ્યું છે એમ લાગતું હોય તો તેટલા પાનાં વાંચ્યા વગર હાથલાવી જાય, ન સમજતો બાજ ફરી ફરી વાંચી જાય, મંદલ્ વાદ રહ્યો ન હોય તો પાછના પૃષ્ઠો ફેંટીને જોઈ લે. પરંતુ નાટક જોવા જનારની રિયતિ સામાન્ય રસોડે જમનાર જેવી હોય છે એને આવા લાભ મળી શકતા નથી. નાટકમાં કટાણે આવે એવો લાગ હોય તો તેને એ પરાણે સાંભળવો પડે છે. પૂર્વ મંદલ્ જુલાઈ ગયો હોય તો આગલા બનાવોનું ફરી દર્શન જરાવવા એ અશ્વિનેતાઓને કહી શકતો નથી, ન સમજાય એવું કંઈક આવે તો ‘ખીજ વાર બોલ તો જરા-આ અશ્વિનય એકવાર ફરીથી કરી જતાવ’ એમ એ

જોલી શકતો નથી.

અલગત, સાહિત્યના ઇતર પ્રકાર અને નાટકની ઘરના રસોડા તથા સામાન્ય રસોડા સાથે આ સરખામણી એકેએક વિગતમાં ઘટાવવાની નથી. પરંતુ જાને વચ્ચે જે મહત્વનો ભેદ એ છે કે એક વ્યક્તિભોજ્ય કલા છે, બીજી સમૂહભોજ્ય કલા છે, તેટલા પૂરતી જ એ સાચી છે. સમુદાયભોજ્ય કલા માટે જનસમૂહમાં રહેલા સમાન તત્ત્વ તરફ નજર રાખવાથી એ કલાકૃતિનું આસ્વાદન મહેલોઈયા કરાવી શકાય છે.

વસ્તુ, પાત્ર અને સંવાદ : એ ત્રણ નાટક તેમ જ નવલકથાનાં આવશ્યક અંગો છે. સંવાદ પ્રસંગ પૂરતા, વસ્તુ ને સ્પષ્ટ કરનારા, પાત્રને અનુરૂપ ને પ્રસંગને આગળ વધારનારા હોવા જોઈએ. પાત્રો પોતાના સ્વભાવધર્મને વશ પતાવે ચાલતાં હોય એવી હાથ પાડે તેવાં, અર્થાત્ પ્રતીતિજનક ને પૂતળાં જેવાં નહિ, પણ હાડ માંસ ને રુધિરથી ભરેલાં જીવંત હોય તેવાં લાગવાં જોઈએ. વસ્તુ કુતુહલ ઉત્પન્ન કરે, વધારે અને સંતોષે તેવું ચમત્કૃતિપૂર્ણ હોવું જોઈએ. સંવાદ, વસ્તુ ને પાત્ર ત્રણે વચ્ચે એળ હોવો જોઈએ. સુસ્થિર, પરસ્પરાગ્રિત એક બીજામાંથી ફલિત થતાં હોય તેવાં એ હોવાં જોઈએ.

ગીતામાં કહ્યું છે કે જેનું શ્રેષ્ઠ પુરુષો આચરણ કરે છે તેનું અનુકરણ બીજાઓ કરે છે. સાહિત્યની જાગતમાં આપણે માટે શ્રેષ્ઠ પુરુષો પશ્ચિમના સાહિત્યકારો છે. એઓ જે જે અખતરાઓ કરે છે, સાહિત્યના નવા નવા પ્રકારો અજમાવે છે તેનું અનુકરણ આપણે ત્યાં પણ થાય છે. અર્વાચીન પાશ્ચાત્ય સાહિત્યનો એક નવીન છોડ તે એકાંકી નાટક-ત્યાંથી એની કલમ લાવી આપણી ભૂમિકામાં પણ એ છોડ ઉગાડવાના પ્રયત્નો અત્યારે થઈ રહ્યા છે.

લાંબી નવલકથા પરથી ટૂંકી વાર્તાના નવીન કલાપ્રકાર અસ્તિત્વમાં આવ્યો છે, તે જ પ્રમાણે પંચાંકી કે ત્રિઅંકી નાટકો પરથી આ એકાંકીનો નવીન કલાપ્રકાર પ્રચારમાં આવ્યો છે. પરંતુ ટૂંકા માણસ લાંબા માણસ કરતાં નાનો હોય છે, તેથી ટૂંકા માણસમાં લાંબા માણસ કરતાં માણસાઈ ઓછી હોય છે એમ કહી શકાય નહિ. તે જ પ્રમાણે એકાંકીમાં અનેકાંકી કરતાં નાલ્યનત્ત્વ ઓછું અથવા વ્યાપ્ત હોય છે એમ કહેવું તે ખોટું છે. જાનેમાં એક સરખું જ નાલ્ય-તત્ત્વ વિલસી રહેલું હોય છે. લાંબા માણસને ટીપી ટીપીને ટૂંકા બનાવી શકતો નથી, અથવા ટૂંકા માણસને જતરડામાં એવીને લાંબો માણસ બનાવી શકતો નથી. જાને સ્વતંત્ર વ્યક્તિઓ છે. તે જ પ્રમાણે એકાંકી એ અનેકાંકીનું દુકાવેયું

સ્વરૂપ અથવા અનેકાંકી એ એકાંકીનું લંબાવેલું સ્વરૂપ નથી. દૂધમાં પાણી રેડવાથી દૂધનું પ્રમાણ માત્ર વળનની દૃષ્ટિએ વધે છે, એ ખરું, પણ તત્ત્વદૃષ્ટિએ તો ઉલટો એમાં ઘટાડો થાય છે. એક રોટલીના પાંચ-સાત ટુકડા કરવાથી પાંચ સાત રોટલી થતી નથી, ઉલટી એક પણ રોટલી રહેતી નથી. તેજ પ્રમાણે એકાંકીનું અનેકાંકી બનાવતાં કે અનેકાંકીને એકાંકીનું રૂપ આપવા જતાં, એ બંનેનું સ્વરૂપ ખંડિત કરવા ઉપરાંત બીજી કોઈ વિશેષ સિદ્ધિ એથી સાધી શકાતી નથી.

મહાકાવ્ય ઉપરથી ઊર્મિકાવ્ય, લાંબી નવલકથા પરથી ટૂંકી વાર્તા અને પંચાંકી કે ત્રિઅંકી પરથી એકાંકી તરફ, આપણા યુગના સાહિત્યકારે ને વાચકોનું વલણ વધતું ગયું છે, તેનું કારણ એ છે કે આજના ગોટર ને વિમાનના જમાનામાં લોકોને બધી જ વાતમાં ઝડપ જોઈએ છે. નિરતિ બેસીને વાંચવા કે જોવા માટે એમને સમય નથી, ને એટલી ધીરજ પણ નથી. આમ કેટલાક માને છે, પણ તે ખરાબર નથી. ઉત્ક્રાન્તિકર્મમાં માણસે તેમ જ સાહિત્યકારે લાઘવ તરફ પ્રયાણ કરવા ગઈયું છે, એ વાત સાચી છે, પરંતુ એનો અર્થ એ નથી કે વિસ્તાર અથવા વિશાળતા પ્રત્યે એને અનુચિતિ ઉત્પન્ન થઈ છે. રુચિ-અરુચિ એ રસને વિષય છે. સંસારમાં તેમ જ સાહિત્યમાં કાળનું તત્ત્વ એમાં નિર્ણાયક બની શકતું નથી. કોઈ પણ કૃતિના ટુંકાણ અથવા લંબાણ પરથી એની રસનિર્માણ કરવાની શક્તિને નિર્ણય કરી શકાય નહિ. જેનું વ્યાખ્યાન સાંલગતાં દશ મિનિટમાં જ શ્રોતાઓનું માથું દુઃખવા મારે એવા વક્તાઓ પણ હોય છે અને કલાક બોલ્યા પછી વ્યાખ્યાન બંધ કરવા માંગે ત્યાં “હજી આગળ ચલાવો” એમ કહીને જોને વધારે બોલવા માટે શ્રોતાઓ આમ્રહ કરે એવા વક્તાઓ પણ હોય છે. કેણું કેટલું લાંબું બોલે છે એના પર શ્રોતાની ધીરજ કે રસવૃત્તિનો આધાર રહેતો નથી પરંતુ એ કેવું બોલે છે તેના પર રહે છે. તે જ રીતે નાટ્યપ્રયોગ કેટલા વખત મુઠ્ઠી ચાલે છે એની દરકાર પ્રેક્ષકો કરતા નથી. એમાં રસ પડે છે કે નહિ એ જ એમને માટે મહત્ત્વની વાત હોય છે. ખરી રીતે જોતાં કોઈપણ કલાકૃતિનો રસારવાદ કરતી વેળા દિગ્કાલનું લાન રહેતું નથી. દિશા ને સમયનાં બંધનો એનાથી આઘાં સરી જાય છે. કોઈક નાટક જોતાં અડધા કલાકમાં જ કંટાળીને આપણને ત્યાંથી બહાર જતા રહેવાની ઇચ્છા થાય છે, તો કોઈક નાટક ચાર કલાક સુધી જોવા છતાં આપણે ધરાતા નથી એવો અનુભવ ઘણી વેળા થાય છે. એટલે કોઈ પણ કલાકૃતિ ટૂંકી છે, એના રસારવાદ માટે બહુ સમય જાળવે પડતો નથી, એટલા માટે જ લોકપ્રિય થવાની શક્યતા

એનામા વધારે છે એમ કહી શકાય નહિ

અનેકાળી કૃત્તા એકાળીની રચના સહેલી અને અદ્ય પ્રયત્ને સાધ્ય થઈ શકે એવી હોય છે એમ માનવું એ પણ ભૂલભરેલું છે ઉલટું એની રચના માટે વધારે કૌશલની જરૂર પડે છે મોટી પેટીમા વસ્તુઓ સહેનાઈથી મૂકી શકાય છે, પણ પેટી નાની હોય ત્યારે એમા વસ્તુઓનો સમાવેશ વધારે હોશિયારીથી ને મલાળપૂર્વક કરવો પડે છે

એકાળી એ નાટકનો જ પ્રકાર હોવાથી એને નાટક માટેના બધા નિયમો લાગુ પડે છે પરંતુ અનેકાળી ને એની વચ્ચે એના સ્વરૂપભેદને લીધે કેટલોક ફેર પડે છે અનેકાળીમા જે બધું લાગે માગે ને કંઈક નીરતિ થાય છે તે સર્વ એકાળીમા દ્રુકા સમયમા ને ત્વગપૂર્વક કરી નાખવાનું ગદે છે એથી વધારે અકવાળા નાટકમા જુદા જુદા પાત્રોનો પ્રેક્ષકોને પરિચય મગે એ પ્રકારનો મવાદ વસ્તુનું સૂચન થાય એ રીતનું ખીજરોપણ ને પ્રેક્ષકોના મનમા કુતૂહલ જાગ્રત થાય એ જાતની પ્રમોદાટના પ્રથમ અકમા જોવામા આવે છે ત્યાં પછીના અકમા વસ્તુનો વિકાસ થાય છે, વાર્તા આગળ વધે છે, તેમ જ તેમા અતરાય-વિક્ષેપો પણ આવતા જાય છે ને છે-લા અકમા પ્રેક્ષકોને અનપેક્ષિત છતાં કેવળ આકર્ષક કે અસંગદ ન લાગે એવા અન સાથે એનું સમાધાન થાય છે આ બધી ક્રિયા એકાળીના એક જ અકમા સમાવી લેવાની હોવાથી, નાટકના પ્રરભમા જ પાત્ર પરિચય ને વસ્તુના ખીજનો નિષ્કેષ આનવા ઉપરાત વસ્તુવિકાસ, સંઘર્ષ કે અવરોધ અને અનિમ સમારાધન-એ માટેની ભૂમિકા તૈયાર કરવામા આવે છે પડે છે જીપડે છે તેની સાથે જ નાટક પણ જીપડે ■ અનેકાળી જોતા શરૂઆતના થોડા સમય સુધી ‘નાટક હવે શરૂ થાય છે’ એવો બાવ પ્રેક્ષકના મનમા થાય છે, પરંતુ એકાળીમા તો થોડી જ મિનિટમા ‘નાટક શરૂ થઈ ગયું’ એમ એમને લાગવું જોઈએ

કોઈ પણ કલાકૃતિની રચના સુસ્પષ્ટ ને સપ્રમાણ હોવી જોઈએ એ વિશે મતભેદને અવકાશ નથી નાટ્યની રચના નવનકથા કરતા વધારે સુસ્પષ્ટ ને સપ્રમાણ હોવી જોઈએ એની પાત્રમખ્યા મર્મોદિત હોવી જોઈએ અવાતર પ્રગંગો જન્મ જાને તેમ જોણ હોવા જોઈએ, છતાં જેના વગર ચાલી શકે એવા થોડાક પાત્રો કે પ્રગંગો એમા નલાવી શકાય પરંતુ એકાળીમા તો બિનજરૂરી એક પાત્ર કે એક પણ પ્રસંગ આવી શકે નહિ મુનશીના ‘કાકાની’ મા ઇન્જિનની કયાનું દ્રુકામા દ્રુકે ગ્વરૂષ તે દૂયકો એના આદિ ને

અંત એટલા નિકટ હોય છે કે મધ્યમને તો જાણે એમાં સ્થાન જ હોતું નથી. મુખ્યના પરાં માટેની “લોકલ ટ્રેન” પેઠે એમાં પહેલો ને છેલ્લો વર્ગ જ હોય છે. એનો અંત જેટલો અનપેક્ષિત ને અણધાર્યો આવે તેટલો એ અસરકારક નીવડે છે. “અમે લગ્ન કરી લીધાં, તમારા આશીર્વાદ માટે આવ્યાં છીએ.” એમ કહીને જો જણ વડીલની આગળ એકાએક આવીને જિભાં રહે છે અને વડીલને પ્રહોલ થાય એવી કર્મક અસર ટૂંચકો ઉપજાવે છે. રહસ્યનું મંગોપન ને પછી એકાએક એનો ઘટસ્ફોટ એ એનાં મુખ્ય તત્ત્વ છે. એકાંકીની રચના ધરિયાં લગ્ન જેવી છે. એમાં કાર્યસિદ્ધિ જલદી કરી નાખવાની હોય છે. ધડી વીતી ન જાય એ માટે ખૂબ સંભાળ રાખવી પડે છે. સગાવહાલા સિવાય ખીજાઓને એમાં નિમંત્રણ આપવામાં આવતું નથી. કોઈ જાતની ધામધૂમને એમાં અવકાશ રહેતો નથી સાદાર્થ અને ઝડપ એ બંને આમાં અલંત મહત્ત્વનાં છે. અનેકાંકીનો પ્રણેતા એ જાણે મધ્યમ વર્ગનો. મનુષ્ય ઔજાખીતાં પાળખીતા તેમ જ સગાવહાલાઓને નોતરીને, પોતાની સ્થિતિના પ્રમાણમાં જરા ધામધૂમ પૂર્વક લગ્નોત્સવ ઊજવતો હોય એમ લાગે છે.

કુશળ નાટકકાર એકાંકીનો અંત ચોટદાર બનાવીને ચમત્કાર સાધે છે. સોનેટની ખૂબી એના અન લાગમાં આવતા વળાંક અથવા પલટામાં રહેલી હોય છે, તેમ એકાંકીની મઝા પણ ચમત્કૃતિથી ભરેલા અને અનપેક્ષિત રીતે આવતા અંતને લીધે ઘણી વધી જાય છે. એ અનપેક્ષિત હોય તો એની અસર ધાર્યા કરતાં ઊલટી જ થાય છે. ઊંઘતા માણસ પર જ્યારે એટરીનો પ્રકાશ કોઈ નાખે ને એ સફાળો ચમકીને જાગી ઊઠે એવા પ્રકારની એ ચમત્કૃતિ હોવી ન જોઈ એ. એ ચમત્કૃતિ પ્રેક્ષકને ચમકાવવા માટે નથી, પરંતુ ઘનધાર આકાશમાં ચમકતી વીજળી, જેમ ક્ષણમાં બધે પ્રકાશ પાથરી વસ્તુનું સ્વરૂપ ખુલ્લું કરે છે તેવા પ્રકારની એ હોવી જોઈ એ આવી ગયેલી વાત પર, મુખ્ય પાત્રના ચારિત્ર્યના એકાદ મહત્ત્વના અંશ પરત્વે કે નાટકની ઘટનામાંથી નિષ્પન્ન થતી આનવસ્વભાવમાં રહેલી કોઈ વિલક્ષણતા વિશે નવીન પ્રકાશ પાડી, એ અત્યાર સુધી ગુપ્ત અથવા અર્ધગુપ્ત રહેલા રહસ્યને છતુ કરી દે છે વિશિષ્ટતાયુક્ત પાત્રો, વેગવંત કાર્ય, સચોટ મંત્રાદ, ચમત્કૃતિભર્યો અન અને અદ્ય સામગ્રી, એ સફળ એકાંકો માટે આવશ્યક ગુણસમૃદ્ધિ છે.

નાટકની સૃષ્ટિ

નાટકની સૃષ્ટિ એ માયાનગરી છે. એ ઇન્દ્રજાળની રચના છે. એ 'illusion' (કેવળ આભાસ) ઊભો કરે છે. પ્રેક્ષકને આ સાચી દુનિયામાંથી ઉપાડી લઈને એ કોઈ નવી જ, ખરેખર હરતી ન ધરાવતી એવી દુનિયામાં લઈ જાય છે. આ પ્રકારનાં વિધાન ઘણી વાર આપણા વાંચવા-સાંભળવામાં આવે છે.

ઇન્દ્રજાળ, માયા, illusion આદિ સજ્જો એમાં કોઈ જાતની છેતરપિંડી રહી હોય એવો ભાસ ઉત્પન્ન કરે છે. નાટ્યકાર નાટકની રચના આપણને છેતરવા સાર કરે છે? નાટકની સૃષ્ટિ—એના પાત્રો, એના પ્રસંગો ઇલાદિ શું કોઈ સત્ય વસ્તુનો અન્યથા આભાસ છે? નાટકો જોઈને પ્રેક્ષકો શું છેતરાઈ જાય છે? અને આખરે આ તો 'નાટક' માત્ર હતું, આવું ખરેખર કશું બન્યું નથી એવું જ્ઞાન ધર્તા, એ વ્યવહારજગતની પ્રતીતિ પેલી નાટ્યસૃષ્ટિની પ્રતીતિને જૂંસી નાખે છે? આપણા સૌનો અનુભવ છે કે આવું કશું થતું નથી. નાટક જોતી વેળા આપણે છેતરાઈએ છીએ એવી કોઈને શંકા ઊપજતી નથી એટલું જ નહિ, પણ નાટક જોઈને ધરે પાછા ગયા પછી, એની ચર્ચા કરતી વેળા પણ આપણે છેતરાયા એવું કોઈને લાગતું નથી. નાટકની માયાનગરીમાં આપણે વિહરીએ છીએ મુગ્ધ બનીને, મૂઠ બનીને નહિ.

નાટકની દુનિયા સાચી દુનિયા નથી એ સાચું પણ એનો અર્થ એ નથી કે એ છેતરામણી દુનિયા છે. નાટ્યપ્રયોગો જોતાં સામાજિકો આ વ્યવહારજગતને સાવ વિસરી જાય છે એ પણ સાચું નથી. નાટક જોતી વેળા એના વડે યતા અનુભવનો એ વ્યવહારજગતના અનુભવ સાથે મેળ પડે એસાડતા હોય છે. નાટ્યરચનાનું નિર્માણ કરતો લેખક, એ રચનાને રંગમુખ પર ઉતારતા અભિનેતાઓ તે એ પ્રયોગનો રસારવાદ અનુભવતા પ્રેક્ષકો તે ... પરતા વ્યવહારજગતથી વિમુખ બને છે. પણ વિમુખ બને છે એનો ... એવો નથી કે વ્યવહારની સૃષ્ટિ એમને કશું જ લાન રહેતું નથી. જો

એવું થતું હોત તો વ્યવહારજગત ને નાટ્યજગત વચ્ચે કોઈ પણ પ્રકારનો મેમધ ન રહેત. નાટ્યકાર, અભિનયકાર ને સામાજિક મધ્ય જ જાણતા હોય કે આ સૃષ્ટિ જૂરી છે. છતાં એ જટિલ નથી એમ પણ એ સૌ જાણતા હોય છે

નાટકમાં આપણને રસ પડે છે. એને જોઈને આપણને આનંદ થાય છે હિતમ પ્રયોગ હોય તો ખીજ વાર પણ જોવાનું મન થાય છે છેતરાવાથી કોઈને કદાપિ આનંદ થતો નથી. મોજગોખ ખાતર હજારો રૂપિયા સહેજે ખરચી નાખનારને છેતરીને, કોઈ એકાદ રૂપિયો પણ એની પાસે પડાવી જાય, તો કદાચ છેતરાનાને આનંદ થતો હશે, એને થતો નથી અને એક વાર છેતરાયા પછી ખીજ વાર છેતરાનાની ધૂજા તો નથી જ થતી. જાદુગર પથ્થુ જાદુના પ્રયોગો કરી આપણને છેતરે છે, છતાં વાસ્તવિક રીતે જોતા આપણે છેતરાતા નથી આપણા ગજવામાની ઘડિયાળ એ ગૂમ કરે ત્યારે પણ આપણને ખાતરી હોય જ છે કે એ ગૂમ થઈ નથી, પાછી આવવાની જ છે અને છેતરવાને આભાસ પણ એમાં ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે, એથી એ પ્રયોગના દર્શનથી મળતો આનંદ, નાટ્યપ્રયોગના દર્શનથી મળતા આનંદ બેટલો ઉત્કૃષ્ટ કે ઉત્કટ હોતો નથી

અને આ પાર્થિવ જગતની વિરમૃતિ હમેશા આનંદનું કારણ બનતી નથી નશો કરીને માણસ થોડી વાર વાસ્તવિક જગત ને એના દુઃખ, ચિંતા અને વિષાદને વિસરી જાય છે અને મસ્ત, સાચુ પૂછો તો મસ્ત નહિ, પણ ઉન્મત્ત બને છે. પણ એની એ મસ્તી કે ઉન્મત્તતા આનંદપ્રેરક હોય છે એમ માનવુ જૂલમરેતુ છે નશાનો જે થોડો ઘણો આનંદ અથવા મસ્તી મળે છે, તેનો પણ ઉપભોગ થઈ શકે મટ ભોક્તા ભાનમાં હોવા જોઈએ નશાને કારણે જગતની વિરમૃતિ થાય છે તેની સાથે નશો કરનારનો વ્યાપાર પણ મદ થઈ જાય છે. એની કાર્યશક્તિ ને વિચારશક્તિ બંને કુટિત થઈ જાય છે મન ને શરીર પર એનો કાબુ રહેતો નથી

એથી જિવંતુ નાટ્યપ્રયોગનો રસારવાદ માણતી વેળા સામાજિકતા ચિંતનો વિકાસ થાય છે. વ્યવહાર જગતમાં ચિંતના બધા વ્યાપાર એકી માથે ચાલતા નથી નાટ્યના રસારવાદન કાળે ચિંતના બધા મુખ્ય વ્યાપાર ચાલતા હોય છે કાર્યશક્તિ એની કુટિત બનતી નથી, પણ કર્મોન્નિયના વ્યાપાર એને કરવાના હોતા જ નથી કેવળ ચૈતસિક વ્યાપારો પ્રવર્તે છે. નશો કરનારનું ભાન જતું રહે છે, એટલે આ પાર્થિવ સૃષ્ટિ પ્રત્યે બગાડર ધ્યાન આપી શકતો નથી,

કર્મેન્દ્રિય પરનો એનો કાણુ જતો રહ્યો હોય છે એટલે શારીરિક પ્રવૃત્તિ એ બરાબર કરી શકતો નથી નાટકનો પ્રેક્ષક પાર્થિવ સૃષ્ટિ વિષેનું ધ્યાન એથી લઈને નામ્યપ્રયોગમાં એ કેન્દ્રિત કરે છે, એને જાતનું ને જગતનું પૂરેપૂરું જ્ઞાન હોય છે, ધ્યાન ને જ્ઞાન, શરીર ને મન મધી બામ્તમાં એ પૂરેપૂરો સ્વાયત્ત છે મોતાના પરનો કાણુ કાઈ પણ રીતે એણે ગુમાવ્યો હોતો નથી

એને જે આનંદ મળે તે માયાવી સૃષ્ટિના પ્રેક્ષક બનીને હેતુગ્રાથી કે નશો કળારની જેડે પાર્થિવ જગતને ભૂલી જવાથી મળતો નથી જગતમાં રહીને આપણે માત્ર જગતને—ને તે પણ એના બહુ જ નાનકડા ખડને—જોઈ શકીએ એની આરપાર આપણે જોઈ શકતા નથી નાટક જોઈએ છીએ ત્યારે એ સમગ્ર સૃષ્ટિ તો જોઈએ જ છીએ, પણ તેની આરપાર પણ જોઈએ છીએ નાટક દ્વારા બીજું પણ કંઈક જોઈએ છીએ આ બધું કરીએ છીએ છતાં કશું કળતા નથી, જોનાર આપણે જ છીએ છતાં આપણે વ્યવહારના મક્રચિત અથવા માત્ર આપણે જ રહેતા નથી જાતનો લોપ કરીએ છીએ અને વિશાળ બનીએ છીએ અનેકના અનુભવો એક સાથે અનુભવીએ છીએ અને ઇન્દ્રિયોને કનેશ પહોંચાડ્યા સિવાય એ ઇન્દ્રિયોથી મળતા આનંદ કરતાં અનેગણો ઉત્કૃષ્ટ આનંદ મેળવીએ છીએ

જીવન સાથેનો અવિચ્છિન્ન સંબંધ

નાટકનો જીવન સાથેનો સંબંધ અવિચ્છિન્ન છે. ભારતે નાટકને લોકરુતા-
નુષ્ઠાનમ્ । લોકોના કાર્યનું અનુસરણ કહ્યું છે. એરિસ્ટોટલે પણ ‘ટ્રેજેડી’ ની
વ્યાખ્યા કરતાં એને Imitation of action કાર્યનું અનુકરણ કહ્યું છે.

પરંતુ નાટ્ય એ લોકરુતાનું કેવળ અનુકરણ નથી. નાટક એ નવીન
સર્જન છે અને કેવળ અનુકરણને સર્જનનું નામ ઘટતું નથી. અનુકરણ શબ્દ
અહીં વિશિષ્ટ અર્થમાં સમજવાનો છે.

નાટ્યનાં પરત્વે, પાત્ર, પ્રસંગો છતાંદિ સર્વ સ્વાભાવિક લાગવાં જોઈએ.
જગતમાં ન બની શકે એવા પ્રસંગો કે ન હોઈ શકે એવાં પાત્રો એમાં આવે
અથવા ભાવ, વિભાવ અનુભાવ આપણે વ્યવહારમાં અનુભવમાં જેવા જોઈએ
છીએ તેનાથી વિપરીત પ્રકારના હોય તો એ કૃતિ નાટ્ય ન બની શકે.
જગતમાં જેવા ભાવો આપણે અનુભવીએ છીએ તેવાજ ભાવોનું આલેખન
એમાં થયેલું હોય જોઈએ. જે જે ઉદ્દીપન વિભાવોથી એ ભાવો પ્રદીપ્ત થાય
છે તે જ પ્રકારના ઉદ્દીપન વિભાવો નાટકમાં આલેખાયેલા હોવા જોઈએ અને
ભાવોદ્દીપન વખતે જે અનુભાવ-દ્રિગિત, ચેષ્ટા, વાણી, કાર્ય આદિ વડે એ
ભાવની અભિવ્યક્તિ સામાન્ય વ્યવહારમાં મળીને કરે છે, તે જ જાતના અનુભાવ
અર્થાત્ અભિનય નાટકના પાત્રોએ પણ કરવાં જોઈએ.

જીવનમાં જે કાર્ય હોય છે તે કરતાં નાટકમાં કંઈક વધુ હોય છે—કંઈક
ઝાણું પણ હોય છે. જીવનમાં આપણને સર્વત્ર ને સર્વદા રસ ને આનંદ
મળતાં નથી. આપણે એને શોધીએ છીએ એ સાચું પણ કેટલીક વાર તો
એને શોધવામાં જ એને શુભાવી પણ દર્ષીએ છીએ. જીવનમાં બનતા પ્રસંગો
સુસ્તિષ્ઠ અને સહજગમ્ય હોતા નથી. આપણા પરિચયમાં આવતી વ્યક્તિઓના
વ્યાપાર આપણે સમજી શકતા નથી. ઘણી યે ઘટનાઓનું કશું જ રહસ્ય હોતું
નથી. કાઠી નાખવા જેવું, બૂલી જવા જેવું, ખીજા આગળ રજા કરી ન શકાય
જેવું ઘણું આપણા જીવનમાં બનતું હોય છે અને સૌથી વધુ જીવનના સર્વ

પ્રસંગો કેવળ આપણી આસપાસ યુગાયેલા હોય છે. જધા જ પ્રસંગો ને વ્યાપારોનું કેન્દ્રબિન્દુ આપણો અહમ્ બને છે.

નાટકમાં પ્રસંગો પરસ્પર સુશ્લિષ્ટ અને સમગ્ર રીતે જોતાં એકાકાર ધારણ કરતાં દેખાય છે. નાનામાં નાની કે મોટામાં મોટી પ્રત્યેક ઘટના એમાં સકારણ આવતી હોય છે. એ પ્રત્યેકનું રહસ્ય આપણે સમજી શકીએ છીએ. નાટકના ઉપભોગ દ્વારા સામાજિકને રસાનંદનો અનુભવ થાય છે. નાટકમાં આવતા સર્વ પાત્રોના મનોભાવ તથા વ્યાપાર, આપણે આપણી પોતાની જાતને સમજી શકીએ છીએ તે કરતાં વધુ સારી રીતે સમજી શકીએ છીએ. કાઠી નાખવા જેવું કશું પણ એમાં આવતું નથી. એમાં જે કંઈ આવે છે તે બધું જ ખીજ આગળ રજૂ કરવા માટે જ આવતું હોય છે, અને ખાસ કરીને નાટકનાં પાત્રો તથા પ્રસંગો સાથે એકરૂપ થવા છતાં, સામાજિકને સર્વ ભાવોની અનુભૂતિ તટસ્થતાપૂર્વક યદ્ય શકે છે. એનો અહમ્ નાટકના ઉપભોગ કાળે કેવળ ચાંત-એકચિત્કર યદ્ય ગયેલો હોય છે. નાટકના ઉપભોગ કાળે સામાજિકની 'એટમ'ને 'મમ' ની લાગણી સુયુક્ત દશામાં પડી જાય છે. ભય, શોક, ક્રોધ આદિ ભાવો પાત્રોની સાથે સાથે એ પણ અનુભવે છે. પરંતુ એની ભાવાનુભૂતિ વિશિષ્ટ પ્રકારની હોય છે. સામાન્ય રીતે જે જે ભાવ આપણા મનમાં જાગે છે, તેને અનુરૂપ આપણા વાણી તથા વર્તન પણ બને છે. દાખલા તરીકે ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય ત્યારે ઘાટો પાડીએ, ભય ઉત્પન્ન થયો હોય ત્યારે ત્યાંથી નાસી જવાની એટલું કરીએ. પરંતુ નાટકના અનુભવકાળે ક્રોધની લાગણી થતાં આપણે ઘાટો પાડી ઊઠતા નથી, ભયનો અનુભવ થતાં સલામૂઠ છોડીને નાસી જવાની ઇચ્છા થતી નથી.

જીવનમાં જે કંઈ અનુભવો થાય છે, અથવા પ્રસંગો બને છે તે બધા જ નાટકમાં આણી શકાતા નથી. આપણી દિનચર્યા-રોજ રોજની ક્રિયાઓ-ને નાટકમાં લાગે જ કશું સ્થાન મળે છે. જીવનના સમગ્ર અનુભવો તો શું પણ મોટા ભાગના અનુભવોને પણ નાટકમાંથી બાદ કરવા પડે છે. સાદિસ અથવા નાટક એ જીવનનું પ્રતિબિંબ છે એમ કેટલીકવાર કહેવામાં આવે છે. પણ જીવન આખાનું પ્રતિબિંબ ધારણ કરી શકે એવી કોઈ વસ્તુ હજી સર્જાઈ જ નથી નાટક કે કોઈ પણ કલાકૃતિ જીવનની નાનકડી આશૃતિ- 'પોર્ટ્રેટ એડિશન' ૧ શકતી નથી. એ જીવનનું બાગધુ ને નવીન જ મંડરણ છે.

નાટ્યનાં વસ્તુ, પાત્રો, પ્રસંગો ઇત્યાદિ સ્વાભાવિક લાગવાં જોઈએ એ

સાચું છે. એ સ્વાભાવિક લાગવાં જોઈએ, સ્વાભાવિક હોવાં જોઈએ એમ નથી. નાટકમાં આવતાં પાત્રો મોટેથી પરસ્પર વાર્તાલાપ કરે છે, થોડી થોડી વારે જીડીને ફરવા માટે છે, અથવા વિવિધ પ્રકારના આંગિક અભિનયો કરે છે, તેવું વ્યવહારમાં ફેર્ડ કરવું નથી. એ જ રીતે જે વસ્તુમંડલના કે પ્રમંજોની રચના નાટકમાં જોવામાં આવે છે, તેવી જીવનમાં કદી પણ દેખાતી નથી. પરંતુ આમ છતાં એ સૌ, પાત્રોનાં વર્તન તથા પ્રમંજોની રચના, સ્વાભાવિક ન લાગે તો નાટકના રસારવાદમાં ક્ષતિ ઉત્પન્ન થાય. આ બધું સદજ રીતે બાંધુ જાય છે, કશું ક્યાંય તાણીતૂંસીને લાદવામાં નથી આવ્યું એવી પ્રતીતિને લીધે, એમાં સ્વાભાવિકતા લાગે છે. નાટકના રચનારને કે અભિનેતાને આ બધું રજૂ કરતા શ્રમ પડ્યો છે, એવું જ્ઞાન સામાજિકને ન થવું જોઈએ. નાટકકાર અને અભિનેતાએ આ આખી સૃષ્ટિનું સર્જન, ઈશ્વરે જેમ આ સૃષ્ટિનું સર્જન કર્યું હતું, તેમ હીલચાલ-લીલા માત્રથી રમતા રમતાં કરી નાખ્યું છે, એવી લાગણી સામાજિકને થવી જોઈએ.

બધાં જ કાર્યો, સાહિત્યમાં તેમ જ જીવનમાં, શ્રમગ્રામ્ય હોય છે. કોકમાં વધુ શ્રમ પડે છે, કોકમાં ઓછો. છતાં જે કાર્ય કરતાં શ્રમ પડતો દેખાઈ આવે છે તે કાર્યમાંથી સાહિત્ય, ગૌરવ, સુંદરતા અદસ્ત થઈ જાય છે. એ કૃત્રિમ હોય એવા લાગે છે. માણસને ચાલવાની ક્રિયા કરતાં શ્રમ પડે છે, એક પછી બીજી પગ ઉપાડતાં એને મહેનત પડે છે, એમ જોનારને લાગે તો એની ખાતરી થાય છે કે આ માણસને ચાલતાં આવડતું નથી, અથવા એના પગમાં કંઈક ખોડ છે. સ્વાભાવિક રીતે, સરળ રીતે, જે કાર્ય થતાં હોય છે, તેના શ્રમ વર્તાતો નથી-એ કાર્યના કરનારને તેમ જ એના જોનારને; એ જ રીતે નાટકના આખી રચનામાં, કે અભિનેતાના અભિનયાદિમાં, લેખકને કે અભિનેતાને આ લાવવા માટે પરિશ્રમ કરવો પડ્યો છે, એવું સામાજિકને લાગતાં જ એમાંથી સ્વાભાવિકતા સરી પડે છે, ને તેટલે અંશે એના રસારવાદમાં ક્ષતિ આવે છે.

શ્લેષ અલંકાર

શ્લેષ શબ્દ 'શ્લિષ' ધાતુ પરથી આવ્યો છે. એના અર્થ 'બેગા થવું', 'બેટવું' એવો થાય છે. ત્યાં એક જ શબ્દમાં એકથી વધારે અર્થો બેગા થઈને એકબીજાને બેટ છે ત્યાં અલંકાર થાય છે.

આમ એક જ શબ્દમાંથી નિષ્પન્ન થતા વિવિધ અર્થના આશ્લેષમાં આ શ્લેષ રહેતો છે.

દરેક શબ્દ ડોઈ ખાસ અર્થના બોધ કરે છે. સામાન્ય રીતે પ્રત્યેક શબ્દનો એક જ અર્થ હોવો જોઈએ, પરંતુ અમુક કામ માટે નિયુક્ત કેટલા માણસ પાસે ઘણી વાર ખીજા કામ પણ કરાવવામાં આવે છે, તેમ એક જ અર્થ માટે નિર્માણેલા શબ્દ પાસે ખીજા અર્થોની નિષ્પત્તિ કરવાનું કાર્ય પણ કરાવવામાં આવે છે. વ્યવહારમાં જેમ એક જ કામ કરવા માટે આપણે ઘણા માણસો રાખીએ છીએ અને ખીજા તરફ એક જ માણસ પાસેથી અનેક કામ કરાવીએ છીએ, તે જ રીતે એક જ અર્થ બતાવવા માટે આપણે ઘણા શબ્દો બેગા કરીએ છીએ અને ખીજે પક્ષે એક જ શબ્દ પાસેથી એકથી વધારે અર્થ પણ કઢાવીએ છીએ. આથી ભાષાનો વેશવ અને શબ્દની શક્તિ બંનેની વૃદ્ધિ થાય છે. તે ઉપરાંત એથી ચમત્કૃતિ સધાતી ડોઈને એ રસનિષ્પત્તિમાં પણ ઉપકારક બને છે.

શબ્દૈઃ સ્વભાવાદેકાર્થૈઃ શ્લેષોડ્નેકાર્થવાચકમ્ । કુદરતી રીતે જ એક અર્થ ખતાવનારા શબ્દ વડે એકથી વધારે અર્થનો બોધ થાય ત્યારે અર્થ-શ્લેષ થાય છે. આ વ્યાખ્યામાં વિધનાય સ્વભાવાદેકાર્થૈઃ ‘કુદરતી રીતે જ એક અર્થ ખતાવનારા’ એ શબ્દો વડે અર્થશ્લેષ-શબ્દશ્લેષ શી રીતે જુદો પડે છે તે દર્શાવે છે.

અર્થશ્લેષમાં વર્ણ્ય વિષય માટે જે શબ્દો વપરાયા હોય છે તે એક જ અર્થ ખતાવનારા હોય છે, પણ એનો પ્રયોગ એવો ચાતુર્યપૂર્વક કરવામાં આવ્યો હોય છે કે વર્ણ્ય વિષય ઉપરાંત બીજા વિષયનો પણ એમાંથી બોધ થાય છે. આમાં એક શબ્દને બદલે એ જ અર્થ દર્શાવનાર બીજો શબ્દ મૂકીએ તો પણ વાધો આવતો નથી. દાખલા તરીકે—

પ્રવર્તયન્ ક્રિયા સાધ્વી મલિન્યં હરિતા હરન્ ।
મહતા ભૂયસા ક્ષીપ્તો ચિરાજતિ વિભાકરઃ ॥

પ્રેરતો સત્ક્રિયાઓને, દિશામેલ હઠાવતો,
દીપતો આ મહાતેજે વિરાજે છે વિભાકર

આ વિભાકરનું વર્ણન છે. વિભાકર એ રાજનું નામ છે. આ વર્ણન એ રાજને તેમ જ સૂર્યને બંનેને લાગુ પડે છે. બંને સત્ક્રિયાઓની પ્રેરણા કરે છે, બંને દિશાઓની મલિનતા હરે છે. (સૂર્ય પોતાના તેજ્યા, રાજા પોતાની કીર્તિના પ્રકાશથી) બંને બંને મહા પ્રતાપ વડે દીપે છે. અહીં ‘સત્ક્રિયા’ને બદલે ‘સારા કર્મો’, ‘મેલ’ને બદલે ‘સ્થામતા’ ‘તેજ’ને બદલે ‘પ્રકાશ’ એમ એ જ અર્થ દર્શાવનારા બીજા શબ્દો મૂકીએ, તો પણ આ વર્ણન આવી ને આવી જ રીતે રાજને તેમ જ સૂર્યને બંનેને લાગુ પડશે. એટલે આ ઉદાહરણ અર્થશ્લેષનું ગણી શકાય. આમાં એક વાધો લઈ શકાય. ‘વિભાકર’ રાજનું નામ છે. એને બદલે એ જ અર્થનો વાચક ‘પ્રભાકર’, ‘દિવાકર’ ‘સૂર્ય’ કે બીજો કોઈ શબ્દ મૂકીએ તો એ વર્ણન પછી કેવળ સૂર્યને લાગુ પડશે, ‘વિભાકર’ રાજને નહિ એને વર્ણન લાગુ પાડવું હોય તો પછી એનું નામ બદલવું પડશે. પણ કવિની ઇચ્છા મુજબ રાજા એમ પોતાનું નામ બદલવા દે તો એ રાજા શાનો? ‘વિભાકર’ એનો અર્થ સૂર્ય થાય છે અને તે ઉપરાંત એ રાજનું નામ પણ છે એટલે એમાં શબ્દશ્લેષ રહેલો છે, અર્થશ્લેષ નહિ. આથી આ ઉદાહરણ કેવળ અર્થશ્લેષનું નહિ, પણ શબ્દશ્લેષ તથા અર્થશ્લેષના સંમિશ્રણનું કદી શકાય.

મમ્મટે 'કાવ્યપ્રકાશ' મા અર્થશ્લેષતુ' સ્વરૂપ સમગ્રવર્તા કહે છે, અર્થશ્લેષસ્ય તુ સ વિપયા યત્ દ્વન્દ્વપરિવર્તનંડપિ ન શ્લેષત્વચક્ષતા । શબ્દમા દેશ્ય કરવા છતાં જ્યાં શ્લેષ નષ્ટ થતો નથી તે અર્થશ્લેષનો વિષય છે. સારી તબિય તમાજો મનુષ્ય ઋતુમા દેશ્વર થતા છતાં પણ અવાગ્ય જાળવી શકે છે, પરંતુ નળજી તબિયતવાળા મનુષ્યનું સ્વાગ્ય ઋતુમા જરા પણ ફેરફાર થતા લઘી પડે છે, તેમ અર્થશ્લેષ શબ્દના ફેરફારને સ્વચ્છતાપૂર્વક સહન કરી શકે છે, શબ્દશ્લેષ શબ્દનો ફેરફાર સહન કરી શકતો નથી એ અલત નળજો પડી જાય છે ને ઘણી વાર તો મરી પણ જાય છે. (આ વાક્ય પણ અર્થશ્લેષના ઉદાહરણ તરીકે ગણી શકાય એવું છે.) મમ્મટે અર્થશ્લેષનું ઉદાહરણ આપ્યું છે .

સ્ત્રાકેનોન્નતિમાયાતિ સ્ત્રોકેનાવાત્યધોગતિમ્ ।

બહા મુસદ્દશી જૃતિસ્તુસ્ત્રાકોટે ચત્સ્ય ચ ॥

(જગમા ઉત્તિ પામે, જરા માટે અધોગતિ,

નાજવા તણા પલ્લા અને દષ્ટ પુરુષ એ ।)

શબ્દશ્લેષના પાછા ત્રણ પ્રકાર મમ્મટે, મિથુનાથ આદિ આલકારિશએ ગણ્યાં છે : સલગ શ્લેષ, અલગ શ્લેષ ને ઉલ્લપ શ્લેષ

અલગ શ્લેષમા શબ્દના અંગોને છૂટા પાડવા પડતા નથી, પણ એ મૂળ શબ્દ જ એકથી વધારે અર્થનો વાચક હોય છે સમગ્ર શ્લેષમા તે શબ્દના અંગોને છૂટા પાડવા પડે છે, એને તોડવો પડે છે, અને એ રીતે બીજો અર્થ નીપજાવવો પડે છે શબ્દને એમના એમ અખડિત રહેવા દઈએ તો એમાંથી બીજો અર્થ નીકળી શકતો નથી ઉલ્લપ શ્લેષમા આ બંને પ્રકારનું મિથુણ ચક્ર હોય છે એમાં ટેટનાક શબ્દોને તોડીને તેમાંથી બીજા અર્થ કઢાવવા પડે છે ને ટેટનાક શબ્દ એમના એમ રાખવા છતાં એમાંથી બીજા અર્થ નીકળે છે

ત્રીજા અલગ શ્લેષ કે સલગ શ્લેષના ઉદાહરણો બહુ વાકા જોરામાં આવે છે મોટા ભાગના શબ્દશ્લેષો ઉભય શ્લેષના જ હોય છે.

અલગ શબ્દશ્લેષનું ઉદાહરણ

મુચ્ચતિ મુચ્ચતિ કોપ મ્મચતિ ચ મજ્જતિ પ્રક્રમ્મમરિગ્મ ।

દગોરિત્ત્વજ્ઞ

ત્વજ્ઞતિ

ક્ષમામાનુ ॥

(હોડતા હોડતા કોપ, કપતા કપતા અરિ,

દમ્ભીર વીરનું અડ્ડા તજ્જતા તજ્જતા ક્ષમા)

અહીં ગીર પુરુષ હમ્મીરના ખર્જની અને એના દુસ્મનની ક્રિયાઓ એક સરખી થાય છે એમ સ્વેચ્છા દ્વારા વર્ણવેલ છે. હમ્મીરનું ખર્જ કાપ છોડે છે, એટલે એના દુસ્મનો પણ કાપ છોડે છે એમા પહેલા 'કાપ'નો અર્થ 'આન' લેવાનો છે ને બીજાનો 'ખર્જનો'. હમ્મીરનું ખર્જ કાપે છે, અર્થાત્ હાલના લાગે છે એટલે એના દુસ્મનો પણ કાપે છે, અર્થાત્ ક્રૂરતા માટે છે અને એ ખર્જ જ્યાં ક્ષમાનો ત્યાં કરે છે, ત્યારે એના દુસ્મન પણ ક્ષમાનો, અર્થાત્ પૃથ્વીનો ત્યાગ કરી જાન છે આ શબ્દસ્વરૂપનું ઉદાહરણ છે, કાઠણ કે 'કાપ' 'પ્રક્રમ' અને 'ક્ષમા' આ ત્રણ શબ્દો ત્રિવિધ અર્થાત્ એકથી વધારે અર્થ દર્શાવનારા છે અને તેમ જોઈએ એ જ અર્થ દર્શાવનારા બીજા શબ્દ મૂક્યા હોય તો તેમથી આ બંને અર્થો નીકળી શકે નહિ આ અલંગ શબ્દસ્વેચ્છા છે, કાઠણ કે એમાના ત્રણ ત્રિવિધ શબ્દો અખડ રહે છે, બીજો અર્થ કાઠના માટે એને તોડવા પડતા નથી

તેમથી એક નહિ, બે નહિ, પણ ત્રણ અર્થો નીકળી શકે અને સલંગ, અલંગ ને ઉલય સ્વેચ્છા એ ત્રણેના ઉદાહરણ તરીકે આવી શકે એવું એક નાનું વાક્ય 'હર્ષચરિત'મા આવે છે સ્વેચ્છા ત્રિસ્વેચ્છા પોતાના વચનમાંથી જોણે કદાપિ યના દીધા નથી એના બાણ ભટનું એ વચન છે જુના રીમા બાણની આખરે રખડેન તરીકે હતી રાત્ર આગળ એ રિપે ફરિયાદ પણ આવી હતી- ગળાએ એને દરમારમા બોનાઓ એ દરમારમા આવીને બેઠા ગળાએ પોતે જોણે એને ઝોળાઓ ન હોય તેમ, એ ॥ તરફ આગળી ડગીને પૂછ્યું, કોણ મુજંગ । (આ ભુજંગ અર્થાત્ રખડેલ-ઈન્દ્રિય-કોણ છે ?) બાણના મુખમાંથી તરત જ જવાબ નીકળી પડ્યો, કા મે મુજંગતા (મારી શી ભુજંગતા-રખડેનપણું છે ?) આ ન વમાયા તણ અર્થો નીકળી શકે છે રાત્રાએ એને 'ભુજંગ' (રખડેન) કહ્યો એટલે એણે પૂછ્યું, કા (શુ) મે (માર) મુજંગતા (રખડેનપણું) છે ? આ તદ્દન વ્વામાવિક અર્થ છે બીજો અર્થ કા (કથી મ (માર) મુજંગતા (હાથમા-માથમા આવી) છે ? અર્થાત્ કશી સ્થાને મારા ભુજંગાશમા જોઈકે આવું કહ્યું હો ? રીતે અર્થ, કામે (કામદેવમા) મુજંગતા (રખડેનપણું) છે-ઈન્દ્રિયપણ કામદેવમા છે, એમા મારો શો વાજ ? આમા આ છે'નો અર્થ તે અમગ સ્વેચ્છા ઉદાહરણ સમો છે, બીજો સલંગ સ્વેચ્છા દાખનો છે. એમા કામે ના કા (કથી) ને મે (મારા) એમ બે લાગ બતાવવા પડે છે ને મુજંગતામા પણ મુજ (હાથમા) ને ગતા (આવેલી) એવા બે ખડ કરવા પડે છે આમ બે ત્રિવિધ શબ્દોને તોડવા પડે છે. પહેલો, ઉલય સ્વેચ્છા ઉદાહરણ છે. એમા કામે શબ્દના કા (શી) ને મે (મારી) એમ બે ખડ પાડવા પડે છે, એટલા પૂરતા એ સલંગ સ્વેચ્છા છે ને

ખીન્ને શબ્દ મુજંગતા (રખડેવપાણું) અર્થાત્ ગદે છે, એટલે એ અલંગશ્લેષ છે. આમ એમાં સલંગ ને અલંગ બંને શ્લેષ હોવાથી એ ઉલ્લેખનું ઉદાહરણ બને છે.

સલંગ શ્લેષનો એક ખીન્ને દાખલો લઈએ,

जनस्थाने ध्रान्त कनकमृगतृष्णाकुलतया
वन्यो वैदेहीति प्रतिपदमुदधप्रणपितम् ।
कृतालवभर्तुर्वदनपरिपाटीपुरचना
मयाप्त रामत्व कुशलवसुता न रविगता ।

આતુ બરાબર ગુજરાતી ભાષાતર કરવું અશક્ય છે એક ભાષાનો શબ્દ-શ્લેષ અન્ય ભાષામાં આણવો ગદુધા અશક્ય નહિ તો અત્યંત મુશ્કેલ હોય છે. પરંતુ મરકૃત ને ગુજરાતીમાં ઘણા સમાન શબ્દો હોવાથી સામાન્ય રીતે એ મુશ્કેલી બહુ નડતી નથી. પણ અહીં તો ગુજરાતી ભાષામાં કદી ન વપરાના હોય તેવા કેટલાક શબ્દો વાપર્યા વિના આ અલંકાર લાવી શકાય એમ છેજ નહિ આમાં કવિ કહે છે કે હું રામ બ-યો પણ મને સીતા ન મળી-થી રીતે તે શ્લેષ દ્વારા એ સમજાવે છે. રામ કનકમૃગ-તૃષ્ણાથી (અર્થાત્ સુવર્ણમૃગને મેળવવાની ઉત્કંઠાથી) આકુળ થઈ ને જનસ્થાનમાં લામ્યા હતા, તેમ હું પણ જનસ્થાનમાં કનકમૃગતૃષ્ણાથી (કનક-સોના-માટેની મૃગતૃષ્ણા-મિથ્યા આશાથી) આકુળ થઈ ને જનસ્થાનમાં -લોકાની વસતિમાં રખાઓ છું. દરેક પગલે આખામાં આતુ આણી રામે 'વૈદેહી' (હે સીતા) એ પ્રલાપનો ઉદગાર કાઢ્યો હતો. મે પણ પ્રત્યેક ડગલે આંખમાં આસુ આણી વૈ (ખરેખર) દેહિ (આપો) (દાન આપો) એવી પ્રલાપવાણી કાઢી હતી. લોકાના લતા ગવણના વદન પર રામે બાણની રચના કરી હતી. મે પણ કાલતા એટલે નહારા માલિકના વદનની પરિપાટી પર 'અલ' એટલે મૂળ રચના (વાચના-પ્રશામદ) કરી છે. આમ હું રામપણને પામ્યો છું. પણ મને 'કુશલવસુતા' મળી નહિ. રામ પહે 'કુશલવસુતા' એટલે કુશ તથા લવને જન્મ આપનારી સીતા અને આ કવિને પહે 'કુશલવસુતા' એટલે 'કુશલ-વસુતા' કુશળ રીતે વસ્તુ-અર્થાત્ ધન-હોવાપણું. એટલે કે હું સહેલાઈથી પૈસા મેળવી શક્યો નહિ. આ શબ્દશ્લેષ છે એ તો સ્પષ્ટજ છે. શ્લેષને ખાતર એમાં શબ્દો તોડવા પડે છે એટલે એ સલંગ શબ્દશ્લેષ છે. 'કનકમૃગતૃષ્ણા' એ શબ્દમાં રામના અર્થમાં 'મૃગ' 'કનક'ની પાછળ દોડે છે, 'કનકમૃગ'ની 'તૃષ્ણા' એમ લેવું પડે છે. કવિને પહે 'મૃગ' 'તૃષ્ણા'ની આગળ નોંધાય છે.

એમાં ‘કનક’ની ‘મૃગતૃષ્ણા’ એમ અર્થ ઘટાવવો પડે છે ખીજી પ ક્રિતિમાં ‘વૈદેહી’ શબ્દ છે ત્યાં રામના સમયમાં આખો વૈદેહી શબ્દ લેવાનો છે, પણ કવિને પક્ષે જતા એ ‘વૈદેહી’નો દેહ ‘વૈ’ ને ‘દેહી’ એમ બે ભાગમાં ખડિત બને છે ત્રીજી પ ક્રિતિમાં આવતા ‘કૃતાલકાલર્ણુઃ’ એ શબ્દને રામ પક્ષે ‘કૃતા’ ને ‘લકાલર્ણુ’ એમ બે શબ્દ તરીકે વાચવાનો છે, અને કવિના સમયમાં એ ‘કૃતા’ ‘અલ’ ને ‘કાલર્ણુઃ’ એમ ત્રિખંડી બને છે છેલ્લી ચીટીમાંના ‘કુશલવસુતા’ રામ પક્ષે ‘કુશ’ ‘લવ’ ને ‘સુતા’ એ ત્રણ શબ્દોના બનેલો હોય તે રીતે લેવાનો છે, જે કવિને પક્ષે ‘કુશલ’ અને ‘વસુતા’ એમ બે શબ્દોના બનેલો હોય એમ ગણવાનો છે

ફેટલીક વાગે કોઈક શાસ્ત્રનો પાગિલાધિક શબ્દ સામાન્ય વ્યવહારમાં જરા જુદા અર્થમાં વપરાતો હોય, તો એ શબ્દનો એ બંને અર્થમાં પ્રયોગ કરીને સ્ત્રોપાલકાર દ્વારા જો વિ અમરકૃતિ સાધે છે દા ત —

નપુલ્કમિતિ જ્ઞાન્વા પ્રિયાયૈ પ્રેપિત મનઃ ।

તન્તુ તત્રૈવ રમત હતાં પાણિનિના વચ્ચ ॥

(નપુલ્ક ગણી પ્રેપુ મનને મે પ્રિયા કને,

વસી ત્યાં જ પજુ એ તો, માર્યો વ્યાકરણે મને)

અહીં વ્યાકરણમાં પાણિનિએ ‘મન’ની જે જાતિ ગણાવી છે તેને રૂઢ અર્થમાં ઘટાવી કવિએ સ્ત્રોપાલકાર સાધ્યો છે

અહ ચ તા ચ રાનેન્દ્ર લોકનાથાવુમાવપિ ।

બહુમાહિરહ રાજન્ ધક્કીતત્પુરુષો મવાન્ ॥

(આપણે મેહિ રાનેન્દ્ર, લોકનાથ ખરા, છતાં

ખજીનીહિ હુ છુ રાજન્, તુ તત્પુરુષ ધક્કીનો)

રાજા ને કવિ બંને ‘લોકનાથ’ છે પણ કવિને પક્ષે ‘લોકનાથ’ એ બહુનીહિ સમાસ તરીકે લેવાનો છે અને રાજાને પક્ષે એને ધક્કી તત્પુરુષ તરીકે ઘટાવવાનો છે ‘લોકનાથ’ બહુનીહિ તરીકે લેતા ‘લોકો જે નાથ જેના’ અર્થાત્ ‘લોકોનો દામ’ એવો થાય છે અને ધક્કી તત્પુરુષ તરીકે એનો અર્થ ‘લોકોનો નાથ’ એટલે રાજા એમ થાય છે અહીં વ્યાકરણની પરિભાષા દ્વારા કવિએ ભિન્નક ને રાજાને સ્ત્રોપ રૂઢ એમ જાણાએ આપ્યા છે

‘મેય પોતે અવત ન અલ માર છે, એટલુ જ નહિ પરંતુ ઉપમા, ઉત્પ્રેક્ષા, પન્નિખ્યા, વિરોધાભાસ, યમક આદિ બીજા ઘણા અવતારોના મૂળમાં પણ એ રહેલો હોય છે. એ લિન્ન લિન્ન અનકારોનું ચત્તકારત્વ મેયને જ અધીન હોય છે આમ છતાં મેય ગૌણ ધ્યાને હોવાથી એવી રચનાને મેયના ઉદાહરણ તરીકે નહિ, પરંતુ ઉપમા આદિના ઉદાહરણ તરીકે ગણવામાં આવે છે

સુવર્ણલ કૃતા કન્યા હેમાન્કગર્જિતા ।

સા કન્યા વિધવા જાતા ગૃહે રાદિતિ તત્વતિ ॥

(સુવર્ણે ગોલતી કન્યા, હેમાન્કકારથી લીણી

વિધવા બની એ કન્યા, રહે છે ઘરમાં પતિ ।)

આ વિરોધાભાસનો દાખરો છે સુવર્ણથી ગોલતી અને છતાં એનાના ધરણી વિનાની એવી કન્યા વિધવા થઈ અને ઘરમાં એનો પતિ રહે છે ! એ શી રીતે બને ? આ દેખીતા વિરોધનો-વિરોધના આભાસનો પરિહાર મેય વડે કરી શકાય છે સુવર્ણે એટલે સાગ વર્ણથી ગોલતી પરંતુ હેમના એટલે સોનાના ધરણી વિનાની કન્યા વિધવા એટલે વિશેષ કથો છે ધવ-પતિ-નેણે એવી બની, અર્થાત્ પહેલા પતિનો ત્યાગ કરી એણે બીજો પતિ કથો અને ઘરમાં એનો પ્રથમ પતિ રહે છે

શુભરાતીમાં પણ શબ્દાનકારનાં ગોખીન દક્ષપતરામના કાવ્યોમાં આ બધા જ પ્રકારના મેયના ઉદાહરણો મળી આવે છે ‘ગોરી શુભવતી ગાય છે’ એમ કહીને એમણે રાજદરબારમાં નૃત્ય કરતી વારાગનાનું વર્ણન કર્યું છે તે ગાયને પણ બરાબર લાગુ પડે છે, અને વારાગનાનું વર્ણન ન કરવાનો પોતાનો નિશ્ચય જાણવાય અને સાથે સાથે નૃત્ય કરતી વારાગનાનું વર્ણન રાગની આદ્યા અનુસાર થએલુ લાગે એવા હેતુથી એમણે એવું સ્પષ્ટ વર્ણન કર્યું છે એ અર્થમેયનો સુદર નમૂનો છે ‘દીવાનથી દરબારમાં ધોર અધાર થાય’ એ સંલગ્ન શબ્દમેયનો દાખરો છે ‘દીવાનને લીધે દરબારમાં અધાર છે’ એમ જાણી દીવાનને કે દીવાનના સગાને ખોટું લાગે તો તેને મહી શકાય કે લાઈ અમે કહેવા માગીએ છીએ કે ‘દીવા નથી (તેથી) દરબારમાં ધોર અધાર થાય છે’

મલગ શબ્દમેયમનક યમકનુ એક ઉદાહરણ રોષકે પુરતકમાં ઘણું
‘ પર વાચવામાં આવ્યું હતું એના લેખનું નામ યાદ નથી, પણ પન્નિ
આ પ્રમાણે હતી

આકળી જોયને કેવી આજની રજની પ્રિયા !

આ કળી જો અને કેવી આજ નીરજની પ્રિયા !

ન તે લીટીમાં શબ્દો એના એ જ છે પણ તોડવા-મોડવાની યુક્તિથી એક લીટીમાંથી આખી ખીણ લીટી નવો જ અર્થ દર્શાવનારી નીપજાવી છે 'જોયનથી' થી 'આકળી' થએલી 'આજની' 'રજની' ને ખીણ લીટીમાં આ જ ની-જની (કમનની) આ કળી જો ધ્રુવી જની એમ કહીને બેસાડી દીધી છે !

શ્લેષ એ માત્ર શબ્દની રમત છે અને રસનિષ્પત્તિના કાર્યમાં એ બહુ અગ્રે હિપકારક થઈ શકતો નથી. એનાથી કલા નહિ, પણ કસમનુ દર્શન થાય છે એમ કેટલાક કહે છે અને તે વાજખી પણ છે છતાં સાહિત્યમાં તેમ જ સસારમાં શબ્દાર્થ ને વ્યવહારની રમતમાં આશ્નેય, વિશ્નેય ને શ્લેષ બહુ આનંદપ્રદ બને છે એમ કહ્યું ક્યાં વિના ચાલે એમ નથી

રસમીમાંસાની પરિલાપા

આપણા સમગ્ર પ્રાચીન કાવ્યશાસ્ત્રની ચર્ચાવિચારણાનું મધ્યગિદ્ ગમ છે. રસ એ શુ છે, એની નિષ્પત્તિ શી રીતે થાય છે, એની મંકાન્તિ કેવી રીતે શક્ય બને છે, એની ચર્ચા આપણા પ્રાચીન આલકારિકાએ જોટલી કરી છે, તેટલી ભાગ્યે જ બીજા કોઈ વિષયની કરી હશે. આ હમ્મમાન જગતની પાછળ રહેલા એક માત્ર સત્ય ને પરમતત્ત્વને શાસ્ત્રમયોએ અનેક રીતે ઓળખાવ્યું છે. તેમાં એક શ્રુતિવચન એવું છે કે રસો વૈ સ્વઃ । એ પરમ તત્ત્વ તે રસ છે. આનંદધન રસ એ જ પરબ્રહ્મ છે અને આ બીજા બધા પ્રપંચ તે કેવળ એને લીલાવિગ્તા છે એ જ ગીતે કાવ્યશાસ્ત્રમાં પણ દ્વીદૈકમય-કેવળ આનંદસ્વરૂપ-એવા રસને જ પરમ તત્ત્વ માનવામાં આવ્યું છે. બીજું બધું આવે છે તે એના પરિપોષને અર્થે. સર્જક એની જ નિષ્પત્તિ કરે છે, અભિનેતાઓ એની જ અભિન્યક્તિ કરે છે અને ભોક્તાઓ એને જ આગ્રવાદ કરે છે.

આ રસશાસ્ત્રના આઘટ્ટા ભરતમુનિ ગણાય છે અને તેમને રસેયો 'નાટ્યશાસ્ત્ર' નો મૂળ પ્રમાણભૂત લેખવામાં આવે છે. 'વિલાસ. અનુભવ અને વ્યભિચારીના સયોગથી રસની નિષ્પત્તિ થાય છે' એ ભરતના સૂત્ર ઉપર રસસિદ્ધાન્તની આખી ધમારત ચાલુવામાં આવી છે. આપણા પ્રાચીન આલકારિકાએ ધ્વનિ ગીતે એ સિદ્ધાન્તની ચર્ચા કરી છે, પણ બહુધા એમણે ભરતમુનિના વચનને જ પ્રમાણ તરીકે સ્વીકારી લીધું છે. રચાયેલાવ, વિલાસ, અનુભવ, સાર્વિકમાવ અને રસ, એનાં નામો ને સખ્યા જે ભરતે ગણાવ્યા છે તે જ બહુધા માન્ય રહ્યા છે. જે કે કેટલાક આલકારિકાએ પોતપોતાના મન પ્રમાણે એમાં ફેરફાર મૂક્યા છે ખરા. ભરતે ગણાવેના આઠ રસો ને આઠ રચાયેલાવોમાં પ્રથમ સાત ઉમેરાઈ નવમાં રસ તરીકે આવે છે. પાછળથી સાત ઉપરાત વાતલસ્ય તથા ભક્તિ પણ રસ તરીકે આવે છે. 'સરસ્તીક દાભરુ' માં

* શ્રી વિણય* બહુઆર્થનું "સાદિય-મીમાંસા"ની પ્રસ્તાવના

બોજ લરતે ગણાવેના આઠ, અને નવમા શાત ઉપરાત ખીજ પ્રેયાન, ઉદાત્ત અને ઉદ્ધત નામના રસો પણ ગણાવે છે. આમ એ લરતની આઠ મખ્યાને બારની બનાવે છે, તો ગજ્જ હરિપાલ એનાથી પણ આગળ જઈને, પૂર્વપરિચિત નવ રસો ઉપરાત બ્રાહ્મ, વાત્મ્ય, મહોગ અને વિપ્રલલ નામના નીન રસો ઉમેરીને તેરની સખ્યાએ પહોંચે છે રસો વધે તેમ તેના સ્થાયી પણ વધે એ તો દેખીતુ જ છે, પણ એક રસના જુદાજુદા આલંકારિકાએ જુદા જુદા સ્થાયી ભાવ પણ ગણાવ્યા છે. શાત રસનો સ્થાયી કાક શમને ગણાવે છે તો ખીજે સમ્યક્જ્ઞાનને. ખીજે વળી નિર્વેદને ગણાવે છે એકને મતે સર્વચિત્તવૃત્તિપ્રશમ એ શાતનો સ્થાયી છે, તો ખીજે ઉત્સાહને એનો સ્થાયી માને છે કેટલાકને મતે જુગુપ્સા તો અન્યને મતે રતિ એનો સ્થાયી બને છે એક બાજુ આમ રસ અને સ્થાયી ભાવોની મખ્યા વધતી જતી જોનામા આવે છે તો ખીજી તરફ બધા રસોનો સમન્વય, એમનું એકીકરણ અથવા અમુક એક જ રસમા ખીજ સર્વ એનો અતર્લાન ઢરવાનો પ્રયત્ન પણ દેખાય છે 'કરુણ એ જ એ-રસ છે, ખીજ બધા એના નિવર્તો છે' એ ભવજીતિનું જીવનચત્ર છે, પણ કેટલાક કાવ્યમીમાંસકોનું પણ એને સમર્થન મળ્યું છે શાત એ જ સાચો રસ છે, પરમ પુરુષાર્થ-મોક્ષ સાથે એને સબંધ છે અને બધી જ મનોવૃત્તિઓના આધાર સમે આત્મા એનો સ્થાયી છે તેથી એ પ્રકૃતિ છે, અને રતિ હાસ આદિ ભાવો એના વિકારો છે એમ અભિનનગુપ્તાદિ માને છે તો બોજ જેવા પ્રેમને અથવા શૃંગારને એ ધ્યાન આપે છે કવિ કર્ણપૂર પણ કહે છે કે પ્રેમ રસમા બધા જ રસો અતર્લાન પામે છે જેમ તરંગો સમુદ્રમાંથી ઊઠીને પાછા એમા જ શમે છે, તેમ પ્રેમગસમાંથી જ ખીજ રસો ઉદ્ભવે છે ને એમા જ વિધીન થાય છે. 'સાહિલ્યદપણ'ના આ વિશ્વનાથના પિતામહ નારાયણને સર્વન અદ્ભુત રસના દર્શન થાય છે એ કહે છે કે મનો સાર તે ચમત્કાર અને એ ચમત્કારના સાર તર્ક કે સર્વન અદ્ભુત દેખાય છે, અને અતે જેમ આપણા બધા દર્શનશાસ્ત્રો અધ્યાત્મપદ્યે વળે છે તેમ આ રમશાસ્ત્ર પણ એ માર્ગે જ વળે છે રસ એ રસ, એનું સ્વરૂપ એક અને અખડિત છે લગનાનરણ ચિત્ત એ જ રસ છે, એમ જગન્નાથ કહે છે તો ખીજ એક ટીકાકાર ભટ્ટ નગસિદ્ધ કહે છે, 'સ્થાયી આઠ જ છે એમ શા માટે માનવું ? એનામા જ સ્વાદાત્મકતા છે એમ જો કહેવામા આવે તો એનો જવાબ એ છે કે એ બધાનો જે સ્વાદાત્મકતા તે દૃઢરથ ને એક જ છે' કવિ કર્ણપૂર ગોવામી વધારે વિસ્તારથી ને ગૂઢતાથી એ જ વાત ગૂઢ કરે છે. જોગુણ ને તમોગુણથી અલિપ્ત એવા વિશુદ્ધ સત્ત્વગુણસંપન્ન ચિત્તનો આવાદક નામનો કાક અપૂર્વ ને વિશિષ્ટ ધર્મ છે એ જ સ્થાયી છે અને એ

હવે આપણા રસમીમાસકેએ જે વિલાવ, અનુલવ, ભાવ આદિ ગણ્યામાં છે તેનો આ દષ્ટિએ વિચાર કરવો જોઈએ

વિભાવ અને અનુભાવ વિષે કંઈ મુશ્કેલી પડે એમ નથી. વિભાવ એ પ્રકારના ગણ્યામાં છે: આલળન ને ઉદીપન આલળન વિલાવ એટલે જેના પ્રત્યે નાથક નાથિકા આદિ ભાવ અનુભાવે તે વ્યક્તિ, ભાવ માટેનું પાત્ર-આશ્રયસ્થાન. દાખલા તરીકે શકુન્તલા દુષ્યન્ત માટે અને દુષ્યન્ત શકુન્તલા માટેના આલળન વિલાવ ગણાય ઉદીપન વિલાવ એટલે જેને લીધે, જેના દર્શન થયેલું આદિથી અતરમા જાગેલા ભાવ ઉદીપ્ત થાય તે બાલ કાશ્વો દાખલા તરીકે શકુન્તલા માટેની દુષ્યન્તની રતિ ચન્દ્રદર્શનથી અથવા તો કોકિલના ગાનના શ્રવણથી વધારે પ્રદીપ્ત થાય છે, એમ કવિએ દર્શાવ્યું હોય તો ચન્દ્ર તથા કોકિલ ઉદીપન વિલાવ બને છે વિલાવ એટલે કાન્ધુ, વારણ, નિમિત્ત, હેતુ એ એના પર્વાયો છે એમ જાણે કહ્યું છે પરંતુ કાન્ધુ હોય ત્યાં વાર્થ થવું જ જોઈએ એવો સામાન્ય નિયમ આમાં લાગુ પાડી શકાય નહિ ધડાનું મારી ઉપાદાનગરબ અને કુભાર નિમિત્તકારણ છે, એવા અર્થમાં વિલાવ ભાવનું વારણ બની શકતું નથી માટી એ તો ધડાનું મૂળતરન જ છે ઘડો એ માત્ર એનો આકૃતિવિશેષ છે કુભાર ધડાની તરવણ, એના કયા માલ સમી માટીને વિશિષ્ટ આકાર આપનાર વ્યગિન છ માટી વગર ઘડો બની જ શકતો નથી, એટલું જ નહિ એ માટી મટી પણ નથી શકતો કુભાર માટીને હાથમાં લઈ અમુક સાધન દ્વારા એને આકાર ન આપે ત્યાં મુઘી એ ઘડો થઈ શકતો નથી પણ માટીના અભાવે ઘડો રહી શકતો નથી આ રીતે જોતા વિનાશને ભાનતાના ઉપાદાન કે નિમિત્તકારણ

તંત્ર રચાય છે તેનું નામ sentiment એવી વ્યાખ્યા મેકડુગલે આપી છે. કૌર્મિક વ્યક્તિ, વિચાર, 'અંગ કે આદર્શ' પ્રત્યે આપણે સુખદ અથવા દુઃખદ લાગણીઓ ધરાવીએ છીએ. એની આસપાસ અનેક પ્રકારના ભાવો ઉત્પન્ન થાય છે. સમય જતાં એ વિષે વણેના ભાવો વધુ ઘટ ને મુમગત થઈ દૃઢ થતા જાય છે. આ રીતે મકળાએલા ભાવો અન્યોન્ય સાથે જટિલ સ્વરૂપે વણાઈ જાય છે. ભાવોનો આ પકારનો સુસ્તિષ્ટ વણાટ, એનું વ્યવસ્થિત બંધારણ, એનું નામ sentiment. Sentiment માટે આપણી ભાષામાં કોઈ વિશિષ્ટ શબ્દ નથી પણ એ માટે ભાવના શબ્દનો અથોગ કેટલીક વાર કરવામાં આવે છે.

ભાવ અને ભાવના (emotion and sentiment) વચ્ચેનો ભેદ ધ્યાનમાં રાખવા જેવો છે. અમુક વિષયના સાન્નિધ્યમાં (અથવા કોઈક વાર એની ગેરહાજરીમાં પણ) ઉદ્ભવેલા વિચારને કારણે ઉત્પન્ન થતો માનસિક તેમ જ શારીરિક વિકાર એટલે ભાવ એનો અનુભવ તત્કાળ પૂરતો જ હોય છે. પરંતુ અમુક વિષય પ્રત્યેનું આખા ચિત્તનું વલણ તે ભાવના. એ ભાવ કરતા વધુ ચિરસ્થાયી હોય છે. લાગણી એ ક્ષણિક મનોવ્યાપાર છે તથા શરીરવ્યાપાર અને છે, પરંતુ ભાવના એ તો સમસ્ત મનના ઘડતરમાં એક અગરૂપ છે. એ મનુષ્યના ચાગિચ્છનો, એના સ્વભાવનો ઘટક અણખની જાય છે. ભાવ અને ભાવના વચ્ચેનો ફરક એ કોઈક બાળા દોરી ફૂદે અને અનેક બાળા બેગી મળીને ગરબો ગાતા ગોઠૂ ચૂંચે તેના જેવો છે. એક જ દોગડી વડે કોઈક બાળા ફૂદતી હોય તેને ભાવ માથે સરખાવી શકાય, અને અનેક બાળાઓ બેગી મળી જુદા જુદા રંગવાળી અનેક દોરીઓ હાથમાં લઈ ગરબો ગાતી જાય, ફૂદતી જાય અને તે સાથે એ વિલિખ રંગનાળી દોરીઓ, એકબીજા સાથે વણાતી જાય અને અતે એ વણાએલી દોરીઓની એક સુસ્તિષ્ટ આકૃતિ બની રહે તેને ભાવના સાથે મરખાવી શકાય.

રતિ, લક્ષિતા, પ્રેમ એ ભાવ છે; દેશપ્રેમ કે દેશલક્ષિતા એ ભાવના છે. દેશ પ્રત્યેની આસક્તિ કે મમતાની સાથે બીજા અનેક ભાવો યુધાર્થ-વણાર્થને દેશલક્ષિતાની ભાવના સુસ્તિષ્ટ આકાર ધાગ્યું કરે છે.

લાગણી, ભાવ, ભાવના આદિ વિષે પાશ્ચાત્ય માનસશાસ્ત્રીઓમાં પણ મતભેદ છે, પણ એ સાથે આપણે મંબંધ નથી. એ ભાવ, ભાવના વગેરે વચ્ચે જે મુખ્ય ભેદ છે તે જ જાણવો આપણે માટે બમ છે.

જ રસ છે આનંદ એનો ધર્મ હોઈ એનું હંમેશ 'ઐક્યમય' હોય છે, એમાં વિવિધતા સહનતી નથી. રતિ આદિ ભાવો એ ઉપાધિઓ છે અને ઉપાધિભેદને લીધે જુદામણું દેખાય છે. જે ભેદ છે તે ઉપાધિઓમાં છે, રમના આનંદરૂપ રૂપમાં નહિ.

ભગતે તેમ જ એની પછીના બધા કાવ્યમીમાસકોએ મુખ્યત્વે મર્જાને નહિ, પણ ભોક્તાને જ દષ્ટિમાં રાખીને બધી ચર્ચા કરી છે, અને તેમાંથી સાહિત્યના અન્ય પ્રકારો કરતા નાટકને જ એમણે ખાસ લક્ષમાં રાખ્યું છે. લેખકે સર્જેલા પાત્રોના ભાવ આદિ નટોમાં સી ગીતે સકાત થાય છે ને નટો જે અભિનય કરે છે તે પૃથ્વી સામાજિક રસાન્વાદ સી ગીતે કરી શકે છે, તેની ચર્ચા ખૂબ જ વિગતગતી અને બહુ જ ગ્રીણવટથી કરનામાં આવી છે અલગત, ભરતે લખ્યું છે નાટ્યનું શાસ્ત્ર, પરંતુ આપણુ આખું રસશાસ્ત્ર એક રીતે જોતાં એ નાટ્યશાસ્ત્રના આધારે જ ગ્યાયું છે. એટલે એમાં નાટ્ય મિત્રામના ઇતર સાહિત્યપ્રકારો માટે અનાનસ્યક એવી ચર્ચા પણ સારા પ્રમાણમાં થએલી જોવામાં આવે છે. આને લીધે રસના પ્રકાર તથા ભાવોનું વર્ગીકરણ ધર્માવાર જોટલી તર્કશુદ્ધ દષ્ટિએ થવું જોઈ એ તેનું ચર્ચણું દેખાતું નથી. જુદાજુદા રસોના પ્રકાર એક જ ધારણે કરનામાં નથી આવ્યા, એટલું જ નહિ કેટલીકવાર એક જ રસના પ્રકાર જુદા જુદા ધોરણે કરેલા જોવામાં આવે છે શૂંગારના સંભોગને વિષ્ણુના એવા પ્રકાર અવસ્થાવાચક છે, તે ઉપરાંત 'સમનકાગ' નામના નાટ્ય પ્રકારનું વર્ણન કરતા ભરતે જુદા જ ધોરણે શૂંગારના નવું પ્રકાર ખીજ પડુ ગણાવ્યા છે ધર્મશૂંગાર, અર્થશૂંગાર ને કામશૂંગાર. ભેળે વળી ચાર પ્રકારનો શૂંગાર વર્ણવ્યો છે અને તેનો ચાર નામકો સાથે મળે પંચ ધર્મો છે કરુણના પ્રકાર શાપ, મૃત્યુ આદિ કારણ અનુસાર પાંચમાં આવ્યા છે. હાન્યના પ્રકાર ગિમત હસિન ઉપહમિન, વિહસિત આદિ એ રસના ભોક્તાઓની એવા અથવા તેા એ રમના રમણ સદમ પ્રમાણના આધારે કરવામાં આવ્યા છે વીરના દાનવીર, ધર્મવીર સુહૃદીગ એવા ભેદ દર્શાવ્યા છે આ ઉપરાંત નાટકની દષ્ટિથી શૂંગાર, હાન્ય ને ગૈરના વાચિક, નેપથ્ય ને ક્રિયા એના પ્રકારો પણ વર્ણવ્યા છે માતૃયુગે બધા જ રસોના વાચિક રસ, નેપથ્ય રસ અને સ્વાભાવિક રસ એમ ભાગ પાયા છે કોને રસ ગણવા ને કોને સ્વાભાસ ગણવા એનો નિર્ણય પણ શાસ્ત્રશુદ્ધ દષ્ટિથી નહીં પણ સામાજિક નીતિભાવના અથવા તત્કાલીન કવિસમયને અવલગ કરવામાં આવ્યો હોય એમ લાગે છે પશુપક્ષીની ગતિ એ રસ નહીં, પણ સ્વાભાસમાં પરિણમે એમ કહેવામાં આવ્યું છે તે માત્ર રતિ પૂરતું નથી, પણ

પણ બધા ભાવ પરત્વે સાચું છે એમ માનીએ તો એ નિયમના ઘણા અપવાદ કરવા પડે. પશુપક્ષીના ભાવ અલગ રથૂલ સ્વરૂપના હોય છે અને તેથી એ રસોદીપક ન બની શકે એમ કદાચ કહી શકાય. પરંતુ માનવેતર પ્રાણીના ભાવ વિલાવાદિ કેટલીયે વાર રસનાં કારણ બને છે, એ વિષે મંદેહ નથી. પોતાના ખાલકનું મૃત્યુ યથા પૃથ્વી એક જ રચને જૂખ્યા તરચ્યા બેસી રહી પ્રાણુત્યાગ કરનાર, સ્વામી પ્રત્યે અદ્ભુત ભક્તિ દાખવનાર જ્ઞાન વિષેનું કાવ્ય, જોકે લંડનની White Fang નામની જ્ઞાન વિષયક નવલકથા, શ્રી. ચૂનીલાલ મડિયાની વાર્તા-‘કમાઉ દોકરો’ એ સૌને, ઉપયુક્ત રસાલાસના નિયમ નિરપવાદ માન્ય રાખીએ તો, સાહિત્યના પ્રદેશમાથી દેશવટો દેવો પડે.

આપણી ભાષામા રવ. રમણભાઈ નીકલંક, રવ. રામનારાયણ પાઠક, પ્રા. વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી, પ્રા. ડોલરરાય માંકડ, શ્રી. રામપ્રસાદ બક્ષી આદિના અપવાદો બાદ કરતાં, આ રસસિદ્ધાંતની સ્વતંત્ર દૃષ્ટિએ ચર્ચા ખુબ જ ઓછી થયેલી જોવામાં આવે છે. મરાઠી ભેમ જ બંગાળીમાં એવી ચર્ચા સારા પ્રમાણમાં થયેલી છે ઉપરાંત કેટલાક આત્યંત વિદ્વાનોએ રસ અને અલંકાર વિષે જોડો અભ્યાસ કરીને, એમના અભ્યાસનાં ફળ સમાગ્ર અથો તથા લેખો અંગ્રેજીમાં પણ લખ્યા છે.

પ્રસ્તુત પુસ્તકના લેખકે લખ્યું છે કે આપણા પ્રાચીન આલંકારિકો “એમના સમયમાં આધુનિક માનસશાસ્ત્રસંમત પરીક્ષણ પદ્ધતિની મદદથી, માનવચિત્તની વિલિન્ન મનોવૃત્તિઓનું અક્ષમ પરિમાપ, એની ગતિ અને સ્વરૂપ નક્કી કરી શક્યા નહોતા. દુર્ગમ રસતત્ત્વની ગવેષણાના સ્તુરધાર પંથે એમનું એકમાત્ર આલંબન હતું: આત્મસમીક્ષણશક્તિની તીક્ષ્ણતા. એના ઉપર જ બધા આધાર રાખીને એઓ આગળ વધ્યા હતા. એમની આ પ્રાચીન રીતિની સાથે આધુનિક માનસશાસ્ત્રની ગોઠો અને ગવેષણાપદ્ધતિનો સંયોગ સાધી શકાય, તો રસતત્ત્વની એક આધુનિક રેચિસંગત ભૂમિકા રચવાનું શક્ય બની રહે.”

આવા, માનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ, આપણા પ્રાચીન આલંકારિકોએ કરેલી રસમીમાંસાની સમીક્ષા કરવાના, કેટલાક પ્રયત્નો થયા છે. મરાઠીમાં પ્રા. દ. કે. ડેગર, પ્રા. ગ. શી. જોગ, પ્રા. કે. પાં. કુવકર્ણી, ડૉ. વાટવે, ડૉ. રા. શં. વાળિંએ આદિએ આવા પ્રયત્ન કર્યા છે. બનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટીના ડૉ. રાકેશ ગુપ્તાએ તો એ પર આખો ગ્રંથ અંગ્રેજીમાં લખીને તલસ્પર્શી મીમાંસા કરી છે આમ જનાં, આધુનિક માનસશાસ્ત્રના સંદર્ભમાં આપણા પ્રાણીન આલંકાર-

ગિકાએ રસ, લાન આદિની જે ચર્ચા કરી છે તેને મતોપકારની ગતિ ધગવરી એ બહુ મુશ્કેલ લાગે છે sensation, perception, impulse, feeling, emotion, sentiment આદિ શબ્દો અમુક અર્થમાં જ વપરાય છે એ બધાને એકબીજાથી અવચ્છેદ કરી શકાય એ રીતે એમની વ્યાખ્યા કરવામાં આવી છે આપણે ત્યાં રસસાચના પ્રયોના પણ સવેન, સવેદ, વાસના, ચિદ્વૃત્તિ-આવેગ, લાન સ્થાયી લાવ, સંચારી લાન, ભાવના, રસ, અને શુભશતી શબ્દ ઉમેરીએ તો લાગણી આદિ શબ્દો છે, પરંતુ તે સર્વ શાસ્ત્રપ્રયોગમાં પણ, અમુક એક જ અર્થમાં વપરાયા છે, એમ નથી. એટલે પાત્રાત્ય માનમતાન્તરમાં અમુક અર્થો નિર્ધારવા માટે વપરાતા શબ્દોનો પર્યાય મસ્કૃત કે શુભાતીમાંથી શોધવો એ બહુ ઠિન બની ગય છે Feeling, emotion અને sentiment આ ત્રણ શબ્દો રસસાચના વિવિધમાં ઉપયોગમાં લઈ શકાય એવા છે I feeling શબ્દ બહુ વિશાળ અને વ્યાપક અર્થમાં વપરાય છે આપણે એને માટે તાગણી શબ્દનો પ્રયોગ કરી શકીએ કોઈ પણ પ્રધારના માનસિક અનુભવને દર્શાવવા માટે એ શબ્દ પ્રયોજી શકાય એમ કો રાક્ષસ શુભા કહે છે અને લાવામાં જા રીતે એના પ્રયોગ થાય જ છે એમ એ પેતાના મતવ્યના મમથનમાં જણાવે છે પ્રો જેમ્સ તો લાગણીમાં સવેદન (sensation) અને નિચા (thought)નો પણ સમાવેશ કરના હોય એમ લાગે છે અગ્રેજીમાં I feel thoughtની જેમ, શુભગતીમાં ‘મને એક વિચાર લાગે છે’ એમ મહી ન શકાય એ સાચું, પરંતુ I feel thought ‘મને લાગે છે’ એમ વાક્યરચના કરી, પછી એ વિચાર કયા પ્રકારનો છે તે દર્શાવવામાં કોઈ પ્રધારનો વાધો આવતો નથી I feel that his is mad (મને લાગે છે કે એ ગડિ છે) એવી વાક્યરચના અગ્રેજી તેમ જ શુભગતીમાં કેવળ વ્યાભાવિક લાગે છે

Emotion એટલે ‘લાન’ એ માનસિક લાગણી ઉપગત થતી શારીરિક-વિક્રિયા પણ દર્શાવે છે. કોઈ પણ વસ્તુ, પ્રસંગ કે વ્યક્તિને કારણે આત્મોભ થતા જે લાગણી ઉદ્ભવ થાય છે તે, અને એ લાગણીને પરિણામે થતા શારીરિક ફેરફાર એ બનેલા એમાં સમાવેશ થાય છે લાગણીમાં ફેવળ માનસિક અનુભવ હોય છે. લાવમાં એ મનોવ્યાપાર ઉપરાંત શારીરિક પ્રગિણામ પણ આવે છે લાવ એટલે લાગણીની ઉત્તેજના એ રીતે એનો અનુભવ કરનારને એનું લાન થાય છે ઉપરાંત શરીરવિક્રિયા—એ રીતે એના બેનારને એનું લાન થાય છે

અમુક પદાર્થને કે દ્રમા રાખીને તેની આસપાસ લાવેનું જે વ્યવસ્થિત

તંત્ર રચાય છે તેનું નામ sentiment એવી વ્યાખ્યા મેકડૂગલે આપી છે. કેઈક વ્યક્તિ, વિચાર, 'પ્રગંગ કે આદર્શ પ્રત્યે આપણે, સુખદ અથવા દુઃખદ લાગણીઓ ધગવીએ છીએ. એની આસપાસ અનેક પ્રકારના ભાવો ઉત્પન્ન થાય છે. સમય જતાં એ વિષે વણેલા ભાવો વધુ ઘટ ને મુગંગત થઈ દદ થતા જાય છે. આ રીતે મંકળાએલા ભાવો અન્યોન્ય સાથે જટિલ સ્વરૂપે વણાઈ જાય છે. ભાવોનો આ પ્રકારનો સુશ્લિષ્ટ વણાટ, એનું વ્યવસ્થિત બંધારણ, એનું નામ sentiment. Sentiment માટે આપણી ભાષામાં કેઈ વિશિષ્ટ શબ્દ નથી પણ એ માટે ભાવના શબ્દનો પ્રયોગ કેટલીક વાર કરવામાં આવે છે.

ભાવ અને ભાવના (emotion and sentiment) વચ્ચેનો ભેદ ધ્યાનમાં રાખવા જેવો છે. અમુક વિષયના સાન્નિધ્યમાં (અથવા કેઈક વાર એની ગેરહાજરીમાં પણ) હૃદીય થયેલા વિચારને કારણે ઉત્પન્ન થતો માનસિક તેમ જ શારીરિક વિકાર એટલે ભાવ એનો અનુભવ તરકાળ પૂરતો જ હોય છે, પરંતુ અમુક વિષય પ્રત્યેનું આખા ચિત્તનું વલણ તે ભાવના. એ ભાવ કરતા વધુ ચિરસ્થાયી હોય છે. લાગણી એ ક્ષણિક મનોવ્યાપાર છે તથા શરીરવ્યાપાર બને છે, પરંતુ ભાવના એ તો સમસ્ત મનના ધડતરમાં એક અગરૂપ છે. એ મનુષ્યના આશિચ્છનો, એના ગ્વલાવનો ઘટક ગણ બની જાય છે. ભાવ અને ભાવના વચ્ચેનો ફરક એ કેઈક બાળા દોરી ફૂટે અને અનેક બાળા બેગી મળીને ગરબો ગાતાં ગોઠી ગૂંથે તેના જેવો છે. એક જ દોરડી વડે કેઈક બાળા ફૂટતી હોય તેને ભાવ સાથે સરખાવી શકાય, અને અનેક બાળાઓ બેગી મળી જુદા જુદા રંગવાળી અનેક દોરીઓ હાથમાં લઈ ગરબો ગાતી જાય, ફૂટતી જાય અને તે સાથે એ વિભિન્ન રંગવાળી દોરીઓ, એકબીજા સાથે વણાતી જાય અને અંતે એ વણાએલી દોરીઓની એક સુશ્લિષ્ટ આકૃતિ બની ગ્ડે તેને ભાવના સાથે સરખાવી શકાય.

રતિ, ભક્તિ, પ્રેમ એ ભાવ છે; દેશપ્રેમ કે દેશભક્તિ એ ભાવના છે. દેશ પ્રત્યેની આસક્તિ કે મમતાની સાથે બીજા અનેક ભાવો ગુચાઈ-વણાઈને દેશભક્તિની ભાવના સુશ્લિષ્ટ આકાર ધારણ કરે છે.

લાગણી, ભાવ, ભાવના આદિ વિષે પાશ્ચાત્ય માનસશાસ્ત્રીઓમાં પણ મતભેદ છે, પણ એ સાથે આપણે મંત્રાંધ નથી. એ ભાવ, ભાવના વગેરે વચ્ચે જે મુખ્ય ભેદ છે તે જ અણુવે આપણે માટે બસ છે.

હવે આપણા રસમીમાંસક્રોએ જે વિલાવ, અનુભવ, ભાવ આદિ ગણાવ્યા છે તેનો આ દષ્ટિએ વિચાર કરવો જોઈએ.

વિભાવ અને અનુભાવ વિષે કંઈ ચુસ્કેલી પડે એમ નથી. વિભાવ એ પ્રકારના ગણાવ્યા છે; આલંબન ને ઉદીપન. આલંબન વિલાવ એટલે જેના પ્રત્યે નાચક નાચિકા આદિ ભાવ અનુભાવે તે વ્યક્તિ, ભાવ મારેનું પાત્ર-આશ્રયસ્થાન. દાખલા તરીકે શકુન્તલા દુષ્યન્ત મારે અને દુષ્યન્ત શકુન્તલા મારેના આલંબન વિલાવ ગણાય. ઉદીપન વિલાવ એટલે જેને લીધે, જેનાં દર્શન શ્રવણ આદિથી અંતરમાં જાગેલા ભાવ ઉદીપ્ત થાય તે બાલ કારણો. દાખલા તરીકે શકુન્તલા મારેની દુષ્યન્તની રતિ ચન્દ્રદક્ષિનથી અથવા તે કોકિલના ગાનના શ્રવણથી વધારે પ્રદીપ્ત થાય છે, એમ કવિએ દર્શાવ્યું હોય ત્યાં ચન્દ્ર તથા કોકિલ ઉદીપન વિલાવ બને છે. વિલાવ એટલે કારણ, કારણ, નિમિત્ત, હેતુ એ એના પદાર્થો છે એમ ભરતે કહ્યું છે. પરંતુ કારણ હોય ત્યાં કાર્ય થયું જ જોઈએ એવો સામાન્ય નિયમ આમાં લાગુ પાડી શકાય નહિ. ધડાનું માટી ઉપાદાનકારણ અને કુભાર નિમિત્તકારણ છે, એવા અર્થમાં વિલાવ ભાવનું કારણ બની શકતું નથી. માટી એ તો ધડાનું જૂથતરત્ત જ છે. ધડો એ માત્ર એનો આકૃતિવિશેષ છે. કુંભાર ધડાની તરત્તજૂથ, એનાં કયા માલ સમી માટીને વિશિષ્ટ આકાર આપનાર વ્યક્તિ છે. માટી વગર ધડો બની જ શકતો નથી, એટલું જ નહિ એ માટી મટી પણ નથી શકતો. કુંભાર માટીને હાથમાં લઈ અમુક સાધન દ્વારા એને આકાર ન આપે ત્યાં સુધી એ ધડો થઈ શકતો નથી. પણ માટીના અભાવે ધડો રહી શકતો નથી. આ રીતે જેતાં, વિભાવને ભાવનાના ઉપાદાન કે નિમિત્તકારણ તરીકે ગણાવી શકાય નહિ. વિલાવના પૂર્વે જ ભાવ તો ઉત્પન્ન થએલો હોય છે, વિલાવ એને. અગ્નિધવન કરે તેમ, માત્ર પ્રજ્વલિત કરે છે. એને આપણે *उत्पन्नता उत्पन्न* અથવા *उत्पन्नता* કહી શકીએ એ ભાવને ઉત્પન્ન કરતું નથી, ફક્ત ઉત્પન્ન થએલા ભાવને વધુ ઉત્ક્રેષ્ટ છે, એટલું જ નહિ, જ્યાં ભાવસંચયન થયું જ ન હોય ત્યાં એ કંઈ પણ કરી શકતું નથી. ઉપરાંત, એકનો વિલાવ અન્યનો વિભાવ ન બની શકે. કાંઈવાર એક જ વિલાવ બે જુદી જુદી વ્યક્તિના સંબંધમાં એકબીજાથી વિરુદ્ધ એવું પરિણામ પણ આણે. દાખલા તરીકે પંખો નાખવાથી ઢંડો પડેલો અગ્નિ ૧૫૫ થાય, પણ તપેલો માણસ ઢંડો થાય. ચન્દ્રદક્ષિને નાચકનો નાચિકા બે પ્રણય વધુ સતેજ થાય, પણ એના મિત્ર વિદ્યુતને કંઈ ન થાય. નકોર્વાઈયામાં પુરુરવાને ચન્દ્ર જોઈને ઉર્વશી વાદ આવે છે; પણ એના.

મિત્ર વિદ્વષકને લાડુ યાદ આવે છે. પુરુરવા એને ટાણો મારતાં કહે છે, કે ખાઉધરાને હંમેશ ખાતાની વસ્તુ જ યાદ આવે. વિદ્વષક જરા વધારે હોશિયાર હોત તો સામે જનાળ આપી શકતે કે સ્ત્રીલોકતને હંમેશાં સ્ત્રીના જ વિચાર આવે. આમ વિલાવ એ ખાવોદીપનનું બાહ્ય કારણ છે, છતાં એનું સાચું કારણ તો પાત્રના પોતાનામાં જ રહેલું છે. અને આથી કેટલીક વાર બાહ્ય કારણ ન હોવા છતાં, કેવળ સ્મૃતિ કે પુનઃ પ્રત્યક્ષ દ્વારા પણ ભાવનું ઉદ્દીપન થાય છે કેટલીક વાર આપણાં આલંકારિકોએ ન ગણાવેલા અને કવિએ પોતે ન વર્ણવેલા એવાં કેટલાક કારણો પણ ઉદ્દીપનવિલાવ બની શકે છે. મધુર કંઠથી બવાએલી કવિતા વિશાળ સમુદાયની હાજરીમાં આલણની વેળા જેટલી સરસ લાગે છે, તેટલી એકલાં વાચતી વેળા લાગતી નથી. મુશાયરા ને કવિસંમેલનોમાં હાવભાવ ને છટાપૂર્વક વાંચવામાં આવતા બહુ જ મામાન્ય ટક્કાના કાવ્યોને, એના કરતા ઘણું ઉત્તમ પણ નીરસ રીતે વંચાતા કાવ્યો કરતા સલાજનો ઘણી વધારે દાદ આપે છે. પ્રસંગ અને વાતાવરણ પણ ઘણીવાર ઉદ્દીપક વિલાવ બંધા બની શકે છે. અમુક દિવસમાં આવતા ગીતો અને એ દિવસ જેતી વેળા બહુ રોચક લાગ્યા હતા. પાછળથી રેકોર્ડ પર એ જ ગીતો સંલગ્નવામાં આવ્યા ત્યારે અને એમાં કંઈ દમ ન લાગ્યો. સામાજિકોનો પ્રતિભાવ (response) પણ, નાટક લજવાનાર અભિનેતા, પોતાના કાવ્ય વાચી મંલનાવનાર કવિ કે લાપણ કગતા વક્તાને માટે ઉદ્દીપન વિલાવ જેવો બની શકે છે. શ્રોતાઓ તરફથી બગાળ દાદ મળે તો તો એઓ ખીસે છે શ્રોતાઓ કંઈ પણ દાદ આપ્યા વિના પગણે સાલણવું પડતું હોય એવા ભાવથી એસી રહે તો એ ગિથિલ બની જાય છે.

પાત્રો ને ભાવનો અનુભવ કરતા હોય છે તેનું પ્રદણ સામાજિકો, એ ભાવની ને અસર એમના પર થઈ હોય છે, અથવા થઈ છે એમ એ અભિનય દ્વારા દર્શાવે છે તે પૈનથી કરી શકે છે અનુભાવ એટલે ને લક્ષણો કે ચિહ્નો દ્વારા ભાવની અભિવ્યક્તિ થાય છે તે શારીરિક લાવભાવ, ચેષ્ટા વગેરે. નાટકમાં આ અનુભાવનું ઘણું મદત્ત છે. પાત્રના મનમાં શું ચાલી રહ્યું છે તેની સમજણ એનાં જી જ પડી શકે છે રોગ એ થયો છે તે વેધ એના ચિન્હો-symptoms પરથી પાંખી શકે છે, તેમ આ અનુભાવ પણ એક રીતે મનોભાવના શારીરિક ચિન્હો છે. ભાવ એ પ્રત્યક્ષ રીતે દર્શિવગમ્ય બનતો નથી, પણ એ મુચક ચિન્હો વડે અનુગ્રેષ બને છે. મને ક્રોધ થયો છે એમ કાઠ કહે અને એ મોરો અવાજ ન કાઢે, એનું મોઢું ને આંખ લાલ ન થઈ જાય, એનો શ્વાસ-શ્વાસ જેમાં ન આવવા માટે, એ

આવું કંઈ જ ન કરે તો આપણે એને ક્રોધ થયો છે એમ કદાપિ ન માનીએ. એથી ઊંચતું મોટું મોટું અવાજે ઘાંટો પાડે, આંખો કાઢે, એના મુખ પર રતાશ તરી આવે ને છતાં કહે કે હું કંઈ ખીજવાંથો નથી તો આપણે એ કબૂલ ન જ કરીએ.

આ અનુભાવની સાથે સાથે ભરતે વર્ણવેલા અને એની પછીના બધા આત્મકારિકોએ માન્ય રાખેલા સાત્ત્વિક ભાવ યાદ કરવા જોવા છે. એ આઠ છે : રનભ, સ્વેદ, રોમાચ, સ્વરભંગ, વૈષર્ધ, વેપથુ, અશ્રુ અને પ્રસય, આને અનુભાવ ન કહેતાં ભાવ શા માટે કહ્યા છે તે સમજવું મુશ્કેલ છે. ખરી રીતે જોતા એ આક્રમણ એક પણ ભાવ નથી, પણ ભાવને કારણે ઉત્પન્ન થતી શારીરિક વિક્રિયા છે. આનો ખુલાસો એમ કરવામાં આવ્યો છે કે બીજા બધા અનુભાવો તે તે ભાવનો ખરેખર અનુભવ કર્યા વગર પણ નટ દાખવી શકે. પરંતુ આ સાત્ત્વિક ભાવ માટે તો એને પાત્રગત ભાવ સાથે તદ્દીન થવું જ પડે. દાખલા તરીકે નટના મનમાં શોકનો ભાવ જન્યૂત ન થાય તો એને આંસુ આવી ન શકે, શોકનાં ઇતર ચિહ્નો એ મનમાં ખરેખર દુઃખી થયા વિના દર્શાવી શકે. ભરતે સત્ત્વ એ મનોવિકાર છે, અને તે મનની સમાહિત સ્થિતિમાંથી અર્થાત્ નટના મનની પાત્રગત ભાવની સાથે તદ્દાકાર સ્થિતિ થાય ભારે ઉત્પન્ન થાય છે એમ કહ્યું છે તે આટલા માટે જ. બધા અનુભાવ નટ ધારે ત્યારે દર્શાવી શકે છે. એ એને અધીન છે. પણ સાત્ત્વિક ભાવ પાત્રગત ભાવ સાથે તન્મયતા સંધાતાં આપોઆપ પ્રગટ થાય છે. અર્થાત્ બીજા અનુભાવ Voluntary reactions (નટને અધીન) છે. સાત્ત્વિક ભાવ involuntary reactions (નટને અધીન રહીને પણ સ્વયંમેય ઉત્પન્ન થનારા) છે સ્વરભંગ, વેપથુ અને અશ્રુ પણ કુશળ નટનટી પૂર્ણ રીતે પાત્રગત ભાવ સાથે તન્મય થયા વિના દર્શાવી શકે છે, અને બીજી રીતે જોતાં બીજા અનુભાવો માટે પણ નટને પાત્રગત ભાવને કંઈક અંશે પોતાનો બનાવવો પડે છે. એમ છતાં, ઉપર્યુક્ત ખુલાસાને સાચો માનીએ તોયજી, એ પ્રશ્ન તો બાકી રહે જ છે કે એ આઠને બીજા અનુભાવોથી જુદા દર્શાવવા દતા તો સાત્ત્વિક અનુભાવ કહેવા દતા, પણ એને ભાવ તરીકે શા માટે ગણાવ્યા છે?

ભરતે આઠ સ્થાયી ભાવો ને તેતરીસ વ્યભિચારી અથવા સંચારી ભાવો ગણ્યા છે. એ રતિ, શોક, દાસ આદિ આઠ સ્થાયી ભાવોને emotion તરીકે ગણ્યાં વાંધો નથી. પણ જે તેતરીસ વ્યભિચારી ભાવો એજ ગણાવ્યા છે : ક્રોધ એક વર્ગમાં મૂકી ચક્રાય એમ નથી. એમાં ગ્લાનિ, મદ, દૈન્ય, વિવાદ,

તર્ક, મતિ, વ્યાધિ, અપરમાર, ઉન્માદ, મરણ, શંકા, ત્રાસ, ગર્વ, ગ્રીડા, અમૂઘા, સ્મૃતિ, નિર્વેદ, ચિંતા, આદિમા કેટલાક શંકા, ત્રાસ, વિષાદ, હર્ષ, નિર્વેદ, ચિંતા ગ્રીડા જેવા લાવોને પ્રાથમિક તેમ જ સંમિશ્ર લાવો છે, તો અપવ્રતા, આવેગ જેવા લાવની તીવ્રતા દર્શાવનાર impulses-આવેગો પણ છે. માનસિક જ્ઞાનાવસ્થાનાં મૂલ્યક મતિ, તર્ક અને સ્મૃતિને તેમ જ શારીરિક અવસ્થાનાં મૂલ્યક શ્રમ, આલસ્ય, જડતા, નિદ્રા, ઉન્માદ, મરણ, વ્યાધિ આદિને પણ વ્યભિચારી લાવોમાં ગ્યાન આપવામાં આવ્યું છે.

પરંતુ આમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી. રસશાસ્ત્ર એ કંઈ માનસ-શાસ્ત્રનો અંશ નથી. માનસશાસ્ત્રના ધોરણે જધાનું વર્ગીકરણ થઈ શકે એવું જ એમા આવતું જોઈએ એવો નિયમ કરી શકાય નહિ. ભરતે લાવની અદર રસનિપ્પત્તિ અને આસ્વાદના ગ્રહણ માટેની જધી જ સામગ્રી સમાવી દીધી છે. જે કોઈ પણ રમની નિપ્પત્તિમાં કે રમના નિવેદનમા ઉપકારક થઈ શકે, એવી જધી જ વસ્તુઓ, માનસિક ભાવો, શારીરિક વિકારો, મનોધર્મો આદિ સર્વનો એણે લાવમા સમાવેશ કર્યો છે. માનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ એ સર્વનો જુદા જુદા વર્ગમાં સમાવેશ કરી શકાય, પરંતુ એવા કોઈ કારણે ભરતે કે ત્યાર પછીના આલંકારિકે એના જુદા વર્ગો પાડી જુદું નામકરણ કર્યું નથી.

પરંતુ આ સર્વના કલશસ્થાને વિરાજતો રસ એને ક્યાં ને કેમ ઘટાવવો એ જાણ કપડું છે. ગ્યાયી લાવ અને માત્ર ગ્યાયી લાવ જ રસ બની શકે છે. વિલાવ, અનુભાવ, વ્યભિચારી લાવ આદિથી પરિપોષ પામેલા સ્થાયી તે જ રસ એમ પણ કહ્યું છે. એટલે પરિપૂર્ણ ઋષિતિએ પહોંચેલાં સ્થાયી તે જ રસ એમ જો માનીએ, તો રસનિપ્પત્તિ પાત્ર કે પાત્રની ભૂમિકા ભજવનાર નટમા થાય છે એમ માનવું પડે કારણ કે રતિ આદિ સ્થાયી લાવનું સંચાલન પાત્રમાં કે નટમાં થાય છે, સામાજિકતા નહિ. કદાચ પાત્ર કે નટના લાવના અનુમાનને કારણે, તત્સદૃશ લાવ સામાજિકતા ચિત્રમા થયું ઉત્પન્ન થાય છે એમ માનીએ તો પણ એ સ્થાયી લાવ વિલાવ ને અનુભાવથી પરિપુષ્ટ તો નથી જ થતો. એટલે એ રસરૂપ પામી શકે નહીં. રસ એ કયો પદાર્થ છે એવો પ્રશ્ન કરી ભરતે જવાબ આપ્યો છે: આત્માઘાતને કારણે-આસ્વાદ કરી શકાય છે માટે-એ રસ છે. રસ એ આત્માઘાત દોષ તો રમનો આસ્વાદ પાત્ર કે નટ કરતા નથી, એ આસ્વાદ તો સામાજિકતા જ કરે છે અને પાત્ર કે નટનો ગ્યાયી લાવ તે જ હમેશાં સામાજિકનો સ્થાયી હોતો નથી. દાખલા તરીકે વિદ્યુતની ચોંટાઓ તથા ઉકિતઓ વડે સામાજિકતા દારવનો અનુભવ કરે છે, ત્યારે એમનો ગ્યાયી ભાવ

હાસ છે એમ કહી શકાય પણ વિદ્યપદનો કે વિચિત્ર યનિચિતિમા આવી પડનાર ને એ રીતે સામાજિકના હાથનું આવબન બનનાર પાત્ર કે નટમા હાસનો ગ્રાથી ભાવ ઉત્પન્ન થતો નથી એ તો દૈન્ય, લય, મૂખતા આદિની ચોષ્ટા કરતો હોય છે એ જ પ્રમાણે રોડ કે વીર દાખવનારા પાત્રો નેધ કે ઉત્સાહના સ્થાથી બાવનું દર્શન કરાવના હોય છે, ત્યારે સામાજિકોમા પણ કોઇ ઉત્સાહનો જ સચાર થાય છે એમ માનવું મુશ્કેલ લાગે છે આમાજિકોનું 'તન્મયીભવન' અમુક અંશે જરૂર થાય છે પણ તે પ્રત્યેક પાત્ર સાથે નહિ, જેમની રચેલી સૃષ્ટિ સાથે, તેમ જ સ્વભાવ અને પરિસ્થિતિને કારણે પ્રધાનભાવ પામતા પાત્રો સાથે

ખીછ રીતે જોતા, જે જે પાત્ર જે જે ગ્રાહી ભાવ દર્શાવે તે તે ભાવનો અનુભવ સામાજિકોને થાય છે એમ માનીએ, તો સાધુ ને ખવ પાત્ર પગલે સામાજિકો જે સિન્ન સિન્ન પ્રકારનો પ્રતિભાવ દાખવે છે તે શક્ય ન બને સીતા પ્રત્યે રતિભાવ દાખવનાર રામ પ્રત્યે સહભાવ ને સદાનુશ્રુતિની વૃત્તિ સામાજિકોને રહે છે, પરંતુ એવો જ ભાવ સીતા પ્રત્યે દાખવનાર રાવણ પ્રત્યે એમને તિરસ્કારનો ભાવ થાય છે એક પાત્રના મુખે મુખી ને એના દુઃખે દુઃખી થતા સામાજિકો, ખીજા પાત્રના નુખમા તિરસ્કાર ને દુઃખમા મતોષ કે આનંદ માનતા હોય છે એટલે સામાજિકોના ચિત્તમા તે તે પાત્રના તે તે ભાવો અથવા તો તત્સંદેશ ભાવો પણ હમેશા ઉત્પન્ન થતા નથી અલિનવચુરતે સહદયને માટે 'તન્મયીભવન' તે તે પાત્ર સાથે અથવા તેના ભાવ સાથે તદ્દીન યર્ષ રહેતું તેને અત્યંત આનંદશક ગણાવ્યું છે, પરંતુ સામાજિકો પાત્રાદિ સાથે અમુક અંશે તાદાત્મ્ય સાધે છે, અત્યંત 'આત્મતત્ત્વપૂર્ણ' રહે કે, છતાં માત્રી રીતે જોતા એ ભાવનું સંપૂર્ણ તાદાત્મ્ય તેનું નથી સામ્ય ધણી વાર હોય છ' ખરું, એ હમેશ હોય છ' એમનામા માત્રાત્કાર-રમ, પરિચિતો પ્રત્યે હોય છ' એવા પ્રકારની મનતાબુદ્ધિ. એ પાત્રો માટે એમના વર્તનને કારણે સામાજિકોના મનમા રાગદ્વેષની ભાવના પણ બધાય છે અને એ એકના જ બધાનું ગવા પછી એમનો એ પાત્રો પ્રત્યેનો ભાવ રાગદ્વેષ હાગ વ્યક્ત પણ થાય છે કેટલી વાર પ્રિય પાત્ર ગગમ્મિ પર આનંદ સામાજિકો ઊમળકાપૂર્વક તેને વધાવી લે છે અને અપ્રિય ખસ પાત્ર પ્રવેશ કરે છે, ત્યારે તેની સાથે તિરસ્કારના અવાજો કરે છે આ સિવાય જિજ્ઞાસા, કુલ્લવનો કે ઉત્કાંક્ષાનો ભાવ તો એમના મનમા સતત અજન ગહેતો જ હોય છે હવે શું થશે, અમુક કાર્ય થશે કે નહિ તે વિષેની આતુર ભાવે એમો પ્રતીક્ષા કરતા જ રહે છે આ બધા ભાવો ઉપગત કાવ્યશાસ્ત્રના

જ્ઞાતા રસિક સામાજિકનાં મનમાં વિવેચનાત્મક બૌદ્ધિક વ્યાપાર પણ ચાલતો હોય છે. કવિની રચના કેવી છે, અભિનેતાઓનો અભિનય યોગ્ય છે કે નહિ આદિનો વિચાર પણ કૃતિના ઉપભોગની સાથે સાથે જ એમના મનમાં ચાલતો હોય છે. એટલે સહૃદય, વિવેકી સામાજિક એક સાથે જ ભાવક ને વિવેચક બંને બનતા હોય છે. ડૉ. રાકેશ શુખાએ રસસ્વાદ સમયે અનુભવાતી છ પ્રકારની લાગણીઓ ગણાવી છે; Sympathetic feelings (સહભાવની લાગણીઓ), Antipathetic feelings (વિરોધ ભાવની લાગણીઓ), Recollectional or Reminiscent feelings (પુનઃ પ્રત્યયાત્મક અથવા સંસ્મરણાત્મક લાગણીઓ), feelings pertaining to curiosity (કુતૂહલ કે જિજ્ઞાસા સાથે જોડાયેલી લાગણીઓ), Reflectional feelings (ચિંતનાત્મક લાગણીઓ) અને Critical feelings (વિવેચનાત્મક લાગણીઓ).

સ્થાયી ભાવ અને રસ એક જ છે કે લિન્ન? એ એક જ હોય એમ ઘણાખરા આલંકારિકો ને અર્થશીલ પડિતો પણ માનતા હોય એમ જણાય છે. પરિપોષ પામેયો સ્થાયી ભાવ એ જ રસ છે એ મંતવ્ય મોટા ભાગના પડિતોનું છે, તો પછી સ્થાયી ભાવ રતિ અને એનો રસ તે શુભાર, સ્થાયી ભાવ હિતસાહ અને રસ તે વીર, સ્થાયી ભાવ હાસ અને એનો રસ તે હાસ્ય, સ્થાયી ભાવ શોક અને એનો રસ તે કરુણ, સ્થાયી ભાવ ક્રોધ અને એનો રસ તે રૌદ્ર, એમ સ્થાયી ભાવ અને એના જ પરિપુષ્ટ સ્વરૂપ રસનાં નામો જુદા જુદા શા માટે? સ્થાયી ભાવ સુશુભ દશામાં અણખીલના પડયા હોય છે તે વિલાપ, અનુભાવ, વ્યભિચાર ભાવ આદિના બળે પરિપોષ પામી પૂર્ણરૂપે ખીલે છે ત્યારે રસ કહેવાય છે. પરંતુ શુભાગની અણખીલેની કળા ખીલીને પ્રકુલ થઈ શુભાગનું ફૂલ બને છે ત્યારે તેનું નામ આપણે બદલી નાખના નવી. અથવા તો ગ્રામી રસ બને છે તે દૂધમાથી દહીં બને છે તેવો પરિણામી વિકાસ નથી?

રસ એ આસ્વાદ્ય છે અને ભોક્તા, -પાત્ર, નહ કે વેપક નહિ, પણ ભોક્તા જ-એનું આસ્વાદન કરે છે એમ આપણે માનીએ, તો ભોક્તાના એ રમાનુ બાવ ને પાત્ર અથવા નટના ગ્રામી ભાવના અનુભવમાં બહુ મહત્વનો ફરક પડે છે. કાવ્યગત પાત્રો કે નટોના ભાવ દમેશા ક્રિયા દ્વારા વ્યક્ત થાય છે, વિભાવ અને અનુભાવથી એ પુષ્ટ પામે છે એટલું જ નહીં, એ રીતે જ એનું મહાયુ યર્ષ શકે છે. એ બધા ભાવો ઇન્દ્રિયભોગ્ય છે, અમુક વિષય કે વિસિષ્ટ અકિતને અનુસરીને જ થયેલા હોય છે. ભાવની સંતૃપ્તિ consummation

હામ છે એમ કહી નકાચ પણ વિદ્યુત્ક્રોધ કે વિચિત્ર પરિસ્થિતિમાં આવી પડતાં ને એ રીતે સામાજિકના દાગ્યનું આનંદન બનનાં પાત્ર કે નરમ દાસનો સ્થાયી ભાવ ઉત્પન્ન થતો નથી એ તો દૈન્ય, લાચ, રૂપતા આદિની ચેષ્ટા ક્રમ્તો હોય છે એ જ પ્રમાણે ગૌર કે વીર દાખવનારા પાત્રો મેધ કે ઉત્સાહના સ્થાયી ભાવનું દર્શન કરાવના હોય છે, ત્યારે સામાજિકમાં પણ ક્રોધ ઉત્પાદનો જ સચાર થાય છે એમ માનવું મુશ્કેલ લાગે છે સામાજિકોણે 'તન્મયીભવન' અમુક અંગે જરૂર થાય છે પણ તે પ્રત્યેક પાત્ર સાથે નહિ લેખનની રચેની સૃષ્ટિ સાથે, નેમ જ સ્વલાન અને પરિસ્થિતિને કાલે પ્રધાનભાવ પામતા પાત્રો સાથે

ખીછ રીતે જોતા, જે જે પાત્ર જે જે ગ્થાથી ભાવ દર્શાવે તે તે ભાવનો અનુભવ સામાજિકને થાય છે એમ માનીએ, તો સાધુ ને ખવ પાત્ર પન્તવે સામાજિકો જે લિન્ન લિન્ન પ્રકારનો પ્રતિભાવ દાખવે છે તે શક્ય ન બને સીતા પ્રત્યે રતિભાવ દાખવનાર રામ પ્રત્યે સહભાવ ને સહાનુભૂતિની વૃત્તિ સામાજિકને રહે છે, પરંતુ એવો જ ભાવ સીતા પ્રત્યે દાખવનાર રાવણ પ્રત્યે એમને તિરસ્કારનો ભાવ થાય છે એક પાત્રના સુખે સુખી ને એના દુખે દુખી થતા સામાજિકો, ખીજ પાત્રના સુખમાં તિરસ્કાર ને દુઃખમાં મતોષ કે આનંદ માનતા હોય છે એટલે સામાજિકોના ચિત્તમાં તે તે પાત્રના તે તે ભાવો અથવા તો તત્સદૃશ ભાવો પણ હમેશા ઉત્પન્ન થતા નથી અલિનવચ્ચરે સહૃદયને માટે 'તન્મયીભવન' તે તે પાત્ર સાથે અથવા તેના ભાવ સાથે તદ્દનીય ધર્મ રહેતું તેને અસત આસ્થિક ગણા થુ છે, પરંતુ સામાજિકો પાત્રાદિ ગાયે અમુક અંગે તાદાત્મ્ય સાથે છે, અસત 'આત્મસમર્પણ' કરે છે, છતાં સાચી રીતે જોતા એ ભાવનું સંપર્ક તાદાત્મ્ય તેનું નથી સામ્ય ઘણી વાર હોય છે ખરું, એ હમેશ હોય છે એમનામાં *sympathy*-રસ, પરિમિતો પ્રત્યે હાય છે એના પ્રકારની મનભણુધિ. એ પાત્રો માટે એમના વર્તનને કાળે સામાજિકોના મનમાં રાગદ્વેષની ભાવના પણ બધાય છે અને એ એકાગ્ર બધા જ ગયા પછી એમનો એ પાત્રો પ્રત્યેનો ભાવ રાગદ્વેષ દ્વારા વ્યક્ત પણ થાય છે એટલી વાર પ્રિય પાત્ર રગભૂમિ પર આનંદ સામાજિકો ઊભળકાપૂર્વક તેને વધાવી લે છે અને અપ્રિય ખવ પાત્ર પ્રવેશ કરે છે, ત્યારે તેની સામે તિરસ્કારના અવાજો કરે છે આ સિવાય જિજ્ઞાસા, કુતૂહલનો કે ઉત્કંઠાનો ભાવ તો એમના મનમાં સતત જગૃત ગહેતો જ હોય છે હવે શુ થશે, અમુક કાર્ય થશે કે નહિ તે વિષેની આતુર ભાવે એઓ પ્રતીક્ષા કરતા જ રહે છે આ બધા ભાવો ઉપગત કાન્ધશાસ્ત્રના

જ્ઞાતા રસિક સામાજિકોનાં મનમાં વિવેચનાત્મક બૌદ્ધિક વ્યાપાર પણ ચાલતો હોય છે. કવિની રચના કેવી છે, અભિનેતાઓનો અભિનય યોગ્ય છે કે નહિ આદિનો વિચાર પણ કૃતિના ઉપબોગની સાથે સાથે જ એમના મનમાં ચાલતો હોય છે. એટલે સહૃદય, વિવેકી સામાજિકો એક સાથે જ ભાવક કે વિવેચક બંને બનતા હોય છે. ડૉ. રોકેશ ગુપ્તાએ રસાસ્વાદ સમયે અનુભવાતી છ પ્રકારની લાગણીઓ ગણાવી છે; Sympathetic feelings (સહભાવની લાગણીઓ), Antipathetic feelings (વિરોધ ભાવની લાગણીઓ), Recollectional or Reminiscent feelings (પુનઃ પ્રત્યયાત્મક અથવા સસ્મરણાત્મક લાગણીઓ), feelings pertaining to curiosity (કુતૂહલ કે જિજ્ઞાસા સાથે જોડાયેલી લાગણીઓ), Reflectional feelings (ચિંતનાત્મક લાગણીઓ) અને Critical feelings (વિવેચનાત્મક લાગણીઓ).

સ્થાયી ભાવ અને રસ એક જ છે કે ભિન્ન? એ એક જ હોય એમ ઘણાખરા આલંકારિકો ને અર્વાચીન પંડિતો પણ માનતા હોય એમ જણાય છે. પરિપોષ પામેલો સ્થાયી ભાવ એ જ રસ છે એ મંતવ્ય મોટા ભાગના પંડિતોનું છે, તો પછી સ્થાયી ભાવ રતિ અને એનો રસ તે શુભાર્થ, સ્થાયી ભાવ ઉત્સાહ અને રસ તે વીર, સ્થાયી ભાવ હાસ અને એનો રસ તે હાર્ય, સ્થાયી ભાવ શોક અને એનો રસ તે ક્રોધ, સ્થાયી ભાવ ક્રોધ અને એનો રસ તે રોદ, એમ સ્થાયી ભાવ અને એના જ પરિપુષ્ટ સ્વરૂપ રસનાં નામો જુદા જુદા શા માટે? સ્થાયી ભાવ સુપ્રત્ત દશામાં અશુભીલેખા પડ્યા હોય છે તે વિલાવ, અનુભાવ, વ્યભિચાર ભાવ આદિના બજે પરિપોષ પામી પૂર્ણરૂપે ખીલે છે ત્યારે રસ કહેવાય છે. પરંતુ શુભાત્મની અશુભીલેખી કળા ખીલીને પ્રકૃત ચર્ચ શુભાત્મનું ફૂલ બને છે ત્યારે તેનું નામ આપણે બદલી નાખના નવી. અથવા તો સ્થાયી રસ બને છે તે દ્વિમાથી દહીં બને છે તેવો પરિણામી વિકાર નથી?

રસ એ આસ્વાદ છે અને બોકના, -પાત્ર, નટ કે લેખક નહિ, પણ બોકના જ-એનું આસ્વાદન કરે છે એમ આપણે માનીએ, તો બોકનાના એ રમાનુ ભાવ ને પાત્ર અથવા નટના સ્થાયી ભાવના અનુભવમાં બહુ મહત્વનો ફરક રહ્યો છે. કાવ્યગત પાત્રો કે નટોના ભાવ હંમેશા ક્રિયા દ્વારા વ્યક્ત થાય છે, વિલાવ અને અનુભાવથી એ પ્રાપ્ત પામે છે એટલું જ નહીં, એ રીતે જ એનું મહત્ત્વ યર્થ થકે છે. એ બધા ભાવો ઇન્દ્રિયભોગ્ય છે, અમુક વિષય કે વિશિષ્ટ અંશિતને અનુલક્ષીને જ થયેલા હોય છે. ભાવની સંતૃપ્તિ consummation

એ એનું ઉદ્દિષ્ટ હોય છે. રસાનુભવ કરનાર સામાજિકને પહેલે આત્મ કથા હોય નથી. રતિનો અનુભવ કરનાર દુષ્યન્ત શકુન્તલા પ્રત્યે પોતાનો પ્રેમ ઉક્તિ, ઇગિત, ચેષ્ટા આદિ દ્વારા વ્યક્ત કરવા મથે છે અને શકુન્તલાને પ્રાપ્ત કરીને સંતોષ અનુભવે છે. પરંતુ શૂંગારના રસાનુભવની અનુભૂતિ કરનાર પ્રેક્ષકોને જે ભાવ થાય છે તે ઇન્દ્રિયભોગ્ય નહિ, પણ કલ્પનાભોગ્ય હોય છે, અને ભાવ પ્રદર્શન માટે ઉક્તિ, ઇગિત, ચેષ્ટા આદિનો આધાર લેવો નથી પડતો. કદાચ એ ઉક્તિ દ્વારા ભાવપ્રદર્શન કરવા પ્રેરાય છે તો તે જુદા જ પ્રકારનો ભાવ હોય છે. આલંકારિકોએ ગણાવેલા રસ સાથે એને સંબંધ હોતો નથી. એને કાવ્યાનુભવની અનુભૂતિ સિવાય ખીન્ને કોઈ ઉદ્દેશ હોતો નથી. પાત્ર કે નટ ભાવસંચાલન થતા અમુક અનુભાવો દ્વારા એને પ્રકટ કરે છે, અમુક વિવેચકે વ્યક્તિને લક્ષ્ય બનાવી અમુક ઉદ્દેશની સિદ્ધિ અર્થે એ સતત પ્રવૃત્તિ કરે છે. આમ પ્રવૃત્તિ એ પાત્ર કે નટનો સ્વભાવધર્મ બને છે, પરંતુ સામાજિકો સકલ પ્રવૃત્તિ (અર્થાત્ શારીરિક પ્રવૃત્તિ) નો પરિત્યાગ કરી, નિવૃત્તિપર બની પર નિવૃત્તિ (પરમ આનંદ) માણે છે. આમ, ભાવ (ગદ્યાથી કે સચારી) અને રસ વચ્ચે મહત્વનો ને તાર્ત્વિક ભેદ રહેલો છે.

ઉપર કહ્યું તેમ સ્થાયી ભાવ, વ્યભિચારી ભાવ, સાર્ત્વિક ભાવ, રસ, એ બધાનું માનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ વર્ગીકરણ કરવાનું સહેલું નથી. અને એવા પ્રયત્નો અત્યંત વિદ્વાનોએ કર્યા છે તેમની વચ્ચે ઐકમત્ય નથી. ડૉ. પી. એસ. શાસ્ત્રી સાર્ત્વિક ભાવને sensations અને સ્થાયી ભાવને instinctive tendencies માનતા હોય એમ લાગે છે. ડૉ. વાટ્સે વ્યભિચારી ભાવને emotions અને સ્થાયી ભાવને sentiment ગણાવે છે. પ્રો. જોન્સને સ્થાયી ભાવનું instinct સાથે અને રસનું emotions સાથે સામ્ય જણાય છે. ડૉ. વાળિએ સ્થાયી ભાવ અને રસ બંનેને emotions માને છે, અને વ્યભિચારીમા એ પ્રાથમિક, સાધિત, સંમિશ્ર ભાવો ઉપરાંત શારીરિક અવરથા અને ધાર્મિક મનોવરથા પણ સમાવેલા છે એમ જણાવે છે. હિંદી વિદ્વાન શુલાબરાય માને છે કે સહૃદય સંજ્ઞાનોના મનમા રસની અનુભૂતિને માટે પ્રાકૃત તેમજ નવીન ગરકાવ રહેલા છે અને એ ગરકાવ તે sentiment જેવા છે સહૃદય સંજ્ઞાનોના મનમા રહેતા હોય છે તે રસ નહિ, પણ રસના સ્થાયી ભાવના ગરકાવ હોય છે માનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ રસશાસ્ત્રની તલરેખાઓ ચર્ચા કરનાર ડૉ. રાજેશ શુખા ગદ્યાથી તેમજ સચારી ભાવમા ભેદ કરતા નથી. કહે છે કે પ્રત્યેક emotion અર્થાત્ ભાવના ત્રણ ઘટક અટો છે : એને

ઉદ્દીપ્ત કરનાર excitant cause, ભાવાનુભવ વખતનો મનોવિકાર psychic or mental affection અને શારીરિક ફેરફાર રચાયો અને સંચારી ભાવમય મનોવિકાર દર્શાવે છે. વિભાવ ઉદ્દીપક કારણ છે અને અનુભાવ તે expressions of emotions ભાવની અભિવ્યક્તિ છે. આ ત્રણે મળીને emotion થાય છે અને તે જ રસ.

આમ, વિદ્વાનોમાં પણ આ વિષયમાં મોટો મતભેદ પ્રવર્તે છે. રસની પ્રક્રિયા બહુ સંકુલ છે. એને માત્ર વ.સના (instinct), ભાવ (emotion) કે ભાવના (sentiment) તરીકે ગણાવવાથી ઘણી વસ્તુઓના ખુલાસા મળતા નથી. રસાનુભવકાલે પ્રેક્ષકો જે મનોવ્યાપાર અનુભવતા હોય છે, તેમાં સામાન્યમા સામાન્ય sensation (સંવેદન) અને feeling (લાગણી) થી માંડી ધ્યાન, સંસ્મૃતિ, પુનઃપ્રત્યય, તોલન, વિવેચન અને emotion (ભાવ) અને sentiment (ભાવના) સુધીના બધા વ્યાપારો આવી જાય છે. ઉત્સાહ, ગ્લાનિ, વિપાદ, શોક, દર્ષિ આદિ સામાન્ય ભાવો ઉપરાંત ત્રિય પાત્રો પ્રત્યે સમભાવજન્ય પ્રેમની ભાવના (Love sentiment) તથા ખલ પાત્રો પ્રત્યે વિરોધભાવજન્ય વિદ્વેષની ભાવના (Hate sentiment) નો પણ અનુભવ થાય છે. વચ્ચે વચ્ચે ચિંતા, હિંસા, ઔત્સુક્ય આદિ સંકુલ ભાવો પણ આવતા જાય છે, અને એ બધાને અંતે, આ સર્વનો મળીને આખી કૃતિને અતે હિંસલવતા આનંદનો એ ઉપભોગ કરે છે, અને આ ઉપભોગ તે જ રસાનુભવ. પરંતુ અહીં વિસ્તારથી આની ચર્ચા કરવાનો અવકાશ નથી. અહીં રસમીમાંસા સંબંધમાં કેટલાક વિચારણીય મુદ્દાઓ જ રજૂ કર્યા છે. એ ઉપરાંત રસાનુભવ ખરેખર આનંદાત્મક જ છે કે નહિ, રસસંક્રાંતિ માટે ભટ્ટ લોહલટ, શકુક, ભટ્ટ નાયક તથા અભિનવગુપ્તે પ્રતિપાદિત કરેલા લૌકિક કરતાં કોઈ જુદા એવા કોઈ અલૌકિક વ્યાપાર ખરેખર પ્રવર્તે છે કે એ પણ માત્ર લૌકિક વ્યાપાર જ છે— ઇલાદિ પ્રશ્નો પણ રસસિદ્ધાંત સાથે જ સંકળાએલા હોઈ એની પણ તલસ્પર્શી મીમાંસા થવી ઘટે છે. પરંતુ એ માટે તો એક જુદા જ રવતંત્ર ગ્રંથની જરૂર છે.

કોઈક કદાચ સમજશે એમ કહીને અહીં આપ્યા છે.' હાસ્ય ઉપર લખાયેલા ત્રણસો અથવા એણે યાદ આપી છે. અને એ બધા અંશકારો એકેકથી જુદા પડે છે. આ ઉપરથી નણાઈ આવશે કે હાસ્ય એ સામાન્ય વસ્તુ નથી, પણ બહુ જટિલ ને દુર્ગમ પ્રક્રિયા છે.

એ જ અંશકારે આ પુસ્તક રચ્યું તે વિષે પોતાના એક દિલસૂદ મિત્રને વાત કરી, ત્યારે થોડી વાર ઉદાસ મુખમુદ્રા કરીને એ મિત્ર અંશકારનાં સામું જોઈ ગયો ને પછી બોલ્યો, 'જેનામા જરા જોટલી પણ હાસ્યવૃત્તિ હોય તે હાસ્ય ઉપર લખવાની કદી હિંમત ન કરે.'

ત્યારે જ ખખર પડે છે. આપણે હસીએ છીએ, ત્યારે આપણને લાગે છે કે આપણે ફક્ત હસીએ જ છીએ. પણ વસ્તુતઃ એમ નથી. કેટલાક વિદ્વાનોને મતે આપણે હસીએ છીએ ત્યારે આપણી મોટાઈનો અનુભવ લઈએ છીએ, આપણી અહંવૃત્તિને મંતોપીએ છીએ, જેના સામું હસીએ છીએ તેને અંદરથી આપણે પોતે ન જાણીએ એમ કહેતા હોઈએ છીએ કે “મૂરખા” તું એ જ લાગે છે ! અછેલ વગરના, પામર, જેવકુદ જેવગા ! તારા જેવી મારી રિયતિ કરી ન થાય તું કેવો હસકો કે કેળાંની છાલ પરથી લપસી પડ્યો ! હું કેવો મોટો કે લપસ્યા વગર રિયર જીભો છું !” ખીજા વિદ્વાનોના અભિપ્રાય પ્રમાણે હસતી વેળા આપણે સામા મનુષ્યનો તિરસ્કાર કરીએ છીએ, આપણને ખખર હોય તેવાં બધાં વિશેષજ્ઞોથી નવાજીને સામા માણસનો સાદો, સીધો ને સર્વમાન્ય રીતે તિરસ્કાર કરવાને બદલે આપણે તેને લાજિગત ને અપમાનિત કરીએ છીએ. અથવા અન્ય પ્રાણીઓ દાંતથી કરડીને પ્રતિપક્ષીને મહાત કરે છે, તેમ દાંતથી કરડીને નહિ, પણ માત્ર દાંત દેખાડીને એનો પરાભવ કરીએ છીએ. ખીજાઓ બંનેથી જુદો મત દર્શાવીને કહે છે કે આપણે હસીએ છીએ તેનું કોઈ કારણ જુદું જ છે. કામવૃત્તિનું ઉપદાન કરે એવી વસ્તુઓ આ જગતમાં એટલી બધી છે કે આપણે એ નાટે સદા સજ્જ થઈને જ રહેવું પડે છે. કુંગારને રમરાજ માન્યો છે તેમ એ વિદ્વાનો કામને સર્વ વૃત્તિઓના સત્રાટપદે સ્થાપે છે. ખીજા બધી વૃત્તિઓ ને એણાઓ એ સત્રાટની ખિદમત કરવા માટે જ હોય છે. જે કાંઈ અનુભવાય છે, તે બધાનું મૂળ કામવૃત્તિમાં જ રહેલું એમને દેખાય છે. એમને મતે આપણે હસીએ છીએ ત્યારે કામવૃત્તિ સાથે મંબંધ હોય એ જાતની લાવાનુકૂલ પરિસ્થિતિ માટે મન તૈયાર થઈ મથું હોય છે; પણ કેટલીક વાર વરરાજને તોરણેથી પાછા ફરવાનો પ્રસંગ આવે છે, તેમ આ મનરાજને પણ મંડપ આગળથી પાછા આવવાનો પ્રસંગ આવે છે. સાજનમાજન સહિત તૈયાર થઈને નીકળી પડેલા એ મનરાજ એ કાર્પ માટે ભેગી કરેલી મનઃશક્તિ-સંવેદન-સ્રોતને મુખ વાટે દારૂ કરીને રજા આપી દે છે.

જે. વાઈ. ટી. ગ્રીગ નામના એક ગ્રંથકારે ‘Psychology of Laughter and Comedy’ નામનું પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કર્યું છે. તેમાં ગ્રંથને છેડે એણે એની પૂર્વે જેણે જેણે હાસ્ય પરવે કંઈ પણ લખ્યું હોય, તે સર્વ પોટોથી મેક્સ ઈસ્ટમેન સુધીના ગ્રંથકારોના ગ્રંથમાંથી બહુ ટૂંકામાં ઉતારા આપી તેમના મત દર્શાવ્યા છે. એમાંના કેટલાક ગ્રંથકારો માટે એ એની મતલબનું કહે છે કે ‘આમાંના કેટલાકનું કહેવું હું પોતે સમજી શક્યો નથી. છતાં ખીજા

કોઈક કદાચ સમજશે એમ કહીને અહીં આપ્યા છે.' હાસ્ય ઉપર લખાયેલા ત્રણસો ગ્રંથોની એણે યાદ આપી છે. અને એ બધા ગ્રંથકારો એકેકથી લુપ્ત પડે છે. આ ઉપરથી જણાઈ આવશે કે હાસ્ય એ સામાન્ય વસ્તુ નથી, પણ બહુ જટિલ ને દુર્ગમ પ્રક્રિયા છે.

એ જ ગ્રંથકારે આ પુસ્તક રચ્યું તે વિષે પોતાના એક ફિલસૂફ મિત્રને વાત કરી, ત્યારે થોડી વાર ઉદાસ મુખમુદ્રા કરીને એ મિત્ર ગ્રંથકારના સાથે જોઈ રહ્યો ને પછી બોલ્યો, 'જેનામાં જરા જેટલી પણ હાસ્યવૃત્તિ હોય તે હાસ્ય ઉપર લખવાની કદી હિંમત ન કરે.'

સમજદાર-ગિનસમજદાર બધા જ મનુષ્યો સિદ્ધાન્તના વિષયમાં ચર્ચા કરવા લાગ્યા હતા, તે પર કટાક્ષ કરતાં એક અંગ્રેજ લેખકે લખ્યું છે, કે 'જેનામાં લખવાની આવડત હતી, તેણે લખવા જવા માંડ્યું; જેને લખવામાં આવડત નહોતી તેમણે લખાવવા માંડ્યું અને જેને લખતાં તેમ જ લખાવતાં આવડત ન હોતી તેણે લખવા અને લખાવવા વિષે ચર્ચા કરવા માંડી.' આ જ રીતે કદી શક્ય કે જેને હસતાં આવડે છે તે હાસ્યનો આનંદ માણે છે, જેને હસતાં આવડતું નથી તેઓ હસાવવાની મગ લે છે, પણ જેને હસતાં કે હસાવતાં બેમાંથી એકે આવડતું નથી તેઓ હાસ્યની તાત્ત્વિક ચર્ચા કરવા બેસે છે. ઘણા હાસ્યનો રસારવાદ માણે છે, કેટલાક હાસ્યનું નિર્માણ કરે છે, ત્યારે થોડાક-જે હસતા થે નથી તે હસાવતા થે નથી તે-હાસ્ય વિષે વિચાર કરવા માંડે છે.

હસવું તેમ જ હસાવવું એ બંને એટલી રસિક વસ્તુઓ છે કે હસવા વિશે વિચાર કરવામાં કાળક્ષેપ થા માટે કરવો જોઈએ તે સમજવું મુશ્કેલ લાગે એમ છે. પરંતુ ખીજા પ્રાણીઓ સાથે ઘણી બાજતમાં સામ્ય ધરાવવા છતાં મનુષ્યમાં એક વિશિષ્ટતા છે. અન્ય પ્રાણીઓની જેમ લાગણીઓનો અનુભવ કરી એ સંતોષ માનતો નથી. પણ એ લાગણીઓ વિષે વિચાર કરવા બેસે છે. આ મનુષ્યપ્રાણીની કુવૃદ્ધવૃત્તિ પદ્ધતિ અજબ છે. જે દેખાય, સંભળાય, અનુભવાય તે જોઈ, સાંભળી કે અનુભવીને એ બેસી રહેતો નથી. પણ આ શું દેખાયું તે કેમ દેખાયું ને કેવું દેખાયું. શું સંભળાયું, શી રીતે સંભળાયું, શા માટે ગંભળાયું, આ શું અનુભવાયું-શી રીતે, શા વડે, શાને માટે અનુભવાયું એવા એવા કુર્તમ્બ કયો વિના એને એન જ પડતું નથી. દરેક દરેક વસ્તુ માટે કેમ ને કેવી રીતે એવા પ્રશ્નો ઉભા કરીને, નાહક પોતે હેરાન થઈને ખીજને હેરાન કરવાની એને ટેવ પડી ગઈ છે. ઈશ્વરે એને ઉત્પન્ન કર્યો ને આ દુનિયામાં એણે, ખાવા.

રડવા ને હસવા ખાતર મોકલી આપ્યો, પણ એ તો ખુદ એના બનાવનારને પણ પકડવા તૈયાર થયો છે ને એ ક્યા હશે, કેવો હશે, શું કરતો હશે, હશે કે નહિ એવા અને પ્રશ્નો ઉભા કરી તેના બહેલમા નહોતી તેવી શૂંચવણ બીની કરી તેમાં સપડાઈ ગયો છે.

આવી કુતૂહલવૃત્તિથી પ્રેરાઈને હાસ્ય એ શું છે, શેને લીધે એ ઉત્પન્ન થાય છે, મનુષ્યની કયી વૃત્તિનું એ સૂચક છે એના પ્રયોજન તથા ઉદ્દેશ શાં શાં છે એ વિષે ગંભીરતાથી ઘણા વિદ્વાનોએ વિચાર કર્યો છે કહેવાની જરૂર નથી કે આ બાબતમા એ વિદ્વાનો વચ્ચે ગિવાજ મુજબ, ભારે મતભેદ છે, એ લાગણીનો વિષય છે કે બુદ્ધિનો એ વિષે પણ મતભેદ જોવામા આવે છે.

સુપ્રસિદ્ધ ફ્રેચ તત્ત્વચિંતક બર્ગસોને મતે હાસ્યને લાગણી સાથે કશો સંબંધ નથી. એ કેવળ બૌદ્ધિક વ્યાપાર છે. મનુષ્યના વર્તનમા જોવામા આવતી ખત્રિફતા કે જડતાને લીધે એ ઉત્પન્ન થાય છે ગાંઠ, ભય, ચિંતા, આશ્ચર્ય ઇત્યાદિ લાવે ઉત્પન્ન થાય એવી પરિસ્થિતિ કે પ્રસંગમા હાસ્યને અવકાશ રહેતો નથી. હાસ્ય લાગણી નથી, એટલું જ નહિ, એ લાગણીઓનો નિરોધ કરે છે એનું કાર્ય મુખત્તે સામાજિક છે. સમાજમા રહીને કોઈ મનુષ્ય જો સમાજવિરોધી આચરણ કરે તો તેના કાર્યને ઉપહામયોગ્ય બનાવી, તેને સજ્જ કરીને સુધારવાનું કામ કરે છે.

પરંતુ મોટા ભાગના વિદ્વાનો આ સાથે સંમત થતા નથી. હાસ્ય એ લાગણીનો વિષય નથી, એ લાગણીઓ પર અકુશ મૂકે છે, એ કેવળ બુદ્ધિનો વિષય છે એ સર્વાંગે સાચું નથી. હાસ્ય એ જો બુદ્ધિનો વિષય હોત તો બધા જ મનુષ્યોમા એ વ્યાપક રૂપે જોવામા આવત નહિ. એ ઉપરાંત એક માણસ હસે છે ત્યારે તેને જોઈને બીજાને હસવું આવે છે, બીજાને હસતો દેખી ત્રીજો હમવા માડે છે, તેને જોઈને ચોથો ને ચોથાને જોઈને પાંચમો એમ હસવાનો એક ઉત્તરોત્તર ફેલાતો જથ્થો છે. મોટા ભાગના હસનારને તો ખબર નથી હોતી કે પોતે શા માટે હસતા હોય છે. જેમ કોઈકે ધ્યેયે ટ્રાળું ભેગું થયું હોય તો એમાંથી કેટલાક મનુષ્યો કંઈ પણ બોલ્યા ચાલ્યા પિના એકદમ દોડવા મંડી પડે છે તે જ રીતે હસવાની બાબતમા પણ બને છે. એકાદ હમનારને આપણે પૂછી જોઈએ કે ‘ભાઈ, તું કેમ હસે છે ?’ તો એ કદાચ કહેશે કે ‘પેલો હસતો’ તો તે જોઈને મને હમવું આવ્યું.’ એ પેલાને જોઈને પૂછીએ તો એ બીજા પેલાને જતાવીને કહેશે કે ‘હાજુજારણુ તો હું નથી જાણતો, પણ પેલાને હસતો જોઈ હું પણ હસ્યો.’ બીજો પેલો ત્રીજા પેલાને ને ત્રીજો પેલો ચોથા

કોઈ નિયમ નથી આ આપણા રોજના ને એટલા મામાન્ય અનુભવની વાત છે કે એ વિસ્તારથી કહેનાની જરૂર નથી

અદિયાતાપણના લાભથી, આત્મગૌરવની લાગણી સ તોષાવાને લીધે હાથની મુરુણા થાય છે એ સાચુ છે પણ એ સાચુ હાથ નથી હાથને નિષ્પન્ન કરના માટે અહ વૃત્તિને ઉત્તેજવાની કશી જ જરૂર નથી નાના પાળકો હસે છે, રમતા રમતા કિત્નોલ કડી જોડે છે, ત્યારે એના મનમાં પોતાની મોટાઈને કે અન્ય વ્યક્તિ કે પદાર્થના હનકાપણનો જરા મરખો પણ ખ્યાલ હોય એ કેવળ અમ લખિત છે એ ઉપગત હાસ્યગમની કૃતિનું વાચન કરતા કે કોઈ દશ્ય નિહાળતા માણસોને હસતુ આવે છે, ત્યારે “હું મોટો છું—સામે માણસ તુચ્છ છે” એવો ખ્યાલ એમને નથી આવતો એટલુ જ નહીં, પણ ‘હું’ નું જાન પણ તે કાળ પુરતું એમનું લુપ્ત થયેતુ હોય છે સવ સામાન્ય લાવ અનુભ વા વિના, પોતાની જાતને! ચિચાર ક્ષણભર અળગો કર્યા સિવાય રસાનુભવ થઈ શકતો જ નથી રસસાસ્ત્રમાં જેને સાધારણીકરણ કહે છે તે જાતની ક્રિયા વિના કોઈ પણ રસની ઉત્પત્તિ થઈ શકતી નથી રમાનુભવ કરનાર સર્વ સામાજિકો એ ક્ષણે એકસરખા જ નહિ એકરૂપ બની ગયા હોય છે ‘ત્યા હું, તુ, નાનુ-મોહું’ એવા કોઈ ભેદ પ્રવર્તતા નથી વ્યવહારમાં જોઈશુ તો પણ જણાઈ આવશે કે હસીને માણસ કવચિત્ પોતાની મોટાઈ પ્રદર્શિત કરતો હશે, પણ મોટે ભાગે તો હસતુ એને કાવકાઈનું, મોટાપણાનું લક્ષણ લેખવામાં આવતુ નથી દાત દેખાડવા’ એ સારા માણસનું લક્ષણ ગણાતુ નથી પ્રતિષ્ઠિત ને ગૌરવહીન પુરુષો હ મેલ ગભીર રહે, મોટે ભાગે એ હમે નહિ અને હસતુ આવી જ જાય તો રમાલમાં મો ઢાળી બિધરસ ખાતા હોય એમ એ ઠસી નાખે એ આપણે સૌ જાણીએ છીએ આત્માભિમાનને વ્યથન કરવાને હાસ્ય તો જાહુ નિર્મળ સાધન છે—એ માટે તો ખીજ ઘણા ઉત્તમ સાધનો સહેનાઈથી પ્રાપ્ત થઈ શકે છે

બધો બેદ છે કે એકનો બીજાની સાથે સમવાયસંબંધ બાંધવો એ મુશ્કેલ છે. હાસ્ય ને કામવૃત્તિના આવિષ્કાર માટે તૈયાર થતાં શાસનો અવરાધ થાય છે; ગલીપત્નીના જે વિશિષ્ટ સ્થાનો છે તેની કામોદીપક પ્રદેશ તરીકે સહેલાઈથી ગણના થઈ શકે એમ છે; આપણા ઘણાખરા દૃયકાઓ ને હાસ્યનાં સર્જનો અશ્લીલ ને કામવાસનામૂલક હોય છે: એ બહુ ખરું, પરંતુ એ પરથી શૃંગાર ને હાસ્ય વચ્ચે સામ્ય રહેલું છે એટલું જ કહી શકાય; એથી વધારે નહિ. ઉપરાત, પ્રાણીશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ જોતાં બનેલા પ્રયોજન (biological purpose) એકબીજાથી તદ્દન બિલકાં છે. તેમ જ કામવૃત્તિનું સ્વરૂપ એટલું ગંભીર છે કે હાસ્ય જેવી અગંભીર વૃત્તિ સાથે તેની એકવાક્યતા થઈ શકે જ નહીં.

આપણી સર્વ વૃત્તિઓમાં સૌથી બળવાન બે વૃત્તિઓ છે:—આત્મસંરક્ષણની વૃત્તિ ને વંશસંવર્ધનની વૃત્તિ. વ્યાકરણશાસ્ત્રમાં નામના જે બે મુખ્ય બેદ છે: સંજ્ઞા અથવા વ્યક્તિ-વાચક નામ ને જાતિવાચક નામ, તેના જેવો બેદ એમાં રહેલો છે. વ્યક્તિ ને સમષ્ટિ-વ્યક્તિ ને જાતિ: એ બંનેની સલામતી, પ્રગતિ ને ઉન્નતિને અર્થે આ બે વૃત્તિઓ કરે છે. હર્ષ, શોક, લય, કામવાસના, ચિંતા, આત્મસમર્પણની લાવના, આદિ જે જે વૃત્તિઓ માણસમાં રહેલી છે તે સર્વનો સમાવેશ આ બે પ્રધાન વૃત્તિઓમાં થઈ શકે. પ્રથમ પ્રકારની વૃત્તિથી પ્રેરાઈને એ પોતાની જાતનું મંરક્ષણ કરે છે. બીજા પ્રકારની વૃત્તિથી પ્રેરાઈને પોતાની આખી જાતિનું સંવર્ધન કરે છે. ક્રિકેટની રમત સાથે માનવજીવનને સરખાવીએ તો પોતાની ટીમને ખાતર સૌ રમે છે. પણ ‘બેટસમેન’નું પહેલું ધ્યાન નોટ-આઉટ રહેવા તરફ હોય છે. આઉટ ન થવાય તો ખાતર એ બધી તરફીય અજમાવે છે. જરા જમ્યા પછી એ રન કરીને પોતાની ટીમનો રકોર વધારવા યત્ન કરે છે. એમાં એ આઉટ થવાનું જોખમ ખેડે છે પણ જોખમ ખેડીને પણ પોતાની ટીમને આગળ વધારવા એ મથે છે. આ જ પ્રમાણે માણસ પહેલાં તો જીવતો રહેવા માગે છે. ‘જીવતો નર લશ્મી પામશે’ એ એનું મુખ્ય સૂત્ર બને છે એ પછી પોતે એકલો જીવતો રહે એટલાથી એને સંતોષ થતો નથી. એ પોતાની જાત, કુટુંબ, જાતિ, પ્રજા, રાષ્ટ્ર અને આખી માનવજાત-જીવતી રહે ને આગળ વધતી રહે એ માટે એ પ્રવૃત્તિ આદરે છે. પ્રથમ પ્રકારની વૃત્તિનું પ્રાણીય ઓછું હોય તો મનુષ્યને જીવવું લાગે પડત; બીજી વૃત્તિ પણ એટલી જ બળવાન ન હોય તો માનવજાતને આગળ વધવું મુશ્કેલ પડત.

આ બંને વૃત્તિઓ એકબીજાની પૂરક અને એકબીજાની વિરોધી પણ

છે. પ્રથમ વૃત્તિનો અતિરેક થતાં માણસ સ્વાર્થી, કંબુસ, પરપીડનમાં રાગ્યતારે બને છે; બીજી વૃત્તિનો અતિરેક થતાં એ વધારે પડતો સાહસિક, શિશુક, આત્મપીડનમાં આનંદ માનનારો ને વધુ પડતી કામવાસનાવાળો બને છે.

આહાર, નિદ્રા, લય આદિ ભર્તૃહરિએ ગણાવેલ માણસ ને પ્રાણી વચ્ચેના સામાન્ય ભાવો આ પ્રથમ વૃત્તિને પુષ્ટ કરે છે. કામવાસના, આત્મસંતુષ્ટિની લાવના ઇલાદિ બીજી વૃત્તિને સહાયશૂત નિવડે છે. કામવૃત્તિ એ વશસંવર્ધનની સહજ વૃત્તિના મુખ્ય પાયા સમી છે. એ જાતિ અવિચ્છિન્ન ચાહું ગહે તે માટે અસંત જરૂરી છે. પરંતુ વ્યક્તિનો એ વિકાસ સાધતી નવી-વ્યક્તિનો એનાયા દ્વાસ થાય છે જુદા જુદા જંતુઓ-માનવજંતુ સંહિતનો-અભ્યાસ કરનારને આના ભેદ એ તેટલા પ્રમાણ મળી આવે છે.

દામ્યની બક્ષીસ કુદરતે મનુષ્યને પ્રથમ પ્રકારની વૃત્તિને સખળ કરવાને અર્થે આપી છે. આમ હાસ્યવૃત્તિનું પ્રયોગન કામવૃત્તિ કરતાં જુદા જ પ્રકારનું છે. દામ્ય જેમ શરીરને પ્રકુલિત ને વિકસિત બનાવે છે, તેમ વ્યક્તિઓ પોતાનો પણ વિકાસ સાધે છે; કામવૃત્તિ એના દ્વાસ, કે સંક્રામ્યનું નિમિત્ત બને છે, ઉન્નત થાય ત્યારે એ એની પાસે આત્મસમર્પણ કરાવે છે. આ બે વચ્ચેનો આ મહત્વનો ભેદ ધ્યાનમાં રહે તો પછી એ બંને વચ્ચે કોઈ પ્રકારનો અભિનાભાવ સંબધ સ્થાપવો કેટલો મુશ્કેલ છે તે તરત સમજાઈ જાય.

પ્રાણીમાત્રમાં સ્વભાવિક રીતે જ ક્રીડાવૃત્તિ-રમતગમત, ખેલન આદિ આનંદ પ્રાપ્ત કરવાની શક્તિ રહેલી છે. ખુદ ઈશ્વરમાં પણ એ શક્તિ રહેલી છે એમ આપણા પ્રાચીન ઋષિઓને લાગ્યું છે, એટલેકે ના રમત લોકલ તુ તુ લોક-કૈવલ્યમ્ ! એ ઉપનિષદવાક્ય ને બ્રહ્મચર્યાના વાક્ય પરથી ઈશ્વરને પણ રમવાની-લીલા કરવાની ઇચ્છા થાય છે એમ લાગે છે. ઈશ્વરની આ લીલાશક્તિથી, એકલા એકલા ન ગમવાથી રમવા માટે અનેક 'રૂપે વિસ્તરવાની ઇચ્છાથી જગત આખાનું નિર્માણ થયું છે તો એ લીલાશક્તિના કારણે જ ઉત્પન્ન થયેલા આપણે મો : તેનામાં એ શક્તિ ન હોય તે કેમ બને ? કેટલાક માનસશાસ્ત્રીઓને મતે ક્રીડાશક્તિ જેવી કોઈ સહજ શક્તિ નથી, એ તો આગંતુક ને કેળવેલી પ્રવૃત્તિ માત્ર છે. પણ જનાવરો ને નાનાં જાણકોની ક્રીડાશક્તિ જોઈ એમનું અનુમાન સાચું નથી એમ જણાઈ આવે છે. 'શાર્દૂલવિક્રીડિત' એ છંદનું નામ છે, તેમાં એ શાર્દૂલની ક્રીડાની વાત આવે છે. પતંગિયાથી શાર્દૂલો મુધીના માનવેનર પ્રાણીઓ ક્રીડા કરતાં હોય છે ને તે જ રીતે સંસ્કૃતિના એક પછી.

સોપાનો સર કરીને આગળ વધેલો મનુષ્ય પણ, નિત્ય ને નૈમિત્તિક કર્તવ્યો પતાવી ક્રીડામાં પ્રવૃત્ત થયા વિના રહી શકતો નથી. એ સાચું છે કે ક્રીડાને પણ એણે વ્યવસ્થિત ને ધોરણસરની બનાવી છે. એમાંથી પણ પૈસા પ્રાપ્ત કરવાની તરફીય એણે શોધી કાઢી છે ને સામાન્ય રીતે જોતા નિષ્કામ ને કેવળ આનંદદાયક પ્રવૃત્તિને પણ, એણે ગંભીર બનીને સકામ જનનજાતના કલહના નિમિત્તરૂપ બનાવી છે; એનામાં એ વૃત્તિ-રચાથી રૂપે-રહેલી છે એ નિઃસંશય છે. ક્રીડા ને હાસ્ય વચ્ચે અવિનાભાવ મંચ છે એમ ન કહી શકાયા, કારણ કે રમત રમતા મનુષ્યો હંમેશા હસતા નથી, ઘણીવાર બહુ ગંભીર થઈ જાય છે એવી શંકા થાય એ સ્વાભાવિક છે. પણ એ ગાભીર્વ હાસ્યનું વિરોધી નથી. રમતમાં મળતે એકામ કરતું પડતું હોવાથી રમનારાઓ ગંભીર થઈ જાય છે, એટલું જ નહિ, કેટલીક વાર રમનારાઓ વચ્ચે તકરાર ને કલહ પણ થાય છે, પણ એ બધું આગતુક છે. રમવા માટેનો પ્રેરક હેતુ જુદો જ હોય છે. એમને માટે પ્રવૃત્ત થનારાની મનોદશા જેવી હોય છે તે જ પ્રકારની મનોદશા હાસ્યના આસ્વાદ માટે જરૂરી છે, રમતિયાળ વૃત્તિ થયા વિના, મન હળવું થયા વગર હાસ્યનો મખવ રહેતો નથી એ ઘડી બધી જળજળ જૂલી જઈ ને નિશ્ચિત બની, કંઈક જિનજવાનદારી ને ખેદિકારાઈની વૃત્તિ ગમ્યા સિવાય હાસ્યનું નિર્માણ કરવું કે તેનો રસાસ્વાદ લેવો એ શક્ય નથી. કાર્થક નાનું બાળક પહેલા મોઢાકી દઈ અથવા મંતાર્થ જઈ ને પછી, એકાએક પાસે આવી પોતાનું મોઢું ખુલ્લું કરી નાખે છે, ત્યારે એ જો રમતના રંગમાં હોય તો હસી પડે છે અથવા ચમકી ઊઠે છે. બહુ વખતે માતાના કે આપ્તજનનાં દર્શન થતા એ હસે છે. એ ગેદ્રમાં આવે છે ત્યારે હસે છે. આ ગેલ શબ્દ બહુ સૂચક છે. રમતિયાળ મનોદશાનું જ એ સૂચન કરે છે. મનોવ્યાપાર ક્રીડાપ્રવૃત્તિને અનુકૂળ થયો હોય ત્યારે જ હાસ્યને માટે અવકાશ રહે છે, એ આપણા સૌના અનુભવની વાત છે.

ઉપર કહ્યું તેમ હાસ્યનું પ્રયોજન વ્યક્તિને જીવનમગ્ગમાં હારી જતો અટકાવી તેને અડગ ને અણુનમ રાખવા અર્થે છે. આ વૃત્તિથી પ્રેરાર્થને મનુષ્ય જીવનનો અસહ્ય ભાર હલકો ને હળવો કરી શકે છે. ઘોર નિરાશા ને અસહ્ય આપત્તિને પ્રમંચે આ વૃત્તિ એની મદદે આવે છે. માણસમાં હસવાની-હમી કાઢવાની-શક્તિ ન હોત તો એનાથી જીવી શકત નહિ. કદાચ એ અપ્રધાત ન કરતે તો પણ માડો થયા વિના રહેત નહિ. એક વ્યવહારવિશારદ અમેરિકન લેખકે કુશળ વ્યાપારી થયા છતાંનારાઓની હાસ્યવૃત્તિ ખિલવવાની સલાહ આપતા જણાવ્યું છે કે, “Appreciate the immense value of

humour No man ever laughed himself mad, but millions have laughed themselves into sense and sanity "

આપણે કોઈક વસ્તુ કે -યસ્તિ પ્રત્યે હસીએ અથવા ખીજીએને હસાવીએ એ તો બહુ સાધારણ બાબત છે હાજ્યનું પ્રયોજન ને એનું માર્ગ એથી ઘણું નિશાળ છે માનવજીવનમાં ગંદેરી અસંગતિ, તેમ જ મુશ્કેલી જેની એ કેટલી હસવા યોગ્ય છે એમ ગણી કાઢી, વસ્તુને વધારે પડતું મહત્ત્વ આપી જીવનનો ભાર વધુ અસહ્ય ન બનાવીએ આપણે જેની પાછળ આટઆટનો મતાપ મરીએ તીએ તેનું મૂલ્ય આ નિશ્ચની વિગટ યોજના આગળ એટલું તો ગોણું છે કે એને મહત્ત્વ આપવું તે હસવા સરખું છે એવો વિચાર મ્હી, ત્રિપાદ ને વૈરાગ્યમાંથી બચી શકીએ એ એનું મુખ્ય પ્રયોજન છે હાજ્ય સાથે હમેશા પ્રમાણસુધિ રહેતી હોય છે એક રીતે જોતા એ જીવનનું દર્શન તેમ જ મમીક્ષા પણ છે ત્યાં જ્યાં હાસ્ય હોય છે ત્યાં ત્યાં કોઈ ને કોઈ રૂપે જીવનનું નિરીક્ષણ તેમ જ સમીક્ષણ રહેવા હોય છે એક ગાયેજ નેખકે ક્યું છે તેમ "The sense of humour is, in the last analysis, nothing but a sense of values "

વ્યક્તિની બાબતમાં હાજ્ય જેમ ઉત્તમ 'ટોનિક' -સજીવની ની ગરજ સારે છે તેમ સમાજસુધારણાનું પણ એ સમળ હથિયાર બની શકે છે ઉપદેશ -અથવા શિખામણની અસર મનુષ્ય પર ભાગ્યે જ થાય છે સમાજના દલ, અનીતિ, અનાયાગ અન્યાય આદિને નિષેધ બનાવી કે એ બતવું સમાજદોષી આચરણ કરનાર કોઈ વ્યક્તિને પાન બનાવી એનું ઉપહાસજનક આનેખન કરવામાં આવે છે, સારે બધાનું ધ્યાન એ તરફ ખેંચાય છે ને એ અનિષ્ટોને દૂર કરવા કોઈક પ્રયત્નો પણ કરે છે હાજ્યનું આ સામાજિક કાર્ય બહુ મહત્ત્વનું છે અને તે હિતથી જ બર્ગમો જોવાને એ એનું મુખ્ય-કદાચ એકમાત્ર કહી શકાય એવું પ્રયોજન હાજ્ય છે હાજ્યને એણે સમાજદોષીઓને શિક્ષા કરવાના સમળ ને મુખ્ય સાધન તરીકે ગણ્યા પુ છે

હાસ્ય એ હાસ ને તત્ત્વાર બનેની ગરજ સારે છે વ્યક્તિને નિરાશાની ઊંડી ગર્તામાં પડતા એ ઉગારી ને છે એનો જીવનભાર મલ્લવેદન બનાવવામાં એ સહાયજૂત થાય છે દુનિયાની મુશ્કેલીઓમાંથી એનું રક્ષણ મે છે આમ એ તાલની ગરજ સારે છે તો સમાજની દૃષ્ટિએ એ સમાજવિરોધી આચરણ રાખનારાઓના દલ ખુરના પાડી તેમને એ ઉપહાસયોગ્ય બનાવે છે અને એ તે તત્ત્વારની ગરજ સારે છે એ ધા રૂઆવે છે ને ધા પાડે પણ છે ઉશ્કેરાવેલા ધાત કરવા માટે એના મગ્તા મોડું ખીજું કોઈ નાધન નથી વાદવિવાદને

કે અન્ય પ્રમંથે લોકોનાં મન દિરેકાર્થ ગયાં દોષ અને વાતાવરણ તંગ થઈ ગયું હોય, હમણાં શાંતિનો ભંગ થશે એમ સામનું દોષ, તે વેળા કોઈ હમણું આવે એનું જોરે, તો સગમગ સડવા તૈયાર થઈ ગએલા પસકારે એકદમ, મોઢાં મને દમી પડે છે ને તંગ વાતાવરણ હજીયું થઈ જાય છે એવો એનુભવ સૌ કોઈને થશે દોષ છે. આપણા જીવનમાન્યગતિના તેમ જ ગમાજની જીવનમાં-ત્યારે આવા, વાતાવરણને તંગ કરી મૂકે એવા પ્રમંથો આવે છે, ત્યારે તેને દર દરવા કાઢે દાસ્યતા કરતાં ખીણું કોઈ મોટું દાધિવાર નથી. આમ જનાં કોઈક વાર સાત વાતાવરણને તંગ બનાવવાનું કાર્ય પળ એ કરે છે. 'હમણાંથી ખમણું માય,' 'મેળનું મૂળ ખાંસી ને લગાઈનું મૂળ દાસી' એ લોકોકિત છેક ખોટી નથી. પળ મગક, મેરકરી, દડા એ દામ્યની મામી પ્રગતિ નથી, એની વિધિ છે. ભપકામ એ પતિદામ નથી.

સામાન્ય રીતે અમુક પ્રકારની વિચિત્રતામાયો, કોઈ બે વસ્તુ વચ્ચે મેળ મળે એમ ન હોય તેની અસંગત વસ્તુઓના આકર્ષિક બેચા થઈ જવાથી દાસ્યની સુરના થાય છે આ જાનની અસંગતિ વસ્તુની દોષ, વાણીની દોષ, પ્રમંગની દોષ કે માનવજીવિતમાં રહેલા યુગોની પળ દોષ. એ અસંગતિ એવા પ્રકારની ન દોષી જોઈ એ કે એનું પરિણામ ગંભીર ગિપડે. એમ હોય તો ત્યાં દાસ્યને જાહેર કરાવતી ઉત્પત્તિ થાય. દાખલા તરીકે સામસામી દિશામાથી વેગમર આવના બે મનુષ્યો એકાએક ભટકાઈ પડે તો ભેતારાઓને હસવું આવે. પછી એમાંથી એક માણસ કે બંને જમીન પર ગમડી પડે તો કેટલાક બેનારને હમણું આવશે ને કેટલાક 'વાણું' તો નથી ?' એમ કહીને સહાનુભૂતિથી પ્રેરાર્થને પડેલાઓની મદદે જશે. પછી એ પડી ગયા હોય તે જ વેળા એકાએક પાછળથી ગોટર આવી લાગે ત્યારે હમણું કોઈને નહિ આવે. 'આ દરકાર મળે કે શું' એની ચિંતા વડે સૌ ગંભીર થઈ જશે. જેનું પરિણામ ગજીવું અથવા કઈ જ ન હોય એવી શુદ્ધ અસંગતિ જ દાસ્યને જન્માવે છે.

દામ્ય વિશે આટલો વિચાર કર્યા પછી દાસ્યરસ તરફ વળીએ. જ્યાં ત્યાં દામ્ય ઉત્પન્ન થાય છે ત્યાં જ્યાં જ દાસ્યરસ પણ ગહેરો હોય છે એમ નથી. મોટે અવાજે ઘાંટા ખાડી માણસો કોઈથી ચાંદોની આપ લે કરતાં હોય છે ત્યાં હંમેશા વીરરસ બેવામાં આવતો નથી. પ્રિય જનના મૃત્યુથી કે ખીજા કોઈ કારણસર કોઈ વિલાપ કરતું હોય છે ત્યારે એ કરણસતું સર્જન કરે છે એમ કોઈ કહેતું નથી. જાહેરમા પ્રેમીઓ પ્રણયચેષ્ટા કરતાં હોય છે ત્યારે ડ્રાઓને શૂગારરસનો અનુવન થતો

નથી, પણ મોટે ભાગે હૃદયસ્થા જ થાય છે. આ જ પ્રમાણે હસવાના સર્વ પ્રસંગે હાસ્યરસની પણ નિષ્પત્તિ થાય છે એમ નથી.

રસસાસ્ત્રમાં જેને સાધારણીકરણ કહે છે તે જાતની ક્રિયા વિના કોઈ પણ રસની નિષ્પત્તિ થઈ શકતી નથી. બધા જ મનુષ્યો આરવાદ લઈ શકે એ રીતે વસ્તુનું આલેખન થયું ન હોય ત્યાં રસભંગ થાય છે. જે ભાવ લેખકે, બંને કદબના દ્વારા પણ, સાચી રીતે અનુલબ્ધો ન હોય, અને તેનું આલેખન એણે, એ જ જાતનો ભાવ, વાચક પણ અનુભવી શકે એવી સચોટ રીતે કયું ન હોય, તો તેવું આલેખન કોઈ પણ પ્રકારનો રસ ઉત્પન્ન કરવામાં નિષ્ફળ નિવડે છે. સર્વ કલાકારને માટે આવશ્યક એવી તટસ્થતા, ચિત્તની પ્રસન્નતા ને ખાસ કરીને નિમર્ગસિદ્ધ પ્રતિભા એ જ લેખકમાં ન હોય, તેમ જ કોઈ શુદ્ધ હૃદયની સાધનાને માટે એ પ્રવૃત્ત થયો હોય તો એની કૃતિ અધમ દક્ષાની બની જાય છે, અને એમાં જણાતો રસ એ રસ નહિ, પણ રસાભાસ હોય છે. આ જ કાચુથી ખીજાને ઉતારી પાડવાના ઉદ્દેશથી કે પોતાની મોટાઈ ખીજાને ભોગે સિદ્ધ કરવાના હેતુથી લખાયેલા કટાક્ષ લેખો કેટલીક વાર હાસ્ય ગ્રેરે એવા હોય છે, છતાં તેમાંનો રસ એ શુદ્ધ હાસ્યરસ હોતો નથી; આથી જ આ પ્રકારનું તિરસ્કારનું હાસ્ય જોઈને કેટલાક વિદ્વાનોએ હાસ્ય તરફ તિરસ્કાર દર્શાવ્યો છે. હાસ્યની પાછળ પોતાને મોટા ને ખીજાને હલકા માનવાની વૃત્તિ રહેલી છે, એવો એક દેશી અભિપ્રાય કેટલાક ચિંતકોએ, આ પ્રકારના તિરસ્કાર પ્રેરિત હાસ્યને જોઈને જ બાંધ્યો છે. હાસ્યરસ હૃદયંગમ થવો જોઈએ, પણ એ કોઈના પણ હૃદયને દુલ્લે એવો હોવો ન જોઈએ.

આ સિવાય પણ હાસ્યરસ માટે ખીજાં કેટલાંક લક્ષ્યાંતો છે. ખીજા ગ્ણે કરતાં એને માટે ગ્રામ્યતા કે અસ્ત્રીલનામાં સરી પડવાનો મંભાવ વધારે રહે છે. બાલિકાના ને અર્ધશન્ય શબ્દમેળ કે વાણીવિલાસ માટે એમાં વધારે અવકાશ રહે છે.

વાણીની શિષ્ટતા, વર્ણનની ત્રિશિષ્ટતા ને કલ્પનાની અપૂર્વતા એ, ખીજા સર્વ રસની પેઠે હાસ્યરસના નિર્માણ માટે પણ અનિવાર્ય ગૂંથી શકાય એવા ગુણો છે.

ઉપનમાં હાસ્યનું ગ્યાન ઘણું મોટું છે, પણ આપણા પ્રાચીન જ્ઞાતકાન્તિકે એ રસસાસ્ત્રમાં એને ગૌણ સ્થાન આપ્યું છે. શૃંગાર, કરુણ ને તીરને એમણે મુખ્ય રસો તરીકે ગણાવ્યા છે. કેટલાકને મતે મૂળરસ માત્ર ચાર જ છે:

શૂગાર, વીર, રૌદ્ર ને બીજાસ, બાકીના બીજા મવા એમાંથી નિર્ધન થાવ છે
ખરત નાચશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે —

શૂંગરાદિ મૌદ્ર હામ્યા રૌદ્રાચ વળ્લો રમ ।

વીરાચેવાદુનાત્તિર્થોમ્સાપ્ત મયાનવ ॥

શૂગાગ્રમાં રી હાસ્ય, નૈર્દમાથી ક્રુપ, વીરમાંથી અદ્ભુત ને બીજાસમાંથી ભયાનક
રમ ઉત્પન્ન થાય છે આમ હાસ્યનો ભગતમુનિએ શૂગારમાં સમાવેશ કર્યો છે
હાસ્યને જેમ બીજા રસો સાથે મગધ છે, તેમ શૂગારમાંથી જ એની ઉત્પત્તિ
માનવી એ સંયુક્તિક લાગતું નથી.

હાસ્યને કરુણનો વિરોધી માનવામાં આવ્યો છે પણ અત્યુત્ત હાસ્ય અને
કરુણ એકબીજાની ધણા નિકટ રહે છે એ બંને એકકબીજાના વિરોધી નથી,
પણ પૂરક છે. એક રીતે એના ચરકારમાં બંનેનું પ્રયોજન પણ એ જ છે
ભવબુતિએ કહ્યું છે કે, પૂર્ણાવસ્થા તજગત્ય પરીવાહ પ્રતિક્રિયા । શાકશોમે ચ હૃદય
મગધૈરેવ ધર્મત ॥ તળાવ બિહારાઈ બધ ત્યારે નીક બનાવી તેનું પાણી બહાર
ઢાલી નાખતું એ જ તેનો ઉપાય છે, તે જ રીતે શોકનો ભાગ વધી બધ ત્યારે
વિનાય દ્વારા, આસુ વાટે એ ભારને કાઢી નાખનાથી હૃદય હાલતુ મને છે
ચિત્તા મહોભને મહાર કાઢી નાખવાનો જા જ એક માર્ગ નથી હાસ્ય એ
બીજો માર્ગ છે રડીને અથવા હસીને મનના આવેગ કે મહોભને બહાર કાઢી
હૃદયને હાલતુ કરી શકાય છે આમ રડનાની તેમ જ હસવાની એ બંને ક્રિયા,
બાહ્ય દૃષ્ટિની પરસ્પર વિગતી દેખાવા છતાં એક સમુજ જ કાર્તી સારે છે
જે માણસ વિચારપૂર્વક જીવનનું અવનોકન કરે છે તેને જીવન વિનોદપૂર્ણ
દેખાય છે જે લાગણીથી પ્રેરાઈને જીવે છે તેને જીવન કરુણ લાગે છે, એમ
એક વિચારકે કહ્યું છે તે પૂર્વક બંને મલ ડે—કર્ક બંને, કાગળ કે આપણે
અગાઉ જોઈ ગયા તેમ વિનોદ કે હાસ્ય એ રક્ત બુદ્ધિનો વ્યાપાર નથી, એને
પણ માનવહૃદયના સનાતન બધ સાથે મગધ છે, અને જીવનમાં રહેના કરુણ
અશનું દર્શન કરનારા પંથુ કેવળ લાગણી વડે જ પ્રેરાયેના હોતા નથી—
લાગણી માથે વિચાર પણ એમાં ભળેલો જ હોય છે ખરી રીતે એના બંને
જીવનના દર્શન છે, અને દૃષ્ટાની મનોવૃત્તિ પર આધાર રાખે છે પ્રમગ કે
ઘટના એક જ હેય, પણ તે કાર્કને હસાવે ને કાર્કને રડાવે એમ બંને
હાસ્ય ને કરુણ બંનેનું ઉપાદાન પણ એક હોઈ શકે વહેમી પતિનું આલેખન
કરી શેક્સપિયરે ઓથેલોમાં, રોમિયો અને જુલિયેટની કથામાં કરુણની અવધિ
કરી છે, તો મોલિયેરે એ જ વિષય લઈને હાસ્યની છોગો ઉઠાવી છે. આથી એ

આગળ વધીને કહીએ તો અમુક એક પ્રમગ એક જ વ્યક્તિને કોઈક વાર હાસ્ય પ્રેરક લાગે ને કોઈક વાર એની આખમા આસુ આણે એમ બને છે. મ્યારે કથી ઘટના મનુષ્યને હસાવશે કે રડાવશે, તે મળેગ, વાતાવરણ ને દષ્ટાંતી મનોદશા પર આધાર રાખે છે. જીવનમા કરણુ લાવતું દર્શન કરનાર એના તરફ અત્યંત ગંભીર લાવે નિગ્રહે છે, એમાથી હાસ્ય માટેની સામગ્રી મેળવનાર જીવનની મુશ્કેલી સમજી અગંભીર રીતે એવું અવનોકન કરે છે. કરણુ સાથે અનુકંપા કે સહાનુભૂતિની વૃત્તિ મુખ્યત્વે રહેતી હોય છે, હાસ્ય સાથે હમેશા પ્રમાણશુદ્ધિ કે વિવેકશુદ્ધિ રહેતી હોય છે. જિંયામા જિંયા પ્રકારનો વિનોદ માનવજીવનના તલસ્પર્શી દર્શનમાથી-જીવનની દિલસૂઝીમાથી ઉદ્ભવેલો હોય છે એમા માનવ જીવનના અવનોકન ને આવેખન સમાએલા હોય છે. આશા ને તપ્તિ વચ્ચેનું અંતર આદર્શ ને વ્યવહાર વચ્ચેની અયડામણ, વ્યક્તિ ને સમાજ વચ્ચેના સંઘર્ષણ, સ્વભાવ ને દેખાવ વચ્ચેનો ભેદ, એમાથીજ હાસ્ય ને કરણુ બને છે. ઉત્પત્તિ થાય છે. સુખદુઃખની પેઠે હાસ્ય ને મળના પણુ દૂર છે અને બને એકબીજા સાથે જોડાયેલા છે એક લેખકે કહ્યું છે તેમ, "Often, it is one who has suffered greatly, who can be a great humorist. Constant success and happiness and an even tenor of life distort our sense of proportion. A thoroughly and consistently successful man may be witty. But often he is a bore. The humorist, however, must have a soul made sensitive, through pain to the feelings of others." સુપ્રસિદ્ધ હાસ્યકાર માર્ક ટ્વેને હાસ્યનું હાર્દ સમજાવતા કહ્યું છે, 'The chief success of humor is not joy but sorrow.' હાસ્યના આનંદન ને અલિનય બનના અપૂર્વ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરનાર આર્દી એમિલેને પણ પોતાનો અનુભવ વ્યક્ત કરતા જણવ્યું છે. 'Of course they (the people) are sympathetic with me while they laugh. Playful pain—as you say, that is what humour is. The minute a thing is over-tragic, it is funny."

હાસ્ય ને કરણુ એકબીજાના વિરોધી નથી, એક જ સિદ્ધાંતી એ જુદી ૧ બાજુએ છે, બને એક બીજાના પૂરક માન નથી, બને સદયોગી છે ને એક સાથે જ વસે છે. જોડાતાને આવસકાન્તિતારા અપૂર્વ આનંદનો અનુભવ

કરાનવાનું—આનંદ આપવાનું કવામાનનું ધ્યેય છે. આનંદનું તત્ત્વ બધામાં રહેલું છે. જુગુપ્સા પ્રેરે, લય ઉપજાવે, ઝણ ને સતાપ કરે એના દરથો કે પ્રસંગોમાં પણ ગૂઢ રીતે આનંદજનક તત્ત્વ રહેતું હોય છે. દુઃખતા ને અધમતામાં પણ કોઈક આકર્ષક, રમણીય તત્ત્વ હોય છે. કલાકાર એ સર્વને સરકાર આપી, એના આનંદવિરોધી તત્ત્વોનો પરિહાર કરી, કેવળ આનંદજનક તત્ત્વને માણી શકાય એ રીતે તેની રચના કરે છે. રચૂળ દષ્ટિએ જે દરથો જુગુપ્સાપ્રેરક કે ચીતરી ચઢે એવા હોય છે, તેના સમર્થ સાહિત્યકાળ દ્વારા કરાએના વર્ણન આનંદજનક હોય છે. આથી દરથ જગતમાં હેય લાગતી વસ્તુઓ કલાની સૃષ્ટિમાં અત્યંત આકર્ષક રૂપ ધરીને આવી શકે છે. ધાસ્તરસ તો આનંદમાંથી જ ઉત્પન્ન થાય છે ને ભોક્તાને એ આનંદ આપે છે એ સસંગમ્ય એવું છે, પરંતુ કરુણ રસની નિષ્પત્તિનો આધાર સકટ, દુઃખ, નિરાશા, ગદ્યાનિ ઇત્યાદિ પર રહેલો હોઈ એને પરિણામે ભોખતાના હૃદયને પણ દુઃખ થાય છે, તો એથી આનંદ શી રીતે મળી શકે એવી શકા ઘણી વાર કરવામાં આવે છે. પરંતુ જરા વિચાર કરતા જણાઈ આવશે કે દુઃખાનુભવમાં પણ આનંદનું તત્ત્વ રહેતું છે. સુખ અને આનંદ એકાંત સંબંધી નથી, એ બે જુદી જ વસ્તુ છે તેમ દુઃખ અને આનંદ એ બે એકબીજા સાથે રહી જ ન શકે એમ પણ નથી માણસને દુઃખ ગમે છે એમ કહેવું એ ઘણાને વદતોન્વાધાત-જેવું લાગે પરંતુ એમાં વિરોધ નથી, વિરોધાવાસ છે માણસને દુઃખ ગમે છે, પણ અમુક પ્રકારનું ને અમુક સંજોગમાં જ પ્રિય જન કે પ્રિય વસ્તુ ખાતર, સિદ્ધાંત કે ધ્યેયને ખાતર, દુઃખ ખમવામાં માણસને જેટલો આનંદ મળે છે, તેટલો ખીજા કશામાં મળતો નથી. આનંદાનુભવમાં, દુઃખનું ભાન નહિ, પણ અસ્થિ, જડતા કે વૈગમ્ય બાધક નીવડે છે વિષયમાં રસ ન હોય, એવું મહણ કરવાની શક્તિ ન હોય કે અમુક કારણને લીધે કંટાળો આવતો હોય, સારું કલાજન્ય રસાનંદનો અનુભવ થઈ શકતો નથી ભોજન જેવી સામાન્યમાં સામાન્ય ખાખતનો અનુભવ પણ આ જ વસ્તુ સિદ્ધ કરે છે. પેટમાં ભાર હોય ને જરા દુઃખનું હોય તો પણ જો જમવા જેમીએ તો રસાસ્વાદનો અનુભવ કરી શખીએ છીએ પણ રુચિ જતી રહી હોય. અનાજને જોઈ ને કંટાળો આવતો હોય, તો પેટમાં જરા પણ દુઃખ થતું ન હોય તો પણ જમવામાં આનંદ આવતો નથી આ પગથી કરુણ રસની કૃતિઓ, ભાવકના ચિત્તમાં રહેતી રસવૃત્તિને સતેજ કરી, એને આનંદાનુભવ કમળી શકે છે એમાં વિરોધ કે વદતોન્વાધાત જેવું કંઈ જ નથી તે સમજી શકાશે.

હાર્યરમની નિષ્પત્તિ, અન્ય રસોની પેઠે જ, અમુક સામાન્ય નિયમો પ્રમાણે થાય છે. પરંતુ એની કેટલીક વિશિષ્ટતાઓ પણ છે.

સામાન્ય ગીતે બધા ગોનો આધાર મવાદના તત્ત્વ પર રહેતો હોય છે. હાર્યની નિષ્પત્તિ નિમવાદ પર આધાર મળે છે. સામાન્ય ગીતે જ એ વગુ વચ્ચે મેળ મગે એમ ન હોય, તેને બેગી કરવાથી રસક્ષતિ થાય છે, પણ હાર્યગસના નિર્માણ માટે તો એ આરમ્બ થઈ પડે છે. સંગીતથી વીર, શૂંગાર, કરુણ આદિ રસો નિષ્પન્ન થઈ શકે છે, પણ હાર્ય સંગીતથી નિષ્પન્ન થઈ શકતું નથી. જુદા જુદા રાગો વડે બિન્નબિન્ન ગોનો નિર્માણ થઈ શકે છે એમ મંગીતશાસ્ત્રના જાણકારો કહે છે, પણ ઠાઈ પણ રાગ કે રાગિણીઓ લોકોને હસાની શકાય એમ ઠાઈ કહી શકે નહિ. હા, ખેસુર, ગાનાર પોતાના ગાયનથી શ્રોતાઓને હસાની શકે પણ એ ઠાઈ ખરી રીતે મંગીતનું નિર્માણ કરતો હોતો નથી, પણ તેનું ખૂન જતો હોય છે. સવાદ એ સંગીતનો મુખ્ય ને એક માત્ર પાયો છે, વિસવાદ એમા જરા પણ ન આવે ને હાર્ય નિષ્પત્તિ માટે તો વિસગતિ કે વિસવાદ આવશ્યક છે એટલે સંગીત દ્વારા હાર્ય નિષ્પત્તિ થઈ શકતી નથી.

ખીળ રસો જરૂર હાર્યરસને માટે કલાના બધાનો જરૂર શિથિલ રહે છે. હાર્યની કૃતિમા પાત્રાલેખન બહુ સ્પષ્ટ, સુરેખ ને પ્રતીતિકર ન હોય તો આવે એનું વસ્તુ શૂબલાબદ્ધ ન હોય, કઈક વિશૂબ્ધ હોય તો એ વાધો નહિ. ખીળ રસો કરતા એમા અતિશયોક્તિને પણ કઈક વધારે અવકાશ રહે છે. અવળવાણી, ખોટા તર્ક, વિચિત્ર પ્રકારની દલીલબાજી, ભાષા ને શબ્દના અવનવા પ્રયોગો ને કઈક મિનજવાબદાર વૃત્તિ, આ સર્વને હાર્યના નિર્માણમા જોટણ ને જોડુ રચાન મળી શકે છે, તેટલું ને તેવું રચાન અન્ય રસની કૃતિઓમા આપી શકાતું નથી.

અન્ય રસો કરતા હાર્યરસ વિચારને ઉત્તેજે છે. હાર્યરસ ખીળ રસો કરતા વધારે પ્રમાણમા શુદ્ધિમાય છે. અન્ય રસો ભાવોદીપન વધાર કરે છે, અન્ય રસો હૃદયમા ગહેલા ભાવોને ઉદ્દીપ્ત કરે છે. હાર્ય મનના વિચારોને જાગ્રત કરે છે. અલખત, આગળ કહ્યું છે તેમ હાર્ય એ પણ રસ છે ને તેથી એનો સબધ ભાર સારો છે એ કેવળ શુદ્ધિનો વ્યાપાર નથી. પરંતુ ખીળ રસો ની સરખામણીમા એ શુદ્ધિને વધારે અનુકૂળ-વધારે પ્રમાણમાં શુદ્ધિગમ્ય ને શુદ્ધિપ્રાપ્ત છે, અને કદાચ આથી જ કેટલાક વિચારકોએ એને શુદ્ધિનો વ્યાપાર માન્યો હશે એમ લાગે છે.

રસાનુભવ કરતી વેળા, ભય, રતિ-આદિના પોતાને ચચેલા લાવોનું દર્શન જાહેર કરતાં લાયકો અચકાય છે. શૃંગાર કે પીરરસનો આસ્વાદ કરતી વેળા શ્રોતા કે વાચકના હૃદયમાં એ જાતના લાવો ઉત્પન્ન થાય છે, પણ તેની અસર-તેના અનુભાવ-તરત કળાર્થ આવે એ રૂપે વ્યક્ત થતા નથી. હાસ્યરસનો આસ્વાદ લેનારાઓની એટલા તરત જ કળાર્થ આવે એવી પ્રગટ રૂપની હોય છે.

ખીજા રસોનું એકલા પણ યથેચ્છ આસ્વાદન થઈ શકે છે. હાસ્યનો આનંદ સમૂહમાં સૌથી સારી રીતે માણી શકાય છે. આપણે એકલા એકાદ દૂયકો કે કોઈ હાસ્યરસનો લેખ વાંચીએ ને જોટલો આનંદ લઈ શકીએ, તેથી ઘણો વધારે આનંદ એ જ દૂયકો કે લેખ ઘણા માણસો બેગા મળ્યા હોય, ત્યાં કોઈ વાંચી સંલગ્નાવે ત્યારે મળે છે એ સામાન્ય અનુભવની વાત છે. સાધારણી-કરણ એ તો રસમાત્રને માટે જરૂરનું છે. પણ એ ક્રિયા હાસ્ય દ્વારા સૌથી સખળ રીતે થઈ શકે છે. રસાનુભવ કરનાર સર્વને એકસરખા બનાવવાની ક્રિયા, ખીજા સર્વ રસો કરતાં હાસ્ય દ્વારા વધારે સહેલાઈથી ને વધારે સારી રીતે સધાય છે અને આથી એ લોકક્રમિક ને લોકમાન્ય પણ વધારે બની શકે છે.

વર્તન, વાણી ને વિચાર આ ત્રણમાં રહેલી અસંગતિમાંથી હાસ્યકાર હાસ્યની નિષ્પત્તિ કરે છે. વર્તન દ્વારા નિષ્પન્ન થતું હાસ્ય મજાકમશ્કરી, ટોળટીખળ, ભવાઈવેડા, વિદૂષકાદિની એટલાઓ ઇત્યાદિમાં જોવાય છે. એ પ્રસંગો કે બનાવો પર આધાર રાખે છે. વિચિત્ર ને પરસ્પર અસંગત એવા પ્રસંગને રજૂ કરી, કદંગા પાત્રોનું નિર્માણ કરી, વિલક્ષણતા ને વિચિત્રતાભરી એટલાઓ વડે હાસ્યકાર આ પ્રકારના હાસ્યનું નિર્માણ કરે છે. રચૂળ બનાવો ને એટલાઓ પર આધાર રાખતું આ પ્રકારનું હાસ્ય પોતે પણ મોટે ભાગે રચૂળ સ્વરૂપનું જ રહે છે; જો કે સમર્થ કલાકાર આવા રચૂળ પ્રકારના હાસ્ય દ્વારા સદૃશ વિચારખીન્ને રજૂ કરે છે.

વાણી દ્વારા નિષ્પન્ન થતું હાસ્ય કેવળ શબ્દમૂલક હોય છે. વિચિત્ર પ્રકારની વાકચરચના, જુદી જુદી જાતની ખોલીઓ, કદંગા શબ્દપ્રયોગો ને શ્લેષાદિની રમત પર એ આધાર રાખે છે. આ જાતનું હાસ્ય એ સપાટી પરની રમત જેવું છે, એમાં ઊંડાણ હોતું નથી, અને એની અસર પણ ઓછી થાય છે. શબ્દ ને પ્રસંગ દ્વારા ઉપજવાતા હાસ્ય કરતાં પાત્ર મારફત નિર્માણ થતું હાસ્ય વધારે ઊંચા પ્રકારનું હોય છે. સમર્થ લેખકોએ સર્જેલા હાસ્યરસિક પાત્રો લોક-સ્મૃતિમાં જડાઈ જાય છે. પણ એમાં પણ એક સાવચેતી રાખવાની ખાસ જરૂર

હોય છે વાચકોનો સમાવેશ, એમની સહાનુભૂતિ જાગ્રત કરે એવી રીતે એ પાત્રનું આલેખન મધ્યેનું હોવું જોઈએ. કેવળ ધૃણા કે તિગ્રહાર ઉપજાવે એવું પાત્ર શુદ્ધ હાસ્યના આલેખનરૂપ યર્થ શકતું નથી.

પરંતુ જ્યારે, મનુષ્યની જાણ એટલાં તથા સમાજના રીતરિવાજોને અર્પણે, વાણીના વૈચિત્ર્યને વિકાસાવતો, પ્રસંગો ને વ્યક્તિઓના કદગાપણને આનેખતો વિનોદરસ જીવિના તલને સ્પર્શે છે, ને વાચકના હોઠોને જ વિકસાવે છે ત્યારે એ જાણીમા જીવી કક્ષાએ પહોંચે છે એ જાતનો વિનોદરસ માત્ર હસાવતો નથી, પણ વિચાર પણ પ્રેરે છે એ ફક્ત સ્પૂળ વસ્તુના સ્પૂળ વર્ણન પર આધાર રાખતો નથી, પણ લેખકના કલ્પનાના રંગે રંગાયેલો, એના જીવિના જીવિમાથી નીકળી વાચકની જીવિને પણ જાગ્રત કરી એની કલ્પનાને ઉત્તેજિત કરે છે કેવળ સજ્જનિષ્ઠ, પ્રસંગનિષ્ઠ કે પાત્રનિષ્ઠ ન રહેતા એ વિચાર નિષ્ઠ પણ અને છે અર્થાથો વ્યતિરિક્ત એવી વાણી એ ખાલી અનાજ જેવી છે પ્રસંગનું સ્વરૂપ સ્પૂળ ને ગૌણ છે એના કરતા મનુષ્યનો જાણાયાગ કષ્ટકે મુક્તિ અને મહત્ત્વનો છે પણ એના સ્વભાવ અથવા વિચારનું સ્વરૂપ એ સર્વ કરતા પણ વધુ મુક્તિ ને મહત્ત્વનું છે, જો આ પ્રકારનો વિનોદ માનવસ્વભાવ ને જીવિનું સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ પકડે છે અને એમા રહેલી અસંગતિઓના નિરૂપણદ્વારા, કવચિત્ત અવળવાણીદ્વારા તો કવચિત્ત કટાક્ષકથન મારફત, રસનિષ્પત્તિ સાધે છે આ પ્રકારનો વિનોદરસ પરલક્ષી મટી આત્મનક્ષી બને છે. બહારની દુનિયાને જોવાને બદલે એ આંતરની દુનિયાને નિહાળે છે લેખક જાણે કહે છે, બહારની દુનિયામા હસવા જોવું છે તેનામા, તમારામા ને મારામા, આપણા બધામા હસવા સરખું ધણું છે આવા હસવા યોગ્ય જીવનમા આ પ્રક્ષોભ શો, આટલી અધીરાઈ શાને, આવડી અક્ષમા શા માટે, આ અનુદારતા, આ અહતા આ પામરતા એ સૌ શા કાળે ? આ વિરાટ વિશ્વની યોજનામા કેટલી બધી તુચ્છ એ વસ્તુઓ હાજર છે !

પ્રતિકાબ્ધે

હાસ્યરસના વિધિય પ્રકારોમાં પ્રતિકૃતિ અથવા પ્રતિકાબ્ધિનું પણ સ્થાન છે. કેટલાક અનુકરણપદ્ધતિઓ મોટા મનુષ્યોના બોલવાચાલવાની લાક્ષણિકતા અનુકરણ કરી હાસ્ય નિષ્પન્ન કરે છે, અથવા વ્યંગ ચિત્રકારો બાણીતા પુરુષોના દૃષ્ટાન્તિઓ આલેખીને હાસ્ય નિષ્પત્તિ સાધે છે તેના જેવો જ આ પ્રકાર છે.

નકલ કરવી એ માણસના સ્વભાવમાં જ છે. બાળકમાં એ જ્ઞાતિ બહુ આગળ પકતી હોય છે. મોટા માણસોની નકલ કરી કરીને જ એ જ્ઞાન મેંપાદન કરે છે. પણ માત્ર સીધીસાદી નકલ ન કરતાં ઘણી વેળાએ એના ચાળા પણ પાડે છે. એના જેવો જ અવાજ દાઢીને અથવા એની માફક ચાલવાનો પ્રયત્ન કરીને એ એની વિડબના કરે છે આમાં માત્ર નકલ નથી હોતી, પણ એથી કંઈક વિશેષ હોય છે. એમાં માત્ર મૂળની અનુકૃતિ નથી હોતી, કંઈક વિકૃતિ અથવા અતિકૃતિ પણ હોય છે. નકલમાં માત્ર મૂળને અનુસરવાનો પ્રયત્ન હોય છે, પ્રતિકૃતિ કરવામાં અથવા ચાળા પાડવામાં એવા અનુકરણ ઉપરાંત એની કંઈક વિચિત્રતાને પ્રકાશમાં આણી તે તરફ સૌનું ધ્યાન ખેંચવાનો હેતુ રહેલો હોય છે.

પ્રતિ ઉપસર્ગના એ અર્થ થાય છે : એક અર્થ મૂળને મળતું, મૂળના જેવું, એના તરફ જતું; બીજો અર્થ : મૂળથી વિપરીત, એનાથી વિરુદ્ધ, એથી બાધી દિશામાં જતું. દાખલા તરીકે ‘ખિમ્બ’ ને ‘પ્રતિખિમ્બ’. મૂળ ખિમ્બની નકલ તે એતું પ્રતિખિમ્બ. એથી વિરુદ્ધ રીતે પક્ષ અને પ્રતિપક્ષ. પક્ષની વિરુદ્ધ તે પ્રતિપક્ષ—સામેનો પક્ષ. ‘પ્રતિકાબ્ધિ’ (અથવા ગદ્યમાં હોય તો ‘પ્રતિકૃતિ’) માં આ બન્ને અર્થ સમાયા છે. એ મૂળ ખિમ્બનું પ્રતિખિમ્બ પણ બને છે અને એનો પ્રતિપક્ષી પણ થાય છે.

અનુકરણકાવ્યમાં, અનુકરણની ચેડ, મૂળની સાથે સંવાદ સાધવાનો પ્રયત્ન હોય છે. પણ પ્રતિકાબ્ધિમાં સંવાદ નહિ, વિમંવાદ હોય છે. અનુવાદ અવસ્ય એમાં હોય છે, પણ સાથે સાથે એમાં પ્રતિવાદ પણ હોય છે. અનુકરણ કરનાર મૂળના ગદ્યશાને અનુસરે છે, અથવા અનુસરવા પ્રયત્ન કરે છે. પ્રતિકૃતિનો

રચનાર મૂળની વિનક્ષણતા, એની વિચિત્રતા કે એની નબળાઈઓનું અનુકરણ કરે છે. કોઈ ધીર ગબીગ ગતિથી ચાલતા, અથવા વીગતાથી કમ ભગ્તા પુરુષની ગતિનું અનુકરણ કરી પોતે પણ એ રીતે ચાલવા પ્રયત્ન કરે, અને બીજા કોઈક ભગડા પુરુષની પાછળ એવી જ રીતે ઝોડગાતો ઝોડગાતો ચાલવા પ્રયત્ન કરે તેવો ફેર આ બે વચ્ચે છે. પરંતુ મૂળની ખૂબીઓને અનુકરણ દ્વારા મતકારી તેનો પ્રશસક બને છે, બીજા મૂળની વિચિત્રતાઓને અનુકરણ દ્વારા પ્રશ્નગી તેનો વિવેચક બને છે.

હાર્યની નિષ્પત્તિ કળા એ પ્રતિકાલ્પનો પ્રધાન હેતુ હોવાથી એમાં કટાક્ષ, ઉપહાસ, વિડબના આદિનો આશ્રય પણ લેવામાં આવે છે. પરંતુ જેમ કોઈ પ્રકારની હાસ્યકૃતિમાં ઉપહાસ નહિ પણ પરિહાસ હોય છે, કોઈને ઉતારી પાડનારી વૃત્તિ નહિ પણ સર્વ પ્રત્યે સમભાવ એમાં દેખાય છે, જેની મજાક કરવામાં આવી હોય તે પણ એ વાચીને હસે એવી મીઠી રીતે એ કરવામાં આવી હોય છે તે જ પ્રમાણે પ્રતિકાલ્પમાં પણ મૂળ કૃતિનો ઉપહાસ કરવામાં આવ્યો હોય, મૂળ લેખકની માત્ર કદા ઉઠાવી હોય તો એ ઉચ્ચ કક્ષાની કલાકૃતિ બનતી નથી. કેટલાક વિવેચકોએ તો મૂળકૃતિ પ્રત્યે આદરભાવ હોવો એને પ્રતિ કાલ્ય કરનારને માટે બહુ આવશ્યક લક્ષણ માન્યું છે. મૂળકૃતિ પ્રત્યે આદરભાવ ને વિનોદવૃત્તિ એને આર્થિક સાધન-સે પ્રતિકાલ્પની કલાના પરમ આવશ્યક લક્ષણ તરીકે ગણાવ્યા છે. બીજા એક સફળ પ્રતિકાલ્પના રચનારા સર આવન સીમેન કહે છે. પ્રતિકાલ્પ કરનારમાં આદરભાવ હોવો જોઈએ એમ કહેવું એ જરા વિચિત્ર લાગે તેવું છે. પરંતુ શ્રેષ્ઠ પ્રતિકાલ્પોના રચનારોએ આ શુભ સદજ રીતે ગ્રહેલો. જોનામાં આવે છે સુપ્રસિદ્ધ વિવેચક સર આર્થિક કિંગ્સલર કહે પણ એની મતનમનું લખ્યું છે કે પ્રતિકાલ્પને કાલ્પ સાથે અને તે પણ ખાસ કરીને ઉત્કૃષ્ટ કોટિના કાલ્પ સાથે સંબંધ છે. આથી પ્રતિકાલ્પના પ્રદેશમાં આશ્રય ને અસરકારી પુરુષો કે કેવળ હાસ્યોચારને પ્રવેશ કરતા અટકાવવા જોઈએ. પ્રતિકાલ્પની રચના એ તો દેવતા સાથેની લીલા છે. દેવ સાથે છૂટ લેવાની યોગ્યતા તો મૂળ લક્ષણની અથવા એની સમાવર્ત સાથે તેવાની હોય-અન્યની નહિ. આ પછી એ ઉમેરે છે, કવિતાની સૃષ્ટિમાં દેવત્વનો દલ કરનારા જાણે તેવો પણ હોય છે. એવાઓની કૃતિના પ્રતિકાલ્પો તેમના દલને ખુલ્લો પાડી દે છે. સાચી ને ઉત્તમ કવિતાની પ્રતિકૃતિઓ એની ભક્તિતાને અર્થ આપે છે. પરંતુ જેમ અન્યન તેમ પ્રતિકાલ્પમાં પણ દબાવે રોડ મરવો એ આવશ્યક છે. છતાં એ કાર્ય નત્ય કે ઉત્તમ વસ્તુનું અનુકરણ દ્વારા નિર્દર્શન કરાવવું તેના

કરતાં ઉતરતી પંક્તિનું છે.

આમ છતાં અત્યાર મુખીમાં જે પ્રતિકાવ્યો-ઉત્તમ ગણી શકાય એવાં પ્રતિકાવ્યો રચાયાં છે તેનું અવલોકન કરતાં, લાગે છે કે આવો કોઈ એકાંતિક નિયમ કરવો એ ખરાબર નથી. મૂળ કૃતિને કે તેના કર્તાને ઉતારી પાડવાના ઉદ્દેશથી કે તેને માટે પૃચ્છભાવ રાખ્યા છતાં, સંસ્કૃત સર્જક શકે એવી છૂટ લાઈ, તેની મીઠી મજાક કરી, તેનું ગૌરવ વધાવવાનાં ઉદ્દેશથી-કોઈ પણ ઉદ્દેશથી પ્રતિ-કાવ્ય લખાયાં હોય-તેની સફળતાનો આધાર માત્ર એ ઉદ્દેશ પર અવલંબતો નથી. એનો આધાર તો લેખકની અનુકરણ શક્તિ, પૃથક્કરણ શક્તિ ને વિવેચન શક્તિ પર રહેલો છે. બહુ ઉત્તમ કાવ્ય પરથી છીછગ, ગ્રામ્ય ને કચરા જેવાં પ્રતિકાવ્યો રચાયાના અનેક ઉદાહરણો મળી શકે છે. તેમ જ બહુ કનિષ્ઠ પ્રકારની કલ્પના પરથી અતીવ મુંઢર પ્રતિકાવ્યો રચાયાના દાખલાઓ પણ તેટલા જ મળે છે. પ્રતિકાવ્યના લેખકના અનુકરણ કરવાની શક્તિ ન હોય, તો જે મૂળ કૃતિ પરથી એ પ્રતિકાવ્ય રચવા માંગતો હોય, તે કૃતિનું ભાન એનું પ્રતિકાવ્ય વાચનારને થાય નહિ. ખરી રીતે જેતાં પ્રતિકાવ્ય ન બની શકે. પણ માત્ર અનુકરણ કરે તો તેથી પણ પ્રતિકાવ્ય થાય નહિ-કદાચ કાવ્ય થાય ખરું. મૂળ કૃતિમાં જણાતી કર્તાની ભાષાશૈલીની વિશિષ્ટતા, વિચાર વ્યક્ત કરવાની રીતિ કે ખીજ આસિયતો કે વિચિત્ર લદણો વગેરેનું પૃથક્કરણ કરી, ત્રાલ અંશોને છૂટા પાડી, વિવેચકની પેઠે તેમાંની મુખ્યતાઓ પર ભાર મૂકી, તેને આગળ પાડીને પછી પ્રતિકાવ્યના રચના લેખક કરે તો જ એને સફળતા મળે.

મૂળ કૃતિ કે તેના લેખક માટે પ્રતિકાવ્યના કર્તાના મનમાં આદરભાવ હોવો જોઈએ એમ કહેવા કરતાં, તેણે એ લેખકની કૃતિઓનું ગાઢ પરિચીક્ષન કર્યું હોવું જોઈએ એમ કહેવું એ વધારે યોગ્ય છે અને ઉત્તમ કૃતિ સિવાય ખીજ કઈ કૃતિનું ગાઢ પરિચીક્ષન કરવાની કોઈ પણ સહૃદયને ઇચ્છા થાય ? એટલે મોટે ભાગે જે કૃતિઓ પછી પ્રતિકાવ્યો રચાય છે તે ઉત્તમ કોટિની હોય એવું બને છે. કોઈક વાર એમ પણ બને છે કે ઉત્તમ પ્રકારની વિવેચન શક્તિવાળા ને અન્યના વિશિષ્ટ લક્ષણો અથવા વિલક્ષણોને તત્ત પારખી જવાની કુનેદવાળા શક્તિ-શાળી લેખકનો પુણ્યપ્રયત્ન, લોકપ્રિયતાને વરેલા છતાં જાદુ સામાન્ય કોટિના એકાદ કવિનાં કાવ્યો જોઈને પ્રકટી ઉઠે છે, ને એ લોકપ્રિય મનાતા કવિની લોકપ્રિયતા કેટલી ખોટા પાયા પર છે એ દર્શાવવા, એ કવિના કાવ્યો પછી પ્રતિકાવ્યો રચી તેનો ઉપદાસ કરવા પ્રેરાય, તેમ જ અન્યથા ઉદ્કૃષ્ટ રચના કરવાની શક્તિ ધરાવનાર કોઈ કવિ કેવળ પ્રયોગ કરવા ખાતર અથવા નિરંકુશતા:

કવયઃ એ ઉક્તિનો અનિશ્ચય કરી, રસસાગ્રના સર્વે અંકુશો તોડીને, સ્વૈરિ કરવા પ્રેરાઈને વિચિત્ર ને નવનર રચના કરવા મંડી પડે છે, ત્યારે એ રચ રહેલી વિચિત્રતા ને વિશિષ્ટતાને આગળ આણી તેની ઉપદાસનીયતા દર્શાવણું પ્રતિકાલ્પે રચવામાં આવે છે. આપણા કવિ ગોટાલાણે (અથવા હવે જ જાણી છે તેમ ખબરદારે) કંઈક આવજા આશયથી પ્રેરાઈને, નાનાલાલ જળજતરાય ઠાકોરની શૈલીને અપનાવી પ્રતિકાલ્પે રચ્યાં છે.

આપણા ગોટા ભાગનાં પ્રતિકાલ્પે એ શબ્દ સ્ત્રેષ્ય જેવાં હોય । એ મૂળનો ઉપદાસ કરવા કે તેની દીકા કરવા અથવા તેના પ્રત્યે આદરભાવ ધારણ કરવા છતાં, લીલાટતિથિ તેની સાથે અડપલાં કરવા કે છૂટ લેવા ઉદ્દેશથી લખાએલા હોતા નથી. મૂળ સાથેનો એનો સંબંધ માત્ર શાબ્દિક ધ્વનિ પુરતો હોય છે. એકાદ જાણીતા કાવ્યને લઈને તેના શબ્દોમાં કે પંક્તિઓમાં અર્હતર્હી જરા ફેરફાર કરી નવી જ વસ્તુનું એ આલેખન કરે છે. દાખલા તરીકે, ભોમિયા વિના મારે ભમવા'તા કુંગરા' એ ઉમાશંકરના પ્રસિદ્ધ ગીત પરથી, 'દોઢિયા વિના મારે કરવા'તા વેપયા', 'ન્યાં ન્યાં નજર મારી ઠરે, ચાદી ભરી ત્યા આપની, આસુ મહીં એ આંખધો યાદી ઝરે છે આપની' એ પંક્તિઓ પરથી મોંઘીને સ્થળોધન કરીને, 'ન્યાં ન્યાં ગટર વારિ ઠરે, ચાદી ભરી લ્યાં આપની, ઠાણું અધિક નવટાક તો બાદી વરે છે આપની.' અથવા 'નિરખને ગગનમાં ડાણુ ધૂમી રહ્યો' એ નરસિંહ મહેતાની સુપ્રસિદ્ધ કાવ્યપંક્તિ પરથી 'નિરખને લગનમાં ડાણુ ધૂસી ગયો' કે 'પ્રાણીયા લજી લે ને કિરતાર, આ તો સ્વપ્ન છે સમાર' એ જાણીતા લગન પરથી, 'વાણીયા લજી લે ને કલદાર, તારા આપણું છે ધરનાર; કે 'શૈશવેડ-વસ્ત-વિદ્યાના ધૌવને વિપવૈષિણાં, વાર્ધવ્યે મુનિશ્તાના યોગેમાન્તે તત્ત્વજામ્' એ રઘુવંશની પંક્તિઓ પરથી, શૈશવે સ્પૃક્તવિદ્યાનો યૌવનેવિપવૈષિણામ્. વાર્ધવ્યેડમુનિશ્તીના રંગેમાન્તે તત્ત્વજામ્' શબ્દોમાં જરાતરા ફેરફાર કરીને રચવામાં આવેલા પ્રતિકાલ્પે આ પ્રકારનાં છે.

આ જાતનાં શબ્દજેષ્ઠ પર રચાએલા પ્રતિકાલ્પે માટે મૂળ કૃતિ કે તેના લેખકને ખાસ અભ્યાસ કરવાની જરૂર પડતી નથી, પરંતુ કોઈ પ્રતિષ્ઠિત લેખકની આખી શૈલી, અથવા એની વિચારસરણી પરથી પ્રતિકાલ્પ કરનારને માટે એ લેખકનો તલગપરોઈ અભ્યાસ કરવાની જરૂર પડે છે. એક રીતે જોતાં એ લેખક સાથે એને તન્મયતા સાધવી પડે છે. અર્થાત્ કેવળ ઉચ્ચારની પ્રતિકૃતિ નથી દોતી, આકારની ને સાથે સાથે વિચારની પણ દોષ છે બધાં જ પ્રતિકાલ્પે મૂળને અનુરૂપ થઈ એને વિરૂપ બનાવે છે. માત્ર શબ્દોના ફેરફાર દ્વારા રચાએલાં

પ્રાતઃકાળે, કાચનાં કકડાવાળી નળીને આમ તેમ ફેરવી, જુદી જુદી રચના બાળકો
એ પરથી બતાવે છે તે પ્રકારની રમત હોય છે એમા અનુરૂપતા ધ્વનિ પૂગતી
હોય છે, ને વિરૂપતા વસ્તુની હોય છે. સમગ્ર શરીર કે વિચાર વ્યક્ત કરવાની
પદ્ધતિ પરથી રચાએલા પ્રતિકાઓ, મૂળના આકાર સાથે તેમ જ વર્તમાનની ગતિ
સાથે અનુરૂપ બને છે. વિરૂપતા સાથે છે એ ગભીર લાવને રચાને અગભીર લાવ
કે વસ્તુ દાખલ કરીને મૂળ લેખકના લાભાશૈલીના મરોડાને, એની તર્ક
પર પરાને હાસ્યાસ્પદ હા સુધી ખેંચી જઈને, એની વિરૂપિતે અમરૂપિત તર્ક
રજૂ કરીને એ વિડબના કરે છે.

જે મૂળ કાવ્ય પરથી પ્રતિકાવ્ય રચાયુ હોય તે બહુ જ જાણીતું ન હોય
તો એનો પૂરેપૂરો આસ્વાદ લઈ શકાતો નથી આટલા મોટે લોકોમા અત્યંત
પ્રચલિત થએલા કાવ્યો કે લખ્યપ્રતિષ્ઠ લેખકોની કૃતિઓ પરથી જ, સામાન્ય
ગીતે પ્રતિકૃતિની રચનાઓ કરવામા આવે છે પરંતુ પ્રતિકાવ્ય એ કોઈ પણ
પ્રકારની સ્વકીય પ્રતિભા નિર્માણ કેવળ પરપ્રકારો દીપ્તુ કાવ્ય નથી એની પોતાની
પણ આગવી શૃંગાર પત્તિ હોય છે અને તેથી મૂળ કાવ્યનો જોને પરિચય ન હોય તે
પણ એનો રસાસ્વાદ લઈ શકે છે ઉત્તમ પ્રતિનિધ્ય મૂળ કૃતિની માથે એટલું
બધું સામ્ય ધરાવતું હોયુ જોઈએ, એવું તાદાત્મ્ય એની સાથે એણે સાથેનું
હોયુ જોઈએ કે મૂળ લેખકને એ વાચતા ક્ષણવાર એમ લાગી જાય કે કદાચ
અસપ્રગટાત અવગ્યામા મે પોતે તો આ નહિ લખી મારું હોય ! એક અંગ્રેજ
કવિએ પોતાના એક કાવ્ય પરથી રચાએલા પ્રતિકાવ્યને જોઈને ઉદ્ગાર કહ્યો
કે, 'આની નીચે કર્તાનું નામ ન હોત તો મને થાત કે દારૂ પીને નશામા મે
આ લખી નાખ્યુ હશે.' પરંતુ આ તાદાત્મ્ય એ સાચુ આત્મૈક્ય નથી-આભામ
માન છે ઉત્તમ પ્રતિકાવ્યને પોતાની પૃથક્ આભા હોય છે એનું પોતાનું
આગળ વ્યક્તિત્વ હોય છે એટલે મૂળ કૃતિની સાથે જ વાચના નહિ, પણ
સ્વતંત્ર રીતે વાચતા પણ એ સગસ લાગતું જોઈએ આમ ઉત્કૃષ્ટ કાવિના
પ્રતિનિધ્ય મેવડી સિદ્ધિ સાધવાની છે મૂળ કાવ્યનું વિડબન કરતા રહી, મનન
રહી, રસનિષ્પત્તિ કરતા રહેવાની

